

JÓKAI MÓR ÖSSZES MŰVEI

JÓKAI MÓR ÖSSZES MŰVEI

Szerkeszti

LENGYEL DÉNES ÉS NAGY MIKLÓS

ELBESZÉLÉSEK

2/B.

JÓKAI MÓR

ELBESZÉLÉSEK

(1850)

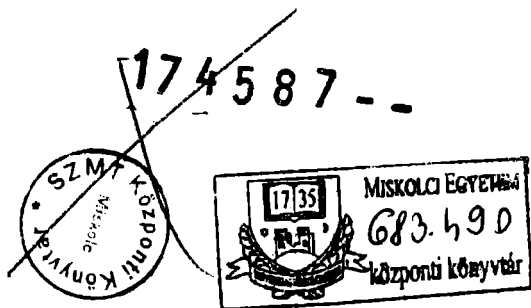
2/B. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1989

Sajtó alá rendezte
GYÖRFFY MIKLÓS

*Megjelent a „Kulturális
és történelmi emlékeink feltárása,
nyilvántartása és kiadása”
program támogatásával*

ISBN 963 05 0208 9 (életműszám)
ISBN 963 05 4827 5 (összkiadás, kritikai)
ISBN 963 05 4829 1 (2/B. kötet)

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1989

Printed in Hungary

EGY BUJDOSÓ NAPLÓJA

[BEVEZETÉS]

Az óriás elesett, meghalt, porrá lett. A forgószél felkapta hamvait, szétszórta egyik országszélről a másikig, a poratomok repültek ide-oda, sok kihullott a külső országokba, jutott belőlök a tengeren túlra is, úgy szét-szórták őket a viharok.

Ez elesett óriás hamvának egy atomja voltam én is.

Múltra emlékező, jelent érző, jövőt látó, tehetetlen porszem.

Hajtott a vihar engem is az ország egyik szélitől a másikig, sokszor kimehettem volna, — mindég visszatértem a határról, nem bírtam elhagyni ezt a földet.

Eszembe jutott a délibábos róna, láttam az éji pásztor-tüzet, hallottam a távol furulyaszót, a sötétzöld dombon ült a méla juhász, ki tudja: hogy kik és hányan vannak oda eltemetve?

Eszembe jutott a rengeteges hegylánc, a kis fehér falvak kilátszanak belőle, az esti harangszó széthangzik a völgyben. Ki tudja hányan és miért imádkoznak könnyező szemekkel az esti harangszóra?

Eszembe jutott a fényes zajos város. Mért, hogy ablakai most mind zárva vannak? Sokan, kik boldogan, úri kényelemben laktak egykor itten! ki tudja: hol, merre? végtelen utakon, erdőben, avarban, futva bujdosnak most, kerülve a napfényt és az emberarcot.

Eszembe jutott a düledező csárda, népes faluvégén, ott ver egy rongyos őszült cigány szomorú nótát zokogó

cimbalmán, az ott iddogáló lehúzza mélyen szemére karimás kalapját: „ne verd azt a nótát!” — kiált a cigányra. Ki tudja, mi volt oly szomorú abban a nótában?

Eszembe jutott az ősi apai ház, láttam messziről a zöld ablakredőnyöket, a háztetőn a fülfű rózsái sárgul-
tak, a kapun belől ugatott a vén házi eb, a csendes utcán egy fáradt ember megy végig, távol az éji őr kiáltása hallik, a fáradt ember benéz az ablakon, a csöndes szobában egy nő ül egyedül s a bibliából olvas, a fáradt ember ismét tovamegy. Ez a fáradt ember úgy hasonlít hozzám.

Eszembe jutott a gyászos búsongó nő. Éji lámpa mellett elmélázva ott ül fejét kezére lehajtva. Gondolatai messze-messze hordják vágycsozó lelkét, keresztül siva-
tag avar pusztaságon, csalitos erdőkön, idegen városok-
ban, millió idegen emberi arc közül keresve az egyet, akit meg nem talál; hirtelen forró csók éri lehajtott kezét, egy ismert hang nevét mondja ki, felrezenve szétnéz. Senki sincsen közel. Az éji lámpa csendesen lobog.

És a kíséző emlékek nem hagytak tovamennem. Valami veszni kényszerítő vágy, valami holdkóros szédülés visz-
zahajtott felkeresni a délibábos rónát és a rajta felhányt magas sírdombokat, bejárni hegyet és völgyet, a futó folyamok partját, az ismeretlen fehérülő falvakat, elvándorolni a nagy zajos városig, messziről megnézni félig ködbe merült tornyait, palotáit, s ha az éj leszállott, végiglopózni a hallgatag utcákon, mint ki gyújtogatni indult, benézni az ismert ház ablakán, meglátni a gyászos búsongó nőt, amint éji lámpája mellett álmatlanul álmo-
dozik, jó éjszakát mondani neki, s azután fölkeresni a legelső börtönört, tegyen velem amit akar

És útnak indultam az ismert föld és az ismeretlen jövő felé.....

Hogy össze volt zúzva az egész világ!

Felbomolva minden társadalmi kötelék, családviszonyok, hit, vallás, törvények, tulajdon, — minden, minden felforgatva, összedúlva.

Láttam a leégett városokat, miknek lakosai egymástól féltükben nem mernek hazatérni, láttam a fekete ruhás nőket, egyiknek férje a csatában veszett, másiké fogva, harmadiké nem tudni, hova lett; menyasszonyt, ki özvegy lett, mielőtt nő lehetett volna, nőt, ki csatatérről csatatérre járt keresve az eltemettek közt híreveszett férjét, és bujdosó férjet, kit nője elhagyott, elfeledett s máshoz adta magát.

A bujdosó honvéd, ki bénán jött el a csatából, az üldözött polgár, ki nevét eltagadta, a megfogyott család, a koldussá lett nép, a látogatatlan templom, az álhírterjesztő sарlatán, a sírok az útfélen; mindezeket s a hozzájuk kötött borongós emlékü eseményeket elmondjam-e, leírjam-e?

Titkos fájdalomban sorvadoz ez a nép, ha elmondom betegsége egyes kórjeleit, tán lesz orvos, ki azokat meggyógyítsa, vagy tán mindaz, mit le fogok írni, nem egy beteg kórjelei többé, csak egy bonckés alá jutott halott anatómiája?

I.

PUSZTA FALVAK

Már a harmadik puszta falvat értem utamban.

Útitársam egy életes képviselő volt és egy fiatal huszártiszt, szép, ifjú, barna nevével.

Hallgatag vándoroltunk keresztül a szomorú helységen.

Az utcákon nem vezetett kocsinyom keresztül, a leégett házak udvarai be voltak nőve paréjjal, a beszakadozott romokon keresztül-kasul lehetett látni, egy házból sovány csikasz kutya nézett ki az ablakon, oly vadul, oly egyedül.

A falvak már hónapok óta le vannak égve, még egy ház sincs belőlök felépítve.

Nem akarnak tán lakosaik visszatérni?

A magyarokat kiölték belőlök a rácok, azután kiölték a rácokat a magyarok, nincs kinek visszatérni oda.

Egy ember, ki meg tudott menekülni, bátorságot vőn magának visszatérni nagy időre. Sok keresés után ráakadt házára. Egy ágyúgolyó keresztülütötte valamennyi falát. Pitvara előtt halott ember feküdt, szobája falán mintha véres kéz öt ujjá hagyott volna nyomot, széjjel az egész faluban egy élő teremtetést nem talált, csak itt-ott repültek fel néha kerítések mellől nagy görbeorrú madarak, nehéz, lomha röpttel, amint tovament, ismét visszacsapva, ahonnan fölverettek. Az ember ásót vett kezébe, házrul házra járt, a holtakat, ahol találta, ott eltemette, harmadnapra belefáradt a munkába, otthagya házát, telkét, s elment világga, sohasem tért vissza többet.

Egy másik még csaknem épen találva házát, beleköltözött. Első éjjel azt álmodta, hogy valaki a mestergerendára fel van akasztva szobájában. Az iszonytól kitörte a hideg, három nap lelte a forró láz, harmadnapra meghalt bele. Senkinek sem jut eszébe azóta visszatelepülni.

A házfalakon mindenféle gaz nő, az is olyan sárga, mintha bánná: hogy ott kelt ki; körös-körül a szántóföldeket fölverte a bojtorján, soha nem látott ismeretlen gyomok nőttek rengeteggé rajta, ha néha a meleg szellő belekap ősz fejeikbe, a pelyhes mag fellepként repül szanaszéjjel a légben.

Útitársnőnk, a huszártiszt neje, a rekkenő melegtől tikkadtan egy ital vizet kért egy forró délután, valahol egy kútra akadtunk. Nem volt sem kámvája, sem vedre, sem ostora, ügyyel-bajjal merítettünk belőle vizet egy bőr kalaptokkal, s mikor kimerítettük, borzadva önténk ki a földre. Veres volt, mint a vér!

Körös-körül kiszáradt minden tó, egy ital víz egy árnyékos fa, egy szemközt jövő utas — sehol. Ha valaki lefeküdt valami domboldalba alunni, láthatta maga fölött rögtön megjeleni a magasban a kóválygó röptű vadmadarakat, amint szüntelen közelebb-közelebb jöttek hozzá, kóválygó, kerülgető röpttel, s bántó, ijesztő kiáltással, — a hullakeselyűk...

II.

A KARPEREC

Útitársam, a huszártiszt egy levert kedélyű szomorú harmincéves férfi volt. Neje szép fiatalasszony, kinek Pesten gazdag apja lakik, akinél élhetett volna kényelemben, nyugalomban. Szerелеmből követte férjét, az egész

úton egy panaszhangot nem ejtett, tűrte az éhséget, a szomjat, a déli nap hevét, még félelmet sem mutatott, mikor az alkonyati gőzkör, mint egy emelkedő árnyöv kezdte elfogni a láthatárt, s mi egyedül esteledtünk el valahol az emberhangtalan fenyéren. Még ő bátorított, vigasztalt, felderített minket is, olyan jókedvűnek látszék.

Ezerféle tervet csinált: hogy férje gondjait elűzze.

— Elmegyünk valami félreeső helyre, lesz belőlünk parasztember, te szántasz, vetsz, hajtod az ökröt, én a teheneket fejem..... Valamennyien neveltünk.

— Ha elfognak, addig járok bíráidra, míg megunják és kibocsátanak. S ha nem nyitják meg börtönöd, magamat is odacsukatom hozzád, s ottan élünk, ott halunk meg.

Sírva fakadtunk mindnyájan.

A fiatal nő egy karperecet viselt kezén, a nagy opálbross alatt, ha egy titkos rugót megnyomtak, egy szép fiatal férfi arcképe látszott meg, emailban festve, nyalka huszáruhában. Rá lehetett benne ismerni férjére. Sokszor megnézte s mindenkinek megmutatta, hozzátéve: »akkor nem volt ily szomorú«.

Amint egy falu alatt az út kétfelé vált, a huszártiszt elbúcsúzott tőlünk, szánta nejét oly sivatag úton hordani, s elvált tőlünk a falu végén, ahova mi nem tértünk be, ott egy oláh kalauzt fogadott, aki jártabb utakon vezesse.

Amint eltűnt szemeim elől, úgy szántam őtet magamban, őt és vidám feleségét, magam sem tudtam: hogy miért.

Hisz ő biztosabb útra tért, én maradtam a kietlenben. — Őt szerető nő kísérte, engem hallgatag útitárs, ki egész úton szót sem szólt, s mégis úgy fájt: hogy elvált tőlem, mintha amerre én járok, ott nem volna semmi veszély, mintha a pártfogó fátum, kiben vakbuzgóan hiszek, még azokat is megvédné óvó kezeivel, akik hozzám közel vannak.

Több hónapok múlva egyszer egy hírlap akadt kezembe. Az első volt, amit régóta láttam. Elolvastam végtől végig, még a hirdetésményeket is, leghátul bitang jószágok leírását köröztették, miket rablóktól vettek el, kik utasokat gyilkoltak meg értök. Finom női ötvözetek, bevérezve, meghasgatva, zsinóros egyenruhák, hímezett finom fehérneműk, s a sok mindenféle között egy becses nehéz karperec, melynek nagy opálköve alatt, ha egy rugót megnyomtak, szép fiatal férfi arcát lehet látni, huszár-egyenruhában, email festésben.....

A lap kihullott kezemből.

Szegény asszony, szegény férfi! Miért nem követtek engem?

.....

Később megtudtam: hogy nem messze az erdőben a kalauz elárulta őket, a férjet lelőtték, ekkor a velök volt inas elszaladt az erdőbe, egy kardot hajítottak utána, azt felkapta s tova futott, nem messze bujdosó honvédekre akadt, azokkal nekiindult a rablókat felkeresni, urát és úrnőjét megtalálta holtan egy árokban, később a ráhajított kardról nyomára jöttek a rablóknak. Mindent kivallottak.

Miért kellett tőlem elmaradniok?

III.

A HÁROM HAJCSÁR

Hajj előre! Hajj előre! Hangzék végig a poros országúton.

Egy farka sertést hajtottak felfelé.

Három hajcsár küszködött velök. Zsíros, szurtos mind a három, nagy tüzőők voltak derekukra kötve, rézcsatokkal s szironnyal kicifrázva.

A nehéz, fekete szőrű állatok mogorva unalommal dőcögtek lassan előre, néha megálltak marakodni, nevetlen ordítással vonva magukra a figyelmet. Ahol valami tócsára akadtak az útban, annak ott nekifeküdtek, alig győzték a hajcsárok onnan ismét tovább terelni. Egy vagy kettő olykor kifutott, nekivadultan a csordából, a bojtár fél óráig elkergette, míg vissza bírta hajtani.

A főhajcsár magos napsütötte férfi volt. Zsíros haja lelógott szemébe, nyakába piszkos szűr volt akasztva, a rekkenő melegben félvállára vetve, lábain szíjas bocskort viselt, kezében nagy ólmos bot volt s nyakába cinnel öntött nyelű karikás szíjostor.

Egyik bojtárja alacsony, vén ember, apróra nyírt fehér haját lekonyult zsíros kalap fődé, éles szemei villogtak alóla, görcsös botját kanászosan húzta maga után.

A másik bojtár fiatal legény volt, sántítva ügetett a buffogó csorda mellett, lába meg volt sértve, botjával duzmadtan hajigált a rendet nem ismerő csapat elmaradozóit után.

A rőfögő csorda mellett kurjongatva haladt a három hajcsár. A főhajcsár menés közben egy féligsült kukorica-csővet rágott, az ősz bojtár melancholice kongatott hosszú ostorával, a fiatalabb bicegve, sziszegve sántikált előre fájós lábával, kerülgetve az út göröngyösebb részét.

És nekem úgy tetszett, mikor elmentem mellettük, mintha mind a három arc régi jó időkből ismerősöm volna.

Az a magos férfi a szíjas bocskorban úgy hasonlítot valakihez, ki az országgyűlési körök első arslánya volt, a delnök ideálja, a szalonok szemefénye, kinek öltözete mindég a legújabb divat, a legjobb ízlés szerint készült, kinek egész Pesten csak egy helyütt tudtak szájízére főzni.

Az a fehérhajú bojtár arca úgy emlékeztetett egy merész komoly férfira, kinek arcképét a patrióták szobái-

ban látni, ki a karzati tapsokat annyiszor hallotta szavaira felzendülni, — bátor, vakmerő ember, ki semmi hatalom előtt meg nem hajolt, jött légyen az felülről vagy alulról.

S az a sziszegve sántikáló ifjú, mintha hasonmása volna egy igen boldog embernek, ki most éve házasodott meg, azóta mindég mézesheteit éli, szép, fiatal felesége csaknem tenyerén hordá, nemrég kisfia született, apjának egészen hasonmása.....

.....A tikkasztó nyári hőség alatt, porfelleg közt, izzadozva hajtogatja a három hajcsár a lomha piszkos állatokat, ruháik tele vannak ragadva a koldusdinnye dióval, arcukon csorog alá az izzadság..... Hajj előre! Hajj előre!

Napok múlva, hetek múlva, fáradságos küszködéssel egy városhoz ér a három hajcsár.

Szemközt egy utas jó rájok, aki azon városban lakik. Megállítják, megszólítják.

Az első azt kérdi tőle: nem ismer-e ott egy házat, melyben egy szép asszony lakik, a legszebbik a városban, mit tud róla?

— Ismerem jól — szól az utas —, ó, e házban vígan vannak, soha sincs az vendég nélkül, szól benn a zene egész éjjel, a szép asszonyt ne féltsetek; ő magát jól mulatja.

Most az ősz ember szól hozzá: egy asszonyt említ előtte.

— E másik nőt ismered-e? nemigen szerette férjét, de volt oka rá: hogy becsülje, hideg szenvedélytelen nő, mit beszél róla a világ?

— Nem ismerted jól azon nőt — válaszol a kérdezett —, sem te, sem a világ. Sokat búsult férje után, bánatában esztét vesztette miatta, elvitték az örültek házába.

Végre az ifjú tudakozódik.

— Fiatal nő lakott kiseded gyermekével egy kis szerény lakban. Szép piros volt nő és gyermek. Mit csinálnak?

— Nem laknak többé a kis házban. Még kisebbbe mentek lakni. Ott feküsznek kint a temetőben, egy sírban, egy koporsóban.....

.....A három hajcsár összenéz. A könny végiggördül napbarnította arcukon. Zokogva kérdig egymástól: „bujdossunk-e még tovább is?”

IV.

AZ EZERMESTER ÉS A KOZÁK

Útitársammal együtt csikósoknak voltunk maszkírozva. Kerek, karimás kalap, borjúsájú üng, bő gatyá, korcán leloggó cifra dohányzacskó s kohával volt viseletünk.

Porlepte, napégette arcainkkal, olvasva is beillettünk volna bárhova betyárnak.

Aradon biztatták a képviselőt megrezzent kollegái: hogy nagyobb ismeretlenség kedvéért vágja le bajuszát.

A jó ember nagyon meg volt ijedve, kezébe vette a borotvát, nekiült egy tükörnek, megcsavarintotta a bajuszát először jobbra, azután balra.... egy könnycsepp esett ki szeméből... azután visszatette megint a borotvát: „mégis csak inkább a nyakamat!” monda, s a bajusz ottmaradt.

Három jó parasztló volt szekerünkbe fogva, mindketten a kocsisülésben ültünk, a lócsön lógott a csutora meg a posztószél tarisznya. Szalonna volt benne s ötödnapos kenyér.

A hibari erdők egyik mellékútján egy délelőtt egy csodálatos kis emberkére akadtunk. Nyilván bujdosó volt

ő is. Nagy magostetejű kalapot viselt, a képe az orrától a füléig meg volt borotválva, miáltal kicsiny arcához aránylag képtelen nagy álla s még szélesebb szája a legcsodásabb módon lőn prostituálva, a nem óréa szabott frakk ujjai, mindamellet, hogy fel voltak hajtva, a körme hegyéig értek, míg a hosszú fecskefark szépen verte a bokáit. Szürke pantaloja zsebéből nagy ostentációval fityegett ki egy irtóztató nagy kétfülű szabóolló fogantyúja.

— Ez az ember kell minékünk — mondék társamhoz fordulva —, ha ezt felvesszük szekerekre, azt hiheti, aki meglát, hogy ő fogadott bennünket fuvarba.

— Nem vennének fel, földi? — kiálta ránk messziről az ember.

— Szívesen, ha akarja.

— De hát hova mennek kigyelmetek?

— Megyünk mi mindenhova — felelém, s mentül jobban néztem, annál ismerősebbnek kezdtek előttem látszani arcvonalmai. Két év előtt valamelyik kisvárosi színpadon láttam, színész volt, hanem rossz, Hamletben ő volt a lélek.

— De már mégis hova mennek? — kérdé tőlem siránk hangon.

— Hát teszem föl majd Bórsodba. (Jól tudtam: hogy odavaló, jó birtokos, csak csavargási vágyból járt néha a színészekkel.)

Az ember felmászott a szekérre, esküdve: hogy öt garasnál többet nem fizethet a vitelért, mert az úton kirabolták, s több afféle.

Azután előadta nagy szobóséggel: hogy ő böszörményi szabólegény, valami örökségért megy Kövesdre, s beszélt egy határ anekdotát a szabólegényi élet eseménydús szférájából, s amidőn kerékre bevégezte mondvacsinált szerepét, hátrafordulva hozzá, azt kérdezém tőle: »mikor adta utoljára Hamlet apját?«

Az ember kék-zöld lett ijedtében. Őt még a csikósok is ismerik; de amikor aztán ő is ráj ismert, elnyúlt a szája mind a két füléig, sirt és kacagott, a hátamra borult (mert elől nem fért hozzám), s azután elbeszélte: hogy az a színésztársaság, mellyel együtt kóborolt, tömegestül átért Thália zászlója alól a honvédekhez. Ő is osztotta e sorsot. Ott sok ideig főtréfacsinálója volt a hadseregnek, később: hogy a törzsorvos meghalt s a másodorvost helyébe mozdították elő, a megürült másodorvosi állomást övele töltötték be.

— De hiszen nem értett ön ahhoz.

— Valamelyik tiszt ajánlott e hivatalra, kinek Nagyváradon nagyon megtetszettem a Szevillai borbélyban, mint doktor Bartoló. Egyébiránt volt ilyen magamforma doktor a hadseregnél akárhány.

— Gyógyított-e meg valakit?

— Sőt, igen is furcsán jártam. A debreceni csata alatt, míg az ágyúdurrogás folyt, leültetek egy bakhát mellé, hogy majd a sebesülteket odahozzák. Egyszer egy szép ifjú tüzért két másik karonfogva vezetget felém, az ifjú megáll előttem, felemeli két véres karját: „nézze, doktor úr, már nekem egy kezem sincs”, monda szomorúan. Amint az ágyút töltötte, mindkét kezét egyszerre vitte el a golyó. Velem elfordult a világ, elszédültem, hanyattvágtam magamat az árokba. Úgy locsoltak fel hideg vízzel. Akkorra egy másik sebesültet is hoztak oda, annak meg mind a két lába volt ellőve, amint az egyiket elvitte a golyó, könyörögve kérte mellette álló pajtását: hogy taszítsa odább, mert rögtön a másikat is ellövik, s mielőtt az segíthetett volna rajta, egy másik teke éppen odavágott s másik lábát is elszakította. Inkább álltam volna az ágyú előtt, minthogy ezeket a sebeket láttam. Alig kötöttem be őket, mikor a sereg elkezdett futni, ők is ottmaradtak szegények, jól jártak, ha meghalhattak.

.....

Estefelé: hogy az erdőből kiértünk, messziről kozák lovasokat láttunk felénk nyargalva jöni.

Észrevettek bennünket, vissza nem lehetett fordulnunk az erdőbe. Leghelybehagyhatóbb tanács volt ily helyzetben jó lelkiismerettel előrehaladni.

Néhány perc múlva körülfogtak bennünket, s szekereinket megállíták.

Egy singes kalapú torzonborz vitéz kis kurta paripán, kezében harmadfél öles dárdájával, hátán a hosszú puska köröszttbe vetve, odavágtat hozzám, s mielőtt a, néhány emlékemben ragadt tót szentenciát összekeresgettem, töredezetten, de elég érthetően megszólít — magyarul.

— Honnét jönnek?

Meglepetésem oly nagy volt: hogy első pillanatban nem tudtam mi nyelven válaszoljak kérdésire. (Később megtudtam: hogy e hetman horvát határvidéki lakos volt, s mint ilyen, sokáig tartózkodott a komáromi garnizonőrség közt, ott tanult meg magyarul, s innen egy orosz herceg magánszolgálatába állva, később a kozák katonaság közé soroztatta magát.)

— Honnét jönnek? — kiálta rám újólág, miután első kérdésére bámultomban nem válaszoltam.

— Ladányról — felelém.

— Mit visznek?

— Fuvarba megyünk ennek az úrnak, aki itt hátul ül.

— Micsoda úrnak — förmedt rám a kozák.

Hátratekintek. Az én doktoromnak sem híre, sem hamva. A saraglyában senki sem ült.

A kozákok azonban már ekkor elkezdtek a kocsiderekba hányt szénában kopjáikkal turkálni, mely műtételre az eltűnt férfiú reszketve és pisszegve emelke-

dék ki a kocsiderékből: hova ijedtében elbújt. Szerencsétlen kinézése, toronytetejű kalapja, széna-, szalmaszállakkal koszorúzva s ijedtséges ábrázata irtózatossá hahotára ingerlék a kozákokat, mit növelt az exorvos azon ötlete: miszerint, hogy magát mint igazhívó keresztyént mutassa be a fenyegető muszkáknak, elkezdett magára keresztet hányni, először csak egy kézzel, azután mind a kettővel, ami nagyon furcsán jött ki.

— Kicsoda az úr! — kérdi tőle mennydörgős hangon a torzonborz kozák hetman.

Az ember se látott, se hallott, s bár magyarul szóltak hozzá, arra értette a kérdést: hogy adja elő a pénzét s nagy remegve nyúlt belső zsebébe, s kihúzva onnan egy csomó kék, zöld és sárga színházi retourbilletet, s borosüvegekről leszedett cédulákat, átnyújtotta a kozáknak.

Azt gondolta a nyavalyás: hogy az a messzeföldről jött férfi láthatott ez idő szerint Magyarországon annyi mindenféle színű és alakú és feliratú bankót: hogy ezentúl bármi színes nyomtatott papirost bátran annak fog nézni.

Hanem a kozák jól tudott olvasni magyarul, s az átnyújtott cédulákat úgy vágta a reszkető exdoktor fejéhez vissza, hogy ahány, annyifelé repült, s azután kirántva kardját, vérben forgó szemekkel s nem minden bőkezűség nélkül használt káromkodással rivalla az agyonijedettre.

— Ki vagy? meghalsz. Mit akarsz? Mi vagy?

Látva: hogy ez nem fog felelni, hanem mindég nagyobb galibába kever bennünket, odafordulék a hetmanhoz, ráköszöntve a kulacsot:

— Hagyja szomszéd azt a boldogtalant. Szabólegény ő és nem egyéb.

— Igen, igen! — integete az én emberem fejével sebesen bicegetve s komikus pantomiával illusztrálta állítását, mutogatva a túveli öltögetést.

A hetman nagyot kacagott, azután nagyot húzott kulacsomból, s azt visszaadva, levetette flegmatice felső zekéjét, s egy nagy szakadást mutatva a hátán, odaveté a doktornak, lakonice parancsolván: hogy azt foldozza meg.

Ez nagy kipróbálás között előkeresett tűt, cérnát a zsebjeiből, felhúzta a félgyűszűt ujjára, a cérnát szabólegényesen megpattogtatá, megviaszkolta, a zekét térdére fekteté, s addig varrt nagy mohón, nagy sietséggel, míg olyan vargafótot szűrt-szabott a kérdéses zekére, hogy elhordozhatja maga a generális.

A kozákok kíváncsi nevetéssel kísérték minden tűöltését s rettenetes volt jókedvük, midőn a doktor vissza akarván adni a hetmannak megfoldozott csurapéját, kitűnt: hogy azt foldozás közben saját térdéhez hozzávarrta.

A hetman még egyet húzott kulacsomból, azután tudtunkra adta; hogy mi mehetünk, amerre látunk, hanem a szabót elviszi magával, mert kompániájának mindennemű öltönei nagyon igényelik gyógyító műteteit, s anélkül: hogy beleegyezését elvárná, felfogta a kis embert frakkja gallérjánál, s kiemelve a szekérből maga mellé ültette hátul a nyeregbe.

S azzal csörtetve, csatangva elrobogott torzonborz társaival, amerről jött az avarba. A kis doktor remegve kapaszkodott bele kétfelől két kézzel.

.....

Tudtam, hogy nem vész el. Mire két hét múlva Zemlénbe vetődtem, már akkor ő régen iskolamester volt valami palóc faluban, ahonnan a kosta elment gerillának, s úgy megapritotta a fiatal scythákat, mintha a markába született volna a mogyorófa.

A MOCSÁROK REJTEKHELYE

Szellő sem lengett az izzó ég alatt. A délibáb reszketett a távol láthatáron.

Messze, igen messze egy karcsú toronytető látszék felfordított alakjával a hullámozó délibáb csalóka vizében, mint tengerre vetett árnyék, s körül egy-egy kazal, vagy távol tanyai fa, kettőztetett alakjával mint egy a légben felkapott sziget, mely a körüle rengő tengerrel együtt libeg-lobog, majd kisebb, majd nagyobb lesz, néha egészen elmerül.

Egy homokdombon ült egyedül, magasra fölemelt fővel, egy nagy pusztai sas, oly nyugodtan nézett felénk, alig ötven lépésnyire haladtunk el mellette. Szárnyát sem libbentette meg.

Szekerünket odahagytuk, felültünk lovainkra, s bevágunk a puszta közepébe, az úttalan, jeltelen kopár avatagba.

A nyár legmelegebb napjai sivárra aszalták a földet, — a vizenyősebb helyeken, csonttá száradva összevissza repedezett a szikes gyöpszín, a kis sárga széki-fűvirágok levéltelenül nyomorogtak szerte elhintve rajta. A tavaszi földárjakor ráhajtották a gulyát a söppedékes legelőre, s az összegázolt gyöp azonmódon ripacsossá száradt a kánikulában.

Néhol éktelen tövisek vertek megátalkodott gyökereket a száraz sovány avarban, miknek magvait keresztülhajtott sertések hozták ide Szerbiából sertéik közé ragadva. Másutt a mérges kutyatej foglalt el egész pásztákat, gyilkos piros leveleivel dacolva a megölő hőségnek.

Eleinte egy szekérkerék nyomai voltak vezetőink a pusztán keresztül, mely hónapok előtt mehetett itten

át, később a marhajárás egészen eltapodta előlünk a szekérnyomot, s taláломra ügettünk a jeltelen láthatár felé.

Déltájban nagy messze két kankalikos kútgémet pillantottunk meg oldalvást egymás mellett; a szomj s azon remény: hogy ott valakivel tán találkozhatunk, arra vezetett bennünket. Tovább mentünk felé két óra hosszánál, s még mindig oly messze látszott hozzánk, mint azelőtt.

Még nem értünk oda, midőn velünk szembe egy lovast láttunk közelíteni. Amint a nagy távolságból ki lehetne venni, valami csikós lehetett. Csak imígy-amúgy ült a lovon, hol előre, hol hátra bókolt, egy kézzel sem fogta a lovát, az pedig ballagott nagy cammogva, földig leeresztett fővel s csapkodta magát két oldalra hosszú farkával, s egyet-egyet harapott, ahol gyöpöt talált. Az ember ült rajta nagy idomtalanul, nyaklott jobbra is, balra is, néha előre-, másszor hátraesett, de a súlyegyent sohasem veszté el. Aludt a lovon.

Egyszer megsejtett bennünket a legelésző paripa, s hirtelen megállt, és fejét felütötte, miáltal lovagja szinte a nyakára esett s fölébredett. Egy perc alatt szétttekinte, megpillantott kettőnket, s lekapva karikását nyakából, felénk fordítá a lovat, s egyet pattantva a levegőben, mint a pisztolydurranás, elkeзде felénk nyargalni.

Most még inkább meg lehetne benne ismerni a csikóst. Az, mikor lovagol, hajlik jobbra-balra, mintha csak táncolna, dereka szüntelen mozog. Hátra-hátraveti magát, a kantárt hosszúra eresztve, néha nem is ül a lovon, csak két térde tartja rajta, a paripa minden rohamánál melle előbbre-előbbre feszül, s amint rohan szelet verve az álló levegőben, szétttekint maga előtt a kerek láthatáron, melyen sem hegy, sem ember nem uralkodik; ki tudja, mi kéj az, amit akkor érez?

Midőn mintegy száz lépésnyire ért hozzánk, térdének egy szorítására lova, mintha földhöz cövekelték volna, megállt. Kémleni látszott bennünket.

— Isten jó nap kendnek, földi! — kiálték rá.

— Fogadj Isten, tinectek is — válaszolá. Joga volt bennünket tegezni, vénember volt, ősz bajuszát kétfelé kikenve, könnyen a fülére csavarhatta volna.

— Honnan jöttök, hová mentek? — kérde azután halkabban, s közelebb léptetett hozzánk.

— Rossz fát tettünk a tűzre, bátya — felelék —, odább akarunk egy kicsinyt állni a vármegyé elől, ha tudna kend valami jó alkalmas helyet.

— Hogyne tudnék, gyertek velem — szólt bajuszát végigcsavarintva, s végigmustrált mindkettőnket, lovainkat, mozdulatainkat ember- és lóismerő figyelemmel, azután gyanú nélkül indult meg előttünk.

Egy szót sem szólott az egész úton. Útitársam akart vele valamit kezdeni, azt is hamar letorkolta, „nem szeretem a sok beszédet” viszonzva, s nyargalt előttünk mogorván.

Az utolsó toronytető is eltűnt a hátunk mögött, előttünk azonban valami sötétzöld síkság látszott keletkezni, mely utóbb az egész látkörön végignyúlt, egy véghetetlen mocsár szélihez értünk.

A sivár, kiszikkadt pusztaság véget ért, hogy egy újabb irtatlan, járatlan pusztának adjon helyet, a víz pusztájának.

A mezőkről száműzött növényélet ide látszott menekülve lenni, a sáserdők sötétzöldje ki volt hímezve a legtarkább mocsárvirágokkal, a földet ellepte valami ezüsthátú fű sárga virágokkal, a vízmosási árokból magas füzéres füzlevelű rózsaszín virágú növények tekingettek elő, a magasra felnőtt nádi buzogányok legtetejéig felfutott a déligyitő hajnalka, s a víz színén úszott a tányérle-

velű nymphaea, fehér tulipánjaival s korszó alakú gyümölcsével, és messze, mennyire szem látott, egész le a láthatárig terült a végtelen nádberek ingó barna buzogányaival.

Lovaink megálltak egy pillanatra a hűs vizet inni, fejünk fölött egy falka kócsag csapott el nagy sikoltozva, fehér tollazatjuk ragyogott a napvilágban.

Azután vezetőnk megindult, nekifordítván lovát a mocsárnak, meghagyva: hogy nyomába maradjunk, mert egy öllel odább lovastul beleveszhetünk az ingoványba.

A víz majd nagyobb, majd csekélyebb volt, néha szinte lovaink szügyéig ért, semmi jel nem mutatta az utat.

Vezetőnk itt beszédesebb kezdett lenni, amint a nádrengeteg árnyékában érzé magát, elmondá: hogy tapasztalatlanabb járók-kezők akárhányszor beletévednek itt a nádsűrűbe, aztán nem találják ki belőle, ottan vesznek. Éjjelenként sokszor hallani segélyért sírást, egy-egy vadász, csikász, valami üldözött ember, vagy tán éppen az üldöző, belebódult az ismeretlen ingoványba. Másnap, harmadnap is hallani még kiabálását, majd itt, majd megint távolabb, ki bírna segélyére menni oda? a nádalyok, vízikigyók, végre lassan elpusztítják. A mocsár oly rengeteg, oly hamis.

S továbbmentünk nagy sietve, a mocsári vadmadarak zajongva röppentek fel előttünk vízi fészkeikről, a nád között a délutáni szellő susogott rejtelmesen, a távolban a bölömbika bánatos bőgése hallék. Ez az emberhangtalan méla nyüzsgése a természetnek, még magányosabb, még aggasztóbb volt, mint maga az éj csöndje. Itt az egészen új idegen világban, melyben földje, vize, növényzete és lakói nincsenek szoktatva ember szomszédságához, ki merne ide követni bennünket? A pusztán előli a szomj, itt előli a víz, út, nyom nem vezet sem itt, sem amott.

Vezetőnk hirtelen megállt és figyelni kezdett.

— Valaki jó utánunk — monda halkkal.

Zavarodtan tekinténk körül, én éppen arról gondolkodom; hogy ki volna oly merész utánunk jöhetni, a távolban elég kivehetőleg hallatszék a gázoló lótiprás locsogása. Ki lehet az?

— Siessünk előre! — kiálta társam, lovát sarkantyúba kapva.

— Csendesen! — dörmögé a vén csikós, — egy moccanást se tégy, — mindjárt megtudjuk: hogy ki az, ismerős-e vagy perzekutor.

S ezzel elkezdé halkán, csöndesen fügyörészni a csikós-dalt: „lóra csikós, lóra, elszaladt a ménes”. — Nincs az a tilinkó, amely jobban meg tudta volna cifrázni.

Amint elhallgatott a füttyel, messziről, mintegy válaszképpen valaki elkezdé füttyölni e nótát; „Én vagyok a petri gulyás!”

A vén csikós kalapját szemébe vágva lován fölágaskodott, arcán valami végigfutó reszketegséget leheté észrevenni, valami vegyületet szokatlan ijedség, öröm és gyanú között.

— Nem lehet a! — dörmögé, a bajusza alól, mintegy magával beszélve, elesett az, látták akárhányan halva, összevágva; — s még egyszer elkezdé füttyölni a „lóra csikós”-t.

Ismét a petri gulyás nótája hallatszék válaszul, hanem már közelebb; a lovas nagyon látszott nyomunkba sietni. A vén csikós haragosan kapta meg társam lovának zabláját.

— Menjetek be mélyen a nád közé!

— Mi baj? — kérdé társam meghökkenve.

— Na papolj! az ördög jön utánunk kölykestül, vagy valaki, aki pokolbul szabadult vissza. Ez Dúzs Gergő nótája, a vőmé, akit harminchárman láttak agyonverve, agyonlőve, összevágva, kolbásznak aprítva.

Beljebb nyomultunk a nád közé. Vezetőnk lova nyakára lehúzta magát s hiúzi szemekkel kémlelte a törést, melyen az utánunk jövőnek előttünk el kelle menni. Mi példáját követve lovainkra feküdtünk. A csikós lova meg sem moccant gazdája alatt, egypár nadály szívódott a hasa alá, a tanult paripa meg-megrázkódtatá ideges bőrét a fájdalom miatt, de lábát sem emelte, hogy attól meneküljön; a mi lovaink azonban egyre prüszköltek a rajzó szúnyogok miatt.

— Hallgass azzal a lóval! — riadá ránk a csikós bosszús fojtott hangon.

Mi egymásra néztünk, mintha mindenikünk a másiktól akarta volna megkérdezni: hogy mi módon lehet egy lóval elhallgatni?

A csikós végignézett rajtunk. Azután félig mosolyogva mondá:

— Tegyétek az urak a lovaik fejét a másik ló nyakára, akkor elhallgatnak. S utánadörmögé magában: kár volt előttem magukat csikósoknak adni ki, mert megismerem ám én az embert. Hanem hiszen sebj, most olyan világ van, mikor a szegénylegény tartozik az urakon segíteni.

Társam egy csomó pénzt akart ekkor az embernek adni, mit az kevélyen utasított vissza: „nem abból élek én!” viszonza dacosan, s inte: hogy csendesen legyünk.

Eközben a csörtető tocsogás mindig közelebb hallatszék jöni, néhány pillanat múlva egy lovag alakja bontakozék ki a sűrű nádberek közül, kesely paripáját csak úgy nyereg nélkül ülte, cingombos dolmánya s minden öltözete összevissza volt rajta lyuggatva, szaggatva, egy konya pörge kalap, mélyen lehúzva szemére, fődte megnyírt fejét, s míg bal keze feje egy rongydarabbal keresztül-kasul volt póálva, jobb kezében egy idomtalan nagy

csákányt lóggatott, s lovát térdeivel, szavával és ütlegeivel kormányozta.

A vén csikós szemei ragyogtak, mintha bort ivott volna, amint a jövevényt meglátta. Hirtelen tarkón kapta lovát, s velünk nem törődve, elébe ugratott az érkezőnek, s mielőtt az szóhoz jutott volna, úgy összevissza ölelgette: hogy szinte lerántotta a lováról.

A jövevény napsütötte arcán a komoly, mosolytalan büszkeséget lehete észrevenni, mely az ifjú hadsereg fiainak arcán annyira otthonos volt, mellyel azokat a kiállott veszélyek s férfias lélekkel eltűrt sanyarúság öntudata díszíté fel. E komolyságot az öreg ömledezései alatt is megtartá.

A vén csikós csaknem sírva fakadt.

— Édes fiam, édes fiam, — csakhogt itt vagy.

A jövevény kérdőleg tekinté felénk, ipa néhány szót sűgött fűlébe, tenyerét szája elé tartva, mire a vő, nemével a tiszteletnek, kalapjához emelte bepólált kezét s biztatólag szóla hozzánk: „nem kell félni, itthon vagyunk már, az Ábrahám kebelében!”

— Hát a feleségem, hogt van? — kérdé ipához fordulva.

— Csak az árnyéka hajdani magának, félig agyonsírta már magát utánad.

— Nem ment azóta férhez?

— Agyon is üttem volna. Nem becsületes asszony, aki legalább a gyászesztendőt ki nem tölti, pedig ugyan esküdtek a visszajövők: hogt téged ott láttak halva.

— Igazok volt. Majd elmondom, ha hazaérünk, de most száraz torkom, lelkem: érzünk előbb a tanyára. Nem szokásom a hazugság, de magam is alig hiszem, ami velem történt.

.....

A HALOTTAIBÓL FELTÁMADOTT

S azzal csörtettünk előbbre. Most az ifjú vő vezetett bennünket, neki volt legnagyobb vágyódása a keresett helyre érni, alig érhattünk nyomába.

A mocsár nemsokára véget ért, a nádas ritkulni kezdett, helyette sűrű fűzfabozót lepte el az utat, a lágy iszapban meglátszottak az előttünk járt-kelt lovak lábnyomai, a föld mindinkább szilárdulni kezdte alattunk, nemsokára szárazon lelőnk magunkat.

A vő paripája vígan, otthonosan kezdte nyeríteni, megismerve a helyet. A fűzfák közül egy kisedd pázsitos térség bontakozott ki, melynek egy darabja kertnek volt felásva s beültetve konyhanövényekkel, a kert végében állt egy kis vityilló, nádból építve egészen, a vadkomló sűrű lombozattal nőtte be legte-tejéig. A kunyhó mellett tűzhely volt rakva, melyet odvas szomorúfűz árnyazott be csüggő gallyaival, a lobogó tűz fölött egy bográcsban főtt valami, mellette kis parasztmenyecske sürgött-forgott, kötényével szítva a parazsat.

Amint a csörtetést meghallotta a nő, arra fordult, szeme elébe tett kézzel nézett a rekettyés felé, az öreg csikós odafordult a vejéhez: „maradj hátra — mondá neki —, majd előbb én beszélek veled,” és azzal előre nyargalt. A vő hátul maradt, mi vele mentünk.

Amint odaért az asszonyhoz a csikós, leugrott lováról: „no asszony — úgymonda — újságot hozok, ezek az atyafiak látták az uradat”.

Az asszony arca kigyulladt: „él-é?” kérdé nagy örömmel.

— Élni csak él — monda a csikós —, de se keze, se lába.

— Nem bánom én — szólt nyüzsgő örömmel a nő — csakhogy maga megvan, elmegyek én hozzá.

— Dehogy mégy, szolgám, hova mennél? harminc mérföld ide az a hely, ahol ő elmaradt, ott is fogságban van: beszélt a jó öreg, s az volt szerencséje: hogy leánya nem nézett rá, mert arcát eközben sehogysem tudta megőrizni a meghazudtoló mosolygástól.

— Ha a világ végén van is, nem lesz messze — rebege a pusztai virágszál, köténye szélével törülve szemeit, még ha el volna temetve, úgy is érte mennék.

E percben a rekettyés közül elkezdte hangzani az „én vagyok a petri gulyás” dala.

A vén csikós nem tarthatta magát tovább, felkacagott, a nőnek pedig minden vére arcába látszott sietni: „hisz ez Gergely!” sikolta kezeit összecsapva, s ahelyett: hogy örömeiben elájult volna, elkezdte tüskön-bokron keresztül szaladni arrafelé: honnan a dal hangzott. Perc múlva az ifjú vő ölében hozta vissza lovára emelt kedvesét, ki szerelmesen fűzte magát a hadfi nyakába gyöngéd karjival.

Amint hozzánk értek, Gergely leemelte lováról feleségét. Magyar ember nem szeret mások előtt szeretkőzni, még a feleségével sem. Az asszony sietett a tűzhelyhez, s egy óranegyed múlva oly vendégséget csapott számunkra bográcsos hús és cserepcsíkon sült halból: hogy társam meg nem állhatá, miszerint ki ne vallja: hogy vicispán korában sem evett jobbat. Elfelejtette, hogy csikósnak van álarcozva.

Azután egy nagy kulacsot hozott elő az asszony, tele jóféle kerti borral; a bortól mindenki elfelejtette a maga baját, s így lőn: hogy Gergelytől akarta megtudni mindenki a magáét.

— Nos, fiam — szólt az öreg — most mondd el hát, hogy miként vagy te most élő, ha már egyszor meghaltál?

Gergely maga mellé húzta feleségét a gyöpre, mely közös asztalul és pamlagul szolgált, s röviden kevés szóval elmondá a szomorú történetet, vígan tréfálódzva, mintha mulatságos kalandot regélne.

.....

„Kácsnál, a szerencsétlen ütközetben két kardvágást kaptam már, midőn a vak rohamban egy tizenkét fontos ágyúgolyó szele leütött lovamról. Apám, kend mosolygott erre a szóra, de bizonyomra: akit az istennyila megüt, nincs jobban megütve, mint akit az ágyú szele ér. Láttam egy lengyelt, akinek a golyó szele combban eltörte a lábát, anélkül: hogy a bőrét megkarcolta volna, s a komáromi sáncokban, ahol huszonnégy fontosokkal lőttek, egész sor katonát leltek megdermedve legkisebb seb nélkül.

Nagy sokára magamhoz kezdtem jönni, fél felem meg volt dagadva, s a fejem még mindig úgy zúgott, mintha a víz alatt volnék. A csata még folyvást tartott. Én ott feküdtem a csatatér közepén, a seregek jobbra-balra jártak mellettem, körültem; egyszer egy század horvát oly közel rohant el hozzám: hogy a szélső káplárok elértek szuronyaikkal, kettő hozzám döfött, egy beletalált az oldalamba. Én meg sem mozdultam, azt hívék: hogy halott vagyok, s nem törődtek velem tovább.

Később egy félóra múlva nehéz lovasság vágatott el azon. Egy közülük megismerte: hogy csikós vagyok, s a többi közül kiválva, odanyargalt hozzám s rám akart gázolni. Azonban a jól iskolázott lónak az a szokása van: hogy előtte fekvő emberre soha rá nem lép. Tovább egy negyedóránál toporzikáltatta felettem paripáját a vértés, anélkül, hogy az egyszer is rám hágott volna, mindig úgy ugrott keresztül, hogy nem éritett patkójával.

Én egy mozdulatot sem tettem ezalatt, mely bennem az élő elárulta volna, úgy feküdtem ott, mint egy kő. Végre otthagyt a vértés.

Végre jött egy ágyútelep. Egy ágyút alig ötven lépésnyire tőlem állítottak fel. A lovak szinte odáig jöttek, amint megfordultak vele.

Akkor elkezdtek lövöldözni. A golyók bűgva repültek el fölöttem, — a puskaporsalak odahullott rám s az ellenkező félről odairányzott ugrató (ricochet) lövések rajtam szökdeltek keresztül, rám szórva a felvágott homokot és kövecset.

Késő estig lövöldöztek ide-oda. Estére vége lett a csatának, láttam, a magyar seregek mint bomladoztak szét, egy zászlóalj keresztül akarta vágni magát, nagyrészt ottveszett, zászlóját négy huszár mentette meg, s mint később hallottam, e szavakkal tűzte le a tábornok elé: „Itt a nyolcadik bataillon zászlója, a sereg maga a csatatéren maradt.”

Én is ottmaradtam az elvesztett csatatéren.

Este, mikor már sötétedni kezdett, fölemelkedtem, széttekinték, s láttam a távolban, ahol reggel a magyar seregek álltak, kigyulladni sorban az őrtüzeket. Messze volt tőlem, s én alig bírtam már magammal, de mégis nekiindultam a táborfölkeresni. Lassan, néha négykézláb váncorogva késő éjjel jutottam el a legelső őrtűzig. Az őrszem észrevett, s amint rám kiáltott, akkor vettem észre: hogy a császári seregek közt vagyok. Már akkor nem bántam, akármi történik velem. Az őrvezető odajött. Kértem, hogyha kedve van, öljön meg, ne hagyjon tovább nyomorognom. Az ember csaknem sírt, úgy megszánt, maga bekötötte sebemet, lefektetett a tűz mellé, és ennem, innom adott.

Másnap tova kellett menniök. Engem a többi foglyokkal együtt egy rongyos faluban elhagytak, valami szerbek maradtak velünk őrségül, akiket nem használhattak ütközetben.

Egy este megláttam a templomablakon át, hova be voltunk zárva: hogy két szerb alkuszik az én jó kesely

lovamra. Az egyik tíz forinton vette egy nehézlovastól, aki kénytelen volt azt elprédálni, mert a jámbor állat nem hagyott senkit magára ülni. A szerb, miután egynéhány-szor közel volt hozzá: hogy a nyaka kitörjék, elhatározta magát: hogy valamelyik pajtását nyomorítja meg vele; de nyerni akart rajta vagy két forintot. Ott alkudtak a fülem hallatára az én jó lovamra, akit egy faluért nem adnék. Az egyik tizenkét forintot kért, a másik meg nem ígért többet tiznél, pedig az egyik mindenesetre meg akarta venni, a másik pedig mindenesetre el akarta adni, de egyik sem engedett a magáéból, utoljára is a lett belőle, hogy összeve-rekedtek, s miután egymást jól megdöngették, azt határoz-ták, hogy holnap reggel majd megegyeznek.

Nem tudom, megalkudtak-e aztán másnap, mert én még azon éjjel kiszöktem az ablakon s elhoztam a keselyt.

Az ember semmin sem mulat oly jól, mint ha saját kiállott szenvedéseit mondhatja el, oly helyen: hol senki sem szenved, víg, jókedvű társaságban, vidám tűz, vidá-mító bor tüze mellett, s gyönyörködik a hatásban, mit azon rémséges jelenetek elmondása idéz elő az arcokon, miket ő maga oly közel látott, mik vele történtek.

Késő estig osztozánk a boldog család örömeiben; este az öreg maga kivezetett bennünket a füzes partjára, melyet szőke folyam kerített be kanyargó mentében mintegy félszigetül. A folyam közepén ismét egy kis rekettyés szigetet lehete látni, s a sziget és a füzes közti folyamon egy fakó vízimalmot, mely ott örölt tombászaira kikötve, egyszerű kitkattogó kepeléssel a csendes éjszakában.

A csikós háromszor füttyentett, mire a malom felől evezőlubickolás kezdé hallatni magát. Egy csónak közel-gett felénk, egyetlen faderékből vájt keskeny lélekvesztő, melyet egyetlen ember hajtott két evezővel.

Amint közelért hozzánk, a csikós, odafordult felénk súgva: „nem kell neki jó estét kívánni, — nem szereti. Az

olyan embert föl nem veszi a ladikba, aki jó napot vagy estét kíván”.

— Furcsa ember lehet.

— Az a mondása: hogy nem kell az Istennek parancsolgatni.

A csónakos kikötött. Ő volt a molnár abban az eldugott malomban. Mi szóttanul beültünk ladikjába. A molnár anélkül: hogy egy szót kérdezett volna tőlünk, ismét helyet foglalt a kormánypadon, s csendesesen sikamlott velünk odább a sajka, az alkonyatban elfeketült víz tükre felett. Egy szót sem szólt senki, egyetlen hang volt az evezők taktusos csapása.

A sziget órra mellett elhaladva, valami halk éneklést hallottunk odabenn, a molnár nyugtalanul csóválta fejét, fogai közt egy-egy káromkodást morzsoltszét nagy mogorván, s a csónak lejtett odább, s mentül tovább ment, annal enyészetesebben hangzék a dal a szigetből.

A túlpartra érve, néhány darab pénzt készíték kezembelen előre, a molnárnak adandó. A csikós észrevette, visszanyomta kezemet, s fülemben dörmögé: „nem szereti az olyan embert, aki pénzt ad, furcsa ember ám ez”.

Lovaink mellettünk úsztattak át a csónak után kötve, s mi azon vizesen felülve rájuk, csöndesen ügettünk tova, partmentében, öreg vezetők után.

VII.

A CSÁRDAI CSAPLÁR

Éjfél lehetett, midőn egy többszáz holdra terjedő kukoricaföldet elhagyva, egy szakadékos homokdomb által félig rejtve tartott kis házat pillantánk meg. Ez a „szikra” csárda.

Félreesik az országúttól. Csaknem a Tisza partja alatt, az itt legmagasabb part homokdombjaitól eltakarva, körülülteve ezüsfűzkekkel és kanadai jegenyékkal.

Bennünket a kutyaugatás tett figyelmissé a rejtett tanyára. Hat fehér komondor rugaszkodott ki az udvarából, bőszült csaholással rohanva felénk. — Egy pillanat alatt körülfogtak bennünket stratégikus elrendezéssel egyszerre elől, hátul és oldalt támadva meg.

A vén csikós flegmatice leszállt lováról, leguggolt a kutyák előtt, kalapját hóna alá vette, mutatójával órra cimpáját ütögetve, valami bosszantó, gúnyoló, órrhangot hallatott, s eközben folyvást guggolva közelgett a legvitézzebb komondor felé.

Az elkezdett e jelenetre sértetten nyihogni, s egyszer csak megfordult és elszaladt, a többi utána, egymást törve, az volt boldogabb, amelyik előbb elfuthatott.

— Nem szeretik ám ezt — mondá vezetőnk kuttogva. Az ilyen nagy kutyanak nem használ sem csitítás, sem ütés, sem fütyülés, sem szólongatás, — lehúzza az embert a lóruul, megfogja a szekérekereket, a vásárra járó koldus talyigáját szétszedi, s a borsos tót nyakából leböngészi a szűrt, hanem a csikós már tudja a módját, leguggolt előtte s az órra cimpáját veri, s úgy dimmegdömmög előtte, attól elszalad, mintha a nyavalya verné, s aznap elő nem bújik.

Nemsokára a csárda előtt álltunk.

Az épület jó karban van tartva. Gondos, csinos kéz nyomai látszanak meg rajta. Meglátszik: hogy a csárdás nem is annyira a mások, mint a maga kedvéért lakik ottan.

— Ezt az érdeemes embert „Sallai uram”-nak szokták tisztelni — instruált bennünket vezetőnk. Nem szereti: ha hallja kendezik, a „kocsmáros” nevezetért pedig teljességgel megőrrol.

Nem kellett zörgetnünk. A lódobogásra megnyílt a csárda ajtaja, s maga a csaplár jött elénk, talpig fehérbe öltözve, tudniillik: ingben és gatyában. A szemérmes magyar ember még ha alunni megy, sem hagyja el szokott vászon öltözetét, s Sallai uram éppen most ugrott fel az ágyból. Csupán egy nagy báránybőr süveg volt fejébe nyomva, az sem azért: hogy meleget tartson: hanem annak bizonyosságul: miként ő az úr a háznál.

Vezetőnk néhány szót dörmögött hozzá s azzal bennünket kezébe szolgáltatva, búcsút vett tőlünk, s még azon éjjel visszatért túlparti tanyájára.

Sallai uram pedig, megértvén tőlünk: hogy már vacsoraáltunk, bevezetett bennünket egy kisdud benyúlóba, ott lefektetett tornyos nyoszolyákba, a töméntelen tollas párna és dunna, mikbe bele kelle fulladnunk, tanúsítá; mennyire szívesen látott vendégeinek tekinté bennünket.

—

Reggel korán beállított hozzánk Sallai uram, azzal az örvendetes hírrel költve fel bennünket; miszerint a szomszéd tanyákon perzekutorok vannak, kik nemsokára itt is meg fognak jelenni.

Mi ijedten ugráltunk fel s nyilvánítók abbéli szándékunkat, hogy a Tiszán ismét köröszkülmenjünk.

— Nem kell tőlük tartani — úgy monda. — Csak tolvajokat keresnek, ilyen emberek nem kellene nekik. Különben is, késő volna odábbállani, észrevennék, s még inkább gyanút kapnának. Csak maradjanak itt a szobában és reggelizzenek addig, majd csinálunk velök valamit.

Mi leültünk reggelizni. Sallai uram pedig kiállt pipázva a pitvarajtóba. Társam panaszkodott: nem tudja mi lelte, az ő torka úgy megszűkül, egy falat sem megy le rajta. Magam is olyanformán voltam. A félelemnek különös összehúzó ereje van az emberre.

Nemsokára szívdobogva láttuk elrobogni az ablak alatt a perzekutort hat pandúrájával. Sallai uram odakünn a legnyájasabb hangon üdvözölte őket agyba-főbe, mire a perzekutor nyers, kemény hangon válaszolt.

— Gyanús embereket keresünk, s azzal leugrott lováról s jött befelé.

— Csak tessék — viszonya a csaplár, nyugodt hidegvérrel, s nyitotta előtte az ajtót.

Társam vakarta az orrát: „szeretném, úgymonda, ha most egyéb nem nyomná a lelkeket egy lopott csikónál.”

Perc múlva hallók a pandúrokat csörtetni a vendégszobában, melyre szobánk ajtaja nyílt. Sallai uram körülötük forgott.

— Tessék leülni, nagy uraim, kentek! — Messziről jönnek? elfáradtak ugyé? Fogtak-e valamit? Tudom, hogy megszomjuhoztak. Mivel szolgálhatok? Tetszik bor vagy pálinka? Igen jó bakatort kaptam, most ütöttem csapra.

— Nem bánom — szólt a perzekutor, dörgő, kemény hangon. — De csak szaporán, mert nem késhetünk; míg a házat összekutatjuk, dél lesz. A legényeknek pálinkát, nekem jó lesz a bakator is.

Sallai uram ugrott a söntésbe, kiválasztott hat tulipános szűknyakú egyest, teletöltötte jó törkölypálinkával, az asztalra rakta, a perzekutor elé pedig egy üveg jó bort állított, ott mesélt, tréfálózott, komázott velök; aközben kiszemelte magának a pandúrok közül a legeggyűbb kinézésűt, s addig söntör-forgolódott körül, míg egyikét a tulipános egyeseknek észrevétel nélkül zsebébe csúsztatá, s aztán ismét mesélt és tréfálózott.

A perzekutor azonban kiitta az üveg bort. S azzal megtörölve kiviaszkolt vastag kurta bajszát, mormogá: „már most lássunk a dologhoz.”

„Nem tetszik még egyszer? — kérde a megelőző csaplár, s amint a perzekutor visszautasítá, a legényekhez fordult, hát kenteknek öcsémuraimék?

Azonban egyszerre, mintha kettévágták volna kedvét, mogorva képet öltött, bosszúsan kezdé fejét csóválni, megszámlálta az asztalon álló öt tulipános butykost, s nagy nehezteléssel fordulva a pandúrokhhoz, „ejnye öcsémuramék, úgymondá, ez már mégis furcsa tréfa. Én kentek elébe hat egyest állítok s mire egyet fordulok, csak öt van az asztalon.”

A perzekutor ránézett mogorván:

— Csak nem hiszi kend, hogy mi loptuk el?

— Már hiszen meglehet: hogy magától repült el, vagy valaki pálinkástul leszalasztotta a torkán. Annyi látni való: hogy egy tulipános üveg nincs itt.

— No hát vizitálja kend meg a legényeket, míg itt vannak, azt ne mondja azután, hogy valamelyik elvitte.

— Bizony nem is hagyhatom azt szó nélkül — hetvenkedék a csaplár, s elkezdett a legények zsebjeiben motozni, s mily meglepetést tudott mutatni, midőn a tudvalévő zsebben meglelte tulipános egyesét.

— Ehen van, mi! — kiálta előhúzva az üveget. — Ez az én üvegem, la. No, kentek ugyan derék perzekutorok. Én kenteknek bort, pálinkát adok, s kentek köszönet fejében az üvegemet is eldugják. Kentek tolvajokat keresnek, s maguk lopják meg a becsületes embert. Kentek házvizsgálatot tartanak, csak azért, hogy amihez szép szerivel hozzájutnak, eldugdeldeljük. Kentek itt gyanús embereket keresnek! soha sem volt az én házamnál kenteken kívül gyanús ember, de nem hagyom abba! elmegyek a vicispánhoz; földödom kenteket a vármegyére. Hadd tudják meg, milyen szép emberek kentek.

A perzekutor szörnyű zavarba jött. Dühös lett.

— Ne veszekedjék kend! — ordíta a csaplárra félig ijesztve, félig engesztelve.

— Hogy ne veszekedném! — ordíta az még hangosabban.

— De velem nem veszekedik kend, azt megmutatom.

— Azt szeretném látni.

— No hát lássa meg kend — rikolta dühösen, s kiment a szobából, bevágva az ajtót, felült a lovára és pandúrjával együtt odábbment, diadalmas pátozzsal kiáltva le a tornácból utána nyelvelő csaplárnak, már most pörölgjön kend maga magával! s azzal elporolt onnan.

Sallai uram pedig tenyereit dörzsölve jött be hozzánk, s hamisképpen hunyorítva félszemével, monda:

— Már most nyugton lehetnek itt. Míg ez lesz a perzekutor, addig ide házvizsgálatra nem jönnek.

.....

Három hétig maradtunk még azután a csárdában.

VIII.

NŐ ÉS SZERETŐ

Vészbzen, zivatarban, kétségbeesés közt — egy néMBER utazik.

Maga sem tudja: hová, azt sem tudja: meddig. Sehol sincs megpihenése.

Egy embert indult el keresni, akit szívéből szeretett, akiért élt, akiért elhervadt, és aki őt sohasem szerette, most sem szereti, — ha él, — nem gondol rá a túlvilágon, — ha meghalt. —

Hírét hallotta: hogy elesett, — valahol a székely határszélen; — és elindult: hogy fölkeresse sírját. Kinek keblén nem nyughatott soha, sírhalmán megpihenhessen, megvallhassa a halottnak, hogy őt egyedül szerette, szeretni fogja ezután is, és meg fog halni bele.

Mint vándorol a zarándok a szent sír felé messze-messze földről, nem ismerve örömet, félelmet, nem gondolva másra, mint a szent hantokra, mik egyetlen földé annak, kié az egész föld; úgy vándorolt messze földről, örömtelen szerelmével a fájdalom hölgye, az álmaiban látott sír felé, hol ingatja fejét a sárga őszvirág, mely a holtak álmát őrzi.

Egy virágot e szent sírról! — sóhajtja búsan magában —, azt elviszem magammal utána, s hol a holtak találkoznak, megmutathassam azt neki: ott voltam, — felkerestelek!

És sokáig tartott utazása, oly időben, midőn senki sem járt, oly helyeken, hova más félt menni, ő csüggetlenül utazott. Hosszú fáradság után eljutott a mondott helyre. Ott tudakozódott utána.

— Nem itt halt meg — mondák néki az emberek. — Nézd végig az új sírokat, köztük nincsen, akit keressz, ide az a híre jött: hogy az ország túlsó részén — ott esett el, ottan fekszik.

A hölgy felsohajtott búsan, s újra kelt a hosszú útra, hideg éjek, hideg népek között, sok nyomort, sok szenvedést tűrve, eljutott a mondott helyre, s kereste a sírt, melyen annyi viszontagság után megnyughasson.

Ott sem volt az. Onnan ismét máshova utasították. Egyik itt, másik amott látta őt meghalni. Egy sem mondta azt: hogy „él!” — „meghalt” ebben megegyeztek, csak azt nem tudták: hogy hova van eltemetve.

A hölgy bejárta az országot, ahol csak csatatér volt, mind fölkereste, elolvasá a holtak neveit, akit keresett, sehol sem találta.

És ha kérdés olykor tőle: miért keresi annak sírját, aki neki sem férje, sem rokona, még csak barátja sem, búskomolyan felelé: „egy virágot a szent sírről.”

S már nem termett virág sehol. A tél eljött, a hó belepte a földet.

Ekkor egy nagy dombhoz ért. Egyetlen nagy sírhalom az, az út mellett fölárkolva, sem sírkő, sem zöld bokor mellette. Ki tudja, kik és hányan vannak ottan eltemetve?

Tán a kedves is ott fekszik, a jeltelen domb alatt? hisz oly sokan porlanak ott, kiket síró szem keres, s kiknek a hír nyomát veszté.

De a hölgy nem bírta hinni, sem a hírnek, sem szívének: hogy kedvese is ott fekszik. A sírt belepte a hó, néhány pusztá virágkóró állt ki szárazon belőle. E sír alatt az ő kedvese nem nyughatik. — Mint a meleg forrás körül, mikor szerte tél van és hó, a virág mindegyre zöldül, a fű megcsalátja magát s azt hiszi: hogy örök tavasz van; — az ő sírja körül is, azon földön: hova az ő lángszíve van eltemetve, tél derekán zöldülni kell fűnek és virágnak. „Egy virágot az ő sírjáról” — mondá búsan, elmerengve. Pedig virág sehol sem nyílt már.

Soká, soká bujdosott még azután. Szenvedett és szeretett. Végre bizonyos hírt hallott. Kedvese el van temetve. El van temetve, de él. Él — börtönbe eltemetve.

*

Vészben, zivatarban, ketségbeesés közt — egy férfi utazik.

Üldöző sorsát kerüli. Elveszté bizalmát Istenéhez. Legjobb barátaitól fél.

Csak egy lény van még a világon, aki gondolatjait bírja: — felesége.

Távol, távol esett tőle. Ahol az van, azon helyen neki nem szabad magát mutatni. Bujdosnia kell tőle messze elszakadva, még hírt sem hallhat felőle.

Éjjel álma, nappal gondolatja e nő; — a mezőn nyílik a virág, s ha lát közte liliomot, eszébe jut felesége neve róla, mindenütt, hol idegen nőt lát meg, talál benne valami hasonlót, egy-egy vonást az övéhez, s olyankor búsan gondol rá: miért hogy ezek mind boldogok, csak az övé oly szerencsétlen?

Egy éjjel, midőn ismét vele álmodott, a könnyező, búsongó, hízelgő asszonnyal, még reszketett ajka a fájdalmas csóktul, mit az álomlátás kedves fantomjának ajka oly elevenen nyomott rá; fölkel a bujdosó ágyából, vevé vándorbotját, koldusmezt öltött magára, s megindult nejét fölkeresni.

Érzé: hogy az álmok megölik, ha nem megy. Éjjel mindig látja őt, mellette ül, vele beszél s nappal kábult fővel gondolkodik elmúlt álmán. Ez az örütség ösvénye.

Fel kell őt keresnie, bármi veszély várjon ott rá, látnia kell. Csak egy percre, csak egy szót szólni hozzá, csak egyszer ölelhetni őt karjaiba valóan, ébren, — amaz álomlátási szép kísértet helyett, s azután meghalni, elveszni vagy bárhova lenni.

Ment koldusnak öltözködve faluról falura, az utcán a kutyák végig ugaták, néhol a poroszlók kiverték a határból, idegen házak küszöbén költötte el ebédjét, erdők rejtekében aludt, gyalog kellett megtennie a hosszú unalmas utat, a zápor, az őszi vihar sokszor ottelepte, később a hulló hó, a téli förmeteg. Ő mindezt nem érzé, csak egy eszméje volt, egyetlen gondolatja, mely lelkének, testének erőt adott: a találkozás percének képzelete. Azt százféléképpen elgondolta magában, és egyik szebb volt a másiknál. Majd úgy gondolá el: hogy éjjel fog ablakán beszólni, úgy lepi meg, majd hogy az utcán alamizsnát kérend tőle, majd azt: hogy levelet ír neki, melyben tudósítja, hogy ott van, vagy bemegy házához, mintha eltévedt volna. Mint fog a nő megijedni és

megörülni egyszerre. Arca elsápad és aztán meg kigyulad. Reszketve ragadja meg a férj kezét s féltve omol kebelére, mintha el akarná rejteni idegen szem látása elől. Szíve oly hangosan dobog; — amilyen némák csókjai. Nehogy valaki meghallja.És míg ezeket gondolá, nem érzé: hogy azalatt körülé zúg a förmeteg, s veri a hópolyheket arcába, hogy az ebek végigkísérik az utcán, hogy az emberek szidva utasítják ki a faluból, s hogy az út oly hosszú, oly fáradságos.

.....

Egy hideg téli alkonyon megérkezett azon városba, ahol ősi háza állt, melyben feleségét hagyta.

Végigballagott nagy nyomorékul az utcákon. Jöttek vele szembe ismerős emberek, s nagy megnyugtatóására volt: hogy mind úgy mentek el mellette, hogy egy sem ismert rá.

Végre eljutott a keresett helyre, — tulajdon lakához.

Nyitva volt a kapu. Egy régi cselédje állt künn a kapuban, bámulva és pipázva. A koldus „jó estét” kívánt.

— Menjen kend, Isten hírével — mordult rá a hajdú, senki sincsen itthon.

— Adjon Isten ezerannyit — dűnnyögé a koldus, s leült a kapu mellett a küszöb szegletkövére.

A hajdú bement az udvarra, átallva a rongyos emberrel civódni, csak a kutyát uszította rá, a nagy, láncos örvös ebet.

A kutya vihogva, ugrálva futott a koldusig, ott körül-táncolta jókedvű csaholással, végre hasán csúsztatva odalapult hozzá, s hűséges, örvendő szűköléssel feküdt le lábához, fejével rongyos szűre alá búva, s eldugott kezét megnyalagatta.

E percben pariparobaj hallatszott, az utcán délceg lovagok vágattak végig. Egy delnő lovagolt elől, kecses amazon-öltönyben, három vagy négy lovag kíséretében.

A delnő vígan kacagva fordult vissza egyik kísérőjéhez, ki elejtett zsebkendőjét a földről nyargaltában kapta föl, s amint visszaadta neki, oly közel hajlott arcával az érte nyújtott szép kézhez. Senki sem vevé tán észre: hogy a kezét megcsókolta. Csak a koldus a közsöbben. Az a nő az ő felesége volt.

A lovagok ismeretlen arcai szentségtelen mosolygással fordultak a szép nő arcához, kinek lángoló szemei kihívó pillanatokot vetének egyikre is, másokra is.

— Ez nem az én nőm — mondá magában a jövevény —, kísérői is mind idegenek. Valaki lehet tán: ki hozzá ily kárhözatosan hasonlít. Valami nőiségét megtagadott némbor, ki elég átkozott oly arcot viselni, mely az én bálványképemhez vonásról vonásra hasonlít.

Azonban a kapuhoz ért a lovagló csoport, mindnyájan otthoniasan fordíták arra lovaikat. Legelől a nő ugratott a kapu felé. A férj ott állt előtte, merev, élettelen alakká zsibbadva, koldusmezben, sápadt arccal, vad, emberijesztő szemmel.

A hölgy lova félreugrott az élő kísértet elől. Bosszúsan fordult oda a nő, s korbácsával végigvágva az ijesztő alakon, megvető hangon kiáltott le rá: „félre az útból, te koldus!” s azzal bosszúsan nekihajtott. Az ember nem tért ki, a ló feltaszítá s keresztülgázolt rajta, a galant nő kísérői kacagva mondtak elménc ötleteket, a hóban, sárban evickélő koldusra, delnőjük után bevágtatva az udvarra. A mogorva hajdú bezárta utánuk a kaput, éktelenül káromkodva, csak a láncos eb nyihogott, sírt odabenn, rést kaparva magának a kapu alatt.

A boldogtalan pedig felvászorgott a földről. Fejét nagyon megütötte, de mégsem ott fájt neki legjobban. Odább ment tántorogva, s keresett magának szállást —

másutt; ahol tudta, hogy befogadják, ahol jobban emlékeznek reá, és ahonnan el nem űzik ... a börtönben.

*

Víg zene hangzik az úri lakban, az úrnő kézről kézre jár a táncban. A rossz világ azt mondja: hogy még a szerelemben is. Cseng az összeütött pohár, farsang utolsó napja van, ez a bolondok ünnepe, mulat, vigad minden ember, a jókedvnek kicsiny a ház, senki sincs, aki szomorkodnék, az úrnő öröme mindenkit magával ragad. —

...A férjet ma ítélték el hosszú fogságra.

Az ítéelő bírák előtt gyakran fordult meg egy gyászba öltözött hölgy a fogolyért könyörögve. Akit semmi körülmény nem védett, amellet ő könnyeit hozta fel mentségül.

Hiába kért, a törvény szigorú. Az ítélet kimondatott rá, vaskeményen, elengedhetetlenül.

A bírák néha együtt sírtak vele, sajnálták, vigasztalák, de az ítéletet kimondták.

Ekkor tanácsolák neki: hogy menjen oda, ahol a kegyelmet osztják; vigye könnyeit a kormány, vigye a trón elé, akit a bíró elítélt, az irgalom szava fölmentheti.

A hölgy bejárt minden forrást, ahonnan kegyelmet várhatott, odaveté magát a hatalmasok lábaihoz, összecsókolta kezeiket, mindennapos volt küszöbeiken, reggel, este, Isten előtt, — egész nap emberek előtt térdelt, imádkozva, esedezve azért, akit úgy szeretett.

Egy napon a hatalmasok egyike azt kérdé tőle: miért könyörög egy emberért, akit tulajdon neje elfelejtett, kinek ő sem neje, sem rokona.

— De ő mindenem énnekem! — válaszolt a megtörhetetlen nő.

— Úgy illendő, hogy ő is mindene legyen önnek.

.....

Másnap a fogoly szabad lőn.

Amint kilépett börtöne ajtaján, egy nő térdepett ott, fekete ruhában, leeresztett fátyollal, zokogva.

A fogoly hallotta e nőt börtönőreitől emlegetni. Mindennap elment az oda, felőle tudakozódni, ételt, könyveket küldött neki, pénzt adott a porkolábnak: hogy szelíden bánjon vele, s végre azt is megtudá, hogy szabadságáért mit tőn.

Amint kilépett börtönéből, megismerte benne a mellőzött kedvest, ki őt úgy szerette, és kiről ő nem gondolkozott soha, vagy csak lelki szemrehányás között.

A nő megragadta láncaitól megszabadított kezét, s csókokkal és könnyekkel halmozá el. A férfi pedig titkon esküt mondott magában: hogy e kéz minden mozdulatja őt boldogítandja, míg él.

*

Víg zene hangzik az úri lakban.....

.... A táncvigalom közepett hívatlan vendég jelen meg orgiák teremében. Egy tisztviselő. — A zaj megszakad, az úrnő a hivatalos férfi elé lép, s jelenléte okát kérdi.

— E ház nem öné többé, asszonyom, ön férje el van ítélve, vagyonát a status foglalja el.

— Uram. Egy év előtt férjem minden vagyonát rám ruházta által.

— E tette érvénytelen. Ugyanazon törvény, mely elítélte, megsemmisíté azt is.

A nő elsápadt.

— Könyörögni fogok érte: hogy ítéletét engedjék el. Kegyelmet kérek számára.

— Már késő. — A kegyelmet megnyeré.

— Úgy én ismét nője vagyok! — kiálta fel örömmel a delnő.

— Többé nem az, a válóper meg van indítva ön ellen.

Az ajtó föltárult s a bámuló csoport közé belépett a halvány, sápadt koldus, lélekijesztő arcával, — jobbján egy reszkető nőt vezetve, aki gyászöltözetében, arca fátyollal lefedve úgy zokog, úgy sír hangosan; — míg a sok fényes alak bánat és rémület közt áll, hangtalanul, mozdulatlanul, elzsibbadva a háziúr leverő tekintete előtt.

Csak a gyászos teremtés sír hangosan zokogva, — örömében — diadalában.

IX.

A VÍG EMBER

Egy este későn egy faluba értem: hol egyikét régi jó ismerősömnök véltem feltalálhatni.

Soha vígabb embert nem ismertem, mint ő. Úrnak született, az életszükség apró bajaival nem kellett törődnie soha, egyéb gondja sem volt, mint magát és másokat mulattatni.

Ismerte őt az egész környék, a vendég és a jókedv soha sem fogyott ki házából, kapuja tárva-nyitva állt mindég, az embert a kocsiról húzták le, ki be nem akart térti, s ha egyszer bent volt, kiszédék a szekere kerekeit, hogy tovább ne mehessen.

Tartott egy udvari bolondot, akit olykor, ha leitattak, tetőtől talpig kisúviszkoltatott, s másnap elhitette vele: hogy a szerecsenyek megválasztották kacikának.

Már messziről lehet hallani a zeneszót, amint kastélyához közelgetünk, az ablakok ki voltak világítva

mind. Saját cigánybandája volt, amelynek tagjai kötelesek voltak egy Párizz-Pápaire tett kézzel ünnepélyesen megesküdni: hogy csárdásnál egyebet soha sem fognak húzni.

Útitársammal együtt előre örültünk magunkban: hogy annyi gond és nélkülözés után e vidám körben pihenhetünk meg. Akik őhöz hasonlóan jártak, mind szemenedett víg fiúk szoktak lenni, kik egy órát sem hagytak elmúlni a naptól valami új tréfa, valami hallatlan, képzelhetlen ostobaság nélkül.

Kapujához érve, kivehetők: hogy odafenn a tornácban éppen az ő nótáját húzzák. Ilyenkor már széles kedve szokott lenni.

A pitvarajtó küszöbén ült a vén bohóc, széles képét két tenyerére támasztva bámult ránk dórén, mereven. Pipája szárát fogai közt tartá, maga a pipa leesett róla s lába előtt hevert, fején a sipka meg volt fordítva, ellenzőjével hátrafelé.

— Jó estét, Stiglic! — kiálta rá útitársam jókedvűen (Minden ember más néven szokta őt nevezni).

A bohóc nem szólott semmit, hanem elfordult tőlünk a fal felé, s fejét lehajtotta térdére, két karját homloka elé téve, úgy látszott: hogy rossz kedve van, nagyon meghagíthaták, ami ritka eset volt nála.

Mi jókedvvel siettünk fel a lépcsőkön, s tartottunk arra, honnan a zene hangzott.

A tornácban álltak sorban a cigányok, egytől egyig mind vörös nadrágban. De mind valamennyi olyan képet csinált, mintha éppen fogat húzatott volna, a vén klarinétos pláne többet fútt a orrát, mint a klarinétot.

— Ezek még ma nem kaptak inni — monda társam tréfálózva.

A szoba ajtóban egy hajdú állt. Régi, ismerős cseléd.

— Hol urad? — kérdénk tőle.

— Idebenn van, szólt az ajtóra mutatva. S nagy ősz bajusza reszketett, míg e néhány szótagot kimondá.

— Képzelem, hogy fog örülni! ha bennünket meglát — szólt társam hozzám fordulva, s víg, mosolygó arccal nyitott a szobába.

....Az ember, akihez jöttünk, ott feküdt az ágyon, — haldokolva.

Ispánjai s néhány szomszédja ágya lábánál álltak csendesen zokogva.

Mi megzavarodva álltunk meg a nyitott ajtóban.

Az egyik ispán odalépett hozzánk, megfogta kezemet: „látják?...” Tovább nem bírta mondani. A haldoklóhoz vezetett. Iszonyú görcsök látszottak azt kínni, homlokán a halálveríték gyöngyözött a belső kín miatt, minden izma vonaglott, s oly fájdalmasan, oly dermesztően nyögött: hogy kín volt hallani.

— Hát e zene mire való most? a halálnyögés gúnyolására.

— Ő maga kívánta — válaszolt. Vígán akar meghalni, ahogy élt. Még egy óranegyed előtt beleénekel a zenébe s még megmondta: hogy melyik ki nótája? s kért bennünket: hogy legyünk vígan; mint egyébkor.

— De hát mért nem hívtak orvost.

— Megtiltotta, azt ígérte: hogy főbe lövi, ha idejön. Neki kedve van meghalni, és ő táncolva akar átmenni a másvilágra. Szegény ember.

Néhány pillanatnyi kínlódás után szünni kezdtek a haldokló fájdalmai, szemei, mik addig fehérével forogtak felfelé, nyugodtan, de fénytelenül tekintének a körülállókra, arca, mely a kínlódás alatt sötétvörösre dagadt, elsárgult, elsápadt, csak néhol maradt rajta egy-egy szederjes folt. A zene ott künn tombolt, rikoltozott. A haldokló már nem hallá.

— Mért hagyták el azt a nótát? — kérdé rekedt, tompa hangon.

Ismerői zokogtak ágya körül. Nem látott, nem ismert senkit többé.

— Hová lett az a sok ember: aki az elébb itt táncolt? —
hörög gyors, szapora szóval. — Hívjátok vissza. —
Mulassanak. — Azt a frisset, — azt a frisset húzzátok rá.
— Táncoljatok. — S még egyszer végigfutott haldokló
arcán a jókedvű szarkasztikus mosoly, mely egyébkor
oly kedvessé téve, úgy szokott neki illeni Majd én
magam,, nyögé elmaradozó lélekzettel a halállal járok
el egy csárdást

Azzal lehunyta szemét és nem is nyitotta fel többet.

.....

Később az a hír kezdett el szárnyalni, hogy önkénynt
mérgett vett be. Sokat találgatták miért? Az igazi okát,
úgy hiszem, senki sem tudta meg.

X.

EGY EMIGRÁNS LEVELE

Egy napon * barátunknál voltunk, midőn éppen levelet
kapott öccsétől — Konstantinápolyból.

Első levél volt, amit küldött. Mi kíváncsiságtól égtünk,
megtudandók a kimenekült ottani viszonyait. A testvér
ihletett pietással bontá fel a becses levelet, egy könny-
csepp rezegett szemében, homloka redőkbe vonult. Míg
ő olvasta a levelet; mi azalatt arcvonásaira figyeltünk,
onnan iparkodva ellesni a megírt és megoldvasott titkokat.

A könny lassanként eltűnt az olvasó szeméből, homlo-
káról a ránc lesímul. Odaadta a levelet kezembe: „olvasd
el te is.”

Szórul szóra ez volt benne.

„Kedves bátyám!

A kajla földemet el ne felejtse megugaroltatni, hordason ki az őszi alá hatszáz szekér trágyát. A faiskolából a szederfákat szedesse ki, mert majd elvénülnek, s ültettesse a lóherés körül. A Marci zsidóval újítsa meg az árendát a pálinkaházra nézve, — most telik le neki vízkeresztkor. A mi dolgunk itt veszettül bajos. Asszonnyal beszélni sem lehet, vannak ugyan szép arnauta lányok, hanem azokért hamar elmetszik az embernek a gégejét. Aztán mindent vajjal főznek, meg olajjal. Áldja meg az Isten kedves bátyámat, csókolja szerető öccse — stb. —”

— Ezért kár volt olyan messze menned — dörmögé a bátya, zsebébe gyűrve a tenger mellől jött levelet. Ilyet Vámos Pircsről is írhattál volna.

XI.

A GYILKOS

Háromszor találkoztam vele. Mindég ugyanazon elvadt, zavarodott arc. A véres szemek, a vértelen ajkak. A senkit nem ismerő tekintet.

Egyszer az országúton jött velem szembe. Az út az erdőn vitt keresztül, csak akkor vettük észre egymást, mikor tíz lépésnyire voltunk. Visszarettenénk egymástól. Kurta, zöld szűr volt nyakába öltve, roncsolt kalap fedte kuszált haját, csizmái térdig sárosok. Kezében a görcsös vándorbot. Fáradtnak látszék, sietett, mintha valaki elől menekülne. Amint rögtön találkozik velem az útkanyarulatnál; megdöbbenve visszarettent, botját védőleg emelte feje fölé, s hirtelen visszafordulva, letért az országútról, vissza-visszanézve reám. Én ott álltam, mint egy szobor, akaratlanul üldözve őt kísérő tekintetemmel.

Másszor a határdombon találtam aluva, fárasztó napok, álmatlan éjek után le talált ülni a hantolásra, s ott elnyomta az álom. Az elmúlt éj zivataros volt, szakadt a zápor egész éjszaka; — meglátszék rajta, hogy az éjet nem tölté fedél alatt, facsaróvá volt ázva minden öltönye, haja összecsapzott. Nem akartam fölébreszteni, csendes léptekkel haladék el mellette: mégis észrevettem, — nagyon ébren aludt, mint az üldözött vad szokott. Óvatos léptem neszére felütötte fejét, vadul széttekintett, s felrikoltva, mint a fészken meglepett vadmadár, elfutott előlem, sebesen, örült sebességgel, s a csörtetve távozó zaj az erdő bokrai közt tudatá: hogy még akkor sem szűnt meg futni, miután nem látott.

Ez a szerencsétlen földönfutó ezelőtt fél évvel politikai fanatizmusból megölte egyik jó barátját, ki mint élelmezési biztos szolgált a császáriak mellett. E véres tettéből aztán dicsőséget csinált, kiíratta nevét a hírlapokba, s nem volt egy lakoma, hol dőzsölés közben el ne mondta volna, miképpen ölte meg azt a boldogtalant. Csatákban a bódultságig vakmerő volt, szóbeszéd közt a dühösségig türelmetlen, alig volt egy nyilvános jellem az országban, kit egyszer-másszor „hazaárulónak” ne nevezett volna, a legkisebb eltérésért a forradalom elvétől, mit valaki megengedett magának, halált szavazott az eltérőre. Így ölte meg saját kezeivel egyikét legjobb barátainak.

Egyszer az utcán egy feketébe öltözött özvegy-asszonnyal találkozék szembe, ki két kis gyermeket vezetett karján, szinte gyászban. Az ember sápadt lett, mint a fal. Az általa megöltnek családját látta maga előtt. Nem bírt szemben elmenni mellettök, visszafordult, hazament, ott bezárkózott szobájába, s ha olykor hetek múlva kiment az utcára, amint a legelső ismerős arccal találkozék, rendesen visszafordult és elfutott. Nem dicsekedett többé sem a lakomákon, sem a csatákban hőstettei-

vel, nem látta őt többé senki sem itt, sem amott; a vigalom és a bátorság örökre kihalt szívéből, helyettök a legfeleke-tébb lélekölő marasmus telepedett le kedélyén.

Egy napon idegen alakú katonaság érkezék azon város-ba, melyben lakott; aznap eltűnt az ember hazuról, elbujdosott, sokan látták majd itt, majd amott, félénken, elvadultan vándorolni, éjben, zivatarban, jeges fürgeteg-ben, — mindenkitől futott, senki sem beszélhetett vele, hol éjjelezett? mivel élt? senki sem tudta róla.

Egy testvére a hon túlsó határán lakik. Jómódú, családos ember. Egyszer késő este betoppan hozzá egy rongyos, nyomorult alak, sápadt arcán bozítottá növe a szakáll, szemei véresek, ajkai fehérek, ruházata rongyok-ban csüngött róla alá. A kisgyermekes sikoltva futottak apjuk karosszéke mögé, ez elszörnyedve kiálta föl: „Test-vérem!”

— Én vagyok — hörgé az, hangtalan rekedt asztmával — adj ennem, hadd megyek tovább.

Ez összeölelé szerencsétlen testvérét, meleg, száraz ruhát adott rá, tett elébe ételt és bort, biztatta és vigasztalá, kérte: hogy ne menjen tovább; az gyanúsan, szótalanul húzódo-zott tőle vissza, egy nagy bot volt nála, azt le nem tette volna kezéből, s amint félig kiivott egy pohárt, hirtelen megállt; „hah, mi az? mi zörög ott künn?” — kérdező: „semmi sem” — felelék neki, a szél játszik az elszabadult kútostorral, dúdol az ablakok között, a kutyák üvöltnek egymásra, az eső veri az ablakokat, künn iszonyatos éjszaka van, idebenn nincs semmi baj, semmi vész.

— Igen, igen, nézzétek meg, mi zörög ott künn? — sürgeté a jövevény testvérét nyugtalanul. Ez kinézett az ajtón, azalatt amaz, az ablaknak rohant, felszakítá tábláit s ijedten ugrott ki rajta, s aztán rohant ki az avarba, a fergeteges embertelen éjben, kísérve a vihar zúgásától s az ebek üvöltéseitől. Nem lehetet utolérni.

Azóta a kisgyermek: ha éjjelenként hallják ordítani a vihart, játszani a nyikorgó kútostorral, zúgni a jegenyefák között, dúdolni az ablakon át, s rázni a dörgő ajtókat, remegve mondják apjuknak: „Marci bácsi van odakünn.”

Később önkényt följelenté magát, elhatározottan lépett a hatóság elé, elmondá a történeteket nyíltan, őszintén.

Ítélethozatalig börtönbe tették, ott csendesen viselte magát, s rokonai közbenjártára hinni lehet: hogy néhány évi börtönnel meg fog szabadulni. — Egy éjszakán, mikor legnagyobb volt a szélvész zivatar, a börtön kloakáján keresztül, mely oly szűk, hogy egy emberi test csak alig szorulhat át rajta, megszökött a fogoly.

Azóta senki sem hallott felőle.

XII.

A KÖRTEFA

D* n jártomban egy tehetős gazda házához betértem. Maga becsületes földművelő volt, a felesége szeretett egy kicsinyt pörölni. Háza mögött szép gyümölcsöskert volt, nagy gond látszott rá fordítva lenni, a fák mind megtisztítva a rozsdától, megnyesve, megtámogatva, a fiatalabbak kikaróztatva, a gyengébb héjúak tövissel és mohával beburkolva a nyulak és a hideg ellen, töveik megkapálva a faférges végett, s derekaik bemeszelve, bekalamászolva a hangyák s más apró állatok boszontására.

Annál meglepőbb volt rám nézve egy vén körtefa a kert túlsó szélében, mely telerakva érett gyümölccsel egészen magára hagyatva látszott, alja terítve volt túlérett s nagyobb részint már rothadásba menő gyümölccsel, ami a fán maradt, azt egész raja lepte meg a darázsoknak,

fészket csináltak az ágak között, s a gyümölcsnek csak a héját hagyták ottan.

Minthogy a körtefa egyike volt a legnemesebb fajúaknak, nem hagyhattam szó nélkül ez elhagyatását; példátlan levén előttem, hogy az érett gyümölcsöt valaki a fán hagyhassa veszni, s megszólítám a gazdasszonyt, hogy miért nem szedi le.

— Én-e? — viszonzá —, hát ha aranyból volna!

Kérdésem: hogy mi kifogása lehet ellene, talán nem szereti e gyümölcsöt.

— Legkedvesebb fám volt az egész kertben, hallja az úr — viszonzá, — még a megboldogult édesapám ültette. Isten nyugosztalja meg. Nem terem a faluban ehhez fogható gyümölcs sehol, még a szomszéd faluból is ide járnak belőle venni, néhanapján márékra való ezüstpénzt hozott nekem ez a vén fa, annyi termett rajta, hanem nem lesz tovább a kertemben. Csak a telet várom; — kivágatom, nem marad ott.

Bámulva csóváltam fejemet, s kérdeve kérdelem: mi rossz fát tehetett a tűzre eme szerencsétlen gyümölcsfa: hogy ekképp kivágassék és tűzre vettessék?

— Hagyja az úr, pogány története van annak, de ha meghallgatja, elmondom. Ezelőtt két héttel, mikor ez a körte érni kezdett, egy ilyen szomorú úr vetődött hozzánk, mint az úr, la. Bujdosott az is, nem maradhatott otthon, no hiszen, azt az urak tudják: hogy miért. Szívesen láttuk; hogy is tehetne másképp keresztyén ember ilyen keserves időkben? úgy volt a házuknál, mintha tulajdon hozzánktartozó lett volna. De hiába kerestük mi annak kedvét, mert ha tenyerünkön hordoztuk volna is, egész nap lóggott a feje, olyan szomorú volt, majd a szájába hágott, s akkorákat sóhajtott, mint a kára vallott cigány. Biz Isten, magam is szinte megsavanyodtam a mindennapi látásától. Egy szép reggel, — mondom:

hogy az a körte akkor kezdett érni, — az én szomorú emberem szokatlanul korán felkelt és kiment a kertbe, rövid idő múlva utána nézek s látom: hogy felmászott a körtefára. „Nézze kend, apjuk — mondom az öregemnek —, a szomorú szentem megsejtette: hogy a körte érik.” — Az öreg megdorgált; „ne panaszdolj neki, ha kedvét találja benne, biz amit ő leszed róla, nem a világ.” — Ráhagytam. Egy óra múlva, kerülök-fordulok, megint a kertbe találok nézni, az én emberem, még mindig a fán van. Már ekkor morogni kezdtem, de csak azt gondoltam, nem szólok neki, majd ha eleget látott belőle, leszáll a maga emberségiből is. Megint egy óra múlva odanézek, mégis ott van. De már ezt az öregem sem hagyhatta szó nélkül. Lekiált rá: „szálljon le már az úr onnan, vagy mi! Hagyjon nekünk is rajta valamit!” Az ember reá sem konyított — „De már ez egyszer gorombaság — mondék magam —, ha az emberhez emberül szólnak, legalább billentse rá a fülét!” Meg sem mozdult. Az öregem elkezdte káromkodni; már-már a teremtése körül kezdett járni, — azt sem bánta. — „No iszen, majd megindítom én a fülét, ha soha meg nem volt indítva” — kiálték, s odarohantam nagy széllél-lével, olyan pörpatvart csapva: hogy hét országra szólott. De amint odaértem a fához s föltekintettem rá, belém fagyott a szó, egyet fordult velem a világ, s amint álltam, úgy vágtam magamat a földre szédültömben. — Az ember fölakasztotta magát a fára..... Engemet négy nap folyvást lelt a hideg, s valahányszor azóta arra a fára nézek, mindig kéket-zöldet játszik előttem a világ; nincs az a pénz, amiért annak a gyümölcséből még egyet megenném, mikor még tolvajnak sem kell, láthatja az úr, nem jár arra egyéb, mint a darázs, nem hiszem, hogy az is valami rossz lélek ne volna.

— S hogy híták azon embert?

Nem lehetett azt voltaképpen megtudni. Háromféle paszusa volt, mindenikben más néven volt nevezve; alkalmasint egyik sem volt az igazi. A bognár azt metszette sírfájára név helyett: „Egy szerencsétlen férfiú.”

.....Némán állottam ott csüggedt gondolatim közé elmélyedve, s alig vettem észre, hogy szemeim elválhatatlanul amaz elátkozott fára vannak függesztve. Gazdaaszony megrántá kaputomat.

— Nagyon nézi az úr azt a fát, az úr is éppen olyan szomorú ember, mint az volt, nehogy megréfáljon az úr is, mert úgysegeljen, itthagynom még ezt a vármegyét is.

XIII.

A MEGVETETT NAGYSÁG

Minekutána három hónapig bujdosott erdőkben, mo-csárokban és barlangokban, másik háromig egy puszta pincében rejtőzködött egy tízakós hordóba befenekelve, és ismét háromig szolgált egy vízimalomban, mint mol-nárlegény, végre átlátta: hogy annyira körül van már véve kémekkel, kik egyenesen őrá leskelődnek: miszerint kénytelen lőn valahányszor lefeküdt, mindég bekötni a száját, nehogy álmában kibeszélje azon titkokat, mik halálát okozhatnák.

Elvégre is, mikor már nem volt számára hátra semmi útja a menekülésnek, elszánta magát életre-halálra, s fölkereste a legközelebbi katonai parancsnokot.

— Uram, én eddigelé bujdokoltam, kerültem a törvény kezeit, most, íme, önkényt följelentem magamat. — Én vagyok az a híres Sárga Péter!

— Nincs szerencsém önt híreből ismerni.

A bujdosó visszahökkent. Ha a parancsnok azt mondta volna neki: ön egy óra múlva halva van! az nem lepte volna meg, ha rögtön vasra vereti, arra el volt készülve. Csupán arra nem volt resignálva: hogy őt híreből ne lehessen ismerni.

— Mi volt ön — kérde a parancsnok. — Katona? követ? kormánybiztos vagy hivatalnok?

A bujdosó nemes komolysággal állítá, hogy az egyik sem volt.

— Hát mit vétett ön?

A bujdosó egy mártír elszántságával hajtá le kebelére fejét, s kezeit mellén keresztbe téve, ezt vallá, töredelmes szívvel;

— Én üldözött Sárga Péter, ki az irmicei nemzetőrök csatáját muzsikára tettem.

— Hát voltak az irmicei nemzetőrök valaha csatában?

— Nem voltak, de lehetek volna. Én elkészítettem a csatadalt. Csodálom: hogy ön nem ismeri. Egyébiránt szolgálhatok vele.

— Hát még mit vétett ön?

— Úgy hiszem; eleget mondtam.....

— Elmehet ön.

— Hány esztendőre?

— A mennykőt! mehet ön, míg lát.

— Hát nem a börtönbe méltóztatott küldeni?

— Kell is oda ilyen ember.

— Uram! ön ezt nekem ne mondja. Nem azért ettem én vackort az erdőben, míg csak benne tartott, nem azért szolgáltam Mujkos Mátyás uram malmában, mint egy barom, és éppen nem azért hagyám magamat grádicson föl- és lehengergettetni egy pálinkaszagú hordóban, hogy mikor kézre kerülök, azt halljam: hogy nem kerestek.

— Tán csak nem akarja ön magát egy hiáavaló ringy-rongy versért becsukatni?

— Uram. Ön kegyetlenebb, mint képzelém. Ön híremtől akar megfosztani. Inkább csukasson be, de csatadalomra ne mondja azt: hogy „ringy-rongy”.

A parancsnok hívatta az öröket.

Az önvádlott megörült. Tehát mégis be fogják csukni, gondolá magában.

— Dobják ki innen ezt az embert — monda a parancsnok a katonáknak.

A katonák szót fogadtak.

Sárga Péter halálosan megbántva ment odább, esküdve nagy kegyetlenül: hogy majd keres ő magának olyan embert, ki az ily nevezetes fogást jobban megbecsüli.

Még eddig nem talált; pedig sokat jön-megy, s dacára annak, hogy senki sem bántja, ha olykor ismerőssel találkozik, az Istenre is kéri, hogy ne nevezze az igaz nevén, mert meg találja valaki hallani, s akkor ő veszve van.

XIV.

A KÉT CSONKA VITÉZ

A kápolnai csata után két sebesült katonát vittek a M**i katonai kórodába.

Mindkettőnek lába volt ellőve, térden felül el kelle vágni.

Az egyik osztrák tüzér volt, a másik magyar tüzér.

Talán éppen egymás ágyúitól kapták azt a szörnyű sebet.

Ott voltak azután sokáig: ott feküdtek egymás mellett, hallgatták a lázas éjszakákban egymásnak kínsóhajtásait, biztatták egymást a kétségbeesésben, összeszoktak.

A csatában egymást lötték, itt egymás sebeit ápolák.

A magyar hamarább fölgyógyult, s aztán éjeket virasztott át sebesült ellene ágyánál.

„Ott künn ellenségek voltunk, most nyomoréktársak vagyunk. Mennyit kellett szenvednünk, senki sem tudja úgy, mint mi ketten egymás felől. Majd ha vége lesz a harcnak, minket is elfelejtenek, akkor aztán együtt fogunk — koldulni járni.”

Az osztrák feljajdult e szóra.

„Nekem már elkészítették a falábat, — szólt a magyar sztoikus nyugalommal —, tán csak eltart, amíg élek, köszvény, tudom, nem esik bele.

A magyar jó, vidám fiú volt, az osztrák szomorú legény, mindig volt valami búja, bár társa mindég kész volt azt tőle elenyélegni. Így éldegéltek sokáig ember irgalmából, utcák filléréből.

Jött egyszer nagy, sötét szárnnyal a napot elfogó hír: „vége, vége minden harcnak, a sereg lerakta a fegyvert, nincsen magyar!”

Odakünn ült a verőfényen a két halavány csonka hős, s midőn a hírnök elmondá, amit látott, amit hallott a magyar nyomorék orcáján végigcsordult a könny, tán először életében: „mi lesz már most énbelőlem?”

— Ne sírj — monda csonka társa odahajolva keblére —, vége lett a harcnak, minket is elfelejtettek, együtt eljárnunk koldulni.....

.....

Késő hónapok múltával Pesten a főparancsnok laka előtt sokszor lehet látni egy rokkant féllábú tüzért, az osztrák egyenruhát viselte, fél kezével mankójára támaszkodott, másik kezében összehajtott írást tartott, s ottan várt nagy türelmesen, míg a sok gyászruhás könyörgő asszony s aranyruhás tisztelgő férfi között egyszer-más-szor rákerült a sor.

Mit kérhetett? miért járhatott annyiszor? Esőben, hidegben miért jelent meg rendszeren, aggódva tudakolandó: mit határoztak a beadott folyamodásra?

Egy reggelen a csonka tűzér nagy tündöklő arccal sietett le a főparancsnok lépcsőin. Csaknem futott, a mankónak, a falábnak tanulni kellett a táncot, oly örömben volt a nyomorék, kezében valami írást tartott, mint a bódult úgy forgatta maga előtt, mutogatta ismerősnek, ismeretlennek, elfogott az utcán egy embert, elolvastatta magának, ha vajon csakugyan az van-e benne, amit ő már kiolvasott belőle? Aztán ismét továsietett: „kettőt lépek egy helyett!” mondá fennhangon, falábára s mankójára mutatva, s megkacagta szomorúan víg ötletét, és sietett, — és sietett, mintha valami várna rá, valami nagy örvendetes.

.....

Hallgatva ült az utca szegletkövén a csonka honvéd. Sipkája le volt fejére húzva, nem koldult kalaplevéve, akinek tetszett, adott neki, soha sem szólított meg senkit.

Néha egy-egy asszony ment el mellette, valamit tartogatott kezében, sebesen elsuhant előtte s csak úgy észrevétlenül csúsztotta az alamizsnát a nyomorék kezébe, hogy ne lássák, miként az koldus, a távozó szemeit törülte olykor.

Hirtelen a néptömeg közül ujjongatva tör elő valaki, egy csonka osztrák tűzér, kezében valami iratot lobogtat, odaszökell mankóival a szegleten ülő nyomorékhoz, megrázza barnult jobb kezét, nyakába borul és könnyeitől nem tud szólni.

— Te sem leszel többé koldus — szól végre vígan zokogva —, meghallgatták kérésemet, te is részesítve leendsz a rokkantak alapítványából.....

És azóta sokszor látni együtt a két csonka vitézt, sétálgatnak a Duna-parton, egyik az osztrák, másik a

honvéd egyenruhában, sétálgatnak, beszélgetnek, csatáikról, szenvedéseikről, csak hogy ki vannak cserélve: most az osztrák a jó, vidám fiú és a magyar a szomorú legény.

XV.

EGY PÁR DERÉK EMBER

Egyiket régóta volt szerencsém ismerhetni. Első hős a kártyaasztaloknál, adósa mindenkinek, aki vele valaha összejött, kávéházak s más titkosabb intézetek növendéke, később, ha nem is nagy, de mindenesetre nevezetes férfiú, gerillaőrnagy, élelmezési biztos, konfiskáló kiküldött s több afféle.

A másikkal csak bujdosásom alatt hozott össze a fátum, mégpedig úgy, hogy mind a kettőt együtt találtam.

Ez a másik pénzkupec volt minden időkből, s így képzelhetni: hogy most is az, az ezen metier-ű embereken nem változtat sem revolúció, sem restauráció.

1849 szeptember végé felé találkoztam az elsőb bel egy rossz falusi csapszékben, hova útközben betértem. Ott veszekedett a fuvarosával a fizetés felett.

— Már megmondtam kendnek, hogy magyar bankót nem adhatok — beszélt előtte rettenetes pátosszal —, nekem az nincs, egy darab sincs.

— Dejszen! — szólt a paraszt nagy ravaszul — nem szed engem rá az úr, hallottam én jól, mit beszélt az úr az egész úton az inasával: miképp biztatta az úr, hogy a magyar pénzt meg kell kuporgatni, s ahol lehet, a németen adni túl, jó fülem van nekem.

Az én emberem úgy tett, mintha megfogva érzéné magát, mosolyogva vert a paraszt vállára.

— Az igaz — úgymond —, jó fülei vannak kendnek (úgy hiszem, azt érthette alatta: hogy nagy számár), kivett a zsebéből egy csomó újdun bankjegyet s odaszám-
lált ötven forintot a fuvaros markába.

Az nézett rá egy ideig kételkedve, azután fejkavarva nyújtá vissza; „csak adjon az úr amolyan régifélét.”

Az ember felkacagott; „már kendet, úgy látom, nem lehet rászedni” s azzal visszavette a bankjegyeket s adott helyette a fuvarosnak, aminőt az kívánt, magyar bankjegyeket, ki is a legelégültebb képpel a világon ült fel szekereére s vágatott tova, nehogy visszahíják. Mire visszaért a falujába, már ott várta a kurrens, mely tudtul adá: hogy a magyar bankjegyek értéküket veszítették.

A ci-devant élelmezési biztos bejött a vendégszobába. Inasa két nagy útitáskát cepelt utána, mikben azon erőlködésről ítélve, mellyel azokat az inas hurcolgatta s ama titkos csörrenésről, mely hallatszott, midőn letette, semmi sem lehetett egyéb, mint jóféle ércpénz.

Ez a derék ember a magyar kormány által ki volt küldve marhákat vásárolni a hadsereg számára. Misszióját azonban némi-némiképpen félre találta érteni, amennyiben tudnillik ahelyett, hogy marhákat vásárolt volna, a kormánytól e végre adott százasokat halomra rakta, a marhákat, ahol kapta, elvette a status nevében kontóra, s jó olcsóért eladta a marhakupeceknek, azok aztán megint jó drágáért a kormánynak, úgy hogy az kétszer fizette meg a marhák árát, anélkül, hogy azok valóságos tulajdonosai csak egyszer is hozzájutottak volna.

A derék embernek tehát a forradalom bevégeztével nyakán maradt két zsák ezüstpénz, meg egy rizma bankjegy, melyek őnéki nagy bajt okozának.

Az ezüst miatt szüntelen félnie kellett, hogy ellopják, a bankjegyek miatt pedig, hogy el nem veszik.

Jött azonban egy másik derék ember, őt kisegítendő ebből a bánatos helyzetből, ez a másik derék ember a pénzkupec volt.

Ennek meg az volt a mestersége: hogy januárban, mikor a magyar kormány elhagyta Budát, sorra járta a falukat, ijesztgette az embereket, hogy a magyar pénz kárba vesz. A jámbor népek aztán siettek felében, harmadában beváltogatni nála kárba induló pénzeiket, még meg is köszönték, hogy mást adott helyette; — kettőért egyet.

Ahogy Budát visszavették, valami isten nélkül való újságíró kinyomtatta: hogy ezentúl a német bankó ne érjen semmit, ezáltal szép hasznot gerjesztve az uzsorásoknak. A mi kupecünk is nekifeküdt rögtön a környéknek, s a nyomtatott újságlappal úgy beharangozta a vármegyét: hogy nem maradt abban egy fertálybankó, mely hozzá ne vándorlott volna, persze egy harmadrész árért.

Az embernek megtetszett ez a kereset, azt hitte: hogy ez esztendő át legalább négyszer fog így fordulni, s mikor a magyarok újra elhagyták a fővárost, ismét végig szomorkodta az ismerős helységeket, a leverő hírek között terjegetve azt a leglejebb verőt: hogy most már a magyar bankó megint elvész. Az emberek ismét kétségbeesve hordták hozzá pénzeiket, könyörögve, hogy váltogassa be.

— Bizony nem tudom én, lesz-e még ebből valami, de adok százért huszonötöt.

Ilyformán a környék magyar pénze ismét az ő zsebében torlott meg. A kupec azt hitte, hogy meggazdagodott.

A fátum ekkor hozá össze azzal a másik derék emberrel, aki marhákkal kereskedett a status nevében.

Mindketten az útféli csapszékben jönnek össze egy italborra, egymást nem ismerők.

A marharekviráló kibontja útitáskáját s elszörnyed, látván, mily kevéssé apadt meg a bankóproviánt, dacára háromheti marokkal-szórásnak. Még jobban elszörnyed a pénzkupéc, belesandítva görbe szemmel az idegen papiroskazalba.

— Hol gyűjtötte az úr ezt a sok pénzt? — kérdi, nem állhatva meg szó nélkül a dolgot.

A bikfic ránéz, nem volt szokása igazat mondani soha, még tréfából sem, ha egyébből nem, passzióból hazudott, második természetévé vált a fillentés.

— Vettem itt, amott — felelé hidegvérrel.

— S mit fog az úr vele csinálni? — kérdé amaz, dörzsölve tenyeréről a szutykot.

— Viszem Bécsbe, beváltom — viszonzá ez, belakatolva a zsákot, s maga alá téve és két lábával odaszorítva a falhoz.

— Kinél váltja be, kérem? — tudakozódék amaz tovább.

— Hát kinél! ha nem a pénzváltónál! — mordul ez reá gorombán, mintha haragudott volna érte, hogy az ily egyszerű dolgot — lehet ember: aki nem érti.

— S ugyan, ugyan mit ad érte a pénzváltó?

— Hm. Csekélység. Százért csak ötvenet.

— S hogy szedte az úr maga százát?

— Tizenötöt adtam érte.

A kupac elszörnyűködött. Ő huszonötért szedte mindenütt.

— Az lehetetlen — úgymonda —, hiszen örült, aki a pénzét így vesztegeti.

— Nem lehetetlen az. Meg kell az embereket ijesztgetni jól, de jól! aztán megy.

— Már, uram én tudok ijesztgetni; mert azt is elmondtam nekik: hogy Törökországba kell menni a pénzzel, hogy az ember túladhasson rajta, de mégsem akarják

adni, pedig én is megvenném szívesen, mert, tudja számom a népet.

— Hjah! aki szánakozik, abból nem lesz gazdag ember — veté közébe a marhász sztoikus pófával —, én másként cselekszem velök. Előmutatom nekik ezt a parancsot, melyben az van írva, hogy a magyar bankjegyeket ezentúl használni nem szabad, hanem be kell adni.

— Kérem, hadd lássam — rebegé elsápadva a kupec, s végigolvasá az affiche-t, reszketett az álla, csaknem sírva fakadt.

— No, most lássa az úr — monda kacagva a nem élelmező biztos —, az úr maga is úgy meg van ijedve: hogy most, ha kérném, tizenöt pcentóért minden pénzt kezembe adná.

— De hát ne tréfáljon az úr, mi lesz ilyképpen belőlünk, szegény pénzes emberekből?

A marhakisajátító bizalmasan mosolygott, s kihúzva belső zsebéből egy csomó írást, aközt összevissza turkált, míg nem egy nyomtatott papirosszeletre akadt, mi német újságból volt kivágva, valami vezércikk, melynek folytán az jön indítványba, hogy a magyar bankjegyek 85 pcentóval osztrák statusjegyekre váltassanak be.

Fogva a papirost és tenyerére téve közelebb ment a kupechez: „nézze az úr, csupa kollegialitásból megmutatom, de ne adja tovább.” Ím, írásból látható — nyomtatva van —: hogy a magyar bankjegyek be fognak ugyan szedetni, de értök 85 pcent járand vissza, mi csak azért nincs előre publikálva: hogy akik elrejtik, büntetésül ne kapjanak semmit.

A kupec sült-főtt.

— De hisz azok a pénzváltók mégis istentelen népek, ha mégis csak ötvenet adnak százért, miért adja az úr nekik?

— Szükségem van e pénzre hirtelen. Köztünk mondva, ki akarok menni Törökországba, s nincs időm sokáig várni.

A kupec vakarta az orrát. Nyughatatlanul mosolygott, pedig szeretett volna hidegvért komédiálni, végre előrukkolt vele, amit akart:

— Hallja az úr. Messze van az úrnak Bécs, ha Törökországba akar menni. Míg odamegy, meg visszajön, tenger pénzt elkölt az úton, meg is lophatják annyi földön. Tudja mit, ne menjen odáig, annyi mint a, huszat én is adok érte, az úr nyer magának ötöt.

— Mit gondol ön? Loptam én talán azt a pénzt? Ne is beszéljen felőle!

— Nem akartam megbántani — szabadkozék a kupec —, nyelvem bicsaklott csak el, negyve — harmi — huszonötöt akartam mondani.

— Nem parasztal van az úrnak dolga — förmedt rá a statusszipoly —, hanem műértővel, ki a bőrzével összeköttetésben van, aki számításait pozitív adatokra építi. Tudja-e az úr, mik azok a statuspapirosak? a belföldi és külföldi papirosok kurzusai? az actiák, assignaták, a ferlözungok, metallikok, sterlingek, font- és mázsaszámra, és a biljetti di trezóriók? — No ha nem tudja, hát ne feleseljen velem. Tíz forintot elengedek, ez elég loyális ajánlat. Ha nem tetszik, nem erőtetem.

A kupec számolgatott egy ideig magában, szemeivel a padlásra nézve, utoljára is elhítta magához az országköppölyözöt, ki is egy óra múlva vetődött csak vissza, nagy füttyörészve. Fütty közben olykor el-elnevette magát titkosan. (Soha sem szerettem az olyan embert, aki magában nevet.) Rögtön fogatott és hajtattott odább.

Pár nap múlva kirabolták az úton.

.....

Sok gyönyört találtam bujdosásom napjaiban annak látásában, mint iparkodott egyik szerencsétlen ember a másikat segíteni, vigasztalni, fölemelni, de annak láthatása, mint buktatja két ily genre-ű derék ember egymást, szinte nem tartozik az utolsó élvezetek közé.

XVI.

AZ ELTŰNT LEÁNYOK

Mi sötétlik ott a láthatáron? oly borongós, oly fekete tünemény....

Fekete falak, csonka tornyok, tetőtlen házak.....

Egy megholt, elégett város csontváza az. A fekete omladékok ijesztő képül látszanak meg a távolba. Ott nappal is éjszaka van.

A város végén látszik egy magas ház, ablakain keresztülsüt a hold, a szél bánatosan süvölt elhagyott falai közt, s a felkavart üszög és szénporból fekete árnyalakokat hord szét a laktalan éjszakába.

Elmondom a regét az elpusztult házról és a két szép lyánról, akik benne laktak.

Gazdag földesúr volt e ház birtokosa, sok kincse, sok jószága, de legdrágább s legféltőbb kincse volt két szép, jó leánya.

Egyik magas, karcsú virágszál volt, szép fekete haját, mindég fürtökben viselte, szeméinek villanása, mint a futócsillag.

Másik gyöngye, telt arcú teremtes, szelíd, mint az angyal, akik ismerték, emlékeznek reá: hogy szép hosszú szőke haját két tömött tekercsben, szalag közé fonva viselte. Úgy illett az neki.

Olyan szép volt őket látni, midőn ősz apjának karjába fogózva, egyik jobbról, másik balról, szökellve, vidámon körülenyegtek a jámbor öreget, aki csak értük, csak bennük látszott élni.

A két gyermek szíve még nem ismert más szerelmet, mint ez ősz hajszálak iránt, az édes gyermek szerelmét az édesapához.

Egy reggel mind a két szép leány eltűnt.... Elmentek szó nélkül az apai háztól, senkinek sem mondták: hová, csak egy levélkét hagytak hátra, melyben ez volt megírva: hogy ők elmennek a csatába, apjuk ne várja őket vissza.... A levél könnytől volt nedves.

.....

Élt a forradalom idejében egy fiatal zászlóaljparancsnok, aki igen mulatságos ember leendett, ha halála nem lett volna oly szomorú.

Egykor azon ötlete jött: hogy egy amazon csapatot alakítson, egy zászlóaljat csupa nőkből.

Nem volt-e elég férfi az országban? vagy nem voltak azok elég bátrak? hogy nők kezébe kelle fegyvert adni? vagy nem volt a nőknek egyéb hivatásuk, mint hogy megtagadva nemük szenteségét, keressék a nem számukra teremtett indulatokat?

A felhívás, mely őket fegyverre szólítá, itt-ott visszhangra is talált. Sértett családi viszonyok, féket vesztett szenvedélyek, életuntság, kicsapongás, és ama vágy a regényesség után, az a holdkóros előszeretet minden iránt, ami bizarr, ami szokatlan, megküldék áldozataikat.

Nemsokára Kolozsvárott megalakult a nőzászlóalj, saját hölgytisztjeik voltak, kik a viganó tetejébe kötött karddal, egyenruhásan, csörtetve és szivarozva jártak fel s alá az utcán.

A huszárok mosolyogtak, ha egy-egy elment mellettük, s körmönfont észrevételeiket elég hagosan szórták

utánok. A vártán az örök furcsa módon tisztelegtek előttük. Az igazi tisztek pedig zúgolódtak a szoknyára akasztott kardbojt miatt.

.....

Egy tivornya alkalmával több fiatal honvédtisztek között két szép gyermek ült egymás mellett, magas barna halovány az egyik, telt, piros arcú szöszeke a másik, mindkettő honvédruhában.

A társaság vígan volt már, a bor lelke lángolt az arcokon, valaki egy pajkos dalt kezdé énekelni, valamennyien utána harsogták, és a jelen volt nők beleénekeltek csengő hangjaikkal a csintalan danába, kecsesen fúva a kék szivarfüstöt piros ajkaikból s szikráztatva a piros bort a fölemelt pohárban.

Csak a két szép gyermek ül némán, örömtelenül egymás mellett, egyik haragos szemölddel, a másik lesü-tött szemmel.

— Min búsultok, lelkem gyöngyei, ti? — kiált melléjük pattanva egy délceg, víg fiú. — Ma élünk, holnap nem. Felejtsetek el azt a régi szeretőt!

Merészen tekintte a szemébe az egyik leány.

— Mikor vizstek bennünket már a csatába? — kérdé. — Hónapok óta viseljük már a kardot, s dörgésit sem hallottuk még az ágyúnak.

— Hova nektek a csatába? gyöngyvirágszál, te. Aki inni nem tud, és nem szeret, nem lesz abból jó katona.

Ezt mondva, kacérul mind a két gyermeket derékon ölelte a jókedvű dalia, s a szemérmesebbnek, a kékszeműnek egy tüzes csókot nyomott ajkára.

A másik ellökte őt magától, s a haragtól csengő hangon kiálta magasra fölemelkedve.

— Tisztelje ön ez egyenruhát!

S azzal kézen fogta testvérét, felrántotta az asztaltól s büszkén elvezette onnan. A szőke gyermek zokogott. A

társaság nevetett rajta. Egy honvédtiszten, ki csók miatt sírva fakad.....

— Nem, így képzeltem én ezt magamnak — szólt testvéréhez a barna lyán. Azt a vért szántam én az áldozatra, amit fegyver éle hoz elő a szívből, nem azt, mit szégyen hajt az arcba.

— Bár ne jöttünk volna ide soha — zokogá a másik.

— Eredj vissza. Te még fiatal vagy, még teneked a világ elfelejtheti, amit tettél, de ha nem feledné is el, szegény megöszült apánknak egyedüli öröme leendsz. Óerte élj, — eredj haza.

— És te?

— Mondjad neki: hogy én elestem a harcban.

— S mi lesz belőled, ha elválunk? Mért maradsz itt?

— El fogok esni a harcban. Ezen szégyenletes arccal vissza nem mehetek többé, nekem senki sem hinné el, mint teneked, hogy nincs okom szememet lesütöni, mert nem fognám azt lesütöni. De a te elpiruló arcod tanú lesz a világ előtt, hogy ártatlan és tiszta vagy.

— S hol talállok meg valaha?

— El fogok esni a harcban.

.....

A leány igazán sejtett.

Szeged alatt a csata után, mikor a győztes tábornok végiglovagolt a holtak mezején, szemei egy szép halotton akadtak meg.

A Bocskai-huszárok egyenruhája volt rajta, kardja ki sem volt még húzva, a golyó éppen szívéen ment keresztül. Finom kis kezei imára voltak összetéve, úgy halt meg fájdalomatlan arccal.

A tábornok elgondolkozva állt meg fölötte „szegény gyermek, mily ifjú volt,” mondá kísérlőjének. És a kísérlő alig tudott megválni a halottól.

A kopár országúton, szédelegve, ámolyogva ment a másik szép leányzó az elhagyott szülőföld felé. Kerülte az embereket. Félt, hogy valaki ráismer s megöli tekintetével. Nem is kérdezősködött senkitől.

Le-leült egy fa árnyában, kisírta magát keservesen, mikor eszébe jutott ősz apja és testvére, és mindenik olyan messze.

Késő este érkezett meg a búcsú nélkül elhagyott határba, szíve úgy szorult, úgy sajgott. Visszafogadja-e az elhagyott apa elbujdosott gyermekét?

Messziről meglátta a várost, oly sötét volt az, oly szokatlan. Sehol sem égett lámpa az utcán, gyertya az ablakokban, nem hallatszott a harangszó s az őrt álló kutyák távol ugatása. Mint egy nagy fekete árnyék, terültek el előtte a házak, tornyok, a fekete gyászruhában egyetlen alakká olvadva.

Futott a lyány az ősi ház felé. A hold éppen akkor kelt föl, az üres ablakokon keresztül sütött rémséges világa, az elhagyott falak közül üszög és szénporból fekete árnyalakokat hordott széjjel a szél a laktalan éjszakába.

Megsemmisülten rogyott össze a lyán az ősi ház romjainál; azon menők ott találták. Kérdé tőlük nagy remegve: mi történt e várossal és e házzal és azokkal, akik itt e házban laktak?

— Isten annak a megmondhatója — felelék néki. — Sokan elvesztek ez időben és nyomorúan. Jobb róluk nem kérdezősködni. Ha meghaltak, megpihentek.

A gyöngye leány sírva odább ment, beletévedt a széles világba, sohasem hallottak róla többet, mint annyi másról itt is, ott is.

A fekete, elpusztult ház hallgatagon tekint alá az alatta elmenőre.

Ez a rege az eltűnt két szép leányról, akik apjukat elhagyták: hogy a csatába menjenek.

XVII.

A BUJDOSÓ TANYÁJA

I.

Ősz lett.

Le volt már tarolva minden. A földműves reménye, a kalászos vetés, sok más szép reményekkel együtt le volt aratva, száraz volt a fű és a szív. A fák levele sárgult, hulladozott, a napok rövidültek.

Sok földet bejártam néhány hónap alatt, a nyarat az alföld sík pusztáin töltém, őszre idevetődtem Felső-Magyarország hegyes vidékére, a tél hol fog találni, a jó isten tudja.

Nincsen maradásom. Vágyat érzek menni-menni-menni — elbujdosni. Embertelen, laktalan pusztákon végigbarangolni, utat törni ijedős berkeken keresztül, vándorolni messze, messze kéklő hegycsoportok felé, sehol meg nem állni, nem pihenni, mint kinek az idő drága, felkapaszkodni 'meredek hegyormok csúcsára s ismét lekúszni hallgatag sötét völgyek sűrűjébe, s ismét tovamenni sietve, sietve! A távol helységek tornyait kerülni, hátra-hátranézve, mint tűnnek el egyenként a láthatár alá, futni reggeltől estig, s ha elnyom az álom, repülni messze, hol az ég a láthatárra hajlik, honnan a felhők feljönnek, hova a csillagok leszállnak, és azokat is elhagyni, és mégsem érni el titeket soha, én lelkemnek messzetűnt vágyai!

.....

Sokszor látok repülő madarat. Összegyűlnek seregestől az alkonyatos égen, készülnek a hosszú tengerútra, soraikkal olyan különös betűket alkotnak az égen, amint elrepülnek fejem fölött, hívogató szókat kiáltozva le rám.... Miért nem vagyok én is az?

Sokszor találok futó csermelyt utamban, milyen régen szalad és mégsem fáradt el, megy, megy, míg a tengerhez ér, onnan felszáll a felhőbe, a déli szél visszahozza, s azután megint újrakezdi futását, csermely alakjába, tarka kavicsokon, zöldecs tenger felé, fáradatlanul, fáradatlanul.... Miért nem vagyok én is az?

Sokszor végigmegyek temetőkerteken, a halál kezével írt hosszú sorokon, hol mindegyik betű egy lezárt sírhalom, alattam itt annyian alszanak nyugodt, csendes álmod, egy öllel közelebb a föld érző szívéhez s egy csillaggal közelebb az éghezMiért nem vagyok én is ott?

II.

Gazdám egy jó öreg ember.

Két fia a harcban vészett, a harmadikról nem tud semmit.

Tavaly még gazdag ember volt, hat béres szántotta földjeit, maga szép úri házban lakott. Most egyedül egy félkezű kocsisával szántogat annyi földet, mely számára elég kenyeret terem, s leégett házából távol egy megmaradt béreslakban tanyáz.

S nálamnál mégis boldogabb. Háza üres, de szíve tele van reménnyel.

„Minden vissza fog még térni. A régi öröm, jóbarátok, vígságos téli esték, megtelnek újra a pincék, vermek, a család újra megnépesül, az Isten és az idő mindent jóra fordítanak, s beszélni fogja még a magyar nyelvét a hegy és a tenger köze.”

Így vigasztal engem az én házigazdám, s izzadságos munka szerezte kenyerét mindennap megosztja velem. Ha tehetné, reményeit is megosztaná.

Mért nem cserélhetek vele?

III.

A legmagasabb hegytetőn állok, egy meredek sziklaszálon.

A pásztor, ki ide mászni látott, sokáig nézett utánam, gondolom, hogy mondhatta magában: „az Isten irtalmazzon szegény lelkének, mit akarhat ottan?”

Milyen messze látni innen!

A láthatár szélén a Kárpát bércei ülnek hosszú sorban, mint ezüstkoronás királyok átlátszó kék trónusokban. Egy hosszú fehér felhővonal lebeg előttük, a bércek fölül emelkednek rajta.

Innen rajtok világoskék halmok, a felföld fenyvesei, végtelen távolban. Még közelebb a gömöri hegyek, ködös lilaszínben, a távol tokaji hegyek, árnyékban tartva egy fölöttük álló sötétkék felhőtől, idább a Bükk rengetegsége, vörösre festve már az őszi deres harmattól, a sötét száraz színből itt-ott látszik ki egy halványodó hársfa.

Az alacsonyabb halmok csíkos szalagokra szántva, a friss szántás feketéje között, néhol a csírázó korai vetés eleven zöld színszalagjával.

És szerte a völgyekben az elszórt falvak, fehér házaikkal, karcsú tornyaikkal; a keletnek fordult hegyoldalokban a világoszöld szőlők.

S mindez, átlátszó aranyszínű ködbe mártva a lemenő naptól.

Bizony szép ország volt egykor az én hazám.

Mellettem az erdős hegyoldalból egy kolostor omladéki látszanak elő. Hajdan paulinus barátok laktak benne, most félig össze van omolva.

Egyik ablakából embervastagságra megnőtt mogyorófa hajlik alá törpe társaihoz, a falak tetejéről az áfonya és a som hullatják alá dércsípte fekete és piros

bogyóikat. Az imaterem boltozatja áll még egyedül épen, az oszlopzatokra faragott angyalfőktől visszajed a repkedő denevér, a gót ablakok márvány faragványi szétszórva hevernek a cserje között, a meztelen falak ablakai, mint koponya szemüregek bámulnak a távolba, az épület szobáiból kinőtt fák túlemlkedtek a sötét falakon, mint nagyszerű virágcserepbe ültetett óriás növények.

A kolostor előtt a hegymagasban hosszú planírozott síkság terül, valaha a zárda kertje. Még most is állanak a sorba ültetett hársfák, óriási magasságra növe, a kút még most is ott a kertben, összeomolva egészen, a belőle kifolyó víz egy kirohadt fa odvában szedi össze magát, kristálytisztá nedvében egy kis ezüstzöld kígyót láttam úszni.

S körös-körül beláthatlan rengeteg. Honnan jártak ide valaha? senki sem emlékezik rá többé.

Lenn, lenn, a legvadabb völgyben, összeboruló erdők mélységében, hova utat vezetni nem látok, távol tűz csillámlik, valami kis elrejtett házikó van ottan, előtte keskeny pázsitszakasz, melyet kétfelé vág egy vonagló hegyipatak medre.

Ki lakhatik ottan?

Ledülök a szikla mohos pázsitjára, a kövirózsák közé, s úgy elnézem azt a távol égő tüzet. Alant a szőlőkertek oldalában víg parasztleányok és parasztleányok dalolnak. Az esteli szellő olykor idáig felkapja a méla énekhangot: „éljen a magyar!”

A tűz egyre ég az erdő közepében. A szőlőszedők dala oly mélán, oly bánatosan hangzik fel a völgyből. Kedvem volna innen a százölnyi magasból leugrani.....

Ez a kolostor környéke legkedvesebb helyem.

Fél napig elfáradok idáig: hogy a nap másik felét itt tölthessem.

Alig látok itten embert, azt is százölnyi magasból, úgy látszik ide, mint egy kis mászó bogár.

Hallgat körültem az egész világ, emberhang nem zavarja meg a csendet soha, csak a vadmadarak füttye s a virágról virágra szálló darázs dongása szól körültem. Oly jólesik nem hallani kívülök semmi szót.

Egy hónap óta nem tudok semmit azokról, amik e bérceken kívül történnek. Azóta könyv nem volt a kezemben, hírlapot nem láttam, emberrel nem beszéltem, aki a falu határán kívül lett volna. Úgy élek itt, mint pusztaszigetben a tenger közepén. Semmiről sem tudok semmit.

Ha embert látok, kikerülöm, nehogy hírt találjon mondani valamiről, amit nem akarok tudni.

Úgy vagyok, mint egy halott, kinek minden érzékeiből csak öntudata maradt meg, vagy tán inkább, mint ki a tébolyodáshoz közeleg.

Oly ébren álmodom: hogy már szinte összezavarom a megtörtént dolgokat azokkal, amiket álmaimban látok: úgyhogy mástól kell megkérdeznem: hogy megtörtént-e ez, vagy csak úgy álmodtam.

A minap egy meleg őszi délután a kolostor előtti mohos fűben ledülve, elmélázva ott feküdtem, nézve a tiszta kék eget, s az ég kékjén végiglengő fehér ökörnyálat, s hallgattam a bujdosó madárka búcsúdálát, s gondolkozám messze-messze levő kedvesim, barátim rég látott arcairól. Goldolkoztam-e vagy álmodám felőlök? Tán aludtam, s álomban is láttam a tiszta kék eget s a lassan, csendesén végiglengő fehér ökörnyálat, s hallgattam a

társaitól elmaradt fecske csevegését. Hirtelen közelgő léptek döngését kezdtem észrevenni. A bokrok meg-megzörrentek, a targally halkan recsegett az óvatos lépések alatt. A kápolna gótíves kapuján egy ember lépett ki, félrehajtva az odanótt bokrokat.

Öltözete rongyos úrimez volt, félvállára egy szürdalmány vetve, kopott zsíros kalapja mélyen lenyomva szemére, alóla villogtak az elvadult fekete szemek. Összevissza nőtt szakálla bajuszával egybevegyült, nyakkendője úgy kötve, mint ki azt már régen le nem oldta.

Amint kilépett a rom ajtajából, meglátott engem ott feküdni, megdöbbenve visszahökken, gubája alá kapott egy kezével, két pisztoly agya látszott ki onnan, s oly elvadultan néze rám, hajfürtjei szét voltak szórva, arca elhalványult, elkékült. A berkéből kivert farkas tekintete lehet ilyen.

S én ez ádáz tekintetben, ez összerongyolt öltönyben ráismertem az emberre.... Egykor legkedvesebb barátom volt, — rég nem hallottam már hírét, egykor azt beszéltek: hogy elesett a csatában, s íme, itten áll előttem. „Gábor” — kiálték rá örömjedten, oda akartam hozzá rohanni s már akkor nem állt előttem senki.

A rom ajtajához sieték, a bokrok üresek voltak, összejártam minden cellát, minden rejtekodvat, sehol sem találtam, nevét kiáltám, senki sem felelt. Hova lehetett oly hirtelen?

Talán nem is ő volt az, csak eleven álomlátásaim egyik fantomját láttam ott? Ez utoljára oly életvidámnak látott arcot, e szelíd szemeket, e daliás termetet talán csak az álom torz fantáziája alakíthatá ily vad, ádáz alakká, ily összerongyolt nyomoruságos lényyé; nem az idő, nem a sors balkeze?

Miért: hogy az ember ébren álmodik? S miért nem tudja, mikor szunnyad, hogy az csak az álmokkísértet, amit lát?

V.

Egy délután szórakozott bolyongásaim közben az erdőben eltévedtem. A nap már leáldozott, a fák közt sötét kezdete lenni, s mentül tovább haladtam, annál kevésbé tudtam magamat tájékozni.

Csöndes holdvilágos este volt, az óriási bükkfák gallyai közt cincogó evetkék zörögtek, a többi lakói az erdőnek mind alunni mentek.

Az éji magány a legelvadultabb kedélyre nézve is aggasztó, félelemnek nem nevezem ez érzést, az éj sötéte nekem pártfogóm volt és mindazoknak, kiknek nem lőn szabad arcaikat a napvilágnak megmutatni; mitől féltem volna?

És mégis jobb szerettem volna otthon lenni, jó öreg gazdánál. Estennen a kandalló mellett szoktunk együtt ülni, ott a lobogó tűz mellett én meséket mondok neki, miknek mindegyike így végződik: „és mindez elmúlt és sohasem lesz többet”, ő biztat, vigasztal, s aztán jó reménnyel dülök fekhelyemre: mely felett azon nő arcképe függ, ki egyetlen oka annak: hogy még élek, s hogy rég főbe nem lőttem magamat. Fölnézek a képre, s elmondom egyszerű imámat, egyedül őerte szoktam imádkozni, kivüle senkim sincs, s ő is messze tőlem..... Hol fogom elmondani esteli imámat itt a rengetegben?

Már jó sötét volt, s én még mindig törekedtem valahol kijuthatni a nem ismert tömkelegből, midőn egy mély völgyben kolomphantot hallék s mintha kutyák ugatnának, de oly különösen, oly szokatlan vonító hangon, sohasem hallottam oly vad csaholást.

Valami sertécsorda lehet ott, gondolám magamban, mely kinn szokott hétről hétre éjszakázni, s arra tarték, a bojtár által magamat útba igazítandó.

S azután ismét elmélyedtem gondolataimban, s nem zavart meg az ádáz vonítás és dühös rőfögés, mely közeledésem által mindég kivehetőbb kezdett lenni.

A völgy mélyére jutva, amint egy tisztásra kiértem, megdöbbenve léptem vissza a nem várt látvány előtt. Kilenc farkas küzdött egy sertécsordával.

E vadállatok különben is igen otthonosak e tájon, deréknyárban elhordják a gazdák aklaiból a juhot, s mióta a lőfegyverek meggyérültek, annyira elszaporodtak a vidéken, hogy fényes nappal rárontanak a falvakra, s az utcákon játszó kisfiúkat elragadozzák.

Tízével, húszával járnak, s némely faluból egész gulyákat kipusztítottak.

Most egy sertésfalkát támadtak meg. A bojtár elszaladt, vagy azt tán már megölték. A nyáj egyedül maradt.

A gyengébbek, a fiatal kocák, középre vannak egy csomóba terelve, fejeikkel összebúttak, az ártányok rőfögve járnak körül a védett csoportot, szembe-szembeállva az ostromló vadakkal, s iszonyú csapásokat osztva csattogó agyaraikkal, míg amazok ravaszul lappangva kúsznak itt-amott a bokrok között, sebesen előrohanva: hol a nyáját védetlenül találják, s visszafutnak az erdőbe, ha az ártány nyílsebesen nekik rohan, s ottan üvöltenek újra.

Egy nagy terebélyes tölgyfa alatt, különválva a többi-től, egy nagy ordas farkas küzd a legvénebbik ártánnyal.

A sertés magas, sovány állat, vörös kondor szőre a hátán végigfutó felborzolt sertékben végződik, hosszú lompos fülei lefelé konyultak. Szétvetette mind a négy lábát s úgy áll a farkas előtt, fényes agyaraival szikrázva csattogtatja s mérges rőfögés közt meg-megrázza a nyakára kötött vezérkolompot.

Egy ölnyi távolban előtte áll a vezérfarkas, kopott ordasszőrű állat, tüzes fénylő szemeit le nem veszi ellenéről, testének elejével a földön fekszik leskelődve, szökésre készen, lompos bundás farkával jobbra-balra csapkod s nyugtalanul nyihog, mint a kutya mikor fél vagy éheznek.

Körülszökelli az ártányt, embermagasnyi ugrásokkal, hátán borzad a szőr; amaz ügyesen fordul elé mindannyiszor s bosszúsan rázza kolompját s tompán, dühösen rőfög, s nem engedi magát a fától elcsalni, melynek a hátát megvetette.

Végre háttal fordul felé a farkas, s fejét ravaszul visszafordítva, hátulsó lábaival felhányja a földet, s gyorsan, sebesen ellenfele szeme közé szórja, s eközben szüntelen egy-egy nyommal közelebb hátrál hozzá, kivicsorított fogait csattogtatva s égő szemeit le nem véve róla.

E percben a kisebb farkasok egyike észrevette: hogy ember van közel, meglátott engem a bokrok közt állani, s saját szerű ordítást hallatott, mire társai a bokrok közül hasonló üvöltést kezdtek. A vén farkas hirtelen hasa alá csapta hosszú bolyhos farkát, száját összecsukta, s füleit hegyezve, fölemelé fejét, míg a kolompos ártány, használva ellenfele pillanatnyi megzavarodását, dühösen rohant neki s iszonyú agyarával úgy vágta oldalba, hogy az véresen bukott fel előtte, végigfestve kiomló vérével a feltúrt hantokat. Itt újra nekirohant, a sebzett vad azonban megugrott a veszett roham elől s a mellette elvágató kant hirtelen megkapta fültövénél, mire az elkezdett kínosan ordítani s forgott körös-körül, nem tudva lerázni erősen belecsimpajkodó ellenét. A tusa néhány percig tartott, az ártánynak végre sikerült fejét az ordas alá feszíteni, s egy dühös taszítással, miközben füléből egy darab leszakadt, annak szügyét egész állaig hosszán végighasítani.

A farkas végignyúlt a földön halálos ordítással, társai szétfutottak ijedten a berekbe, a sertésnyáj vérszomjú dühvel rohant az elesett vezérfarkasra, s azt egy perc alatt darabokra tépte, s azután rohant föl a hegyoldalnak, elől a vezérkan, vérben gázolt agyarát csattogtatva s kolompját rázva, míg fejét elbúsultan félrehajtá, mintha véresen lelóggó tépett füle húzná féloldalra.

A többi farkas ismét nyomban követé a futó nyáját, a távozó kolomphangot együtt lehetett hallani a kellemetlen rémséges éhüvöltéssel.

Ezalatt tökéletesen besötétült, a holdat elfogták a felhők, s én egyedül az erdőben és fegyvertelenül.

Már éppen egy fára akartam felmászni, az éjszakát ott töltendő, midőn a völgy legmélyében, a fák sűrűsége közül valami tüzet láttam előcsillámlani, s rögtön arra tarték.

Alig negyedóra múlva egy kunyhóhoz értem, melynek nyitott ajtaján keresztül világolt a tűzhelyen lobogó tűz.

A kunyhó falai nagy kövekből voltak rakva, egy nyílás volt rajtok hagyva ablaknak, a másik ajtónak, a kövek közei mohával kitömve. Födele faragott fákból volt jól-rosszul összeállítva. Az idő vagy az emberi találatkonyság zöld mohával fedte be az egész tetőt, mely az esőt nem engedte beverni, az egész házikót sűrűen benőtték a vadborostyán örökzöld levelű indái.

Néhány lépésnyire tőle egy meredek szakadékban zuhogott a fehér hegyipatak, mely a kunyhó mögött a hegyoldalból ered, feketére festett gránitkövek közül, s a kunyhó földét félszigetül fogja körül.

Körül vadonnat ős a rengeteg, hol fejszeccsapás nem hangzott soha, gyalog is nehéz ideig lejutni. A megaggott tölgyek összeborulnak megfakult lomjaikkal a kis kunyhó felett, (a tölgy levele csak tavasszal esik le) csupán a túlsó hegyoldalban látszik egy hosszas táblában fiatalabb

erdő; mintegy ötven év előtt az a darab ott, nem tudni, mi okból, leégett, vannak vén emberek; kik most is emlékeznek; azon óriási kígyóra, mely az égő erdőből kijött, egy kanász ráhajította baltáját, a balta megállt a kígyó fejében, s az elfutott vele együtt, hetek múlva akadtak rá a szomszéd határban egy mély kútban, a fejsze akkor is fejében volt.

Most e leégett rész fiatal cserjékkel van tele, az iszalag fonadéki és mindenféle tövisbokrok járhatlanná teszik, a környékben nem akadtam emberre, aki valaha itt lett volna.

És nekem úgy tetszék, mintha e helyet már ismerném. Körültekinték. Fölöttem éktelen magas sziklameredek emelkedék. A hold, mely már egy óra óta feljött, még most látszék innen alólról felmerülni a szikla fölött, melynek mohos lábainál egy sötét omladék látszott, előtte gömbölyű hársfák, hosszú szabályozott sorban.

Ez a paulinus kolostor! És ez a szikla felettem, melyről én a mélységbe le szoktam bámulni, és e hely, hol most vagyok a szédítő táv, mi oda kékesen meglátszik és e kunyhó tüze ugyanazon tűz, mely estennen a völgyből felragyog.

A tűz mellett egy magános férfi ült, valamit falva nagy mohón, amit éppen akkor szedett ki a parázsból.

Máskor tán a kíváncsiság, most azonban a kénytelenség vitt rá: hogy kunyhójába lépjek, vendégszeretetét igénybe veendő.

— Adjon Isten, földi! — kiálték tűzhelyéhez közelítve.

Az ember összerezsent, mindent kiejtett kezéből, s amint fölállt előttem, a tűz arcába világított.

Véremet érzem fagyni.

Ugyanaz arc, ugyanazon alak, melyet minap a romok közül kilépni láttam, elveszettnek hitt barátom arca, még

dúltabb, még vadabb, mint akkor, szemei úgy villogtak, mint egy vadállaté.

És én elhitetém magammal: hogy csak álmodtam ez alakot.....

— Mit akar az úr? — kérdé tőlem elváltoztatott pórias hangon. Úgy látszott rajta, hogy fél tőlem.

Nem tudtam neki mit felelni. Tán nem ismert rám? Tán nem akarja, hogy ráismerjek? Tettetém, mintha nem ismertem volna rá, s rejtegetve elfogódásomat mondtam:

— Legyen olyan szíves, földi, eltévedtem, igazítson útba, — s hogy még sikerültebbé tegyem közönyösségemet, néhány pénzdarabot nyomtam kezébe.

— Köszönöm — monda ő dűnnyögő pórias hangon, s levevé kalapját.

Rátekintek.... ősz volt, mint a galamb.

Alig harmincéves, még tavaly hollófekete hajfürtökkel, és most ősz, egészen megőszült.

Nem bírtam tovább tartani magamat.

Odaborultam a nyakába. A könny elborította arcomat. Mivé lettél! Mivé lettél!

Az ember félve húzódott tőlem. Megfogta kezemet reszketve.

— El ne árulj. El ne árulj.... — rebegé.

— Én-e? — kérdém keserűen. — Ki véremen is megváltanálak, ha lehetne.

— Elhiszem. Elhiszem. De engem annyian elárultak már. Annyiszor fogva voltam. Én én úgy irtózom a börtöntől.

— Te fogva voltál?

— Fekete, földalatti börtönben..... Odaláncolva kezem-lábam két nagy nehéz kőhöz.... Egyesegyedül éjjel és nappal, sohasem hallani emberszót.... A patkányok feljönnek a falakból s körüláncolják a szegény rabot, a lánc kisebesíti kezemet-lábamat, nézd, most is itt nyomai.

Odanyújtá kezét, nem láttam rajta semmi nyomait a láncnak.

— S míg az ember egy félpatkóval a vastag falat keresztülássa, — folytatá ő töredezett, álmodozó hangon —, kell három esztendő reá.

— S hogy szabadultál ki? — kérdém tőle.

— Nem tudom — felelé szórakozottan.

Szavai mindinkább különösnek kezdettek előttem tet-szeni.

— Tán nőd könyörge érted?

— Hallgass! — ordítá fel, szemei forogtak vadul, szikrát hányva. — Igen.... a semmirekellő.... — mormogá szaggatottan, — csak még egyszer, csak még egyszer.... hörgé fogcsikorgatva s kezével egy kést kapott meg az asztalon — és jaj neki! —, s úgy vágta a kést hegyével az asztalba: hogy keresztülment rajta.

— Nem láttad őt? — kérdé tőlem.

— Nem — felelék rábámultan.

— Lehetetlen.... Hisz ott szaladgál az utcán alá s fel, arca pirosra kifestve. Minden férfinak szeme közé néz. Jár egyedül sötét éjjel. Mosolyog a szemközt jövőkre. Ó, átkozott! átkozott!

Nyugtalan szorongás fogta el keblemet. Egy gondolat támadt bennem. Ez az ember talán örült?....

— Látod — szólt kezemet megfogva, forró reszkető kezével, de erőszakos nyomással. — Mind a két gyermekemet kidobta az utcára. A nagyobbik elsőszülött fiam valami oláh cigányok közé került, elvitték, tolvajt nevelnek belőle, a kisebbik, az a kis kékszemű leány, az én lelkem szemefénye, az én kedves kis kegyencem, elveszett valahol az útfélen, parasztemberek ott találták, eltemették, vadrózsabokor tövébe, azt sem tudom, kis sírja hol van.

Az ember odaborult rám és sírt keservesen.

— Ne hagyj el még — szolt átölelve —, maradj velem lakomban. Nem olyan pompás ugyan, mint volt ősi házam, hol sokszor meglátogattál. Leégett az is, messze ellátszott a tüze sötét éjszakában, senkinek sem jut eszébe: hogy újra fölépítesse, most a száraz fű terem fekete falain.

Iszonyú csapások érhatték ez embert — gondolám, és eszembe jutott: hogy ehhez képest én még igen-igen boldog vagyok.....

A fájdalmas tárgyakról másra vittem át a beszédet. Beszéltünk ismerőinkről, az elmúlt időkről, jövődő jobb napokról. Az ember arca lassanként kiderült, a vad, idegen kifejezés észrevehetőleg elenyészett róla, még hangja is megváltozott, sőt reggel felé nevetni is hallottam. Az egész éjet együtt tölténk. Hajnalba útba igazított, megrázta kezemet, megölelt s tréfás szarkazmussal kérdé: nem akarok-e emlékfürtöt fehér hajából.

Sokáig, igen sokáig, valahányszor el akartam alunni, mindig ő jutott eszembe, s nem tudtam tisztába jönni véle, vajon mindaz, amit elmondott, megtörtént-e? vagy az élénk képzelődés, mely ijesztő rémképeivel hajaszálait megfehéríté, elméjét is megháborította: hogy történeteket beszéljen, amik csak lázas agyában születtek.

Valahányszor ezután a kolostor melletti sziklára kimentem, mindég bántó borzalommal tekinték a mély csendes völgybe s annak mélyén a kisedd gunyhóra, ahol tüzet nem láttam égni többé.

VI.

A hivatalnokoknak jutott amnesztia után első gondom volt azok után tudakozódni, miket szerencsétlen barátomtól hallék.

Mindjárt eleinte megdöbbenett azon tudomás, miszerint ő soha fogva nem volt, mint állítá, s mint előttem még börtöne szenvedéseit is leírta.

Elmentem azon utcába, hol leégett házának kelle állani, s még inkább meglepett az, hogy a kormos fűvel benőtt falak helyett azt oly épen találtam, mint ahogy legutóbb elhagyám.

Bezörgeték a lakba, a legelső kivel találkozám, nagyobbik gyermeke volt, kiről ő azt mondá: hogy oláh cigányok vitték el. Kérdém tőle, hogy anyja itthon van-e.

— Kis Minkával van a kertben — felelé a fiú.

— Vezess hozzá.

A nő kis leánykájával sétált a kertben, a kis kékszemű gyermekkel, atyja kedvencével, feketébe volt öltözve, arca halovány, beesett. Amint engem meglátott, sírva fakadt. Nem láttam-e férjét valahol? — az volt hozzám első szava.

Eltagadtam.

Mit mondhattam volna neki férje felől? Azt-e, hogy megöszült? és megőrült?

Most már világosan láttam, hogy mindazon borzalom, mit nekem elbeszélt, nem volt egyéb, mint a kínzó magányban kigondolt torzképek kísértő rögeszméje, események, miket kigondolt, megálmodott s aztán valónak hitt és megőrült bele.

Még aznap útnak indulék.

Fel akartam őt keresni embertől nem ismert erdei tanyáján, elmondani neki: hogy börtöntől nincs miért aggódnia többé, hogy háza épen áll s családja boldogságából egyedül ő hiányzik, hogy neje, gyermekei élnek s minden percben őtet emlegetik, utána sóhajtanak.

Pár nap múlva a célozott helyre értem. Siettem rögtön a kolostor romjaihoz, leszálltam a völgybe. Mikor láttam a kis kunyhót, dobogó szívvel közelíték hozzá. Az előtte

folyó patakban karcsú őzthén ivott két kis özünővel, játszva vártak be jó közelre, alig látszottak tőlem félni.

Benyitottam a kunyhó ajtaját. Senkit sem találtam benne. A tűzhelyen vadmacska fészkel, s közeledtemre a tető egy nyílásán kifutott, szemei zöld karikákat hánytak a sötétben.

Az asztalon elpenészesedett papírszeletet találtam. Rajta e néhány szót:

„Félek tőled: hogy elárulsz.... Elmegyek innen messzire.Ne keress többet.... Senki sem fog többé feltalálni.”

.....

Azóta nem hallottam felőle semmit.

XVIII.

ÚTITÁRSAM

Az általános idézés következtében ő is feljelenté magát. Megengedettett neki: hogy további rendelkezésig szabadlábön maradhasson. Nem levén semmi dolga, napestig a városban alá s fel őgyelgett, sorba látogatta azokat, akik fogva voltak, csaknem egész nap rajtuk lakott, ott ásítózott a szemük közé, míg ki nem kergették, unta magát és untatott másokat, senkit meg nem szólított, senkinek nem felelt, csupán akkor: ha azt kérdezik tőle: „hogyan van?” arra felelt: káromkodott.

Egyszer elmegy egy délután a katonai parancsnokhoz s egész bizodalommal felkéri: hogy tegyen vele egy jókora szívességet.

— Ha hatalmamban áll és lehetséges, kész örömmel — felele az, lekötelező modorral.

— Lehet is, teheti is, csak azt akartam kérni: hogy addig is, míg ítéletet kapok.....

— Adjak engedelmet hazatérhetésre, nemde? — vága közbe a parancsnok.

— Dehogy! Addig is csukasson be....

A parancsnok nagy szemeket csinált. „Mi lelte önt?,”

— Hát nem látja ön, mint esik odakünn a hó?

— Tökéletesen látom.

— S nem érez ön semmit, mikor ezt látja?

— De igen, azt, hogy hideg van.

— Akkor ön nem volt vadász soha.

— Vagy úgy?

— Természetesen. Ez a legfölségből idő a nyúlra meg az őzre. Az ilyen időért a vadász imádkozni szokott. Mikor azt látja, akkor egyébről nem gondolkozik, otthon hagy meleg szobát és feleséget, gazdaságot és hivatalt, s künn tanyáz három nap, három éjjel a havon. Ilyen időben a vadászt otthon nem tartja semmi, kivéve: ha rázárják az ajtót. Azért kérem parancsnok urat: zárasson be engem.

— De hisz ön azt mondja: hogy ilyenkor legjobb vadászni, hát menjen inkább vadászni.

— Igen? Mivel? Bottal?

— Hát nincs puskája?

— Tudhatja: hogy nem szabad tartanom.

— Hát adok én fegyverjegyet.

— Fegyverjegyet? Azzal se tudok én lőni.

— Igazság! Azt hittem: hogy van önnek fegyvere, csak nem meri elővenni. Hát vigye el az enyimet.

S azzal leakasztotta a falról saját drótcsövét a parancsnok s odaadta a hazafinak. Az örült neki, mint a gyerek.

Az nap és azon éjjel folyvást szakadt a hó. A városi emberek térdig jártak benne, dideregve és piros orral. A polgártárs csak három nap múlva került elő a puskával.

— Bakot lőttem! — mondá, a parancsnokhoz beállítva.

Az kérdő bámulattal tekinté rá.

— Mégpedig kettőt — folytatá a hazafi. Egyiket idehoyattam önnek.

Egy parasztszekérről pompás baközet emeltek le a parancsnok kapuja előtt.

XIX.

TALÁLKOZÁS ISMERŐSÖKKEL

.....Három koporsót vittek ki egyszerre a házból. — Az egész város népe ott volt halotti kíséretül. Két kis szőke árva gyermek ment rídogálva a koporsók után. Gyászba öltözött rokonok vezették őket kézen fogva.

Mind a három koporsót egy sírba tették egymás mellé. A közös sír fölé egy köemléket állítottak, melyre minden név helyett e szavak voltak jegyezve: VIRTUTE PEC-CANTES.

A behantolt sír fölött búsan hangzott el a gyászének: „Miserere, Domine !”

*

Most is emlékezem arra a kis halavány leányra, ábrándos arcával, szőke fürteivel, sokszor láttam sírni érzékeny színdarabok fölött, sokszor meglepém, ábrándjai közé eltévedten, regényes könyvek olvasása mellett, vagy zongorájánál, melynek elefántcsontján tévelyegve futostak ujjai.

Láttam őt többször a templomban, amint buzgó, valódi áhitattal imádkozott és önkénytelen sóhajában megismerém a repülő galambot, mely a szentlélek képe.

Kijárt sokszor apja sírhalmához, s egy-egy fonnyadt virágot, mit onnan letépett, ereklyeül őrzött imakönyve lapjai közt.

Örömkönnyeket sírt a boldoggal, fájdalomkönnyeket a szenvedővel, s jó és szelíd volt mindenki iránt.

Mikor legutoljára láttam, jegyben járt egy hivatalbeli emberrel, akin ugyan nem volt semmi csudálni- és szeretnivaló, de akinél a többiek sem voltak jobbak, akiket ismert, s aztán rokonai is úgy akarták: hogy hozzámenjen. Az ember nem volt szegény, mint vidéken szokták mondani, el tud tartani egy feleséget.

A leány még nagyon fiatal volt, a vőlegénynek várnia kellett.

E várakozás közben bekövetkeztek a háborús idők. A katonaság jött-ment egyik városból a másikba, egyszer úgy történt: hogy egy hadosztály éppen azon várost választá állomásul.

Minden háznak jutott vendége, Emmiékhez (így hitták a kislyánt) egy fiatal őrnagy szállásolta be magát.

A fiatalember sokat beszélt a leány előtt harcairól, szenvedéseiről, múlt dicsőségről és jövő veszélyről, nagy, világemelő eszmékről, nemes, áldozatra kész indulatokról, és a leány oly figyelemmel hallgatta mindig. Keble szorult, pihegett, midőn a csaták előkészületeiről hallott beszéltetni, — reszketett, elsápadt az ütközeteket festő szavakra, s midőn a nagy, a dicső eszméket hallá, arca lángolt, keble feldobogott, szemei ragyogtak.

Egyszer vőlegénye megfogta a leány kezét, s érzé: hogy reszket.

— Kegyed szereti ezt a fiatalembert.... kérdé a leánytól.

A leány a magasabban érző szívek nyugalmaival tekintte rá.

— Az az én titkom.

— Tegyük fel: hogy én kitaláltam volna e titkot, és nekem nem tetszenék.

— Van okom rá talán: hogy őt gyűlöljem?

— De van nekem, ha kegyednek nincs. Nekem itt jogaim vannak, miket nem akarok másokkal osztani.

— Nem értem.

— Választania kell kegyednek: hogy én szüntessem-e meg látogatásaimat vagy az őrnagy.

A leány hátat fordított vőlegényének, s könnyes szemmel távozott el a szobából.

Az pedig elhagyta a házat, és két hétig felé sem ment.

E két hét örömnép volt Emmire nézve. Hallgatható szabadon hőse lelkesült szavait, remeghetett, sírhatott, pírulhatott, nem kellett tartania senki szemétől, hogy azért megszólja, kineveti, megengedheté, hogy elfoglalja szívében azon helyet, mit a nőkebel legelső ideálja számára fennhagyott, nem korlátozva senki kötelező jogaitól.

Két hét múlva váratlanul ismét meglátogató volt vőlegénye, igen nyájasan viselte magát iránta, elő sem hozta egykori viszonyát, hanem annál nagyobb udvariasságot mutatott, mint szokás, megszakadt szerelmi összeköttetés után.

Még ott volt, midőn az ifjú őrnagy belépett a szobába. A lyán arcán végigfutó pírről láthatá, hogy a belépő szívesen látott vendég.

Az leült. Fecsegett egyről-másról. A leány oly boldognak látszék. Arcát nem erőteté színlett közönyösségre, látni lehete rajta a felmerülő indulatok kifejezéseit, szeméi a szép ifjú arcán és beszédes ajkain függtek mondhatlan gyönyörrel.

A lemondott vőlegény ekkor odafordult az ifjú katonához s végzetetlen bonhomióval kérde tőle: „apropos! hogymint van kegyed felesége?”

Az ifjú nyájasan tekintte rá és felele minden gondolkodás nélkül: „igen jól, leszámítva azt, hogy miattam aggódik.”

A kérdezőhöz fordulva, nem vette észre: hogy Emmi e szavakra oly fehér lett, mint a szobor.

— Miért nem hozta ön el magával? — kérde a hivatalbeli ember tovább, hideg, kiszámított szíveskedéssel.

— Ah, uram. Ily útra, mint az enyim, egy gyöngéd teremtést elhurcolni, szívtelenség volna, s ha még csak egyedül lenne! De oly két kisgyermekkel, mint az enyimek, vészben, zivatarban, néha éhezve, néha üldöztetve utazni, kívánni sem lehet. Aztán a családi élet nem is táborba való. Aki csatareggelen aszszonysírást hall, annak rosszul esik az ágyúdörgést hallani.

— Ó, az mind csupa kifogás — vága közbe kacagva, kötekedve a hivatalbeli ember. Ismerjük az ilyen mentségeket. A vitéz urak elhagyogatják zsenácskaikat: hogy terhükre ne legyenek egészen másnemű ostromok és hódítások közben, mind minőket puskaporral szokás kivíni.

— Nem, uram! — visszozza komolyan a hadfi. Én nőmet szeretem. Mondhatom: hogy imádom, s ha el tudnám is benne feledni a szeretőt, nem feledhetném benne gyermekeim anyját. Büszkén mondhatom el, őerte, nem magamért — hogy kívülről nőnek arca nem foglalt sem szívemben, sem álmomban helyet — soha.

A hivatalbeli ember, hamis, macskai hunyorítással szopta be ajkait, s gúnyoló tekintetét egykori mátkájára függesztve, vevé kalapját és búcsúzott.

A leány arcáról eltűnt e tekintet alatt a halaványság, nemes elpirulással kelt föl helyéről, szemeiben egy könny tündökölt, odalépett az ifjú katonához, ki a jelenlevők érzelmeiből semmit nem gyanított, s megszorítá kezét, forrón, nemesen: „ön derék ember!” Azután hirtelen

szobájába sietett. Vőlegénye mellett kellett elhaladnia. Szemébe nézett. Kiállotta annak gúnyos tekintetét, s halkán, de büszkén monda:

— Most még jobban szeretem őt.

*

E nap óta nem látta Emmi elutasított vőlegényét. Mondták: hogy elhagyta a várost, elutazott, senki sem tudta: hová.

Egy napon levél érkezett az őrnagy számára. Ő maga nem levén honn, a levél Emmi kezébe került. A borítékra ütött postabélyegről olvasá: hogy a levél azon városból érkezik: hol az őrnagy családja van. Előre gondolá: milyen örömet fog neki e levéllel szerezni. Alig várta: hogy megjöjjön, s ő maga adhassa át neki. Még a folyosón hallva lépteit, elébe futott:

— Ön egy levelet kapott hazulról — monda. — Tele édes hízelgéssel, tele üdvözlettel, bizonyosan.

— Gondolja kegyed.

— Kétségtelenül. Ígérje meg, hogy nekem meg fogja e levelet mutatni.

— Ha nőm írja, igen. Amit ő ír, az mindig érzelemmel és gyöngédséggel van tele, azt mindenki olvashatja, de tartok tőle: hogy az ipam ír, s abban aligha lesz egyéb őszi és tavaszi vetésnél.

A leány átadta a levelet.

— Mondtam — szólt felkacagva az őrnagy, amint a borítékra tekintett.... — Az ipam írása.

— Igen! de belől? Ez csak a címzet.

Az őrnagy megfordítá a levelet s önkénytelen rándulás lepte meg izmait egyszerre.... Csak most vette észre: hogy a levél pecsétje — fekete.

— Mire ez a fekete pecsét?

— Ó, nem fekete az — vigasztalá Emmi —, nézze jobban. Csak sötétzöld.

Az őrnagy elmosolyodott.

— Igaza van — monda, szinte megdöbbenem. — Az ipam ilyen pecsétviaszt használ rendesen. — S azzal felszakítja a levelet.

Egy nyomtatott negyedretű lap volt abba téve. Kibontá. Az első tekintetnél, amit rávetett, feljajdult fájdalomosan, s kezét arcára csapva, elkezde hangosan, kínosan zokogni.

— Olvassa! — szólt fulladozva, még könnyei elborították arcát, odanyújtva Emminek a kezében összegyűrt lapot.

A leány reszketve vevé el. A széles fekete szegélyzetű lapon egy vignett volt felyül; ravatal mellett egy síró nő képe, egy mákkoszorús nemtő lefelé fordított fáklyával s fölötte a gyászfűz, — aminő jelképeket temetésre hívogató lapokra szokás nyomtatni.

E lap az őrnagy feleségének halálát hirdeté, hívogatva a rokonokat és ismerőket az ősz apa, a síró árvák és a távollévő férj nevében az utolsó tiszteletadásra. Meghalt a hű nő, a szerető anya, miként e lap mondá forró betegségben, mit férje utáni aggodalma idézett elő.*

A leány, míg olvasá, könnyeivel áztatta e lapot, de úgy érzi: mintha e könnyek balzsamként hullának szívére s enyhítenének ott valami fájdalmat, minek még eddig nem mert nevet adni.

Ama gyásznapi azon nő halálát hirdeté, kit szeretett, kit imádott azon ember, akit viszont ő bálványoz.

* Halálhíreket rendesen ily nyomtatott lapokkal szokás megizenni, hasonló kedélyállapotban a gyászoló felek képtelenek levén leveleket írni.

A leány remegve vette észre: hogy könnyein át valami ébredező remény derűje kezd keresztülmolyogni, s hirtelen szobájába távozott, magára hagyva az őrnagyot kínzó fájdalmával, míg saját szívében oly megdöbbenő örömet kezdé érezni: hogy szinte félt önmagától. Örömet a legjobb, a legszeretőbb lény halálhírére.....

*

Másnap csata volt. Reggeltől estig tartott.

Az őrnagyot soha sem látták oly vakmerőnek, mint ekkor.

Szembenézett a halállal, mintha azt kereste volna, zászlóalja élén lovagolt, legelöl mindenütt, csatatűzbe, ágyúk elé, szuronyok közé, s mikor zászlóaljának nem volt már tennivalója, a huszárok közé furakodott közlegénynek, együtt ment velök dühös vad rohamra, csatatűzbe, ágyúk elé, kardcsapások közé, ott a heves viadalban, egy nagy sebet kapott fejére, szédülten, félholtan vitték el a csatatérről, szállására.

Ott sokáig feküdt seblázban. Élte hetekig nem volt bizonyos, s midőn fején gyógyult a seb, elkezdett vérzeni a másík, — ott a szívben, mit megholt nejének emléke ejte rajta.

Gyakran úgy tetszék neki, mintha lázálmai éjszakáján egy-egy tündér-álmokép jelenne meg kórágya fölött, ki oly résztvevő, oly szerető arccal tekinté reá, minővel angyalok szoktak álmodónak megjelenni, kinek hófehér kezei homloka sebé, rózsás mosolygása lelke fájdalmait gyógyíták. Lázás fantáziái közt, élte nemtőjének hitte e tüneményt, s midőn eszméletét visszanyeré, akkor látta: hogy az — Emmi.....

Az ápoló kezek alatt lassanként gyógyult a seb. A szelíd részvét, a gyöngéd vonzalom felejteté a szívvel is a magáét. A

betegnek szabad lőn kijönni a szabad levegőre, a kert fái közé. Ilyenkor oly örömet támaszkodott ápolónéja karjára, s napról napra lehete rajta látni: hogy amint növekszik ismét teste életereje, akként tér vissza lelke életvidámsága is.

Egy alkonyatkor ismét együtt jártak a kert virágai között. Az ifjúnak úgy tetszett, mintha az ég kékebb, a nap világosabb volna, mint egyébkor, mintha a fák szavakat susognának hozzá s a virágok egyetértőleg integetnének rá színes fejcskéikkel, biztatva: hogy tegye azt, amit most gondolt!

Megszorítá azon kezét, melyre támaszkodott. Szemébe nézett a leánynak.

— Emmi.... — szólt hozzá gyöngédenszereti-e kegyed a kisgyermekeket?

— Ha jók és kedvesek, igen — válaszolt a leány.

— Ah, olyanok, mint az angyal! — kiálta föl az ifjú, nem tartóztathatva indulatjait.

— Kiket ért ön? — kérdé a leány hebegve, s majd sápadt, majd elpirult.

— Az én gyermekeimet!... Az én árva gyermekeimet.... Tudná-e kegyed őket szeretni?

A leány szemeiben meggyűlt a könny, visszaszorítá az ifjú kezét, s alig hallhatóan rebegé; „igen, ó, igen.”

Az ifjú lelkesülten szorítá keblére a dicsőült tekintetű teremést. Az ég kékebb volt, a nap világosabb, mint egyébkor. Ő szeretett — és boldogan.

Nemsokára nőül vevé a leányt, s csak egészsége teljes helyreállítását várta, hogy őt hazavigye családjá körébe. Második édesanyját két árva gyermekének.

*

Nap múlt nap után. A szív ismét megszokta az örömet, a reményt. A harcok ideje lejárt. Az ifjú hősnek csak mint

eltűnt álom, jutott még néha eszébe az elmúlt dicsőség s az eltemetett nő. Új boldogsága kárpótlani látszék mind a kettőt. Enélkül a kettős veszteség éltét vagy eszét vette volna el.

Egy napon útra kelt ifjú nejével, őt lakhelyére viendő.

Az egész úton egyik érzés, egyik gondolat a másikat váltotta szívében, agyában. Elképzelé, mint fog a két kis szőke gyermek új anyja kebelére simulni, kérve: hogy szeresse őket úgy, mint a régi. Elképzelé, mint fogja új neje karján meglátogatni a sírt, mely a legjobb nőt takarja, kérve: hogy szeresse őt úgy, mint az, ki ott el van temetve.

Már látszott a város, már látszott a ház, hol családi tűzhelye áll:

— Nézd, ott fogunk lakni — mutatá Emminek —, látod a galambokat ott a háztetőn!Az ott a lugas, mely alatt estennen üldögeálni szoktunk, az oleanderek most is virítnak az ablak előtt. Az udvaron kis őzike legelész, nyakára piros szalag van kötve. Az az én kisfiam őzikéje. Most két kis szőke gyermek fut oda hozzá. ...Ah, azok az enyimek! Virágkoszorút hoztak kedvencüket felékesíteni. A bohó állatt megeszi a koszorút. A gyermekek nevetnek rajta. Ah, kedves fiaim!

E percben a kapuhoz ért a hintó. A férj leugrott, leemelte ifjú nejét. Fiai örömsikoltással futottak elébe. Az örömjajra egy gyászba öltözött nő lépett ki az ajtón.... A holtak hitt feleség.....

A kedves, búsongó asszony, kit ő úgy szeretett, s kit meghaltnak tudott, s ki helyett más anyát hozott gyermekeinek..... és azt is szerette.....

.....

A kárhozatos tévedés kiderült.

Emmi megvetett vőlegénye járt ott. Az őrnagy ipa levelet küldött általa vejének. A bosszútervelő felnyitotta

a borítékot, s a levél helyébe ő tette ama halálhirdető lapot, mit a legközelebbi város nyomdászánál készítette, akinek nem volt oka utánajárni: ha valóban meghalt-e az, kinek gyászlapját nyomtatá.

Három ember volt semmivé téve. Átadva a világ, a törvény és a szív ítélőszékének.

Pedig egyik sem volt oka annak: hogy vétkezett, hogy szenvedett.

Az eset magát a törvényszéket is zavarba hozta. Mindkét nő szerette férjét, és a férj is szerette mindkét nejét, és egyik sem tudott lemondani.

.....Egy reggel halva találták mind a hármat.

Rájok nézve az élet sorsa úgy össze volt bonyolítva: hogy azt csak a halál oldhatja meg.

Most mindhárman célt értek. Egy sírban nyugosznak.
Miserere, Domine!

XX.

A NIKOMÉDIAI KÖVEK

I.

Abu—Shirzad—Eddin

Budán, a Császár fürdőhöz közel, fenn a hegytetőn, van egy régi török mecset, egy pusztulásnak vált ódon kis kápolnaszerű épület, melynek belsejébe vasrostélyon keresztül beláthatni. Benn egy török dervis hamvai nyugszanak, ki akkor élt itt, mikor Buda tornyain még a félhold ragyogott, s azalatt halt meg, és itt temették el az idegen földben.

Az ozmán hatalom azóta mindég hátrább szorult, most alig áll még legszegletében Európának s hajdani hírének, s az itt-ott elmaradozó hősök és szentek sírjai mutatják még egykori hatalma kiterjedését, mint tengerjárást az elhagyott kagylók.

De a nép nem feledé el a helyet, hol idegen földben egy-egy szente nyugszik. Évről évre megjelennek az ájtatos zarándokok távol napkeletről, eljönnek imádkozni az elhagyott sírhoz, mely egykor országuk határán belül esett, s most attól oly távol maradt.

A mecset őre egy vén ulema, neve Abu—Shirzad—Eddin, kit az élő nemzedék közül senki fiatalabbnak nem ismert, mint minőnek most látszik, csupán hozzávetőleg többnek kell lennie százötven évesnél.

Nemrég egy kilencvenéves agg nő halt meg Budán, már az oly vénnek ismerte őt gyermekkorában, mint halála évében.

Feje egészen kopasz, borotvának nincs rajta többé mit keresni, de sűrű szakállá csaknem övéig ér s fényes fekete,

mint a kőszén, vallásos szokásnál fogva khenna- és indigópéppel festi azt olyszínűre minden hetednapon.

Eredetét a hajdani Mágusoktól vette, e misztikus lényektől, kik minden országban, minden égöv alatt megtarták rejtélyes hatalmukat, országok dültek, koronák hullottak, népek veszték el, csak az ő bűbájos lételők élt túl mindeneket, megírták a múltat, olvasták a csillagzatokból a jövőndőt, meghosszabbíták az emberéletet rendes határain túl kétszeresen, háromszorosan, bekísérték az élőlelket a halálon túli élet homályai közé, építének templomokat, bálványemlékeket; mik még romjaikban is fenségesek, csodákat hoztak elő a művészetekben: hajlékonyá tevék az üveget, az ezüstöt égszínűre, az aranyat rózsaszínűre változtatták; — leszálltak a természet legmélyebb titkaiba s föl az istenség fenséges örök rejtelmeibe, — csak az ő titkaikat nem fedezte föl senki. Még betűiket sincs aki ismerné; — találnak olykor köveket kalandos utazók, teleírva ismeretlen szokatlan vonalokkal, a világ minden tudósai nem bírják leolvasni, mi van odaírva. azt hiszik: a holdból esett ide az a kő, vagy az özönvíz előtti időknek, vagy tán messzebb az emberi nem teremtése előtt élt őslakók korának rideg maradványa.

A magnetizmus előttök rég ismeretes erő volt. Évezredekkel azelőtt, hogy egy újabb nemzedék lángeszű fia azt ismét föltalálta, már ők be voltak avatva az isteni erő titkaiba, jósálmokat mondatának elaltatott idegkórosokkal, betegeket gyógyítottak ujjaik érintése által, s kényszeríték a koporsóból kivett halottat a galvanizmus csodahatalmával megmozdulni, fölnyitni tört, homályos szemeit s merev idegeit megrázkódtatni, s elkékült arcán megjeleni a kárhozat kínvonaglásait.

E magnetikus erő fiúról fiúra szállt, az apa véreből átment a csodás fluidum a gyermek ereibe, s hogy meg ne

gyengüljön annak ereje, a mágusnak csak osztályából való nőt volt szabad ismerni, úgy hogy később, midőn az előrehaladt idők szelleme meggyéríté azoknak számát s a kevés fennmaradottat szétszórta a világ minden részeibe, némelyik már túl volt élete századik évén, midőn megnőtt, s azután lettek gyermekei.

A testi és lelki mértékletesség mesés hosszúságra nyújtja a rejtélyes lények életkorát; a budai vén ulema, ez élő maradványa azon mitológiai kornak, melynek pátriárkái közt az írás szavaiként hétszáz évig élt egy, már maga is a második századot éli. Napjai hallgató merengésben, a természet titkainak és az apák hagyományainak vizsgálatában, éjei világlátó álmodozásban telnek; eledele kenyér és víz, ruházata avatag fehér szőrpalást, mely testét körülburkolja.

Ritkán jár emberek közé, de ha valakit kíváncsiság vagy tanácskérés hozzá vezet, ajtaját mindég nyitva találja. Abu-Shirzad-Eddin nem zárkózik el senki elől, nem fél senkitől, nem örül senkinek és nem bosszankodik senkire.

*

Egy ifjú barátom, ki sok regényes viszontagság után, most egy félreeső egyszerű faluban, mint közönséges földművelő éli egyhangú napjait, elfeledve a világtól, s tán éppen azért boldogan; — egy történetet beszélt el nekem Abu-Shirzad-Eddinről és azokról, kik vele összekötésben vannak. A dolog ővele magával történt. Saját szavait fogom idézni, úgy amint azokra emlékezem.....

.....

1845-ben Berlinben jártam tanári előkészületek végett.

Ott az akadémiákon valami Rosicrucianus szektával ismerkedtem meg, kik nyílt tanaikban „szabadkőműve-

seknek” vallották magukat, titokban azonban a természet legmélyebb titkaival: teozófiával, rhabdomantiával, alkimíával, mesmerizmussal, necromantiával stb. foglalkoztak.

Akkori túlfeszített kedélyemet rendkívül magukhoz ragadták e csodás, rejtelmes tanok, úgyhogy rövid idő alatt egyike lettem leghívebb, szorgalmasabb proselytáiknak.

Volt különösen egy közöttük, valami Rauber von Thalberg nevű, kit röviden csak Raubergnek szoktak nevezni, ki az egylet legtekintélyesebb tagjának tartatott.

Ez a rhabdomantiát meglehetősen sikerrel űzte, bűvös vesszejével rejtett ércbányákat s ásványforrásokat fedezett fel, egyszer magam is tanúja valék, midőn a vízírányosan fektetett mogyoróvessző egy helyen elkezdett minden látható külbefolyás nélkül magától reszketni, — azon a helyen egy gazdag ezüst bányáerre találtak. Később a vessző helyett fonálra akasztott kénesvassal tett próbát, mondják: hogy azzal is többször sikerült neki; az ottani tudósok egész könyveket írtak mellette és ellene.

Ez az ember különösen látszott engemet szeretni, azon erős hitért, mellyel transzcendentális tanaik iránt viseltem, több apró titkokkal ismerttetett meg, megajándékozott a Rosicrucianusok titkos rendjelével, melyről azok minden földön egymásra ismernek: négy rózsa keresztbe állítva, közepett e betűk: R † C.

— Ez annak szimbóluma — úgy monda —, hogy Krisztus vére a keresztfán rózsaszínűvé változott.

Megmagyarázta a titkosírás betűit, azokat a rejtelmes vonalokat, mik Finn-, Lapphonban négyszögű köveken talátnak ember nem lakta hideg sivatagokban, megholt nemzedékek legféltőbb titkai, a tudósok ezeket „rúnáknak” (Runen) nevezik, s alig ismerik néhánynak értelmét. Ezen betűkkel nem sorba, hanem alulról felfelé szokás írni.

— Csupán egy ember van — mondá egykor Rauberg —, ki mindezen betűk titkos értelmét ismeri, egy vén mágus, ki e titkot örökségül kapta, s csak örökségül fogja ismét halála után a legközelebbi tanítványának hagyni, de aki dacára annak: hogy több másfélszáz évesnél, alkalmasint mindnyájunkat túl fog élni.

.....A tanzak bevégeztével vissza kelle térnem Magyarhonba. Búcsút vevék berlini ismerőseimtől, többek közt Raubertől is. Kérdt tőlem: hogy hová fogok utazni? Mondám neki: hogy „Budára”.

E szóra különös öröm derült fel a teozófista arcán.

— E városban lakik — úgy mondta — azon nevezetes bűvész, kit már többször említettem, a mágusok utóda, Abu-Shirzad-Eddin, a rúnák titkainak örököse.

Csodálkozva mondám neki: hogy én, bár régóta lakom Budapesten, e szerinte nagyhírű embernek most hallottam először hírét.

— Nem csinál nagy zajt maga körül, de annál ismeretesebb a beavatottak előtt, szektáink szoros összeköttetésben vannak egymással, ő mi előttünk Mobed (mester) Adamas név alatt ismeretes, míg az én nevemet Herbad (tanítvány) Athanielnek szokás előtte említeni.

Kértem Rauberget: hogy ismertessen meg az emberrel.

— Az nem nehéz — felelé, leírva az utcát, melyben lakik —, ajtajára e betűk vannak írva: D...O...C.... A köznép ezt a szót véli belőle leolvasni: hogy „Doctor”, pedig ez azt a három betűt jelenti, melyet a hold alkot felváltva az égen: D, mikor újul, O, mikor megtelik, s C, mikor elfogy. E szimbólumok jelentése talányul van feladva azon tanítványoknak, kik a giawrok osztályából akarnak fölvétetni. Ha tehát meg akarsz ismerkedni ez emberrel, keresd fel, mondd el neki: hogy kitaláltad szimbólumai értelmét. A három betű ezt jelenti: Deus....Omnipotens....Creator.... Ő mutatni fogja ujjá

mozgatásával: hogy nem jól találtad ki a jeleket, de erről rád ismerend: hogy a Rosicrucianus szektához tartozol, kik ezen értelmet adtuk amaz égre írt rúnáknak. Ő szerinte annak más bűbájos jelentősége van. Azontúl szívesen látand mindenkor, ha szükséged lesz rá, segitend rajtad, meggyógyít minden betegségből, ha kell, még a szerelemből is, de tanítani nem fog semmire, csodákat tesz kedvedért, de azokat meg nem magyarázza.

.....

Hazaérkezve, legelső dolgom volt a mágust fölkeresni, — rövid kutatás után ráakadtam a házra, melynek ajtajára a három rejtélyes betű volt felírva, s a legelső bűvészet, mit velem a mágus elkövetett, az lőn, hogy azontúl nem bírtam tőle megválni. Egyikében a mellette való lakoknak fogadtam magamnak szállást, lemondtam a professzori katedráról, melyre meg voltam híva, s éjeket, napokat tölték a mysteriosus lény közelében, ki, ha csuda nem lett volna is előttem, mint másfélszázados tapasztalás és tudomány birtokosa, mindenestre imponáló tekintély leendett.

Mikor a magyar kormány hadseregeket kezde tobozozni, én is honvédnak állottam, mielőtt a legelső csatába indulánk, elmentem Adamas mesterhez, kit a bölcsek nyelvén Abu-Shirzad-Eddinnek neveznek, mert ott még a nevet is érdem után osztják. Közhonvéd ruha volt akkor rajtam, de képzetemben már tábornoki öltönyt láttam magamon, érdemrendekkel díszítetten.

Talán meglátta arcomon gondolataimat, mert e szavakkal fogadott: „amire gondoltál most, teljesülni fog, de neked nem használand semmit.”

Elbúcsúzásom előtt egy abraxas követ adott kezembe.

Ez egy nagy fekete achát, piros carniol erekkel tarkázva, melyre mindennemű állat és emberi tagok voltak kifaragva, a legcsodásabb összerakással.

Az abraxasnak ez a szimbolikus értelme van a bűvész előtt:

Hét aeon van, miknek fogalma a megmérhetetlenség, időben, térben és hatalomban.

E hét aeon segítségével teremté Isten a világot.

A héber tradíció hét napnak nevezi ez aeonokat, mik alatt Jehova, Adonai Zebaoth, a kimondhatatlan nevű Isten a világot alkotá, a hatodikon teremté az embert, a hetediken megnyugovék. A zend mitológia hozzáteszi: a hetediken teremté Meithras az emberföltti lényeket, azon erőket, mik a természet királya fölött állanak, indulatokat, szenvedélyeket, szerencsét és halált.

E hét aeon szétoszlik hétszázhetven angyalra, és e hétszázhetven angyal neve „abraxas”.

Az abraxas kőre faragott alakok mindegyike egy aeont képvisel, s azoknak egyessége az abraxasbálvány, mely úr minden teremtett dolgok fölött, s melynek szolgálja tűz, víz, elemek és az ember, s mi az ember után és az ember fölé teremtették, szolgál neki az indulatok, szenvedélyek, szerencse és halál.

Ez a tradíció az abraxas kőről.

Akkori egzaltált kedélyem mellett én mindezt komolyan hittem.

Midőn a mágus a bűbálvánnyal megajándékozott, azt mondá:

— Saját sorsod ellen mindenkor megőriz, — de az idegen fátum ellen nincs hatalma.

Akkor nem értém szavai értelmét, később rájöttem: hogy igaza volt.

A had folytán szüntelen magammal viselém a mágus ajándékát, jártam vészek, viharok között, sohasem ártott semmi, álltam golyózápor között, sohasem talált egy is, háromszor elfogyott a zászlóalj, melynek zászlója alá

esküvém, mikor harmadszor kiegészíték, én már akkor parancsnoka voltam.

Milyen nagy szerencséje van! — mondák társaim irigykedve. — Nem gyaníták, amit én hittem: hogy a szerencsét hatalmamban van kényszeríteni, hogy a halál nekem szegődött szolgám.

Ilyen eset gyakran fordul elő a katonák életében. Egy-egy ember tíz csatát kiáll bátran, győzelmesen, a legnagyobb veszélynek homlokegyenest nekimegy, szemé közé nevet a halálnak, s visszajő baj nélkül, a másik remegve áll ki, reszket, ha a meghalásra gondol, s a legelső golyó, melyet kilőnek, őt találja.

Mintha a halál kerülné azt, aki őt megveti, s csak azokat keresné, akik tisztelettel viseltetnek iránta.

Még egy holdforgás, még egy csatakör, és én ezredes lettem.

A jövő hónapban már tábornoknak hittem magamat.

Abban a hónapban lerakta a sereg a fegyvert.

Igaza volt az ulemának: az abraxaskő csak saját sorsom ellen védett, az idegen fátumot nem volt ereje elfordítani.

Sok bolyongás után eljutottam Komáromig. Útitársaimat, kik velem együtt indultak, mind érte valami baj, csak engem semmi. Bemenekültem a várba. Két hét múlva az is kapitulált, én mint az őrséghez tartozó tiszt, szabadon bocsáttatám.

Igaza volt az ulemának: amit gondoltam, beteljesült, de nekem nem használt semmit.

Egy év múlt, hogy utoljára láttam, Budára visszaérkezve, első gondom volt őt újra felkeresni.

Ott állt előttem ismét örök nyugalomú képével, úgy tekintre rám, mint az alkímista valamely bevégzett experimentumára.

Elmondám neki: hogy ki akarok menni Törökországba, utasítson ottani ismerőseihez.

— Te elégedetlen vagy a nappal itt, ott is ugyanaz süt; szólt a bölcs.

— De nem ugyanazon földre — viszonzám.

— A föld jó mindenütt, ad kenyeret, ad sírt akárhol.....

— De nem dicsőséget!... Miért maradnak itt?

— Szánts, vess, végy nőt, szerezz pénzt, nevelj gyermekeket.

— Egyre sem való vagyok többé. Lelkem nem hagy nyugodnom, sokkal magosabban álltam, minthogy azt valaha el tudnám feledni; vágyakat érzek magamban, emésztő, álomrabló vágyakat, határozatlan, születetlen, vajúdó eszméket, mik az örülséghez hasonlatosak, szeretnék gazdag lenni, enorm kincsekkel bírni, úr lenni, aminő még nincsen, vagy nagy hatalmas hadvezér, kiról egy-egy földrész remegve beszéljen, bűvész, emberfölötti lények fejedelme, vagy akármi, akármi, akármi! csak közönséges mindennapi ember nem, még boldog ember sem.

Abu-Shirzad-Eddin, amióta ifjúsága elmúlt, sohasem nevetett, és az nagy régen volt. — Én láttam őt mosolyogni. — Mint a pólushi nap fanyar, hideg fénye, vonult végig emberfölötti komolyságú arcán valami elmúló indulat változata, azután palástjába burkolva, ujját szájára téve, nehányszor végiglépdelé szobáját, majd hozzám lépett, éles, nyugodt tekintetével sokáig nézett rám, oly nehéznek, oly nyomasztónak érzém magamon e bűbajos tekintetet, de nem bírtam azt kikerülni.

— Legyen neked a te kívánságod szerint — monda hosszú, vizsgáló mágneses iszonyattal eltöltő tekintet után. — Eredj Törökországba. Túl a Pontuson van egy tartomány, hajdan Nicomediának nevezték, később e névből lett Iz-Nikmid, még mikor én gyermek voltam, úgy hitták, most már csak Ismidnek nevezik.

Nyolc hegyből áll e kis tartomány kiterjedése, mik közül a legszélső a tengerbe nyúlik. Mind a nyolc hegy erdőkkel van fedve, sűrű, sötét fenyvesekkel, mikben itt-ott fehér oltárkövek vannak elszórva, körülnöve vad erdei venyigéktől; ezek voltak a parsok legelső istenének oltárai, kinek neve volt Meithras, mielőtt Ormuzd és Ariman megoszták egymás közt a világot.

De nem ezen kövekről akarok neked beszélni.

A középső hegy ormára felállva, hat csiflikat (falu) látandsz magad előtt fehérteni az erdők között, s a falvakon túl egy homokos, itt-ott pálmákkal benőtt pusztát, az a Daraszán puszta, e puszta szélében áll Armazar város.

E városba bemégy, s ha találkozol koldussal vagy bajadérrel, tudakozni fogod tőle Ismael-Asmai lakását, az egyetlen, a legnagyobb költőét.

Mert csak a koldusok és az utcai táncosnők ismerik és látogatják őtet.

Három napot nála töltesz, három napig kérdezni sem fogja: miért jöttél, még neved után sem fog tudakozódni, harmadnapra kezébe adod e maaneet, (egy átlátszó hólyag, virágmagvakkal, színes kövekkel, és bogarakkal tele) s nevedet említed mellette.

Azontúl szólanod sem kell többet, tudni fogja: hogy mit akarsz.

Este, mikor a müezzim éneke elhangzott, az utolsó mosdás után el fog vezetni a városon kívül, hol messzün-
nen egy sötétlő fényű erdő látszik meg a hegyoldalban.

Azon erdő neve: Madzsar Dág. — Magyarerdő.

A környék lakói már nem emlékeznek rá: hogy miért nevezik az erdőt így.

Az erdő mélyéből egy mecset félholdas minaretje látszik elő, a népség frenk dzsaminak nevezi e helyet, mi annyit tesz 'idegen templom'.

E templom egyik rejtékében lakik Abkadilla-Almahal.

Ez a mágusok vénje, ki mindnyájunkat látott gyermekül felserdülni, ki a kerek föld minden országait látásból ismeri, s beszél minden élő és nem élő népek nyelvén.

Abkadilla-Almahalnak eme másik maaneemet fogod előmutatni, nevemet említéd, és ő tudni fogja, mit kívánsz.

Napfelköltekor elvezetend a fenyves mélyibe, ott egy rejtékhelyen, melyet csak az avatottak ismernek, egy halom drágakövet fog neked megmutatni.

— Drágaköveket? — kérdém fojtott lélekzettel.

— Egykor királyok viselték e köveket, világhódítók, országreszkettető, most a mágusok vénje őrzi azokat elrejtve emberek szemei elől. Neked meg fogja azokat mutatni és rád bízandja, hogy válassz közülök.

— És valóban nagybecsű kövek azok? — kérdém, elkábult képzetemben alig érve utol a mágus ígéreteit.

— Amivel a dicsőség, a hír jutalmazva volt. — Amit a nagyok, a világhódítók fáradsággal szereztek maguknak, — amikért királyok cserélték be koronáikat; — e kövek azok.

— S enyim leend, amelyiket választom?

— Ha kelleni fog.

— Fogja-e azt engedni a mágus?

— Neki nincs szüksége rá. Azonban el ne felejtse: hogy e kövekkel csak azokat jutalmazza a sors, kik a nagyravágyáson kívül, szívökből minden indulatot kizárnak, kiknek agyában boldogság, szerelem, honvágy s az emberlélek egyéb gyarló kívánsága meg nem fogamzott soha, — egyedül a dicsőség, e fénylő, de nem melegítő csillag, kiknek szemébe könny nem jön soha, sem öröm, sem fájdalom könnye.

.....

Másnap útban voltam Törökország felé.

Három hete volt már, hogy elhagytam Magyarhont, a harmadikban megláttam Iz Nik Mid hegyeit.

Úgy jöttem ide, ahogy a mágus kívánta, szememben könny; szívemben boldogság, szerelem, honvágy nélkül, pedig oly régen elhagytam magam után ősi tűzhelyem, eljegyzett mátkámat s egyetlen hazámat, nem érzék semmit, csak a nagyravágyást.

Előttem volt a rejtelmes föld, jártam az erdőkben, hol a legelső Istent imádták, kinek neve volt Meithras, a legmagasabb hegytetőről meglátszott a hat fehér falu, túl rajtuk a sárguló puszta, s a puszta szélében a kisdud város — Armazár.

Mint valami árnyékos liget, sötétzöld ciprus s hamvas platánfákból, mik közül itt-ott mecsetek ragyogó kúpjai s fehér, nyúlánk, oszlop alakú minaretek látszanak elő, tűnt fel messziről a moszlem város; — a hozzá vezető úton megrakott tevék ügettek csengettyűs fővel, távolabb a Pontus kék hullámtükre fogta el a láthatárt, itt-ott egy-egy fehér vitorla tűnt fel rajta, mint szárnyra kelt halászmadár, a távolság miatt alig észrevehető mozgással.

És alattam a meleg éghajlati fenyőerdők, miknek egyikét Madzsar Dágnak nevezik, senki sem emlékszik rá: hogy miért, úgy szerettem volna tudni, megsejteni, megérzeni: melyik az a rengetegben.

Estefelé bevergődtem Armazarba. Csinos kis város, több örmény lakik benne, mint moszlem, minden ház előtt szőlő- vagy borostyánlugas, udvarán felfutó rózsabokrok és olajfák, a törökök házai kívül tarka színekkel festve, mik közül csak zöld hiányzik, a proféta színe,

mely csak a templomok boltozatait illeti. Az örmények házai egyszerűbben feketére vagy szürkére mázolva.

Az alkonyat óráiban legnagyobb sűrű-forgás volt az utcákon. Tevék, megrakva málhákkal, öszvérek, szamarak, vízfordók, olajárusok, szemökig beburkolt török nők, örmény és zsidó hölgyek, ordító és táncoló koldusok, dervisek, éneklő almék, falkánként száguldozó gazdátlan ebek tolongtak alá s fel, mik közt néhol egy pár poroszló tört utat ütlegekkel egy-egy palankinban hordott tisztviselő számára.

Egyikében a legkeskenyebb utcáknak egy csoport koldust pillanték meg, kiknek isteni tiszteletök vagy tán alamizsnakérésök abból állott: hogy szétterjesztett kezekkel sebesen forogtak magok körül, mint szoktuk gyermekkorunkban: hogy azután forogni lássuk magunk körül a világot.

E különös tánccal egészen elfogták a keskeny utcát, az azon menők egy-egy aspert vagy pahrast vetettek oda nekik, ha menekülni akartak, középett egy vén vakon született táncolt, az előtt éppen meg is kellett magát mindenkinek hajtani, a vakokat keleten szenteknek tartják.

Elvártam, míg táncuknak vége lesz, hanem azután meg a földre guggolva, valami éneket kezdtek, valami harmóniátlan bántó dúdolást, s mikor azt elvégezték, ismét felugráltak keringeni, és forogtak, keringtek, míg újra ki nem fáradtak bele.

Végre bátorságot vevék magamnak, egyikét e köztiszteletben álló férfiagnak megszólítani.

Kiszemeltem magamnak a legrongyosabbat, s egész alázattal meghajtva magamat előtte, egy piasztert tevék le ruhájára, s igen szerényen felszólítám: hogy ha érkezése leend, utasítson el engem Ismael Asmái lakására.

A koldus elvevé a piasztert, s miután elvevé, végignézett rajtam megvetőleg s oly büszke tekintettel, melynek

párjára nem emlékezem, kiálta rám: „Allah szenim gyaur! verjen meg Allah! te hitetlen!” s azzal homokot hinte ruhájának azon helyére, melyet piaszterem érintése befertőztetett.

A többi koldusok iszonyattal és bámulással néztek rám, a vakot kivéve, aki folyvást táncolt.

— Nakib-ül Al Esraf! — mondák néhányan reszkető hangon az általam felszólított koldusra mutatva.

Megértettem. Az a koldus a proféta családjából való, azokat hívják Nakib-ül-nek, ezeknek kötelességük senkinek semmi szolgálatot nem tenni, legkevésbé egy gyaurnak, a népnek pedig kötelessége őket tiszteletben és jóhúsban tartani.

Szerencsémre a koldusok egyike, aki nem volt ilyen nagy családból való, meghallva a Nakib-ülhez intézett felszólításomat, egy másik piaszterért ajánlkozték engem Imael Asmai lakásáig elvezetni.

Útközben tudtomra adá a koldus: hogy az ő neve Müderrisz Alioglu, hogy az ő ősapja egy idegen király vezére volt, de nevére már nem emlékezik sem a királynak, sem az ősapának, valami baj miatt idejött a király és vezérei, de hogy honnan és miért, azt nem tudta bizonyosan, itt aztán éltek egy darabig, azután meghaltak, de hogy hol laktak és hol vannak eltemetve, azt nem tudja megmondani. Még nemrég volt az őseiről maradt pecsétetes levele, valami idegen nyelven írva, nem ért már semmit sem a kutyabőr, sem a pecsét, valami jöttment gyaur tudós megvette tavaly — nagy bolondul — kilenc piaszterért.....

Megborzadva néztem rajta végig: milyen koldussá lett testben és lélekben! Ősapja királynak volt vezére, és ő nevére sem emlékszik többé.....

Azután mentünk hallgatagon a szűk kanyargós utcákon majd fel, majd alá, míg végre egy temetőhöz értünk.

Ott van az a város közepén, régi temető már, a beleültetett ciprusok erdővé nőttek benne, a sírkövek lóher alakú fejeikkel, jobbra-balra dülöngve heverték a magasra megnőtt fű között. Hihetőleg senki sem emlékszik már azokra, akiket hajdan ide eltemettek.

A temető szegletében, egészen a sírkövek szomszédságában volt Ismael Asmai lakása építve. Faház, mint a többi, kívül kékre, pirosra és sárgára festve. Nagy széles ablakai finom faráccsal befonva, az elébe ültetett szőlőtő sűrű venyigefonadékkal takarta be az egész ház elejét, a szőlőlevelek itt-ott vérpirosra voltak festve a késő őszi deres éjszakáktól, a legmagasban még csüngött néhány érett, rózsaszínű fürt, mikért restelltek oda felmászni.

A koldus kezéről az előtornácban egy szerecsen szolgálta kezére kerültem, de akinél a fekete színű állatok között nyilván láttam emberiebb képű bivalyokat. Hihetőleg Asmai, poéta létére, nem vehetett magának külön csizmatisztítót. Sehogy sem tudtam attól a gondolattól megmenekülni, hogy tán ez az ember, tévedésből gazdája csizmái helyett tulajdon képét találta kisuvizkolni.

Ez menten lehúzta lábaimról a sarukat, s lábaimat egy medencébe egy párszor belemártva, szép sárga papucsokat húzott rájuk, s úgy vezetett be ura szobájába.

Egy nyolcszegletű teremben fogadott el Ismael Asmai, mely csupa ablakból látszott állani. A terem kiáltó színű arabeszkekkel volt kifestve, a padlázat szőnyegekkel beterítve. Maga Asmai egy kecskeszőr párnán ült, előtte egy különös faragványú asztalon, porcelán tálra halmozott gyümölcsök, füge, ananász, szőlő és gránátalma, mellette egy hosszúnyakú ezüstpalack, meg egy igen lapos csésze, melyből sherbethet ivott, lábainál füstölt az argyla, melyből rózsavízen keresztül szívta a részegítő ópiumillatot. Háta mögött három bajedére állt, leleple-

zett arccal, kettő nakarát, a harmadik mandolint tartott kezében. Ez a harmadik volt köztük a legszebb.

Beléptemkor kivevé szájából a költő az argyla borostyánkő csutoráját, melynek szára kigyózva vonult át a kéküvegű rózsavizes kelyhen, s a szokott flegmatikus „saalam” után inte: hogy üljek le egy vele átellenben levő hímzett párnára.

Alig szedtem magam alá a lábaimat, midőn a szerecsen egy asztalt helyezett előmbe, hasonlóul megrakva gyümölcscsel, s herbethkorsóval s illatos perzsadohánnyal megtöltött argylával, számomra azonban nem tett mákonyt bele.

Ezalatt időm volt kelet legnagyobb költőjét szemügyre vehetni.

Fiatal embernek kellett még lennie, arcán még nem volt ránc, hanem annál fagyasztóbb volt rajta a merev, halotti sápadtság, mit az ópium, az idegzetesség, a gyönyörök és a költői lélek egyesült erővel idéztek föl reá; fekete szakáll, mely kereken fogta körül arcát, még felöltöbbé tevő e sápadtságot, melyet semmi indulatváltozat, sem mosoly, sem gyönyör, sem a harag pírja el nem riaszta onnan.

Egyik könyökét a vánkosára letett, bársonyba kötött könyvre nyugtatá. Nagy arany betűkkel volt e könyv sarkára írva: „Gulisztán” (Rózsakert) Sadinak, a shirasi költőnek örök édességű versei azok, miket kelet költői egyedüli például választának maguknak. Ezek arabul vannak írva, ama klasszikus nyelven a keleti literatúrának, mely százféle néven tudja nevezni az „oroszlánt” s ezer nevet bír a „kard” számára.

Így feküdt hanyatt Ismael Asmai, könyökével a könyvre támaszkodva. Szép metszésű fekete szemével mereven bámult maga elé; mentül többször érinté szájához az ópiumot, arca annál halványabb lett, szemei annál me-

rőbb, fénytelenebb kifejezést nyertek. Végre kihullott kezéből az argyla borostyánkőve, feje hátrahanyatlott karjára, az ópium gyönyörévezetes álma utolérte. Oly borzasztó az ilyen álmodó tekintete, minden tagja, minden izma reszket, és szemei mereven ki vannak nyitva, míg vonalmai a legédesebb kék alatt látszanak remegni.

Amint a költő hátradült, egyike a bajadéréknek előlépett, könnyű légszerű lebbenéssel, s néhányat szökellve, miközben selyemöltönyei suhogtak, a nakara dobjára ütve, Asmáinak egyik dalát kezdte elénekelni.

A bajadér piros, telt arcú leány volt, buja természetének minden hajlása kitént a vékony selyemkaftán alól, körmei rózsaszínűre voltak festve s szemöldei megaranyozva.

A dal, melyet énekelt, Asmai egyik balladája, tárgya Zuleicha, Putifar nejének szerelme a zsidó Jusseffhez, azzal a kis eltéréssel a héber tradíciótól: hogy itt József és Zuleicha boldog szerelmesek, mindaddig, míg Zuleichát a szerelemfáltás kínjai nem kényszeríték ama jelenést előidézni a kezében maradt köpönyeggel, mely mint az írás mondja, azon boldogtalan követkekezést húzta maga után: hogy József tömlöcbe záratott, de ahonnan ismét kiszabadult, s Putifár-holta után ő és Zuleicha ismét boldog szerelmesek lőnek, mint ezt az írás már nem mondja.

A dal sok költészettel van kidolgozva, a szerelmet és szerelemfáltást tárgyazó helyek valódi inspirációval és szenvedéllyel vannak felfogva, kevésbé emelkedettek azok: hol az álomlátások jelenetei vannak.

Ez a kritikai flegma csak későbbben lepott meg a dal felől, azon pillanatban alig bírtam egyébről eszmélni, mint az előttem éneklő és táncoló bajadérről, kinek minden arcvonása, minden mozdulata áthatva látszott lenni azon szenvedélytől, mit a költő a dalba lehel, a szenvedélyesebb rohamoknál vadul verte a feje fölé emelt

nakarát, a csengettyűk belezengtek forró énekébe, szemei szikrázni látszottak, és arca szinte megcsattant a rózsás hőségtől.

A költő arca kéjtől látszott remegni az ének alatt, szemei mozdulatlanok voltak és merevek.

Ének végeztével a felhevült alme szédítő forgással táncolva maga körül, végre kifáradtan odarogyott a költő lábaihoz, megragadta annak viaszfehér kezét, s ajkaihoz szorítva, ott maradt rajta csüngve, a költő arca reszketett, szemei a semmiségbe bámultak.

Ekkor a másik bajadér lépett elő, fiatal, halavány gyermek, szende fordulással néhány kört vágva a szőnyegen, egy dalt kezdte elénekelni, csengő, szelíd hangon; a dal egy boldog nő éneke, kit férje bálványoz, benne Shirin, a legszebb, a legjobb, a legboldogabb nő és férje: Chosru király, vannak örökítve.

Dalát végezve az alme, ismét néhányat fordult lábujjhegyen, s leült szelíden Ismael Asmai lábaihoz, annak másik kezét szorítva ajkához.

Az most lecsukta szemeit, s az ópiumi kék után a legmélyebb, a legholtabb álomba merült el.

Ekkor lépett elő a harmadik alme. Ég! minő alak volt ez!

Karcsú, lenge, idegzetes, — elhagyok minden hasonlítást, csúfság volna őt fűhöz, fához hasonlítani; még angyalt nem láttam, de ha látni fogok, nem kívánom: hogy más forma legyen. Szemeivel megölt, és megelevenített, ihletett és kábított, ajkain, homlokán ottveszett az ember lelke.

S mikor kis, finom kezeivel elkezdé a mandolin húrjait megszólaltatni, s ajkait énekre nyitotta, az ember szívét érzé táncolni, a hangok mindegyike keresztül-kasul járta lelkét.

Asmai legszebb dalát éneklé az alme, két csillag szerelmét egymáshoz, a hajnal és az esthajnalcsillagét, kik

egymást szüntelen keresik, s egymással sohasem jöhetnek össze.

Ami csak fokozat van indulatokban: gyöngédség, epedés, andalgás, kék s annak előérzete, szerelmi düh és kétségbeesés, s mindez egy csillag mennyei szférájába fölemelve s egy túlvilági szépségű hölgy ajkairól lezengve.....

Megesküvém, hogy sohasem hallottam e dalnál szebbet életemben.

Gyöngéden, enyészetesen, reszketve elhaló hangon végzé énekét a bajadér, a másik két leány zokogott, én elragadtatva érzém magamat, csak Asmai aludt az ópiumtól mélyen.

Ha holt lett volna, tán fölébredendett a dalra.

A bajadér kezéből kihullott a mandolin, karjait keblén keresztbe veté, lesütött szempillái alatt a gyönyör könnyei ragyogtak, átszellemülten, alig érintve lábaival a földet, néhányat fordult, úgy látszék, mintha a lég maga forgatná, repülő fátyola glóriát alkotott feje körül, még egy fordulás, suhogó ruhája hozzám talált érni, szemei találkoztak tekintetemmel, — hirtelen elfordítám arcomat, hogy ne lássak rá többet, s azon percben lábaim elé érzém őt hullani s érzém megragadott kezemen a forró, kisértő, megbolondító csókot.

E pillanatban eszembe jutottak Abu-Shirzad-Eddin utósó szavai, mikkel elbocsátott „ki az ígért köveket bírni akarja, annak szívében boldogság, szerelem, honvágy, az emberi lélek más gyarló indulatai meg nem fogamzanak soha, egyedül a nagyravágyás, egyedül a dicsőség, e fénylő, de nem melegítő csillag!”

Reszkető vonaglással húzám ki kezemet a bajadéréi közül, s odább húztam magamat tőle: hogy ne érjek hozzá.

Reggelig ott feküdt a leány lábaimnál, egész éjjel zokogott, és én egész éjjel nem bírtam szememet lehuny-

ni, arca, és csábító alakja mindig előttem lebegett, csak kezemet kelle kinyújtanom, hogy őt keblemre vonjam, — és én meg sem csókoltam őt.

Reggel kisírt és lesütött szemekkel távozott el az alme, a másik kettő is elsuhant, nemsokára lehetett hallani az utcán dalaikat, mindig távolabb, mindig elhalóbban. Asmai még akkor is aludt.

Másnap ismét másik három bajadér jött hozzá látogatni, akkor megtudtam azon viszonyt, mely a költőt e különös lényekhez köti.

Ők tulajdonképp finomított kiadása azon osztálynak, mely nálunk az utcákon az újságokat árulja. Asmai verseket készít, de azokat nem adja el divatlap-szerkesztőknek, hanem rábízza e kellemes némberekre, azok utcáról utcára éneklük a dalokat, a hallgatóktól beszedik érte a fizetést, este elmennek a költőhöz a verseiért kapott díjat vele megosztani, miközben még más gyöngédebb kegyosztalékban is részesítik, s reggel ismét továbbviszik az új dalt, gondoskodva egyúttal a költő életéről, örömeiről és halhatatlanságáról.

Bizonyomra ott jobb dolga van a költőnek, mint minálunk.

.....

Harmadnap átadám Asmainak Abu-Shirzad-Eddin maanejét, a küldő nevét említve hozzá.

A költő homlokához érteté a küldeményt, tisztelete jeléül, azután az átlátszó hólyagborítékon keresztül elkezdé annak tartalmát figyelmesen vizsgálni, megnézegeté sorba a halmozott virágleveleket, bogárszárnyakat, csigákat és kövecskéket, s mintha mindegyiktől valami rám vonatkozót olvasna le, föl-föltekinte rám a maaneről sötét beesett szemével, s mikor az utósót is megnézte, intett a szerecsennek, mit az megértve, aszalt terített előnkbe, felrakott rá tyúkot, halat, rizskását s más min-

denféle eledelt, mik előttem nem ismeretesek, vajfűszer- és cukorral túlterhelve, azután kezeinket egy medencében megmosva és megtörülgetve, mindenikünknek egy-egy fehér elefántcsont kanalat adott a kezébe, a többi evőeszközöket ujjaink pótolták; legutolsó eledelünk dióval töltött paprika volt mézes téjben kifőzve; evés után a szerecsen újra megmosdatott, megtörülgetett bennünket, tett elébünk zöldre főtt kávé cukor nélkül, egy-egy csibukot illesztett mindnyájunk szájába, s hallgatva ültünk ott, míg alkonyodni kezdte.

Amint leszállt az est, a legközelebbi minaretben elkezdte énekelni a muezzin, — ez eleven harangja a mohamedánoknak, — szomorú, egyhangú esti dala hosszason hangzott el a város fölött, Asmai Mekka felé fordítva arcát, imádkozott, azután fölkelt, letevő pipáját, kardot kötött fel s inte: hogy én is hasonlót tegyek.

Künn az ajtóban a szerecsen várt bennünket két felnyergelt paripával, szép fehér arab vérló volt mind a kettő. Perc múlva útban voltunk az erdős hegyek felé. A fekete szolgálja egy csengettyűs számaron ügetett utánunk.

III.

Abkadilla-Almahal

A hold a láthatár egyik szélén, — másikon az esthajnalcsillag; középett a ködfehér tejút, — és szerte a szikrázó csillagok ezrei, — az éj világosabb volt, mint néha éjszakon a nappal.

Az égi fények milliárdjai közül néha egy-egy csillag futott alá, fényes tűzutat rajzolva fenn az ég boltozatján s alant a tenger sima tükrén. Útitársam vallásos borzalommal mormolá mindannyiszor magában e szót: Massallah!

Körül emberhangtalan volt az éj, a városból a temető-kerteken csoportozó kutyák ugatása hallatszék; amint a várostól távolabb s az erdőkhöz közelebb jutottunk, helyet adva az aranyfarkasok üvöltéseinek.

Eleinte, a hegyek tövében viruló pálmaligetek közt vezetett el utunk, miknek alját gyümölcsös narancsfák, gránátalma bokrok, s felfutó indájú, dinnye alakú gyümölcsök lepték el, a fák leveleiről csepegett a hűvös őszi harmat, a fényes szentjánosbogár késő lárvái mászkáltak itt-ott a fűben. Én már a mágus drágaköveit véltem ott ragyogni. Később: hogy mindig feljebb, feljebb mentünk, mindinkább vadulni kezdett a tájék, a pálmák elmaradoztak, helyettök vastag iharfák jelentek meg, mik közt néhol irtatlan bozótot képezett az iszalag s a vadszőlő lombos venyigéje, az ágakon ugrált a cincogó evet, s szemek közé nagy fehér éji pillangók verődtek elvakultan, a hold itt-ott csillámlott csak keresztül a sűrű lombok között.... Mindig fellyebb mentünk, az erdők fái mindig feketébbé tevék az éjt, végre tökéletes vaksötétségbe jutottunk, s az a kellemes, mondhatni szívújító illat, mely bennünket körülvőn, tudatá velünk: hogy fenyvesek közt járunk.

Mintegy negyedóráig haladva e magos szálfák közt, miknek lombjai oly csendesen, oly rejtelmesen suhogtak az éjjeli szélben, egy nyílt tér kezdett előttünk kifejlenni, melynek közepén sűrű ezüstzöld olajfák közül egy épület tűnt ki, — egy templom falai.

Nem oly mintára épülve, mint a török mecsetek, alakja négyszegletű volt, a moshéék fényes kúpfödele helyett egyszerű zsindeyes tetővel volt fődve, s tornya nem hengeridomú, mint a minaretek, hanem négyszögű, mint a keresztyének tornyai szoktak lenni, de a kereszt helyett félhold volt rátűzve, egyetlen fényesség az egész épületen, a többi mind sötét, — falak, tetőzet, ablakok. A

természet maga is segítette a próféta zöld színével ellepni a templomot, a tetőt bevonta mohával, a falakat mindenféle felfutó növények nőttek be. S a toronyablakokból a vadjázmín hosszú bokros ágai csüggték alá, és minden repedésből, a téglák közeiből apró kis zöld füvecskék, kövi rózsák búttak elő, szorgalmasan iparkodva eltakar- gatni az épület idegenszerű külsejét azon honban, hol a falakat nem festik fehérre.

Ez az épület a frenk dzsámi, — az idegen templom.

Útitársam itt leszállt lováról, inte: hogy várjak, s maga előresietett, s nemsokára egyikén a templom nyílásainak eltűnt.

Perc múlva visszatért ismét, s inte, hogy menjek köze- lebb.

A templomajtóban egy fehér alak állott; egy ősز férfi fehér palástban, hófehér szakállal.

Ez volt Abkadilla-Almahal.

Semmi külszíne rajta a pórlelkekre ható ámításnak, öltönyén semmi kabalisztikus vonalok, semmi szemfény- vesztés, — bűbájos öv, — varázspálca, — abrakadabra táblák, — mindezek nélkül, egyedül századokat élt lelke önerejével állott előttem a csodatevő vén, kit a világ minden bűvészei nagymesterökül fogadtak el. Inkább hasonlított egy filozófhoz a mórok idejéből, mint varázs- lóhoz.

Belépnem a templomba nem volt szabad, keresztyén- nek tiltva van török templom küszöbét átlépni.

Elfogultan, csaknem remegve járultam a mágusok vénje elé. Magas, csaknem öles alaknak látszott, a rásütő holdvilágban arca oly fehérnek tetszék, mint az alabást- rom.

Átnyújtám a maaneét, a küldő nevét említve. Homlo- kához érteté azt, komolyan végignézte tartalmát, azután rám szegezve tekintetét, monda: „jer — kövess.”

Ismael Asmai ezalatt szolgájával tüzet gyújtatott a szabadban, s egy leterített szőnyegre ledülve, egykedvűen vevé csibukját, s úgy látszott, hogy nem tartja hivatásának velünk jöni.

Én egyedül követtem a mágust.

Szívem sebesen vert, amint e rendkívüli lényt magam előtt látám járulni; ki nemzedékeket látott születni és meghalni, új csillagokat tűnni fel az égen, régieket elenyészni, ki tán látta a cédrust sarjazni a Sion tetején, mely most terebélyes fává növekedett, s emlékezik oly népek történeteire, kiknek neve is el van már feledve, ki tán egyenlően látja a jövődőt, amit senki sem sejt, és a múltat, mire senki sem emlékszik, ki olvas a csillagokból s az emberek szívéből, ki ismeri az istent, nem féli a halált, s aki sorsomat képes leend egy éj alatt megfordítani, oly hatalmas, oly bölcs és olyan vén!

Csendes hallgatással haladtunk egymás nyomában az erdők sötétében, nagy fekete bogarak dongtak bennünket olykor körül láthatlan keringéssel, a sűrű berekből az aranyfarkas szemei ragyogtak elő zölden, veresen, mint páros foszforcsillagok. Én már a mágus smaragdjait és rubinjait véltem ott ragyogni.

Éjfél után lehetett, midőn egy hegytetőre fölértünk, a nyílt, világos térről szét lehetett látni a messze tájakra, alant feküdtek a csendes falvak, a legutolsó lámpavilág is kialudt már; a tenger felett libgett bűvös-bájosan a telihold, a göncölsillag egyet fordult az égen, s vele a többi csillagzatok mind, csak a kiscöncöl végcsillaga, a Rukkabah, a poláris csillag maradt egy helyen, változatlanul.

Soha sem láttam annyi meteort lefutni, mint ezen az éjszakán.

November 13-kának éje volt. A csillagászok ezt csillaghullás éjszakájának hívják, a törököknél akkor van a

Ramadán 18-dik napja, a Tóra öt könyve ez napon szállt alá az égből.

A keresztyén, ha csillagot lát lefutni, azt kérdi, ki hal meg; a muzulmán, ha csillagot lát lefutni, imát mond, s azt hiszi: hogy amit akkor kért, teljesülni fog. Abkadilla Almahal, úgy látszék, nem osztá sem a keresztyének, sem a törökök babonáit; hidegen tekintre rám, amint megálltam mellette a sűrűen hulló égitestekre bámulva.

— Ismered őket talán? — kérdezé tőlem.

— Nagyon jól — felelém —, ezek égő vasdarabok, mik a lég villanyától meggyulladva a föld vonzerejétől aláragadtatnak.

— Tudod-e, miért hullanak ezek mind nyugatról keletre?

Nem tudtam rá felelni, a válasszal azonban ő is adós maradt.

A hegytetőről ismét egy völgybe mentünk alá, aombok összeborultak felettünk, az út elsötétült, az ég csillagai helyett újra a sakálok szemei világítottak körülöttünk. A fenyőfák évről évre lehullott levelei puha párnaul boríták a földet, melyen jártunk; a szél, melynek rohama elül a hegytetőn a fákba kellett kapaszkodnunk, itt már csak a fák sudarai közt zúgott, mentül alább szálltunk, annál tompábban, enyészetesebben, míg végre a völgy mély torkolatában csak a távol erdők bömbölő zúgását lehet hallanunk.

Mire a völgy mélyébe leszálltunk, megvirradt. A fák lombjain át a kelő nap tűzszínű sugárai törtek itt-amott keresztül.

Sűrű, elvadult berek volt, ahova jutottunk. A szentjánoskenyér és a Krisztus tövisfája járhatlanná tevék a helyet szúrós gallyaikkal még a vadállatoknak is. De a mágus jól látszék tudni a járást, s a tövisrengetegen keresztül nemsokára egy nyílt térre értünk.

Három hegy lába ért itten össze, csak e hegyeken keresztül lehetett idejutni.

Egy óriás cédrusfenyő tövében valami omladék látszott, fehér, fekete és vörös kövekből, nagy gránit-, bazalt- és márványdarabok, összevissza töredezve s benőve sárga és zöld kőmohoktól: a vadrepkény összevissza kúszott a rendetlenül heverő köveken.

Itt megállt a mágus, e kövekre mutatott és szólt:

— Jöjj ide és láss.

Nyugtalanul siettem oda, szerettem volna már a célnál lenni, képzetem vágyott látni a legnagyobb kincseket, miket egykor királyok, világhódító hadvezérek szereztek maguknak, s miket ezentúl enyimeknek fogok nevezhetni, s untattak e feltartóztató kitérések.

Odaléptem, látszott az összehordott kövek aljáról, hogy azok sírkövek voltak.

— Olvass! — szólt a mágus, ismét a kövekre mutatva.

Lehajoltam a legelsőhöz; fekete nyolcszögű bazalt volt az, minden szögletén összetöredezve. A kő egyik oldalán e név volt olvasható:

„ANNIBAL”.

Összeborzadék.

A világhódító, az országreszketető sírköve ez, ki annyi dicsőség után ide jött ez idegen földre, meghalni önkezei által, minden jutalma e meztelen kő, mely már nem is őrzi sírját.....

— Olvass tovább! — mondta a mágus.

Túl e kövön egy kék márványobeliszka eltört darabja hevert, meglátszottak rajta a ráfaragott római sasok, a bevéselt trophaeumok, eltördelve, megcsorbítva. A diadaljelek alá e név volt bevésve:

„SCIPIO ASIATICVS”

Azután törések és csorbák, — alább ismét néhány szó:

„INGENTI GLORIA”

A többit elfedte a kövi rozsdá és a mohok.....

Szívem szorult, — sejtém: hogy e kövek azok, amikkel jutalmazza azokat a sors, kik nem nevelnek szívükben más érzést, mint a nagyravágyást.

— Olvass tovább!

Egy egyszerű szürke gránitsírkő, annak is csak egy darabja hevert lábam előtt, lehajoltam: hogy meglás-sam..... Ó! a névnek is csak egy betűje volt már rajta!

..I: QVONDAM. REGIS. H.....

A többi lekopva, letörve; alább ismét:

....SVIS. ET. OMNIBVS.....

Egyéb semmi.... Semmi....

Elfedtem arcomat: hogy a megeredő könny ne lássék rajta; de újra hangzék a mágus kérlelhetlen szava: Olvass tovább.

Könnyeimen keresztül egy fehér alabástrom lapot láték előttem, összetörve az is, csak e néhány szó volt olvasható rajta:

HELE...

.....

VTROVE. DIGNA. CONJVGE.

.....

FORTEM. DEO. REDDIDIT. ANIMAM.

Ez is! Ez is itt van.....

Még egy volt hátra, egy nagy fekete márványoszlop, hanyatt döntve a folyó füvek közé. — „Olvasd azt is” — szólt a mágus. — Odatekinték. Megsemmisülve rogytam össze a kő előtt, könnyeimmel a mohot nedvesítve, mely annak betűit benőtte.

....Mind itt vannak.... Mind idejöttek meghalni.....

Ekkor odalépett a mágus hozzám,

— Ím e köveket egykor fejedelmek viselték, világhódító, országreszkettetők, dicsőségen, embervéren, fárad-sággal szereztek maguknak, ezeket cserélték koronáikért,

és én összegyűjtém e földi istenek oltárait, az egy élő istennek oltáraul. La illah, il Allah. — Válasz közülök magadnak.

A borzalom elvette szavaimat, — hallgaték.

— Még e kő nem leend elég, az egy isten gondoskodik oltáráról. Nagy emberek jöttek ismét e hazába, kik fejeikkel a csillagok között, s lábaikkal koronákon jártak, kik szereztek dicsőséget, neveiknek örök életet. Ők is idejöttek, itt fognak meghalni, mint a többiek mind, sírköveikből megépül az egy istennek oltára Eredj te is, küzdj, nagy leendsz, nevedet bámulandja a világ, aztán idejössz majd te is. La illah, il Allah! Az isten hatalmas. Mások aranyból készítik oltárát, én legnagyobb emberek sírköveiből építetek neki azt. Légy nagy ember.....

.....

*

A hír- és gazdagságkereső ifjú visszajött elhagyott honába, s most egy félreeső egyszerű faluban mint közönséges földművelő éli egyhangú napjait.

XXI.

AZ ELŐŐRS

Csonka, béna koldus mondá nekem ezen regét.

.....

A zivatar korbácsolja szilaj paripáit, a felhőket, a zápor szakad, a szél zúg, a fák csikorognak.

Néha egy-egy roppanás haladja túl az orkán üvöltését, amint a vastag iharfát derékon kettétöri a szél, s üvöltve fut ismét odább hegyen-bokron keresztül, hajtva, kergetve a rohanó felhőket.

Az éj sötét, a fák között alig látszik valami fehérteni. — Az előőrs az, fehér lobogó köpenyében, kezében fegyverét tartja s az alaktalan éjszakába néz.

Az őrtüzet kioltotta a sebes zápor, messze és közel minden tárgyat elfogott a láthatatlan éj, a vihar túlördít minden zörejt.

Lassú, bujkáló lépéssel egy csapat fegyveres közelg az előőrs felé. A katona nem látja, nem hallja, csak sejti a veszélyt, szorosabban markolja meg fegyverét, s ujját le nem veszi ravaszáról.

A vihar ordít. A katona hazaképzeli magát. Látja gondolatjában meleg tűzhelyét, a tűzhely mellett a szerelmes nőt, ...kisgyermekai ott ülnek a padon,a legkisebbik apja kardján lovagol, — látja kedves arcaikat, hallja ismert szavaik beszédét,s míg lelke messze jár az ábrándok képzeletvilágában, — hátulról hirtelen ellenséges kezek ragadják meg, s mielőtt védhetné magát, lefegyverzik. —

Az ellenség cirkáló csapata észrevétlenül körülvevé.

— Csöndesen légy! térdepelj le! — szól hozzá a csapat vezére. Esküdjél meg: hogy bennünket el nem árulsz, hogy tenni fogod, amit parancsolok. Ha nem esküszöl, halva vagy.

Az elfogott őr letérdepelt és esküdött.

— Kárhozott légy, ha esküt szegsz... — suttogá halkan a vezető.

— Az legyenek.

— Van-e nőd, gyermeked? szálljon fejökre esküd átka, ha megszeged.....

— Szálljon rájok.

— Legyenek földönfutók, legyenek koldusok, haljanak meg nyomorúan.....

— Éljenek-haljanak nyomorúan.

— Amen.....

— Isten úgy segéljen. Amen!

— Most fogd ez erszényt. Vezess bennünket vezéred sátoráig. Számláld meg, mennyi pénz van benne. Annyi döfést kapsz, ha egy áruló szót kiáltasz.

Az őr elvette a pénzt, az ellenség fegyveresei körülveték, fegyvereik hegyét testének szegezve s parancsolák: hogy vezesse őket.

A vihar ordít. Az éj fekete. Emberek alakját, lépteit nem lehet észrevenni miattok. Az ellenséges csapat ellenfele táborának közepébe jut észrevétlenül. A vihar, a sötétség, és az árulás segítének neki.

A katonák ott fekszenek körül. A fáradság megtanítja őket aludni a kemény földön s a zivataros ég alatt. Egy lélek sincsen ébren.

Egyetlen kiáltás felébresztené valamennyit, s akkor az orozva jött csapat veszve van. A vezető mellét a hegyes vasak érik. Hallgat.

Szeme előtt lebeg gyermekeinek arca, hallja édes szavakat, látja őket a tűzhely körül üldögélni, a szelíd nő apjukról beszél nekik. Figyelve hallgatják. S látja újra: amint bujdosnak a hideg éjszakában, éhezve, dideregve. Egyiket hátára vette a nő, másikat kezénél fogva voncolja. Senki sem ad nekik egy fillért, egy falat kenyeret. Kezében megcsörrent az arannyal tölt erszény. Kitölté markába, megszámlálta a pénzt. Sok volt. Körültekinte. Éppen oly sok hegyes vasat látott, mellének szegezve. „Emlékezzél esküdre” — suttogák fülébe. A kárhózat fogadott kínjai tűntek fel lelke előtt e szavakra: a kintől vigyorgó arcok, a pokol lángjai, a kétségbeejtő örökkévalóság.

Már a vezér sátorához értek. Nesztelenül, észre nem vétetve.

Még egyszer végigfutnak lelke előtt a kísértő képek: a családi tűzhely, az onnan elvert nő, gyermekek a hideg éjszakában, kezében a csörrenő aranypénz, mellén a villogó kardhegyek; s túl a síron a kétségbeesés.....

— Ébredjetek! — ordít fel hangosan, az aranyakat felhajítva a levegőbe. Azon pillanatban halva rogyik össze, éles, hideg vasak találkoznak szívében hegyeikkel.

De fölébred a tábor, — a vezér mentve van, — veszve, ki orozva jött oda, az ellenfél csapatja.

.....

Csonka, béna koldus mondá nekem ezen regét.

XXII.

A RIMASZOMBATI VÁSÁR

Minden városban ki volt már hirdetve a magyar bankjegyeket beadni kényszerítő határozat, csak még Rimaszombatban nem.

Ott helyben éppen vásár levén, minden ember, aki veszélyeztetett bankjegyein túl akart adni, itt torlott össze, megvettek mindent, amit csak a vásárra hoztak, kellett vagy nem kellett a vásárlónak, amit elől-utól talált, vette, fizette, azt sem kérdezte: hogy adják; sőt licitálta egyik a másikra, a helyett, hogy alkudott volna rá. Elannyira: hogy a mézeskalácsosnak még a sátora lepedőit is megvették.

Estenden a rozsnyói paraszt ballag hazafelé a vásárrul; felesége künn várja már az ajtóban s messziről kiált rá:

- El tudta kend adni az ökreit?
- El hát — volt a lakonikus válasz.
- No, az derék. Hogy adta kend?
- Kétezer forintért a kettőt.
- Megveszett kend? — Kifizették?
- Ki hát.
- No, az derék. Hol van a pénz?
- Elvásáltam mind egy lábíg.
- Megveszett kend? Kétezer forintot! Vett kend nekem csizmát?
- Vettem fiam, magamnak is.
- No, az derék. Hogy volt párja?
- Csak kilencven forint, fiam.
- Megveszett kend? Hát ezt a szűrt kinek vette?
- Nekem, fiam.
- No, az derék. Ugyan mi lehetett az ára?
- Ötszáz forint biz az, babám.
- Megveszett kend? Hát még mit vett?
- Kifizettem belőle a zsidót, tetejébe meg is vertem, mert nem akarta elvenni.
- No, az derék. Hát a többi pénz hova lett?
- Almát vettem rajta, fiam.
- Megveszett kend? Mind valamennyin?

— Ne kiabálj, lelkem Jutka. Nem volt már egyéb a piacon, amit meg lehetett volna venni. Ez is jobb lesz a semminél.

— De hova tesszük azt a tenger almát?

— Ne félj tőle, ott van mind a kocsiderékban, egy forintért adták párját.

— Hát mégis csakugyan, hogy ugyancsak megveszett kend.

XXIII.

A KÉT MENEKÜLT

A gőzös Orsováról jött vissza. Az utazók, kik a ködös reggelen a födözetre felszállingóztak, itt-ott figyelni kezdtek valami élénk szóváltásra, mely a kormányos és egy kikent-kifent dandy között korán reggel óta folyott. Azokból a gesztikulációkból, mikkel a blúzos ember a kormányrúdon s emez itt alatt a corduroy-szín makintoshban kíséré szavait, ki lehetne venni: hogy a kettőjük közt folyó párbeszéd nem tartozik a legbarátságosabb neműek közé.

Végre a kormányos egy nagy csomó dohányt dugva félszája szegletébe, azt rágva, harapva elhallgatott, s míg a dandy pergő-hadaró nyelvvel kelepelt előtte, emaillgombos guttapercha ostorával hadonázva, jött hátulról egy matróz, fején egy roppant csomag kátrános ponyvát emelve s a kormányos egy hunyorítására, amúgy véletlenül úgy feltaszítá vele az útjában állót, hogy az a karfaig meg sem pihent, s csak azután kiáltott rá: hogy „vigyázzon”, mikor már bekalamázolta.

A dandy erre még dühösebb lett, fölkereste a kapitányt, s nemsokára visszajött a vidrabekecses férfiúval, ki is a

helyszínére érkezvén, zsebébe dugta mind a két kezét s kérdezé a dandytól: hogy mi baja.

Ezalatt a kíváncsi vendégek is odacsoportosultak, megtudandók a pörpatvar okát. A kormányos dacosan forgatta kormánykereket alá is, fel is, s rágta a foga alá tett dohányt, mintha senkit sem venne észre.

A közönség elővéleménye, úgy látszék, meg volt oszolva: a fiatal férfiak inkább látszának pártolni a dacos matrózt, mint a mindenkit lenéző seigneur, míg a fiatal dámák éppen ellenkezőleg valának a fess lovag iránt érdekelve; — s viszont az öreg urak igen helytelennek találák: hogy egy alárendelt személy tisztelet nélküli szavakat váltson egy passageurrel, aki tojással issza a teát; míg az éltesebb dámák kegyes érzelmei sértve érzék magukat azáltal, hogy egy szegény ember inzultálva legyen egy sima gavallér által, aki nekik a szépet nem teszi.

— Mi baja van önnek? — kérdé a kapitány a petit maître-hez fordulva.

Az pozitúrába tette magát. Körülnézett: hogy nem taszítja-e fel valaki, s guttaperchájával a kormányosra mutatva, így szólt:

— Ez az ember odafenn elég vakmerő, elég szemtelen, elég indiszkrét, elég politiaellenes. —

— Kérem a tárgyat.... vágott közbe a kapitány.

— Elég dugárus — folytató a lyon nem engedve magát a konstrukcióból kiveretni —, itt a földözeten ama ponyva alatt két embert rejtegetni, kiknek egyike halálos beteg, a másik tébolyodott.....

A vendégek elszörnyedtek e fölfedezésre, most már az éltes asszonyságok is a chevalier részére kezdenek hajolni.

— Én, amint a csempészetet észrevettem — folytató a dandy —, azonnal figyelmeztetém a kormányost, hogy e

két egyéniséget, kiknek jelenléte az utazó személyzetre nézve nemcsak kellemetlen, de sőt veszélyes, pláne irtózatossá, rögtön távolítsa el, tegye ki a partra. E civilizálatlan ember azonban ehelyett belém vezetett, illetlen példabeszédekkel traktált, s egy matróztársának alkalmat szolgáltatott engemet egy halom kalamászos ponyvával orromra lököttni.

— Hol vannak azon emberek? — kérde a kapitány.

A dandy egy, a szegletben fekvő, vászonnal letakart alakatlan tömegre mutatott, s két lépést tett hátrafelé, míg a kapitány odament, a leplet feltakarandó.

Gyötrelmes látmány tűnt a körülállók szemeibe.

Két ifjú, csaknem gyermek még mind a kettő, rongyos elkallott ruhákban. Az egyik fennült, hátával a karfának támaszkodva, s melancholice nézett a körülállókra, a másik ennek lábainál feküdt, összezsugorodva, fejét társának ölébe rejté, s látszott rajta: hogy reszket, mintha a hideg rázná.

Az egyik oly szelíd, oly bánatos volt, amilyen sápadt, halavány a másik.

A szájalom meleg zúgása kezde hallatszani körös-körül; „szegény fiúk!” hangzék itt-amott.

A kormányos nekibátorodott. Félig kapitányához, félig a vendégekhez fordulva, megemelinté sipkáját, s a rágott dohányt kivéve szájából, elkezde beszélni.

— Lássák uraim és szép dámáim; ezek a nyomorultak itt szegény menekülők Törökországból, kiknek megengedtetett: hogy hazájukba visszatérjenek. Azt kérdem már most, hogyha az ország kormánya jónak látta hozzájuk kegyelmesnek lenni, ne legyen-é akkor egyes polgároknak is szabad, sőt illendő velök szívességet cselekedni?

Az utazók helyeslőleg kezdtek beleszólni, a „szegény menekvő” szóra, mind a fiatal dámák, mind a vén urak

elpártoltak a dandytól, s biztaták a kormányost: hogy csak tartsa a speechet tovább.

— S illik-e, szabad-e ilyenkor ezen úrnak — folytatta a blúzós ember, a bagót ismét szájába nyomva, s sipkáját levágva szemére —, ezen úrnak, akire senki se bízta: hogy az orrát mindenüve odaüsse, ilyen lármát csapni két szegény nyomorult miatt, akik itt úgy elvannak mellettem, hogy a légynek sem vétenek.

A közönség a pártfogolás világos jeleit kezdé nyilatkoztatni, a dandy zavarba jött.

— De uraim, dámáim — hebegé —, ez az egyik halálos, ragályos beteg, a másik őrült, veszett tébolyodott, aki az éjjel elmetéli a gégeinket.

— Nem igaz — ordítá közbe a kormányos. — Nincs ennek egyéb baja, mint a nyomorúság, az: hogy fázik, meg hogy éhes, az ilyen betegség nem ragad az urakra, ez csak a szegény emberek közt ragadós. Ez a másik sem vét senkinek, még azért: hogy az embernek rossz kedve van, nem bolond, nem őrült, aztán annak van oka rá: hogy búsuljon, mert ez sokat vesztett, sokat kiállt, katona volt, szenvedett annyit, amennyit az urak összevéve sem álmodtak, hát hagyjanak neki békét.

A dandy ügye a kormányos minden szavára rosszabbul kezdett állani. Először csak a hölgyek zúgolódtak ellene, arra a szóra: hogy „katona volt” az öreg urak is ráróffentek, s mikor a beteg fiú reszkető hangon elkezdte zokogni, s a másik, az őrült, odahajolt hozzá, megcsókolta gyöngéden, s fájdalmas szívfojtó szóval biztatgatá: „ne félj, mindjárt ott fogunk lenni”, ekkor az egész társaság felháborodott ellene, a hölgyek sírtak, a férfiak veszekedtek, jobbra-balra lökdösték s kiabálták a szemébe, „itt fognak maradni! mi akarjuk: hogy itt maradjanak, mindenki úgy akarja”. Egypár hölgy elfutott frissítőkért, s saját kezeivel nyújtá azokat a nyomorultaknak, a férfiak

erre enthusiasmusba jöttek, odafutottak az érzékeny hölgyekhez, megszorongatták kezeiket, összecsókolák elejtett kendőiket, a hölgyek aztán könnyező szemekkel a dandyra néztek, az iszonyú embarras-kon ment keresztül, a férfiak futottak vánkosokért a menekvők számára, az öregurak erszényeiket nyiták meg, s aki csak valamit tett értük, vagy velük, mind diadalmas bosszúval nézett az arszlánra, aki azon pillanatban nem bánta volna, ha a gőzhajó vele együtt elsüllyedendett.

A kapitány még mélyebben dugta kezeit bekecse zsebébe s fejét válla közé húzva, kegyetlen hidegvérrel fordult a dandyhez. „Úgy látszik, az utazók nagyobb része magáévá tette az ügyet, ha ők kívánják: hogy az emberek itt maradjanak, akkor ön kívánatára nem tétet-hetem ki őket a partra.”

— „A partra kitenni?!” — kiáltának a közelállók, s azon pillanatban számtalan fenyegető szem és fenyegető ököl fordult az arszlán felé. „Két ilyen nyomorultat a partra kitenni!” és lőn szidás, hurítás és gorombáskodás a corduroy makintosh számára, amennyi csak belefért, ki is végre sem állhatva ki a nevezetessé létel ezen módját, megretirált a födezetről s a közkabinet védő üregébe vonult vissza.....

....A boldogtalan fiú, társára hajolva, suttogá: „mind-járt ott leszünk” s melegen, hosszan csókolgatá annak ölébe fektetett fejét s halvány orcáját.

....A kormányos, a durva blúzos ember, kifordult a Duna felé, úgy tett, mintha füttyörészne, arcán a könny csorgott végig.

— Hanem a corduroy makintosh számára még csak odalenn, a cabinetben kezdődött el a nemulass.

Mire leért, minden pamlag, minden szék el volt előle foglalva, a dámák kijöttek saját kajütjökből: hogy őt inzultálhassák, a pincérek, akiknek valamit parancsolt,

soha sem jöttek többet vissza, ha kávét kért, vizet hoztak neki, ha szé kért kiabált, cukorral kínálták.

Ebédnél két roppant ehető öregúr ült mellé kétfelől, egy harmadik átellenbe, azok akármely oldalról következett volna rá a tál, kiszedtek előle mindent. Mindenki stúdiummal látszott enni, hogy neki semmi se jusson, s ha a pincérre lármázott: hogy hozzon újra a tálba, az ugyan elment, de helyette megint másik jött vissza, akinek ideája sem akart arról lenni, ami elődének volt elmondva.

Így az egész ebéd alatt nem kapott egyebet egy tál spenótnál, melyről a borjúlábakat leböngészték s még vagy kilenc mogyorót, amihez nem tudott mogyorótörőt kapni.

S még az hozzá: hogy mikor mindennek vége volt, minden ember odament hozzá, kedves egészségére kívánni az ebédet.

Kapta a kalapját s bosszúsán fölnyargalt a födezetre, ott a konyhában a szakácsnét akarta egy beafsteakig megvesztegetni. Az meg lármát csapott, ráfogta: hogy érényeit akarta megtámadni, minek következtében a szakácsné deklarált imádója, a katlanfűtő, rögtön előbújt az üsthöz vezető lyukon, s füstösen, kormosan, amint volt, az egész társaság előtt erélyes és ünnepélyes óvástételt nyilatkoztató a kérdéses passageurnek szeretője irányában tanúsított magaviselete ellen, ki is mindenütt néző, bámuló, vigyorgó, gúnyoló szemekkel találkozva, végre leült egy padra a karzat mellé, hátat fordított a publikumnak, s belenézett a Dunába.

Itt sem maradhatott nyugton, majd matrózok jöttek oda, azokat az iszonyú hosszú csáklapóznákat emelgetve minden percben a feje fölött, amik a hajó oldalára szoktak téve lenni, majd a hajósuhanc jött hosszú nyírfa-söprűjével söpörni a földözetet, majd egy-egy öregúr

kereste alatta az útitáskáját, majd a kalauz kerestette vele elő útijegyét, azután a málhajegyét, majd ismét az útlevélét, majd fiatal dámák mentek oda hozzá, szörnyű naivul kérdezve: hogy, fogott-e már halat?.

Estefelé a kapitány parancsot adott: hogy a vitorlát fel kell kötnözni, a jellámpákat felvonni s a zászlókat leereszteni. Rögtön mozgásba jött egy csapat felgyürközött és felnyakravalózott tenyeres-talpas legény, köteleket húztak ide-oda, lépkedtek a bámulók tyúkszemeire, s verték le a kalapokat, aki nem vigyázott rájuk.

— Nem adnám egy forintért — mormogá a kormányos —, ha valaki azt a „fenyővéget” leütné onnan.

Ez világos célzás volt a dandy kalapjára, mely szembezőkő hasonlattal bírt egy lefűrészelt fenyővéghez.

A következő pillanatban egy kis fickó piroscsíkos ingben kapaszkodott fel az árbocra az ingó kötélletrán, ott elkezde körömmel, foggal oldani valami kötelet.

— Vigyázz! — kiálta hirtelen lehajtva a kötelet, de már akkor a dandy kalapja a Dunába repült.

— Megálljon kend, kormányos — ordítá egy másik matróz az árboc tetejéről —, állítsa kend meg a hajót! ott egy úr elvesztette a kalapját, hadd szálljon le, hogy egy kicsint fölvegye.

A vastag elméncség rengeteg hahotára talált, a dandynek kétségbe kelle esni. Noha Pestig váltotta utazási jegyét, amint Mohácshoz értek, kiszállt, még az ártatlan gőzhajói biztostól is vegzáltatva, aki tudatlan voltában azt kérdezte tőle: hogy „kit süvegel?”

A kis suhanc pedig a piroscsíkos ingben, gonosz vigyorgással nyújtá tenyerét a kormányos elé: „hát hol van az a forint?”

*

Estefelé egészen elsötétedett az idő, a hajó nem mehetett tovább. Horgonyt kelle vetni.

Az éj rendkívül szép volt, alig csapott el a tájon egy-egy könnyű lanyha szellő, végigfodorítva a habokat; a Duna tükrében meglátszottak az ég csillagai; itt-ott a vidék távolában egy-egy pásztortűz, egy-egy kis kalyiba gyertyafénye vöröslött, a szalonkák sírva-ríva csapongtak ide-amoda a víz színe fölött s a távolból a vízre kötött malmok szorgalmas kelepelését lehetete hallani.

Az utazók nagy része leahagyva a bűzös, gőzös kajütöt, feljött a födezetre, a kedves esti léget élvezendő; az ismerősök és ismeretséghez jutottak sétáltak alá s fel kíméletesen kerülve ki a helyet, hol a két menekült pihent vagy szenvedett, vagy akár meg is halhatott. Bánatosan emlékezett mindenki reájok.

Majdan odaérkezett hozzájuk a kormányos, ki odalenn volt vacsorálni a matrózkabinban, hozott nekik valamit enni és inni, s halkán beszélgetett velük.

Többen odagyültek mellé, részvétellel figyelve a boldogtalanok szavaira. Alig lehetett azokból egyebet kivenni a fájdalmas nyögésnél, sóhajnál.

Valaki kérdezé a kormányostól: hogy tán régebb idő óta ismeri pártfogoltjait.

— Igen régen — volt a válasz.

— Tán arról is van tudomása, mi baleset által jutottak ily szenvedésre?

— Nagyon közönséges dolog az uraim, alig van rajta mit hallani.

— Ismertessen meg bennünket vele; tán akad köztünk valaki, aki tanáccsal vagy egyébbel segíthetend rajtok.

— Majd az Isten, aki eltemeti őket — viszonzá ez búskomoran. De ha akarnak rólok hallani, úgy is szép az éjszaka, majd elmondom, amit tudok. Hanem menjünk innen a hajó orrába: hogy ők maguk meg ne hallják.

A kormányos leült a középre a hajó orrában egy csomó kötélre, a társaság körülte ide-oda letelepedve, s hallgatá a két menekült történetét. A habok csöndesen csapkodák a hajó oldalát.

*

A csata elveszett, futottak ők is, mint a többi. A vezér ezt mondá: „előre, magyar, nincsen haza!” ez volt a szomorú jelszó, mellyel az idegen hon határába léptek.

Nem várta ott őket senki, semmi remény, semmi vizsgáztatás. Magukra voltak hagyatva.

Aki úr volt, ott is úr maradt. Pénzeért talált örömeket, barátokat, hazát; de a szegény kétszeresen vesztett, nyomorult lőn és hazátlan.

Az urak beszédeket tartottak, könyveket írtak — magukról; akadt, aki mulatni is tudott; míg a kibujdosott honvéd százával halt el, nyomor, betegség és honvágy miatt.

E két fiú is az utóbbiak közé tartozott.

Testvérek voltak. Valaha az egyik szorgalmas kézműves volt, a másik tanult ember; ingyen hivatalnok valamelyik törvényszéknél.

Mikor a háborús idő elkövetkezett, az egyik, aki tanultabb fiú volt, elment önkénytesnek a szerbek ellen; ott a táborban teleszedte fejét nyugtalan eszmékkal, s mikor visszajött, addig biztatta, addig unszolta másik testvérét is, míg az is elhagyta műhelyét, s vele együtt elment katonának.

Minden csatában ottvoltak, ott küzdöttek egymás mellett, senki sem látta őket futni soha.

Tisztjeik, kiknek nagy része tíz mérföldre szokott lenni az ütközettől, egyre-másra léptek elő, ők közlegények maradtak mindvégig. Nem volt pártfogójuk sehol.

Az utósó parancs ez volt: „előre, magyar, nincsen haza!”

Az ifjabb testvér, a szelídebb, nem akart átmenni a határon, de bátyja addig beszélt neki, biztató, vadító, míg engedett és vele ment Törökországba.

Ott legkisebb erőtetés nélkül meghalhattak volna éhen, ha egy jószívű örmény nem könyörül rajtok, az befogadta őket házába, enni, inni adott nekik, a jó szót sem kímélte tőlök, a nyomorultnak nem is igen volt egyebe, ő is szegény volt, mint a kő.

Hanem volt egy szép leánya. Egy gyönyörű gránátszemű gyermek, sokszor láttam, ha Viddinbe török dohányt venni betértem apja boltjába. A leányt Xeníanak hitták.

Látom önök szemeiből, hogy a többit kitalálták.

Az a fiú, aki most oly ijesztő zavart arccal tekint az ember szemébe, akkor szép, kedves alak volt, kivált, ha valami nagy nemes dologról beszélt: akkor ragyogtak szemei, arca lángolt; aki látta, könnyen beleszerethetett.

Az örmény leánya is így járt. Úgy megszerette a fiút: hogy nem tudott nála nélkül élni.

Apja nem sokat gyötrötte magát emiatt. Nagyon szerette leányát, akármit megtett volna érte, s a fiú is tetszett neki. Szegény embernek nincs miért a másíknak szemére hányni: hogy „szegény”.

De volt a fiúnak egy háborodott eszméje, mely nem szűnt meg őt üldözni.

Hallott beszélni Amerikáról, azon országról: hol mindenki egyenlő, hol a munkáskezet jutalmazni tudják: hol mindenki hazát talál, aki azt másutt elveszté, hol az emberek nem üldözik egymást. Nem kívánt Istentől egyebet, mint hogy ő odamehessen.

Sokat beszélt aztán erről testvérével, még többet kedvesével. Lefesté előttük azt a tengeren túli hont oly ragyogó színekkel, mint azt csak egy ifjú tudja, ki egész

lelkéből ragaszkodik valamely szeretett tárgyhoz, amit még soha sem látott, de amiről álmódott már sokat. Többet is, mint kellett volna.

Testvére és szeretője elhitték minden beszédét, az a ragadós láz, mely új, szokatlan örömeket ígér, eltölté lelküket általa. Hitték: hogy az mind úgy fog történni.

Egy napon, mintha a sors összebeszélte volna álmaikkal, egy rendelet érkezik a menekültekhez egyik főnöküktől, melyben felszólítatnak: hogy akinek közülök kedve volna Amerikába költözni, azt a Nelson című briggg, mely a Boszporuszban horgonyoz, ingyen átszállítandja oda. A vállalkozók csak útlevelekről gondoskodjanak.

Mintegy kétszázán ajánlkoztak az elmenetelre. És a kétszáz között bizonyára nem volt egy is, ki jobban örült volna az új haza eszméjének, mint a két testvér.

Útleveleket váltottak a török kormánynál. Ez örült: hogy megszabadult tőlök, s útleveleiket azon kikötéssel adta ki: hogy az elmenetelre határozott időn túl a folyamodókra semmi gondja, sem tartásuk, sem menhelyükről gondoskodni nem fog.

De hisz egy sem bánta meg szándékát, mind kész volt az elmenésre.

Azon reggel előestéjén, midőn Viddinből el kelle indulniok, búcsút vett a fiú örmény gazdájától, könnyek között vett búcsút kedvesétől is, a szép gránátszemű leánytól, s fájt szívének, mikor látta: hogy míg ő lelkét sírja ki, a leány egy könnyet sem ejt.

Mikor korán reggel, napfelkölte előtt a közösen kikötött gyűlhelyre értek a testvérek, még társaik közül senki sem volt jelen, ők voltak az elsők. Ott leültek várakozni. Nyomban utánok egy fiatal gyermek közelge, messziről nem ismerték meg, csak amikor előttük állt, látták meg a csillagfénynél az érkezett arcát..... Az örmény leánya volt az.

— Xénia! — kiálta fel az ifjú, keblére ragadva az érkezőt, s ijedten, fuldokolva kérde tőle: hogy mit akar itt.

A leány szerelmesen karolta át kedvese vállait, megcsókolta őt forróan s azután kacagva mondá:

— Én is veled fogok menni. Látod, azért nem könyveztem, mikor tegnap búcsút vettél.

Az ifjú le akarta őt beszélni.

— Messze van az, hova nekünk kell mennünk!

— De te közel leszel mindég.

— De oly bizonytalan élet, oly idegen hon, oly ismeretlen világ az, amely miránk vár.

— Te azt mondád: hogy ott az emberek mind testvérek.....

— Igen.

— Úgy nem ismeretlen világ az nekünk. Te azt mondád: ott mindenki hazájára talál.

— Ó, igen.

— Úgy nem idegen hon az nekünk. Te azt mondád, aki dolgozni tud és szeret, ott megél. Én tudok is, szeretek is. Nem lesz az élet ott ránk nézve bizonytalan.

— De neked édesapád van itt, ki bújában meghal miattad.

— Ha szeret, eljön utánam, semmi sem köti e földhöz.

Az ifjú még akarta őt marasztani. De a leány letérdepelt előtte s esküt mondott a csillagos égre: hogy vele fog menni életbe-halálba.

S elmentek a hosszú útra. Egész Sztambulig gyalog. Koldulni hagyta őket odáig a silány vendégszeretet. Alig-alig lézengtek már, mire odáig jutottak.

No de célnál lettek volna. A nagy, minaretes város láttára elfeledte mindenki bűját, fájdalmait. Egy dombtetőről meglátszott a tengeröböl, a fehér vitorlák láttára örömmujjongásra fakadt az életbe belefáradt karaván „az

lesz a mi hajónk! — kiáltozák találgatva —, az a háromár-bocos, vagy az amott, kettős födelével, — vagy tán az a karcsú, mely úgy csúszik végig a sima víztükrön, mint valami hattyú?....

Szegény fiúk, alig gondoltak többé a kiállott szenvedésre, s arra, amit még ezután kell majd kiállniok.

Aznap a városon kívül tanyáztak, másnap korán reggel kiválasztották magok közül a legértelmesebbeket küldöttségül az illető konzulátushoz, mely őket a Nelson-briggen Amerikába volt szállítandó.

A konzul, amint kívánságaikat meghallá, elszörnyűködött. Ily nevű brigge nem volt a kikötőben, és egyáltalában egy hajó sem volt ott jelen, melynek az lett volna a rendeltetése, hogy magyar menekültekkel Amerikába vitorlázzon.

Az egész egy kis félreértés volt, egy kis tévedés, — semmi egyéb.

A küldöttek kétségbeesve tértek vissza társaikhoz.

Minden álom, minden ábránd, minden remény, jobb, boldogabb, tengeren túli hazáról semmivé volt téve.

Nem volt hová lenniök.

Még csak könyörögniök sem lehetett; mert útleveleik határnapja Sztambulba érkezöttükkel letelt, menniök kellett akárhova, semmivé tett lélekkel, semmivé lett testtel, éhezve, kétségbeesve.

Egy ideig Sztambul egyik temetőjében húzták meg magukat, nyomorban, pizsokban, utálatban, akinek közülök jó ruhája volt, azt eladta, a kevés pénzen vettek edelt, amiből legtöbbet lehetne kapni: úgy éltek. A nyomor magával hozta társát, a betegséget, ott elhullott a honvéd egymás szeme láttára, siratva a nem láthatott hazát, melyből számára még csak sír sem jutott.

Egy napon Xenia is meghalt. Ínség, éjjeli hidegek, rossz eledel, szégyen és bánat vetették meg sírját.

Az ifjú látta, mint hunyta be szemeit az ölében fekvő gyermek, ki miatta, az ő háborgó ábrándjaitól vezetve hagyta el apja házát, látta, mint hunyta be szemeit és nem nyitotta fel többet.

Késő estig ölében tartotta a kedves kis fejét, mindig várva, várva: hogy kinyitja szemeit, kinyitja ajkait, s rá fog tekinteni és szólni hozzá, s mire éjszaka lett, mire a leány arca elhervadt, a fiú — meg volt tébolyodva.

A török hatóság megtudva: hogy a kiutasítottak ott tartózkodnak a temetőben, kitiltá őket onnan. Azonban ekkor engedelmet kaptak a hazatérhetésre.

Az örültet elkezdé ekkor vezetni testvére a hosszú útra, az elhagyott haza felé. Ez mindig azon fantáziált: hogy most Amerikába mennek, dicsérte az őserdőket, látta az ismerős arcokat, a nagy pompás városokat s biztatá vezetőjét: hogy nemsokára ott fognak lenni.

Az úton testvére megbetegedett, de nem akart ott lefeküdni, attól tartott, hogy elhal s örült testvére nem talál haza, hanem elpusztul az idegen országban. Jött vele odább. Eljött vele egész Orsováig, betegen, félholtan. Már itt elhagyta ereje, de mégis haza akarta hozni testvérét. Addig, úgy monda, nem szabad meghalnia, míg őt szüleihez nem vezeté.

Én itt rájok akadtam. Ha soha nem ismertem volna is, elhoztam volna őket magammal, s akármibe kerüljön is, elszállítom szüleihez. Szívök, tudom: hogy megreped, mikor fiaikat meglátják.

*

A kormányos fölkelt helyéről és odább ment..... Az utazók elszállingóztak jobbra-balra.A befelhődött

égen egypár csillag égett, a távolban egy-egy pásztortűz.
.....A habok csendesen csapkodák a hajó oldalát.....
„Mindjárt ott fogunk lenni” — suttogá egy álmatlan hang
beteg testvéérének.

EMLÉKSOROK

I.

(A móri csata. A császáriak tervei. Elfogott térkép.
A csatavesztés okai)

A móri csata elveszett.

Még pedig oly elhatározólag: hogy többé a Dunán túl derék ütközetet elfogadni lehetetlen.

Perczel seregének összeszedhető része Fehérvárig vonult vissza, egyes maradékerők egész Pestig futottak.

A kormány a leverő hírt jónak látta a közönséggel tudatni, rövid falragaszban hirdetve: hogy *Perczel* hadserege szétveretett, s e hír hatását ama másik által enyhítve: hogy *Bem* Kolozsvárt elfoglalta.

A közönségre nézve ez utóbbi hír nincs akkora hatással, mint a kormányra.

A horvát bán egy elfogott futárjánál több iratok között egy kisdud *mappát* találtak, melynek sajtószerű jegyeiből körülbelül ki lehetne találni a császári seregek operatív tervének főbb momentumait.

Nyolc táborhely volt e mappára rajzolva, hihetőleg koncentrációs helyek:

1. *Nagyszombat*. — *Kassa*. — *Szatmárnémeti*.
2. *Fehérvár*. — *Kolozsvár*.
3. *Sopron*. — *Titel*. — *Temesvár*.

E nyolc táborhely mintegy paralelogramm fogja körül a magyar csaták színhelyeit.

A mappára még két város neve volt fölírva, egyéb semmi. A többi csak színekkel volt sajtószerűleg illusztrálva.

E két város: *Pest és Debrecen*.

Tehát a császáriak jó előre sejték: hogyha a magyar kormány Pestet elhagyni lesz kénytelen, Debrecen választandja centrumul.

Ide céloztak *Puchner*, *Urban* és *Wardener* tábornokoknak összhangzó működései: hogy míg e három pont: Nagyszombat, Fehérvár, Sopron — a kormányt Pestről kimanővírozza, addig Kolozsvár és Szatmárnémeti a Debrecenbe vonulhatástól fossza meg, — Kassa az alatt Lengyelország felől zárja el az utat. — Titel és Temesvár pedig az aldunai seregekkeli egyesülhetést akadályozza.

E terv már odáig ki is volt vive: hogy Kolozsváron *Wardener* tábornok székel, Szatmárnémetitől pedig nem messze volt már *Urban*, midőn *Bem* közbejött nagyszerűen megfordítá a dolgok menetelét. Szatmár és Kolozsvár felmentése után Debrecen minden veszélyen kívül esett.

A kormányra nézve tehát a móri csata veszteségéért kárpótlást nyújtott *Bem* előrehaladása. —

A móri csatával egyébiránt senki sem bírt tisztába jönni.

Némelyek *Perczelt*, mások *Görgeyt* okolták, noha ezúttal sem egyik, sem másik nem viselte a hibát, még csak a kormány sem. Úgyszólván senki sem volt vétkes.

Az egészet az akkori hadjáratok organizálatlansága okozta.

Először határvédő harcot akart a kormány folytatni.

Mindenütt: hol a császáriaknak hadgyülekező helyük volt, figyelő hadseregeket állított fel, s ezáltal erejét szétoztotta, s alkalmat adott a különböző hadtestek vezetőinek azon pretenziókra, miszerint mindenik önállóan működő s csak a kormánytól függő hadvezérnek tartotta magát.

Az egész hadjárat egy összefüggő tervnélküli defenzív harc volt, semmi egyéb, mint *Vetter* szavaiként „*az ellenfél mozdulatainak rossz kopírozása*”.

Görgeynek rég terve volt e határvédő harccal felhagyni s a magyar hadseregeket *Győrnél koncentrálni*, mely tervét azonban a kormány mindaddig el nem fogadta, míg kényszerítve nem lőn rá.

Egy napon tudtára adta Görgey a kormánynak: hogy a császáriak csatarendben állanak herceg *Windischgraetz* vezénylete alatt, „*ugyanannyi regimentet állítva síkra ő ellene, ahány eskadront bír ő azok ellen kiállítani.*”

E hírre gyorsan megváltoztatta a kormány eddigi haditerveit. *Perczelnek* parancsot adott: hogy vonuljon Győr alá a Muraközből, s az aldunai táborból tartaléksegül a legjobb ezredeket rendelte föl Pestre.

Görgey tehát levonult Győrbe, ott Perczelt bevárandó.*

Azonban egy éjjel a Győr körüli mocsárok, mik eddigelé természetes védői voltak e helynek, mind befagytak, a pozíciót többé nem lehetett és nem is volt miért tartani, Görgey ott nem várhatta be többé Perczelt.** Hanem levonulva a *Vértes* hegyeknek, ott egyesült vele.

Amennyiben tudniillik a két hadtest egy vonalba jutott, anélkül: hogy egyiknek mozdulatai a másik által szabályozva lennének.

* E levonulásnál különösen kitüntette magát az Inczédi-zászlóalj. A császári lovasság erős sokkal támadta meg egy ízben az utócsapatot, mely rohamot a nemzetőrség és a velök volt huszárok nem bírtak kiállani, a 11-ik zászlóaljnak is „*jobbra át*”-ot vezényelt az őrnagya, *de nem jobbra át, hanem előre!* — kiáltának azok, s vezényszó ellen szuronyszegezve álltak ki a lovasság elé, s azt visszanyomták. Nélkülök a csapat ágyúi ott vesznek.

** A Győr alól elvonulás oly váratlanul esett meg: hogy sok részben dezorganizált seregből kilenc huszár Görgey éjjeli elvonulása után ottmaradt egy borházban, s csak akkor ébredt föl, midőn a császáriak már vonultak be Győrbe. Hirtelen pisztolyt, karabint ragadt mind a kilenc s egyedül közébe tüzelt a bejövő seregeknek. Néhány perc alatt levették mind a kilencet, kik egymagukra képesek voltak az ellenfél egész hadseregét megtámadni.

A pozíció erős volt, a kormány parancsot adott mindkét hadvezérnek a megütközésre.

Görgey reprehentált a parancs ellen, tudósítva a kormányt az ellenfél túlnyomó erejéről, a magyar seregnek tizenegyezer emberrel megfogyásáról, mely sereg Komárom várórségeül hagyatott hátra s tanácslá, hogy azon pozícióban magukat mindaddig offenzíve tartva, míg az aldunai tartalékcsoportok megérkeznek, ne ereszkedjenek derék ütközetbe.

A kormány átlátta az állítások valóságát, azonban mielőtt Perczelnek ismét kiadhatta volna az ellenkező parancsot, — az egész jóhiszemben kiáll a síkra egyedül működő hadtestével az egész ellentáborral szemben.

Maga a csatatér sem volt rá nézve különösen kedvező. Két erdős hegy között egy teknőalakú völgy, mely védelemre igen széles, megveretés esetében igen keskeny.

Serege közt egyedül a tüzérség és nagyobbára intelligens fiataliságból alakult *Zrínyi-* és *Hunyadi-*zászlóalj volt kitűnő, de ezeknek ellentéteül vele volt a Prinz v.[on] Preussen című serezed és az I. számú huszárezred, fegyelmetlenségéről mindkettő nevezetes.

A csata kezdetén némi előnyök kezdtek rá nézve mutatkozni, mindaddig, míg csak az ágyúk dolgoztak.

Azonban megjelenik a csata helyén *Ottinger* tábornok egy túlnyomó lovasosztállyal, a birodalom két legkitűnőbb vasasezredét vezetve.

A huszárság ellentállása nem soká tartott, egy része rendetlenül megfutott, más része verekedve-viaskodva hátrált, alig bírva kimenteni a tábornokot, kinek élete a csatában a legnagyobb veszélyben forgott.

Az ágyúk magukra hagyattak, csak a tüzérek nem futottak el tőlök, midőn minden veszve volt már, kartácsra töltöttek, s folyvást tüzeltek a közelgő lovascsapat közé.

A golyók utcákat törtek maguknak a dandárban, de azért zavartalanul közelgett az, egypár lövés után a tüzekek kardot rántva víttak, úgy estek el ágyúik mellett.

Még a Zrínyi- és Hunyadi-zászlóalj állt azután egy ideig ellent kétségbeesetten, ez ellentállás fedé némileg a sereg visszavonultát. E csata után *a két zászlóaljból egyet csináltak*, annyira megfogyott mind a kettő.

Perczel kétségbeesetten jutott Fehérvárra. Mondják: hogy *keservesen sírt*. Siratta elvesztett katonáit és elvesztett csatáját.

Görgey rögtön küldött segélyére egy hadosztályt, amint az ágyúzást hallá. Későn volt, de mégis elég jókor arra: hogy a szétvert hadat fölvegye s megmentse a semmivé lételtől.

A csata elvesztésének hibája okvetlenül azon balfogásban keresendő: hogy a két hadseregnek nem volt egy fővezére, s hogy mozdulataikat egy, a hely színétől távol levő haditanács igazgatta.

E csata elveszteért sem Perczel, sem Görgey soha haditörvényszék elé nem állítottak, sőt mindenikre még nagyobb sereg bízott, mint azelőtt, mi állításomat szinte igazolni látszik.

— A haza elveszett! — monda Perczel a csata után kétségbeesetten. Két héttel később pedig azt állította: hogy „egyedül ő van hivatva a haza megmentésére”.

És egyik szava sem teljesült.

II.

(Haditanács. Haditervek. Görgey nem fogadja el a terveket)

A másnapi haditanácsban elhatározott: *hogy a kormány Pestet el fogja hagyni.*

Vetter megérkezett az aldunai táborból, megkínálták a fővezérséggel, de nem fogadta el.

„Amit más elrontott, azt én nem vagyok képes helyrehozni” — válaszolá. Kit értett azon „más” alatt?

Hanem ő is tanácslá: hogy Pestet el kell hagyni, Buda három napig sem levén tartható.

Az első terv ez volt.

A kormány elmegy Eszékre, a hadsereg vonul le a Duna mellett Adonyig, s ha pár nap alatt a Duna zajlása megáll, mely miatt hidat verni lehetetlen vala, ott a hármasszigetnél a jégen átkel s húzódik a Bánátból felfelé jövő seregekkel szemben, azokat maga elé bocsátja s megütközik; ha csatát vesz, a Tiszán átveti magát, s a Tisza-vonalt védi.

E terv elvetetett. A kormánynak nem lehetett magát egy várba bezáratni.

Másik terv volt tehát: a kormány menjen Debrecenbe, az egész hadsereg húzódjék át a Tiszán, s védje a Tisza és Maros vonalokat.

Az eszme elég plauzibilisnek látszott, s dacára a legnyomósabb ellenvetéseknek, elfogadtatott.

Eszerint a magyar feldunai hadseregnek Ceglédnél, az északi hadseregnek Kassánál ütköznie kellett, — ezáltal időt nyerni az aldunai hadseregek felvonulhatására, s megveretés esetére az utóbbinak Tokajnál, az előbbinek Szolnoknál a Tisza túlszaján venni pozíciót.

Szerencséjére a magyar hadjáratnak Görgei a tervet nem fogadta el.

E terv alapján hibás volt.

A Tisza és Maros között egy százezer főre menő hadsereget élelmezni lehetetlen. Annyira: hogy midőn Perczel később átvonult a Tiszán, három nap alatt a lovasság számára szükséges zabkészletből nem tudtak többet előteremteni 500 mérőnél. A Tiszántúli rész a

Maroson innen inkább marhatenyésztésben, mint gabonatermékekben gazdag.

De nagyobb hibája volt e tervnek a Tiszára támaszkodás.

Be lévén fagyva a folyam, ott kelhetett át rajta az ellenfél, ahol akart.

S aztán túl a Tiszán sehol egy megvédhető pozíció, sehol egy biztos menhely, hova veszteség esetében egy megbomlott sereg magát reorganizálni visszavonulhasson.

Görgey sokkal jobban látott, midőn ahelyett: hogy a kormányt sietett volna fedezni, felfelé vonult a hegyi pozíciókba, s ezáltal a császári hadsereg fő erejét maga után vonta, időt nyerve a többi magyar hadtestek számára.

Ha a császári hadvezér ekkor teljes erejével nem Görgeyt, hanem Perczelt siet üldözni, a harcnak két hét alatt vége van.

Azonban Görgey iparkodott mozdulatai által elhíttetni: hogy Bécs és Olmütz ellen törekszik, s e merész eszme által akkor kezdte újra a harcot, midőn az már éppen bevégezettnek látszott.*

E tény később sokszorosan tagadtatott. Lehet: hogy küldött a kormány pénzt, de nem jutott hozzáig, — annyi bizonyos: hogy Görgey sok ideig a bányavárosokból elhozott ércpénzzel fizette katonáit, majd a vele volt kormánybiztosok egyike a közpénztárakból saját felelőségére felvett pénzekkel pótolta a hadsereg szükségéit, ki ez összegeket, mik mintegy 37 ezer pfra [pengőforintra] mennek, most saját vagyonaiból kénytelen megtéríteni.**

* Görgeynek e tette annyira nem tetszett a kormánynak: hogy Görgeynek nem küldte el a hadsereg számára megkívántató pénzt.

** Újabban e tényről akként értesültünk: hogy e mulasztás későbbi dátumú, azonban ez is csak hipotetikus állítás.

III.

(Kossuth nem akarja Pestet elhagyni. Fiának víziói.
Testvére római jellemvonása. Családi szakadás)

Kossuth sokáig nem tudott megbarátkozni azon eszmével: hogy Pestet elhagyja.

Azon várost, azon közönséget, mely neki annyira kedvence volt, de mely kegyéből utóbb annyira kiestt.*

De leginkább azon fényes ígéreteket, miknek a főváros elhagyása oly sötét cáfolata leendett.

Az eszme maga is: a kormányzat székhelyének ötven mérfölddel tova áttétele, határos volt a kivihetlenséggel.

Több mint ötszázezer mérő gabona készlet, tömérdek ruhaszerv, ágyúk, muníciók, negyvenezer készíttetlen puskacső, a fegyvergyár, harminckét banksajtó, s a hadkormányzat minden előleges készletei egyedül Pestre levén összegyűjtve, azokat mind tovaszállítani legfeljebb öt-hat nap alatt, herkulési munkának látszott.

Ennek kivitele *Madarászra* lőn bízva.

S úgy hisszük: hogy 1850-ben bátran érdemeül róhatjuk fel a tisztelt férfiúnak: hogy e készletek legnagyobb része csakugyan itt is maradt, s a császári fővezér kezébe jutott.

Még egy aggodalma volt Kossuthnak, mi tán legerősebben tartóztatta vissza.

Az országgyűlés *békeköveteket* szándékozott küldeni a császári fővezérhez.

Meglehet-e: hogy a császári fővezér alkudozásba ereszkedheték, s ezen esetben igen valószínű volt: hogy

* Júliusban: hogy a magyar bankjegyeket nem akarták Pesten elfogadni, elszörnyedve fenyegetődzék Kossuth: hogy Pestet detronizálja, s helyette Szegedet teszi az ország fővárosává.

azokkal fog alkudni, kiket Pesten talál, az országgyűléssel, a katonasággal, kihagyva a félrevonult kormányt.

Az országgyűlés tagjai közül többen arra agitáltak: hogy maradjon együtt a képviselőház, a kormány vonuljon egyedül Debrecenbe.

Egy reggel azonban (Decemb.[er] 31-én) sajtószzerű családi jelenetre ébredett az elnök.

Neje ájuldozva hevert nagyobbik fia ágyánál. És a gyermek is sápadt holthalavány volt. A fiú apjának kedvence volt, képeinek, lelkéinek hasonmása, nevének viselője.

A nő, sírva, kétségbeesetten kulcsolta át férje térdeit és erőszakolta: hogy menjen, siessen innen.

Az elnök nem tudta mire vélni a jelenetet.

— Hallgasd, mit álmodott a gyermek.

És a fiú elmondá reszketve, lázasan: hogy háromszor látta álmában apját a *vérpádon*, amint lefejezni akarták, s kínos, verejtékes álomlátásában fel-felsikoltott: „*ne hagyjátok apámat!*”

Kossuth különösen gyöngéd érzelmű családapa volt, s mi ki tudjuk magunknak magyarázni azon körülményt: hogy amire őt komoly férfiak okoskodásai nem bírták rávenni, fiának álomlátása kényszeríté; — amiben különben sem volt semmi lehetetlen.

Ehhez járultak még azon sügdosott hírek: mintha a pesti polgárság őt el akarná fogni, s élve szolgáltatni h. Windischgraetz kezébe.

Még aznap este országgyűlés után eltávozott Szolnokra kedvetlenül, csaknem akaratlanul.

Testvére és anyja, két egzaltált nő, neje ellenében mindent elkövettek: hogy őt rábírák az ottmaradásra.

Egyik a kettő közül, (nem tudni melyik) azt mondta neki: „*ha kell: hogy meghalj a hazáért, tudj meghalni érte.*”

Emiatt komoly szakadás történt a családban. Kossuthné tovább két hónapnál nem bocsátá férje elé anyját és testvérét.

Madarász azon éjjel a gőzkocsi egyik vagonjában hált.

*

Sokszor hallottam Kossuthot azzal vádoltatni: hogy a hozzá rokon nőknek nagy befolyása volt jellemére.

Volt, de nem azoknak, akiknek kellett volna.

Testvéreinek erős, szilárd karaktere, a fanatizmussal határos lelkesülése, polgári egyszerűsége nem bírta rá annyi befolyást gyakorolni, mint neje, ki e tulajdonokat nagy részben nélkülözte.

Háromszor hagyta el Kossuth Pestet, egyszer Jelasics, másszor Windischgraetz, harmadszor Paskievics közeledte elől. És nem csalódunk, ha azt mondjuk: hogy mind a háromszor neje vitte el onnan.

IV.

(A kormány nem ad instrukciókat eltávoztával senkinek.
Pestvárosi tisztikar. Nyáry)

A kormány, eltávoztával egy szó utasítást nem hagyott senkinek.

Nem a tisztviselőknek, nem a katonáknak, saját hivatalnokainak sem.

Este 10 1/2 óráig várták az elnököt szállásán *Pest város tisztviselői*, megkérdendők: hogy mi leend ezentúl hivatalusuk.

Akkor tudokra adatott: hogy az elnök már elutazott, menjenek *Madarászhoz*.

Felmennek a rendőrségi ügyszobába, ott a hivatalnokok akkor éppen a hivatalos iratokat égették, a rendőrfőnök hollétéről senki sem tudott.

Elmentek azután *Deák*hoz, ott volt *Majláth* is.

— Én nem tudok önöknek tanácsot adni — monda *Deák*. — Menjenek..... *Madarász*hoz.

Ott már voltak, oda nem volt mért menniök. Ekkor felkeresték *Nyáryt*. Az még Pesten volt található. Éjfél után fél órakor mentek hozzá.

És *Nyáry*, ki annyi hidegvérűséget tanúsított minden esetekben, kit láttak dühöngő néptömegek közt megjelenni s szavaival lecsendesíteni az erőt vett vihart, ki a bombahullás közepett nem feledé el: hogy Pest megye tömlöcében kétszáz bűnhődő lélek van bezárva halálfélelmek közt, s nem késett még azokról is gondoskodni, még azokat is elszállíttatni biztosabb helyre, ez a *Nyáry* amaz ominózus órában konsternálva látszott, nem tudott mit felelni.

Azonban egy pillanat múlva mintha hirtelen visszatérne lélekjelenléte; határozottan, decidált hangon mondá a küldöttségnek:

— *Maradjanak önök itt* — mindenesetre. Ne hagyják el a várost, ez mindég nagyobb heroizmus lesz, mintha eltávoznának.

Ugyanazt hagyta meg Pest megye tisztviselői karának is.

És mégis, midőn a magyar kormány Pestre visszatért, az ittmaradt tisztviselőket egy megbélyegző határozattal kitétte hivatalaikból..... Ámbár Pest város tisztikara a legbecsületesebb hazafiakból állott.

Ámbár a Pest megyei tisztviselői kar példányképe lehetett bármely administracionális institciónak.

És ámbár eltávoztakor semmi utasítást nekik hátra nem hagyott, amihez magukat tartásák, de egyáltalában

senkinek sem, pedig még azután Szolnokon öt napig időzött.

Nyáryra nem lehetett nekik hivatkozni, mert az nem volt kormánytag többé, az ő politikai influenciája a kormányt nem zsenírozta, adott instrukciói nem kötelezték többé.

V.

(Népfelkelést akarnak tartani Pesten. Csányi megakadályozza)

A kormánynak mindenáron időt kellett nyerni.

A hadseregekkel ütközni nem lehetett, rossz idő és vesztett csaták nagyon debandirozták őket, szomszéd megyékből népfelkelést gyűjteni kevés volt az idő és ... hideg.

Valaki azt indítványozta: hogy Pest város lakosságát kell ellenállásra felszólítani. És akadt, aki az indítvány kivitelét rögtön felvállalta.

Ez ellenállási terv hírére *Graefl*, a bíró, a tisztikar küldötteivel fölmegey Csányihoz, ki akkor kormánybiztos volt a hadsereg mellett, és elmondja neki: hogy ez ellenállás célszerűtlen és ki nem vihető. Midőn a polgárok azt látják: hogy a hadseregek minden oldalról elhagyják a várost, senki sem kívánhatja tőlök: hogy ők mérkőzzenek meg azon ellennel, melynek rendes hadikészlettel ellátott seregek sem tudnak jelenleg megfelelni, de ha kívánná is valaki, nem teendék meg, a kísérlet eredménye csak egy rosszul sikerült demonstráció leendne.

Csányi azt felelte rá: hogy mind igaz, amit mondott, de már ő megengedte a népgyűlés megtartását, s Csányi nem húzta szavát soha vissza.

A bíró még erősebben kezdett reprehentálni a város feláldoztatása ellen, — mire Csányi elfogatta és tudtára

adta: hogy főbe fogja lövetni. Egy óráig állt Graefl a kiállított vadászosztály előtt elítélve, s midőn egy óra múlva Csányi kérdezte tőle: „Helyben hagyod a népfelkelés elrendezését?” (Graefl követtársa volt Csányinak)

— *Sohasem* — felelte az szilárdul.

A bíró állhatatossága győzött.

— Elmehetsz — monda neki a kormánybiztos, meg fogom akadályozni a népfelkelést.

És azután, hogy szavát se legyen kénytelen visszahúzni, a népgyűlést majd az egyik, majd a másik térre rendelte áttetetni, a vállalkozóknak minden kedve elment, visszamentek Szolnokra. A pesti népfelkelés elmaradt.

Pest, Magyarország fővárosa az egész forradalom alatt sohasem látott utcai csatákat, mik más forradalmi tartományok fővárosaiban rendszeren eldöntő ütközetül vívattak. Ekkor az egyszer állt hozzá legközelebb, akkor is megmenekült tőle tisztviselői erélyessége által.

VI.

(Egy képviselőt félreértésből majd felakasztanak)

Én tisztelem az asszonyi nemet, — még tán más különösebb érzelemmel is viseltetem iránta.

De a status-kormányzati dolgokban, — ezerszer engedelmet kérek — pártolom a coelibátust.

Imhol egy igen kellemetlen eset.

Amint a képviselőház elhatározá: hogy Pestet el fogja hagyni, Cegléden, egy menekvő képviselő a vendéglőben egész elbúsultan sopánkodék az asztal felett a dolgok állásán. Talán olyasmit is mondhatott: hogy igen rosszul állunk.

A másik asztalnál *nagy befolyású* hölgyek ültek, kiknek egyike a képviselő szavaira indulatosan felszólal, azt gyávának, hazaárulónak mondja és fenyegeti: hogy hasonló szavakért befogatja.

A képviselő, ki eddig csak *félt*, most azonfejlül még *meg is ijedt*, s esdve kéré a haragos státushölgyet: hogy ne magyarázza szavait hazaárulásnak.

A hölgy még egyszer lepirongatta a félő hazafit, s elbocsátá színe előtt.

Ez azonban annyira megilletődött: hogy rögtön a feleségét is elküldé a fenntisztelt státusasszonyosság megkerülésére. Ki is tehát a képviselőnek a magát megjavítás feltétele alatt megbocsátott, s erre szavát adta.

Egy óra múlva azonban rajtaront a kérdéses követre egy kapitány a fenntisztelt hölgy kíséretéből, s tudtára adja: hogy tekintse magát fogolynak és kövesse őt rögtön Szolnokra.

A képviselő váltig hivatkozott a már megnyert bocsánatra, — mindez nem használt semmit, el kellett mennie Szolnokra, ott egy ketrecbe becsukták, s miután az elfogó tiszt egyebet nem mondott róla: mint hogy „*ez hazaáruló*”, senki sem tudta: hogy mit vétett.

Az ott lézengő népség azonban összefutott a látványra. — Ki ez? Mi ez? — Hazaáruló! — Kém! — Fel kell akasztani! És sonica fel akarták akasztani.

A népség ki akarta őt hozni ketrecéből. Már mutogatták neki a lámpásokat, hogy melyikre fogják akasztani.

Szerencséjére Kossuth a lármára odavetődik, s a képviselőben egyik legbizalmasabb emberére ismerve, azt csaknem azon percben menti meg, midőn már szét akarták tépni.

A félreértés kivilágosult, a néptömeg eloszlott, a képviselő megmenekült.

Hogy miket állhatott ki a boldogtalan ez idő alatt? mindenki szabadon képzelheti magának.

Ilyen bajok születnek abból, ha dámák avatkoznak az országlászat gondjaiba.

*

A Debrecenig utazás egyébiránt mindenkire nézve volt holmi kalandos ötletekkel összekötve. Ezen kalandok legsűrűbbike volt az: ha valakinek a vasúton szállított holmiai eltévedtek. Az azokrai felügyelet egyedül a menyeyi gondviselés rendőrségére volt bízva. Még hónapok múlva is lehetne a Közlönyben olvasni eltévedt málhák köröztetéseit. Különösen egy tehetős hazafi volt állhatatos egy eltévedt kofferének felkerestetésében. Az ember nagy befolyású volt, a koffer tele ezüsttel, amiből csodálat nélkül kimagyarázható azon szorgalom, mellyel egyfelől a tulajdonos, másfelől a rendőrhivatal iparkodott az eltévedt tulajdon nyomára jutni. Végre rátaláltak. A rendőrség kapta meg. A hazafi kifogyhatlan volt a rendőrhivatal magasztalásában. Siet az átvett holmiket látlelet alá venni. És ki írhatja le kedves meglepetését: midőn várt ezüstjei helyett a koffert a legszebb, a legfinomabb női fehérneművel találja megtöltve? Nem az ő koffere volt.

Csak legalább azt tudhatta volna meg: hogy szép volt-e a hölgy, aki azokat viselte?

VII.

(Első országgyűlés Debrecenben. Kossuth beszéde.
Nyáry klauzulája)

A debreceni roppant kéttornyú templom mögött van egy nagyszerű kétemeletes épület, a *ref. kollégium*.

A második emeleten van az *oratórium*, egy tágas nagy terem, két karzattal, számos padokkal és egy magas mennyezetes szószékkal.

Egykor vidám, jókedvű lakosai voltak e teremnek, hosszú fekete tógákba öltözött ifjak, a karzatokról vásárnaponként hangzott a szent dicséret-ének, a katedrában egy-egy fiatal, karcsú szónok hosszú fekete ruhában hirdeté a béke szavait.

Nem így 1849-ben.

A vidám, jókedvű fiatalság elhányta könyveit, tógáját, — vörös zsinóros atillát vön magára, és kezébe kardot, seregestől odahagyva a tanodát.

Helyöket azonban ott a padokon és a szószéken komoly, gondterhelte férfiak foglalták el, — a nemzet éltének és halálának urai, a *nemzet képviselői*.

A legelső gyűlésen, mely e teremben tartatott, egy *halvány, roskatag férfi* ment fel a szószékre. A terem tömve volt. Mindenki ránézett, a sóhajtást meg lehet hallani, oly csend volt mindenütt.

A halvány, roskatag férfi beszélni kezdte, rettenetes szava betöltte a termet és a teremben levők lelkeit, és mentül tovább beszélt, szava annál mennydörgőbb lett, s midőn beszédét elvégezte, nem volt halvány, nem volt roskatag többé, arca lángolt, és termete vadul kiegyenesedett.

A karzatok döngő éljenzéssel fogadák szavait, mik a harcot, a háborút hirdeté, harcot, háborút visszhangzott minden ajk utána.

És a tömeg tengerzúgása fölött, mint a halál angyala, állott az ember a katedrában, kinek szavaiból, mint Cadmus elvetett sárkányfogaiból, fegyveres vitézek támadtak, kinek szavaitól a félelem helyébe vitézség, a szelídség helyébe düh és bosszú szállta meg a lelkeket.

A nemzetgyűlés elhatározta: hogy harcolni fog; többen ülve maradtak és sápadtan, gondolva a jövő-re.

Fölkelt azonban *Nyáry*.

És kérdezé a hadizenő tömegetől: „hogya mi célja lesz a harcnak? Meddig fog az tartani? Mi végzi be? Van-e a nemzetnek valami óhajta, valami végcélja, valami magasra épített terve, melyért vérét kiontja, házát leégeti, vagyonát föláldozza? Irtóharcot akar-e viselni, a gyűlölet harcát, halálos ellenség elleni háborút, mely csak az egyik fél, vagy tán mind a kettő végenyésztevel végződik, vagy a szabadság harcát viseli-e, egy nemzet törvényeiért, alkotmányaért kezdett küzdelmeit, ezen esetben mondja ki a nemzet: hogy mihelyt e törvények, ez alkotmány biztosítva vannak, célját érte, s csak ezekért küzd és semmiért ezeken túl.”

A hideg szavak az izzó kedélyekben azon hatást idézték elő, mint a hideg vízcseppek az izzó vasra hullva — sziszegést.

— Majd megmondjuk: hogyha győztünk! — kiáltának rá és újra hangzott a harc és háború.

Nyáry szarkasztikus mosollyal monda a mellette ülő Madarásznak, ki legélesebben applaudált a hadizenet határozatlanságának: „ez előtt tíz nappal te voltál, aki a *Vay-minisztérium* elfogadását szerencsének tartotad.”

(Ez egy ókonzervatív elemekből szerkezett minisztérium lett volna, kihagyásával a pénz- és hadügyi tárcáknak.)

Ez volt eredménye az első országgyűlésnek, a debreceni tanoda imatermében.

A magyarországi békülni akaró pártot egyfelől herceg Windischgraetz, másfelől Kossuth utasította vissza.

VIII.

(A honvédelmi bizottmány szerkezete. Genezise)

A *honvédelmi bizottmányt* többször hallottam úgy véteni föl, mint *második magyar minisztériumot*.

Ez institució éppen nem volt az, ami a minisztérium szokott lenni.

Egy *kollegiális testület*, melyben senkinek sem volt külön tárcája, hanem minden kormányzati kérdés tanácskozás útján döntetett el, s ha egyes tagokra néha részletesebb charge-ok ruháztattak is, mindazokért az egész testület volt felelős.

Ez intézmény akként keletkezett, hogy az első minisztérium leköszönése után a nemzetgyűlés *Batthyány Lajost* bízván meg az ügyek vezetésével, mellé tanácskozikul „*országos biztos*” név alatt több képviselőt adjungált, kiknek kötelességük volt mindazokról, mik Batthyány körül történnek, tudomást szerezni, s helyette az interpellációkra felelni.

Batthyány leléptével ezen országos biztosok maradtak egyedül a kormányon, s e testületet nevezték azután honvédelmi bizottmánynak.

Az ilyen kollegiális diktatúra természeténél fogva nem az ilyen agitált időkbe való volt, minél fogva Nyári több ízben indítványozá: hogy e testület oszlattassék föl, vagy legalább ő és Madarász lépjenek ki belőle, mint akik két extrém nézetet képviseltek a bizottmányban, egyik a kibékítést, másik a tökéletes anarchiát, úgy: hogy a két sarkellenes befolyás miatt a kormány politikája szünteleni oszcillációban volt, de Kossuth ékesenszólása mindég megakadályozá az új krízist, bár annyira sohasem vihette a dolgot, hogy a kormánytagok önálló tárcákat fogadjanak el. Ez állításomat nem cáfolja meg azon tény: miszerint a rendőr és postai főnök hivatalnokaitól szíve-

sen hallotta a „*miniszter úr*” címet. Nyáry ezzel ellenkezőleg a hozzá utasított levelek adresszéről rendesen letörülte a „*belügyminiszter úr*” címet s úgy küldte át a bizottmánynak.

Egyetlen negatív érdeme e testületnek, az, hogy soha semmi elhatározó lépést nem tett, hanem hagyta a dolgokat történni, amint a sors szeszélye hozta magával, — egy szóval az: hogy semmit nem rontott.

Amivel egyébiránt éppen nincs az mondva: mintha a bizottmány elnöke kollegái tudta nélkül nem intézkedett volna gyakran eldöntő politikai kérdések fölött.

*

A honvédelmi bizottmány, mint szolidáris testület nevére pénzek is nyomattak. A 30 és 15 krajcárosok egyenesen ezen firma alatt lőnek kibocsátva, miből szinte látszik: hogy itt külön tárcája senkinek sem volt.

A többi pénzjegyek mind Kossuth mint pénzügyminiszter aláírásával jelentek meg. Csupán Szegeden nyomattak kétforintos utalványok Duschek aláírásával. Kossuth *mint elnök* nevére semmi magyar pénz sem nyomott.

IX.

(Népgyűlések, népfelkelés. Kossuth. Besze)

A Debrecenbe jövetel első napjaiban a székhelyét változtatott kormánynak sok kísértetet kellett kiállania.

Ezek voltak a halálos beteg krízisének napjai, amidőn egyedül a sors kezében volt minden esemény, emberekében semmi, amidőn senkinek sem volt egy holnapra való gondolatja, mert hisz az egyetlen és utolsó terv ez volt:

időt nyerni! Elhúzni, halasztani a határozó csatát hetekkel, hónapokkal odább. Ez volt mi egyedül megmenthető az enorm távolságba.szétszórt magyar seregeket.

De ezen hetek hónapjai alatt az időhalasztásnak, mennyi rémmel, mennyi riasztó balesettel, percről percre közelgő veszély fenyegetésével kellett szembenézniök azoknak, kik a jövő eseményeket vezették, de a jelennel nem diszponálhattak.

Ilyen helyzetben volt akkor a magyar kormány.

Minden oldalról körülvéve fenyegető erőktől, és semmi oldalról sem biztosítva a védelemről.

A Tisza, a Maros befagyva, ha véletlen egy lovasezred valahol átjön este, reggelre az egész országkormányzatot ott lepheti.

Görgey seregéről bizonyosan lehet tudni: hogy nem Debrecennek tart, Perczeléről pedig: hogy nagyon is Debrecennek tart, Bem serege a magáénál többszörösen nagyobb erővel volt elfoglalva, s a felrendelt bánáti seregek a felbomláshoz közel, amiatt: hogy a kormány ominózus székváltoztatásán megdöbbsent vezérei odahagyták, kiknek egyike a bizottmányhoz névtelen levelet írt (nem lehet tudni: hogy melyik?), kétségbeesetten mentve rezignációját, s állítva, hogy lovas betyárok által vezeteti magát a Bakonyba, ott elrejtőzendő.

Ami végre Mészáros seregét illeti, annak alkatrészeit s a vezér jámborságát ismerve, ahhoz sem nagy lehetett a bizalom.

E szorongó helyzetben ismét megragadta Kossuth kedvenc eszméjét, a *népfelkelést*.

Egy napon tehát a városház térre népgyűlés lőn hirdetve, Kossuth maga szónokolt. A hatás nem volt oly nagy, mint előre várták.

Ah, egészen más népgyűléseket láttak azok, kik Kossuthot Kecskemét, Csongrád, Szentes, Vásárhely és Sze-

geden hallották szónokolni, honnét egy hét lefolyta alatt *nyolcvanezer* fegyveres férfi mozdult ki a horvát bán ellen.*

Ott mindenütt lovas bandériumok fogadták lobogó zászlókkal s harsogó tábori zenével a szónokot, kikről azt mondá Kossuth: *„kétezer ily lovassal keresztül mennek a poklokon is.”*

Ott tíz, húszezernyi néptömeg fogadta, koszorúzott emelvények várták, s ha fölállott egyszerű közhonvéd ruhában, hosszú lengő fekete tollal kalapján, alig szűnt az éljen. Hófehér ruhába öltözött leányok virágokat szórtak lábai elé, s vén ősz emberek hajoltak le kezeit csókolni.

Nem így Debrecenben.

Már maga a népség egészen más faj, mint a Tisza mellékiek. Túlságosan komoly, egész a rosszkedvűségig józan, vitéz, kitartó, de nem hetvenkedő, nem fellobbanó; ha parancsolják, helytáll, és csatázik, de ha csak biztatják, azt hiszi: hogy nem sürgetős a dolog és vállat vonít, — bámulni, kiabálni, demonstrálni nem való, de ahol tenni kell, ott fanatizmussal küzd a szolgálégyentől kezdve a családapáig, mint megmutatta *Lippánál* és az *erdélyi harcokban a vörös pántlikás* nemzetőrség.

* Kossuthot útban találta a népfelkelést visszautasító parancs, mire ő kedvetlenül mondá: *„Kár érte; — százezer emberrel egy rakáson nagy dolgokat lehetett volna elkövetni. Akár a reszpublikát is ki lehetett volna kiáltani.”* E szavaiból Kossuthnak nem tudom, azt lehessen-e következtetni: hogy a keblében lakó irthatlan gyűlöletet már akkor nem bírta rejtegetni, vagy hogy csupán akkori republikánus körveztének akart vala valami megnyerőt mondani.

E népfelkelési tömegek oly fölöslegre növekedtek: hogy többet felénél kénytelen volt a honvédelmi bizottmány élelmezési körülmények miatt visszautasítani. A horvát bánról azt állítják: hogy e tömegek látásakor azt mondta volna: *„a magyarok még a halottaikat is föltámasztották ellenem.”*

Azután maga az idő sem volt kedvező a szabad ég alatti gyülekezetekre, s elvégre a helyzet, melyben akkor a kormány volt, csaknem menekülőképben, veszedelmet hordva magával minden városra, melytől befogadtatik; mindez együttvéve azt okozta: hogy a népgyűlés ezúttal nem volt valami kitűnő eredményű.

Egy másikat az *egyenlőségi társulat** rendezett, ez pláne nevetségesen ütött ki. A szónok, *Hatvani Imre*, egy ökölnyi termetű, élehangú, obskúrus ember, szivarral szájában jelent meg a nép előtt és elménkedésekkel fárasztotta magát ez igen komoly időben. Otthagyták beszédje derekán.

Végre *Besze* találta ki a debreceni népgyűlések tartásának módját. *Megparancsoltatta* a nemzetőri zászlóaljnak: hogy a város alá gyűljenek fegyverbe, s ott tartott hozzájuk beszédet.

És a parancsszóra tizenkétezer ember gyűlt össze fegyveresen a kirendelt helyre. Zászlóaljanként sorba álltak, harcias karéjt formálva. Nagyobb része jól volt fegyverezve, akinek lőfegyvere nem volt, hosszúnyelű fejszékkal állt ki, s várta sorba állva a térdig érő hóban a népgyűlés végét.

Besze sokat szónokolt nekik, jól találgatva a kálvinista kedélyek húrjait, citált a bibliából sokat, a népnek tetszett a beszéd, a vörös pántlikás kalapok helybehagyólag mozogtak, s csak akkor hallatszott az elégületlenség moraja, midőn végül tudokra adatott: hogy már most hazamehetnek.

„Hát csak megint beszédet hallgatni híttak bennünket? morogtak magukban a jó civisek: azt hittük: hogy már háborúba megyünk.”

* Így nevezte magát azon klub, mely nagy részint Madarász hivatalnokaiból alakult, s melynek viselt dolgairól ezidáig egyéb nem volt tudvalevő, minthogy gyakran lehetne nagy veresbetűs plakátjait olvasni a szegleteken, mikben tagjait összehívja „a haza megmentése tárgyában”.

Besze a népgyűlés után rendkívül megnyugtatólag lépett fel az országgyűlésen, biztatta a honfiakat: hogy a nép az utolsó emberig kiáll. Nyárynak megint kemény affrontja volt emiatt. Rosszallta: hogy a népet túlterhelik, nem elég: hogy katonát ad, azt tartja, adózik, hanem még azt kívánják, hogy tömegestül is elvonassék napi munkájától, s okot adjon az ellennek sarcolásra, ha aztán magára hagyatik.

Ha nem Nyáry lett volna, ki ezeket mondta, bizonyára kivetették volna az ablakon.

X.

(Perczel levele a kormányhoz. Vádjai. Haditerve. Győzelme)

Perczel ahelyett: hogy mint Vetter tervelé, *Ceglédnél* állomást vett és megütközött volna, átkelt a Tiszán s húzódtott folyvást a kormány új székhelye felé: úgy hogy utócsapatjának tisztei be-bejártak látogatni Debrecenbe.

A kormány ismételve figyelmezteté s sürgetősen: hogy ne járjon annyira a sarkában, hanem lásson hozzá: hogy tartsa fel az ellent.

Perczel erre egy *furcsa* levelet írt a kormánynak.

„Szemökre veté: hogy Pestről oly hirtelen elfutottak, — hogy ő tudja, miszerint még tovább is akarnak futni; — hogy külföldre útleveleik vannak, hogy már régóta gyűjtik az *aranyakat* a szökésre, míg a szegény katona csak a papiros pénzt kapja.”

— Ah, ez mégis durva megbántás — monda Kossuth —, nekem minden aranyam, ami van, itt a zsebemben, s ez mindössze nem több *hat* darabnál.

— Nekem van ötven — monda Nyáry —, amivel ugyan nem messze megyek, azt sem most szereztem. Egyébiránt én nem vagyok ellene: hogy tartassunk *ház-*

vizsgálatot, s ami ércpénzt egyikünk-nél-másikunknál találunk, konfiskáljuk s váltjuk be bankjegyekre.

— De már azellen protestálok — kiálta fel erre Madarász — arra senkinek sem lehet gondja: hogy én minő pénzt tartok magamnál. Az nem tartozik senkire.

A levél további tartalma így szólt:

„De én megtiltom önöknek: hogy helyüket elhagyják, különben velem gyűlik meg bajuk, én ma *Karcagon* vagyok, holnap *Szoboszlón* leszek, holnapután a *Hortobágy* mocsárai védelme alatt megütközöm, stb.”

A kormány tagjai egymás szeme közé néztek. Ha Perczel Szoboszló alatt ütközik, a császáriak hamarabb ott lehetnek Debrecenben, mint ő. Szerencséjére az őt üldöző császári sereg nem volt egyéb egy erős lovas kémendárnál, mely Szolnokon állomást véve, a Tiszán át sem kelt. Utoljára is neki kellett visszafordulni: hogy találkozzék vele.

Pár nap múlva egy szép hideg reggelen kicsinyke kis plakátocskákat lehete észrevenni a falakon, melyeken, ha az ember közelről megnézte, ilyenformát lehete olvasni:

„*Perczel győzött*”

A Szolnokon állomásozó császári dandárral megütközve, azt Abonyig visszanyomta stb.

Egy ismerősöm, ki Perczelnek nagy imádója volt, szinte odavetődik a falragaszhoz, s kitörő indignációval figyelmeztet a kis tenyéryni plakátra.

— Már nézze ön, nem szántszándékos malícia-e ez? Perczel győzelmét ily *foltra* nyomtatni oly apró betűkkel, hogy perspektíva nélkül olvasni sem lehet, s oly magasra ragasztani, hogy aki olvassa, megfájdul tőle a nyaka. Ez a zab árlejtés alatta itt sokkal nagyobb szerűen veszi ki magát.

Annyi bizonyos: hogy nagyon apró betűk voltak, mik e győzelmet hirdették.

*

Perczelnek ez alkalommal ismét saját szerű fátuma volt tulajdon nevével. Keresztneve druszájánál — *Mórnál* már ütközetet vesztett, most Szolnokon túl csaknem ismét úgy járt — *Bercel* falu mellett. Pesten már készen is voltak viccekkel e téma fölött, annyira bizonyosnak látszott kelepcébe kerülése.

Maszkírozott battériák vártak ott reá a szőlők mögött két felül felállítva: Perczel azonban jókor figyelmeztetve lévén a cselre, egy ezred huszár háta mögé felültetett egy zászlóalj vadászot, s velök a rejtett battériákat megkerülve, elleneit a veszélyes pozíciót elhagyni kényszeríté.

XI.

(Kiss Ernő elhívatik a hadseregtől. Royalista)

Kiss Ernő megérkezett Debrecenbe.

Megjelenése nem csekély meglepetést okozott az itteni körökben. Miért kellett odahagynia az aldunai seregeket, melyek úgysis a felbomláshoz közel állanak? A többi vezérek a bánáti sereget önkényt odahagyták, miért hivatott el ez is?

Kineveztetett fő hadiparancsnoknak.*

Ez annyit tesz: hogy „*promovirt und amovirt*”.

* Különös, nem érthető körülmény az: hogy a kormánytagok Kiss Ernőt fő hadiparancsnokká kineveztetése óta „*excellenciás*”-nak címezték, még beszéd közben is. Jól jegyzé meg az ily cafrangokra egy státusférfiú: hogy egy dinasztikus udvar minden balságait örökölték, anélkül: hogy erejével is bírnának.

Mert hogy mi akar egy fő hadiparancsnok lenni ott: hol hadügyminiszter és főhadvezér van? azt nehéz megérteni.

Üres cím talán?

De egy ember, ki legelső volt a magyarok ügyéhez állani: *ki félmillió forintnyi jövedelmet* adó birtokait áldozta fel a forradalomnak, — ki elleneitől *tizenkét csatában száztíz ágyút* foglalt el, ki mindig ott volt a csatában: hol legnagyobb volt a veszély, ki alól csak a *tomaseváci ütközetben* három lovat lőttek ki, ki a győzelmet legelőször ismertette meg a magyar fegyverekkel *Perlász* alatt, kinek midőn három hétig semmi muníciója nem volt: hogy az ellenség e helyzetében meg ne lepje, mindennap csatázott vele, kiről el van ismerve: hogy a legelső katonák egyike s a hadvezérek közt sem a legutolsó, — ne érdemelne egyebet üres tétlen címnél, midőn legnagyobb szükség van a tetterőre?

Néhány nap múlva mindenki megismerte a túl a rendén őszinte embert.

Decidált royalista volt és nem tudott hallgatni.

Ez volt minden baja.

Többé senki sem iparkodott keresni: hogy miért kapta a „promovirt und amovirt”-ot.

*

Kiss Ernőről az a hit élt a katonák között: hogy *a golyó nem árt neki*. Tán úgy is volt. Október hatodikán háromszor lőtte ki rá fegyvereit a kiállított vadászosztály, s még a harmadik lövés sem bírta megölni.

XII.

(A Görgeyt terhelő vádak januárban. Azoknak mentsége.
Elfogató parancs Kossuthtól. Nyáry visszaveszi)

Január vége felé járunk.....

Görgeyt nagyszerű vádak terhelik....

Görgey semmit sem akar tudni a honvédi bizottmányról.

Amióta a kormány Debrecenben van, egyetlen tudósítást sem küldött hozzá, a hozzá küldött futároknak nem felel, a kormánybiztosokat ignorálja. A haditanács által kidolgozott terveket nem követi. *Proklamációkat* ad ki, mikben a kormány politikai nézeteit preokkupálja. A kormány által kinevezett tiszteket seregestül visszautasítja, helyettük tizedesekből, őrmesterekből csinál tiszteket. Táborkarának nagy része osztrák szolgálatból átlépett tisztekből áll. A hadügyminisztériumot *expresse copfnak nevezte szemtül szemben*. * Katonáival fehér tollat viseltet a süveg mellett. Ágyúit, miket a kormány nemzeti színűre festetett, ő újra befestette feketére.....

Ennyi és még százannyi vád szólal fel ellene.

Ha volnának neki barátjai a kormány körül, mindezen vádakra tán felelhetnének.

Hogy tudósítást nem küld a kormánynak, oka az: hogy a császári hadsereg közöttük fekszik. A *Vácon* kiadott proklamációval kénytelen volt, miután a kormány székhelye változtatásával elmulasztá a katonasághoz csak egy irányadó szót is szólni, s tisztjeinek nagyobb

* Mészáros ellen éppen a túlsó extremumért volt kifogása Görgeynek, mint Kossuth ellen. Kossuth mindenkit, kinek politikai buzgalmról és irántai ragaszkodásáról biztos volt, bármely tiszti rangba kinevezett. Míg Mészáros azon szisztémához híven, mely mellett megöszült, idősebb tiszt elé újabbat soha nem engedett léptetni, bármennyire ajánlotta is emezt vitézsége s hadi tudománya.

része emiatt le akart köszönni. A haditanács tervét nem fogadta el, mert jobb volt a magáé. A sok protekció útján előléptetett tisztek helyett emberekre volt szüksége, kik az ágyútüzet és a fegyelmet kiállják. A táborkarát képező osztrák tisztek csak becsületére válnak a hadseregnek. Ágyúi fehér-piros-zöld színét azért festette feketére, mert a rikító színeket a csatában igen messziről megláthatni, s nagyon jól lehet rájuk célozni, katonáival pedig azért viseltet fehér tollat, hogy a csata hevében az egyformán öltözött császári és forradalmi seregeket egymástól meg lehessen valami által különböztetni, nehogy egymásra lövöldözzenek tévedésből, mint Pákozdt alatt. A császáriak hasonló motívumnál fogva felfordított Δ alakú fehér szalagot viseltek fövegeiken.

A laikusok azután azt hitték: hogy a fehér szín arra való: hogy a békességet jelképezze. Pedig csak arra való volt: hogy messziről meg lehessen látni.

Egy reggelen + + + képviselő a bizottmány egyik előkelőbb tagjához vetődik. Látszott rajta: hogy valami nagy dolog történt vele, amit nem szeret.

A képviselő szép magos férfi jó nagy ábrázattal, minél fogva a bizottmányi tag egészen à propos illeté őt e kompetens címmel.

„Magas állású és nagytekintetű férfiú, mi bajod?”

— Akaratom ellen nagy embert akarnak belőlem csinálni?

— Most is az vagy, ki akar még jobban megnöveszteni?

— Képzeld, rám bízták: hogy *fogjam el Görgeyt!**

* A Kossuth és Görgey közti viszálykodás kezdetének dátumát nem ismerem. A horvát bán elleni hadjáratban még oly ragaszkodással viseltetett Kossuth Görgey iránt: hogy Hódmezővásárhelyről azt izente egy küldötte által: „mondja meg ön Görgeynek, miszerint én azt izenem neki: hogy rövid időn Magyarország hadügyminisztere fog lenni, s az én jövődöléseim be szoktak teljesülni. A schwechati csata

— Az egész hadseregével együtt?
— Nem éppen, csak ötöt magát.
— Úgy látszik: hogy nem sok kedved van hozzá.
Nálad az elfogatási parancs?
— Itt a zsebemben. Olvasd.
A bizottmányi tag elvette a parancsot.
— Nem sértelek meg vele, ha nem adom vissza?
— Sőt, le fogsz kötelezni: föltéve: hogy felelni fogsz helyettem.

A bizottmányi tag visszavitte Kossuthhoz az elfogatási parancsot, s kényszeríté azt, mint a bizottmány tudta nélkül kiadottat, visszavonni. A dologból nagy lárma lett, s hogy a nagy lárma minél előbb elhatott Görgey füleibe, az elképzelhető.

Később ismét két ízben el akarta a kormányzó Görgeyt fogatni kiküldött kormánybiztosai által, az elfogatási parancsot mind a kettő még az útban elégette, s ami több, még titkot sem csinált belőle.

Görgey tehát mindannyiszor megtudta: hogy a szándék nem hiányzik az ő semmivé tételére, a parancsok ki vannak adva, csakhogy senki sem meri azokat végrehajtani.

A kormánybiztosok pedig: hogy Kossuth kiküldő parancsának eleget tegyenek, elmentek szépen a táborba, és onnan megint vissza, s hozták a mendemondát Kossuthtól Görgeyhez és Görgeytől Kossuthhoz, és jól érezték magukat mellette.

előtt már ellenzék volt Görgey Kossuth irányában, a haditanácsban rosszalta az Ausztriába átmenetelt, s mégis a csata alatt őt nevezte ki a sereg vezéreül; — később háromszor el akarta fogatni, s mégis kinevezte hadügyminiszternek, meg volt fölöle győződve: hogy áruló; s mégis mindég rábízta a hadsereget.

Egy eszköze lehetett még Kossuthnak Görgey ellen. A magyar história példát mutat rá. Midőn Imre király ellen testvére föllázadt, a király nem küldött kormánybiztosokat, maga ment a lázadók táborába semmivel egyébbel, sem fegyverkezve, mint királyi pálcájával a pártütő vezért önön tábora szeme láttára fogta el személyesen és vitte fogságra.

Imre király nagy lélek volt. — Kár hogy a lélekvándorlások nem igazak.

XIII.

(Kassai csatavesztés. Mészáros csatatűzben: Honvédtisztek. Szemere buzgalma. Klapka föltételei a vezérség elvállalásakor. Haditaktikája. A Don Miguelek. A csata megfordul)

A *kassai csata* szerencsétlenül ütött ki.

Dacára a legügyesebb vezényletnek, minden személyes bátorsága mellett a hadügyminiszter elveszté az ütközetet *egykori principálisa* ellen.

A csata eleinte a legnagyobb tüzzel folyott, a magyar újonc seregek egész annyira közeledtek az ellenfél ágyúhoz: hogy a löponton már belül voltak, ahol a golyó nem érhető őket többé, akkor egyszerre valami névtelen ijedség lepé meg az egész tábor, egy pillanat alatt visszafordult mind és elkezdte szaladni.

A fővezér elébök állt, *leült a földre*, mutatva: hogy itt nincs mitől megijedni, biztatta, fenyegette őket, sírt, könyörgött, mind hasztalan, a felbomlott rendet többé helyreállítani nem leheté.

A sereg, anélkül: hogy holtakban nagy vesztesége volna, teljesen szétfutott inkább, mint szétverett.

Visszatértében *egy temető árkában 32 honvédtisztre* bukkant a vezér, kik a csatát nem látták célszerűnek nézni.

Így lehetetlen volt győznie.

Amint hazaérkezett, szomorúan jött maga jelenteni a hongyúlásra: hogy a csatát elveszté.

— *Szeretnék — úgy monda — pincéből beszélni fel: hogy ne láttassék arcom pirulása.*

A megfutott tömeget a jelenlevő *országos biztos, Szemere* példátlan energiával szedte ismét össze, faluról falura járt az elfogatás veszélyei között a honvédeket ismét összecsoportosítandó, néhány nap múlva a vert had csakugyan átjutott Tokajnál a Tisza túlsópartjára, aholott is a tüzérparancsnok a gyönyörű hidat jónak találta maga után leégetni, azon időben, mikor a Tisza egész Becskerekig be volt fagyva mindeütt.....

Mészáros nem akarta a vezényletet felvállalni többé.

A kormány tehát *Klapkát* kínálta meg a felső-tiszai sereg vezényletével, akkor még névtelen fiatal tisztet, de akinek legelső szavaiból ki lehetne ismerni: hogy aziránt, amit tenni akar, tiszta öntudata van.

Csak azon föltét alatt vállalta el a vezérséget: ha megengedtetik neki minden tisztet, akit gyöngének talál, helyéről elmozdítani, s mindenkit személyválogatás nélkül főbe lövetni a legkisebb kötelességmulasztásért.

A kormány *helybehagyta* kívánságait.

Klapka átvette a sereg kormányzatát, s négy nap múlva a kassai csata után útközetre került a dolog a győzelmekhez szokott *Schlik* tábornokkal.

Klapka nem tett úgy, mint Mészáros, ki a legjobb csapatjait előre küldé s a kétségesebbeket tartalékolta, hanem elől állítá az újoncokat, a legelső tüz-

be, mögöttük állítá fel a Don Miguelek zászlóalját,* mely akkor érkezett meg a bánáti csatatérről, győzelemhez szokottan.

Azután tudtára adatta mindenkinek: hogy aki a csatából megfut, arra bizonyos halál vár.

A Don Miguelek ilyenformán biztatták az újoncokat:

— Ha előrehaladtok, nagyon bizonytalan: hogy odaát ölnek-e benneteket, de ha elfuttok, már akkor bizonyos: hogy mi fogunk megölni.

S kiállottak a csatatűzbe az eddig csak futásban gyakorlott zászlóaljok, — a császáriak átjöttek a jégen, az újonc honvédek összecsaptak velök, bizalmat kaptak önmagukhoz, visszanyomták őket a Tisza jegére, ott a jég hátán szuronycsatát vívtak, győztek, ellenfeleiket átverték a túlsó partra, rájuk gyújtották a várost, onnan is kiűzték, másnap, harmadnap ismét verekedtek velök, ismét győztek, visszanyomták Tarcalig, — Keresztúrig, — elfoglalták Kassát és attól fogva nem futottak el a csatatérről soha.

XIV.

(A kormány kísértetei. Két ellenkező hír Aradról, Szegedről. Bem felől aggasztó hírek. Poroszlón a császáriak megjelenése.

Kossuth fel akarja szedetni a sajtót.

Duschek, Nyáry ellentállanak)

Míg a magyar kormány hadseregei összpontosításán működött, saját székhelye biztosításául nem lehetett, nem volt szabad gondoskodni.

* Mikor a Don Miguelek megérkeztek a táborba, s látták a levert, elcsüggedt arcokat, merész önbizalommal mondták: „nem kell már félni, itt vannak a Don Miguelek”.

A *bánati* seregeket ugyan megóvta a felbomlástul *Vécsey* föllépése, ki *Eszterházy*, *Lázár* és *Bakonyi* lemondásaik után elvállalta a fővezérséget, de a seregek felvonulásával a Maros-vonalig tér nyílt az ellenséges elemek támadásainak, s *Szeged* és *Arad* csaknem egy napon lőnek megtámadva a szerb csapatok által.

Szegeden nem volt egyéb tartalék a nemzetőrségnél, ellenben Aradot biztosítani látszék az ott levő cernírozó hadtest.

Annál váratlanabb jelenet volt tehát, midőn egy bizottmányi ülés folyama alatt lélekszakadva rohan be a rendőrség egyik biztosa, ki Aradon állomásolt, s tudtul adja: hogy a *mai nap* hajnalán a szerbek Ó-Aradot elfoglalák s a cernírozó testet szétverték.

E hír rettenetesen konsternálta a bizottmány tagjait.

Csupán egynek volt elég lélekjelenléte megkérdezni a hírnöktől: hogy miként tudhatja ő a mai csata végeredményét, mely Debrecentől tizenöt mérföldnyi távolban esett.

(A hírnöknek csakugyan jól el kellett sietni, hogy aznap este Debrecenbe érjen.)

A hírnök azonban komolyan állítá: hogy mikor ő eljött, akkor már a magyar seregek az egész városból ki voltak nyomva, és a legnagyobb rendetlenségben.

A bizottmány egész éjjel ébren volt, s intézkedett minden megtörténhető eventualitás ellen.

Reggel korán érkezett meg *Vécsey* futárja, írott tudósítást hozva az aradi *győzelemről*, melyben a magyar seregek többszáz fegyveres szerbet leöltek, s két század sorkatonát fogollyá tettek, s azonfelül még Új-Aradot is egész a vársáncokig kezökben tartják.

Az elébbeni futárt komoly feleletre készültek vonni az okozott zavarért, azonban a később érkezett rögtön kimagyarázta a dolgot.

A szerbek eleinte csakugyan kinyomták a városból a magyar seregeket, amidőn *Asztalos Sándor* százados négy századdal berohan a főutcán, egyik kezében a zászlót tartva, másikban kivont kardot, s midőn a szerbek már bizonyosnak tartják a diadalt, rajtuküt elszántan, a főtéren elkeseredett csatát kezd, azalatt a többi sereg is rendbe szedi magát, s minden oldalról visszanyomulva, a szerbeket kiverik a városból, sokat leölve és elfogva közülök.

Ez alkalommal egy elfogott fehér-piros-kék szerb zászlót is küldtek Kossuthnak, mely ott állt mindég előteremében, később többekkel szaporodva.

Pár nap múlva a Szegeden történekről is érkezett tudósítás.

Itt maga a nemzetőrség lépett fel támadólag. A vén családapák megértve: hogy a szerbek Új-Szegedre jöttek, átmentek a jégen, s rövid csata után kiverték onnan elleneiket, s fegyverzsákmánnyal rakodtan tértek vissza övéikhez.

Azonban a baj nem jár egyedül.

Bemről aggasztó hírek érkeztek.

Egész Szebenig kedvező szerencsével haladt előre. Ott *hamis kémei* által azzal biztatva: hogy Szeben nincs ellenállásra elkészülve, csaknem a város kapui alól nyomtatott vissza.

Ekkor tudósítá a bizottmányt: hogy segélyre van szüksége, különben Erdély elveszett.

Vécsey rögtön utasított hét zászlóaljat küldeni *Dévára*.

Kevés napok múlva azonban jön a tudósítás: hogy Bem 28 ágyút elvesztett, s kis seregét csak a legnagyobb vitézség által bírta megmenteni, azonban Erdély határszéléig nyomtatott.

S mintha egyszerre fenéig kellene kiüríteni a keserű poharat, *Tiszafüredről* tudósítják a kormányt: hogy a császáriak egy lovasdandárja az átelleni *Poroszlóban* véletlenül megérkezett.

És Tiszafüreden semmi védelemről sem volt gondoskodva.

Az alsó-tiszai sereg Cibakházán, a tartalék T. Szentmiklóson, a felső Tokajon állomásolván, azokból sem lehet gyorsan segílyt rendelni Tiszafüredre.

Debrecen tökéletesen fedetlenül állt azon oldalról.

Kossuth belátva a veszély nagyságát, rögtön parancsot adott Duscheknek: *hogy a banksajtókat pakolja össze és menjen velök Váradra.*

Duschek szabadkozott. A banksajtó csak akkor kezdte meg működését, az országos pénztárban nem volt több százötvenezer forintnál, ha a sajtókat újra szétszedik, két hétig nem tudják fizetni a hadsereget.

— Igen, de Debrecenben huszonnégy óráig sem vagyunk biztosak. Innen okvetlenül távozni kell.

Több kormánytagok erélyes föllépése következtében azonban végtére is a kormány és országgyűlés nagy része csakugyan elhatározzák: hogy történjék bármi, Debrecen el nem hagyandják.

E határozat nagy küzdelembe került, befolyással bíró férfiaknak minden erélyüket fel kellett használni: hogy a kormányt e lépéstől visszatartsák. Nyáry kategorice kimondta: hogy ő a maga részéről mindenestre Debrecenben marad. Ha a kormány biztosítani kívánja magát, odább mehet, de azt nem kívánhatja: hogy az országgyűlés mindenütt vele járjon.

A rendőrségi szállás udvarán azonban éjjel-nappal ott állottak a szekeres fogatok s a debreceni közrendű nép igen határozottan rebesgeté egymás közt: hogy valaki igen sietve akar elutazni. A szekeresnek az sincs megmondva: hogy hova fognak menni.

Másnap délben hazaeresztették őket.

Az egész aggodalom alapja vaklármára épült, a porosz-lói császári hadsereg nem volt egyéb egy *hatvan* főből

álló cirkáló lovascsapatnál, mely az ottani *sópénztárt* biztosítani vetődék oda. A tudósító biztos egész hadseregnek nézte őket.

Ha a csapat megkísértendette a hídoni átjövételt, igen nagy fordulatot csinálhatott a magyar kormányzat ügyeiben.

E nap óta a forradalom ügyei jobbra kezdtek fordulni, s Debrecen többé nem volt semmi oldalról fenyegetve.

XV.

(A magyar hadsereg alkatrészei. Proklamációk a külföldön állomásozókhöz. A huszárok honvágy miatt halnak. Az elvitt vőlegény. Az őrmester. Lopresti-huszárok. Kossuth-lovagok. István herceggeli összetűzés. Szalay csikósai. Rózsa Sándor amnesztiája. A testőrvadászok. A másodezredes. Lengyel vörössipkások. Bocskai-huszárok. Kiss Ernő és a fogoly tisz. Újházi. Gerillák. Nemzetőrök)

Mielőtt azon időszak szemléléséhez fognánk, mely a magyar hadsereg támadó operációjával kezdődik, ismerkedjünk meg e hadsereg alkatrészeivel.

A magyar forradalmi hadseregek alapját egyenesen a rációk mozgalmi teremték meg.

Hat egész hónapig alkalom volt ellenök seregeket gyűjteni, a régi sorkatonákat lekötelezni a magyar kormány iránti engedelmességre, s a külföldön levőket beidézni az országba.

Igy támadt „önkéntesek”, majd „*honvédek*” neve alatt a *tizenkét első honvéd bataillon*, kik számára e nevet nem eredetiség hajhászásból találta az illető miniszter, hanem azon óvatosságból, hogy ekként ne vádoltathassék, mint-ha Magyarország különálló hadsereget kívánna alakítani Ausztriáétól, az egészet csak mintegy mobilgarde-nak kívánták tekinteni.

Ezek mellett mintegy tizenöt régi sereget vett részt a forradalom csatáiban, mind a magva, a veleje a hadseregnek, köztük több idegenajkú, az „Alexander” című éppen egészen szláv, két bataillon *Zenini*, egy *Ceccopieri* pedig olasz.

A külföldön állomásozó huszárezredeket ezalatt proklamációkkal hívták szülőföldük segítségére.

Egy-egy proklamáció a legregényesebb utakon jutott az illetők kezébe, a küldött majd öltöne gombjaiba rejtve, majd csizmája talpában vitte be azokat, elment a csapházakba, hova a huszárok jártak, egy-egy szivar takarójában átadta nekik s azzal ismét eltűnt.

A huszárok közül sokan nem tudtak olvasni, a vett iratot elvitték az őrmesterüknek, az felolvasta nekik. És azután mindég összejártak az őrmester szobájába, nagy figyelmesen hallgatva ismét és ismét elolvastatták maguknak az iratot, megtanulták könyv nélkül. Senki sem tudott róla semmit.

És azután elkezdtek betegeskedni, senki sem tudta, mi bajuk. Sokan lefeküdtek, szívfájásról panaszkodott valamennyi, sok el is halt bele. A haldokló csak azt mondta még akkor is: „haza, haza, eressenek haza” s ha akkor megígérték neki: hogy elbocsátják, másnap már fölkelt, semmi baja sem volt.

A kapitány kérdezé a tábori orvostól, hogy mi lelte katonáit.

— *Sie haben das Heimweh.* [Honvágyuk van.] Felelé az szárazon.

A kapitány kinevette.

Egy reggel a kapitány éppen esküvőre akart menni menyasszonyával. Szép lengyel hölgy volt mátkája, ő is lengyel család ivadéka, gazdag és szellemdús.

Egy óra múlva neje leendett a kapitánynak, már kezét fogta az, midőn hírül hozzák neki, hogy a vezénylete

alatti huszárság felkerekedett és tömegestül Magyarországnak tart.

— Csak egy pillanatra! szólt a kapitány menyasszonyának, s hirtelen lóra ugorva nyargalt elsiető huszársai után. Egy folyam partjánál utólérte őket, s vissza akarta téríteni.

De a huszárok megragadták lova zabláját, s ahelyett, hogy vele mentek volna, ötet is magukkal vitték, beleugrattak a folyamba, keresztül úsztattak rajta és beértek Magyarországra.

Az „egy pillanatra” elhagyott menyasszony hiába sóhajt vőlegénye után, azóta két év folyott le már, és a vőlegény elméjétől megfosztottan ül az örültek házában, búsán ismételve e szavakat magába: „csak egy pillanatra”.... E vőlegény *Lenkey*.

És más országokból is eljöttek a huszárok, tűzön, vízen keresztül, éhezve, nélkülözve, túrve esőt és nap hevét. Gyakran megtámadtának, sok elesett közülök, aki megmaradt sietett tovább. Vezetőik az útban eladogatták óráikat, gyűrűiket, volt olyan, aki *érdemkeresztjét* is eladta: hogy bajtársainak kenyeret vegyen rajta. S mikor aztán sok nélkülözés, álmatlan éjszaka, csillaptalan futás közben kenyeret kapott a huszár, azt is kedves lovának adta, *maga torzsát evett*, amit káposztaföldeken talált.

Néhol csak egy kápláralja volt egy helyen, s az is kész volt egyedül megtenni a vándormadarak útját, az őrmester kivitte őket a város alá. — *„Én hazamegyek Magyarországra — monda nekik. — ha velem jöttök elviszlek, de nem kényszerítelek. — Két óráig fogok előre menni, addig hátra sem nézek, aki akar, elmaradhat, látni sem fogom.”*

És azután ment előre két óráig, nem nézve: hogy jön-e valaki utána, jön-e csak egy is, s mikor két óra múlva visszatekintett, mindeniket ott látta nyomában jönni, egy sem maradt el tőle.

Ezekkel s a nemzetőrséggel folytatta a szerbek elleni hadat a magyar minisztérium.

Batthyány semmi szabadcsapat felállítására nem adott engedélyt.

Lopresti báró állított ugyan saját költségén egy szabad huszárcsapatot, kiknek zölddolmányos példányait, lobo-gós ünggel, sajtyszerű elől-hátul ernyős csáköval Pesten is lehete egy ideig látni, maga vezérük páncélüngöt viselt. Azonban e csapat is nemsokára feloszlott.

A horvát bán bejöttekor Kossuth Erdélybe küldte emisszáriusokat, kik „*Kossuth lovagok*” cím alatt, az ottani fiatalságból szabadcsapatot alakítsanak. Ezek viselete volt piros csákö, szürke dolmány.

Ezen történt az első összeütközés Kossuth és *István herceg* között. A nádor tiltakozott a „*praetorianus turma*” ellen s azokat azontúl a hivatalos iratokban Mátyás-huszároknak kezdték nevezni.*

Ugyanekkor *Szalaynak* megengedettett csikósokbul szabadcsapatot alakítani, mely később egész ezreddé szaporodván, egyenruhát kapott, a csikósos bő ing, gatyá helyett kecskeméti népviselet módjára kurta Viktória dolmányt sűrű öngombokkal s kerek kalapot vörös tollal.

A jászkunok közül *Lehel-huszárok* ezrede támadt. A vén katonák ezeket sokáig „*Lehullhuszároknak*” csúfolták, de később ezek is helytálltak.

Perczelnek megengedettett *Zrinyi-* és *Hunyadi*-bataillonok címe alatt gyalogcsapatokat alakítani, melyhez

* Ez időkbén oly kemény affront támadt a nádor és Kossuth de még inkább Szemere között: hogy midőn Kossuth és Szemere értékre [értékeztet] akartak menni a nádorhoz, az nem fogadta őket: „*Kossuth-tal, mint miniszterrel nem beszél, felelé. Mint emberrel — igen. Szemerével mint emberrel sem.*” Ez utóbbinak okai azon intézkedések voltak, melyek által Szemere megakadályozá a nádor által szervezett koncentrációját azon idegen ezredeknek, miknek az országot el kelle hagyniok.

Batthyány ellenzései dacára a Budán létezett két gránátos bataillon is átállt.

Pesti proletáriusokból alakult egy úgynevezett „*barri-cadeur*” csapat kurta rézbuzogányokkal. Ez nyom nélkül elmúlt.

Midőn Kossuth Csongrád megyei körútját tevé a népfölkelés előidézése végett, egy éjszakán ismeretlen, vad kinézésű ember jelent meg előtte s jelenté: hogy őt *Rózsa Sándor* küldte — egyesek Kossuthhoz.

Ki volt ez a Rózsa Sándor?

Egy hírhedt banditája az alföldnek, ki tizenhét év óta folytonos rendőri üldözés alatt állt és sohasem fogathatott el.

Szegeden neje, gyermekei voltak, kiket sokszor meglátogatott és sohasem bírták mégis kézre keríteni.

Egyszer körülfogták már a házat, melyben meglephesék, midőn hirtelen három lóval kinyargalt, kettőt maga előtt hajtott, minden lovát ellőtték, csak azt nem, amelyen ült s annak a szél sem hághatott nyomába. Megszabadult.

Lován úgy ül ittas korában is, mintha hozzá volna nőve s minden lövése talál.

A környék tanyái, a térképre vehetlen buckák Szabadkától Jászberényig s a zombékok Becskerektől Csongrádig neki mind biztos menedékhelyei, ismerősei a pusztán elszórtan lakó kertészek, pásztorok és csaplárosok. Félnék tőle és ragaszkodnak hozzá. Akivel ő barátságban él, bátran legelhet gulyája, ménese a mezőn, senki meg nem lopja. Ezért az üldözők mindenütt nyomát vesztik, senki sem tudja, senki sem látja: hol volt, merre járt?

Ez az ember *tizenhét éve* után a folytonos törvényes üldözésnek megsejtve az alkalmat, melyben egy bélyegzett élet hibáit egy hősi halál árával jóvá lehet hozni, folyamodott Kossuthoz *amnesztiáért*, azon ígérettel:

hogy százötven főre menő társaival együtt kész leend a harcmezőre menni.

Kossuth nem késett az amnesztiát megadni. A kegylevél tartalma ez volt.

„Mi Magyarország kormánya és képviselőháza adjuk tudtára mindenknek akiket illet: miszerint Rózsa Sándor üldözött bűnös, magát előttünk töredelmes szívvel jelentvén és ígervén: hogy eddigi vétkes pályáját örök időkre odahagyandja, tőlünk eddigi vétkes múltjának következményeiért a törvény és igazság kezének megérdemelt büntetését elengedtetni kérte.

Miután a megtérő bűnös előtt a vezeklés s a vétkek helyrehozásának útját elzárni keresztyéni kötelességünk tilt, ennél fogva mi fenn nevezett Rózsa Sándornak e bűnbocsátó és felmentő levelünket oly föltétellel adtuk ki: hogy életét megjavítva és vétkes múltját elhagyva, magát és vétkeinek társait a haza harcaira szentelje s ekképpen mindazon terhes következésektől, miket a törvények elmúlt vétkeikért reá szabtak, minden időkre ment legyen, ellenben e kegyelmünket rögtön elveszítse, ha vétkes életmódjához újra visszatérne.

Költ sat. —”

(E tartalmat az eredetiből volt alkalmunk kivonni.)

E bűnbocsátó okiratot Kossuth *Félegyházára* küldé, ott egy kijelölt helyen Rózsa Sándor küldöttje átvette azt s kevés napok múlva az ígért csapat fegyverben állt s rögtön leküldetett a rácok ellen.

*

A bécsi *légionáriusoknak* három csapatja volt. Egyik Bimmel, másik Perczellel járt, a harmadik Hatvani alatt elveszett.

Volt egy Tirol vadászcsapat is, mely azonban később azon vadászezredbe beolvasztattott, melyet *Ormai Norbert* alakított.

Ez egyenesen Kossuth *testőrsége* volt. Ezek kísérték minden útjaiban, a legtöbb figyelemmel ezek voltak kiállítva.

Viseletük olyanforma csákó, mint az osztrák tüzéreké és molnárszín atilla zöld hajtókára.

Ünnepélyek alkalmával Kossuth fiai is ez egyenruhát viselték.

Egy napon midőn Kossuth jókedvében volt, belép hozzá az ezredes és kéri: hogy ezredének még egy *másodezredesre* volna szüksége, tegye meg a kormányzó a kinevezést.

— Van önnek már valakije?

— Ó, igen, csak a megerősítés hiányzik.

— Micsoda ember?

— Itt van a mellékszobában, maga győződjék meg minőségéről a kormányzó.

— Vezesse be.

Ormai kiment s egy perc múlva bejött, karján vezetve a vadászezred egyenruhájában — Kossuth idősebbik fiát.

— Mit akar ön? — riad rá Kossuth.

— Ím, az ajánlott másodezredes.

— Az én fiaim nem princek, ezt nem engedem meg.

Mészáros is jelen volt. „De én sem írnám alá” — dörmögé félig a szakállába.*

Másoktul ezen jelenetet akként hallám előadatni: hogy ez csupán az ezredes és Mészáros között történt, s a

* Egyébiránt Görgey táborában is volt egy *tíz esztendő*s fiú, mint *alhadnagy* alkalmazva, de aki már akkor is bámulatra méltó jeleit adta korát meghazudtoló lélekjelenlétének, elannyira: hogy később *hadi érdemeiért* főhadnagyi *előléptetést nyert*, s kiről a legvénebb katonák is komoly becsüléssel szoktak emlékezni.

hadügyminiszter tagadta meg a kinevezés megerősítését, a kormányzó meg sem tudta a dolgot.

Később e csapatokhoz lengyel dzsidások is alakultak, saját nemzeti színeiket viselve egyenruháikon, és utóbb lengyel gyaloglégiók, fehér kabátban, négyszegletű piros prémes sapkával. Ezekről szól az úgynevezett Dembinszky-induló verse:

„Jáci táci vojáci	Ezek a katonák mind
Klapci Krakováci	Krakkó-vidéki ifjak,
Cservena Csapicska	A vörös sipkások
Moja Kohanicska”	Az én kedvenceim.

Az ujonc huszárok ezredei közt volt még

A *Károlyi*-huszárság,

És az *Attila*-vitézek,

Mind a kettő későn jutott szerephez.

Legválogatottabb csapat volt az ujonc csapatok közt a *Bocskai huszárság*. Hajdufiúk mind; abból a földből valók, ahol apró emberek nem teremnek, Bocskai hírneves hajduinak nem rosszabb ivadéka.

Egy szép reggelen a *Bocskai huszárok* egy első csatájába induló zászlóalja ott tisztelkedett Kiss Ernő szállása előtt.

Gyönyörű fiatal napbarnította fiúk voltak. Őrnagyuk erős, széles vállu férfi, szőke bajusza hosszan simult alá piros arcán. Mély, erős hangja mennydörögve szólt, mikor vezényelt.

Kiss Ernő körülnyargalta a szép csinos csapatot. Fején zöld tábornoki bokrétája hajlongott a levegőben, leggyönyörűbb angol pej paripán lovagolt, segédeinek egyike hófehér arabs ménen ült, a tüzes keleti faj egy percig sem maradhatott nyugton, szüntelenül táncolt, szökölt.

A főparancsnok ablakából *egy fogoly tiszt* a cheveau-légérs-ktől nézte a szép látványt.

— Mit szól ön az *új huszárokhoz*? — kérdé tőle a tábornok.

— Azaz: hogy „újonc equirozott huszárok”-at akar ön mondani?

— S ön azt hinné: hogy ezek vén huszárok új mundérban?

— Legalábbis két évesek.

— Csak két hónaposak, lovat és fegyvert a múlt héten kaptak.

A tiszt elcsodálkozott.

Valaki azt kérde akkor Nyárytól: hogy miért nem teremtenek kétannyi lovasságot, ha oly könnyű embert találni hozzá.

Mert *egy huszár 232 darabból áll* —, felele a tréfálni mindig kész hazafi, s elszámálta azután a vitézkötéstől kezdve a sarkantyúpengőig s a zablától a kengyelvasig azon alkatrészeket, mik egy huszárral járnak. Emlékezni is sok rá.

— Most például egy regiment huszárt azért nem lehet kiállítani, hogy nincs ki zablakötőket csináljon.

A Bocskai-huszárokat azért nem lehetett két hónapig a csatába vinni, mert az egész ezred már készen levő egyenruháit, az ezekre felügyelő tiszt, a legsürgősebb napokban valahol mulatni járván, Pesten hagyta maradni.

A rendezetlenebb szabadcsapatok mesés számra növekedtek, névszerint azonban csak keveset ismerünk közülök.

Ezek közé tartoznak az *Újházy*-vadászok. Ezen mesés sajtóságairól nevezetes jellemű embertől alakítva. Neje, amaz örökített *Benyovszky Móric* leánya, ő maga a leghatározottabb republikanus, és fiai, kik e csapatot vezették, mind hasonlók apjukhoz és anyjukhoz.

Az *Oroszhegyi gerillák*. Vezérükről hírneves emberek, ki fél évig oly ügyesen tudott a harctér közepett csapatjával manővrózni, miszerint soha semmi néven nevezendő ellenséggel össze nem jött. (Mondják: hogy Kápolnárról részt vett volna az ütközetben.)

Hatvani szabadcsapatja. Ezen jellem és tehetség nélküli emberre háromezer főnyi önálló szabadcsapat volt bízva. Tisztjeinek egyike nem átvállalja egykor egy képviselő előtt nyilvánítani, miszerint nekik egyenes hivatásuk az országgyűlést szükség esetében széjjelverni. Mi volt azon „szükséges eset”, azt addig is hagyom találgatni, míg később tényekre nem kerül a sor, miknél az az illetők részéről határozottan kimondatott.

A *kecskeméti gerillák*. Kis, de jól rendezett csapat, később szerezte alakítva. (Cibakházánál nyílt harcban csatázott.)

Rákóczy-csapat. *Vasváry* Páltól alakítva, nagyobb részint a vidéki intelligens fiatalságból.

Ezenkívül volt a *nemzetőrség*, melynek leghasználhatóbb osztályai közé lehet számítani a *debreceni vörös pántlikásokat*, az *aradi nemzetőröket*, a *szabolcsi lovasokat*, a *beregi önkéntes csapatot*, a *borsodi nemzetőrséget*, a *szegedieket*, a *szabadkaiakat* és a *Székelyföldön élő minden rangú s korú férfit*.

Ezek voltak a magyar hadsereg alkatrészei múlt évi márciusban.

Tizenkilenc ezred huszár, egy ezred dzsidás, tizenöt bataillon régi sorkatona, 12 bataillon csatapróbált önkénytes és mintegy hatvan zászlóalj újonc honvéd. Mindezt a szabadcsapatokkal együtt mehetett mintegy 120 ezer főre.

Ebből Görgei 18 ezeret a hegyek közé vitt, 17 ezerrel a Tiszán átjött Perczel, Damjanich és Vécsey felhoztak az altáborból 15 ezeret, Bemmel volt 20 ezer. Komáromban 11 ezer. Eszéken 7, Pécsváradon 8 ezer. Aradot ostromolta 6. Szegedet őrizte kettő, később sajtászerű misszióval felruházva, a többit akkor szerelték.

XVI.

(Dembinszky megérkezése Debrecenbe. Fáklyás zenéje, az alárendelt vezérek. Lengyelek miatti aggodalom. Bécs eleste miatti vádak. Azoknak felvilágosítása)

Magyar hadsereg már volt, csak magyar hadvezérek nem voltak még.

A legnagyobb forradalmi név, Kossuth, nem volt katonai tehetség. Hadseregeket tudott előállítani, de vezetni nem.

Egy reggelen a kormány lapja, mint várt és mégis véletlen örömhírt jelente, hogy *Dembinszky megérkezett!*

Mindenki azt hitte: hogy a magyar seregek azért nem tudnak eleinte elhatározó győzelemhez jutni, mert nem volt alkalmas fővezérük. Ez európai notabilitás megérkezte igen derülteké tette az arcokat.

Egy osztrák státusférfi e hírt olvasva azt mondá: „*A magyarok jól értenek az újságcsináláshoz. A „Dembinszky” név maga többet ér fél hadseregükénél.*”

De lehetett látni szomorú arcokat is. És éppen nem katonákét, kik tán babéraikat félthetnék az új fővezértől, hanem státusférfiakét, kik e lépésben, mely egy *lengyel forradalmi tábornokot* tesz a magyar mozgalmak vezetőjévé, beláthatlan bajoknak látják kútforrását.

A tábornok fáklyászenét kapott, beszédet intéztek hozzá lengyel és francia nyelven.

Mondják: hogy mint bőrkereskedő jött át a vámokon s hogy *Kassán Schlick* tábornokkal több óráig beszélgetett volna egy vendéglőben. (Ez alig valószínű)

— Sokkal különösebb volna, monda: ha csakugyan bőrkereskedő volna s itt Dembinszkynek adná ki magát.

Később be is bizonyítá: hogy az; de akinek az a fatális passziója van: hogy emberbőrrel szeret kereskedni.

A parancs kiadatott az alvezéreknek: hogy seregeiket Dembinszky parancsai alá rendeljék, s várta mindenki feszülten: hogy vajon Görgey és Perczel, e két önfejű, büszke ember engedelmeskedik-e.

*

Perczel átadta a vezérséget, maga elment új seregeket gyűjteni. Ez az ember heves fejű, szilaj karakter, és rendkívül hiú, de azért nem sérthette őt meg úgy soha Magyarország: hogy minden erejét újra föl nem ajánlotta volna szolgálatára. A kész hadseregeket, miket ő alakított, elvették tőle, s ő nekiindult megint újakat szerezni, azokat megint elvették. Egy hónap múlva harmadszor is új serege volt, két hét múlva harmadszor is elvételét tőle. Soha sem revoltált miatta.

Görgey azonban magasabb politikai nézetek miatt nem tartózkodott napiparancsában a lengyel fővezér iránti ellenszenvét kifejezni, s ez volt az első lépés, mi számára pártot és ellenpártot csinált az országgyűlésen.

Ki a magyar hadsereg közt harcoló lengyelekkel közelebb ismeretségbe jutott, nem ok nélkül döbbsent meg a magyar hadvezetésnek *lengyel hadvezér* kezére jutásán.

A lengyelek minden sóhajtása *Varsó* volt és *Lemberg*, a velök szövetségés okvetlenül ellenségévé tette Oroszországot a magyar mozgalomnak.

Csatlakozni egy szerencsétlen nemzettel mindenesetre igen regényes, magasztos eszme, s a magyar kormány e tekintetben nem tudott *egoista* lenni.

Bécs eleste is a magyarokat vádolja! — mondának. A lengyeleket elhagyni másik perfidia volna.

Es nem volt igazuk.

A bécsi októberi napok eseményei elannyira véletlenül jöttek a magyar kormánynak: hogy maga Kossuth annyit

sem tudott: hogy az ottani mozgalmaknak mi célja van? Később bebizonyult: hogy azt akkor a bécsiek sem tudták.

A magyar kormány nemcsak hogy indítója nem volt a bécsi forradalomnak, sőt még csak azután járt utána: hogy megtudhassa: ha vajon lehetne-e azzal a magyar forradalmat valami összeköttetésbe tenni?

E célból felmentek Kossuth küldöttei a birodalmi fővárosba, mely körül már akkor húzódott össze a császári seregek cernirozó hálózata.

A főváros forradalmi elemei még akkor el voltak foglalva diadalaik mámorával, elannyira, hogy semmi előkészületeiket sem lehetne észrevenni a védelemre.

Az *aula* gyűlésein lehetne egyedül komoly jelenségét észrevenni a perc nagyságának. Ezek el voltak készülve a harcolásra, de nem volt vezetőjük, és erejük sem volt oly nagy, mint gyaníták. Alig voltak háromezren. Bátorságuk ugyan volt minden indítványt elfogadni, ami Kossuthtól jó, de erejük kevés volt annak kivételére.

Az *országgyűlés* sehogy sem akarta a forradalmat magáévá tenni, s azon kérdésekre: hogy kívánja-e a magyar hadsereg intervencióját: szüntelen kitérőleg felelt.

A *községtanács* azon felszólításra: hogy a horvát bánt ne bocsássa be Bécs falai közé, ezzel a skrupulussal állt elő:

„*A horvát bán egyszersmind osztrák altábornagy is...* Mint horvát bánnak nincs semmi keresete Bécsben, de mint osztrák altábornagy teljes joggal idejöhét. Már most csak azt kell megtudnunk: hogy mint horvát bán akar-e bejönni, vagy mint osztrák altábornagy? ehhez képest fogunk neki ellenállani vagy engedni.”

Ezen finom distinkcióból láthatni: hogy azok az urak olvashatták Kantot és Hegelt, s ők nem okai: hogy a forradalomnak nincsen logikája.

— Igen, — mondának a küldöttek —, de az mindegy akárminő öltözetben jön is, ha úgy jön, mint önök ellensége.

— Arról mi nem tudunk semmit. (*Thut er das?* — kérdező egy közülök egészen meglepetve.)

Pedig éppen akkor hoztak oda egy *hat fontos golyót*, melyet a lineáknál csoportosuló tömegekre lövetett.

A *nemzetőrség vezére* még eredetibb módon fejezte ki magát.

Egy nagy ív papirosra lerajzolta először Bécsnek, azután Auersperg seregeinek, azután a horvát bán táborának, és a magyar seregeknek állásait s ott schwarz auf weiss bemutatta a küldötteknek: hogy az osztrák seregek állása és manőverei éppen nem Bécs ellen vannak fordítva, hanem a magyar tábor ellen, és eszerint nem Bécsnek kell magát védni, hanem a magyaroknak.

Ez alkalommal tehát, midőn még a magyaroknak módjukban lehetett volna a bécsi forradalommal egyesülni, annak vezérei annyira el voltak barikádózva szillogizmusokkal, hogy ez létre nem jöhetett. A magyarok közbejöttét csak akkor kezdték már kívánni, mikor az teljes lehetetlenség volt.

Ez volt egyenesen az oka: hogy a magyar seregek elébb nem iparkodtak Bécs alá sietni. Ez okozta a magyar forradalom vezetőinek habozását.

Ami végre a lengyeleket illeti, midőn követeik még az 1848-i márciusban a *pesti forradalmi választmánnyal* magukat érintkezésbe tevék, ez egyszerű publikánusokból s nagy részint heves fejű fiatalokból szerkezett testület ezen választ adá nekik:

— „Ha a lengyel nemzet magának életet és jövődőt akar biztosítani, ne keresse annak alapjait idegen népek szimpátiájában, hanem tulajdon népében. Nyerje meg magának azon elemeket, melyek vele legközelebb roko-

nok, tulajdon *köznépét*, ugyanazon köznépét, mely Galíciában egyedül képes volt a forradalmat leküzdeni, emelje fel magához azon néprétegeket, miket a magyar nemzet iparkodott magával azonosítani, és élni fog.”

Egyszerű publikánusoktól ez elég józan válasz volt, bár voltak ott is, kik egy negyvenezer főnyi sereg *megígérésére* szavaztak, mely Lengyelország segélyére siessen.

Hogy hol vették volna *akkor* azt a negyvenezer katonát, azt máig sem bírom kitalálni.

XVII.

(A márciusi forradalom kezdetén szociális mozgalom. Kossuth és Vasvári. Dicsőséges nagy urak, hát hogy vagytok. Deák az úrbériségi törvényekkel. Deák anekdotája a napiparancsról)

A magyarországi márciusi mozgalmak félreismerhetlen tendenciája a népnek földesurai alól felszabadítása, a polgári jogegyenlőség utáni törekvés, és nem a birodalom szétdarabolása.

Ezért tartható a mozgalom inkább *szociális*, mint politikai forradalomnak.

Ezért találtak ennek sarkalatos pontjai nagyobb ellenzésre a magyar országgyűlés arisztokratikus frakciói közt, mint a bécsi kabinétben, s ezért maradtak fenn ennek kivívott eredményei a politikai forradalom eleste után is.

A pesti rögtönzött forradalmi választmány az 1848ki márciusi napokban rég összeköttetésbe tévé magát az ország nevezetesebb községeivel, mik a nép felszabadítását az úrhatalom alól mind örömmel elfogadták, és Pozsonyban még mindég nem volt törvénybe tévé a petíció ezt érdeklő pontja.

Sőt még azt is föl lehetne tenni: hogyha tárgyalás alá vétetik, el fog bukni, s akkor a felizgatott jobbágyság elkeseredett ellenévé leend saját honfiainak.

Ezt megelőzendő Kossuth magához hivatá *Vasvári Pált*, egyikét a pesti szocialista mozgalom vezetőinek.

E fiatal, alig 21 éves népszónok azon időben csaknem oly befolyással bírt a közönségre, mint maga Kossuth. Kimeríthetlen csengő hangorgánium, helyesen alkalmazott pátosz, elragadó stíl, hőroszi termet, széles ismeretek, merész ideák, s feddhetlen hírnév — egyszerűen minden sajtóság megvolt benne, mi egy népszónokot közkedvességűvé bír tenni.

Kossuth tehát tartva a törvényjavaslat elbukásától, a fiatal demagógot szólítá fel: hogy aznap menjen fel vele az országgyűlésre s a pesti mozgalmi párt nevében szólaljon fel a gyülekezet előtt.

Vasvári elment, de szónoklatára már ekkor nem volt szükség.....

.....Egy vers kezdett el cirkulálni ezen időkbén, csak kéziratban, de melynek példányai villámgyorsasággal terjedtek el minden körökben.

Szerzőjéül sokan Petőfit hitték, de ő nyilván nem fogadta el magáénak.

A vers így kezdődik:

„*Dicsőséges nagy urak! Hát hogy vagytok?*

Nem vizsket-e egy kicsinyt a nyakatok?”....

Végződik pedig ekkép:

.....„*Ásót, kaszát, vasvillát ragadjatok!*

Vasvillára velök, aztán szemétre

Ott egyék őket kutyáink ebédre.”

A vers parasztokhöz szólt és az urakat illette s ez utóbbiakra nézve nem volt a leghízelkedőbb hangon fogalmazva.

Egy *arisztokrata klub* körében egy szép reggel éppen e verset olvasák, s a halvány arcok emberei kételkedve tudakozák *Kiss M.-től*: ki éppen akkor érkezett Pestről: ha igaz-e, miszerint ott *negyvenezernyi pórhad* van összegyülekezve a Rákoson.

— Azt nem tudom — felelé ez —, de biz ott könnyen lehet több is.

E remegés közben meglátják az ablakon át *Széchényit* az utcán, s látva hogy éppen ő is odasiet, reményteljesen néztek elébe, tudva: hogy a mindenre kész státusférfit az egész pesti forradalomra nem sokat ád, azt rendesen „*parapluie révolution*”-nak csúfolva.

A lépcsőn egy radikál hazafival találkozott a nemes gróf.

— Bon jour, citoyen Széchényi: — köszönti — a grófot.

— Bon soir, citoyen *sansculotte!* — viszonozza a gróf komikus gunyorral.

A klub ajtaja megnyílt, a gróf belépett, — tán sejtette az arcok sápadtságának okát, ha nem, úgy még érdekesebb a tréfa. Ezen szavakkal köszönte be hozzájuk:

„— *Dicsőséges nagy urak! hát hogy vagytok?...*”

A jobbagység felszabadítása iránti törvényjavaslat még ez napon egy szó ellenmondás nélkül keresztülment, mégpedig minden mentális rezerváta, minden klauzula nélkül, még csak annyira sem is formuláztatott: hogy ki lehetett volna belőle igazodni.

Mikor aztán *Deák Ferenc* átvette az igazságügyi tárcát, e törvények keze alá kerülnek, és nem bír rajtuk eligazodni. A legelső kérdés az: hogy bele vannak-e az úrbériségbe érve a szőlők, a majorsági földek és királyi haszonvételek?

Odaizen Kossuthhoz, az azt feleli: hogy *minden* bele van értve.

Nem hisz neki, elmegy Szentkirályihoz, aki a törvényeket formulázta; az meg azt válaszolja: hogy *semmi* sincs beleértve.

— No ti éppen úgy csináltátok ezt a törvényt, mint az egyszeri porosz generális a francia háborúban a napiparancsot, monda az anekdotákban kifogyhatlan státusférfi.

Az is meghallotta egyszer: hogy a katonái rendetlenkednek s elhatározta magában: hogy ennek egy napiparancsban véget fog vetni, s evégett leülteté a segédét: hogy majd diktál neki.

„— Írja ön! *napiparancs* Leírta ön? ... olvassa el.”

„— Napiparancs...”

„— Igen jól van, írja tovább: — Sigmaringen.... Leírta ön?... olvassa fel.”

„— Sigmaringen...”

„— Ezer ördög! olvassa ön fel az egészet.”

„— Napiparancs ...Sigmaringen.”

— „Helyes. Írja továbbAnno 1809. die ...nézze meg a kalendáriumban s aztán olvassa fel. De az egészet.”

„— Napiparancs. — Sigmaringen. Anno 1809.”

„— No, *a többit úgyis tudja ön*, nekem Wachtparadera kell mennem.”

Ilyenformán írtatok meg ti is az 1848 törvényeket. Felyül a címet, alul a dátumot, a többit majd tudni fogja az illető miniszter.”

És ezen törvények idézték elő az ellenforradalmat a birodalom minden részeiben, nem a politikai külön engedélyek, mikben Magyarország részesült.

XVIII.

(Kossuth és a békepárt programja, Kossuth szobája. Regényes kalandja a csongrádi pusztán. Kifogásai a program ellen. Mentése a hírelt gabonamérgezésnek. A félig nyílt ajtó. Az 1848-ki törvények non plus ultrája. Kossuth és a küldött párbeszéde. Görgeyről véleménye. Békülési szándéka. Rezignációja. A békepárt hivatalos működése. Ennek megszakadása)

Február közepe.

A kormánynak még nem volt semmi *kimondott politikája*.

Kossuth, valahányszor a jövődők iránti nézetei felől interpelláltatott, mindannyiszor azt a választ adta: *hogyan a politika az egzisztenciák tudománya*.

Ez a szava utóbb történelmi frázissá vált.

A kormány hivatalos orgánumban ezalatt sok mindent lehet olvasni: kinevezéseket, köröztetéseket, a kaliforniai bányák ismertetését és ismeretlen férfiak gyöngéd leveleit ismeretlen hölgyekhez, csak a kormányzati politikáról semmit.

Nyáry több ízben sürgette Kossuthot: hogy e hivatalos lapban nyisson tért egy enunciókormánypolitika manifesztációinak.

Egy kellemetlen incidens következtében Kossuth kényszerülve érezte magát e kívánatnak annyiban eleget tenni: hogy a honvédelmi bizottság ülésében elhatározta, miszerint *Jósika* (tehát nem Nyáry) felügyelete alatt a kormánylap dialektikai szerkesztését elkülönítse a technikaitól, s evégett a leendő szerkesztőség programját felkérte magához, meggyőződendő afelől, vajon e program tételei saját elveivel kvadrálnak-e.

E program volt egyszersmind a még magát nem konstituált, de szellemi kohézióban létező *békepárt* programja is.

E program alaptételei közt ezen szavak is voltak:

„*A magyar nemzet csak törvényeiért fogott fegyvert, semmi egyébért nem.*”

„*Mihelyt a magyar nemzet törvényei biztosítva lesznek, megszűnik áldozni a nép vérével.*”

Nyárynak és illetőleg a békepártnak küldötte, ki e programot Kossuthoz felvitte, másnapra kihallgatási időt nyert, az értekezés három hosszú óráig tartott; az eredmény az lön: hogy Kossuth a programot — *elfogadta.*

Érdekesnek találjuk e párbeszédet az elnök és küldött között, mint olyat, mely sok eddig kétséges tárgyra fényt vet, közölni. Egyike volt ez azon óráknak, midőn Kossuth minden zaklató befolyástól szabadon, lelkét, szívét feltárta a kérdező előtt, és tudott bízni abban, ki neki nem hízelt.

A küldött beléptekor Kossuth nyájasan lépett elé, fején kis fekete sipkájában, egyszerű házi öltönyben, s miután őt szívesen üdvözölte, asztalához ment és szivarra gyújtott, mint szokta, mielőtt valami fontos értekezéshez kezdett, úgy hogy a beszéd vége felé valóságos füstfelleg környezte rendesen a beszélőket.

Asztalán éppen nem lehet látni *azon pár pisztolyt*, melyet külföldi románírók fantáziája odaképzelt. Dacára a Bem elleni merényletnek, Kossuth ilyszerű elővigyázat tal sohasem élt, személyére nézve pedig sem poltron sem gyanakodó nem volt. (Egy alkalommal, midőn népfelkelést rendezni Csongrád megyében járt, Csongrád és Kecskemét között kíséretével együtt eltévedt. Szekereik bejárhatlan homokbuckák közé jutottak, s ők kénytelenek voltak az előttük álló erdőn keresztül gyalogolni. Kossuth itt szétküldte kísérőit, hogy keressenek valami ösvényt, mely útba vezesse. Mellette csak ketten maradtak, kikkel az avarban egy dombra leült, s már esteledni kezdett, a látkör elszürkült, és még kísérői közül egy sem

tért vissza. „*Most éppen úgy vagyunk, mint Mohamed mekkai futásakor*” monda Kossuth, elmerengve a regényesen elbarnuló esti tájon. Egyszer kísérői egyike egy a távolból közelgő porfellegre lesz figyelmes. Később vágató lovak alakját hiszi észrevenni, s figyelmezteti Kossuthot a jelenetre. „Ellenséges lovasság-e az? vagy szegénylegények?” — „*Akárkik legyenek* — válaszola Kossuth —, meg nem rendülő hangnyomattal —, *ha velünk van bajok, majd rájok ijesztünk*”. A lovak csakugyan meglátták az ottállókat, s arra tartottak sietve, a kísérők rá akarták venni Kossuthot: hogy vonuljon az elhagyott erdőbe vissza, de az nem távozott. Pár perc múlva az érkező lovak előtt állottak. A Csongrádból elébe küldött díszlovasság volt az, mely az eltévedt népszónokot keresni a pusztának indult. Egyébiránt Kossuth víni igen jól tudott, s lövésbeni ügyességét a kápolnai csata előtt bebizonyította, amidőn egy golyóra töltött stuccal *egy magasan repülő kócsagot lelőtt*.

Tehát pisztolyok éppen nem voltak láthatók asztalán, annál nagyobb mennyiségben szivarok, *mégpedig nem a legjobbak*.

Miután rágyújtott, szemébe nézett a küldöttnek, s az asztalán levő programot felvéve, odanyújtá neki.

— Nehány pontot nem szeretek benne. Elmondom, melyeket. Itt egy helyen az áll: „nekünk nem szabad oly eszközökhöz folyamodnunk, még az önvédelem végső esetében sem, melyek bennünket a közvélemény előtt megbélyegeznének.” Ez olyanformát tesz, mintha mi már folyamodtunk volna ilyen eszközökhöz, s most ezért magunknak szemrehányást tennénk.

— És folyamodtunk is. A császáriak azzal vádolnak bennünket: hogy Győrött 80 ezer mérő gabonát akart egy kormánybiztosunk megmérgezni, de ebben megakadályoztatott.

— Ezt meg kell önnek magyaráznom. Nekünk Győrött igenis volt 80 ezer mérő gabonánk, melyet nem volt sem időnk, sem módunk onnan elszállítatni. Ennek egy részét, nehogy idegen kézre jusson, elsüllyesztettük, a megmaradtat még így sem semmisíthetvén meg, kormánybiztosunk proklamációkat nyomatott, amelyekben figyelmeztet mindenkit: hogy az ottmaradt gabonához ne nyúljon, mert meg van mérgezve. Ez ötlet merő ártatlan jóakarattól származott tőle, persze: hogy semmi célra nem vezetett, a császáriak tulajdon proklamációnkat dokumentumul használták ellenünk, hanem azért jól tudva: hogy 80 ezer mérő gabonát megmérgezni nem tréfadolog, bizony hozzányúltak ahhoz, meg is örölték, az meg is ették, és most is élnek tőle.

E percben a *mellékszoba ajtaja csikorogni kezdett*, odatekintének mind a ketten, a félig nyitott ajtó mellől valami női ruha áruló fodrai látszottak elő. Kossuth bosszúsán csóválta meg fejét, odament az ajtóhoz és becsukta.

— A másik pont — monda a küldöttnek —, mely ellen kifogásom van, — s ez már nagyobb kifogás, — a fentebbi: „a magyar nemzet csak törvényeiért küzd, azontúl semmiért.” Ezt én nem akarom kimondatni.

— Pedig én úgy hiszem: hogy csak azért küzd.

— Az nem bizonyos, de tegyük fel: ha úgy volna is; hiszen akkor boldogság volna elleneink állapotja, ha mi őket arról biztosítanók: hogy győzelmünk esetére sem bánunk velök oly keményen, mint ők mivelünk. Ha Ausztria azt előre tudhatja: hogy semmit sem reszkíroz a háborúban, nem volna jó dolga; ha végig nem folytatná, miután legrosszabb esetben is semmit sem fog veszíteni.

— Én nem úgy vettem fel a dolgot. Én a háborúját az ellenségnek nem tartom a dinasztia érdekében viselt harcnak. Ezt a birodalom összes arisztokráciája viseli a

birodalom összes demokráciája ellen. Ezek mindenáron szeretnének bennünket oly térre hozni, ahol a magyar alkotmány törvényei a dinasztíát s a többi örökös tartományokat nem zsenírozzák. Ezeknek mindegy a kimenetele, ha mi élethalálharcot izenünk a monarchiának. Ha győzünk és elszakadunk, széthull a monarchia, s annak egyes részeiben ők kormányozhatnak tőlünk függetlenül, ha legyőzetünk, az ő érdekeik kerülnek felyül; — de ha mi kimondjuk, hogy csupán az 1848-ki demokratikus törvényekért harcolunk, s elszakadni nem akarunk soha, a dinasztia átlátandja: hogy egy országot, mely a tulajdon magáé, a háborúi pusztításoknak kitennie céltalanság, s ha minket az ország jövődjének alakításában nem influenszíroznak az *anarchikus pártok* korifeusai, úgy hiszem, a dinasztia is képes leend magát *oligarchikus pártfogóitól* emancipálni.

— Önnek igaza lehet, de mi szükség azt nekünk most kimondani? Ha semmit sem szólunk, mindent tehetünk, de ha megkötjük magunkat, nem tehetünk egyebet, mint amit kimondtunk.

— Azért kell ezt nekünk most kimondanunk, mert most van éppen szükségünk egy jelszóra, egy politikai devise-re, mely mint egy hitágazat, összetartsa a magát e mostani zavarok közt orientálni nem tudó nemzetet, még most nemzetiségi harcot vívunk, de ha minden pártnézetnek szabad utat engedünk magának prozelitákat szerezni, ennél rosszabb háborúnk is lehet — polgárháború: republikánusok és monarchisták harca minmagunk között. Már eddig is, a kormány semmi politikát nem enunciólván, egyes hadvezérek veszik maguknak azt a szabadságot: hogy proklamációikban pártnézetek fejévé tegyék magukat, így Perczel hadserege republikánizmussal van eltöltve, míg Görgey egy proklamációjában nyíltan kimondja: *hogy ugyanazon buzgalommal fog küzdeni az*

1848-ki törvényekért, mellyel a republikánus izgatók ellen.

— Ne beszéljen ön Görgeyről! — kiálta fel Kossuth indulatosan.

— Engemet nem is ő érdekel, hanem az a 20 ezer ember, aki vele van.

— Görgey áruló!...

— Be volna az bizonyítva?

— *Testvére, Görgey Guidó a bécsi kabinetben hivatalnok.*

— Én ezt nem tartom elég oknak a gyanúra.

— De az ő nyilatkozata sem elég arra: hogy bennünket szabályozzon.

— Megbocsásson elnök úr, ha tán némi indiszkréciót engedek meg magamnak. Én bizonyosan tudom: hogy ön dacára háromévi fogságának, jobban szereti hazáját, mint gyűlöli a dinasztíát, s ezért nem fog oly kockajátékba kezdeni, mely vagy Ausztria vagy Magyarország végenyészetével fogna befejeztetni. Én tudom bizonyosan: hogy ön *Csányi László* kormánybiztos által összeköttetésbe tette magát a *bécsi országgyűléssel*, a Magyarország és Ausztria közti viszályok komponálása végett.

Kossuth egy percre konsternálva látszott, azután férfias bizalommal közelebb simult az emberhez. „Sőt még többet is tettem a béke helyreállítása végett.”

— Igen, még többet is tettem. Egyike az udvarnál nagy befolyással bíró arisztokratáinknak, — egykor nevét is megmondhatom önnek, — hozzám jött és tudtomra adá: hogy *Ollmüczbe* menend, s ott, ha kívánom, minden elkövetend: hogy az udvart velünk egyezkedésre bírja, — én elmondtam neki föltételeinket, bár elfogadnák.

...Higgye el ön, engemet a nagyravágyás nem hajt e küzdelembe. Itt vagyok, mert látom: hogy szüksége van rám a hazának, és *hátralépek*, ha azt nem látom veszély-

ben többé... Én tudom: hogy e nép engemet mennyire szeret, ha győzni találunk, elborzadok azon gondolattól: hogy mit fog velem tenni? ... Tán koronájával is képes lenne megkínálni, amitől Isten őrizze meg fejemet... Akkor én nemcsak feje, de tagja sem lehetek Magyarországnak, — kivándorlok: hogy a jövő kormányzatnak útjában ne legyek azon enorm szeretettel, mellyel a nép hozzám ragaszkodik. Akkor szüksége lesz az országnak egy Deákra, egy oly kormányzati főre, mint ő, — egy adminisztratív talentumra, mint Nyáry, — egy organizáló észre, mint Szemere, — rám, — kegyencére a népnek, — izgatóra — semmi; — félremegek, — elfelejtetem magamat, — ellhallgatok;... nem keserűségből, nem dacból; — meggyőződésem hozta áldozatból.

Ezt mondta Kossuth és szemei megteltek könnyel, míg beszélt, én hiszem: hogy azon percben mind igazán hitte, érezte, amit mondott; — kár, hogy elfelejté.

E percben a mellékszoba ajtaja előtt ismét gyanús lábcsozogás hallatszott. Kossuth kezét nyújtá a küldöttnek, s elbocsátá őt magától.....

*

Másnap a békepárt elkezdte működését a kormány orgánumban, az anarchista frakciók nagy zajt ütöttek miatta az országgyűlésen, a kormány kétszer interpelláltatott: hogy az ő politikája-e az *1848 törvények non plus ultrájának* nyilatkozványa? A kormány nevében Jósika határozottan kinyilatkoztatá a hivatalos lapban: hogy „igen”, míg Kossuth az országgyűlésen egy beszédet tartott, mely szinte az 1848-ki törvények célul kitűzését fogadta el. Erre Kossuthnak rettenetes szcénái lettek odahaza. Környezete engesztelhetetlenül izgatta a szerintők Kossuth személye iránti árulás ellen, s egy napon

Jósika egy igen kíméletes cirkumskripcióval, de azért elég érthetően írt levélben tudtára adá a békepártnak, hogy a hivatalos orgánium működései miatt Kossuthnak kimondhatlan sok *privát kellemetlenségei* vannak.

A békepárt visszalépett alig két hétig tartó befolyása után a kormányra, s azontúl mint önálló párt konstituálta magát, — *a kormány ellenében.* ...

*

Kossuth nem volt az az ember, amivé őt környezete tevée.

Természeténél fogva igénytelen, lemondó: környezete által lón nagyravágyó, követelő.

Természeténél fogva bizalmas, nyílt szívű; környezete által gyanakodó, féltékeny.

Természeténél fogva egyszerű polgár, környezete által udvari nimbuszba zárt láma.

Természeténél fogva határozott karakter, környezete miatt ingatag, következtelen, s végre környezete által személyes bátorsága dacára annyiszor kislelkű.

XIX.

(Dembinszky és Görgey közti viszályok. Schlik tábornok megszabadulása. Kmety és Bulharyn. Dembinszky találkozás a Görgeyvel. Kápolnai csata, a magyar had képe csata előtt. Az előcsapat viadala, az elveszett lovasüteg. Dzsidasokkali viadal. Dembinszky ostrommal veszi be Kápolnát személyesen. Görgey az elfoglalt ágyúkat visszaveszi. Kmety elkésik. Dembinszky visszavonulást parancsol. Görgey dühe emiatt. Zanini ezred elvész. Don Miquel megszabadul. Visszavonulás a mocsárok közt. Görgey elfogatja Dembinszkyt. Kossuth, Dembinszky és Görgey együtt. Görgey vádjai. Görgey Klapkát ajánlja vezérnek. Kossuth Görgeyt nevezi ki. Két nap múlva kinevezi

Vetert. Megszidja az újságokat. Szolnoki csata. Dembinszky felfedezi tervét. Ennek hiányai. Kossuthnak ír kikelő hangon. Vetert Damjanich vegzálja. Vetter sárgaságba esik. Vécsey be akarja bizonyítani: hogy a szolnoki csatát ő nyerte meg. Egy lengyel legionárius szavai Dembinszky mellőztetése után)

Negyvetötezer ember állt a Tisza és Duna közt Dembinszky vezénylete alatt. Ezek közt azon 18 ezer ember, kiket Görgey bámulatos hegyi útjából elhozott.

A közönség s egynémely indiszkrétusabb hírlap fennhangon beszélt már a Görgey és Dembinszky közötti *differenciáról*.

A tény ez volt.

Schlik tábornok serege Klapka, Görgey és Dembinszky által oly helyzetbe volt szorítva: hogy csak az ügyes operációtól függött annak nagy részét semmivé tenni.

Ekkor parancsot ad Dembinszky Görgeynek: hogy egy félóránnyira vonuljon odább. Görgey figyelmezteti a tábornokot: hogy ezen esetben Schlik tábornok seregeinek út nyílik a megszabadulásra. Dembinszky ismétli a parancsot, Görgey engedelmeskedik, és Schlik tábornok megszabadul.

A két vezér egymást okolta, s a közönség szimpátiái szerint pártolta az egyiket vagy a másikat; — a helyzeteket nem ismerve máig sem tudja senki, melyiknek volt igaza.

Második összeütközésük volt azon: hogy Dembinszky *Kmety* dandárát *Bulharyn* tábornoknak kívánta átadatni.

Görgey ennek nyíltan ellenszegült, felhozva: hogy kinevezéseket s vezérváltoztatásokat csak a kormány tehet; — a dandár *Kmety* kezén maradt.

Azután *parancsolá* Dembinszky Görgeynek: hogy küldjön át hozzá két ágyútelepet, s *kérette*: hogy maga is jöjjön el hozzá barátságos értekezésre.

Görgey elküldte az ágyúkat, de maga nem ment.

Ekkor *parancsolta* Dembinszky az eljövotelt. A parancsszóra Görgey megjelent nála. Az eleinte feszes, hideg találkozás, később melegebbé, bizalmasabbá vált; — a két vezér mint jó barát vált el egymástúl.

Ekkor következett a *kápolnai* ütközet.

Korán reggel volt. Sűrű téli *köd* lepte az egész tájat, a felállított ezredek egyik végétől a másikig nem lehet látni.

A csata előtt reggeli 8 óra tájon *kisütött a nap*, legelső sugáira felszakadt a köd a tájról s mintha most hullott volna alá az égből, kitűnt a sorban, rendben felállított magyar hadsereg.

Soha nagyszerűbb kép e hadak jelenetében nem volt látható.

Maguk az ország minden részeiből összegyűlt hadseregek, melyek egymást még együtt nem látták, meg voltak lepetve önerejük nem sejtett nagyságátúl.

A gyalogság hosszú sorban felállított rendei, mint egy ércskalászos vetés vonultak el jobbra és balra, amerre szem látott, s egy csapatban együtt állt hétezer huszár, a világnak legszebb hétezer lovas katonája.

Az akkor felkelő nap, mintegy égő csataszignál végig fénylett, csillogott a hosszú sor szuronyon s a kivont fényes kardok élén.

Mindenki keble tágult e látványon, a szívekbe új bizalom ömlött, égett, vágyott mindenki a csata után, s midőn az előcsapatok Szihalomnál összeütköztek, a legelső összecsapásnál elvettek egy *lovas batteriát*, s dühös viadalban egy divízió dzsidást szétverték, a huszárok vezetője maga számtalan sebben elesett. Ő is dzsidásoknál szolgált hajdan s most; hogy azokkal jutott össze, kicsavarta egynek a kezéből dzsidáját: „megállj, úgymonda, *majd én tanítalak meg dzsidával bánni*” s azzal

közibük vágatott, lovát leszúrták, azután gyalog küzdött, míg huszárai ki nem szabadíták, de sebekkel elborítva.

Másfelől azalatt maga az ősz fővezér vezette gyalogságát a megszállott Kápolnának, másodszori rohamra elfoglalta azt, egy gránát darabja őt magát is nyakszirton ütötte, de nem veszélyesen.

Görgey brigádjától ezalatt elvettek két ágyút. Meglátja a vezér s maga mellé vesz két eszkadron huszárt, s nyargal személyesen ágyúit visszafoglalni. A huszárok őrnagya elébe vágat s feltartóztatja: „uram, az ön élete drágább mint a két ágyú.” — „*Nekem nem az*” felelé rá a vezér. „De nekem igen, hanem hogy mindkettőnknek kedve teljék, elmegyek én magam a huszárokkal, visszahozom az ágyúkat, s mindketten ki leszünk elégítve.” — „Ígérje ön becsületszavára.” — „Ígérem”. S azon percben nyargalt az őrnagy az ellen csapatjai közé, fél óra múlva visszajött, fején össze volt szabdalva a csákó, képe fekete a puskaporfüsttől. *Az ágyúkat visszahoztam, jelenté, de huszárjaim fele ottveszett.*

E csatáról német regényírók és magyar nemkatonák azt állítják: hogy Görgey nem vett benne részt, sőt elkésett belőle. Az, aki elkésett, *Kmety* volt, ezt is az okozta: hogy négy mérföldnyire lévén detasírozva, mire odaért, már a diszpozíciók megváltoztak.

A viadal hevében parancsot adott Dembinszky a *visszavonulásra*.

Alvezérei kétségbeesetten nyargalnak hozzá, a visszavonulás okát megtudandók, — azoknak nem felel semmit.

Végre odamegy Görgey, megtudandó: hogy miért vesztegeti el a fővezér a lelkesedés e soha vissza nem hozható pillanatát.

Neki azt felelte: hogy *a seregnek nincs többé proviántja.*

Görgey fehér lett a dühtől e szavakra, valamit mormogott magában „*szeles lengyelekről*” s azzal visszanyargalt hadtestéhez.

A visszavonulás megkezdett, de mily kárhozatosan!

A már elfoglalt pozíciókat odahagyni kénytelen csapatok zavarba jöttek, *egy bataillon Zanini* keresztútba jutván, mindenestül fogságba esett, őrnagya maga magát lőtte főbe, a magyar hivatalos jelentés azt mondta rólok egész szenvedéllyel: hogy *átpártoltak*; — kiontott véruért meggyalázást kellett aratniok azoktól, akikért küzdöttek, csakhogy a vezérnek legyen igaza.

Egy *bataillon Don Miguel* hasonlóul két tűz közé tolva a visszavonuláskor úgy menté meg magát: hogy fehér vállszíjait, mikről messziről meglátták a honvédek állt régi sorkatonát, hirtelen befesté sárral feketére s így határvadászoknak tartatva kiszabadultak.

A visszavonulás pontja Tiszafüred volt.

Ez idő tájon a Tisza mellékén annyira meg szoktak nőni a mocsárok: hogy az egyetlen töltött országúton is bajos az előrehaladás, a mellékutakon pedig csaknem lehetetlen.

Az ágyúk belefordultak a sárba, a kidült ágyúslovak helyébe a huszárok adták át lovaikat, s hogy a löszeres kocsik haladhassanak, a honvédek köpenyeikben vitték utánok a töltényeket. A csapatok néha órákig folyvást sík vízben gyalogoltak, mely akkor derékig ért, s mire Poroszlóra értek, oly tökéletes volt közöttük a disszolució: hogy egy órai csatát nem lettek volna többé képesek kitartani.

Dembinszky átvonult egész seregével a Tiszán, Füredre; — Görgeynek pedig meghagyta, hogy tízezer emberrel tartsa fel Poroszlón az utána siető összes császári hadsereget.

Mert Dembinszky semmit sem tartott oly bizonyosnak, mint hogy a császári hadsereg őt nyomban fogja követni.

Az pedig már akkor az ellenkező irányban vonult vissza Pest felé.

Ha herceg Windischgraetz akkor nyomban követi Dembinszky[t], e lépés vagy az egyik, vagy a másik hadsereg végvesztét vonta volna maga után.

Alig értek azonban Tiszafüredre, midőn Görgey a legnagyobb sárban, aminőről csak annak lehet fogalma, aki olvadás után a tiszántúli olvadtszurokban járt valaha, — átment gyalog Poroszlórúl, s önhatalommal *Dembinszkyt őrizet alá tetette* és iratait lefoglaltatá.

E tény rendkívüli megütközést okozott, a jelenvolt kormánybiztos *Szemere*, nehogy katonai emeute támadjon a dologból, közbevetette magát, s saját felelősségére szinte vizsgálat alá vétetni rendelte mind Dembinszkyt, mind Görgeyt.

E zavar hírére sietve jött Debrecenből Kossuth.

Legelső volt, akivel találkozott, — Görgey, tábornokarával.

Hidegen fogadták egymást mind a ketten, s egy óra múlva haditörvényszék előtt állottak Görgey és Dembinszky.

Dembinszky hevesen indulatosan kelt ki azon bánásmód ellen, melyet irányában folytatnak, vádolta a kormányt, vádolta Görgeyt és elégtételt kért magának.

— „*Én —* ugymonda — *lengyel vagyok, én nem vehetem magamnak azt a jogot: hogy a magyar vezéreket büntessem.*”

Utána szólt Görgey, hidegen, nyugodtan. Elismeré, méltánylá Dembinszky vitézségét, hadiérdemeit. Megvallá: *hogy ha ő volna Dembinszky, Görgeyt föbe lövetné, ebből láthatja a kormányzó: hogy minő veszélynek kellett fenyegetni a hadsereget, hogy Görgey arra vete-müljön, miszerint a fővezért elfogassa.** És azután elmondá vádjait Dembinszky ellen.

* E szavait tulajdon maga ismétlé többek előtt, s így a legautentikusabb kútfőből vannak tudva.

Első volt az: hogy az egész hadsereget két napig élelmezés nélkül hagyta.

Második: hogy semmi visszavonulási pontot ki nem jelölt.

Harmadik az: hogy egy félig nyert csatából a hadsereget visszavonta, és pedig oly tere-numra, ahol, ha az ellen üldözendé, tökéletesen semmivé kellett volna lennie.

Dembinszky erre azt felelte: hogy mindez készakarva és *terv következtében* történt, mind az élelmezés el nem rendelése, mind a visszavonulás.

Kossuth a tervet kívánta ismerni.

— *Ha a sipkám tudná a tervemet, a tűzbe vetném.* — felelte Dembinszky.

— Ez ismét megbocsáthatlan hiba — monda Görgey —, önnek kellett volna legalább egy megbízottjának lenni, aki azon esetben, ha önt netalán valami baj éri, a terv további részleteit folytathassa.

— Nekem nincs bizalmam senkihez. Most legközelebb, akit önök mellém segédül kineveztek, a rábizott irataimmal s néhány darab aranyammal átszökött a császáriakhoz.

Dembinszkyt nem lehet rávenni: hogy tervét előadja, iratai között sem lehetett annak semmi nyomára akadni, hihetőleg le sem írta azt a vezér, mindenki-ben gyanakodva.

Azonban a körülmények azon esetben, ha tervét be nem bizonyítja, mind őt vádolták; — Kossuth, bár Görgeyt fel nem mentheté, Dembinszkyt kénytelen volt a fővezérségről leköszöntetni.

Az ősz lengyel sértett büszkeséggel félrevonult. Kossuth egyedül maradt Görgeyvel.

— Mit tegyek most? — kérdezé Kossuth —, *te a fegyelem ellen vétettél, téged fővezérnek nem tehetlek.*

— Az természetes.

— De hát ki legyen akkor a vezér?

— *Ott van Klapka, ott Damjanich*, mindenik igen jó katona, és nem mindennapi talentum, ők képesek lesznek a hadsereget vezetni, ilyen sereggel győzni könnyű akárkinek.

Kossuthot annyira megfogta a szerénység: hogy éppen azért is Görgeyt nevezte ki fővezérnek, úgy tért vissza Debrecenbe, ahonnan azzal a szándékkal jött el: hogy Görgeyt főbe lövesse.

E határozata az elnökek nagy recenzust csinált a *környezetnél*. Rajta estek, minden eszközt elővettek: hogy Görgey iránt intimidálják, s két nap múlva az összes magyar hadseregek fővezérévé Vetter altábornagy lőn kinevezve.

E megfoghatlan habozás a fővezérek le- és föltevésében, azoknak motiválatlan mellőzése sok ideig bő tárgya volt a *zurnalisztikának*, utóbb maguk a katonai hatóságok folyamodtak a kormányzóhoz: hogy az indiszkrét disszertációknak vessen véget, aki is példaadásul nyílt parancsban leszidta a *békepárt orgánumát*, mely egy szót sem szólt a tárgyról, oly tényért, melyet saját pártorgánumi követtek el.

Notabene: *Kossuth sohasem olvasott semmiféle lapot*, sem belföldit, sem külföldit, ő egész nap írt, még az utalványokat is maga írta, így történt aztán: hogy az országgyűlésen elhitette: miszerint Veronában kongresszus ült össze a magyar ügyek fölött határozandó.

*

Azonban hirtelen egy nevezetesebb esemény vonta magára a közfigyelmet, — a *szolnoki csata*.

Míg Vécsei a szolnoki hidfő redoutjait tetszőleges támadásokkal ostromolva, az ott állomásoló Karger-féle dandárt foglalkoztatá, azalatt Damjanich Cibakházánál átkelve a Tiszán, oldalt rohanta meg Szolnokot, a vöröspikásoknak alig hagytak tennivalót, az előrehaladt sze-

gedi kaszások elfoglalták a közējök tüzelő ágyúkat, míg a túlnyomó erejű huszárság a birodalom legszebb vasas ezredét a Zagyván keresztül úszva menekülni kényteté.

A császáriak kénytelenek voltak a pozíciót elhagyni, mégpedig oly sietve: hogy még a Tiszán vert hidat sem volt idejök lerombolni. Vesztettek sok halottat és sok ágyút. A környék lakói három napig mind ki voltak rendelve a halottakat temetni.

Csata után Damjanich a nap hőseitől, a 3-ik zászlóalj vitézeitől kérdezé a magukat kitüntettek neveit. Egy sem lépett elő: „*mindnyájan ott voltunk*” felelék.

„No, fiúk — szól Damjanich —, *e napért megérdemlitek: hogy friss szalmát kapjatok.*”

∗

A szolnoki csata még *Dembinszky terve* volt. E csata után felfedezte tervét a kormányzóinak.

Ez volt a terv.

„Dembinszky a fősereggel Kápolnánál megütközik a császári fősereggel, ütközet után visszavonul, mintha gyengének érezné magát, s ismét átveté magát a Tiszán Tiszafürednél. Az utána siető hadsereget Poroszlónál az ottani défilée-n képes leend tízezer ember feltartóztatni, ezalatt Damjanich Szolnoknál kitör s Dembinszky szüntelen detasírozva utána többi hadseregeit, lassanként a császáriak háta mögé kerül, s akkor elvágva a Pestre visszavonulhatás útját, ő fogja őket a Tiszának nekiszorítani, mely esetben, ha a császáriak a Tiszánál keresztül nem törhetnek, egész seregükkel veszve vannak.”

A terv így elmondva elég leleményes.

De ki volt feledve belőle azon eventualitás; hogy hát akkor mi történik: ha a császáriak őt nem követik Poroszlóra, ami így is történt.

Másodszor azon hipotézis, miszerint egyes hadsereget Tiszafüredről Szolnokra lehessen küldeni, hajótörést szenvedendett azon körülményen, hogy tavasz elején a Tisza balpartja a szó minden értelmében *járhatatlan*, még Debrecen felé is csak nagy bajjal és roppant kerüléssel lehet Szolnokra jutni, egyenesen pedig éppen nem.

Dembinszky a helyiségek felől senkitől sem akart kérdezősködni, nehogy tervét elárulja, s csupán a térképekből dolgozott, ahol természetesen nem volt megírva: hogy az odarajzolt utak az esztendő bizonyos szakaiban tökéletesen járhatlanok.

Ezért történt a hirteleni visszavonulás, ezért a proviantnak a sereg után nem szállíttatása és más egyéb hibák mind stratégikus terv szerint történtek.

A szolnoki, mint általa tervezett csata után Dembinszky követelte Kossuthtól: hogy a fővezérségbe visszahelyeztessék. Kossuth megtagadta „már nem lehet” úgymond.

Erre Dembinszky egy levelet írt az elnöknek, melyben őt *gyöngé, tehetetlen* kormányzónak nevezé, s emiatt Kossuth sokáig rejthetlen ellenszenvvel viseltetett Dembinszky iránt, melyet még egy országgyűlési beszédében is nyíltan kifejezett.....

*

Vetter ezalatt lement a seregek kormányzatát átvenni, de ha a télen ő mondta azt, midőn a hadvezérséggel megkinálták:

„Amit más elrontott, azt én nem fogom átvenni.”

Most őneki mondták azt: hogy „*amit mi helyrehoztunk, azt neked nem fogjuk átadni.*”

Görgey még csak hidegen fogadta az új hadvezért, de Damjanich pláne goromba volt hozzá, elannyira: hogy Vetter a táborban *sárgaságba esett.*

Kossuth szerint Görgey alatt kellett 25 ezer embernek lenni, Damjanich alatt a másik 25 ezernek, s e két sereg fölött vezényelni Vetternek.

Csak későn vette észre a kormányzó: hogy minő recenzust gerjesztett e taktika által.

A környezet azt hitte: hogy Damjanich *oppozíció* fog lenni Vetter mellett Görgey ellenében, ha ez nem akarna engedelmeskedni, annál nagyobb volt tehát megzavarodása: midőn azt látta: hogy éppen Damjanich az, ki Vetter ellen felemeli fejét, s önszerencsétlenségére a környezet Damjanichot annyira népszerűvé tette: hogy most lehetetlen volt megtámadnia.

Megpróbálták ugyan *Vécseyt* fölléptetni egy nyilatkozattal, melyben bebizonyítsa: *hogy a szolnoki csata babérai őt illetik*, nem Damjanichot: a nyilatkozat ezen kezdődött: „*sic vos non vobis.*” — Vécseynek egyik segéde írta; azonban nem akadt szerkesztő, aki azt kiadta volna, *mindenik visszaütötte.*

Eszerint semmi sem jött oly apropos a viszály kiegyenlítésére mint az: hogy Vetter megbetegedett, — betegsége ürügye alatt rögtön felmentették a hadvezéri terhes szolgálat alól, s kapott ahelyett egy igen cifrán hangzó címet „Főhaditervecsínáló”.

Ez azonban nem történt hivatalosan. Vetter sohasem tétetett le, Görgey nem neveztetett újra ki, a kormány úgy viselte magát, mintha nem volna kedve olyankor beszélni, mikor nem hallgatnak rá.

*

Dembinszky egészen elmellőztetett.

A szolnoki csata bulletinje azt referálta: hogy Szolnoknál a lengyel vörössipkások igen jól viselték magukat, *csaknem mindenik sebet kapott.*

Egy reggelen, mikor e bulletin a Közlönyben megjelent, egy magyar hivatalnok találkozik a vendéglőben egy lengyel légionáriussal, s mondja neki a Közlönybe mutatva: „a lengyelek jól viselték magukat, sok sebet kaptak.”

„— Elhiszem, viszonya a lengyel, — *sebeket kaptak a lengyelek eleget, és kapni fognak még többet és nem is fognak egyebet kapni, mint sebeket....*”

XX.

(Legitimista követek Pesten és Debrecenben. Coup d'états-k, Marciális törvények. Követi epuráció. Kizárt képviselő. Debrecenbe szökött képviselő onnan ismét visszaszökik. Nagykállói vészbíróság egy fuvarost halálra ítél, s ezért feloszlatik. Nyáry Széchenyiről. Széchenyi örült jóslata. Mostani lélekállapotja)

A székvárosnak a kormány általi elhagyásakor a *legitimista* követek egy része ottmaradt Pesten, mint *Szentkirályi, Deák, Klauzál*, mások egy időre félrevonultak; mint *Pázmándy, Zsembery*, a többi pedig követte a kormányt Debrecenbe, hihetőleg azon szándokból: hogy az ott predominálandó montagne-nak kontrapodiumul szolgáljon.

Ezeknek a tete: *Nyáry, Kovács, Kazinczy*.

Míg tehát a Pesten maradtak herceg Windischgraetzet iparkodták arra bírni: hogy a magyar nemzet irányában békítő politikát kövessen, azalatt a Debrecenbe távoztak a magyar kormányt tartóztatták oly lépésektől, mik e békítő politikát lehetlenné tegyék.

A mágnetikus korrelációt e kettős működés között lehetlen volt észre nem venni, de ha nem lett volna is, a gyanútjeljes montagne figyelme odaképzelte azt: s hogy e működés alapjaiban semmivé legyen téve, *két törvény-*

cikk jött az országgyűlésen indítványba, külszínleg s a debatte-okból következtetve egészen más célú, más tárgyú, de valóban egyenesen, mint a békepárt törekvései ellen intézett coup d'état tekintendő.

Az első volt a *marciális törvények* életbe léptetése.

A másik a *követi epuráció*.

Amannak tárgya volt: vésztörvényszékek felállítása, melyek azon esetek felett ítéljenek, ha valaki az ellenségnek szolgálatokat tesz, az *ellenséggel összeköttetésbe teszi magát*, rossz híreket terjeszt sat.

Mindezeknek büntetése halál.

Emez kizártni rendelé mindazon képviselőket a képviselőtestületből, akik a *legrövidebb határidőre ott meg nem jelentek*.

Annak célja volt a debreceni legitimistákat zárni el minden kibékítő közbenjárásoktól, emennek a kibékítő eszközöket zárni el tőlök.

Mindkét törvénycikk erős ellenzésre talált, s csak miután lényeges módosítványok jöttek közbe, bírt keresztülmenni a képviselőházban.

És egyikkel sem lőn az a cél elérve, amelyik irányozva volt.

A békepártiak többséget csináltak maguknak a parlamentben, s a pártjuk[hoz] tartozó követekből annyit fogadtattak el az országgyűléssel kitűzött határidő után is, amennyit akartak, s a vésztörvényszéket kinevették.

Az irányzott cél helyett azonban egészen más következett a kivételi törvényekből.

Néhány esemény megmagyarázandja: hogy mi.

Egyike a legszélsőbb montagne-ból való képviselőnek nem jelent meg a határidőre s kitöröltetett. Ez a követ azalatt otthon volt megyéjében, ott népfelkelést rendezett, szabadcsapatokat alakított, a hódolatot a tisztviselőséggel megtagdatá, egyszóval a legerősebben dol-

gozott a forradalom kezére, azonban nem jelent meg, tudósítást Debrecenből nem nyerhetve s kitöröltetett, a montagneardok azt hitték: hogy hazaáruló; a legitimisták pedig nem bánták, ha elmarad, s senki sem szólt mellette.

Egy másik, kit a császáriak, mint a legveszedelmesebb főnökét a forradalomnak köröztettek, üldöztek, háromhónapi bujdosás után, bevándorolva tíz vármegyét, számtalanszor kitéve magát a legnagyobb veszélyeknek, végre sok szenvedés és kiállott félelem után eljut Debrecenbe s belép egyik békepárti ismerőséhez, ragyogó arccal jelentve: hogy végtére ezer veszélyen keresztül idejutott.

— No, hisz ide éppen jó helyre jöttél! — mond az neki. — Itt fognak meg, ha még sehol meg nem fogtak. Te hazaáruló vagy.

Az ember nem hitt a hallottaknak, azonban miután a hozott törvénycikkeket elolvastán, azoknak valóságáról meggyőződött, szépen visszafordult, s szerencséjének tartá: hogy Debrecenből újra visszaszökhetett oda, ahonnan jött.

E törvénycikk következtében tehát a baloldal minden elmaradt követői kizárattak, míg ellenkezőleg a mentális rezerváták utat nyitottak a jobboldali elmaradozóknak.

A vésztörvényszékek életéből is vannak jellemvonások.

Így a nagykállói vészbíróság elé került egy fuvaros. Vétke ez volt:

Ahogy a császáriak Rimaszombatot odahagyták, egy tiszt a szállásán feledé kofferét. A szomszéd faluban megfogad egy árendást száz forintért: hogy hozza el utána. Az árendásnak nem voltak honn lovai, felkeresett tehát egy fuvarost, adott neki tíz forintot és a tiszt levelét, s beküldte Rimaszombatba. Az úton feltartóztatják a fuvarost, meglelik nála a tiszt levelét, s mint olyan

embert, ki az ellenségnek szolgálatokat tesz, elküldték a nagykállói vészbíróság elé. Az kénytelen volt a véstörvény illető cikkénél fogva az embert halálra ítélni. Ez nyugodtan fogadta ítéletét, levelet írt a feleségének, kérte: hogy hadd menjen gyalog a vesztőhelyig, mikor odaért, gyóntatójának azt mondta:

„— Uram, én egész életemben becsületes ember voltam, hazámat mindig szerettem és még most is szeretem. *Négy fiam van, kettő a honvédek között szolgál, megírtam nőknek: hogy a másik kettőt is honának szentelje. Én ártatlanul halok meg.*”

Azzal letérdepelt és föbe lövetett.

Az eset lázasztó volt, — a kormány maga is visszaretent tulajdon institúciójától, s az említett vészbíróságot rögtön feloszlatta.....

*

Midőn ez említett törvénycikkek az országgyűlésen keresztülmentek, Nyáry leveretve mondá társainak:

— *Mindnyájunk között legboldogabb Széchenyi, hogy Isten nem engedte neki megláthatni jóslatai teljesülését. Minő büntetés volna rá nézve: ha eszét visszanyerné.*

(Midőn a szeptemberi napokban a néphez szónokló Kossuth fejébe Madarász egy *vörös tollas főveget nyomott*, Széchenyi e látványtól alterálva eszét veszve s örülsége első rohamaiban fölvitette magát a Lánchíd egyik oszlopzatára, saját hírnevének kolosszális monumentumára, és ott egy örült zavart beszédet tartott, melynek egyes szagगतott tételeire örökké fognak emlékezni, akik azt hallották.

„*Az én kedves kertem elpusztul...*

Északról, nyugotról, délről és keletről vad, vérszomjú népek jönnek, *kürtják az én fiaimat....* Ezt a szép várost

lerontják, felégetik Idegenek lesznek urai az elpusztult kertnek.....

Ez a folyam vértől veresen fog folyni, messze, messze! vérezen, tajtékosan.... *És a vérhullámokból egy fő fog kilátszani, mely köztök úszik, egy fő véres tollas főveg alatt és azon főnek neve lesz a siralom és kétségbeesés. ...*”

És a nemes grófnak még most sem engedi Isten: hogy jóslatát teljesülve lássa. Még most is sokat beszél *elpusztult kertjéről, vérfolyamokról, de nem haragszik többé senkire, aki magyar ember, mindenkinek megbocsátott, még Kossuthnak is.* „Az is szerencsétlen úgymond, — én-én vagyok egyedül oka mind e gyászszesznek!”

És még most is azt mondja: hogy „nincs az Istennek több oly népe, mint a magyar! oly dicső — és oly szerencsétlen!”)

XXI.

(Érdemrendek kiosztása. Guyon, Mészáros, Kiss Ernő különféle sajátságú föllépései. Lenn az utcán. Fenn a kabinétben. Kossuth a megjelenőket hogy fogadja? Mészárossali tréfák. A sáros ember a parasztkocsin. Görgey belépte az elfogadóterembe, viselete. Kossuth az érdemjeleket feltűzi. Jelmondatok az egyes vezérekhez. Impozant jelenet Kossuth és Görgey közt*)

* Kinek naplójából e jelenetet átvevém, hihetőleg tévedésben lehetett az alkalom iránt. Tudomásomra a dekoráció alkalmával csak Vetter és Mészáros voltak Görgeyn kívül jelen. Kiss Ernő betegen feküdt, az országgyűlés elnöke vitte helyébe az érdemjelt. A kérdéses rencontre tényleg Görgey előbbi megjelenésekor Debrecenben történhetett. Mások, kik a dekorációs jeleneten ott voltak, szinte említik Görgey cinizmussal határos egykedvű magaviseletét, mint szinte azt: hogy Kossuth az érdemrend feltűzése alkalmával némi engesztelő szavakat intézett hozzája, de a többi jelmondatokra nem emlékeznek.

Szerző

EGY
BUJDOSÓ NAPLÓJA.

NOVELLÁK
A FORRADALOM UTÁNI IDŐKBŐL.

IRTA

S A J Ó .

PEST 1851.
GEIBEL ARMIN TULAJDONA.

Nyomatott Lukács Lászlónál.

Az első kiadás címlapja

34

Er alkalommal egy elfogadott feltevéssel azt követeltem ismét, az Közelítő, mely az ide nemrég elbeszélés, hiszen azáltal megmondta.

De megmutatja a sugárban érintkezést is ezekben az értelemben. Itt meggy a természetig ugyan azt követeltem, az van ezáltal, azáltal, meggy: hogy a hatalm is sugárban jár, sőt, sőt a sugár s rovd' csak azon keresztül van azáltal, s fogja ezáltal meggy a halandókat azáltal, sőt, sőt.

Arban a hgy nem jár egyáltalán. De azáltal meggy a halandókat azáltal, sőt, sőt. Egy halandó halandó halandó azáltal, sőt, sőt. Arban halandó halandó halandó azáltal, sőt, sőt. Arban halandó halandó halandó azáltal, sőt, sőt.

Arban halandó halandó halandó halandó azáltal, sőt, sőt. Arban halandó halandó halandó azáltal, sőt, sőt. Arban halandó halandó halandó azáltal, sőt, sőt. Arban halandó halandó halandó azáltal, sőt, sőt.

Arban halandó halandó halandó halandó azáltal, sőt, sőt. Arban halandó halandó halandó azáltal, sőt, sőt. Arban halandó halandó halandó azáltal, sőt, sőt. Arban halandó halandó halandó azáltal, sőt, sőt.

Arban halandó halandó halandó halandó azáltal, sőt, sőt. Arban halandó halandó halandó azáltal, sőt, sőt. Arban halandó halandó halandó azáltal, sőt, sőt. Arban halandó halandó halandó azáltal, sőt, sőt.

Arban halandó halandó halandó halandó azáltal, sőt, sőt. Arban halandó halandó halandó azáltal, sőt, sőt. Arban halandó halandó halandó azáltal, sőt, sőt. Arban halandó halandó halandó azáltal, sőt, sőt.

Az emléksorok egy kéziratlapja

Vécsey rögtön utasított hét zászlóaljat küldeni Dévára.

Kevés napok mulva azonban jön a tudósítás, hogy Bem 28 ágyút elvesztett, s kis seregét csak a legnagyobb vitézség által bírta megmenteni, azonban Erdély határszélig nyomatott.

S mintha egyszerre fenékgig kellene kiűriteni a keserű poharat, Tiszafüredről tudósítják a kormányt, hogy a császáriak egy lovas dandárja az átelleni Poroszlóban véletlenül megérkezett.

És Tiszafüreden semmi védelemről sem volt gondoskodva.

Az alsó-tiszai sereg Czibakházán, a tartalék T. Szentmiklóson, a felső Tokajon állomásoleván, azokból sem lehet gyorsan segílyt rendelni Tiszafüredre.

Debreczen tökéletesen fedetlenül állt azon oldalról.

Kossuth belátva a veszély nagyságát, rögtön parancsot adott Duscheknek, hogy a banksajtókat pakolja össze és menjen velök Váradra.

Duschek szabadkozott. A banksajtó csak akkor kezdte meg működését, az országos pénztárban nem volt több százötvenezer forintnál, ha a sajtókat újra szétszedik, két hétig nem tudják fizetni a hadsereget.

3

*Kiláncz Sándor alkütaie szerint
Gólyai conficiálts műve*

1885. Magyar Ajánlatok

Az Emléksorok előző oldalon közölt kéziratoldalának nyomdai töredéke

Messanari György.
Párhuzal; 1848/9. évi.
Kézi leírás

: Hon volt 1840-ben; le az akkor lejáró szolgálat
• mi volt a munkájának megjelölése?
• messanari feladat jelölése volt az új. Fogadta
van megfogadta?

Is volt nem léni az igazak, mit szólnak is ahhoz
a földön?

Prussak, kik nekem is megrögtönzők is egy nagy
kötetben voltak, kik éppen mellettem írták le a történet
részleteiben írták meg egy földet elvett, kiterjedés, mennyiség,
terület, közlekedés, juttatás, kik megint az egész város
belső részén, kik éppen a városban éltek, megfogadta,
együtt szólnak be a városban az akkor életről: éppen
mellőlétek, városból, mitől kiterjedés ellen
kell az idővel a városban? — éppen, mint egy
pótlék mellett a községek megfogadta, elvett az éppen
vessző öntözés, a város építésével juttatás a község
előírás. Kik nem városban éltek volna.

Ha Prussak megfogadta volna az: kiterjedés, mennyiség
építésével, mint mondják: Hon és hol? Be kell

1.
Prussak közt volt az: messanari megfogadta az akkor, de
messanari volt az akkor, éppen megfogadta az akkor
messanari megfogadta, de éppen megfogadta az akkor
messanari megfogadta, de éppen megfogadta az akkor
messanari megfogadta, de éppen megfogadta az akkor

A Szenttamási György 1876-os változatának egy kéziratlappja

A kápolnai csata után egy napon a sereg notabilitásai összehívtak Debrecenbe az elnök szállására bizonyos ünnepélyes tény végrehajtása alkalmára.

Ez ünnepély, mint pár nap előtt nyilvánosan tudva volt, a *hadvezérek érdemrendekkel feldíszítése* leendett.

Klapka, Guyon, Mészáros, Perczel, Kiss, Görgey és Bem voltak a feldíszítendők, kiknek ezúttal a második rendű érdemkeresztet kelle elfogadniok ezüst koszorúban arany kettős keresztet vörös szalagra fűzve.

Ezek közül Klapka, Perczel és Bem nem jelenhettek meg, az érdemrend helyökbe küldetett. Guyon pár nap óta már ott időzött Debrecenben, Mészáros és Kiss helyben tartózkodtak, s Görgey megígérte: hogy eljön.

Ez ígéretet még akkor tevő, mikor Kossuth Tiszafüreden őt nevezte ki fővezérnek, azóta történt: hogy Vettert ismét fölé helyezte, s most kíváncsi volt mindenki, ha eljön-e vagy sem.

A kitűzött nap reggelén a városház előtt, hol Kossuth lakott, nagyszámú kíváncsi tömeget leheté észrevenni, kik ott használni kívánták az alkalmat, melyben mindazokat megláthatják, akikről annyit hallottak beszélni, akikről annyit beszéltek ők magok.

Jött *Guyon*, kis szőke férfiú, merész tekintetű arccal, sűrke piros zsinóros köpeny volt rajta, kíséző segédének akkor is fel volt kötve a jobb karja azon seb miatt, mit Branyiskónál kapott, maga a branyiskói hős hangos éljennel üdvözlözték, a tömeg lelkesedése miatt alig bírt utat törni magának a városház kapujáig. Így fogadták Miskolcon is, ahol a virágkoszorúktól paripája alig bírt haladni, karjaira fűzték, lova nyakára kötötték azokat a legszebb hölgykezek.

Később jött *Mészáros*. Alakja maga volt a szelíd rezignáció, ősz feje ősz szakállával lógott jobbra-balra, mikor járt, szelíd, vékony hangon, mely szinte meglepte

az ismeretlent, viszonzá az ismerősek köszöntését, szokása volt szemeit kegyesen le-lehunyni, mint egy áldozatra vitt mártirnak. Senki sem gyanítá külső modoráról: hogy egykor a csatában négy kozákot egymaga levágott. Az a jókedvű susogás hallatszott körülé, mely olyan embert szokott illetni, akit senki sem bámul, de mindenki szeret.

Azután jött *Kiss Ernő*. A finom arisztokrata aranyos molnárszínű mentéjében, mely a legfinomabb asztrahánnal volt prémezve, büszkén magasra tartott fővel jelent meg. Fénylő zöld kócsagja délcegen reszketett a kalpagja mellett, meg-megállt, kíséroihez egy-egy szót szólani, s szétnézett a nép között, mintha követelné azon bámulatot, mely önkényt támadt láttára a tömegben. Az arany-paszománt könyökeig ért már, minden új rangfokozat megszelesítette azt, tartani lehetett tőle: hogy ha ez így tart, nem lesz hely az öltönyön az aranyozásra.

Csak egy volt még hátra — *Görgey*.

Még nem volt Debrecenben, de azért voltak, akik hitték: hogy eljön.

Azalatt fenn a városház legnagyobb teremében a favorizált követek s katonai rangviselők környezetében fogadta az elnök a feldíszítendőket.

Maga ezúttal a hasonló alkalmaknál használt közhonvédi atilla helyett fekete polgári öltönyt vett magára, s az érkeztek mindegyikének tudott valami lekötelezöt mondani.

Mészáros úgy lépett be, mint egy restelkedő, szemérmes vén fiú, aki nem bánta volna, ha szabad lett volna otthon maradnia, s egy különös köszönéssel félrevonult egy ablakmélyedésbe, magához húzva kardját: nehogy zörgés által figyelmet találjon gerjeszteni.

Annál büszkébben lépett be *Kiss Ernő*. Egy tanult udvaronc és önérdemeit érző katona feszes bókjával hajtá

meg magát az elnök előtt, az elébe ment, kezét szorított vele, s igen kitüntető nyájassággal vezette környezetéhez, kikkel a tábornok rögtön otthonias beszélgetésbe elegyedett.

Ezalatt többen Mészároost fogták körül. Kötekedtek a jó öreggel, kérdezték tőle: hogy hadügyminiszter létére miért nem tart strázsát szállása előtt, mint Kossuth, Kiss Ernő s a többi tábornokok.

— Hogy is ne! — viszonzva tréfásan a miniszter — *majd hogy a strázsák meglássák azokat a szép leányokat, akik hozzám járnak s engemet ebben a tekintetben zsenírozzanak.*

Ezalatt künn a városház előtt egy egyszerű zöldre festett parasztszekér állt meg, a lovakat *valami kopott őrnagyruhában* öltözött fiatalember hajtotta; minthogy a városház elé a néptömeg miatt nem lehetett hajtani, megállt szekerével az utca közepén, a gyeplút odavetette hátul ülő kocsisának, s maga kiugrott a térdig érő sárba s könyökkel fúrva magának utat a néptömeg között, a városház lépcsőin elsietett. Alig vette más észre, mint aki mellett elsuhant.

Ki gyanította volna: hogy ez a kopott sáros ember *Magyarországnak első hadvezére — Görgey.*

Odafenn, meg sem törülve csizmáit, benyitott a fényes urakkal tölt terembe. Nagy csizmáiban csaknem nyakig járt, — az az őrnagyi ruha, mit múlt évi szeptemberben felvett s azóta le nem vetett, meg volt kopva minden oldalról, a gallér aranyospaszományán már jobban látszott az ezüst, mint az arany, s egyik könyökére akkora folt volt vetve: hogy azt éppen nem lehetett eltitkolni. Feje le volt nyírva csaknem kopaszra, nagy izmos kezei feketék s egész alakja oly sáros, amilyen csak lehet valaki, aki tavasszal Tiszafüredtől Debrecenig a lovakat hajtja.

Amint belépett, akik nem ismerék, szinte kedvetlenül látták diszes társaságukban e ki nem keféledett alakot megjeleni, míg ellenkezőleg ismerői, ezek közt legelől Kossuth, önkénytelen udvariassággal siettek őt elfogadni, s egy perc múlva, mint futótűz terjedt el a körben: „ez Görgey.”

Mindenki rábámult, mindenki odatolakodott hozzá. Görgey jól tudta: hogy ezek közt egy sincs, ki neki vagy imádója, vagy halálos ellensége ne volna, de mindez őt legkisebbé sem látszott megilletni.

Kossuth mosolygó, lekötelező üdvözlését egy igen hideg feszes főhajtással viszonzá. Mészáros félig fölkeltek székéről előtte, mire Görgey egy kissé megbillentette fejét, *de nagyon kissé.*

A főhadiparancsnok állt még útjában, Kiss Ernő. Görgey úgy tett, mintha a pompás, gálába öltözött arisztokratát észre sem venné, másfelé nézett, mikor mellette elment, de azon percben egy határozatlan gúnymosolyt lehete ajkain észrevenni. Egy foga hiányzott elől, mely miatt úgy nézett ki ilyenkor, mint egy mosolygó leopárd.

Kiss Ernő nem várta ezt a bánásmódot, s egészen megütődve érzé magát általa.

— Hm. Pedig száztíz ágyút foglaltam el (Hab doch hundert zehn Kanonen erobert) — mormogta fogai közt.

Görgey levetette magát egy székre minden kínálás nélkül, nagy csizmáit hosszan elnyújtotta s beszélt a hozzá legközelebb esőkkel, kik éppen nem voltak valami nevezetes emberek, míg a jelenlevő notabilitásokkal szóba sem ereszkedett.

Következett maga a cerimónia.

A tábornokok sorba álltak. Kossuth személyesen tűzte fel mellükre az érdemkereszteket, s mindeniknek monda aközben egy iránymondatot.

Első volt Mészáros.

— Az ősz becsületességnek! — monda az elnök, a koszorús keresztet mellére tűzve.

Azután jött Kiss Ernő.

— Az első győzelem hősének!

Utána Guyon.

— Az új haza legvitézebb fogadott fiának!

Végre Görgeyre került a sor.

Miért maradt végül, maga vonult-e hátra, vagy Kossuth hagyta őt utol? Ő volt az utósó a sorban.

Midőn Kossuth hozzá közeledett, a két férfi szemei találkoztak.

Görgey jóval magasabb volt Kossuthnál, ő le, Kossuth felnézett órá.

És Kossuth kezei remegtek, és Görgey halavány volt, mint a fal, midőn az érdemrendet mellére tűzte.

Alig hallhatólag, megtört, elfojtott hangon monda Kossuth:

— Engesztelődést a haza nevében.....

A legközelebb állók közül is alig hallá egypár e szavakat, de mindenki odanézett és mindenki látta, mily kérve, mily engesztelően nézett fel Görgeyre Kossuth, nagy, beszédes kék szemeivel, mint reszketett keze annak mellén; és látta mindenki mily vad, mily megvető tekintetet vetett rá Görgey, mily névtelen dühvel álltak meg szemei mereven, az elnökre tekintve, azon emberre, kit ő úgy gyűlölt, kit oly kevésre becsült, kivel játszott, kit tízszer megharagított, s ugyanannyiszor egy szavával kiengesztelt, kit gyengének látott, ki őt saját hatalmával megkínálta, kiről tudva: hogy őtőle fél, mint senkitől a világon s mégis őhöz ragaszkodik, mint senkihez a világon; — és akit a nép mégis bálványoz, szeret; míg őt alig emlegeti!.....

Kik e percben Kossuthot és Görgeyt látták együtt, egymás mellett, azon jelenetet el nem fogják feledhetni soha.

XXII.

(Jellemvonások a magyar nép életéből. Zalai parasztkövetek. A szöktető lélekjelenléte. A furfangos polgármester. A sánta koldus. Az önkénytes a zsebbe dugott kézzel. A k....i gyermek, a mignatur csata. A rabbi, Messiás neve, 666. Nőkatona. A schwechati markotányosné. Czakó anyja)

Míg a felsőbb körökben, a kormánynál, a hadvezérek közt az önzés, visszavonás, nagyravágás és pártfelekezettesség ily jeleneteket idéztek elő, ezeknek ellentétül két képet állítok elé, két képet, hol e szenvedélyek rosszul eső világa kimarad.

Az egyik a köznép, a közkatonaság, az áldozataiban mindég első, jutalomosztásnál mindig legutolsó osztály, melynek önzéstelen becsületességéről, honszeretetéről, józan eszéről, hősi tetteiről egy emberéleten keresztül lehetne adatokat gyűjteni, s még akkor sem bírná az ember egy tizedrészét azoknak, amik megtörténtek és elfelejtetének.

A hadvezérek számára akad historikus, a köznépről, a közkatonákról ki győzne beszélni?

Legyen e néhány feljegyzett adat a magyar nép dicsőségének hajótöréséből néhány megmentett deszkaszál.

Ez adatokat nem azért jegyzém fel, mintha ezek volnának a magyar népélet legfényesebb vonásai, hanem egyedül azért: mivel még ezek sehol sincsenek megírva.

*

Zala megye jó távol esik Debrecentől, közte fekszik a Duna és Tisza és a Duna—Tisza között a császári hadsereg.

Mégis minden héten jöttek fel onnan *közönséges parasztemberek* Debrecenbe, megtudandók: hogy állanak ott az ország ügyei? Ott a kiadott proklamációkat, hírlapokat, tudósításokat elrejtették jól igénytelen zsíros szűreikbe, s úgy tértek vissza ötven mérföldnyi távolban lakó társaikhoz, tudósítást hordva nekik a magyar kormányról.

A falvak népei összehordták számokra a néhány forintnyi útiköltséget, s a közrendi szegényember gyalog felvándorolt Debrecenbe néhány forintjával. Senki sem kötelezte rá, senki sem jutalmazta meg érte, még csak a nevét sem írták ki az újságba, s a szegényember mégis oly híven elvágta a rábízottakat, oly ügyesen, oly óvatosan.

*

A Pest körüli falvakból hetivásárokra bejárt a környék földműves népe. Mikor visszafelé jöttek, hánynak ült szekeren egy-egy szökevény honvéd, zsíros gubába takarva, vagy egy előkelő úrihölgy, hátán puttonnyal, feje tarka kendővel lekötve, ki férjét indult el keresni a magyar táborban!

Egyszer egy ily paraszthoz egy jólöltözött férfi közelítte, s félrehíva, megszólítja.

— Kend jószívű embernek látszik, földi....

— Mért volnék rossz, jó uram? Magamnak vagyok jó, ha vagyok.

— Lehetne-e kendeddel egy okos szót szólni, földi?

— Csak tótul nem, nagy jó uram.

— Tudja meg: hogy én üldözött ember vagyok, akit a városban mindenütt keresnek.

— Hát ne maradjon itten.

— Kivinne-e kend engemet magával?
— Hogy ne vinném
— De ha elfognak bennünket
— Már uram, *ha ön feláldozhatja magát, én is feláldozhatom magamat*, hat porontyom marad árván, az Isten majd apjuk lesz nekik.

S azzal beletakargatta a szökevényt egy gyékénybe, odatette maga alá, ráült és hajtattott vele kifelé a városból.

A lineánál megállítják a határőrök, s elkezdi szekerét összevissza kutatni.

— Hát ebben a gyékényben mi van? kérdi egy, úgy néz ki, mintha ember volna benne.

— Hát persze, szól lélekjelenléttel a pór, Kossuth van benne maga.

Az örök nagyot nevettek a tréfán, megveregették a tréfás öreg vállát, az pedig lovai közé vagdalt és elhajtott danolva, fütyölve, mint aki most jön legjobb kedvvel a kocsmából.....

*

Egy osztrák tábornok egyikére a legnépesebb magyar városoknak egy peremptorius parancsban ráizent: hogy számára legrövidebb idő alatt hatvanezer részlet szénát s annak megfelelő zabot készen tartsanak.

A polgármester legnagyobb utánjárás mellett sem bírt a kitűzött időre ötezer részletnél többet kiteremteni, s egész deferenciával tudósítá a tábornokot: hogy a tervezett és effektuált számok között rettenetes nagy a különbség.

A tábornok azt izente vissza: hogy ha a kívánt mennyiségből csak ötven részlet fog is hiányzani, a polgármestert felfüggeszteti s a várost megsarcolja.

A népség megértve e vigasztalást, azt mondta rá: hogy miután a hatvanezer részletet semmi esetre sem lehet előállítani, s eszerint a várost úgylis mindenesetre megbüntetik, tehát mármost a meglevő ötezer részletet sem küldik el, mert úgylis mindegy.

Azonban a polgármester okosabbat gondolt. Megtudva: hogy a szomszéd városban a horvátországi bán állomásoz, egy deputációval átment hozzá, s igen nyájas üdvözlettel kívánta nála tiszteletét tenni. A bán éppen jókedvében volt. Megtetszettek a zsirosszájú magyar emberek neki. Sokat beszélgetett velök, egészen megszerette őket.

— Csakugyan egyedül azért jöttek önök — kérdé —, hogy velem találkozzanak?

— Sőt még valami másért is. Vagy ötezer részlet szénát készítettünk össze excellenciád hadserege számára, azt kívántuk átajánlani.

Az altábornagy még kellemesebben lőn meglepetve a megelőző kedveskedés által, most már még barátságosabban marasztotta látogatóit; de azok már akkor kászálódni kezdtek, kalapjaikat vették.

— Hova sietnek olyan nagyon?

A deputáció úgy tett, mintha átallaná megmondani végre nagy unszolásra a polgármester így szólt.

— Már csak nem akartuk megmondani, de ha excellenciád parancsolja, hát legyen: — ide kellene mennünk a szomszéd városba: ez — s ez — tábornok úr el akarja tőlünk magának vitetni azt a szénát, amit mi ideszántunk. Elmegyünk hozzá, — akárha becsukat is bennünket, nem tehetünk róla, de mi egyszer azért kuporgattuk, hogy ideadjuk.

Az altábornagy nem bocsátotta őket, „csak menjenek haza, semmitől se féljenek — monda —, majd elvégzi ő azt maga a tábornokkal.”

Csakugyan fel is küldé a tábornokot Budára, s azóta mindég őszinte pártfogója volt a barátságos magyar városnak.

Ezen jelenet ugyan költőibb végű lett volna, ha a polgármester az egész várossal kaszára kapva magát leaprította és a várost felgyújtotta volna, s voltak nevezetes emberek, kik apprehendálták tőle: hogy ezt nem tevén, én azonban ezen eljárását sokkal eszélyesebbnek találom.

...

*

A pesti vámnál gyakran lehet egy *sánta koldust* látni, ki két mankóra támaszkodva nagy kínnal vonszolta odább nyomorék testét, bozontos haja, szakálla, rongyokba kötözött zsugorult lába, silány öltözete s beteg arcszíne mellett nem volt szüksége a járókelőket könyörre szólítani, mindenki önkényt veté neki alamizna-fillérét. A vámsorompónál rendesen leült, mielőtt kiment volna a városból, bizonyosan megpihenni a fáradság miatt, messze lakott a línéán kívül egy bódében, az örökkel néha beszédbe elegyedett, nehéz, fuldokló hangon panaszkodott előttük az élet nyomorúságairól, a hideg napokról, a krumpli drágaságáról s más impolitikus dolgokról; azután ismét odább vánszorgott, köhögve és nyögve, mint egy halálos beteg.

Ki ismerte volna meg egy pár nap múlva ezt a nyomorékot, amint a debreceni városház lépcsőin délceg léptekkel sietett fel, két-három fokot lépve át egyszerre, fején angolos utazósipka, kezein finom keztyük, szemén kék szemüveg, öltözete meleg és divatos útiruha, s mikor az elnök előszobájába lépett oly erős dörgő hangon beszélt: hogy a harmadik szobában is meg leheté érteni.

Két nap múlva ismét cammogott vissza a nyomorék, felzsugorult lábbal Pest kapui felé, kinézése még szána-
lomra méltóbb volt, mint azelőtt. A vámsorompónál
ismét leült, s oly átalkodottan köhögött: hogy alig bírt
szóhoz jutni, akkor is oly rekedt hangon beszélt: hogy
senki sem értette.

— No, még ez sem messze viszi a csontjait — mondá a
vámőr, a nyomorék rettenetes köhögését hallva, míg az
ember nagy kinnal ismét felvánszorgott, mankóit hóna
alá fogta s mászott nagy lassan odább.

... Azok a mankók belülről ki voltak üregítve, azokban
hordott veszélyes iratokat a kém majd ki, majd be.

*

A hadfogadó térparancsnoknál egy szép *fiatalember*
jelenti magát, be akar állani köztüzérnek.

A magyaroknál nem voltak igen válogatósak a katonák
elfogadásában, az asszentálandónak nem kellett levetkez-
nie, kivált oly esetekben, midőn az ajánlkozó egyéniség
külsője elég izmosnak látszott.

A toborzó parancsnok befogadta a fiatalembert, mire
az arcán rendkívüli vidámsággal hirtelen távozni akart.

A parancsnoknak csak ekkor tűnt fel: hogy a fiatal
önkénytes *egyik kezét szüntelen zsebében tartja.*

— Hol tanulta ön ezt? Feljebbvalója előtt zsebbedu-
gott kézzel jelenni meg?

A fiatalember eltitkolhatlan zavarba jött e szavak-
ra.

— Tegye ön a kezét a zsinórra, tanuljon emberséget!

Az önkénytes egyik kezét a zsinórra tette.

— A másikat is!

A fiatal csak nem akarta a másik kezét eléhúzni, végre a
jelenvolt káplár vont a másik kezét eléhúzni, végre a
jelenvolt káplár vont a másik kezét eléhúzni, végre a

Azon a karján már nem volt keze. Még Mórnál elvágták azt a viadalban, s elfogván Pozsonyba vitték, ott alighogy kigyógyult, rögtön megszökött, s újra felkereste a magyar tábornokot. Azt hitte: hogy mint tüzér, fél kézzel is tehet még szolgálásokat.

*

Egy k...i családapa fiával együtt beállt az önkénytesek közé. Kis hétesztendő fia, látva apját a háborúba készülni, odasimul hozzá s kérdezi:

— Édesapám, nem jönnek az ellenséggel *kisgyerekek*?

— Minek neked azok a kisgyerekek, édes szolgám?

— *Én meg azokkal szeretnék verekedni.....*

Az ottani fiúk ötévestől kezdve tízévesig, mikor a császáriak a várost megszállották, ezerekenként összecsoportosulva kimentek a város alá, magukat két seregre osztották, s ott dob- és trombitaszó mellett ütközetet csináltak, néha a csata egész délután tartott. Fegyvereik botok voltak, ágyúik kövekkel megrakott talyigák, puskáik hasított faparittyák. Egy ízben egy egész városrészt támadtak meg, a *cigányvárost*, melynek minisztériuma meg akarta tagadni a fegyveres erőnek határain átvonulását; a vezérek ezt casus bellinek deklarálták, s miután a kérdéses terepmentet kellőleg blokározták, egy előrebocsátott hatályos bombardement után rohammal bevétek, lakosait részint expatriálták, részint hadifoglyokká tevék; a rendőrség intervencióját célirányos parittyatűzzel visszautasítják, s a pozíciót mindaddig megtartják, míg professzoraik ott a hely színén meg nem jelentek, s akkor is csak egy általános amnesztia föltétele mellett kapituláltak, mely kölcsönösen ratifikáltatott is.

... A fenn említett családapát Verbász alatt, midőn fia mellett csatázva egy ágyúgolyó fiával együtt elsodorta. Mindkettőnek egy percben zúzta szét fejét.

*

Egy rabbi arról prédikált hitfeleinek: hogy Kossuth az a Messiás, akire eddigelé vártak. Mert a hagyományok könyvében a többi ismertetőjelek között ez is meg van írva:

„Ennek néve lészen *hatszáz hatvan hat.*”

S aztán kiszámítá.

„LVDVIg CossVth

Ez annyi mint=DCLVVVI=666.”

Hitték-e ezt a zsidók vagy nem? Annyi bizonyos, nagyon ragaszkodtak hozzá.....

*

A magyar hadseregben több nő szolgált férfiruhában.

Majd mindenik hadtest katonái emlékeznek egyre, s tudnak róla csodás anekdotákat.

....Losonc mellett egy tehetős arisztokratának volt két szép leánya, egy éjjel mindkettő elment hazulról. Az apa sokáig nem tudott rólok semmit, hónapok múlva hallotta meg ismerősektől: hogy mindkét leánya vitézül küzd a magyar hadseregben. Sohasem tértek vissza az apai házhoz.

...Szegeden lehete látni a Bocskai-huszárok között egy szép fiatal barna lyánt, hajdú lyán volt, már akkor őrmester rangot viselt, a szőregi csatában elesett, egy golyó szívéen ment keresztül, ottmaradt a sáncon fekvé. Maga az osztrák tábornok is megállt holttesténél, amikor arra ment.

...A vadászrezredben volt egy fiatal lyán, hadi érdemeiért főhadnaggyá lőn kinevezve. Jegyben járt a kapitányával. A kápolnai csatában golyózápor közül hordta ki a sebesülteket.

...A Nemzeti Színháznál is láthatni egy volt huszárhadnagyt. Most vaudeville-énekesnő.

Hát a *markotányosnék*? ezen eredeti kiegészítő része egy hadseregnek, kiknek pálinkás hordója gyakran egyenlő szolgálatokat tesz a csatában a muníciós szekerekkel.

Bár nem vesznek részt a csatában, nekik is ott kell lenniök, ahol legnagyobb a veszély, mert hisz az ágyútűz meleg, s a katona megszomjazik benne, s ha ilyenkor egy ital frissítőhöz juthat, új életre, új erőre kap tőle.

A schwechati csata idején egy markotányosné ott forgolódva a huszárok körül, hol legsűrűbben hullottak a golyók, figyelmezteték a jó hadfiak: hogy menjen az útból, mert még valami éri.

S íme alig mondá ki: hogy „nem megy”, jön egy hatfontos golyó, s éppen a háta mögött esik le a földre.

A föld ekkor éppen rendkívül sáros volt. A puha földrétegből nem ugrott el oly erővel a golyó, mintha kemény földre esett volna, de annyi demonstrációt mégis tett: hogy a markotányosné háti kosarát meglökte, azt kosarastúl vagy három lépésnyire eltaszította.

— Ejnye! — kiált fel az szidva a tovaguruló gömböt — inkább magamat ütött volna agyon, minthogy valamenynyí pálinkásüvegemet összetörte.

Kívánsága nemsokára betölt. Ugyanazon huszárok, akik akkor figyelmezteték, mikor egy óra múlva visszavonultak, az árokban látták fetrengeni a markotányosnét. Egy golyó mindkét lábát elszakította. Könyörgött

nekik: hogy öljk meg, s harminc pengőforint van a keblében, azt vigyék el, nehogy üldözőiknek maradjon.

A magyar literatúra egyik legnevezetesebb egyénisége, a drámaköltő *Czakó* szerencsétlen vége eléggé ismeretes.

Tán szándékosan, vagy tán véletlenül egy délután legjobb barátai körében főbe lőtte magát.

Az országos megsiratottnak szegény édesanyja maradt, ki mindennapi szűk keresete megtakargatott filléreiből hosszú év alatt egy kis összeget szerzetett, melyet egyetlen fiának elhagyott, elfeledett sírhalma fölé emelendő *márványemlékre* szánt.

De eljöttek Magyarország siralmas napjai. A kétségbeesett hon segélyért kiáltott fiaihoz, leányaihoz.....

A szegény asszony — ha még egyetlen fia élt volna, azt adta volna áldozatul, — de már az meghalt, el is volt temetve, el is volt feledve. — Hadd maradjon sírja jeltelenül, — mondá az asszony, s odaadta egyetlen fia *síremlékére* könnyek között takargatott pénzét.

A sírhalmot simára tapodták az idők, és a szegény asszony áldozata is hiába esett.....

*

Évek múlva, századok múlva lesz mit beszélni az unokáknak apáik tetteiről, s akárminő sorsra lesz hivatva a jövő nemzedék, tán meglehet: hogy megátkozandja apáit, de szégyenelni nem fogja őket.

Nem a vezetők voltak a nagyok: a nép volt óriás, mely őket fölemelte. Ha tudtak volna oly készek lenni az

áldozatra a legelső, mint a legutolsó, nem folyt volna ki annyi drága vér, — és nem folyt volna ki hiába!

*

A másik képpel, melyet a kormány körüli pártos viharok ellentétéül állítani ígértem, adós maradok.

Ez az indifferens foule képe. És e kép ismét nem a köznép rétegeiből van véve. Legkitűnőbb alakjait az ország képviselői teszik és előkelő hivatalnokai.

Akik emlékeznek a Fürdői Körben naponta láthatott jelenetekre, tudják: hogy mit értettem. Rút terrénum. Ne lépünk bele. E kép leírásával adós maradok.

XXIII.

(Politikai pártok Debrecenben. Enthuziaszták. Demokraterepublikánusok. Flamingók. Girondisták, békepártiak. Nyáry. Kovács. Kazinczy. A békepárt elemei)

A debreceni országgyűlési pártok működéseiről alig van egyéb tudva, mint azoknak eredményei. De a februári kormánynyilatkozatok az *1848-ki törvények nonplusult-rájáról*, — majd a *marciális törvények*, — továbbá az *ápril[is] 13—14-ki* események, — végre az *új miniszteri program*: — mindezek gyaníttatják: hogy itt több különféle pártoknak kellett egymás ellenében működni, melyeknek amint különböző nézeteik befolyást gyakoroltak a kormány intézkedéseire, akként fejlettek ki azokból az egymással semmi logikai összeköttetésben nem levő események.

Nem lesz érdektelen a különböző pártokat, ezeknek elveit, egymás iránti viszonyait, s egyéniségeit néhány szóval megismertetni, mielőtt küzdelmeikre áttérnénk.

Legterjedelmesebb volt ezek között azon párt, mely mindenhez, ami Kossuthtól származott, föltétlen pártolásával járult, melynek egyetlen politikai nézete, egyetlen hitágazata, meggyőződése, jellemegysége ez volt: „mindent mit Kossuth mond, tesz, ír és gondol, föltétlenül pártolni, és benne megnyugodni.” Előttük kánon volt Kossuthnak minden állítása, mely ellen argumentumokat felhozni herézisnek, hazaárulásnak tartatott.

Ezen enthuziáltaknak nagyon hizelgett az, midőn őket Kossuth apostolainak nevezték. Ezen cím mellett minden politikai nézet, minden státustani tudomány, minden kombináció háttérbe szorulhat, ide nem kell egyéb, mint hőn ragaszkodni a kimondott új tanokhoz, azokhoz egy betűt sem tenni, azokból egy betűt el nem engedni, azokat hirdetni a halálveszély közepett, s ha kell, azoknak mártirjává lenni s a vértanú kínhalált eksztázissal, gyönyörrel fogadni el.

Különbség csak az volt közöttük: hogy míg az evangéliumi apostolok mesterük mennybemenetele után kezdék el leghatalmasabban hirdetni a népeknek a megváltó tanait, — addig Kossuth apostolai, az ő eltávoztával, őt nemcsak megtagadták, amire tán a körülményekben találhatnának okot, hanem azonfelyül oly kisszerűen anekdotáznak róla: hogy nem egyszer Kossuth politikai antagonistái kénytelenek őt, kit mint politikust a nagy apostoli zélus miatt meg nem támadhattak, *mint embert* tulajdon apostolai ellenében mentetetni.

Másik párt volt az *enunciált republikánusok* pártja.

.....A fentebb említett pártnak azért nem tudok semmi címet adni, mert az véleményeit annyiszor változtatta, ahányszor Kossuth különböző nyilatkozatot tett.

1848 júliusban Kossuth a még akkori koronaherceget ajánlotta magyar királynak, és kinyilatkoztató: hogy a magyar nemzet általánosan monarchiai érzelmű.

Ekkor az entuziasták pártja határozottan monarchiai érzelműnek vallá magát.

Tíz hónappal később Kossuth elszakadást hirdetett az ausztriai háztól. Az obligát tömjenezők pártja ekkor decidált republikánusnak érzé magát.

Rövid időn Szemere kihirdeti demokrat republikánus programját, és Kossuth a programon nagyon megütözik. Az entuziasták pártja ekkor aztán igazán nem tudta: hogy republikánus-e vagy monarchista.

A régi *republikánusok*, a soha sem ingadozott szigorú demokraták pártja mindenha a legnagyobb minoritásban sínylett.

Egy klubjok volt: „*demokrat republikánus társulat*” név alatt, mely szüntelen zárt gyűléseket tartott, szüntelen titkolózott, fontos képeket csinált, de azonkívül soha sem adta életének semmi jelét.

Elnöke az ősz *Újházy* volt, kinek cátói szigorúsága igen zsenírozta az egyes tagokat. Ezek örökös opposzióban éltek mindenkivel, aki hozzájuk nem tartozott, magával Kossuthtal is. Minthogy sem hírlapi orgánumok, sem hatályosabb szónokuk nem volt, igen kevés sikert tudtak előhozni.

Következnek a *flamingók*.

Ó, e párt igen mulatságos népekből volt összeszerkesztve!

Nevét úgy szerezte: hogy prozelitái vörös tollat viseltek kalapjuk mellett, s merő tollrokonságnál fogva elnevezettek flamingóknak, mint amely madarak szinte vörös tollat viselnek.

Sem az entuziasták, sem a republikánusok pártjával nem akarom őket összezavarni, az entuziastákat Kossuth személye iránti ragaszkodás tevé a forradalom résztvevőivé, a republikánusokat elvbeli meggyőződés, a flamingókat dicsvágy, haszonlesés. Az első párt fölálodoz-

ta az önvagyonát — vezéreért, — a másik hazáját — elveieért, — ez a harmadik pedig iparkodott hasznát venni az áldozatoknak. Az első párt szilárd, hű támasza, — a másik alkalmatlan ellenőre, — a harmadik hűtelen szolgálja a fennálló hatalomnak.

Lássuk őket közelebről.

Ama *képviselő*, ki az országgyűlésen filippikát mond azon kollégák ellen, kik akadályok miatt el nem jöhettek Debrecenbe, s kinek zsebjében háromféle külföldi passzus fülél, s lakása udvarán éjjel felszerszámozva állnak a lovak, ha valami fenyegető hír nesze érzik..... Ez a flamingó.

Azon *terrorista*, ki szüntelen guillotintról, akasztófáról, véleménykiírtásról beszél, s mikor egy követő társa által, kit jellemében megsértett, párbajra hívatik, azt feleli: hogy „*neki nem elve a párbaj*” s cravaillt csináltat a kihívó ellen. Ez a flamingó.

Azon *kormánybiztos*, ki enorm összegeket kezel s nem számol rólok, vígan, bánat nélkül éli világát, úszik mindennemű bőségben, s mikor az előrehaladó hadsereg háta mögött egy-egy város elmarad, előveszi a hivatalnokokat érte: hogy miért maradtak meg hivatalaikban a császáriak alatt? S midőn valamelyik azzal találja magát menteni: hogy családja, gyermekei vannak, kiknek kenyeret kellett adnia, azt feleli rá nagy mérgesen: „*ment volna koldulni!*” éppen csak hogy azt nem teszi hozzá: „*valamint én*”Ez is flamingó.

Azon *hivatalnok*, ki dühös dikciókat tart a hivatali inkompatibilitás ellen, s nem engedi meg: hogy egy ember két hivatalt viseljen, s mikor figyelmeztetik rá: hogy ő éppen hármatot visel; „*hja, annak úgy kell lenni*” felel rá mosolyogva..... Ez is flamingó.

Azon *katona*, kit ha beszélni hall az ember, azt hiszi: hogy ez mindig vérben fürdik s kit, valahányszor ezrede csatába megy, mindig Debrecenben látni.

Azon *főtiszt*, ki már negyedik rangbeli előléptetését sűrgeti, s ki a csatát rendesen szekere mellől nézi....

Azon *csapatvezér*, ki erőnek erejével csatát kezd olyan népekkel, melyek már félig kibékültek, s mikor azok megrohanják, maga elfut, csapatját ott hagyja veszni mind. ... Ezek mind flamingók.

Azon *demagóg*, kinek világért sem az a hivatása: hogy a népet halálos ellentállásra hívja fel, hanem csupán azon ártatlan cél elérése, miszerint valamely publikus egyéniségnek, aki által valamely személyes ügyben rövidséget szenvedett, magához hasonló derék emberek által, kik sokan egy rakáson, setét éjjel és ahol semmi veszedelem nincs, mind igen bátor egyéniségek, — macskazenét adasson. ... Ez is flamingó.

Azon *újságíró*, ki rettenetes hadat indít egész Európa ellen, alkotmányokat készít a föld minden népeinek; csatarendbe állít minden addig született és még meg nem halt férfit, nyílt leveleket ír minden uralkodó fejedelemhez, bámulatos lélekjelenléttel hirdet soha meg nem történt dolgokat, egy tollvonással semmivé teszi a haza és külföld legnagyobb embereit, peremptorius izeneteket küld a hadseregére, lemennydörgi az országgyűlést és ír sok más egyéb nagyszerű dolgokat, melyeket mind — senki sem olvas. ... Ez is flamingó.

És végre: ama *miniszter*, ki előtt sok ideig senki sem jó hazafi, senki sem becsületes ember, senki sem tiszta karakter, ki vele nem egyenlő, s kire utoljára oly tények sülnek ki, miként az országgyűlés határozatából a megyei fiskus Ulászló király büntető törvénye azon cikkét kívánja rá alkalmazni, mely az ily vétkek büntetéseül *karóba-húztatást* rendelte.

... Ez már aztán a *flamingó király*.

E három külön párt ellenében álltak azok, kiket együttvéve megszoktak „*békepártnak*” nevezni, s kiknek

elveikről, működéseikről ez ideig a legkülönbözőbb vélemények terjedtek el.

Eleinte e párt csak mintegy konzolidálatlan opposzió kezdett itt-amott feltűnni a kormány ellenében, csupa negációkban mutatva életjeleit, mint például akkor, midőn a Debrecenbe jövetel első napjaiban a rendőrfőnök rendelete folytán megtiltattott a képviselőknek a városból útlevel nélkül bárha csak séta végett is kimenni. Később azonban, midőn néhányan e párt kitűnőbb celebritásai közül pozitív elvekkel kezdtek föllépni, az egy erős kompakt testületté kezdett szilárdulni, melyet inkább a körülmények, mint elvek hasonlatosságánál fogva „gironde”-nak szerettek nevezni.

E párt legnevezetesebb egyéniségeiül három képviselőt lehet feltüntetni. *Nyáry Pált, Kovács Lajost, és Kazinczy Gábort.*

Mindhármat tiszta elvrokonság kötötte e párt ügyéhez. Ez elv volt: „*Magyarországot kibékíteni Ausztria iránt és Ausztriát Magyarország iránt.*”

Hanem e három férfi személyiségei merőben különböztek egymástól.

Közöttük legnagyobb tekintéllyel bírt Nyáry, veszé-lyekben tanúsított személyes bátorsága, impozáns magaviselete elhatározó percekben, kíméletlenséggel határos szigorúsága, s egész életének becsületessége sok tisztelőt szereztek személyének, még Kossuth legközelebbi környezetében is, sőt Kossuthot magát sem veszem ki azok közül, akik ragaszkodtak hozzá. Ellensége minden nagy szavaknak, a kormányt, melynek sokáig tagja volt, mindenkor iparkodott oly intézkedésektől visszatartani, melyek a magyar nemzet sorsát kockára tennék, annak egyes tagjait, magát Kossuthot számtalanszor megtámadá és kontrakarrírozta kabineti ügyeikben, mint az a szabadcsapatok, népfelkelések, 1 és 2 forintosok kiadása, vész-

törvények, képviselői epuráció, kormányhírlapi cikkek, pénzügyi ügyek, hivatalnoki visszaélések, s más több kormánypolitikai lényeges kérdések irányában történt.

Az általa gyakorlott opposzió azonban sokkal erősebbnek látszott benn a kabinetben, mint a parlamentben, ahol a határozottabb fellépéstől azon eszme tartóztatta vissza: miszerint félt, hogy Magyarországot önkeblében keletkezendő polgárháborúra találja vezetni általa, emiatt gyakran a legvilágosabb provokációkat, a legkínálkozóbb alkalmakat elbocsátá a kormányon megszilárdult párt leküzdésére, s bár a békepárt őt tartá vezérének, ő valóban nem tette magát azzá.

Egészen más taktikája volt Kovács Lajosnak.

Ez a finom politikus sok ideig nem támadta meg egyenesen Kossuthot,* hanem hogy annak befolyását a bizottmányban neutralizálja, pártfeleit. Az országban nagy név volt Kossuth, de a bizottmányban csak egy szavazata volt, mint Nyárynak, mint Madarásznak, mint a többinek. Madarász szavazata mindenha az övé volt, ha Madarász ott nincs, Kossuth állandóul kisebbségben marad a kormányon, tehát Madarászt kellett megtámadni: hogy Kossuth korlátozva legyen.

Míg tehát Nyáry merő dacos erélyben mutatta Kossuth iránti ellenállását, az alatt Kovács a rendőrfőnököt támadta meg, — annak sem rougerepublicain elveit, ami akkori időkbén nagyon merész és eredménytelen kísérlet leendett, hanem majd tehetségeit, majd eljárása módját, majd midőn rést kapott hozzá, jellemét s ezen az úton célt is ért.

E kettő modorát egyesíté Kazinczy.

Kíméletlen, mint Nyáry, eszközökben kifogyhatlan, mint Kovács, versengésre kész mindenkivel, kit elveinek

* Mindaddig, míg csupán h[on]v.[édelmi] bizottmányi elnök volt.

ellenéül ismer, minden alkalmat, minden nemét a fegyvernek felhasználó, melyben ellenök felléphet, a fanatizmusig határozott karakter, kinek elég bátorsága volt egykor teljes konferencia előtt kimondani e szavakat:

„*Én tetőtől talpig monarchista vagyok most is.*”

Gyülölője a politikai parvenüeknek, ész- és becsületarisztokrata.

A párt további alkatrészei különféle elemekből voltak szerkezve.

Az elvileg kimondott *sibbolet pártolói*n kívül ide csatlakoztak azok: kiket az *ellenpártok visszaélései* azok ellenivé tőnek, —

Kiket *egyéni ségi hajlam*, bizalom valamelyik pártfőnökhöz csatolt, —

Kiket ellenkezőleg *személyes ellenszenv* indított harcba túl-pártok főnökei ellen, —

clairvoyantok, kik a folyó politikai elvekben a haza elvesztét hitték látni, —

monarchisták, kik az eddig látott reszpublikákban nem sok garanciát találtak az alkotmányosságna, —

arisztokraták, kik rosszul érzék magukat a szociális tréfák inzultusai miatt, —

idealisták, kik tetszettek maguknak a girondismus szerepében átellenben a pszeudo-Maratokkal, —

táblabírák, régi, diétáról diétára szálló pártszenvedélyek örökösei, —

üldözött, persziflált egyéniségek, kik oltalomért menekültek e párt védő karjaiba.

ősjellemek, kikben az új politikai tanok nem találtak visszhangra, —

észarisztokraták, kiket bántott ellenfeleik palástolatlan ismeretlensége, —

határozatlan jellemek, kik szerettek volna mindenkivel jó egyetértésben lenni, ma itt, holnap amott láthatók, — s elvégre, mindazok *akik félték* a dolgok kimenetelétől, s hitték: hogy jöhet idő, midőn egy békülni akaró párthoz tartozásban mentségüket találhatják.

XXIV.

(Nyáry és Kossuth környezete. Nyáry elleni intrikák. Hír Kossuth megmérgeztetési tervéről. Áltudósítás Pestről. Megbukott buktatási kísérlet. Egy esemény Batthyány életéből)

Míg a békepárt *Madarászt* iparkodott a kormányról eltávolítani, saját elveinek ezáltal többséget szerzendő a kormányzatban, azalatt az ellenpártok is tudták: hogy mit kell tenniök? s minden törekvésüket odairányzák: hogy ők meg másfelől *Nyáryt* mozdítsák el a kormányról.

Azonban egy embernek, kinek mind polgári, mint politikai múltja feddhetetlen, kevés megtámadható oldalai vannak, kivált midőn egyfelől a nevéhez ragaszkodó pártok, másfelől a hazában egyetlen adminisztracionális talentuma a kormányzatra nézve csaknem nélkülözhetetlenné tevék.

Kossuth legközelebbi környezetében is sokan voltak, kik tiszteletüket nem tudták tőle megtagadni: s hogy később mégis ellene fordultak, annak okát egyenesen Nyáry kíméletlen modorában kell keresni.

Ő a hivatalnokok irányában kérlelhetlen szigorú, pontosságot és tárgyismeretet követelő volt, mi Kossuth hivatalnokaira nézve nem kis alkalmatlanság volt, kik megszokták: hogy Kossuth mindent maga végezzen helyettük, úgy hogy gyakran az elnök reggeltől késő éjszakáig *mindég írt*, nem lehetett vele semmiről beszélni, sok dolga volt, írt, — még az utalványokat is maga írta.

Egy este sok szekeres falusi emberek holmi szállítmányokat hoztak a kormányznak, az illető hivatalnokok restelték akkor átvenni a szállítottakat, s ott hagyták állni az udvaron a szekereket. Az éj hideg volt, a fuvarosok panaszt tettek Nyárynál a mulasztásért, mire az oly kíméletlenül lehordta a hivatalnokokat, hogy Kossuth egész családja összefutott a lármára.

Ez időtől fogva Kossuth környezete kérlelhetlen ellensége lett Nyárynak. Favorit lapjaiban napról napra variálta fölötte az elméncségeit, szójátékait, iparkodott őt népszerűtleníteni s kicsinyes inszINUÁCIÓKKAL Kossuthot gyanakodóvá, féltékennyé tenni iránta. ...

*

Egy időben egy pesti hölgy **né, fiát keresendő, ki a magyar táborban mint huszártiszt szolgált, Debrecenbe érkezik, két nap ott van, harmadnap útlevelet vált a rendőrségnél, minthogy útlevél nélkül Debrecenből senki sem távozhatott el.

Ez esetet iparkodott Kossuth környezete Nyáry ellen felhasználni. Elhíresztelték a városban: hogy **né titkos megbízásokat hozott Nyárynak herceg *Windischgraetz-től*, minek tartalma sem több, sem kevesebb, mint az: hogy Nyáry fogassa el Kossuthot s szolgáltassa a császáriak kezei közé. Mások ismét azt híresztelték: hogy **né maga van azzal megbízva: *hogy Kossuthot mérgezze meg*. Ezek a hírek aztán mindenféle alakban és variációban cirkuláltak. Emberek állták el az utcán Kossuthnak az útján [útját], kik térdenállva kérték: hogy őrizkedjék, mert meg akarják ölni, leveleket kapott Pestről, mikben kérve kérik: hogy vigyázzon az életére, ne bocsássa magához Nyáryt közel, vizitáltasson meg mindenkit, aki hozzá megy, hogy nem visz-e magával valami gyilkos

eszközt, ágyút, rakétát, repülő mérget, vagy más afféle pokolművet?

Kossuth mindezen figyelmeztetések dacára nemcsak hogy nem őrizkedett Nyárytól, sőt az e tárgyban kapott leveleket is közölte vele, amikor aztán mind a ketten jókat nevettek a tréfán.

Azonban két hét múlt el azóta: hogy **né útlevelet váltott a rendőrhivataltól Debrecenben, azóta bizonyosan hazaérkezhetett.

Két hét múlva tehát Pestről, egyikétől *Madarász hivatalos biztosainak* egy tudósítást kap Kossuth, melyben a sokrendbeli pesti titkos újdonságok végén ez volt olvasható:

„**né is megérkezett Pestre titkos missziójából Debrecenből, s azóta minden nap látható herceg Windischgraetz előszobáiban.”

Ez mégis több volt, mint elég arra: hogy Kossuthot gondolkozóba ejtse. Hivatalos tudósító tán mégsem fog *szemmellátott* dolgokat állítani, amik nem igazak?

Este a bizottmányi ülésben találkozik Nyáry Kossuth-tal, az elnök félrehívja és kérdi tőle: hogy **né mikor távozott el Debrecenből?

Nyáry nagy szemeket csinál: „*Nem ment az innen el soha*” viszonya.

— Lehetetlen — szól az elnök —, nekem mint bizonyosat írnák: *hogy Pesten van*.

— Tessék odaküldeni szállásra és meggyőződni felőle: hogy mióta idejött, azóta nem csak Debrecenből, hanem a szobájából sem volt künn, mert — *folyvást betegen fekszik*.

És csakugyan e betegség okozta az egész zavart. **né kétnapi otléte után útlevelet váltott Madarásznál; — amely nap el akart indulni, hirtelen megbetegedett, feködött két hétig, Madarászék azt hitték: hogy elment, s

csupa tévedésből sokkal korábban találták a relációt róla megírni, mint kellett volna.

Az útlevelet Madarász adta ki, a tudósítást két hét múlva Madarász hivatalnok írt; — az összefüggést itt nem nehéz kitalálni.

Kossuth bosszankodva nyújtá át Nyárynak a Pestről kapott levelet, melyben a tudósító pozitív tényeket állít oly személyről, aki ott sincs.

Nyáry végigolvasta a levelet, azután flegmatica visszaadta.

— Nagyobb baj ennél — úgymond —, ha a többi itt foglalt tudósítások is csak ennyire alaposak, mint ez a legutolsó. Egyébiránt Madarász dolga, az ő tisztviselője.

....

*

E megbukott kísérlet után békét hagytak a flamingók Nyáry jellemének, átlátták: hogy egy oly nyilvános jellemet, mint ő, *orgyilkossággal, méregkeveréssel* vádolni legalábbis nevetséges merénylet, s ezentúl politikai elveinek kezdtek nekifordulni, mi az akkori izgatott kedélyek és körülmények mellett sokkal háladatosabb fáradságnak mutatkozott.

És ezen a téren Nyáry az egész békepárt között a legkönnyebben megbuktatható egyéniség volt.

Kinek az akkori ingerült, lázadt kedélyekről fogalma van, elképzelheti mily kedvezőtlen terrénuma volt annak, ki nyíltan, határozottan kimondá: hogy *ő Ausztriával a legjobb esetben is békülni akar, hogy Magyarországnak nemcsak békéjét, de nagyságát is látja abban, ha Ausztriától el nem szakad, hanem magát annak központjává teszi s a dinasztiaát önhasznáért erőssé teszi*. Ki megmondá: hogy *Magyarország kompakt birodalommal teheti*

Ausztriát, s mint annak széke, magva, európai hatalomsággá emelkedhetik, míg ha elszakad, csak a másodrendű birodalmak közt foglalhat helyet.

Ily elvekre azon időkbén anatóma volt mondva. Ily elvekkel Nyárynak minden korábbi népszerűsége mellett sem lehetett megállani.

A békepárt többi tagjai sokkal óvatosabbak voltak, minthogy elleneikkeli küzdés közben megtámadható részeit felfedjék, s ezért kisebb erejű, kevesebb népszerűségű, félénkebb egyéniségek több eredményre bírtak jutni, mint Nyáry roppant tekintélyesülya, bátorsága és erélye mellett.

*

A nyílt elvküzdelem útján az egykor legnagyobb tekintély *Batthyány Lajos* is megbukott a kedélyek ingerültsége miatt, átellenben oly tehetség-, jellem- és tekintély-nélküli emberekkel, mint Madarász László. A debreceni pártok politikai küzdelmei között gyakran visszasóhajtottak utána. Már késő volt. Lamberg meggyilkoltatása után nem lehetett őt rávenni: hogy a kormány ügyeiben többé részt vegyen.

Midőn a szerencsétlen esemény megtörtént, melynek kútfejét máig sem ismerni, az országgyűlés tagjai egy futárt küldöttek Batthyány Lajoshoz a gyászizennel.

A futár éppen a táborban találta Batthyányt, odamegy hozzá s elmondja neki: hogy *Lamberg megöletett*.

Batthyány magán kívül ugrott fel helyéről, megragadta a hírnök karját, s azt dühösen megrázva, kétségbeesett hangon kiálta rá:

„*Ah, önök orgyilkosok!*”

A hírnök kérdé: hogy kit értett a gróf, mind az ő, mind küldőinek keze tiszta e vértől. — Választ nem kapott.

És azután még sok drága vér folyt, a híd, mely Lamberg vérét folyani látta, elégett, s ha az ember az utcára kinéz, annyi fekete ruhába öltözött asszonyt lát, mintha valami nagy ragály ment volna keresztül az országon.

XXV.

(Komárom. A nemzetőrparancsnok és a poloskák. A felszedett híd. Majthényi. Legenda Mackról. Komárom veszélyei. Új várparancsnok iránti gondok. Ajánlat Meszlényire. Görgey és Guyon közti feszültség. Örömhír, amit Guyon nem köszön meg. Guyon Komáromba jutása. Lakoma az ágyúk torkában. A bennszülött)

A hadi mozgalmak terén jelentékeny szerepet játszott ez időben *Komárom*. E várról mindenki tudja és hiszi: hogy természeti és megerősített helyzeténél fogva ostrommal bevehetetlen; annál érdekesebb leendő megtudni: hogy mennyiszer állott e vár azon ponthoz közel: hogy a magyar forradalomra nézve veszve legyen, mégpedig a legegyszerűbb körülmények miatt, mely körülményeket a császáriak felhasználni nem tudtak, vagy nem akartak, vagy azokban ismét a legegyszerűbb emberek által megátoltattak.

A márciusi napok után annak garanciájául: hogy a magyar nemzet magát e várnak birtokában helyezé, két *ezred nemzetőrség* helyeztetett a vár pavillonjaiba. A nemzetőrök Duna-melléki városok érdemes polgárai voltak, akik a kényelmet nem utálják, s miután a fortifikáció felügyelői a vár építésekor sokkal több figyelmet fordítottak a sáncok erős külsejére, mint azoknak belső

komfortjára, elgondolható: hogy a nemzetőrök erre a nemére a dicsőségnek hamar ráuntak. A nemzetőrök parancsnoka tehát egy reggel mérgesen felkerekedik s egész armádiájával együtt otthagyja a várat, ilyenforma utólagos haditudósítást küldve a hadügyminiszternek:

„Nem lehet abban a várban lakni, hisz tele van az poloskákkal!”

A császári várparancsnok azonban ezen már kétségessé lenni kezdő időkben, jónak látta a kivonult nemzetőrség után nyomban bezáratni a vár kapuit, s hogy azok újra megnyíltak a magyar kormány előtt, annak ismét nem ő az oka.

A bennmaradt hét ezred gyalogsággal s kellő számban levő tüzérekkel védhette volna a várat elképzелhetlen időkig minden külmeztámadás ellen, azonban ezen bentlevő ezredek egyikéről nem volt egészen bizonyos: hogy ostrom esetében nem fog-e éppen öllene fordulni.

Szándéka volt tehát, ez ezredet lefegyverezni, vagy kicserélni s evégett odarendelé a *Vilmos serezzredet*, melynek szelleméről biztosabb volt. A kérdéses ezred már megérkezett *Tatára*, s éjjel észrevétlenül a várba lett volna bevonulandó, midőn hirtelen közönséges polgáremberek e szándékot észrevéve, Komáromba sietnek a hajóhidak két helyen a révészek segélyével felszedetik, úgy hogy mire az ezred *Szőnyre* ért, az átjárást elzárva találta maga előtt s kénytelen volt odább vonulni.

Ezen éjjel Komáromnak háromnegyed része leégett.

A császári várparancsnok, e kísérlet nem sikerülte után, a magyar kormány által kényszerítettett a parancsnokságot *Majthényinak* átadni, s a várat elhagyni. Ellent nem állhatott, mert tulajdon katonáiban nem lehetett bízni.

Mikor Majthényi átvette a várat, nem volt több diszpozíciója alatt nyolcszáz rendes katonánál, a többi kaszás népfölkelő és kétséges érzelmű tüzérek.

A schwechati expedícióra ebből is elrendeltek tőle hatszáz sorkatonát, úgyhogy Komárom vára ekkor csaknem üresen maradt.

A bekövetkezett események után a kormány azzal a hittal távozott Debrecenbe: hogy Komáromot a legjobb védelmi karban hagyta háta mögött.

Ellátta két évre való eleséggel, kifogyhatlan munícióval és kellő várőrséggel.

Volt benne tizenegyezer honvéd, köztük a legjobb zászlóaljok, egypár serezed töredékei is, ott voltak a Hunyadi-huszárok, és a legjobb tüzérek.

Ott volt *Majthényi*, mint várparancsnok, kinek elég dimenziója *orra* volt arra nézve: hogy az embernek bizalma legyen hozzá. Pedig Napóleon is igen sok hűséget tett fel a nagy orrú emberekről.

Ott volt *Mack*, kinek szörnyű republikánizmusával Debrecenben a flamingók szokták *ijeszgetni* a girondistákat, kiről az a legenda cirkulált: miszerint egyszer ilyen szavakat mondott volna a kormánynak:

„Ha ti mindnyájan eláruljátok is a hazát, én mellette maradok, s ha nem lesz egyéb, meg lesznek Komárom ormai, oda kiállok, egyik kezemben a vörös zászló, másikban a kanóc, s ha nem lesz, aki azt védje többé, velem együtt mindenestül a levegőbe röpittem.”

Nehogy valakinek ok nélküli ijedséget okozzunk, előre megmondjuk: hogy e világromboló szándékát nem vitte végbe.

Azután ott voltak Komárom körül a megúsztatlan vizek, a megmásztatlan sáncok, mikhez még csak közel sem lehet férni, s miknek védelmére több ágyú volt készen, mint szükséges.

És végre az a hit: hogy Komárom bevehetetlen!

Debrecenben tehát akármi iránt volt aggodalom, csak aziránt nem: hogy Komárommal mi fog történni.

Annál váratlanabb meglepetés volt tehát, midőn alig két hónap múlva futárok érkeznek Debrecenbe egymás után, sürgetve a kormányt: hogyha még látni akarja Komáromot, *siessen* azt felszabadítani, mert az ottani állapotok a lehető legrosszabb karban vannak.

Majthényi rendkívül elégedetlen helyzetével, kétségbe van esve: hogy „*a kormány maga elment s őt vetette oda áldozatul.*” Szerinte „*a várat két hétig sem lehet tartani.*”

Mack *elvesztette az eszét*, semmi intézkedést nem tőn az ostromlók ellen, hagyta nyugodtan az ostrom battriákat felállítani, s egyszer elkezdett várfeladásról beszélni, amikor aztán tisztársai *elfogták* és börtönre vetették.

Ebből aztán *cravaill* lett, a tisztek egymás közt meghasonlottak, civakodtak, nincs, aki parancsolni tudjon nekik.

Az ostromlók éjjel nappal lövetik a várost, azon célból: hogy tán a lakosság majd feladja a várost, s akkor az újvár kezökben van. A lakosság már ki van szorítva a városból a *temetőbe*, a *cigánymezőre*, ott lakik a tél hidege közt kriptákban, szellős sátorokban. Még tűri a nyomort, de ha soká tart, lehet hogy megunja. Egy hónap múlva pedig majd a Vág felől is lövethetik őket, s akkor éppen nem lesz hova menekülniök. A katonaság ahelyett: hogy a halomra rombolt várost védné, bevonult biztos sáncai közé, a tisztek *vigadnak*, *bálokat rendeznek* a kazamaták belsejében, míg a lakosok a bombák durrogásai közt remegve búnak meg felhányt töltések mögött. A közkatonákra semmi gond, semmi fegyelem. A kormány által felhalmozott élelmiszerek romlásnak indulva, a borok megecetesedtek, a só fogytán van, a szalonna avas, két egész terem, minek liszttel kellene töltve lenni, korpával és fűrészpórral van tele. Stb. Stb. Stb.

Lehet: hogy a híreknek nagy részét a futárok készakarva túlzottan adták elő: hogy a kormányt siettesék operációival; de célt értek vele.

A kormány csakugyan komolyan megrettent a Komáromot fenyegető veszélytől; „ha most, — úgymondának, — a császáriak bombák helyett szép szavakkal ostromolják Komáromot, hamarább beveszik, mint míg segítségére mehetnénk.”

És éppen akkor érkezik a hír: hogy az *eszéki vár feladatott.*

Nugent tábornok egy ágyúlövés nélkül vette be azt.

A példa megdöbbenő volt. Egy vár, hétezer főnyi őrséggel, négyszáz ágyúval, mindennel ellátva, a védelem legkisebb kísérlete nélkül feladatva a többi várak jövődjére nem igen biztató kilátást nyújthatott.

Komáromnak okvetlenül más várparancsnokot kellett adni, mégpedig határozott, megbízható és egyszersmind ahhoz értő embert.

Ilyen egyéniség azonban nem sok volt a hadseregben, s aki volt, azt nem lehetett onnan elmozdítani.

Gondoltak *Klapkára, Damjanichra*, de az mindenik a maga helyén volt szükséges.

— *Nevezzük ki Meszlényit!* Szólt Jósika, *az éppen jelen van a várban.*

Meszlényi Kossuthné testvére volt. A bizottmányi tag azt hitte: hogy ez ajánlat által Kossuthnak valami kedveset fog mondani.

Azonban Kossuth büszkén utasította vissza az észrevett hízelgést.

— *Abba nem egyezem* — szólt —, *nem arra való ember. Az is sok, ami eddig rá van bízva.*

Ekkor jutott tudomására a kormánynak, és igen à propos a *Görgey és Guyon közti feszültség.*

Ez a két katona engesztelhetlen haraggal viseltetett egymás iránt.

De mint igazi katonák úgy el tudták az egymás közti differenciát titkolni, hogy az a közönségnek tudtára nem jött soha.

Görgeynek Pozsonytóli visszavonulásakor Guyon *Nagyszombatban* a császáriak által megtámadtatva, seregéből igen sokat vesztett, s csak a legnagyobb vitézség és lélekjelenlét által sikerült neki a vezényletre bízott jobbszárnyat megmentetni.

E veszteség miatt a két vezér kölcsönösen egymást okozta, s mintha az ott elesettek mindegyike testvére lett volna mindeniknek, oly keserűen gyűlölte érte egyik a másikat.

De ez azért nem volt arra ok: hogy a katona kötelességét ne teljesítse. Azért Guyon Branyiszkónál éppúgy vívott és nyert csatát Görgey parancsából, mintha legjobb barátja lett volna.

Ez a feszült viszony tehát éppen jókor jött a komáromi eseményekre nézve.

Az ő kineveztetése által komáromi várparancsnokká a fenyegetett vár az elfoglalástul, Görgey pedig egy őt nem szerető alvezértül szabadulandott meg.

Guyon maga a legnagyobb örömmel fogadta e kineveztetést, és ígérte, hogy nemcsak Komáromot meg fogja tartani, hanem legközelebb adandó alkalommal *Budát lependi meg*.

A *kormány hivatalos lapja* sietett e kinevezést, mint *örömhírt* tudatni a közönséggel.*

* Egy német brochure e tréfát az „*Esti lapokra*” fogja; az nem szólt róla semmit, hihetőleg, mint nem kormánylap, nem is levén értesülve az ily titokban végzett tények felől. Ugyanott Guyon Komáromba jutása is egészen más alakban van előadva, mint ahogy mi azt szemtanúk után leírtuk. Szerinte Guyon, mint *gyufás zsidó* szökött be Komáromba Tolnán keresztül; az azonban tény: hogy a Vág felől érkezett oda egy csapat huszárság kíséretében, amely oldalról Komáromot a tavaszi árvizek miatt cernirozni nem lehetett, s eszerint semmi tortuosus maszkirozásra nem volt szüksége.

De Guyon nem köszönte meg az ilyen örömhíreket.

Ez előleges jelentés által figyelmessé téve, a császáriak igen valószínűen oly szoros kordont huzandottak Komárom körül: hogy neki a várba bejutni csak élte és szabadsága kockáztatásával lehetett.

Azonban amit zszurnalisztai kotnyelesség elrontott, azon Guyon sietsége által tudott segíteni, s mielőtt a hír, melynek pedig szárnyai szoktak lenni, elterjedhetett volna, útra kelt. —

Hogy mint *magányos ember* indult volna el Komáromnak, azt a szeleskedést egy angolról, kivált Guyonról feltenni bajos volna.

Előtte és mögötte egy eszkadron huszárság járt az utat recognoscirozva, ő maga középett négylovas parasztszekerén, pórruhában; lovai szerszáma úgy volt alkotva: hogy azt egy vágással el lehetne szabadítani a szekértől s veszély esetében lóháton nyargalni tova.

Guyon minden baj nélkül eljutott Komáromba. Amik azután történtek Komáromban, azok mind ismert dolgok, s nem tartoznak feladatomban köréhez.

Csupán egy anekdotát iktatok még ide:

Mikor Guyon Komáromba ért, a tisztikart a legkedvezőtlenebb állapotban találta.

Annyira tekintélyét vesztette az, a sok újonc, fegyelemhez nem szokott tiszt miatt: hogy mikor egy elfogott császári katonától kérdezték: „*Sind Sie ein Offizier?*” ez azt felelte rá egész lenézőleg: „*Ja, und zwar ein — wirklicher.*”

Guyonnal legelső gondja volt tehát, amint ideért, rendet hozni az újoncseregek közé, s egy alkalommal, tisztjei bátorságát valódi *tűzpróbára* teendő, az egész tisztikart meghívta magához ebédre.

A Duna-parton voltak terítve a bankettasztalok, az *ostromsáncokkal éppen átellenben.*

Két zenekar az asztalok mellett kétfelől az egész lakoma alatt játszott a zajos magyar dalokat, a forradalmi seregek indulóit; ha egyik elhagyta, a másik kezdte rá. És átellenben az ostromsáncokból az egész lakoma folytán lövöldöztek a lakmározókra az ostromlók. A harsogó zeneinzultáció felingerlék őket, s míg innen a poharak csengtek, túl a tarackok okádták a tüzet.

Egy golyó sem talált oda...

És ez időtől fogva, a tűzpróbán keresztülvitt komáromi tiszteket bátran lehe a forradalmi hadsereg legjobbjai közé számítani.

Nevezetes még az: hogy Komárom város lövetését egy *bennszülött* intézte.

Egy ingenieur-tiszt, ki ott született, ott nevelkedett fel.

Háborúban nincsen atyafiság.

Ő mondá: hogy a lakosokat kell kényszeríteni a város feladására, ő ismeri patriotáit, közöttük élt, tudja, hogy nem soká fogják magukat tartani.

Amióta azonban nem látta őket, azok is megváltoztak, a város nem adta fel magát.

XXVI.

(Debreceni pártcsaták)

Eddig csak előőrsi csatáikban láttuk a pártokat, most következnek a derékütközetek. Csaták a kabinétben, titkos konferenciákban, nyílt parlamentben, csaták vezérek és tömegek között, zszurnalisztikai várostromok, politikai intrikák hadicselei, átellenes manőverek és eldöntő ütközetek.

S ha szép egy ütközet: hol bátorság haditudománnyal párosulva küzd a vitatott csatatéren, hol mindenki megállja helyét, teljesíti a parancsszót, az ágyútelepek dolgoz-

nak, a lovasság jobbra-balra cseleket vetve csapong, a gyalogtömegek szuronyt szegezve ostromolnak, a földalatti minák pusztítva repülnek a levegőbe, mindenki küzd, ember ember ellen, csak a vezérek állnak még nyugodtan, hidegvérrel intézve a csata folyamát. Végre azok is közbecsapnak, a sereg élére állnak, s jelenlétükkel új erőt adnak a harcok rohamának, — s mikor aztán az egyik vezér elesik, s esése láttán a sereg bomlásnak indul, elfut, vagy a győztesekhez pártol..... miért ne volna ehhez hasonlóan szép látvány két elkészült, rendszerezett politikai párt stratégikus ütközete.

Ott is bátorság, ott is taktika dolgozik, csak hogy az erőt nem a kar, hanem a lélek adja. A haditerv szerint mindenkinek ki van osztva szerepe, ki minő fegyvernemben kitűnő, aszerint van elhelyezve. Bombák helyett argumentumok törnek rést az ellenfél várfalain, s az osztott csapások gyakran súlyosabbak, mint miket a kard éle adhat. Az egyik fél aztán csatát csatára vesz, vezérei elesnek, elfogatnak, várait beveszik, ágyúit beszegezik, kiszorítják a határból, a másik fél már diadaléneket kezd hangoztatni, akkor veszi észre: hogy minden oldalról körül van fogva, s kénytelen magát megadni, s hadifoglyul elvitetni.

Az egyik tábor balszárnyán állnak a valódi republikánusok, újonc, de mindenre kész csapat, mellyel szüntelen baja van a vezérnek, mindég rohamra akarnak menni, s rendesen túlhajtanak a vezényszón.

A jobbszárnyat képezik az igazhivők, a mekkai szent csapat dandárai, kik a próféta nevére esküsznek, kik Allah kiáltással rohannak a harcba a gyaurok ellen.

Középen állanak a fényes mamelukok, lengő flamingó tollakkal, kik a harcban senkinek sem adnak pardont.

Maga az alvezér kis alacsony fekete ember, ki kongr év rakétákat s tüzes bivalyokat ereget az ellenfél táborára, oldalán egy zsebbeli kiadású kézi guillotine.

A fővezér azonban a csatákban nem szokott részt venni, csak mikor már seregét hanyatlani látja, akkor jelenik meg, s személyes küzdelme által mindenkor csodákat mível.

A túlsó tábor ezalatt a csapatokat illetőleg kevésbé van rendezve, az egész úgyszólván csupa nemzetőrségből áll, kiket a félelem hozott a harcba, s kiket ugyanazon józan indulat el is visz onnan. Hanem a vezérek szerepei annál ügyesebben vannak kiosztva.

Az egyik alvezér Kovács Lajos, nevezetes stratégikus fő, különösen ügyes a legerősebb pozíciók megkerülésében, biztosan számít, és seregét sohasem teszi kockára.

A másik, Kazinczy, római hős, ki födetlen mellel s rövid karddal áll ki a csatába. Szüntelen a vezért keresi a csatában, s egyenesen szemben támadja meg.

A fővezér, Nyáry, ez oldalon is ritkán vesz részt az ütközetben. Körül páncélozva lévén, a rálőtt nyilak lepattognak róla, ezért sokszor még az önvédelmet is elmulasztja s a személyes közberontást addig halogatja, míg végképp elkésik vele.

E csapatok mellett Besze János egymaga képviseli a masszív népfelkelést, a rendes csatában megvert ellenség-re tömegestül rárohanó.

Bezerédy István pedig mint parlamberter jár békíteni és csitítani az egymás ellen fegyverkezőket, — míg Szemere Bertalan, mint egykor Zápolya János a mohácsi ütközetet, tétlenül, felkészült erővel nézi a háborút, — nem hasonlótlan okokból, mint Zápolya János.

Most emeljük ki az egyes kitűnőbb küzdőket.

A republikánusok csatasorai közt látjuk Ujházyt kívül: Kállayt, Halászt.

Mindkettő republikánizmusa inkább Kossuth, mint az osztrák dinasztia ellen volt fölfegyverezve. Attól tartottak: hogy Kossuth meg akarja magát királynak koronáztatni.

Voltak, kik szerették azt a hírt terjeszteni, mintha Kossuthot erre neje ösztönözné, de aminek megbizonyítására adataim nincsenek, sőt ellenkezőleg bizonyosan tudom: hogy midőn a kormány hivatalos lapjában egy nemhivatalos cikk ezen tárgyat előhozta s határozottan állítá: miszerint Kossuth e dicsőséget *nem* ambiálja, sőt vágyódik azon idő után, midőn a közhonpolgárok sorába visszaléphet, e nyilatkozatot Kossuth igen jó néven vette, a republikánusok pedig egy ellenök intézett lefegyverző csapatát vélték alatta rejteni.

Ezen az oldalon még Irányin kívül alig van megemlíthető egyéniség. De hiszen ennek nem is volt egyes küzdőkre szüksége, mellette volt a majoritás tömege, vele volt vezére ellenállhatlan szónoklata. Ha Kossuth felállt, utána nem volt szükség senkinek beszélni, a tömeg el volt ragadtatva a szónoklat bűvereje által, s nem volt türelme azután senkit kihallgatni, beszélt legyen mellette, vagy ellene. Kossuth szónoklata valószínűs szellemi terrorizmus volt, nem ölte meg ellenét, de semmivé tette.

Egy követet egykor úgy hallottam nyilatkozni: „ha Kossuth azt mondaná: hogy föltétlen vessük magunkat Ausztria alá, még akkor sem mernék ellene szólani, még akkor is meghajtanám magamat előtte.” — Pedig aki ezt mondta, republikánus volt.

A túlsó párton sokkal több, sokkal nevezetesebb egyéniségeket lehetne találni.

Ott volt Kemény, diplomácia[i] ismeretekben, helyes fölfogásban, mindenoldalú státustani képzettségben páratlan egyéniség. Országgyűlésen rendesen hallgatag, de konferenciákon lelke, irányadója az értekezletnek.

Tóth Lőrinc, szisztematikus, tudományosan képzett lélek.

Farkas Károly, irataiban egy ifjú lelkesedése, jellemében egy férfi higgadtsága, országgyűlésen és literatúrában egyiránt tényező erő.

Almássy Pál, — az országgyűlés elnöke, kit e párthoz tartozása miatt többször készültek Madarász Józseffel helyettesíteni.

Pálffy János, — majd legerősebb, majd leggyöngébb oldala a pártnak, melyhez tartozott. Ő támadta meg legelőször Madarászt, a Debrecenbe jövetel legelső napjaiban egy hírlapi nyilatkozatot bocsátva közre, melyben Madarász jelenlétét a kormányon kalamitásnak mondá, és ugyanó nyújtotta neki kezét, midőn már elesőfélben volt, Kossuthnak egy hatásos beszéde következtében. Másnap ismét ellene fordult.

Bartal György, a párt rendes indítványtevője, ügyes formulázó, a jobb szónokok egyike.

Kubinyi Ferenc, tekintély, jóakarát, és hazafiság dolgában a legelsőek közé számítandó. A gyémántpörben leglényegesebb tényező.

Idetartoznak még Szunyoghy, Recsky, Gorove, a Zeykek, Lónyayak, Bethlen, — Mészáros és Tatay kormánytagok és mások többen, kik mind nagy szónokok, vagy alapos státusférfiak, vagy legalább becsületes honfiak voltak, és akik mindössze nem voltak annyi hatással a kormányra, a népre, és az országgyűlésre, mint Kossuth egymaga.

*

E két tábor mellett ágyútelepekül vannak felállítva egyfelől a Marczius, másfelől az Esti lapok, mindkettő egymással egyenlő erejű artilleriából szerkesztve. Az elsőbbi mellett küzdenek még a munkások újságának faagyúí, melyeket azon rossz szokásuk miatt: hogy a

töltés mindég a gyújtólyukon jön ki s a golyó bennmarad, maga a vezér beszegeztet, s végre egy rettenetes bomba-vető üst „Debreceni lapok” neve alatt, mely százhatvan fontos vicceket hajigál, de csak egy irányban s a tizedik lövésre szétszakad s valamennyi kanonérját mind agyon-üti.

*

Madarász volt a leghatározottabb ember a magyar publicisták között.

Ő tudott magának legtöbb befolyást szerezni a kormányon, ő kerítette a hatalom legtöbb eszközeit kezébe, az ő pártja volt a legtevékenyebb.

Ha politikai ellenfelei magány jelleméhez nem találnak utat, meg nem buktathatják.

És e hatalmat nem elveinek köszönheti.

Mik voltak azok?

Ferde másolatai Robespierre terrorizmusának, eszmék, miktől irtózott mindenki, kivéve azokat, akik kinevették, idétlenül született óriások, gyámoltalan kép-telenségek.

Eszméinek népszerűtlenségét eléggé jellemzi azon mondata, mit egyszer az Egyenlőségi klub gyűlésén kiszalasztja száján:

„Inkább akarok szabad szláv lenni, mint rabszolga magyar.”

Leghőbb barátai is azt felelték rá: „idvezült sem akarok lenni, hacsak nem magyar!”

És ellenfeleinek, kik ellenkezőleg, Magyarország boldogságát, nagyságát elébe helyezék a reszpublika eszméjének, kik ennél fogva a legnépszerűbb eszme mellett küzdöttek, sohasem volt annyi hatása, mint neki.

Ennek igen egyszerű magyarázata az: hogy Kossuthot sokkal jobban iparkodott magának Madarász megnyerni, mint a girondisták.

És amelyik párt mellett Kossuth neve állt, az hihette: hogy győzött.

Pedig a girondisták is megnyerhették volna Kossuthot.

Ennek a mindenesetre nagy embernek különös gyöngéje volt az: hogy igen szerette a hízelkedőket. Ez ajánlólevél mellett nemcsak a legsilányabb kalandorok talált[ak] hozzá bejárást, hanem maguk azok, kik régi ellenei voltak, mint éppen Madarász maga, míg ellenkezőleg a kíméletlen igazmondásért képes volt legkedvesebb embereit is elutasítani magától, mint Rákóczyval tevő, ki amellet: hogy közel rokona s egyike a legtisztább karaktereknek volt, egyetlen egyedül értett az egész környezetben az adminisztrációhoz.

A békepártiak azonban Kossuthot megnyerni sohasem voltak elég gyöngék, megbuktatni sohasem elég erősek. Amahhoz hízelgés, emehhez szenvedély kellett volna, s ők e tulajdonok egyikével sem bírtak.

Ügyfeleik nagyobb része azon emberekből állott, kiknek gondolkodásmódját az instans periculum izgatta, kik félték ugyan herceg Windischgraetzről, de mégsem annyira, mint Kossuthtól, mert ez közelebb volt, kik ha Kossuth kihúzta a lábát Debrecenből, tüstént mertek ellene szólni és tenni, de ha visszajött, újra elhallgattak.

Egy esetet mondok el rá.

A követek kizáratása felett hozott törvény után többen érkeztek meg Debrecenbe a távollevő képviselők közül, kiket nagyobb részint visszaszededetett az országgyűlés. Ezeknek igazolásaik annyira átláttaták a követekkel ama törvénycikk képtelen voltak, miszerint egyike azoknak, kik e törvénycikket indítványba hozták, mellette agitáltak, Kossuth leghőbb pártolója, *e törvénycikk cassaltatá-*

sát indítványozá. Másnap megjön Kossuth a táborból, meghallja a történeteket, korán reggel hét órára összehívja az országgyűlést, s ott úgy leszidja őket, mint egy oktató rakoncátlan tanítványait a purifikált követek miatt ... Egyetlenegy hang nem mert felszólalni. Pedig előtte való nap még a törvény megsemmisítését indítványozták.

Madarász ezalatt iparkodott mindazon embereket, kik a közvéleményre hatással voltak, magának megnyerni. A merészebb publicistákat, a legvöröstollasabb agitátorokat, a legügyesebb zszurnalisztákat, s.a.t. A mód igen egyszerű volt. Kinevezte őket előkelő hivatalokba. Ahhoz a kis hivatalos hatáskörhöz, ami az övé volt, hatvanhárom hivatalnokot teremt, kik egyenesen csak az ő bürójához tartoztak. Míg Nyáry egyetlenegy hivatalnok nélkül végezte teendőit.

Ily eszközökkel Madarász oly erős állást tudott magának a kormányon biztosítani, hogy onnan csupán saját gondatlan elbizakodottsága buktathatá le.

Hiszen nem ő volt az első országos hivatalnok, ki tulajdon maga felé húzott csatornát az ország kincseiből, csakhogy azok sokkal ügyesebben tudták azt elintézni, s nem szolgáltattak önmaguk ellen fegyvert elleneik kezébe.

*

De kezdjük az elején.

Egy napon Madarász indítványba hozta: hogy az ország kincstárához tartozó haszonvehetlen ezüstnemüket adját át a pénzügyi főnöknek beolvasztás s pénzzé veretés végett.

Az indítvány semmi gyanút sem gerjesztett, s ennél fogva ellenállásra nem talált.

Kovács Lajos azonban, ezen nyugtalan fő, — ki, akit egyszer megfogott, azt többet el nem ereszt, — utána-

járt: hogy a beolvasztandó ezüstneműek gróf Zichy Ödön lefoglalt ingóságaihoz tartoznak.

Néhány nap múlva pedig hirdeti Madarász egy kis falragaszban: hogy Zichy Ödön ékszerei árvereltetni fognak.

Kovács kérdést tett e tárgy iránt, mire Madarász azt válaszolta: hogy csak az el nem tartható tárgyak adatnak el.

Kovács és Kazinczy az országgyűlésen ellene mondtak ez eljárásnak, a kérdés heves debatte-okra vezetett. A zszurnalisztika átvette a kérdést, Madarászt keményen megtámadták s átalkodottan nem akartak felhagyni e tárgy vitatásával.

Végre kimondák gyanújokat: hogy a kérdéses kincsek kezelése nem ment tiszta úton, és követelték: hogy világosítsa fel a rendőrfőnök, mint jutottak a pénzügyminisztérium kezelése alól az ő kezeibe a nem odatartozó tárgyak.

A kérdés mindig botrányosabb kezdett lenni. Az országgyűlésen oly szavakat lehetett hallani, mik a kormányt a legvilágosabban kompromittálták. Madarász addig beszélt Kossuthnak: hogy itt a kormánytestület és maga Kossuth van megbántva, míg az elnök csakugyan rávette magát: hogy személyesen jelenend meg a csatatéren a nem neki vetett keztyűt felveendő.

Már előtte való nap beszéltek: hogy holnap Kossuth személyesen támadandja meg az Esti lapok íróit az országgyűlésen.

A tárgy rendkívül új volt. Sohasem hallotta azt még senki: hogy az ország kormányzója a képviselőházban zszurnálcikkék ellen tartson beszédet, s hihetőleg ezután sem fogja hallani. Miután az e tárgybani ügyködések egyedül az esküdtszékek elébe tartoznak.

A félve várt nap megjelent. Haragosan jelent meg Kossuth is, s tartott egy beszédet az illetőknek, amiről a

Marczius úgy ítél: hogy az olyan volt, mint mikor valakit vizes lepedőbe beletakargatnak, s aztán egy doszkával jól végigpáholnak.

„Amit e zsurnaliszták elkövetnek, az irtózatos, az borzasztó!”

Ezen szavakat mondá a kormányzó. Az emberek reszkettek körös-körül.

A karzat alatti szegletből egy jóváhagyó kiáltás hallatszott:

„Úgy van! az Esti lapok.”

Madarász egyik hivatalnoka volt a klakőr, egy kis tömpe ember, ki elmélyedve titkos örömében, nem vevé észre; hogy háta mögött az Esti lapok és a Marczius szerkesztői állnak, a legbékésebb szomszédságban, kik közül az előbbi, amint széles tenyerét az előtte applaudáló fejére tette, az ijedten rátekintve, hirtelen úgy vélte magát kiigazíthatni:

„Akarám mondani; a Marczius.”

Ekkor meg természetesen a Márczius szerkesztője fogta körmei közé.

Kossuth elhatározatni kívánta: hogy az Esti lapok ellen sajtóper indíttassék. Az országgyűlés beleegyezett.

A girondisták tábora csüggedten takarodott el a veszített csataterőről. Csak Nyáry nem csüggedt.

„Most van kezetekben minden, úgy monda, el ne eresszétek.”

*

A magyar sajtótörvények egyik cikkében ez áll:

„Ha valaki közhivatalnokot hivatalát érdekelve vádol, annak bebizonyítása megengedett.”

A perbe fogandó zsurnaliszták tehát követelték: hogy nekik vádjaitat bebizonyítani megengedtessek.

E kérdés a honvédelmi bizottmány elé került. Nyáry nem volt jelen. Madarász ellenzé. Kossuth egészen preokkupálva volt.

Ekkor egy eddig ismeretlen lovag lépett elő: Duschek, a pénzügyi főnök.

„A rendőrfőnök ellen emelt vádak igazak — monda szemtől szemben —, a bizonyítványokat én magam szolgáltatam nekik.”

Madarász elsápadt. „*De kérem, édes barátom!*” — szólt zavarodva Kossuthhoz.

Kossuth azonban egész hidegen fölkelte mellőle, s visszautasító hangon monda neki:

„Ügy vizsgálatot fogok ön ellen rendelni.”

Kossuth sohasem bocsáthatta meg azt Madarásznak: hogy ily igaztalan ügyben tette ki magát érte.

S ekkor volt azon időpont: hogy a békepártiak Kossuthot megnyerhették volna maguknak, anélkül, hogy elveik végcélját elveszítsék.

Mit Nyáry nem tudott vagy nem akart megtenni, azt ugyanazon párt későbbi főnöke, Szemere elérte. Kossuthot megnyeré, hanem a régi sibbolet elveszett, és azután elveszett a haza.

XXVII.

(A pártok egyezkedése)

Madarász hanyatlása már előrelátható volt. A párt legerősebb küzdőjének bukása elkerülhetlen volt, nem elvek, nem politikai balfogások, hanem kisszerű kezelési bűnök miatt.

A hozzá csatlakozó pártok méltán tartottak tőle: hogy amennyire protezsálták Madarászt, annyira veszteni fognak népszerűségükből, — a közönség, bár igazságtalanul

a politikai pártfeleket komplikált bűntársaknak fogja tartani, a rágalomnak a legkedvezőbb terepuma nyílik ellenük, a skandalum napról napra öregbül és nyilvánosodik. A vizsgálatok megkezdése óta a Nyáry — Kovács — Kazinczy párt roppant majoritásra növekedett az országgyűlésen, pisszegés, gúnykacaj és indignáció minden hangjai fogadják azokat, akik egy hónap előtt csak tapsokat arattak, míg kiknek szavait azelőtt nem is hallgatták, azoknak beszédét, most éljenzés fogadja, kíséri.

A Kossuth párt legerősebb szónokai, mint *Szacs vay*, föltámadtak az egykori kegyenc (Madarász) ellen, s a másik párt konferenciáit kezdték látogatni. *Besze* vehemens népszónoklatával elförmedten zúdult ellene, maga *Irányi*, a miniszternek személyes barátja, visszavonta kezét az elesőtől ezen szavakra fakadva:

„Azért nem szűnök meg áldozni azon oltár előtt, amelynek papjai közt egy tisztátalannak találtatott.”

S végre Kossuth maga *megtiltá*: hogy valaki öelötte Madarász nevét kimondja.

A békepárt e parlamenti csaták után a diadal tetőpontján látszott állani, ő volt a nap arszlánja, mindenki hozzá akart tartozni, a másik párt elolvadt, elenyészett, megtagadtatott saját ügyfelei által, tagjai elismerék: hogy elveik alig különböznek a békepártiakétól.

Előre látható volt: hogy a Madarász-párt imposszibilissé léte után maga Kossuth a másik párthoz fog csatlakozni.

Csak az maradt kérdés: hogy melyik fog ezen esetben elvein módosítani: Kossuth-e vagy a békepártiak.

A vöröstoll-párt igen jól látta előre a bekövetkező fordulatot, Kossuth rájok nézve elveszett s a békepártra nézve meg volt nyerve.

A meglepetés első perceiben azon eszméhez folyamodtak: hogy elveiket a békepártéival kiegyenlítsék.

A kísérlet azonban az első pontnál hajótörést szenvedett.

Mindkét párt elfogadá: hogy a háborúnak egy előnyököt nyújtó békekötés által véget kell vetni.

Csak az az egy különbség maradt közöttünk: hogy az egyik párt a *dinasztiával*, a másik a *nemzetiségekkel* akart alkudozni.

És ezen pontban minden, a két párt között fennforgott differenciák ki vannak fejezve.

Amannak a még csak ábrándokban született *világszabadság*, emennek *Magyarország ezredéves élete* volt végcélja.

Amaz kész lett volna nemzetiségi koncessziókban önnemzetiségét semmivé tenni, csakhogy a királyság nevét letörölhesse róla.

Emez alávetette volna magát inkább a dinasztianak, minthogy nemzetisége féltett kincsét szomszédjaival és zsellérjeivel megossza.

Amaz kész lett volna Magyarországot számtalan apró kis részekre széthullva látni, csakhogy azokból mindmégannyi apró kis reszpublikákat csinálhasson.

Emez kész lett volna Magyarországot a legszorosabb kapcsokkal Ausztriához kötve látni, hogy erős, nagy és boldog birodalmat teremtsen belőle.

Mindkét pártnak különös gyarlósága volt az: hogy céljai elérésének semmi egyéb akadályait nem látta, mint az ellenpárt törekvéseit, s azt hívé: hogy ha azt megbuktatá, győzött.

Holott egyfelől a békepártnak az ausztriai kormánnyal, a forradalmi pártnak pedig a küldinasztiákéval lett volna szükség magát érintkezésbe tenni.

Ezek elmulasztásával az egész politikai harc, csak egy vármegyei pártküzdelem volt, mely mindkét részről csak félszeg győzelmeket eredményezett.

Mikor a békepárt győzött, nem volt kivel alkudnia, Ausztria mit sem tudott arról: hogy vele egyezkedni akarnak, elveiket, törekvéseiket nem ismerte, maig sem ismeri.

S mikor ismét a forradalmi párt győzött, a külbirodalmak még csak annyi korrelációban sem voltak vele, hogy egyetlen tiltakozást intéztek volna Oroszország intervenciója ellen.

De nemcsak az: hogy a forradalmi párt a külföldön nem iparkodott magának szövetségeseket keresni, sőt megfoghatlan közömbösséggel tökéletesen ignorálni látzott minden külföldi viszonyokat.

Hihetlennek fog látszani azon állításom: miszerint az egész debreceni szezon alatt egyetlen egy külföldi lap nem került a közönség elé. A lapok semmi külföldi híreket nem közltek, egyedül Hajniknak jártak Augsburger Allg. Zeitungjai, s azokat Madarász lefoglaltatta, s még a hivatalos Közlöny szerkesztőjének sem engedte át olvasni.

De nemcsak a közönség, hanem maga a kormány sem tudott semmit azokról, amik odakünn történnek, úgy hogy Kossuth bátran beszélhetett az országgyűlésen a *veronai kongresszusról* anélkül: hogy valaki tudhatta volna: hogy olyan kongresszus *nem egzisztál*. Lehet: hogy ővele is elhitette valaki.

Ami Debrecenen kívül történt, az holt történet volt a magyar politikusokra nézve.

Jöttek ugyan, de nagyon néha, tudósítások a párizsi és londoni követektől, de azok nem adtak okot arra: hogy a külföld segélyét várni lehessen. Mindnyájan azt bizonyították: hogy a külbirodalmak kormányai igen okos népnek tartják a magyart, amiért nem engedte magát hadi succesusoktól odaragadtatni: hogy valami kompromittáló politikai lépést tegyen, reszpublikát, vagy déchéance-ot proklamáljon. Ebből érthetett, aki akart.

De nem akart senki.

Mikor Irinyi megjött Párizsból, megtudva azt, hogy az általa hozott tudósítások nem kedvezők a forradalom végcéljaira, két hétig a kormány maga elé sem bocsátotta, s azután sem ügyelt semmit komoly figyelmeztetéseire.

Az országgyűlési pártok minden közdelmeiket egymás elleni csatákra vesztegették, minden coup d'état, mely a haza sorsán nagyokat változtatott, nem státusférfiúi kombinációk, hanem pártvezéri intrikák következtében történt.

Ez volt az országgyűlési pártok általános bűne.

Nem a harcos ellenség ellen küzdtek, hanem ellenpártjaik ellen, nem a hazát védték, hanem felekezeteiket.

XXVIII.

(Agitációk az országgyűlés feloszlására. Katonák ellenszenva a politikai férfiak iránt. Egyik párt izgatásai a másik ellen a hadsereg közt. Kossuth levele a békepárt ellen. Klapka levele mellette. Ennek eredménye. Nyáry elleni ingerültség. Nyáry politikai jelszava)

Ez ideig a pártok küzdelme semmi extenzivitással nem bírtak. A nép, a katonaság nem tudott rólok semmit. Kossuth és a generálisokon kívül senkinek sem volt neves tekintélye Magyarországon, a legelső debreceni pártfőnökök Magyarországon alig voltak emlegetett emberek.

Kossuth december végén kívánta: hogy az országgyűlés együtt maradjon és az követte őt Debrecenbe; három hónap múlva, ha prorogálni akarta volna, széteszlandott anélkül: hogy zúgolódott volna.

Vérmesebb barátai nem egyszer biztaták e coup d'état-ra, egy időben a Madarász-klikk két hírlapban kemény, kíméletlen megtámadást intézett a képviselőtestü-

let ellen, melyben annak feloszlatására agitáltak; e megtámadás következtében az egész testület, mint egy ember, gerjedt fel a megtámadók ellen, s a legközelebbi ülésben a hegypártiak e merénylet miatt elannyira semmivé lőnek téve: hogy az egész ülés folytán egyetlen védő szó nem emelkedett mellettük, kivéve egy elnöki rendreutasítást inparlamentáris kifejezések ellen, midőn Besze János a cikkíró képviselőt palam et publice „gazembernek” nevezte. Ennyire ment a visszahatás. Sőt maga Szacs vay, egyike a legdiciáltabb forradalmi jellemeknek, még azontúl egy kissé egzaltált idióta is, kiről mindenki azt hitte, midőn a szószekre ment: hogy megtámadott pártfelelelt oltalmazni fogja, ahelyett ellenük fordult s egy lemennydörgő beszédet tartott hozzájuk, melynek következtében a hongyülés a feloszlatást indítványozó tagok ellen „megvetést” szavazott.

De mindez nem így ütött volna ki, ha az indítványt Kossuth teendé.

Ha Madarász szenvedélyes, inzultáló hangja, gyanús céljai helyett Kossuth rábeszélő, engesztelő és felbuzdító szavai, az ő meglepő szofisztikája, lekötelező modora, gyanút nem gerjesztő egyénisége kívánta volna ezt az *áldozatot* a képviselőháztól. Mint áldozatot megteendé, amit, mint fenyítést „megvetéssel” utasított el magától.

De Kossuthnak nem lehetett az országgyűlést eloszlatni, az ő hatalmának bázisa volt az — a hadvezérek ellenében. Ha Kossuth maga is hadvezér lett volna, az országgyűlést, mikor az terveinek útjában kezdett lenni, nélkülözheté, de így önhatalma körét szűkítette volna meg általa. Ha bízni tudott volna hadvezéreiben, ismét nélkülözhetette volna az országgyűlést, de vetélytársait látta bennök nőni, s ezért szüksége volt egy konstituált hatalomra, mely a hadseregnek, s melynek viszont ő, imponál.

A magyar hadsereg ekkor kezdte el offenzív operációit.

Együtt voltak a hadvezérek, együtt a katonai intelligencia, az országgyűlési pártok látták: hogy itt az idő maguknak a katonaság szellemében pártolást keresni.

Kossuth személyesen elment a főhadiszállásra.

Azonban itt nem találta magát tehetségeinek otthonos terepnumán.

A tömegek ugyan éljeneztek mindenütt, a közkatonák bámulta, dicsőítette, de a tiszték között valami idegenkedés mutatkozott nemcsak őiránta, hanem az egész politikai adminisztráció, az egész kormányzat iránt.

Mintha nehezteltek volna azért: hogy emberek, kik a harc fáradaibaiban velök együtt részt nem vesznek, osztoznak a kivívott dicsőségben, hogy valaki, aki soha nyílt csatát nem vezetett, nagyobb lehet, mint a legnagyobb hadvezér.

Kossuth iránt ugyan nem voltak gyöngédtelenek soha. Maga Görgey egész figyelemmel hallgatta végig az általa készített haditerveket, egy szót sem szólt ellenök és egy szót sem teljesített belőlök. Hanem környezetével annál inkább éreztették azt a szupremáciát, mire egy érdemkioszorús hős, ki akkor jön a csatából, jogosítva érzi magát kaputos ember ellenében, kinek tintánál egyéb vér nem mocskította be kezét.

Kossuth észrevette környezete lenézetését, s azután kísérőit katonai rangra emelte; — akkor még jobban lenézték őket.

A tömegek, a közkatonák között politikai pártoskodások magvaikat hinteni el nagyon rossz szolgálat lett volna a hadi fegyelemre nézve, s így Kossuthnak nem maradt más választása, mint vagy elvárni, míg valamely győztes hadvezér egy elhatározó ütközet után a diadalittas sereg élén magát kikiáltatja diktátornak, vagy visszavenni tekintélyes szerepét a parlamentben s egy politikai előrevá-

gással útját metszeni minden új tekintély hatalomra vergődésének.

Mielőtt vagy az egyikre vagy a másikra elhatározta volna magát, környezete még egy kísérletet tőn, melynek hogy Kossuth tudója, vagy éppen helyeslője lett volna, azt nem állítom, sőt valóbbszínűnek tartom: hogy az egész intrika az akkor legnépszerűtlenebbé vált Madarász-párttól származott, mellyel azóta: hogy privát jellemtelenségek sülték ki rájuk, Kossuth semmi korrelációban sem látszott állani.

Ez a párt a parlamenti bukása után elég észrevehetőleg iparkodott magának a hadseregben adherenciát keresni.

A békepártiak elég jókor figyelmeztetve lőnek e manőverre, azonban minden védelmük abból állt: hogy *Hajnik Pált*, egy igen ajánlatos jellemmel, ismeretekkel, műveltséggel és mindennel a világon — a rábeszélő tehetséget kivéve — kitűnő egyéniséget elküldék a hadseregbe. Útközben Hajnik feldúlt, kitorpte a lábát, erről persze küldői nem tehettek, s nem is küldtek helyette mást.

A flamingó-párt működései azonban csakhamar megtermették gyümölcseiket.

Egy napon Kossuth *Jászberényből* egy levelet ír Nyáryhoz, ki akkor helyettes elnök volt a honvédelmi bizottmányban, melynek tartalma ez volt:

„*Klapka tábornok* maga és törzstisztei nevében kinyilatkoztatta a kormányelnök előtt afölötti aggodalmát: miszerint azt hallotta beszélni: hogy az országgyűlésben egy párt kapott többségre, *melynek célja egy szégyenletes békekötést hozni létre a hadsereg elárulásával*: hogy a pártnak idevonatkozó elvei meg vannak írva az „*Esti Lapokban*”, mire nézve Klapka határozottan kinyilatkoztatta: hogy ezen esetben mind ő, mind egész tábornokara készebb *rögtön letenni a kardot*, mint még egy csatát kivíni többet. Gondolja meg a kormány az ebből támad-

ható veszélyt s *tiltakozzék* e párt működései s lapjában közölt botrányos nyilatkozatai ellen saját hivatalos orgánumban — minél előbb.”

E levél tartalmát tudatta Nyáry pártfeleivel.

Az érintett lapok szerkesztője rögtön megküldé Klapkának minden az ideig megjelent lapjainak egy példányát, egy levél kíséretében, melyben felszólítja a tábornokot: hogy szíveskedjék átolvasni, vagy ha rá nem ér, ahhoz értő emberrel átolvasatni ez iratokat, s azok szerint ítélje meg: ha van-e oka ezek miatt kardját letenni; egyúttal nevezze meg azt, ki e lapok ellen agitál, hogy attól férfiak közt szokásos elégtételt kérhessen.

Harmadnapra megérkezett Klapka válasza a szerkesztőhöz.

A levél rögtön közöltetett egy rendkívüli lapban.

Ez volt a békepárt elveinek kulminációja.

Már maga a stíl, melyben a levél fogalmazva volt, mindenkit meglepett, az a finomság, udvariasság, korszerű műveltség, szerény elismerése az örvendetes csatlakozásnak, az a barátságos engesztelés jóakarató tévedés után egy katonától, kit mindenki hősnek, lovagnak ismert, mindez szinte meglepte az olvasót, undelicat hírlapi civakodások közepett ily hangokhoz nem szokottat.

Elmondá a tábornok: „hogy ő a sajtó hatalmát mily tiszteletben tartja s kívánja tartatni, — mily öröme szolgál a küldött lapok elolvasása után azon meggyőződésre juthatnia: miszerint *azok éppen a hadsereg érdekében vannak szerkesztve, és egészen másképpen, mint azt öneki mások azelőtt mondák.* Egyébiránt az ő e tárgyban felszólalása csak úgy *beszéd közben* jött elő. Stb. stb.”

E levél nagy szenzációt csinált a kabinetben. Belőle kitűnt: hogy a legjobb katonák nem látnak semmi kárhatosat abban, amire a békepárt törekszik, sőt mindazt a

hadsereg érdekében történeteknek nyilvánítják; — kitűnt: hogy járnak a hadsereg közt emisszáriusok, kik a katonákat az országgyűlési pártok ellen izgatják, és végre kitűnt az: hogy Kossuth csakugyan decidált ellensége a békepárt törekvéseinek.

Kossuth környezetét e levél a végső elkeseredésre látszott vinni.

Kompromittálva a katonák előtt, nyílt térre szorítva pártelleneikkel szemben, legérzékenyebbek voltak Nyáry iránt, ki fegyvert szolgáltatott ellenük, ki Kossuthnak mindig nyílt oppozíciója s mégis kormánytársa volt, kit ők úton-útfélen „hazaárulónak” neveztek, és akiről azt senki el nem hitte, és akire ők azt be nem tudták bizonyítani.

— *Első a haza, azután a pártérdek!* — mondá Nyáry barátainak és elleneinek. Egyik sem hallgatott rá. „Szabadítsuk meg a hazát, azután legyünk ellenségek” — volt az ő jelszava. Természetes: hogy el kellett buknia. Imposszibilissé vált nemsokára mindkét pártra nézve. Azok még aztán sokat küzdöttek egymással, — hol az egyik: hol a másik győzött, — hanem a hazából csakugyan egyik sem csinált semmit.

XXIX.

(A hónapok 13-ik napjai. Batthyány Lajos István herceggel. Ijesztgetés a déchéance-szal. Mészáros levele h. Windischgraetzhez. Kriegsminister der Rebellen. A „Königlicher” szó. Kossuth legelőször kisebbségben marad a kormányon. Apellál az országgyűlésre. A győzelmek kárai. A békepárt szétbomlik. Kossuth beszéde ápril 13-ikán a titkos ülésben. Fény és árnyoldalai. Ironikus izenet a seregből az országgyűléshez egy győzelem után. Veronai kongresszus. Nyáry beszéde. Elfogott levelek az orosz konzultól. Ezek feletti viták. Európai háború híre.

Kilátás polgárháborúra. Pázmány emlékezetes szavai)

A hónapok tizenharmadik napját mindig ominózus napnak tartottam.

1847 *november* 13-kán választatott el István herceg nádornak.

Ekkor kérdezé a nála tisztelkedő Batthyány Lajostól: „*mint állanak az actiák a jövő országgyűlésre?*”

„*Megverjük a pecsovicsokat, fenséges uram, hogy csak úgy zúg!*” — felelte rá a státusférfi.

1848 *martius* 13-án ütött ki a bécsi forradalom.

1848 *september* 13-kán bukott meg Batthyány Lajos a parlament előtt a sorkatonák átléphetése kérdésében Kossuth és Madarásszal szemben.

1849 *augustus* 13-kán rakta le a fegyvereit Görgey az oroszok előtt.

És ugyanazon év *april* 13-kán határozták el a magyar képviselők titkos ülésben a függetlenség kimondását.

Miért akkor, miért nem előbb, miért nem utóbb? miért Debrecenben, miért nem Pesten? és egyáltalában mi okból, mi célból, mi szükségből? E kérdésekre eddigelő nem felelt meg senki.

Elmondom, amit e tárgyról tudok. Minden körülményeit én sem ismerem, amit itt megírtam, az nem história, csak adatok a históriához.

A déchéance kérdés régóta *ijesztő* szó volt a magyar girondistákra nézve. Valahányszor valami merészebb lépést szándékoztak tenni, mindannyiszor azzal lőnek megfenyegetve: hogy az ellenpárt a függetlenség kimondását fogja projektálni, ami által lehet: hogy a haza is meg fog bukni, de a girondisták mindenesetre.

Egy időben *Almásy Pált*, a hongyülés elnökét figyelmeztette erre Kossuth: hogy a békepártiak működése ellen a március 4-ki engedményezett alkotmánynál fogva neki igen jó alkalma leend a függetlenséget kikiáltani; mitől Almásy megrettenve, odahagyta az országgyűlést,

nehogy a déchéance az ő elnöklete alatt mondassék ki. Sorsát azonban mégsem kerülheté el, olyankor térve vissza, mikor pártját teljes győzelemben hitte s mikor az valódilig legközelebb állott a bukáshoz.

Mind ekkorig Nyárynak sikerült Kossuthot e lépéstől visszatartóztatni, bármennyire sürgeté is Madarász, ki-nek érdekében állt: hogy a kormányforma elébb megvál-tozzék, mint ő határozatilag kényszerítve lenne abból kilépni. Klapka nyilatkozata után Nyáry megbuktatása el volt Kossuth által határozva. Csak a legközelebbi alkalomra vártak, s az alkalom nem késett.

A magyar hadsereg már haladásában volt, a magyar hadvezetők elég erőseknek hitték magukat követelésekkel lépni föl az osztrák fővezér ellenében.

Az osztrák fővezér az elfogott honvédtiszteket köz-katonákul soroztatta be, mire nézve a magyar hadügy-miniszter utasított a kormány által: hogy ez ellen egy tiltakozó jegyzetet küldjön az osztrák fővezérhez, hasonló eljárást ígérve az osztrák fogoly tisztek ellené-ben.

Amely napon Mészáros a kívánt tiltakozó jegyzetet elküldé, általános beszéd tárgya volt a városban: hogy így írta magát alá:

„*Kriegsminister der Rebellen.*”

Mindenki csodálta, nevette a jó öreg úr ötletét. Aki azonban ezúttal e csodálatot nem szolgálta meg.

Kossuth ekkor éppen a magyar főhadiszálláson volt. Mielőtt Mészáros levelét átküldte volna h. Windisch-graetzhez, jónak látta az[t] átolvasni, s íme a forradalmi hadügyminiszter így volt aláírva a levélben:

„*Ungarischer Königlicher Kriegsminister.*”

Kossuth peremptorius határozattal küldte vissza a bizottmányhoz a levelet, és kívánta: hogy az a „*Königlicher*” szó onnan kitöröltessék.

Azonban Madarász már ekkor nem volt a bizottmányban, s bármennyire erőttette *Perényi* a projektumot, Kossuth indítványa a kormányban *Nyáry*, *Patay*, *Mészáros* ellenében keresztülbukott. Első eset volt ez a magyar kabinet történetében. Kossuth a kormányon kisebbségben maradt; Mészáros levele a „königlicher” aláírással visszaküldetett neki.

Ez volt az alkalom a rég készített tervvel kiléphetni.

„*Én apellálok a népre, az országgyűlésre*” — ezt izente vissza Kossuth a kormányznak.

„*Azt teheti — monda rá Nyáry. Ott bennünket és a hazát könnyű lesz elveszteni.*”

Ekkor történtek a magyar seregek első győzelmei. Bem Szebent, Perczel Szenttamást, Görgey Gödöllőt foglalta el.

Az emberek részegek voltak az örömtől.

— *Ezek a győzelmek több kárt tesznek Magyarországnak, mint az elébbi veszteségek* — monda Nyáry.

Kossuth visszaérkezett Gödöllőrül. Környezői nyíltan beszélék: hogy a mostani kormányt le fogják *rúgni* helyéről.

A békepárt, mely néhány nap előtt az országgyűlésnek általános többségét tévé, most alig néhány férfira olvadt le. S mindezt anélkül: hogy valami kérdésben megbukott volna.

A győzelmek! A győzelmek a békeszerető férfiakat egy nap alatt republikánusokká tévék.

Nem elvek, nem meggyőződés, kislelkűség és félelem csatolta e párthoz legtöbb tagjait. A legelső győzelmekre alig bírt az magára ismerni.

De akik megmaradtak régieknek, annál komolyabban látták, hogy most már el fog veszni menthetlenül a haza, és mégsem iparkodtak magukat megmenteni. Együtt veszték el vele, látva, tudva, érezve a közös veszélyt, s

nem tudva megmenteni a hont, nem akarva menekülni nála nélkül.

Kossuth félretéve Mészáros levelét, Görgeynek meghagyta: hogy e tárgyban írjon h. Windischgraetzhez, s maga Debrecenben titkos ülésre hívta össze a képviselőket.

Ápril 13-kán

Az e napon a képviselőknek tartott beszéde ugyanaz, mit másnap a nép előtt elmondott. A Közlönyben egész terjedelmében megolvasható.

Amivel Kossuth minden beszéde tömve van; a retorikai szépség, a szenvedélyszító vehemencia, a ragályos próféta-i ihlet, e beszédben mindaz legmagasabb potenciájára emelve volt érezhető. A hallgatók megrázva, önmagukból kiragadva érzék magukat, az entuziazmusra különben is hajlandó keblek nem bírtak önlángjaikkal, ha e percben halálukat kívánta volna, aláírandották, azonban annál még nagyobbat is aláírtak — a haza halálát.

Csak a hidegebb gondolkozók előtt tűntek fel Kossuth beszédének árnyoldalai.

A szenvedélyesség, a féltékenység, a petitio principii, a misztifikációk.

„*Mérheti rám a sors a vérpadot, a bürök-kehelyt, a száműzetést — mondta Kossuth —, de azt soha: hogy ezentúl Ausztria polgára legyek!*”

De hát a haza?

Egy ember gyűlölete, vagy akár egy millió gyűlölete elég ok-e arra: hogy a nemzet azon kockára tétessék, ahol ha nem győz, semmivé lesz.

És ha az egész nemzet kívánta volna is e lépést, annak, ki az egész nemzet bizalmát bírta, kötelessége lett volna azt figyelmeztetni a veszélyes következményekre, a nehéz helyzetre, az európai viszonyokra, mik e tényt gátolják; azon szenvedélyek felköltésére, mik akkor

különben is ébren voltak, nem volt szükség oly erőre, minővel Kossuth bírt, de annak szabályozására egyedül ő lett volna képes. ...

„Tennünk kell e lépést, nehogy a győzelmek folytán valaki bennünket megelőzzön.”

A hatalomféltés átka.....

Attul tartottak: hogy Görgey hamarabb kikiáltja a függetlenséget, mint az országgyűlés. Ezt hinni talán volt okuk, de ez nem volt azért ok arra: hogy őt megelőzzék.

Egyes hadvezérek szava nem bírt volna azon következménnyel, mellyel az egész országgyűlésé.

„A hadsereg követeli e lépést.”

Görgey, tudjuk: hogy ellene volt. Tán ha ő maga teendé, kevésbé lett volna. Klapka megtörtént tény után annak megsemmisítésére agitált, az egész felső hadsereg oly ide nem illő hangulatban volt: hogy midőn éppen a nagysarlói [nagysallói] csata után az ápril. 13—14-ki határozatot vevé, azt mondá a követnek: *„nem izenjük meg az országgyűlésnek e csata valódi eredményét, mert ha megtudnák: hogy mily nagy volt e győzelem, képesek volnának rögtön három európai nagyhatalmasságnak hadat izenni.”*

Ó, a katonák nem voltak oly képtelen emberek, mint aminőknek őket Debrecenben szerették festeni.

Kik követelhették tehát a déchéance kimondását? miután a lengyel tábornokoknak e részben nem volt szavazatjuk.

„Tennünk kell e lépést, nehogy a veronai kongresszus felőlünk mást határozzon.”

Tökéletes ismeretlenség a külesemények tárgyában.

Bizonyára: veronai kongresszusról nem hallott sem azelőtt, sem azóta senki egy igét. Hol vette Kossuth ez eszmét, az előttem titok.

Már ekkor negyedik hónapja múlt: hogy minden külföldi lapok visszatartattak az országgyűlés és a közön-

ség elől; kútforrástalan hírek naponként újabb győzelmeket hirdettek az európai demokráciának, s mikor szerte végvonaglásaikban voltak a forradalmak, a magyar forradalom vezetői akkor tartottak tőle legjobban: nehogy valamelyik kis külfejedelemségi mozgalom felülhaladjon nagyszerűségben az övékét.

..... Kossuth beszéde után fölkelt Nyáry és szólt az indítvány ellen.

Beszédje folyamából csak egy körülményt emelek ki, mely megérdemli: hogy historiáiró számára följegyeztesék.

„E napokban több levelek jutottak a bizottmány kezeibe, melyeket az orosz és osztrák konzulok váltottak egymással. Egyikében ezen leveleknek az orosz konzul felel az osztráknak, mint kivehető, azon felszólítására: miszerint nagyobb jelentőségű segílyt küldjön Erdélyországba. Az orosz konzul ezt megtagadja. Kormányja, úgymond, nemcsak nagyobb segílyt nem küldhet, sőt több külhatalmak tiltakozása következtében az eddig küldöttet is csak mint bizonyos városoknak feldúlás ellen kért segílyét kívánja tekintetni, mindaddig nem szólhatva bele a magyar forradalom ügyeibe, míg azok csupa családi viszálykodás színét viselik magukon, mihelyt azonban a magyar forradalom, progresszusai által oda hagyná magát ragadtatni: hogy az ausztriától függetlenséget kikiáltva s ezáltal jogot adjon Oroszországnak az 1815-ki status quo fenntartása végett interveniálni, számolhatnak teljes erővel közbenjárulására.”

— Az intervenció már megtörtént! — kiáltának néhány hevesebb vérűek.

— Tízezer muszka betört Erdélybe, de vissza is vonatott.

— Kiűzetett.

— Csak Szebenből, Brassóból önként ment ki. Egyébiránt ha Oroszország interveniálni akar, az nem tízezer emberrel fog megtörténni.

— Ha Oroszország interveniál, szólt közbe egy hang, ünnepélyes jóslatszerűen, akkor egész Európa lángba borul, akkor mellénk áll a francia, az angol, a porosz, a török hatalom, akkor Oroszország is veszve van, ám hadd jöjjön.

Az emberek oly meggyőződéssel beszéltek az európai hatalmasságokkali szövetség felől, mintha mindegyiknek ígéretét bírták volna, pedig a frank kormány ellene volt a magyar forradalomnak a Ledru Rollin iránti tetteges szimpátiák miatt, Berlinből a magyar közbenjáró kiutasított, Törökország annyira sem volt iránta hajlandó: hogy fegyvereket szállított volna neki, s Anglia igen messze.

De ha mindezen hatalmasságok készültek volna is az oroszot megátadni az intervenció esetében, fel kellett hagyniok e készüllettel, mihelyt Magyarország a garantizott statusquo megtörésével annak jogcímet szolgáltatott a bejövetelre.

A titkos ülés mindég zajosabb alakot kezdett magára öltetni. Többen szóltak már az indítvány ellen, Nyárynak csak akarnia kellett volna, és pártja, mint egy ember kelt volna föl mellette és Kossuth ellen.

És mi lett volna belőle?

Véres *polgárháború*, harc royalisták és republikánusok között, magyar küzdött volna magyar ellen, akit a harc megkímélt, kiírtotta volna a guillotin.

A girondisták erre gondoltak és elhallgattak.

Pedig most nem lett volna szabad pihenniök.

Lui pans si bien agir, si a pas droit au repos. (Ponsard)

— Legalább vesszünk el együtt a hazával, — mondanak, pedig azt kellett volna mondaniok: „mentsük meg a hazát, és vesszünk el nélküle.”

Másnap nyílt gyűlés elé kellett a tárgynak hozatni.

Az entuziaszták zajos ülést láttak maguk előtt, a girondisták hallgatót. Ülés végeztével Kazinczy Pázmándy szavait idézte társai előtt.

„Meghalni tulajdon elveinkért, dicsőség, de elveszni oly elvekért, miket kárhoztatunk, mégis nyomorúság.”

XXX.

(Két béna huszár. Gyűlés a templomban. Ferdinánd király és a komáromi intendáns. A király a mezőhegyesi csikóssal. István nádor és a komáromi küldöttség. Kossuth rábeszélő ereje. A republikánus program. Beóthi véleménye. Brown. Egy magyar-honi angol szavai)

Reggel van. A főiskola ablakai nyitva. A főteremből mennydörgő éljenzés hangzik alá. ...

Szemben a főiskolával, a Nagytemplom lépcsőzetén, két béna huszár ül, mindkettő fél lábát vesztette a csatában, ott ülnek és beszélgetnek egymással szomorú dolgokról.

„Mikor kijöttünk Lengyelországból, százhatvan rótában állt ki divíziónk — szól az egyik —, még ezelőtt három hónappal egy legény nem hiányzott közülünk; most ha kirukkol az osztály, hatvan rótából áll az egész.”

„Mefogytak a régi jó legények — szól a másik —, ha elnézem, itt-ott maradt azok közül, akik velem vénültek meg, a többi mind gyerek. De sok jó pajtásom hullott el mellettem. Milyen hősök voltak, mintha most is látnám.”

....

..... Szegény béna huszár, hiába küzdöttél, hallod az éljenzést ott az ablakokból. Éljenkiáltásban most mondják ki a halált a haza fejére, a te kiomlott véred, és társaid kiomlott vére nem menthetik azt meg.

Az egész épület tömve néppel, a legnagyobbik terembe egy tizedrésze nem fér a jelenlevőknek, a többi a melléktermetet, lépcsőket, folyosókat foglalta el, tömérdeken állnak még az utcán is.

Az arcok hevültek, csupán néhánynak arca sápadt, mint a halál, akik látják, azt mondják rólok: hazaárulók, búsulnak, mikor mindenki örül.

Oly kevesen vannak, kiknek a holnapi nap eszébe tud jutni!

De a kevesek együtt vannak, összetartanak, arcaikon látszik: hogy meg akarják kísértetni az utósó küzdelmet, akármilyen következzék azután belőle.

Mielőtt azonban szóhoz juthatnának, feláll egy szónok s felszólítja az országgyűlést: hogy ez ünnepélyes alkalmmal, tegye át ülése helyét a Nagytemplomba.

Indítványát a tömeg helyeslő rivallása fogadja, s a következő pillanatban elkezd a tanépület néprajait kibocsátani, a hullámzó tömeg között szétszóródnak a képviselők, a roppant imaház megtelik, az országgyűlés népgyűléssé válik, hol szavazat helyett a karzatok mennydörgése határoz.

Ez volt az utolsó csapás a magyar girondisták fejére.

Szétszórva az épület minden szegleteiben, elállva hevült, preokkupált néptömegektől, leroskadva a nép felgerjedt szenvedélye előtt, mit használt volna óvó szavaikkal fellépniök, kivált midőn azokat az épület rossz akusztikája miatt hallani sem lehetett volna.*

Egy óra múlva, mely alatt szüntelen Kossuth beszélt, ki volt mondván Magyarország függetlensége.

„*Finis Hungariae*” — monda Nyáry, mellette ülő társának, mialatt a nép éljeneket dörgött s kalapjait hajigálta a levegőbe.

* Kossuth beszédéből, gyönyörű orgánuma mellett s legjobb helyezteté dacára azok, kik oldalt állottak, alig hallhattak valamit, míg, akik mögötte voltak, kétszer hallották minden szavát, az erős visszhang miatt.

... A templom lépcsőjén két béna huszár ül s elesett ismerőseiről beszélget egymással.

*

Kilenc hónap előtt, jól emlékezem rá, egy estélyen voltam a fővárosban. Sok arcra emlékezem azok közül, kiket most itt úgy ragyogni látok, kik kalapjaik mellé vörös tollat tűztek, s a reszpublikát éljenzik.

Az is víg, kedélyes multság volt, belejött a társaság anekdota-regélésbe; a királyokról beszéltek víg történetkéket, mindenki tudott valami jellemző mondást a királyi család tagjairól.

Csak egypár sötétebb arc ült egy szegletben elvonulva és sakkozott, egész éjjel nem szóltak bele a közös multságba, a többi[ek] mosolyogva tekingettek rájuk, ők voltak az elméncség közös céltáblái. — Egypár republikánus.

Körbe járt az anekdota mondás. Egyik a másikat juttatá eszébe a hallgatónak.

.... Mint járt Ferdinánd király, akkor még trónörökös, körútjában, amint Komáromba jutott. A várintendáns udvarolni volt nála s kérdé a föntség legmagasabb véleményét a megszemlélt vár felől.

— Nagyon meglepetve érzem magamat, szólt a trónörökös, *én azt hittem: hogy ez a vár fekete.*

— Fekete? — kérdé nagy szemeket meresztve az intendáns.

— Valóságos szurokfeketének hittem.

— Mi adott okot e hitre föntségednek?

— *A múlt évi számadásában a várintendaturának 40 ezer forintot láttam föltéve — tintára.* Innen azt gyanítottam: hogy ezt a várat *tintával meszelik.*

A meglepetés sora most az intendánsra került.

... Egy másik a király jószívűségéről tudott példát mondani.

Mikor Mezőhegyesen járt, a ménest megszemlélni, egy szép szilaj mént vezettek elé. A király meg akarta közelebről látni a paripát, ez azonban elvadultan rágázolt és eltaszítá. Kísérői rögtön odafutottak segélyére, ő azonban, ahelyett: hogy fájdalmai jutottak volna eszébe: *„Nehogy annak az embernek, aki a csikót fogta, úgymond, valami baja történjék emiatt, én voltam mindennek az oka, bántása ne legyen.”*

... Egy új anekdota a király rész nem vételét bizonyítja be a Metternich politikájában.

Metternich erősen iparkodik kapacitálni a királyt az adminisztrátori kérdés fontossága felől, ő pedig néz ki az ablakán, melyről éppen a Burg kapujára látni. Mikor már azt hiszi a miniszter: hogy eléggé informálta a királyt az oppozíció ellen, odafordul hozzá a felség s kimutat az ablakon: *„nézze ön, úgymond, az a Nro. 11 bérkocsi már ötödször megy keresztül a Burgon, amióta ön beszél.”*

... Egy másik a magyarok iránti rokonszenvét hozá fel.

Az utolsó országgyűlés óta, mindenkitől, aki hozzá megy, megkérdi: hogy *„tud-e magyarul.”* Ha azt feleli: hogy nem tud: *„tanuljon meg! ah, anélkül nem lehet mai világban megélni, én magam is háromszor tartottam már beszédet magyarul.”*

.... Azután jöttek az anekdoták az új trónörökösről, mily tisztán beszél magyarul, mint megríkatta a rendeket szónoklatával a pesti gyűlésen, mikor a nádort beiktatta.

... Erről a nádorra tért a beszéd.

Egyik látta őt, mikor Komáromnál a híd leszakadt hintaja előtt a rajta levő néptömeggel, mint sietett a vízbe fülőkat menteni, s mint mondá, fél év múlva a tisztelgő komáromi küldöttségnek: *„biztosítom önöket: hogy Magyarország alkotmánya tartósabb lesz, mint az önök hídjá.”*

Másik beszélt vele a budai véres macskazene után, s látta őt érzékenyen sírni a kiontott polgárvér és a viszálykodás miatt.

Az anekdotaröppentyűk egymást követték, a szegletben a két republikánus szótlanul sakkozott, a társaság nevetve nézett reájuk. Hogyne? Hiszen Kossuth akkor azt mondta: hogy a magyar nemzet általánosan dinasztiai érzelmű.

Éjfél után oszlott el a víg társaság, a hallgatag utcákon néha egyes kiáltást lehet hallani:

„Éljen hatodik István király!”

Kilenc hónap múlva ugyanezen arcokat láttam Debrecenben, amint kalapjaikat a levegőbe hajigálva kiáltozák:

„Éljen Kossuth Lajos, kormányzó!”

Az idő mindenható.

*

Az ápril 14-ki határozat után az egész honvédelmi bizottmány feloszlott, Madarászt az országgyűlés kényszeríté lemondani, a többit a kormánypolitika változása távolítá el onnan.

Mint testület, mint felelőtlen kollegális korporáció úgysem létezhetett volna az új kormányzati rendszer mellett, azonban egyes tagjai nem vállaltak új hivatalt az alkotott minisztériumban.

A békepárt elvei megbuktak, azonban Kossuth a legügyesebb státusférfiúi mesterfogással éppen akkor, midőn elveiket megbuktatá, iparkodott őket magukat a kormányszatnak megnyerni.

S az a szellemi hatalom, mit ez időben Kossuth tanúsított ellenségei megnyerésében, egyike a legnagyobbszerű jeleneteknek.

Néhány nap alatt a békepárt legtöbb tagjait úgy maga körül bírta gyűjteni: hogy vezérek a szó teljes értelmében egyedül maradtak, s vagy azon helyzetben érzék magukat: hogy mint Nyáry és Kazinczy elmaradjanak a rohanó pártjuktól, vagy pedig pártjuk élére állva, kiragadják a zászlót Kossuth kezéből, s őt megelőzzék*.

Pártvezéri taktikának mindenesetre ez utóbbi volt tanácsos, hogy a haza ügyére nézve szükséges volt-e, azt a későbbi kor ítélje el.

Már azelőtt figyelmeztetve volt a békepárt: hogy Nyáry helyett Szemerét tartsa vezérének, ez utóbbi tehát, ügyesen távol tartva magát az addigi küzdelmek terétől s ennél fogva mindkét párttal békekészen maradván, a függetlenségi nyilatkozat s Nyárynak erre következtetett visszalépése után élére állott a pártnak, s az új miniszteri program s azon körülmény: hogy a békepárt legtöbb tagjaira a legfontosabb hivatalok ruháztattak, gyaníttaták: hogy a girondisták azon tagjai, kiket nem elvek, hanem nagyravágyás tett Kossuth ellenségeivé, most még az övénel is merészebb tényekkel akarják őt megelőzni: hogy amit mint royalisták ki nem vihettek, mint republikánusok megtehessék Kossuth ellen, ki a függetlenséget kimondani sietett, a republikát kikiáltani késlekedett.

* De nemcsak követtársai megnyerésében mutatta ki roppant szellemi erejét Kossuth, magukat a császári érzelműeket is képes volt rábeszélő szelleme hatalmával magához kötni. Egy igen tekintélyes arisztokratához beszáll egyszer éjszakára. Jól tudta, hogy ez az ember neki személyes ellensége s elveinek gyűlölője. Vacsora előtt félrehíja gazdját a mellékszobába, s elkezd beszélni neki, beszél vele vagy két óráig; az arisztokrata könnyes szemekkel jelenik meg vendége előtt, s másnap ki hagyja magát neveztetni Pesti megyei főispánnak.

A republikánus programon Kossuth maga is megütközött. Miért? Azt nem tudom. Tervei ellen volt-e a respublika kimondása? vagy megelőzve látta magát általa?

Beöthi azt írta Debrecenbe, megtudva a történeteket: „*e hírekre izzadok és fázom*”. Pedig Beöthi nem tartozott a félénk politikusok közé.

*

E napok után egy idegen férfi érkezett Debrecenbe, állítólag *angol követ* (Brown), mit azonban ő, a legújabb eseményeket hallva határozottan tagadott.

Regényes kalandokon keresztül jutott Debrecenbe. Jelen volt a kápolnai csatában, látta mind a két sereget harcolni, s a magyarokról igen jó véleménnyel látszott lenni.

Többször elment a girondisták gyűléseibe, s tanácslá nekik: hogy *az országgyűlés függetlenségi nyilatkozatát meg kell semmisíteni*.

Mondák nekik: hogy arra nincs lehetőség.

— Van, felele. Agitáljanak a tagok a katonaság közt: hogy verje szét az országgyűlést, s határozatát desavouirozza.

Voltak, kik szót fogadtak neki, s többen állítják: hogy Klapka ígérezett egy harmincezenyi rezerva felállításához, melynek ezen szolgálat megtevése leendett főfeladata; — azonban terveikben a muszka intervenció megelőzte.

Brown mondá: hogy midőn bizonyos iratokat átadott Kossuthnak, *azoknak olvastára az elnök arcán konvulzív rángások vonaglottak keresztül*, sokáig nem bírt szóhoz jutni.

Azon iratok tartalmát nem ismerem.

— Nem az a nagyobb baj, úgymonda az angol, hogy az orosz be fog jönni, hanem az: hogy Európa nem fogja önöket segíteni e határozat miatt. Nem az a hiba: hogy ellenségeik kezét felszabadították: hanem az: hogy barátai-két megkötötték.

*

Egy erdélyi angol indigena e tárgy felől beszélve, azon kérdésre, vajon mit fog tenni Anglia, ha Oroszország elfoglalná Magyarhont, ezt felelte:

— *Ha Oroszország elfoglalja Magyarországot, akkor Anglia represszáliák fejében elveszi Szicíliát vagy Görögországot, s azt mondja: hogy az európai súlygyen helyreállt.*

FÜGGELÉK

1. A SZÖKEVÉNY

I.

1808-dik az év. Március 18-dika van. A francia hódító sereg elfoglalta már Spanyolországot, a király már Mexikóba készül futni, midőn a spanyol nép Aranjuezbén kitűzi a harci zászlót, s elhatározza, hogy megmenti Spanyolországot és a királyt, VII. Hernandót a frank uralom alól.

A hír befutja az országot; a főváros örömmépet ül, Madrid egy éji délibáb, hol a rengő fénytengerben magas, csillámló paloták árnyképei tűnnek elő az elborult ég homályából, körülszegve fényes tüzes vonalokkal, miket ezernyi lámpák sorai képeznek. A Manzanares-parti paloták homlokzatára tűzbetűkkel van felírva e szó: „la libertad”, s távolabb a halászgunyhók lakója is kitette gyertyáit ablakába, s szomszédaival a Cortes összehívásáról beszél.

A Manzanares fekete tükrén egy tűzcsoda tűnik elő, egy horgonyra kötött bárka; lámpa ragyogvánnyal szegélyezve; mécskekkel kirakott kerek ablakai, mint egy tengeri szörny tűzkarika szemei rémlenek a messzeségbe.

A pompás kőhíd oszlopairól tarka röppentyűk szállnak fel az elborult égre, mintha erővel csillagokat akarnának rá felrakni, a felküldött meteor elpattan a magasban, kék, zöld és rózsaszín csillagokat szórva széjjel, mik halk hullással szállnak vissza a víz színére.

S a kivilágított utcákon forr és tolong a néptömeg, csupa vidám, csupa lelkesült arcok; senki sem tudja, mi

történt vele, minden szív kinyílt, minden fő felmagasult, minden ajk megtanult beszélni szépről, csodásról, nemesről.

Néhol „viva!” — rivalgás közt egy nyílt kocsi halad végig, a benne ülő, mintha mindenkinek közel barátja volna, mosolygva köszönget jobbra-balra; s utcáról utcára tovább-továbbhalad a vivakiáltás, az ablakokból intgetnek a fehér kendők, az erkélyekről hull a virág, a fölemelt kalapok hintálnak a légben, a diadalívek zászlóit lobogtatja a szél, a Buen-Retiró-i várfokról dörögnek az ágyúk üdvlövései. — Ez üdvözölt férfi Infantado herceg, Hernando pártvezére.

És az egész tündéri tünemény fölött egy bűbajos jelenet tűnik ki magasra. Az éj sötétében, az ég magasában egy roppant tűzkorona. A Buen Retiró-i erősség köröskörül kivilágított alakja az, mely a távolban és magasban úgy látszik, mint egy óriási égő korona, mely a fekete éjben, hol ég és hegy összefoly, mintha a pusztaságban függne.

A Buen Retiró-i paloták közt egy nagyobb erkélyes épület első emelete van fényesebben kivilágítva, mellette mindjárt egy ódon sötét épület következik, melynek szűk ablakai közül csak egyetlenegyben van két szál gyertya kitéve.

Azon sötét épület ... a börtön. Lakóinak nagy része az év elején az általános kegyelem útján megszabadult, csupán egy maradt benn, egy élethosszú fogságra ítélt bűnös, ki ellenét szerelmi bosszúból ölte meg. Ez börtönében maradt az adott amnesztia után is, az ő bűnét ember nem bocsáthatá meg.

A fogoly hallá az örömrivalgást a városból, látta a kivilágított épületek sorait, olvasá a homlokzataikra írt szót: „la libertad”, s két gyertyát kitett ablakába — a szabadság emlékére.

A külmozgalmak zaja felhatott börtönéig; anélkül, hogy tudná, mi az. Láta, hogy az emberek örülnek, ujjongnak, boldogok; anélkül, hogy tudná miért. Négy év óta volt már börtönében, s ismeretlen volt előtte minden, ami azon kívül történt.

Kikönyökölt szűk vasrostélyos ablakába, elbámult a kivilágított nagy város, a díszelgő menetek, a hullámozó tömegek, az alig haladható hintók sorai felett. Egy-egy szót iparkodott elolvashatni az átelleni transzparentek égő soraiból. E szó mindég ez volt: „la libertad.” Egy hangot tudott kivenni a nép zavart kiáltozásából, e hang volt: „la libertad.”

A tömlöcével szomszéd emeletes ház ablakai is körül voltak rakva sokszínű lámpákkal, az elsőemeleti teremekben vidám zene hangzott, a táncolók tünékeny alakjai futó árnyékokat vetettek az ablakfüggönyökre. Olykor nekihevült ifjak s lenge hölgyek jöttek ki a zászlókkal rakott erkélyre, utánadúdolva a belül hangzó fandangó tűzhangjait, az utcán karöltve vonult végig egy-egy örömittas férficsoport, lengő tollakkal kalapjaikon, miket lobogtatva emeltek meg az erkély alatt, lelkesülten hangoztatva: „El rei Hernando!”

„Viva!” hangzott alá az erkélyről, „fogadj isten”-képpen, s a víg zene hangjai elnyelik a lassú beszélgetést.

— Mi történhetett itt? Hogy annyian örülnek. Tömlöcből szabadult-e ki annyi ezer ember, hogy úgy vigad? Börtön volt-e mind ez a sok nagy épület, hogy úgy ki van most világítva? Mint táncolnak ideát! Minden ember olyan boldog. ... A fogoly elmélázva nézte ablakából az örvendő világot. Csak ő volt rab, csak ő nem érté azon lelkesülés hangját, mely börtöne magányáig felhatott. Egy hónap előtt még fogolytársait hallotta zörögni, énekelni, neszezni a mellette levő szobákban, most azok is úgy elnémultak. Mind kiszabadult valamennyi, csak ő

maradt hátra, egyedül a nagy szomorú épületben. Egy napon rivallgó néptömeg jelent meg az épület előtt. A négyszögű udvaron valami kegyelmezést olvastak fel; hallá, mint nyíltak meg a szomszéd szobák ajtai, egyenkint mint találkoztak egymással és rokonaikkal, ismerőseikkel a kiszabadulók, hogy sírtak! hogy nevettek! mind ott mentek el ajtaja előtt, az eltávozók töredékszavaiban, hallható volt a megtébolyító öröm kifejezése. Minden szoba kiürült. Estefelé csöndes, visszhangos lett a nagy épület, sohonnan sem jött egy sóhajtás, egy lánccsörrenés. Csak ő maradt ott egyedül; — jobbról, balról, alulról, felülről eltávoztak a szomorú szomszédok, mindegyikért eljöttek az örülő barátok, a búcsúzó börtönőr, csak őerte nem jött senki.

Négy év óta hozzászoktatta magát azon gondolathoz: hogy börtönéből csak a síron keresztül van szabadulás. Megszokta az egykedvű sétát az ajtótól az ablakig, s ismét vissza. Megismerkedett a nagy pókokkal, mik évről évre ugyanazon szögletben üték föl magányos tanyáikat, megosztva vele börtöne unalmas magányát. Midőn estenden fuvoláját elővéve, ábrándos dalt játszott rajta, előjöttek a pókok rejtekeikből, kiugráltak hálójuk széleire, elébb továbbtáncoltak a falon, meg-megállva s ismét közelebb közelebb futosva hozzá.

Négy év alatt saját életrendszert alkotott magának, minőt szoktak rendszeren a rabok, kik meg tudtak nyugodni a rájuk mért sorsban. Ének, fuvola, rajzolás, viaszalakidomítás, magányos séták, és a kedvenc pókok időjőslő mozdulataira figyelés foglalták el a rá mért napokat. Oly időtöltések, mik a foglyot megóvják a gondolkozástól, s amire az vezetni szokott, a megőrüléstől. S ha mégis előjöttek olykor a rettegett, az álomijesztő eszmék, iszonyú képek a múlt emlékeiből, s a jövő sötétéből, azon semmivé tevő gondolat; hogy a múlt visszahozhat-

lan, a jövendő örökkévaló és a jelen egy feloszthatlan perc négy börtönfal közé szorítva; akkor kiült ablakába, elkezdé az alatt látszó házak tetőin egyenként sorban számlálni a cserepeket, míg e gondolatölő munkában agyonfáradva zsibbadt el a lélek.

Nyáron kenyérmorzsákat hintett ablakába. A kis madárkák odaszoktak rá, felültek vasrostélya pálcáira s enyelegtek, énekeltek, civakodtak. Télen kis vaskemencéje mellett ült, melyet belülről leheté fűteni, elmélázott az izzó parázson. A tűz látása oly jó arra: hogy a lelket elvonja önmagától. A láng táncol jobbra-balra, a szikrák futnak fölfelé, valami úgy pattog, ropog a tűzben, a parázs sötét vöröse mindig fénylőbb fehérbe megy által, azután ismét fekete hamufátyol támad körüle. Egyik hasáb a másik után kialszik, az utolsó parázs is elhamvad. A lélek fáradtan tér meg alunni, maga sem tudja, merre járt azalatt.

Egy egész börtöni életrendszerét a rabnak ez egy nap semmivé tette. Izgatottan, kábult fővel hagyta oda ablakát, levetette magát hideg ágyára, lecsukta szemeit. Nem tudott aludni. A külzaj, a szomszéd ház zenehangjai fölverték fektéből. Fölkelt s nyugtalanul járta végig tömlöcét. Nagysokára elcsendesült az utcák moraja. Azt hívé: hogy most már nyugodtan fog alhatni. Lefeküdt. De az utcák zaja még most is füleiben zúgott. Lelkében visszhangzott a minden oldalról jövő kiáltások hangja; szívének érverése nem hagyta pihenni, a vér lázasan tódult hevülő agyába. Millió, millió hangot képzelt hallani.

Lázasan ült fel ágyában. Kezével végigsimítá homlokát. Oly forró volt feje, és keze oly hideg. Az ablakban végig légttek a gyertyák. Hallgatózott, nem hallik-e kívülről valami emberi hang, mely szétríassza lelke kísérteteit? Csöndes volt minden. A szögletben egy légy fogta meg

magát valamelyik pók hálójában, a pók körös-körül futkozta, összebb vonva körüle fonalait. A légy oly szájalmasan döngött a halálos tusa közt. Az embernek oly rosszul esik e haldokló rovar e hangját hallani.

— Hah, te is? te is börtönőr vagy? — kiálta felugorva fektéből a fogoly, s odarohanva a pókhoz, kiszabadítá a faggatott bogarat, s valami könnyebbült érzéssel nézett utána, amint az a megmenekülés örömében vígan dongva repkedte körül a szobát.

A pók eltűnt a szögletben. Hová lehetett? gondolá a fogoly magában, a mint visszatért lelkébe az az undorító borzadály, mely e sötét állatok iránt az emberrel veleszületik.

— Hová lettél, te leskelődő állatgyilkos? — kezdte a fogoly a pókhoz beszélni, különös bosszúálló gyűlölettel áthatva. — Azért jöttél börtönömbe lakni, hogy látogatóimat fojtogasd? Kipusztítalak innen, néma méregkeverő; nem fogsz itt e kedves, eleven, napban repkedő, arany szemű állatkákra leskelődni többé! — s ezzel fölvert a szögletből egy seprőt, s kereste vele a pókot, az elfutott szédült hálójából, s végigszaladva a falon, a vaskemence csöve mellett, hol az a falba volt róva, ismét eltűnt szemei elől.

A fogoly felállt egy székre, gyermekes dühvel, mi lélekállapotának volt természetes kifolyása, üldözve laktársát.

Az egészen eltűnt előle.

Kereste és sehol nem találta..... Végre észrevé a hasadékot, mely a fal és a kürtőcső mellett támadt, a pók azon menekült ki.

A fogoly lelkében egy gondolat támadt.

— Ha te kimehetél itt, miért ne mehetnék én is itt ki!

E gondolat gyökeret vert lelkében. Megszabadulni! kimenni innen, lenni szabadnak, mint más, ujjongva rohanni végig az utcákon, mint annyian.

Lefeküdt ágyába, a gyertyák elaludtak, sötétben maradt.

— Megszabadulni! — lebegett álmatlan lelke előtt.

II.

A szomszéd házban vígan szólt a zene.

E palota donna Serena de Reynos tulajdona volt, kinek termeiben ez estve népes társaság volt összegyülekezve; a vidámabb, könnyebb lelkületű hölgyek és lovagok a táncteremben mulattak, kedélyes, könnyelmű beszélgetés, önfeledő tánc között. A mimóza bosquetek megett, mik a szögletekbe voltak rendezve, egyes susogó párokat lehetne látni, titkos szóváltásban, s ismét tovaröppenni, ha egy észrevevő szem pillanta feléjük. Nehány öreg grand járt ide-amoda, a fáradt lihegő szilfeket elfoglalni hízelgő coquetteriával, míg ismét tovaszálltak.

A zongorateremben ezalatt a komolyabb, patetikusabb lelkületű vendégek települtek le, politizáló férfiak, kritizáló dámák, kik egyenesen nem tartanak igényt a táncolhatásra, de azon esetre, ha mégis valakinek eszébe jutna, közel akartak lenni, anélkül, hogy várakozni látszatnának; táncszünetek közt néha egy éltesebb divathölgy foglalt helyet a zongoránál, a legművészebb darabokat verve le rajta, s az obligát csodálók bámulatára olykor batisztkendőjét az elefántcsont lemezekre vetve, s úgy játszva az eltakart láthatlan billentyűkön.

A melléktérben éltés dámák ültek whistasztalaik mellett, hadvezéri komolysággal foglalkozva robbereikkel, míg a kis elegáns budoárban, hol egy asztalon lapok, könyvek és acélmetszetek voltak ízletes rendetlenségben szétrakva, egyes egyedül ült valami mogorva vendég, a képeskönyvekben lapozva.

A háziasszony ezalatt teremről teremre járt, vendégei multságát fűszerezve, gazdagítva, nemesítve kellemes ötleteivel.

— A táncolók anélkül is jól mulattak, hanem a zongorateremben mindjárt akadt egy magas kopaszhomlokú férfira, kinek máskor oly jókedvű arcán most oly hontalan rosszkedv vagy szórakozottság vagy unalom látszott helyet foglalni.

Odasimult hozzá, kezét vállára tevő: — Ön rosszul mulat? Önnek nincs kivel vitatkozni?

A megszólított elnevette magát. — Valóban, szép úrnóm, semmim sem hiányzik egyéb; ezek a gyerekek itt mindent ráhagynak, amit mondok. Nincs kivel disputálnom.

— Lesz mindjárt. Rögtön hozok egyet — szólt tréfásan mosolyogva a grófnő, s széttekinte vizsga pillanatával, s ekkor meglátta a zongoránál ülő divathölgyet, ki ismét bámulatot követelő arccal játszott a zongorára terített zsebkendőjén keresztül. Akadt is egypár meghasonlott kedély, aki ott állongott a csodájára.

— Ah, minő szemfényvesztés ez megint, — jó Zia — szólt odaszökellve donna Serena, hisz ez nem művészet, csak mesterség, játssza ön ehelyett inkább a „la hija del campo”-t; ah, azt ön pompásan szokta játszani; meglássa több hatást fog vele elérni.

A jó dáma megfogadta az intést, s az ismert induló legelső akkordjaira felhangzó taps és éljenzaj a szomszéd teremből bizonyítá: hogy donna Serena nem csalódott.

Donna Serena ezalatt a szomszéd terembe suhant, hol éltebb hölgyek ültek kártyaasztalaiknál; egy whistező dáma mellett félig elrejtve ült egy ifjú szőke asszony, nem látszott részt venni semmi multságban, egészen félrevonult.

Ez egy bájos angol nő volt, kit egy év előtt fiatal spanyol caballero vett nőül. Egy szelíd, halovány teremtés, nagy, mélykék szemekkel, hosszú fürtös selyemhajjal, szende, komoly, gondolkodó arckifejezéssel. Egyszerű fehér kreppruha volt rajta, melybe gyöngéd színezetű selyem virágfűzerek voltak szőve.

Donna Serena odahajolt a szende gondolkozó hölgyhöz, s e szókat súgta fülébe:

— Férjed megérkezett.

A hölgy arcán könnyű rózsaszín hajnallott végig, szemei egében futócsillagok villantak le. — Csak maradj — biztatá őt Serena —, ide fog jőni. — Az angol hölgy visszaült helyére, jóval izgatottabb, mosolygóbb arccal, mint azelőtt.

Serena sehol sem lelte, akit keresett. Végre betekintett budoárjába.

— Ah, ön ide rejté magát! — kiálta rátalálva a könyvek és újságok közt turkáló férfira. — A hajlam elárulja magát; ön nem tudja megtagadni a tudóst, ahol könyvet lát. De így elbúni! Nem szokott ön táncolni?

— Arra vén ember vagyok, úrnőm — felele a megzavarodott férfi, ki minthogy tudósnek hallá magát gyanúsíttatni, jogot érzett magában bétise-eket mondani.

— Tehát jöjjön velem — monda a házi nő, karját a makacsúl ülve maradó demokrataéba öltve. — Valakivel meg akarom önt ismerkedtetni.

— Vajon? — kérdé a férfi, még mindig ülve maradva.

— Don Aquiles de Mendoza.

— Ah, a derék férfiú, kit don Godoy jobb kezének neveznek, bár inkább nevezhetnék balkezének, mert szüntelen ügyetlenségeket követ el! — kiálta föl kacagva a férfi. — Ez érdekes találkozás lesz! — S azzal hagyta magát a grófnő által keresztülvezettetni a teremeken, s a magos, kopaszhomlokú úrral, ki disputáló társat keresett,

szembesíttetni; donna Serena azzal magukra hagyta őket, s mire a terem túlsó oldalához ért, egy hamiska pillantást vetve vissza, elégületen látta a két férfit nekihevült arccal vitatkozni. Tűzben, lángban állt mind a kettő.

A jó tante ezalatt kidúlt a fizikai fáradtság miatt a zongora mellől. Soha nagyobb hatást még nem aratott művészeténél fogva, a dicsőség és fáradtság miatt csak alig lihegett.

— Ön felyülmulta ma önmagát — szólta Serena nagynénjéhez oly hangon, melyet szabad volt komolynak is, tréfának is venni.

— A fiatalság el van ragadtatva, kedves öcsém; ha még hallhatnám tőled „a maurok búcsúdalát Cordovától”, ez est örömei semmi kívánnivalót sem hagynának számomra hátra.

Serena észrevevé az ajánlatból: hogy a jó tante halálig kifáradt kedvenc művészetében, s így lehetetlen volt azt el nem fogadnia. Leült tehát maga a zongora mellé, s elkezdé játszani „a maurok búcsúdalát”.

A legelső akkordokra elcsendesült a szomszéd teremek zajos mulatsága, a vigadók halkán, ihletten gyülekeztek a zongorázó hölgy körül, minden szem reá volt függesztve.

Mintegy harmincéves lehetett a szép háziasszony; azon korban, midőn az európai nők legszebbek szoktak lenni. Nemes vonalmú arcán valami fönséges lemondás szenvedése volt megdicsőülve. Mondják: hogy több év előtt nagy szerencsétlenség történt vele. Senki sem beszélt róla örömet.

Amint ujjai végigfutostak a zongora elefántcsontjain, e fehér, csaknem átlátszó alabástrom kezek, azon dalt költve hangra, melynek szerzője, öndalától lelkesülve, midőn azt bevégezte, főbelötte magát; karcsú, deli öztermete felmagasult ilyenkor, szemeiből valami földfeletti fény sugárzott elő, fehér homlokán úgy reszkettek az

ébenfekete fürtök. Szótlán ajkairól beleszólt a sóhaj a bús, a lelkesítő zengeménybe. Minden hanglejtés, minden érzelemcsendület, mely a húrok alól kiszabadult, meglát- szott élveteg arcán, melynek vonalain szép lelke látszott honolni. A szelíd őrjöngést, mely e dalban szerteömlik, s annak szenvedélyes változatait, a búskomor ábrándokat, a fájdalom óriási nyomását, mely alatt az erős lélek sír, a gyöngye megőrül, együtt kísérte szép lelke; arca fehér volt, mint a liliumlevél; ajkai rebegetek; szemei egén mintha felhők vonultak volna végig csöndes repüléssel; habkeblén reszketett az odatűzött halavány kék jácint..... És mikor azután jöttek a végkitörés kétségbeejtő harag- lobbanási, a szomorú dicsőség sötétpiros reménye, vad, volkánhevű hangok viharos zenéje, akkor arca kigyul- ladt, a belső égés lángja visszfényt vetett reá, szemeiből brilliantvillámok lövelltek szét, s félignyílt rózsapiros ajkain egy dicsőült, elragadó mosoly hasadt meg, melyért éltét vetné oda akárki. Azután ismét alászállt a dal, ellassult, haldokolva, sírva, sóhajtvá elenyészett, mint a hattyú végső szárnycsapása. A szép hölgy arca fehér lett ismét, mint a vadrózsa-levél, lehajló pilláin egy könny- csepp gyémántja ragyogott.

Minden arc felé volt fordulva, minden lélek lelke után repült. Nem egy ifjú kebléből szakadt fel titkos, önkénytelen sóhaj. Senki sem érzé magát elég magas- nak arra: hogy őt elérhesse. Nem volt méltó senki arra: hogy őt bírja. E magasztos alak előtt hódolattá, imádás- sá változott a szerelem. Örömet nem adott ő senkinek, de a fájdalom, mely tőle jött, sokszor édesebb volt minden kéjnél, amit asszony adhat. Úgy kellett neki virulnia, mint az egyetlen virágnak, melyből nincs több, hogy mindenki örüljön neki, és senki le ne szakítsa, melynek bírását irigyelné az ember saját magától is.

Mindenki el volt ragadtatva, még a két vitakozó politikus is annyira elfeledkezett magáról, hogy egymás karjába fűződve merengett a lelkesült hölgy arcán.

E pillanatban egy újonérkezett férfi tolakodott keresztül a méla vendégcsoporton, piquant arcával keresztültekintve az előtte állók fejei fölött. Hegyes spanyol szakállal, sovány, szatirikus arca, nagy szellemi erőt eláruló homloka, villogó szemei, miknek egyike elé egy négyszögű szemüveg volt szegletbe szorítva; sajátságos föltűnést adtak külsejének, mely egyike volt azoknak; amiknek gunyora a társadalmi körök ostora szokott lenni.

Amint Serena észrevette az érkezőt, hirtelen mosolygó arccal szökött fel zongorája mellől, s vendége elé sietve, azt kézen fogta, s bemutatá a társaságnak.

— Don Jacinto unokabátyám!

A kör rögtön szétágult az érkezett előtt, helyet adva neki, míg az fixírozó tekintettel nézett szét a vendégseregben, mintha senkit sem ismerne közülök.

Legelőbb egy fiatal őrnagy ugrott elé, egy szép pörgebajuszú, s katonásan rázta meg az érkezett jobbját.

— Kicsoda ez az ember? — kérde a gróf félretekintve, komikus vértagadási mínával. S azzal tetőtől talpig mustrálva megköszöntőjét. — Te volnál az én sógorom travesztált árnyéka, aki hét hónap előtt elteniente volt?

A társaság felkacagott.

— Ó, még több idegenek is vannak itt, akiket két havi távollét után nem fogsz megismerni — szólt féltréfásan Serena, s a csoportozat közé nyúlva, a szép nyúlánk angol hölgyet vezeté a férfi elé kézen fogva, ki örömtől derült arccal nyújtá felé kisdéd szépidomú kezét, s édes csengésű hangon, és a legtisztább castellan kiejtéssel monda spanyolul:

— Hozott az ég, kedves férjem.

Donna Serena örömeben gyermekiesen tapsolt kis kezeibe, maga a gróf is elfeledé egy pillanatra magát, s míg arcán a gunyoros kifejezést a legédesebb meglepetés öröme váltá fel, odahajolt szép neje kezéhez, s azt szenvedélyesen, indulatosan megcsókolá. Midőn arcát fölemelte, az elébbi kötelőzködési szenv kacaj közt tért vissza arra.

— Ah! — kiálta nevetve Serenához, — te az én nőmből, míg odavoltam, valóságos kedves kis... papagájt csináltál.

— Azt hiszi ön?

A két nő jelentékeny pillantást váltott egymással.

— Azonban, hogy annyi ismeretlen után egypár ismerősrre is találjon ön nálam — szólt Serena a grófhhoz — íme, forduljon ide — s azzal a két politizáló férfi elé állítá őt.

A gróf ajkán egy komikus „Hah”! lebbent ki, mint egy rögtön elfojtott kacaj kezdete, melyet egy még mulatságosabb néma főhajtás követett, miközben a gróf mómusi arckifejezéssel igen észrevehetőleg keresztet vetett magára.

A demokrata észrevette, s nevetve szólt:

— Ugye, édes gróf, nem jó az ördögöt a falra festeni!

— Pláne kettesével. Ha látná don Manuel Godoy saját jobb kezét don Escoiquiz karjába fűzve!

A két férfi csak ekkor vette észre, hogy karöltve áll, s egyszerre kiemelte karját, míg a gróf nevetve toltá magát közéjük, mindkettőt karjára fűzve.

— Legyek én önök közt az összetartó kapocs.

E percben megnyiták a szolgák az étterem szárnyajtait, s a spanyol etikett ellenére a vendégek egymás kínálgatása nélkül siettek az asztalokhoz.

Itt lehete együtt látni az egész vendégsereget, mely eddig a többi termekbe szét volt oszolva, s ekkor tűnt fel

legszembeszökőbben: mily sajátos alkatrészekből volt e társaság rendezve.

Az akkori napok minden színezetű és véleményű celebritásai, büszke grandok, még büszkébb republikánusok, egy-egy elhírhedett költő, majd ismét egy vénebb katonatiszt, amott egy falhoz támaszkodó újságíró, fiatal sötétarcú népszónokok, vén mosolygó hidalgók, s mind e különnemű, fajú és érzelmű tömeg, a közte előmlő hölgyvilág által, mint egy virágkoszorúval egymáshoz kötve, egybeolvasztva.

— A szándék szép — monda Jacinto Serena karját magáéba fűzve —, te közel akartál bennünket egymáshoz vezetni, most jer, tekints széjjel és számítsd fel a hatást, melyet eszközöltél. — S azzal körülvezette szép rokonát a teremben.

— Nézd e becsületes embereket — szólta Serenához, mialatt úgy tett, mintha egy süteményről levett cukorfiguráról beszélne neki, melyet kezében tartott —, mint különvonják most is magukat. Egyik szegletben egy csoport, másokban a másik. Csak akkor szólnak egymáshoz, amikor összevesznek. Nézd, amott a békefőnök egy párthíve jött össze don Infantado egyik emberével; don Manuel emberének arca savanyú, az Infantadóé mosolyog. Most meglátják egymást. Nem kerülhetik ki. Egyszerre a manuelita kezd el mosolyogni, s az Infantadóé ölt komoly képet. Szólnak egymáshoz egypár szót, s azzal elfordulnak. Most ismét a béke emberének képe lesz hosszú, míg amaz szakállába nevet. Lehetetlen ezeket amalgamálni, édes madame Rolandom.

A grófnő kivonta karját Jacintoéból, a gróf ezzel elhagyott demokratájához sietett, kivel don Godoy jobb keze ismét nagy vitában volt, egyik ujját annak gomblyukába akasztva.

— Mondjatok egy tóosztot — szólott don Jacinto szétválasztva a két szellemi gladiátort.

Don Aquilez rögtön fölemelkedett s egy-két elmés és ragyogó mondatban felköszönte mindent, ami az összegyűltekek előtt becses volt: Spanyolországot, don Hernandót, de la Romanát és a győzedelmet.

A poharak zajosan csörrentek össze.

A tóoszt a demokratának szállt. Ő állt elébe. Röviden, mint szoká, virágos szók nélkül, de tiszta gondolattal mondott egy felköszöntést a szép úrnőre. Tulajdonképp ez is Spanyolországnak volt intézve, de az volt benne a jókívánság tartalma: hogy adjon az Isten neki sok ily nemes, ily magaslelkű hölgyet, mint ő.

A felköszöntés don Jacintónak szállott. Ő is fölemelé poharát, egy pillanatot vetett az aranyló nedvben felfutó gyöngyökre, mik fehér tajtékká pezsdültek a pohár koronáján, s röviden így szólott:

— Áldja meg az Isten azokat, akik a jövő esztendő megéri.

A kinyújtott pohár megállt az emberek kezében. A bor megfagyott az ajkak előtt e szavakra. Senki sem tudta, hogy saját magát nem feledi-e ki ezúttal azok közül, akiket éltet. Többen kedvetlenül hátat fordítottak a grófnak. A hidalgó fölkelte a kis kerek asztaltól, melyhez letelepedett, s a demokrata tenyerébe könyökölve mondá félig magában:

— Meglehet, hogy azok nem mi leszünk.

A csüggesztő hatást, mit a gróf tóosztja előidézett, nem lehetett észre nem venni. Egy pillanat alatt felkeserült mindenkiben a politikai pártszenvedély. Az emberek gúnyosan, keserű arcokkal fordultak szomszédaikhoz, de senki sem szólott.

E pillanatban a meghasonlott társaság közepére lépett Serena grófnő. Karján vezette az ifjú angol nőt, Don Jacinto gróf nejét.

— Egy pillanatnyi csendet kérek — szólt az egybegyűlt férfiakhoz; azok helyet nyitottak neki.

Az angol hölgy halványan állt meg a középén. Nagy sötétkék szemei merengő nyugalommal néztek fölfelé, hosszú fürtös selyem haját hátrasimítva, egy lépést tön előre, megszorítá Serena kezét s azzal magasztos, ünnepestyos arccal, s bájos, édes rokonhangon Camoensnek egyik halhatatlan költeményét: „Granada ostromát”, mely csak kéziratban forgott, de melyet minden spanyol ismert, kezdé elszavalni.

Mint egy galvanikus villanyszikra ütött végig a társaság lelkén ez ismert dal szava, egy idegen hon leányától elmondva, ki még egy év előtt Spanyolhonnak sem földét, sem nyelvét nem ismeré. A szent hangok melegítő borzalommal lepték meg a szíveket. A lélek kilopta magát a szemekbe, mik a bűbajos idegen ajkáról lesék le a honszerelem ismert, de elfelejtett parancsszavát. Mindenki közelíteni érzé magát azokhoz, akik körül álltak.

Mint lángoltak az arcok e pillanatban körös-körül, mint feszültek a karok izmai, mint szikráztak a szemek.

Mint tágult a kebel, mint keresték a szemek az eget.

Midőn végére járt a dal, nem lehetett tovább kiállni. A gróf szeméből kicsordult a könny, odarohant neje lábaihoz. Kezét megragadta, csókjaival elhalmozá. S nem szégyenlé senkitől; hogy szeméből a könny pörög, mert hiszen sírt minden ember.

Az összezördült pártfelek egymás kezét szorongatva törülték le könnyeiket. A testvérek egymásra ismertek erről, hogy midőn közös anyjukat hallák említeni, mindenik szeméből kicsordult a könnyű.

— Győztél, nő! — monda a gróf Serenához fordulva. — Ajándékba adtál bennünket egymásnak — s azzal szép nejét karjára fűzve eltávozott.

A többiek is követték egymás után. Ily ünnepélyes jelenet után frivol multság nem tölthető be a kebleket.

Mindenki jobbnak érzi magát, mint volt azelőtt. Mindenki tett magában valami szent, nagy, megmásolhatlan fogadást. Mindenki boldogabb volt, mint egy órával elébb.

Három nap múlva száznyolcvanezer harcos állt készen a spanyol földről elűzni az ellenséget.

.....
Serena egyedül maradt. Vendégei mind eltávoztak. Maga hálósobájába vonult.

Az utcák zaja elhallgatott már. Néha zördült még meg a távolban valami késői hazatérő hintaja.

Kiknek lelke nem fél a magánytól, ismerik azon jóltevő érzületet, mely el szokta fogni az embert, midőn népes zajos társaság közt eltöltött lármás éj után végre egy éjfélutáni órára egyedül marad. A teremek csillárfényét fölváltja az éji lámpa fátyolozott pislá mécsvilága; az egymásba nyíló nagy teremek helyett kis szűk alvószoba fogadja el a fáradt lelket, hol az ismerős, nyugalomra hívó tárgyak mind oly közel vannak egymáshoz. A zenerobaj, az emberhangok zavart töredéki még visszhangzanak az izgatott lélekben, pedig körös-körül már minden oly csendes, csak a falióra ingája osztja percekre a nagy hallgatást, halk ketyegésivel.

Az ember levetkőzi feszes, gátoló öltönyeit, s gyakran még feszesebb, erőszakolóbb arcvonalmait, s míg élv- és izgatottságtól kimerült tagjait nyugalomra hívja a megszokott fekhely, lelkének oly jól esik: hogy végre egyedül maradt, s nem kénytelen idegen szeszélyek röpteit kísérni.

Előjönnek aztán azok a titkos, ábrándos gondolatok, miknek naphosszant megjelenniök nem szabad. Egy-egy örökké tartó emlék, egy-egy elévült vágy, mely messze-

messze ered, távol a legközelebb elmúlt vigalomtól, s melynek csak olyankor szabad visszatérni, mikor a lélek alunni megy, az álom s ébrenlét közti melázás fátyolozott perceiben, s melynek utóhangjaiból aztán az álomlátások képei szövődnek odább.

Midőn a grófnő utolsó nőcselédjét is kibocsátá magától, alconvenje háttérébe lépett, ott egy fekete damaszttal letakart festményről, félrevonta a rejtő függönyt, s kezeit bánatosan összetéve, az előtt megállt.

Egy szép halvány férfi arcképe volt az, oly mosolygó arc, szemei szinte élni látszottak, tartása nemes volt és büszke, homloka komoly, méltóságra mutató. Azon férfiak közül, kik most elhagyák termeit, egy sem hasonlíta e képhez.

A hölgy egy hosszú, hosszú pillanatot vetett reá; felfohászkodott, s midőn ismét visszaereszté rá a függönyt, még egyszer visszatekintett rá. Azután leült éji lámpájához, naplóját elővéve, s a múlt nap eseményeit néhány sorral följegyezte abba. A naplóhoz egy másik kis feketén szegélyezett emlékkönyv volt kapcsolva, tábláján ugyanazon férfi arcképe miniatúr festésben, ott is fekete papírral letakarva.

E könyvet is felnyitá Serena. Néhány sort írt bele, néhány szomorú gondolatot, mellyel legvígabb napját befejezte:

„Ma is boldogtalan voltam. Ma is eszembe jutottál. Ma is sírtam azért, amit szenvedsz miattam és miattad. Ma is megbocsátottam azért, amit vétetted ellenem és magad ellen. Könyörüljön rajtad az Isten. Könyörüljön rajtad a halál, és rajtam is, mind a kettőnkön.”

Azután visszatevé emlékkönyveit, — ahonnan elővéve — a lefátyolozott kép alá; az alabástrom fényernyőt a lámpa elé állítá, s alconvenje hímzett vaporeur függönyei mögött eltűnt. —

Pillanatok múlva csendes volt minden.
Az igazak nyugodtan alszanak.

III.

A kapus szobájában voltak még ébren.

Az ablakok vastáblái be voltak téve. A kapus egyedül beszélgetett feleségével, egy vén vörösorrú kobold egy vén piszeorrú gnómmal.

— Megszámláltad a kimenőket? — kérde a kapus.

— Mind egy lábíg — felele a Jezabel, szegre akasztva a nagy vastag kulcsot.

— Egy sem maradt hátra?

— Éppen annyi ment ki, mint amennyi bejött.

A kapus bosszús arcfintorgatással tömött egy marék burnótot orrába, úgy rázva és taszigálva azt a nagy, megtermett hústömeget, mintha valami idegen vadállattal bírkóznék.

— Hiába várunk, hiába szemfüleskedünk, ez az asszony nem is asszony, hanem ördög, ahogy nem kellene neki a férfiak.

— Én meg azt hiszem: hogy ki tud bennünket játszani. Míg mi idebenn vigyázzunk, ezalatt ő ki tudja hol éli világát?

— Nem lehet neki — szolt a kapus, ravaszul alákonyítva mozgékony pulykaorrát. Minden kocsisa, minden inasa szövetségünkben van; a legelső lépését elárulnák.

E percben valaki halkán zörgetett a kapuspáholy ajtaján, s vékony női hang sipegé: — Én vagyok, eressenek be.

Kis kusza szobaleányi alak surrant be a felnyitott ajtón a titkolózó kéz- és arcmozdulatokkal.

— Nos Dinita? valami jó hír? — kérde sátáni mosolygással a kapus.

—Valami jó újság? valami titok? — sipegé felesége, a varangy, a szobacicus kezét hízelgően simogatva.

— Csitt. Legyenek csendesen. Végre kitudtam valamit!

— Nos? nos? — kérde a két szárazföldi fóka, lesve a lány szájából a szót.

— Ahogy asszonyom elbocsátott — szólt az félénken szétnézve. — De nem hallja-e meg valaki?

— Nincs itt senki.

— Az ablakon keresztül?

— Be vannak téve a vastáblák, betettük, hogy ki ne kelljen világítani az ablakokat.

— Tehát hallják. Amint asszonyom magára maradt, én ott maradtam az ajtóban, az üvegajtó szőnyegén rég készítettem előre egy kis hasadást, melyen keresztül a szoba minden részébe belátni. Ahogy asszonyom egyedül vélte magát, az alcoverjébe ment, ott félrehúzta egy rájáról a fekete függönyt, melyet soha sem vettem ott észre, s íme, egy szép — szép fiatal úr képe tűnt elő, s arra aztán olyan szerelmesen kacsingatott.

— Ez az egész?

— Úgy hiszem, elég kezdetnek.

— Nemde egy barna bajuszú, magashomlokú úr van azon a képen festve, sötét palástban, lehajtott inggallérral?

— No igen.

— Nem ér semmit — monda lehangoltan a kapus. — Nem ér semmit.

— De hát mit tudom én, hogy mi ér valamit? — szólt kifakadva a szobaleány, s bosszújában szinte sírt. Maguk azt bízzák rám: hogy lessem ki, nem szerelmes-e úrnóm valakibe. Hát én azt hiszem, hogy ő abba, a ki oda van lefestve, szerelmes; mit tudom én, hogy mi kell maguknak egyéb?

— Értse meg a dolgot, jó Dinita. Amit mondok, úgy hiszem titokban marad, mert a maga szerencséje is kérdésben forog. Asszonyunk nagyapjának három külön fiától három unokája maradt. Az ősi vagyon kevés volt, hanem az öreg szerzeménye iszonyú. Végrendeletében egyenlően osztotta fel azt mind a három unokája között. Asszonyunkat azonban sohasem szerette, don Jacintót még kevésbé, de annál inkább don Eustaquiót, aki igen derék, istenfélő méltóságos úr. Asszonyunk tizennyolc éves korától fogva igen szabadgondolkozású volt; *gouvernante*-ot, *gardedame*-ot, *duennát* sohasem tűrt maga mellett. Az öreg gróf mindig azt mondta róla: hogy donna Serena fogja családja becsületét beszennyezni. Érti, Dinita, hogy miképp? A grófnőrül azonban az irigység sem tudott semmi rosszat beszélni. Szép volt, ostromlója volt elég, de senki meg nem hódította, senki egy kegyével sem dicsekedhetett. Az öreg don Desiderio nem győzte végit várni jóslatának, hanem végrendeletet tőn és meghalt. A végrendeletben az van írva: hogyha donna Serena valaha valami szégyent találna ejteni családja nevéen, veszítse el minden vagyonát, s csak az ősi negyedből maradjon kegyosztaléka, az elvesztett vagyon pedig szálljon — ne don Jacintóra, aki igen szeles és tékozló, hanem usia don sennor Eustaquióra, aki igen derék méltóságos úr. Érti már most?

— Annyit értek: hogy don Eustaquio eszerint jónak látja mind nekem, mind önöknek, mind úrnőnk többi cselédjeinek külön bért fizetni, hogy valami hasznára való titkot megtudhasson, hanem tovább még nem látok. Hogyha úrnőnk valakibe szerelmes lesz, nem tudnám: hogy miért kellene abból valami gyalázatnak következni? Férhez megy hozzá, s azzal *punctum*.

— Mit beszél, Dinita! — kiálta közbe a kapusné, régóta húzogatva pisze órrát, bosszújában, hogy szóhoz nem juthatott. Hiszen van már férje.

— Hallgass bolond! — kiálta rá felétartott órral a kapus.

— Lehetetlen! — kiálta fel a szobaleány, elálmékkodva. De hát hol van?

A kapus feleségére nézett: nehogy szólni találjon; s kitérő feleletet adott a kérdésre.

— Éppen annak a képe az, akit maga az alcovenben látott.

A szobaleány dűledezett a bámulat miatt.

— De hát ha szereti az asszonyunk, mért nem élnek együtt?

— Ne kérdezzen, lelkem, Dinita, ne kérdezzen olyanokat.

— Vagy ha nem szeretik egymást, miért nem válnak el?

— Hagyja ezt galambom. Ez magára nem tartozik. Maga csak arra vigyázzon, hogyha valaki úrnőnkhez közelíteni talál, akárki, aki azon képhez nem hasonlít, azt jelentse meg nekünk. De amíg asszonyunk azon kép előtt sóhajtozik, addig nagyon messze vagyunk a dicsőségtől.

— De én megkérdem valakitől, hogy hol van az asszonyunk férje? mert engem megöl a titok.

— Hiába kérdezi, lelkem. A háznál senki sem tudja. S ha asszonyunk észreveszi, hogy maga ilyesmi után kutat, bizonyos lehet róla: hogy rögtön elbocsátja. Buenas noches, szép Dinita, el ne felejtse, hogy una mano lava la otra aj ambas la cara. (Egyik kéz a másikat mossa, s mindkettő az orcát.)

A szobaleány csengetést hallott, s elhagyta a kapuspályt. A két monstrum alunni ment. Künn az utcán koronkint egy pár pajkos azonjáró mérges nagyokat ütött a kivilágítatlan ablak vastábláira, s visítózva ment odább.

— Pukkadj meg! — mormogá a kapus, mindannyiszor felijedve álmából, s inkább nem aludt egész éjjel, mint-hogy kivilágította volna ablakait.

*

Madrid utcáin víg zene mellett járt a toborzó. A hordott zászló körül táncoltak az újoncok. Napok múlva álgyúk előtt kelle állaniok.

Egy-egy szomorú legény kedvese vállára borulva ment a zászló előtt, fejében volt már a tollas barét. Megölelte szeretőjét. Hihetőleg utoljára.

A víg toborzó-menet elvonul a tömlöc előtt. A szűk ablak vasrostélya közül sápadt arc tekint le reá. Iparkodik elolvasni a zászlóra festett betűket.

Ismét „la libertad”.

Tehát már küzdenek is érte....

A fogoly utána nézett a menetnek, amíg rostélyától láthatá; azután hallgatá zenéjét, míg el nem hangzott; azután is úgy rémlett neki, mintha még mindig hallaná; azzal lefeküdt ágyára és várta, míg éjszaka lesz.

A porkoláb bejött hozzá; észrevevé, milyen sápadt.

— Tán beteg? — kérdezé tőle.

— Semmi bajom.

— Az éjjel nyögni hallották önt.

— Mit hallottak? — kérdé a fogoly ijedelmét alig tudva elrejtteni. — Ki hallott valamit?

— Az őr, ki itt az ajtó előtt jár, mondta: hogy úgy tetszett neki, mintha valaki nyögne, vagy csiszolna valamit a szobában.

— Igen, igen ... Rossz álmom volt.... Fel is keltem.

— Ne küldjek be önhöz valakit az éjjel?

— Köszönöm; ma már jobban vagyok.

A porkoláb szétnézett a szobában, megvizsgálta gyertyájával a falak szögleteit, az ágy melléket, az ablakrámkákat.

— Nincsenek önnek alkalmatlan látogatói? — kérde a fogolytól, azt mutatva, mintha némi szobalakó rovarok után fürkészne.

— Nem tapasztaltam. — felele amaz.

Miután gondosan körülnézte a szobát, eltávozott a porkoláb.

A fogoly izgatott arccal ugrott fel fekhelyéről..... — Sietnem kell. Vigyáznak rám, valamit vettek észre.

A léptek kongása elhangzott a hosszú folyosón.

Eközben éj lett, kétszerte sötétebb a börtönben, mint kívül.

A fogoly eloltá gyertyáját. Vánkosát, melyen hálai szokott, felfejt nagy sietve, s abból egy több ölnyi hosszúságú kötelet húzott elő, mely finom cérnából a legnagyobb fáradtsággal volt összefonva, s melyhez úgy jutott a rab, hogy cérnát kért magának azon ürügy alatt, mintha harisnyákat kötne belőle unalomból. Felét azonban mindig kötélnek fonta fel. A kötél alig volt ujjnyi vastagságú, hossza körülbelül elégnek látszott arra: hogy a második emeletből, egy merész szökéssel megtoldva, lesegíthessen valakit.

A fogoly négy hónap alatt roppant munkát vitt véghez..... Keresztülbontotta börtöne falát.

Ott, hol a kályhacső a falba volt róva, kezdé meg munkáját, gyanítva: hogy e csőnek valahol egy kéménybe kell kimenni. Fuvolájának egy rézbillenentyűjét kettétörte, s ennek élesebb végével aprónként kikapargatá a kővek mellől az összetartó vakolatot.

Azon a helyen a füst megkapta a falat, úgy, hogy e munkája rögtön el lett volna árulva a bevájt fehér rovátkok által. Ezen akkép segített: hogy reggelenkint, mert

csak éjjel dolgozott, a vájt hasadékokat beragasztotta kenyérpéppel, azt behintette kőporral, s gyertyája füstjével mindig befeketíté.

A kivájt kőport pedig éjjel rendesen fuvoláján keresztül kifútta a utcára, nappal semmi nyoma sem volt látható éjjeli munkájának.

Az egymásután kiszedett köveket és téglákat reggelre rendesen visszarakta helyeikre, s nyílásaikat oly ügyesen el tudá rejteni, hogy a legvizsgább szem sem akadhatott volna rájuk.

Negyedik hónapra érzé a fal kongásáról: hogy a túlsó szobától már csak egy téglavastagságú réteg választja el a porkoláb gyanús fürkészése sietteté terve végkivitelére.

Amint minden nesz elcsendesült, a folyosón járó őrkopogását kivéve, fölállt székére, a kötelet dereka körül övezte, kiszedte egyenkint a téglákat, miknek helyén egyakkora nyílás volt látható, minőn egy ember keresztülbúhat.

— Vagy hatot, vagy vakot! — mondá most magában elhatározottan, s a még ellenálló téglaréteget megtaszítva öklével, az túlnan zajosan omla be.

Ha valaki van azon teremben, úgy terve meghiúsult, ha senki sincs, sikerült. —

Az őrkopogás a folyosó túlsó végén járt akkor, de mégis meghallá a zajt s odajött a fogoly ajtajához hallgatózni.

A fogoly észrevette azt, s székét zajosan tevé ágyához, és nagyot ásított, mintha fekünni menne s ezzel támasztana zörejre.

Az őrkopogás gyanúalanul továbbment, a fogoly ismét a kályhához tette székét, hogy a magasan lévő nyíláshoz felkapaszkodhassék róla.

Lassan, erőszakos vonaglással, mint ahogy az óriáskígyó torkába szokott lecsúszni az elkapott madár, sajtolá keresztül magát a fogoly a szűk falnyíláson, s fejétőre lebocsátkozék a szomszéd terembe.

Amint sejté, az egy elhagyott konyhaféle szoba volt, egy kandallós terem, melyben télen át az örök szoktak fűtőzni. A kémény és tűzhely most elhagyatva állt.

A fogoly hirtelen feltalálva magát, egy ott heverő tőkét felállított a tűzhelyre, s arra felállva, szétfeszített könyökkel és térdekkel kezdte felkapaszkodni a kürtő szűk torkában.

Néhány ölnyi magasra jutott már fáradságos küzdelemmel, midőn fejével egy keresztülálló vasba ütődött, mely a kémény nyílását merőben elzárta.... Nem lehetett mellette elcsúszni. ...Ki kelle bontania a vasat.... Zsebébe nyúlt, a széttört rézbillentyűt keresve... Nem volt ott, azt börtönében feledte.... Néhány pillanatig gondolkozott, hogy mit tegyen. Nem volt egyéb hátra; vissza kellett mennie börtönébe azon darabka rézért.... Ugyanazon úton, melyen jött, ismét visszacsúszott, bemászott a faltörésen, megkereste az ágya fenekén a keresett segéd-eszközt, s újra kezdé fáradságos törekvésit.

Ismét följutva a kéményt elzáró vasrúdhoz, annak egyik végét a rézdarab segélyével kivájta a falból, s kivette a vasrudat.... Az egész munka tovább tartott félóránál, de a kivett vasdarab most igen hasznos eszközzé vált kezében; amint a kémény legtetejéhez ért, ott kettős keresztvas állt ismét útjában, melyet csak az elhozott vaspálcával lehetett képes kifeszíteni.... Már látta a világosságot, mely a szűk nyíláson a csillagos égről lesütött hozzá... Ekkor hirtelen egy új kétségbeejtő gondolat rázta végig lelkét: — Hát a kötél hol maradt? ...Eszméletét kezdé veszteni. ...Újra visszamenjen-e oda, honnan megszökött? ...Most harmadszor megkísértse az utat visszafelé?... Lelke elveszté bátorságát.... Inkább le fog ugrani fejtetőre a házhéjáról, mintsem még egyszer visszatérjen ...A kétségbeesés e pillanatában jutott eszébe: hogy hisz a kötél, amit keres, vele van, ruhái alatt derekára kötve....

Megkönnyebbülten sóhajt fel, s néhány pillanat múlva kitörve a kémény tetején, a házhéj cserepein egyik szelelő ablakig kúszott alá, s leoldá derekáról a kötelet.

Nagyon megcsalta magát! A kötél tán elég leendett a második emeletből leereszkedni rajta, de kifejedte számításából azt, hogy ő legalább négy ölnyivel van most börtönénél magasabban, s a kötélén túl még legalább hat ölnyi mélység vár reá.

Szétnézett.... Hogy segíthessen magán? ...Bemászott a padlásablakon, ott hosszú léceket talált a gerendákra felrakva. Egyet kihozott. Lemászott vele a házhéj csatornájaig. Át próbálta nyújtani az átellenben levő háztetőre. Odáig nem ért. Hanem túlhan volt egy szűk sikátor, mely egy palotaszerű épületet választott el a börtönépülettől. Annak csatornája egy messze kinyúló rézdelfinben végződött. Úgy látszik, hogy a léc átérhet odáig. Örömmel tapasztalá, hogy nem csalódott.

Attól függött minden, hogy a léc megbírja-e terhét.

Újra visszament a padlásra. Négy lécet a kötéllel összekötött. E keskeny hidat keresztülte a két ház csatornája között, s a végsőre elszántan, rálépett a lélekvesztő hídra.

Alant hajborzasztó mélységben a néptelen utca kövezete látszik. Egy szédülés, és ő agyonzúzza magát. A hajlékony lécköteg úgy ingott minden lépte alatt, szerencséjére nem nézett le a földre, hanem csak az égre fel, s lábaival tapogatózott a következő lépés után.

Alig volt még a veszélyes útnak felén, midőn hirtelen úgy tetszik neki, mintha az utca túlsó végén az alguazilok szabályos lépteit hallaná közelíteni, sietnie kellett. A nyavalyatörés borzalmával tekintte maga alá, s pár tántorgó lépéssel a túlsó háztetőre vetve magát, ott lerogyott, annak érccsatornáját kétségbeesett erővel ragadta meg, s ott feküdt, míg az őrjárat léptei újra elhangzottak. Ekkor

föltekinte ismét. Bátorsága kétszeresen tért vissza a kiállt veszély után. Börtönén kívül volt már.

Áthúzta magához a veszélyes hidat, melyen átjött, leoldá róla a kötelet, a léceket beeresztette a házhéj ablakán, s a kötél egy végét derekára kötve, a másikat a csatorna egy kiálló vaspántjára hurkolta, s leereszkedett a második emeleti erkélyre.

Alig volt attól egy lábnyomnyira, midőn a vékony cérnakötél közepén kettészakadt. Ha egyenesen a földre ereszkedett volna, most agyonzúzta magát. Így azonban az elszakadt kötél éppen elég volt neki arra, hogy annál fogva az első emelet erkélyig lebocsátkozhassék.

De most hova?

Az utcára nem szökhetett le, mert lábai épségét kockáztatá, mi további menekülését gátolta volna meg; azonkívül az ott járó őr is észrevehette volna.

Utoljára is arra határozta magát, hogy be fog menni a házba az erkélyajtón keresztül, s iparkodni fog onnan aztán valahogy kijuthatni; ha másképp nem, a legelsőt, akivel találkozni fog, megragadja s fenyegetéseivel ráveszi, hogy nyissa fel a kaput. Akkor aztán lefut a bástyalépcsőn; ha utánalónek és találják, jó; ha nem találják, beleveti magát a Manzanaresbe s keresztülúszik rajta, onnan aztán el a hegyek közé vagy akárhova....

E határozott szándékkal benyúlt az erkélyablak nyitott redőnyeiben, s a kulcsot a zárban találva, azt elfordítá. Az ajtó kinyílt. A szökevény egy nagy teremben találta magát. Jobbra is, balra is nagy szárnyas ajtók nyíltak bele.

Néhány pillanatig ott állt határozatlanul, nem tudva magát tájékozni, hogy jobbra vagy balra induljon-e neki.

Végre is vaktában benyitotta az egyik ajtót, s azon keresztül egy sötét szobába jutott.

Tapogatózva körülment, s az átelleni falon ismét egy ajtóra talált, de az be volt zárva. Kockáztatá, hogy a

legkisebb zörejre elárulja magát.... Vissza akart fordulni, hogy a túlsó szárnyon próbáljon szerencsét; ekkor, amint tapogatózik, egy szőnyegajtó kilincse akad kezébe. Megnyomja, az ajtó kinyílik. Valami szűk sötét folyosó feketéllett előtte, minők szoktak régi úri házaknál lenni, egyedül az uraság magánhasználatára elkülönítve. Belépett. Mindegy volt neki, akárhova fog az vezetni; egy lépéssel odább jutand. A folyosó pallata puha pokróccokkal volt beterítve, lépteinek semmi hangja nem hallatszott. Végre ismét egy szőnyegajtóra bukkant, mely a folyosó túlsó felét zárta. Az is nyitva volt. Benézett. A szobában nőcselédek aludtak, egy falra akasztott lámpa vetett körül világot. Senki sem volt ébren. A szobából ismét két szőnyegajtó nyílt két ellenkező oldalra. Nem sok ideje volt válogatni, melyiket nyissa fel, amelyikhez közelebb volt, benyitott.

Ismét egy másik hálószobában lelte magát. A szőnyegajtó az alcovenre nyílt. A hálóterem halavány tejüveggel leborított éji lámpától volt homályosan átderengve. A tárgyak alig tűntek elő a félsötétben.

Az alcoven fenekén egy mennyezetes ágy volt, melynek virágos selyemfüggönyei földig le voltak eresztve. A halk álompihegés hangja tanúsítja, hogy ott alszik valaki.

E szobából nem volt többé kijárás.

A szökevénynek hirtelen egy eszméje támadt; az ágy mellett egy nagy képrámát látott fekete damasztal lefüggönyözve; a függönynek hosszú vastag selyemzsinege eszébe juttatá, hogy ezen könnyű volna neki az erkélyről lebocsátkoznia, s akkor csak az volna még a kérdés, hogy az őr golyója eltalálja-e vagy sem.

Rögtön hozzáfogott e zsinórt lebontani a rámáról, s midőn készen volt vele, a függönyök lehullottak a képről.

A szökevény ijedten tántorodott vissza. A kép, mely előtte állt, örült iszonyattal töltötte el lelkét. Merev

szemmel, elképedve bámult reá. Egy élő emberrel találkozás nem ijesztette volna meg, de e kép elsápasztá arcát, a vér fagyott meg ereiben.

A nagy kép alatt egy kis fekete könyv hevert, annak tábláján ismét ugyanazon képet látta. Odanyúlt. Vonagló reszketéssel nyitá fel a könyvet, beletekinte és a sorokat olvasá benne:

„Ma is boldogtalan voltam, ma is eszembe jutottál. Ma is megsirattalak, ma is megbocsátottam....”

— Én Istenem! hol vagyok? — kiálta a szökevény hangosan, — magáról elfeledkezve, — s kiejté reszkető kezeiből a könyvet.

A támadott zajra megmozdultak az ágy függőnyei. Egy hófehér kar félretakarta azokat, s egy halvány női arc tekinté elő közülök.

A nő hirtelen, tompa elfojtott sikoltással veté magát vissza ágyába, amint ez alakot meglátta maga előtt. A szökevény rabruhája össze volt tépve és fenne a szökés viszontagságaitól, s vérehagyott arcára, merev szemekre s elsápadt ajkaira iszonyú volt tekinteni e csöndes éjféli órában.

Egy szót nem tudott szólani, egy mozdulatnak nem volt ura. Lábai a földbe gyökereztek.

Perc múlva ismét előtűnt az úrnő párnái közül. Most már éber lélekjelenléttel fordult az éjféli ijesztőhöz.

— Ne tartson tőlem — monda neki —, nem fogok zajt ütni. Itt kulcsaim. Fogja. Amott a szekrényben állnak ezüstneműim. Íróasztalom nyitva van, ott található ön pénzt. — Vagy attól tart ön, hogy azalatt cselédeimet találok hívni? Megálljon. Magam fogok önnel menni. Forduljon el kissé.

S eközben az öntudat teljes nyugalmával kapta magára könnyű selyem éji burkonyát, s szeméremőrző vigyázattal lépett ki ágya föggőnyei közül, rózsás lábacskaival hímzett papucsait keresve.

Olyan szép volt....

Hosszú fekete haja rendezetlen fürtökben hullott alá liliomos vállaira, sötétével halvány arcát még fehérebbé varázsolvá, kezével összetartá keblén a tapadó éji burkonyt, melyen keresztül még a szív sebesebb ütései is láthatók voltak. Egész arcán, magatartásában valami fönséges volt az a nyugalom, mely a segélytelen veszély pillanatában fönntartotta lelkét.

— Jöjjön ön — mondá halkan a vad iszonyatos alakhoz fordulva, anélkül, hogy ajkai vagy kezei reszketnének. — Jöjjön. Magam fogok átadni mindent.

A megszólított minden hangnál jobban-jobban reszketett. Szemei azon vadállati ijedelemmel voltak a hölgyre függesztve, mellyel a farkas szokott nézni az emberre, kivel véletlenül találkozott, midőn nem tudja, hogy elfusson-e vagy rárohanjon.

— Istenem, hát mit akar ön? — kérdé a nő megdöbbenve, midőn látta, hogy az ember nem akar megmozdulni, s szemeibe egy könnyű lopózott, tanújelül annak, hogy lélekereje fogyni kezd.

E pillanatban az ijesztő alak összerogyott lábai előtt, s két kezét arcára tapasztva, elkezde keservesen, fuldokolva sírni.

— Szentséges Isten! kicsoda ön? — kiálta fel a hölgy, amaz erőszakos asztmatikus hangon, mely a suttogó beszédben az indulatot fejezi ki.

A szökevény erőszakosan fojtá el sírását, s föltekinte, de még mindig térdenállva maradt. Arcára a könnyek után nemesebb, emberibb vonások tértek vissza. A képre mutatott.

— Egykor, valaha, — úgymond halkan — e kép eredetije voltam, most szökevény vagyok.

A nő egy nyugtalan sikoltással kapott szívéhez. Öröm, fájdalom, őrült ijedtség s tébolyító meglepetés vonaglott

egy pillanatban keresztül lelkén. A másik pillanatban önfeledő szenvedéllyel rohant a férfi felé.

— Diaz!

Az elfordított arccal, karját visszatartólag terjeszté ki a nő elé.

— Igaz. Igaz — monda a nő, szemeit lesütve, s megállt előtte búsan, mint egy szobor. A férfi még mindig térdelt.

— Az én kezem nem nyúlhat tehozzád — monda Diaz szomorúan. — Üdvömet elvesztém örökre. De mi nekem a túlvilági üdv ahhoz képest, amit benned elveszték! Ó, mennyit szenvedtem, s mennyit fogok még szenvedni.

— Én is. — Én is. Rebegé a hölgy, karszékébe rogyva s zokogó arcát kezeire hajtá.

— Ismered vétkem nagyságát, lehetetlen, hogy szeress. Ismered szerelmemet irántad, lehetetlen, hogy gyűlölj. Úgy-e jó lesz mindkettőnkre nézve, ha meghalok?

— Ha meghalunk. — igazítá ki a hölgy.

— A börtönben nem lehet meghalni. Olyan soká él ott az ember; s a halál is rút ott, mint az élet. Ki kelle törnöm onnan. Nem élni, hanem meghalni. Hiába is maradtam volna tovább, nem javultam semmit. Lelkem most is olyan vad, mint volt akkor, midőn megtudtam, hogy téged bántott valaki, s amint megöltem akkor, megölném most.

— Ó, ne szólj így.

— Vétkemért meg tudok halni. Ezzel tartozom neked, tartozom megbántott Istenemnek. Megteendém. Még egy utósó szót, tudtad: hogy én e börtönben vagyok?

— Azért jöttem ide lakni, hogy közel legyen hozzád.

— Te voltál azon ismeretlen hölgy, ki börtönömben napról napra gondoskodtál rólam. —

A hölgy némán inte.

Diaz mélyen felsóhajtá.

— Gyanítám. Légy áldva érte. Jusson eszedbe, hogy e gondolat boldoggá tesz halálom órájában.

Ezzel fölkelte a férfi s indult kifelé.

A hölgy odalebent mellé, megragadta kezét, s annyi nőiség, annyi gyöngéd érzelem volt szavaiban, midőn ezt suttogá:

— Én megbocsátottam neked.

— Köszönöm. Köszönöm, Serena! Ó, mi rég volt, midőn e nevet kimondtam. De ha te megbocsátasz is; ha megbocsát maga az Isten; az emberek nem fognak megbocsátani soha.

— Megállj. Van még egy út, mely bűnbocsánatra vezet. Van egy gondolat, mely megtisztít. Van egy mód, mely visszaád az életnek, az emberiségnek, a becsületnek és nekem.... Ez a csatatér. A zászlók ki vannak tűzve, eredj oda. Ha elesel, úgy sírod meg van áldva, emléked meg van siratva. Ha visszatérsz, az egész hon egy bűnbocsátó kezét nyújtand feléd, nőd egy szerelemtől reszketőt.

A férfi imára kulcsolá kezeit.

— Isten, Isten! te angyalodat küldöd hozzám, hogy felemeljen! te a dicsőségen keresztül nyújtod felém irgalmad olajágát. Elmegyek érte a halálba és elhozom azt, vagy ott maradok, ahol az terem.

Szólt és csókokkal halmozá el a kezét, mely megmutatta neki az égbe vezető utat.

— De így nem lehet eltávoznod — szólt Serena, Diego öltözetére mutatva. — Mindenütt felötlenél velem. Jer velem. Öltönyeidet, miket egykor viseltél, mind ereklyekül tartogattam meg, most vedd hasznukat. — S ezzel egy ruhásszekrényt nyitott fel, melynek öltönydarabjait amint férje egyenkint magára szedte, akként tűnt mind inkább ki a hasonlatosság közte és az arckép között.

Serena mégis annyira megváltozottanak találta őt.

— Hogy meghalaványultál; milyen beesettek arcaid....

— Megnőtt szakállam teszi azzá.... Te nem változtál semmit.

— Senki sem fog így rád ismerni. Burkolózzál e köpenybe; vedd e pénzt, mind. Én tudok magamnak holnap ismét teremteni. Neked szükséged lesz rá. Rögtön, még ez órában fogadj gyorszekeket, eredj Toledóba. Ott jelentsd magadat Cuesta Coronelnél, ő mint önkénytest be fog sorozni s elküld Arragoniába. Így nyomodat vesztik, míg egykor magad fogod nevedet büszkén bevallhatni ismét. Akkor — újra találkozunk.

— Mához egy évre kivívom magamnak vagy az életet vagy a halált.

— Most siess e házból kijuthatni. Még éjjel van, mindenki alszik. Fogd e kulcsot, az udvar hátulsó részében van egy kis szögletajtó, azon észrevétlenül kimehetsz a mellékutcába. Odáig vezetni foglak, hogy el ne tévedj.

Ezzel Serena gyertyát gyújtva egy kis kézi gyertyatartóban, megfogta férje kezét s néhány szobán keresztülvezetve, egy rejtekajtóhoz vivé, melytől keskeny csigalépcső vezetett le az udvarra; ott elbúcsúzott tőle, megszorította kezét, s maga az ajtóban maradva, ott várt, míg férje az udvarra leért.

Hallá, mint kopog végig a kövezeten.

— Lassabban — szólt aggodalmasan susogva. Azt hívé, hogy az hallani fogja e hangot.

Már hallá, hogy az ajtóhoz ért s a kulcsot a zárban megfordítja, midőn a sötétben hirtelen fölkiálta egy hang: „tolvaj”! s utána több lármahang keletkezett minden oldalról: zajosan kiáltozva; „tolvaj, fogjátok el!” s egyszerre több lámpa fénye világítja meg az udvart.

Dinita, a grófnő cselédje észrevevé, hogy úrnője hálószobájában valami férfi beszél, s rögtön sietett azt hírül adni a kapusnak; ez felkölté a cselédeket, s midőn Diego az ajtóhoz ért, három-, négy férfi rohant egyszerre minden szegletből reá; tolvajt kiáltozva.

Serena szédülni érzé agyát.

Diego azonban e megtámadásra hirtelen visszafordult, megragadott kettőt üldözői közül, s egy pillanat alatt jobbra-balra dönté őket, míg azoknak, kiknek lámpás volt kezeikben, egypár ökölcsapással kiverte azokat kezeikből, amidőn aztán a sötétben nem lehet egyebet hallani, mint egy zajos tülekedést, melyből olykor egy-egy hangosabb puffanás s az azt követő jaj hallatszott elő.

Diegonak már sikerült az egész háznépet agyba-főbe verni, s eközben félig kinyitni az ajtót, midőn egy hang, melyben a kapuséra lehetett ismerni, elkiáltá:

— Fussatok az alguazilokért!

Serena összeborzadt. Ha férjét ittkapják, veszve van. Hirtelen elfeledve mindent, csak Diego veszélyét látva, felszakítá az ablakot, melyen keresztül a jelenetet nézte, s a magasból alávilágítva, lekiálta.

— Bocsássátok őt szabadon.

A cselédek szemtelen arccal fordultak a hölgy felé, minden arc gúnyosan mosolygott rá.

Diego haragos vörössé vált a düh miatt, amint ezt észrevette.

— Mit akar az asszony! — kiálta fel magánkívil. — Nekem semmi közöm önhöz. Én tolvaj vagyok, lopni jöttem.

— Úgy le kell lőni — rikácsolá a kapus.

— Megálljatok! — kiálta Serena kétségbeesve. — Féltre onnan. Senki se merje bántani. Bocsássátok szabadon. Én parancsolom.

— De hát kí ez az úr? — dűnnyögé a kapus.

— Azt én tudom. Senkinek semmi köze hozzá.

— Ha úgy van — felelé a kapus szemtelen meghunyászkodással —, úgy gyerünk alunni — szólt vállat vonítva, s míg gúnyolódó bókkal hajtá meg magát Diego

előtt, Serenára egy mondhatlanul sértő vigyorgást vetett, különféle kifejezésteli arc- és kézmozdulásokkal kísérve.

— Ne vess gazember! — kiálta Diego észrevéve a szemtelen vigyorgást, s úgy csapta pofon a vén faunust, hogy az kiesett az udvar közepére, s azzal még nekiállt egyet rugni rajta.

— Siess! az Istenért, siess! — sikolta Serena a kétségbeeséstől környékezve.

Diego gyorsan felszakítja az ajtót, s eltűnt szem elől.

IV.

Egy év lefolyt. Langy májusi éjszaka van. A franciák elhagyták Madridot, csak a Buen-Retiro erősség van általuk megszállva.

Madrid utcái sötétek. Egyetlen lámpa sincs meggyújtva, az ablakokban nincsen gyertyafény. Minden néma. A lakosság kiköltözött a városból. A családok az erdőben ütöttek tanyát. Benn a városban hallgatás van az üres utcákon és sötétség.

De távolabb, a Tajo partjain, ott fény van és élet. Száz meg száz őrűz világít az erdőben, mintha a csillagok mind egy mezőre szálltak volna le pihenni.

Egyike körül ez őrűzeknek fiatal katonatisztek ültek, punchot készítve tréfás beszéd között, egy pár a fűben hevert ábrándozva, egy közülök, kinek vállrózsája törzstisztet enged sejteni, rumot égetett egy cseréptálban.

Ha jól megnézzük, ismerősünkre találunk benne, ő azon demokrata, kivel Serena grófnő estélyén találkozáink. Akkor még nem volt katona, hanem egy év sokat változtat az emberen. —

— Jó estét, bajtársak! — szólt egy újon érkező tiszt, sűrű köpenybe burkoltan; csak félszeme látszott, a másik selyemköteléssel volt fedve.

— Adjon Isten! — felelének a körben ülők, senki sem látszott őt ismerni, hanem azért a katonavilágban mindenki pajtás.

— Úgy látszik: már te sem ismeresz? — szólt az érkező a demokrata vállára ütve, s annak arcába tekintve.

— Ah! Lehetetlen! — kiálta fel az csodálkozással, amint jobban megnézte a jövevényt —, te vagy, Jacinto?

— Szép vagyok így félszemmel, úgy-e?

— Ah, ah?

— Kiütötték biz azt Ciudad Rodrigo ostrománál ablakostul együtt.

— No de hozott Isten. Maradt még másik.

— Csakis azért jöttem ide, ha valahogy még ezt a másikat is ki tudnám üttetni.

— Ez fölséges találkozás. Poharat, fiúk, ennek a vitéz bajtársnak. Méltó, hogy közöttünk üljön. Minő véletlen összejövetel.

— Még csak don Aquiles hiányzik közülünk, hogy együtt legyünk. Csoda dolgokat beszélnek az öreg leányról. Mindig sír-rí a sok vérontás felett, s mégis mindig ő nyargal elől a csatában. Mondtam én, hogy „vas a feje”.

— Dejszen ha vas lett volna a feje, akkor ő vitte volna el a golyót, nem az őtet — viszonzá Jacinto, kedélyesen letelepülve a fűbe, a többiek mellé.

— Ah, mit mondasz? — szólt emez, a tréfából szájalomra süllyedő hangon.

— Leütötte biz annak a fejét egy francia álgú, úgy hogy maga sem vette észre; még azután is rajta ült a lovon, fej nélkül kergette az ellenséget.

E hír kissé lehangolta a demokrata kedélyét.

— Tehát csakugyan azért jöttél fel Madridba, hogy Buen-Retiro ostromában részt vehess? — kérde Jacintótól.

— Első voltam a Ciudad rodrigó-i sáncokon, itt is az akarok lenni — szót ez, szivarát meggyújtva a tűznél.

— De már abban megelőzlek, pajtás — szólalt meg akkor egy hang a beszélők háta mögött. A egy fiatal ezredes volt a fűben elheveredve.

— Kicsoda? — kérde don Jacinto felpattanva.

— Én.

Don Jacinto hátranézett a megszólalóra, tréfás büszkeséggel.

— Mennykő fiú az — bizonyítja a demokrata. — Közkatonából lett ezredessé.

— Magam sem generálisból lettem azzá.

— Akármiből lettél, de oda nem még elöttem — állítja a fűben heverő.

— Hinni vagy fogadni és nem felelni — szót Jacinto kezét nyújtva elé.

— Akármibe. Egy országba! — viszonya ez amannak tenyerébe csapva.

— Te — én élelmezési biztos nem vagyok, hogy olyan sokba fogadjak, hanem áll száz arany.

— Azt megisszuk áldomásra.

Don Jacinto élesen tekintett a fogadótárs arcába. Diego volt az.

— Nekem úgy tetszik, mintha én láttalak volna tégedet már valahol.

— Az meglehet, hanem én nem láttalak téged sehol.

— Hasonlítasz valakihez, akiről nem örömet beszélek..... Egyébiránt magam is úgy érzem, mintha el fognám veszíteni a fogadást. Soha sem jutott csata előtt eszembe az a gondolat, hogy hátha meg fogok halni, és most nem tudom kiverni a fejemből. Már most csak azért is nekime-

gyek. Megjárom, ha ott hagyom a fogamat: don Eustaquio bátyámnak megint nevenapja lesz.

Diego szíven egy ijesztő gondolat villant e szóra „megint” keresztül.

— Ki az a te don Eustaquio bátyád? — kérde Jacintótól közönyösen, pedig jól ismeré azt az embert, hanem az eseményt akarta megtudni.

— Örülj, ha nem tudsz róla semmit — szolt don Jacinto, szivarát a tűzbe vágva; — egyébiránt kész vagyok öt előtted leírni, ha megígéred, hogy megszerzed a fülét a múzeum számára, hogy legalább legyen belőle valami az országban.

— Csak azért kérdezem, hogy miféle ember lehet az, akinek kétszer is van Eustaquio napja egy esztendőben?

— Az csak úgy volt pajtás, hogy az öregapámnak egy valóságos angol végrendeleténél fogva ez a derék ember tavaly Serena húgomtól minden vagyonát elperelte: amiért egy éjjel szegény asszonynál ott kaptak valami becsületes embert. — Nevetséges dolog. — Szegény asszony; hisz ő is ember.

Diegonak félre kelle vonulnia a tűztől, hogy ne lássék arcán az indulatok csatája, mely e pillanatban egész lényét fölháborítá.

Nem kérdezősködhetett tovább, anélkül, hogy neje tiszta nevét frivol tréfáknak ki ne tegye, vagy magát el ne árulja.

Egész éjjel nem tudott aludni, lement a vár bástyái alá, oly közel, hogy az örök rálövöldöztek. Reszketett a vágytól, minél előbb benn lehetni, s megtudhatni: mi történt feleségével.

Annyit tudott, hogy a nő még többet szenved, mint azelőtt, és mindazt ismét őmiatta.

Másnap megkezdődött Buen Retiro ostroma, az elke-serülés dühével az egyik részről, a kétségbeesés heroiz-musával a másiktól. Rengett a föld. Vöröslött az ég. Mennydörgött a levegő. Az emberek szétfutottak Mad-ridből a csatazaj elől, odahagyták házaikat; az izzó tűzgombolyagok hullottak a paloták tetőire, s az égnek lövellő lángok vad, ijesztő rémvilágot vetettek a sötét égre....

És ott, hol legnagyobb volt a veszély, hol legvadabbul lobogtak a lángok, ott csoportosult össze a legtöbb ember, nem oltani, szítani a tüzet, nem egymást menteni, hanem egymást legyilkolni.

Az égő paloták világánál elkeperedett harc folyott, míg a tört rés előtt férfi férfi ellen, vezér vezér ellen küzdött, azalatt a toledói kapu felől hágcsókat támasztottak az ostromlók a falaknak, azokon másztak fölfelé.

A bombák, granátok pattogtak fejeik fölött, a bástyá-kon álló lövészek minden golyója talált. Az ostromlók golyózápor között támaszták hágcsóikat a falnak.

Két egymás mellé állított hágcsó előtt két ifjú tiszt szorít e pillanatban kezét: Jacinto és Diaz.

Don Diego, mielőtt a hágcsóra lépne, odafordul bajtár-sához, s halk, de indulatteljes hangon e szókat súgta fülébe:

— Azon ember, kit Serena testvérednél találtak amaz éjjel, én voltam. Ismersz-e most?

Don Jacinto elértőleg szorítá meg Diaz kezét, most már jól ismert rokonát, s valamit szolt hozzá, de hangját elnyelé egy irtózatos roppanás, mely mérföldekre meg-rendíté az álló földet, s az ostromlókat sűrű lőporfüst és hulló kövek, gerendák darabjaival borítá el egy pillanat alatt. A várkapu alá fűrt tűzakna repült a levegőbe.

— Előre! — kiálták ekkor mindnyájan. A harci düh lángolt minden arcon, még a haldokló is azt kiáltá: „előre!” s odavoncolta magát a hágcsóok közelébe.

Legelől látszott azokon a két ifjú tiszt. Sebesen haladtak fölfelé. Egyik sem bírta elhagyni a másikat. Mosolygó arccal valami tréfás párbeszédet folytattak egymással. Don Jacinto egyes szemüvegét még meglevő szeme elé dugta, s úgy nézett fel elleneire. Don Diego rákiálta:

— A másik elé dugd, emezzel úgyis látsz.

Jacinto elnevette magát.

E pillanatban, midőn csak néhány hágcsófoknyira voltak már a bástyaoromtól, mindkettő erőfeszítéssel törekedve szomszédját megelőzni, a védők tömegéből egy irtó sortüzelés ropogott le az ostromlók seregére, egy pillanatra fehér füstfellegbe burkolva a legközelebb levőket. Amint a füstöt a másik percben elkapta a szél, Diego már a bástyaormot fogta meg kezével, s visszatekintte társára, kit nem látott többé maga mellett.

Don Jacinto ott állt néhány hágcsófokkal alább. Egy kezét mellére szorítá, feje hátrahajlott.

— Megnyerted a fogadást, bajtárs — kiálta Diego után, elhaló szóval; egyet mosolygott, összerázkódék, keze lecsuklott a hágcsó fokáról, s holtan hullott le az utána jövők vállaira.

Egy óra múlva a vár be volt véve.

Don Diego sietve futotta végig az utcákat, itt-ott löttek még rá, másutt éljeneztek, nem látott, nem hallott.

Néhány perc alatt a börtön előtti ház előtt állt. Rútul meg volt az rongálva; egy teke keresztül-kasul járt rajta, s ahogy a bomba kiütötte az egyik oldalát, meglátszott a szobában az összezúzott zongora, melyen Serena szokott játszani.

Bezörgetett a kapun.

Sokáig nem jött senki azt kinyitni.

— Nyisd ki héj — ordítá Diaz, vagy az ablakodon megyek be!

A rivallgásra előcsoszogott nagy alázatosan a kapus, s reszketve nyitá fel az ajtót. Még belül elkezdett szabódni: hogy azért nem jöhetet hamarább, mert a pincéből kellett előkászolódnia.

— Ismersz-e, fickó! — kérdé tőle Diego, amint a kapun belépett.

— Kérem alássan — rimánkodék a nagy vörösképű ember, s elkezdte sírni. — Én nem csináltam semmit, én egy puskát sem lőttem ki.

Don Diego nem bírta magát a kacagástól visszatartani.

— Azt elhiszem, hanem arra felelj: hogy emlékezel-e rám?

A kapus látva, hogy nem eszik meg, magához tért ijedtéből, s megnézve a hívatlan vendéget, szomorúan felele: „Igenis, arról a pofléről, amit tavaly ilyenkor volt szerencsém kapni nagyságától.”

— Háládatlan rinocérosz! hát arról nem emlékszel rám, hogy kenyeremen híztál meg?

A kapus hátratántorodott ijedtében. „Valgame Dios! Don Diego!”

— Hol a feleségem?

A kapus reszketett, mint a nyárfalevél.

— Elment innen lakni — Sacedonba.

— Abba a rongyos faluba! — kiálta Albin méltatlankodva.

— Falura kíváncozott.

— Befogod a szád, vén spion! Nem don Eustaquio gróf vette el mindenét?

A kapus szemei zavarodtak, forogni érzé a világot.

— Gyere csak velem ide a szobádba, mindent tudok.

— Az ember hagyta magát vinni bundája gallérjánál fogva. Tudsz-e írni?

— Igenis. Igen szépen.

— No, hát ülj le, és írd szépen egy bizonyítványt, melyben elismered: hogy az a férfi, aki most egy éve Serena grófnőnél találtatott, én voltam, a grófnő férje.

— Kérem alássan — hebegé a kapus.

— Ne szólj közbe, fickó! — ordíta rá mérgesen Diego; azután elmosolyodott az ember ijedelmén. — Te! az órrod most is görbe attól a poflétől, amit tavaly kaptál, vigyázz, hogy helyre ne igazítsam az idén.

A megszeppent ember mindent írt, amit don Diego tolla alá mondott. A dokumentumban úgy összevissza gazemberezte saját maga magát, amint csak illett.

— Van itt még valaki? — kérde don Diego, széttekintve.

— Igenis. A feleségem — felelt a kapus egy a szögletben reszkető tömegre mutatva, melyet is don Diego rögtön nyakon csípett, s odacipelt az irathoz. „Te is írd alá”.

— Nem látom pápaszem nélkül az írást — sápitott a némbér.

— Vidd hozzá közelebb az órrodát — förmedt ellene don Diego, s hogy segítsen rajta, bele is ütötte az órrát a vonakodónak.

Az asszony is aláírta. Azzal don Diego eltevé az iratot.

— Már most üssön belétek a menkő!

A házaspár megköszönte alázatosan, hogy nem ő maga vette magának ezt a fáradságot.

— Don Eustaquiónak azonban mondjátok meg, hogy tisztelem. A fülét odaígértem már a Múzeumnak; hát csak iparkodjék velem találkozni.

Néhány pillanat múlva don Diego a dísztéren állt, hol Wellington herceg önkezűleg tűzte fel mellére a vitézség érdemrendét. Egy jutalmat kért csupán; néhány napi távollétre engedelmet....

Még azon órában lelete látni, amint nyargalva vágatott alá az országúton.

VI.

„Közelíték! közelíték” — mondogatá magában a vágató lovag. — Nemsokára látni foglak, s azután — boldogok leszünk....

Szenvedtél miattam sokat. Én is sokat kiállottam. Túrtem nyomort, büntetést, s ami több volt mindezeknél: a te távollétedet. De most vége minden fájdalomnak, ezután — boldogok leszünk....

Egyszer vétettem halálosan, azért százszor kerestem föl a halált, dicsőséget találtam föl helyette. Nevemet, mely a tiéd is, melyet kimondani átok volt és viselni gyalázat, diadalkiáltás közt hallottam kimondatni. Kezemről a bűn vérfoltját saját vérem mosta le a csatáren.... Ezentúl boldogok leszünk....

Megbocsátott Isten, ember; megbocsátottál te is. Múltam, mint egy szörnyű álmom, átadva a feledésnek, nevem tiszta, lelkem nyugodt, hazám dicső. Egy egészen új élet kezdődik velünk, amelyben ... boldogok leszünk.

Öt év óta mindennapos bánatom voltál, ezentúl mindennapos örömem fogsz lenni. Gyalázatod voltam eddig; büszkeséged leszek ezentúl.

.....
Az ég derült volt, a mezőkön nyílt a virág, a falukon kiálltak az utcákra a vén emberek és a kisgyermek, s „viva”-t kiáltoztak az elrobogó után. A vízért járó porléányok ajkairól hangzott a nemzeti dal, a kunyhókon lebegtek a zászlók. A vágató lovag csak saját lelke napfényes gondolatjait látta mindezekben.

— Jövök, jövök.

A mén repült; hegyek, völgyek, falvak egymás után maradoztak el nyomában, szemközt jövő parasztszekererek kalaplevéve köszöngettek az érdemrendes lovag felé. Egy csoport galamb repült vele sok ideig egy irányban, le-leszállva előtte az úton, s ismét felröppenve, ha odaért, a nap oly hévvel ragyogott le a tiszta kék égről. A lovag szívében szerelem volt és dicsőség.

Délután a láthatáron sötét felhők kezdtek felhúzódni, s a megszorult nap heve égetően sütött alá.

Don Diego egész napi lovaglás után egészen át volt izzadva, s amint a levegő mindinkább át kezdte fűlni, eltikkadtan leszórt magáról minden ruhát, s alig várta, hogy valami emberi hajlékhoz érjen. A legelső parasztházhoz beköszönte. Egy ital vizet kért égető szomja ellen.

A ház lakója, egy jó vén anyóka, kihozott neki egy zöldmázos korsót. Diaz az utósó cseppig kiitta, ami benne volt. A távolból már lehet hallani a közlgő zivatar morduló fenyegetődését. A sötét, fekete felhők már a fél eget elfoglalták; olykor egy egy villámtól megszakítva. A távolban zúgtak a fák.

— Ítéletidő lesz, vitéz uram — monda a jó öregasszony jámbor hangon. Maradjon itt, míg átmegy a fejünk felett, ne menjen ma tovább.

— Köszönöm, áldott asszony — szólt a lovag, sietős utam van — s azzal sarkantyúba kapta lovát és tovarobogott.

Fél óra múlva utolérte a zivatar. Az izzasztó hőség után porkavaró hideg vihar támadt, s jéggel elegy zápor vágta egész a messze erdőig. Csak itten jutott eszébe köpenyét kibontani és magára venni. Egész addig sokkal derültebb gondolatokkal volt lelke belül elfoglalva, minthogy a zivatar között magára tudott volna gondolni.

A zápor és mennydörgés elvonulta után nem tisztult fel az ég, hanem egészen beborult s lassú országos eső kezdett folyvást esni.

Mire Diaz a legközelebbi faluhoz ért, facsaróvá ázott minden öltözete. Egészen áthűtötte magát, a vizes öltönyök testéhez voltak tapadva. Valami nyugtalanító zsibbadás kezdett el uralkodni érzékein. Kezei reszkettek néha.

Amint a legközelebbi falut elérte, egy szemkőzt találkoztól azt kérdezé:

— Messze van-e még Sacedon?

— Egy jó félóra járás még. — Milyen halovány az istenadta — mondá magában az ember.

Don Diego szinte lebukott a lóru, oly gyöngének érzé magát. Lehajlott lova nyakára, lélegzete oly forró volt, a paripa minden mozdulatánál lüktettek fejében az erek. — Csak előre, csak előre! — mondogatá magában a lovag. Szemei előtt összefolyt a világ, arca és feje lángolt, míg kezei hidegek voltak. Az eső verte folyvást. — Csak előre, csak előre....

Minden lépése a lónak egy század volt reá nézve, minden lépésével nőttek fájdalmai, a test emésztő láza.

— Csak egy pillanatig még — nyögé a vágató lovag, erőszakosan szedve össze hanyatló erejét — csak egy pillanatig még, azután — boldogok leszünk. S nemsokára megpillantá az eső fátyolán keresztül Sacedon kisdud tornyát s a vén kastély tetejét, melyben élte kincse rejlik. E tekintet némileg megenyhíté szenvedését.

— Jövök, jövök, édes angyal — rebegé megtörő hangon. A paripa már az első házakhoz ért. Don Diego a pillanatokot számlálta, amik még hátravannak. Elérte a templomot. Még egy perc. Most a kastély udvarán van. Le akar szökni lováról, s eszméletlenül esik le róla.

.

Ott volt már, ahova vágyott. Midőn fölnyitá szemeit, feje szép hitvese ölében feküdt. Valami enyhítő balzsamot érze forró homlokára hullani. Az ő csókjai voltak azok.

— Diaz! én kedvesem! — szólt a nő, öröm és kétségbeesés hangján.

— Eljöttem hozzád — rebegé a férj, tompa, ércetlen hangon. — Eljutottam, ahova kellett. Nevemet visszavítam, Isten és törvény megbocsátott. Te szeretsz. Azt hittem, boldogok leszünk.

Elhallgatott. Érzé, hogy meg fog halni.

— Azok leszünk — szólt hévvel Ilona, átkarolva szenvedő férjét. — Éltem minden pillanata a te boldogságodnak lesz szentelve. Az Isten azért szabadított meg téged, hogy ismét boldog lehess, és az enyim.

— Az Isten igaz — monda a szenvedő, mély bánatos hangon. — Megengedé, hogy éltem hibáját küzdéssel, szenvedéssel helyrehozzam, megengedé, hogy a gyalázatot, mit rád tetéztem, letisztítsam; megengedé, hogy ismét lássalak; azt hogy boldogul éljen egy bűnös, az Isten nem nézheti el. Elég, ha boldogul enged meghalni.

— Te nem halhatsz meg, Diaz! — zokogott szenvedélyesen a hölgy. — Most lettél csak az enyém, nem veszthetlek el most.

— Nehány óra előtt százan hullottak el mellettem, — engemet kikerült a halál, a golyózápor közt megálltam.... Most már célnál vagyok, — láttalak, — öleltél. — Most a szélnek egy lehelete elvisz.

A nő indulatos sírással veté magát a haldokló keblére.

Diegó mindig töredezőbb hangon monda:

— Itt — keblemen — az érdemrend. — Alatta egy irat, — mely téged illet. — Mutasd fel mindkettőt a világnak, — legyen kiengesztelve irántunk.

E pillanatban érkezett az orvos. Megtapintá a beteg üterét, — valami cseppeket adott be neki.

Serena összekulcsolt kezekkel rimánkodék előtte, hogy szabadítsa meg férjét. Az orvos némán vizsgálta gyógyszerere hatását a beteg arcán. — Az lassanként enyhébb, nyugodtabb kezde lenni. Serena megtapintá gyöngyöző homlokát. Forrósága elmúlt, láza lecsillapodott.

— Hogy érzed magad, én lelkem — kérdezé tőle édes, idvezítő hangon.

— Szeretlek ... boldog vagyok ... — rebegé az.

És meghalt.

Azon időben nagyon könnyen haltak az emberek.

2. EGY TITKOS DRÁMAÍRÓ KÍNSZENVEDÉSEI

(Siralmas történet egy levélben)

Uram!

Háromszor kerestem az urat a lakásán, mindig azt mondták, hogy nincsen odahaza, többször nem mászok fel azon a hetvenöt lépcsőn, hanem itt hagyom ezt a levelet, olvassa el:

Én magam megyek haza holnap borjúkat nevelni.

Nevemre bizonyosan fog ön emlékezni. Én vagyok az a Kis Endymion Száldobágyról, aki egykor a Divatlapban X betű alatt, a Honderűben pedig a bakkecske jegy alatt azokat a közelismerést kivívott levelezéseket és báli tudósításokat írtam. Akkor nagyon jártak utána, hogy megtudják ki vagyok, most hát bevallom. Úgysem veszek több tollat a kezembe! még fogpiszkáló formában sem...

...Van annak nyolc esztendeje, hogy legelőször feljöttem Pestre. Hoztam magammal egy nagyszerű munkát. Egy szekérderékra menő hőskölteményt hexa- és pentameterekben, ez volt a címe, hogy „Egy század”! Csak száz esztendőcske volt benne feldolgozva a magyar historiából. Kútforrásaim voltak: Fessler, a Hármas kis tükör, és a mágusok története. Kilenc esztendőig dolgoztam rajta. Ennyi időt, úgy hiszem, elég kockázatni a halhatatlanságért. Valóságos hazard játék.

Pestre felérvén, amint kiléptem a vörös ökörből, első dolgom volt szellemi áldozatomat, mielőtt azt a múzsák oltárára letenném, az irodalmi táltosok egyikének bemu-

tatni. Nem azért, hogy megbírálja, hanem azért, hogy rekomendálja el valami kiadónak. Kikerestem a legszelídebbet, a legjámborabbat, ahhoz vittem el. Először megörült, azt gondolta, laptölteléket hozok. Jó is volna. Eltartott volna neki három esztendeig szakadatlanul. Magasabb céljaim voltak. Megismertetém velök. Megígérte, hogy két nap alatt elolvassa művemet.

Már az nagy szeget ütött a fejembe. Ha azt mondta volna, hogy jőjjenek vissza a jövő pesti vásárkor, vagy egy év múlva, vagy egy olimpiád után, nem zavart volna meg, de két nap alatt el akarni olvasni azt, amit én kilenc esztendő alatt írtam, mégis keserű megbánás.

Két nehéz nap múlva megjelenek nála. Összeszedtem minden szerénységemet, hogy el bírjam viselni mindazon magasztalást, amivel személyem el fog halmoztatni, úgy léptem hozzá.

A táltos karszékében ült, s nem kevés meglepésemre szolgált, hogy asztalán kiterített munkám felett oly nyugodt lélekkel pipázik, mintha hőseimnek valami szükségök volna a felfüstöltetésre, s nemcsak, hogy nyakamba nem borul, de még meg sem illetődik, ahogy meglát.

Azt hittem, hogy nem ismert rám. Tán rövidet lát?

Én vagyok Kis Endymion.

— Tudom — felelte egykedvűen az egyfejű sárkány —, s azzal pipáját kiverte a szegletbe. — Önnek a munkáját áttekintettem.

Én jónak láttam fülig elpirulni.

— A versek nem érnek benne semmit.

Ha látott valaki maga mellett mennykövet leütni, az képzelheti, hogy mit éreztem e pillanatban! Hiszen egyéb sincs benne, mint vers! Arcom kérdezni látszott a statáriális ítélet indokait.

— Először azért, mert nem csak öt- és hatlábúak vannak köztük, hanem pláne tarantulák és emlős állatok, nyolc és négy lábakon járók.

— Hiszen, ha csak az a baj — felelém — segíthetek rajta, amelyiknek sok van, amputálom, amelyiké kevés, mankót kap.

— Másodszor — folytatá gyilkos hidegséggel a Minotaurus — mértéknek híre sincs benne, a versek döcögnek, mint a fakó szekér a fagyon, az ember nyelve bennereked a kátyúban, forspontot kell az olvasónak maga elé fogatni, hogy keresztülvontathassa magát rajta.

— De már ez veszett állapot. Hát én már most mitévő legyek? A Dunába ugorjam?

— Azzal ugyan ne boldogítsa az ujdondászokat, hanem tudja mit? A hősköltemények úgyis kimentek már a divatból, dolgozza át ön e költeményt regénynek, úgy hamarabb elcsúszik a sok között.

— Újra kilenc esztendő! — sóhajték fennhangon.

— Soha se kell arra annyi idő. Írassa ön le újra, a sorokat egymás után, senki sem fog rájok ismerni, hogy valaha versek voltak. A kész liktáriumot szeldelje fel szakaszokra, adjon a szakaszoknak mottókat Bulwerből, Dumas-ból, Homérból, Békásiból s egyéb nevezetes külföldi írókból s nevezze regénynek.

A tanács megtetszett. Megígértem hogy szót fogadok, s azzal takarodtam. Amint behúztam az ajtót, jól hallottam, hogy lármázott odabenn az a kannibál az inasára, hogy máskor be ne eressen senkit ennyi papirossal a hóna alatt.

Két hónap alatt újra volt írva az „Egy század”, s jött velem a legelső könyvnyomtatóhoz, akinek a firmáját megpillantottam az utcán.

Belépek hozzá, mutatom neki a nyalábot, s mondom, hogy én vagyok az a Kis Endymion, aki mindezt kilenc esztendő alatt összeírta, volna-e kedve kinyomtatni?

Az ember nagyon galant lett e szóra, kért, hogy hagyjam ott délutánig, addig majd átnézi.

Szinte elsüllyedtem. Ez pláne délutánig akarja az egészet átnézni!

No de csak azt akarta belőle megtudni, hogy hány ívet ad ki nyomtatásban, a szerződvény ahhoz alkalmazandó.

Tehát a munka belbecséről nem is kételkedett, miután nevemet hallá, s engemet reményemen felül talált azon nyilatkozata, hogy rögtön szerződést köt velem.

Generózus akartam lenni. Elmondám, hogy én alkudni nem szándékozom, aminő díjt szabad, beleegyezem, munkámat nem akarom túlbecsülni. Mire a szellemi petrefaktor még nyájasabb képet mutatott, s biztosított, hogy meg leszek vele elégedve.

Az nap nem ebédeltem örömben.

Pontban, amint a három órát ütötte az invaliduskaszárnyán, ott voltam a betűk feldmarsallánál, a legelégültebb, legvidámabb képet tolvá be hozzá. Kezeit dörzsölve lépett elém a derék férfiú, megkínált egy szivarral, s előmutatta a már elkészített szerződvényt.

Alig mertem belepillantani.

Tán jó volna látatlanban aláírni? gondolám magamban.

— Méltóztassék elolvasni — szólt azonban Gutenberg pereputtya —, ha tán valami kimaradt volna belőle.

Olvasni kezdém.

A munka 80 ívet teendett ki. Híztam.

Az ívenkénti díj 22 forint 45 krajcárra volt szabva pengő pénzben.

A világ keringett velem.

Ily jutalmaztatást legmerészebb képzeletemben sem ígértem magamnak. Össze akartam számítani magamban, mennyire megy az 80 ívvel sokszorozva. A viláért sem tudtam kihozni. Annyit bizonyosan sejtettem, hogy az igen nagy somma lesz.

Tovább olvastam, ha vajon nem találok-e még valami új meglepetést számomra. Igenis találtam. Azt a 22 frt 45 krt. p. pénzben minden ívtől nem a könyvárus volt nekem fizetendő, hanem én őneki, amiért munkámat kinyomatja.

Én láttam Levassort, de nem látott Levassor engem, arcomnak annyira el kelle változni e váratlan felfedezés alatt, hogy a könyvnyomtató azt kérdezte egyik faktorától, hogy hová lett az az úr, aki az elébb itt állt.

Ha látott ön már valakit, aki szilvórium helyett faolajat ivott, és ezt titkolni akarja, akkor lehet önnek valami fogalma arról, hogy milyen képekkel álltam én ott.

Szerencsémre teremtő génuszom kiségett a zavarból.

— Valamit akarok javítani munkámon — hebegém —, mielőtt sajtó alá bocsájtánám, egy kicsinyt hazaviszem, majd azután megint visszahozom.

— Amint tetszik — mondá a főtipografus, s elbocsáttott színe elől.

Az nap nem vacsoráltam búbánatomban.

Az éjszaka nekem jó gondolatokat szokott hozni. Úgy lőn. Reggelre kialudtam a kudarcot, s amint megvirradt, újult erővel indulék neki, szellemem szülöttének keresztapát találándó.

Sok járás-kelés után elcsíptem vele egy könyvárust. Megemeltetem vele munkámat, s kérdeztem, hogy mit ad érte.

Ő meg azt kérdezte tőlem, hogy „van-e politikai tendenciája”.

— Nincs, egy csepp sincs — biztosítám megnyugtató hangon. — Csupa költészet, romantika és klasszicitás az egész.

— Úgy sajnálom — felele ő fancsali ábrázattal. — Mai világban semminek sincs kelete, csak a politikának. A

regényeket tavaly még vették, az idén már nem. Miért nem hozta ön akkor?

Ez az ember az ablakon dobja ki szerencséjét, gondolám magamban, s anélkül, hogy egy szót vesztegetnék tovább, köpenyeg alá fogtam regényemet, s mentem egy másik könyvárus boltjába, ott nyomtam azt is. El akart osonni a hátulsó ajtón, de megkaptam a kaputja szárnyát, be kellett várnia a rohamot.

— Mit ad az úr ennyi halhatatlanságért?

— Van-e benne politika, kérem? — firtatá a jó ember.

— Amennyi csak kell! — állítám tele torokkal, — politika, diplomatika, taktika, stratégia, heraldika...

— Engedelmet kérek! — kiáltá közbe szabódó képpel a szellemi négerkereskedő —, úgy nem merek belefogni, mai világban nagyon kétséges vállalat politikumokat kiadni, inkább, ha belletristikum lett volna, örömebb vállalkozandottam.

Dühös valék! Kalap nélkül futottam ki az utcára s avizáltam magamban az ördögöket, hogy mért nem jöttem elébb ide, s később amoda. Denique már megvolt, s én kereshettem, hogy melyik lámpásra akasszam fel magamat.

Ekkor csillagzatom és unalmam elvezett a színházba, ott a londoni koldusokat adják, s bennem e körülmény azon gondolatot szüli, hogy ha ezt a drámát lehetett regényből csinálni, miért ne lehetne az én regényemet is szomorújátékká önteni.

Úgy lőn. Hazamentem. Bevásároltam egy hétre való eleséget és világítót, s addig ki sem jöttem a szobából, még regényemet felvonásokká és jelenésekké nem gyúrtam. Dolgoztam, mint egy igavonó állat. Ha az ánszpani-ger lovak tudnák azt, mit dolgoztam én, hogy esnének térdre és adnának hálát, hogy ők csak szekérbe vannak fogva, nem a dicsőség talyigájába.

Drámám nagyszerű volt! Szeretném is azt az embert látni, aki nyolcvan éves regényből tudna kisszerűt csinálni.

Volt benne szomorú is, víg is. Három külön esemény ment benne végig, nem számlálva az epizódokat, haltak benne rakásra az emberek, mégis maradt elég. Az első felvonásban annyian születtek, hogy mire a harmadik felvonásban az első generáció kihalt, az utódok folytathatták tovább a negyediket és ötödiket.

Mikor beadtam drámámat a bíráló választmánynak, oly szenzációt költöttem csupa külső kinézése által, hogy két tag rögtön leköszönt, nem érezve magában elég kompetenciát annak megbírálására. A megmaradottak pedig azt kérték ki maguknak, hogy otthon olvassák el. Valának ők szám szerint hárman.

Kettő csakugyan előbb-utóbb elolvasá, mint reszketve tudám meg, az egyik elfogadta, a másik nem.

A harmadiktól függött életem vagy halálom.

Hallja az úr, az a harmadik egy inkarnátus szellemfaló Poliphemus, aki minden reggelire egy fiatal poétát eszik meg s szellemvért iszik bor helyett!!!

Hallott valaha a világ egy égreakiáltó istentelenséget!?

Amint megkapja munkámat átolvasás végett, elmegy hazulról, senkinek sem mondja, hová. Két hónapig elvan Szegeden, onnan belődul Erdélybe, ott elcsavarog félesztendő, onnan bebujtorogja fél Magyarországot, Gömörből lekerül Somogyba, Somogyból felkerül Biharba, s úgy jön csak haza tizenöt egész hónap múlva, mialatt engem a kétségbeesés gutái kerülgetnek, nem tudva, hogy hová tette a munkámat.

Amint megsejtém, hogy itthon van, rajtarontok, megállok előtte, mint egy sírból fölkelt lélek, s kérdezem tőle túlvilági hangon:

— Hova tette ön a munkámat?

— Micsoda munkáját? — kérdi tőlem szörnyű hideg képpel.

— Mintha volna nekem több, munkám ennél? Drámámat: az „Egy századot!”

— Bizony nem tudom azt — viszonzá a szellemi ragadozó állat kegyetlen ábrázattal. — Tavaly hurcolkodáskor meghagytam az inasomnak, hogy minden fölösleges iratomat égesse el, meglehet, hogy az is közötté volt.

És ezt csak olyan hangon mondta, mintha egy eltévedt malacról van szó.

— Azonban megálljon, utána nézetek; talán megmaradt; — s inasát behíva, felszólítá, hogyha maradtak valahol írások, hozza elő.

— Maradtak — viszonzá az inas. — Maradt egy nyirkos nyaláb piros bőrbe kötve, amit nem lehetett megégetni a belső nedvesség miatt.

— Az az enyim — kiálték fel magamon kívül, s összevissza csókoltam az inast —, megyek érte magam!

— Megálljon a tens úr, majd én előhúzom! — s képzelje most az úr, az én drámámat egy szénvonóval kelle előcibálni a sütőkemencéből!

Ki akartam az embert hívni párbajra, de eszembe jutott, hogy ő a harmadik bíráló, s ehelyett igen alázatosan megkértem, hogy olvassa el már egyszer azt a munkát.

Megígérte, és ígéretét kénytelen volt beváltani, mert azalatt mindennap a nyakára jártam, engem látott meg, mikor fölébredt, énbelém ütötte az orrát, mikor szobájából kilépett, én kívántam kedves egészségére az ebédet, mikor a kanalát letette, még álmában is velem kellett neki vesződnie, elolvasta a munkámat, hogy hazajáró lelkétől megszabaduljon.

Végre tehát egy napon a választmányi jegyző kézbesíté munkámat, melynek táblájára ez vala írva:

„Némi módosítások mellett elfogadtatik.”

Idvezültem! E percben én voltam a legboldogabb ember az egész kontinensen.

— S mik legyenek ama némi módosítások? — kérdezém boldogságom hírnökétől.

— Azt **y úr fogja önnek elmondani.

Ugyanazon irodalmi Dzsingisz kán, aki tizenöt hónapig tartotta a kemencében darabomat. No de megbocsátám neki, mert elfogadására szavazott, s siettem hozzá a „némi módosításokat” megérteni.

Csekélység volt az egész.

Csak az egyik férfi szerelmesből kellett asszonyt csinálnom, s két testvért úgy módosítanom, hogy utoljára férj és feleség válhasson belőlük, a harmadik felvonást az első és második közé illesztenem, az ötödiket végképpen elhagynom, ehelyett az elejére egy előjátékot készítenem.

Továbbá egy gazembert kelle becsületes emberré javítanom, egy boszorkány ártatlanságát kiderítenem, egy megholt anyát új életre hoznom, a monológokból dialógokat csinálnom, az előforduló gyilkosságokat még nagyobb gyilkossággal motiválnom. A fő intrikussal a primadonnának össze kellett házasodni, az első szerelmesnek pedig, ahelyett, hogy megházasodik, meg kellett örülni, s úgy mondani el azt, amit én különben mint okos embernek adtam a szájába.

Uram! Ez gyilkos munka volt. Inkább három új darabot írtam volna. No de elkészítém ezt is. Megviselt csunyául, mondhatom.

Azt hívém, hogy most már tehát átestem a nagyján, most már célnál vagyunk.

Tehát semmi sincsen hátra, mint a szerepeket kiosztani, és azután betanulni és előadni a darabot.

A kiosztás felségesen sikerült, minden személynek első szerep jutott, az utolsó dárdahordozónak sem maradt

kisebb szerepe négy árkusnál. Még így sem voltak elegen. Az orkesztumban az egyik brúgós meg az egyik klarinétos tud magyarul, azokat is a játszó személyzet közé kívántam iktattatni, sőt az egyik kurtinahúzóknak is, hogy ne heverjen hiába, juttattam egy monológot, amit a zsinórpadról kellett elszavalnia láthatlan szellem képében.

Ez a nagyszerűség volt megölő betűm. Hallja csak tovább, uram. Várok egy hétig, egy hónapig, ezalatt ki-ki megtanulhatta már a szerepét, akkor kérdeztem, hogy mikor adják már a darabomat.

— Most nem lehet — lőn a válasz —, mert az első hős elutazott vendégszerepekre: nem jön meg hat hétig.

Kegyetlen fátum.

Elmúlik a hat hét. Ott lestem az első hőst a gyorskocsinál, megragadtam a bundagallérját, vittem egyenesen a színházhoz:

— Itt van, uraim. Elfogtam, kezeim között van! mikor adjuk a darabomat?

— Hja, biz azt megint nem adhatjuk hat hétig, mert az első szerelmesnő szabadsággal fürdeni ment Füredre.

— Ó, bárcsak kiszáradna az egész Balaton! hogy ne fürödhetne benne, jönne vissza.

A Hölgfutárból egy héttel előbb megtudtam, hogy már jön vissza.

— Rajta, rajta, uraim. Siessünk! Mindjárt itt lesz. Adjuk azt a darabot!

— Megint lehetetlen, mert az első hősné szabadsággal a zöldbe utazott.

— Zöldebb leszek én a levelibékánál, csak jöjjön vissza, és adjuk azt a darabot!

Denique nem lehet rajta változtatni.

Uram! ez így ment tíz hónapig: hol az előjáték, hol az utójáték személyei voltak utazóban, egyik berekedt,

másik megbetegedett, minden elutazó művész után én sírtam el az elválás keserveit, minden beteg művésznőért én imádkoztam legbuzgóbban.

Végre, úgy november táján, együtt voltak valamennyien: ott nyomtam őket. Meg ne mozduljon, akinek az élete kedves! Innen ugyan ki nem szabadul addig senki, amíg a darabomat elő nem adjuk.

Megijedtek tőlem. Látták, hogy nem tréfálok, kitűzték a darabomat valamelyik péntekre. Azt mondták, hogy az drámai nap.

Legalább tehát megállapodtunk egyszer.

Van a színháznál egy jó öreg úr, aki rendesen igen szívesen bánik a fiatal drámaírókkal; az karon fogott és szép nyájasan megszólítja.

— Ugyan, édes Kis Endymion úr, nem találja kegyed, hogy ez a dráma egy kicsinyt — hosszaska.

— De tudom. Az az egyik érdeme.

— Nem gondolja kegyed, hogy jó lenne egy kissé megrövidíteni?

— Hogyan megrövidíteni? nem értem.

— Lehetne például egyes jeleneteket kihagyni belőle.

— Egyes jeleneteket! De uram, nem azért vannak azok megírva, hogy ki legyenek hagyva. Semmit, semmit sem engedek, egy árva betűt sem.

— Így mégis igen hosszú lesz. Eltart holnap reggelig.

— Hadd tartson. Ha sok a közönségnek, fizessen dupla belépti díjt, ha sok egy napra, adják két nap, de ki nem hagyok belőle semmit!

Komolyan megharagudtam. Ezek az urak bizonyosan restellik a tanulást, azért akarnak rábeszélni, hogy egész jeleneteket hagyjak ki darabomból, miért ne egész felvonásokat?

Másnap olvasópróba volt. Felmentem. Ott voltam.

Én abban a képzeletben éltem, hogy a próbán minden ember úgy fogja a szerepét szavalni, ahogy én szoktam azt, mikor mások előtt felolvasom, s nagy meglepetésemre szolgált, hogy amint a szereplők körülültek az olvasóteremben, nem is színpadon, egyszer csak azt mondták: csendesség! s azzal csak kezébe vette minden ember a szerepét, s elkezdett olyan lassan beszélgetni belőle, mintha abban valami titok volna írva.

— Nem hallom! Semmit se hallok. Ahá! ott egy aszszonyság most kezd beszélni: odatartom a fületem: „tegnap a szakácsné mind összeégette a lúdmáját.” Ez nem az én drámám. Amott látok most egy ihletett arcot, keblére tapint, hallgatom: hogy szaval? „utcu teringette, otthon feledtem a szobakulcsot!” — ez sem az én drámám! Az első hős és főinrikus a szerepekkel kezeikben, erősen gesztikulálnak, ott foly az én dialógom. Az ám. Arról beszéltek, hogy honnan lehet legjobban meglátni a napfogyatkozást: a Svábhegyről-e vagy a Rákosról?

Ki játssza hát itt az én darabomat?

Ráakadtam végre a gombolyag szálára. Árpád beszélt. Belenézek a szerepébe, hogy fordíthat olyan sebesen? s látok benne keresztül-kasul a sorokon végig mindeféle húzásokat.

— Nini, uram! Mik ezek az izék itten?

— Ezek? Ezek itt ni? Ezek — meghúzások.

— Meghúzások, meghúzások! Tudom, hogy meghúzások; de hát mire valók ezek a meghúzások?

— Ezek a sűgóért vannak, hogy ott ne sűgjon.

Most még kevesebbet tudtam, mint azelőtt.

Nézem a többi szerepeket, azok is tele vannak ilyen „meghúzásokkal.”

Kínos sejtelmektől gyötörve félrehúzó az Árpád személyesítőjét, s kérdezem tőle: „talán bizony, amik itt ki vannak húzva, azokat a színpadon el sem akarják mondani?”

— Csendesen uram, — súgá ő fülembe —: megmondom önnek a dolog titkát, de ne közölje senkivel; mert mindkettőnket bajba keverhet. Ezek a cenzúra miatt vannak kihúzva; ha ezek bennmaradnának, önnek a darabja nem lenne megengedve... Csitt... Hallgatás...

Le voltam ütve, mint egy tulok. Látnom kellett, mint ontattak halomra legszebb frázisaim: a költészet virágai kaszával vágattak rendre! Tíz sor közül megöletett kilenc; kérdésre nem jött felelet; a hét vezér közül egy, akinek Árpád trónfoglaló beszédére három íves válaszfeliratot kellett elmondani, az egészből annyit hagyott meg, hogy „ühüm,” s a primadonna legszebb monológja azon kezdődött, hogy „egyébiránt” s végződött e szóval: „pedig.”

Így azután könnyű volt a próbának reggeli nyolc órától délutáni egyig bevégezödni.

Meg vagyok ölve; szét vagyok tépve; sütvé, főzve, trancsírozva! de azért nem tesz semmit; Szibilla könyveiből is elveszett hat, a megmaradt három mégis furorét csinált. Megálljatok, drámaírók!

Hogy a színháznál el akarnak nyomni, azt igen természetesnek találtam. A színész mind drámát ír, a színésznő mind drámát fordít, tehát irigykednek rám; de a közönség majd annál nagyobb elégtételt fog szolgáltatni.

Ragadni fogják a zártszékeket, páholyokat; egy páholyt előre le is foglaltam magamnak. Az utca szegleteken csoportosulni fog a nép, hogy a színlapot olvashassa; a karzatról le a páholyig mindenki magánkívül lesz ragadtatva. Ki fognak híni nyílt jelenet közben; minden felvonás után hatszor. Én elbúvok a páholy odvában, és nem akarok kimenni. Azonban mégis fehér kesztyűt és fénymáztópánt tartok kéznél. Mikor már a színházat összedöntéssel fenyegeti a népkegy, az ügyelők rohannak fel hozzám, hogy menjek le, mutassam meg magamat. Az

ügyelőknek nem megyek. Ekkor rohan a titkár, s kér mindenre, ami szent, hogy jelenjek meg a színpadon. Én annak is ellenállok. Végre jön az igazgató maga, s felszólít a kaszinópáholy nevében, hogy jelenjek meg. No, már erre nem lehet többé tagadó választ adni. Le engedem magamat hurcoltatni; kilöktettem a színpadra. A koszorúeső lesújt lábaimról, hölgyek leragadják kebleikről a bokrétákat, s úgy hajigálják reám. Magam sem tudom, hogy fogom átélni ezt a percet megőrülés nélkül.

Csak egy nap volt még hátra. A lapok már hirdették előre darabomat. Egész nap az utcán csatangoltam. Azt hittem, minden ember azért néz rám, mert ismer. Azt hittem, hogy elől-hátul mutogatnak rám, a hölgyek kihajolnak hintaikból, a kávéházakból kiszaladnak az utcára, és mondogatják egymásnak:

— Itt megy az, akinek a darabját adják holnap a színházban.

— Miféle darabot?

— Az Egy századot!

— Hah, az Egy századot!

Ki ne hallotta volna hírét az Egy századnak?

Késő estig lótottam-futottam az utcán, mint egy eszeveszett.

Egy pillanatra eszembe jutott az is, hogy mit fogok kapni darabomból? Ejh! Aljas haszonvágy ne fertőztesse tiszta ábrándjaimat. Az összeg mindenestre nagy lesz: feléből alapítványt csinálok fiatal drámaírók felsegélésére, másik feléből jutalmakat tűzök ki derék csizmadiamesterek számára, kik évenként tartoznak egy-egy ifjú drámaszerzőt annyi csizmával ellátni, amennyit az a darabja után való lótás-futásban elszaggathat. A többit jó barátokkal elköltjük.

Estefelé úgy vettem észre, hogy el vagyok fáradva és megéheztem. Egész nap az izgatottság, a lelkesülés nem engedte e prózai eszméket észrevennem.

Betértem egy vendéglőbe, s ott egy szögletben letelepedtem. Hozattam magamnak valamit enni és inni. Mit? Azt maig sem tudom; ez nem is tartozik ránk, csak a pincérre.

A szomszéd asztalnál egy csoport fiatal ember ült; vacsora vége felé lehettek már, és nagyon jó kedvük volt, valami mulatságos tárgyról beszéltek és fölségesen kacagtak rajta.

Hallgattam is én arra, amit ők beszélnek; volt is nekem arra gondom! Hanem egyszerre mégis megüté a füleimet ez a kérdés:

— De hát honnan ismeritek ti ezt a darabot, amit holnap adnak? Ezt egy doktorképű ember kérdezte.

— Én egyik hét vezértől hallottam róla beszéltetni, aki játszik benne, — felelt egy vörösorrú ifjú, aki körül volt rakva félmeszelyes battériákkal.

— Én meg a próbán voltam benn az orkesztrumban — mondá egy szokatlanul borzas ifjú.

— Én meg a kéziratot olvastam a leírónál; mondá egy harmadik, kinek oly barátságosan állt a haja, mint a babukának.

Ohó! Ezek az én darabomról beszélnek.

— Hát igazán olyan pompás multság lesz ez holnap? — kérde a legfeljül tisztelt egyéniség.

— Fölséges barátom. El ne maradj belőle, mert olyan „századot” egy ezredév alatt sem szippanthatsz.

— Minden őőd, és ivadékod nem kacagott és fog kacagni annyit, mint te holnap estétől reggelig.

— Csak nem tart el addig?

— De köszönd meg, ha akkorra el tudják igazítani, hogy ki kinek a fia, annyi elvesztett és megkerült gyerek jön össze benne, hogy utoljára maguk a tisztas anyák sincsenek biztosítva felőle, hogy nem ők a fiaiknak a leányai.

— Ez mind semmi, hanem a nyelv remek; szólt a babuka fejű —, ihol feljegyeztem belőle egy frázist; — s előhúzott egy kis papirosszeletet zsebéből és olvasá: „Takartd el, vén, fogatlan idő, rongyos kötényeddel jövődő lábaidnak piszkos sarujait, hogy ez emberiség törpe gigászai ne számlálhassák meg rajta azon sárfolto-
kat, miket idegen nemzetek vérével kevert honi földnek iszaptengere fecskende reájok.”

Tányérrengető hahota fogadta e gyöngyét darabomnak.

— Van-e több is ilyen? — kérde egy laikus, olyan nagyon kacagva, hogy a torkában meg lehetett látni, mit eszik.

— Így megy végtől végig! — biztosítá az elébbi.

— Annál gyönyörűbbek az egyes jelenetek — szólt bele a pirosorrú Minosz —, mikor — Árpád apánk úgy üti főbe Svatoplukot a tajtékpipájával, hogy rögtön szörnyethal bele.

— De ez még nem elég költői igazságtétel Svatoplukra nézve — toldá a másik. — Ármány valamivel megpiszkálja a fülét, mire magához tér, s övét leoldva annál fogva felakasztja magát az Ullman páholy melletti csillárra.

Mennydörgő kacaj!

— De legislegszebb az a gondolat benne — szólt a borzas szőke Aeacus —, mikor a hős tikkadtan elárvul a pusztában; odajön a kedvese; de nincsen egy pohár víz, hogy megitathatná; mit cselekedjék? nemes önfeláldozásra jön gondolatja: elkezd sírni s telesírja a hős sisakját, azzal itatja meg. Ez nagyszerű gondolat!

Az emberek kirugdalták a székeket maguk alól, úgy kacagtak, csak én sápadtam; az üres kanalat az üres tányértól a számig hordtam abban a képzeletben, hogy tojásos levest eszem, ami pedig mellettem állt egy csészében.

Ekkor egy fekete szakállú úriember szólalt meg az asztalnál, akinek igen komoly képe volt:

— Ejnye, de szeretném azt a fiatalembert ismerni; mindjárt nekiadnám felváltani a két millió forintos bankjegyemet, amelyiket még sehol sem tudtam másutt felváltatni.

— No iszen, megláthatod majd holnap; kihívjuk minden felvonás után! tapsolni fogunk neki, hogy reng bele a színház.

— De már oda még a hitelezőimet is elviszem — mondá rá a fekete ember —, s betudom nekik ezt a századot ezer forintba.

A vidám társaság aztán felkerekedett, elment; még odakinn is úgy rá-rákezdtek a kacagást, hogy én meg nem foghatom, hogy nem szakadt meg bennök valami.

Csengettem!

„Pincér! ember! merre vagy? fizetni akarok!”

Rohant a pincér.

— Mit tetszett enni?

— Tudom is én, hogy mit ettem? Kicsiny híja, hogy embert nem ettem. Mondj, határozz egy összeget, amit fizessek; aztán erressz: hadd szaladjak.

Odadobtam neki valami bankjegyet. Azt mondta, hogy visszaad belőle; keresztül is löktem egy széken: az, tudom, többet soha se kérdi senkitől, hogy mit adjon vissza.

Nyargaltam egyenesen a színházi titkár szállására. A kapu be volt zárva: csengettem, míg a csengettyűhúzó a kezemben maradt; a kapussal összeverekedtem, ő hátba vágott, én pofon ütöttem, félfrakkom a kezében maradt, a másik felével futottam fel a lépcsőkön; betörtem a titkár szobájába.

A jó ember már aludt; azt gondolta én vagyok Sobri a Két pisztolyból; arra kért, hogy csak az életének kegyel-

mezzek, ott a tárcája az asztalon, vigyem el azt: úgysincs benne semmi.

— Nem kell nekem az úrnak sem élete, sem tárcája; a magam életét és tárcáját is mindjárt itt hagyom; hanem feleljen, parancsoljon: mit kell fizetnem, minő kárpótlást adnom, hogy darabom ne kerüljön a színpadra?

A derék ember komolyan azt hitte, hogy most álmodik, s szépen befordult a fal felé és elkezdett horkolni.

— De nem álom ez uram, amit most hall — szólék, kirángatva feje alul a vánkost. — Hanem nekem adják vissza a darabomat, mert én azt megégetem rögtön.

A jó ember megtapogatott, látta, hogy nem vagyok tünemény, nem vagyok kísértet, nem is kopogó szellem.

— De mikor már be van tanulva a darab.

— Szóljon ön, mit fizessek fájdalomdíjt azoknak, akik szerepeiket hiába betanulták? mibe kerültek a kősziklák, amiket festettek a darabhoz? fizetek, mindent fizetek, most kapom az árendát; kárpótolok mindent?

A derék férfiú megszánt: azt mondá, hogy fájdalomdíjt drámaszerzők a színészek megkínóztatásáért még ez ideig fizetni nem szoktak, a kősziklák sem vesznek kárba, majd ír hozzájuk valaki más darabot. A művemet elvihetem tőle mindjárt térítvény mellett, majd kihirdetik, hogy elháríthatlan akadályok miatt elmaradt. Hanem már most hagyjam aludni.

Kezet csókoltam neki, és könnyebbült szívvel ragadtam hónam alá a megmentett darabot. Mindenkinek kezet csókoltam a háznál, még a szolgálónak is, aki levilágított a lépcsőn. Annak ugyan okosabb lett volna egy huszast adnom, de az későn jutott eszembe.

Csak az utcán mertem lélegzetet venni.

Kezemben vagy tehát! Nem fogtok holnap kacagni rajta! nem híjátok ki a szerzőjét! Elégetem. Nem égetem

el. Meggyulladna tőle a város; ki fizetné meg a kárt?
Követ kötök rá, s vízbe dobom. Bele a Dunába, úgy lesz.

Rohantam ki a Duna-partra: gyönyörű holdvilágos este volt, a hold végigsugárzott a rezgő hullámokon. Egészen olyan éjszaka, amilyen kívántatik arra, hogy egy századot a vízbe fojtson tulajdon édesatyja.

Valami követ kerestem, melyet rákössek.

Egyszer csak valaki megfogja a karomat; s amint föltekintek, egy magas nyájas arcú férfiút látok magam előtt, ki édes szelíd hangon megszólít.

— Fiatalember, mit mível ön itt?

— Sétálok — felelém neki gorombán.

— Szereti ön a holdsugáros éjeket? — kérdezé tovább ugyanazon fiszharmonika hangon.

— Szeretem hát.

— De miért nem bámulja ön akkor a hold ezüst csónakát az ég azúrjában, miért inkább a szőke Duna rezgő tükrében?

Megzavarodtam.

— Ifjú ember! ifjú ember! ön valami öngyilkolási merényleten töri a fejét.

— Bizony olyasvalamivel vagyok.

— Ne tegye azt.

— Hiszen nem is teszem, csak ezt a csomagot akarom a vízbe dobni.

— Miféle csomag az?

— Ez egy szerencsétlen életunott dráma, mely meg van érve a halálra.

— Dráma? Mi címe?

— Egy század.

— Hogyan? Egy század? És ön annak a szerzője! Ez a gondviselés műve, hogy én most itt önnel találkozom! Ifjú ember, önnek azt a drámát vízbe fojtani nem szabad.

— Hát mit tegyek? Azt várjam, míg ez fojt engem a vízbe?

— Csináljon belőle novellát.

— Csinál biz a haragos vihar! Kinek, minek? ki adná ki?

A szelíd férfiú, mint egy szabadító géniusz, tevő vállamra kezét.

— Én, uram. Én egyik legtekintélyesebb divatlap szerkesztője vagyok. Nem szükség önnek magának újra fáradni műve átalakításával; nekem vannak segédszerkesztőim, egyes fiatal emberek, akik értenek a kivonatok készítéséhez, nyújtsa át. Én önt illendően fogom díjazni érte.

Ez meglepett. Ez volt az első ember, aki előttem díjazásról beszélt.

Rögtön megfordultam, karöltve elkísértem a rendkívüli férfiút szállásáig, a kapuban letettem a munkámat, hogy csináljon vele, amit akar.

Ott még egyszer megszorítá kezemet, s ihlet és malaszteljes arccal mondá:

— E napom nincsen elveszve, mert két reményteljes ifjú életet mentettem meg az öngyilkolástól.

Megvártam azután, hogy lesz novella az én drámám-ból, nálam nélkül. Az a gyönyörűségem volt, hogy mikor megjelent, magam is alig ismertem rá. Legjobban gyönyörködtettek benne a sajtóhibák; azok remekek voltak. Egyet örök emlékül feljegyeztem magamnak; ehelyett: „földerült a nap is néma búbájában;” — ez volt tipografiázva: „földreült Arad is német gubájában.”

Denique a novellává devált quondam hőskölte-mény, cidevant regény, és boldog emlékü dráma eltartott négy hétig, akkor azt írták alá, hogy vége. Én bizony magam sem értettem belőle semmit.

Vége levén, megjelenék az én nyájas pártfogómnál az ígért honoráriumért.

Megszorítá kezemet, megcsókolt, leültetett; biztosított, hogy rám még roppant fényes pálya várakozik, s szorgalmas fáradozás után én is vihetem annyira, mint legnagyobb regényíróink, akiknek mindegyiknek van külön egy téli, egy nyári kaputjuk, s ebéd-dinnyével élnek mindennap.

Azzal azután kivett a tárcájából egy szépen összehajtogatott finom ropogós papírú előfizetési ívet, kezembe nyomta, megáldott, és teljhatalmúlag megbízott velem, hogy gyűjthetek a lapjára prenumeránsokat.

Én pedig ezennel kívánok szerencsés jójucát az úrnak; holnap megyek haza borjúkat nevelni, addig is maradok

soha nem látandó alázatos szolgája

Kis Endymion.

3. A TŰZÖN ÁT AZ ÉGBE

I.

1848 az év. Ápril 4-ke van. A nép felébred, lerázza bilincseit. „Szabadság” hangzik az ország egyik szélétől a másikig. Szabad szó, szabad föld, szabad szellem! Nincs többé úr és jobbágy között különbség, egyenlő minden polgár. S a felszabadult nép örömeiben ölelkezik, értelmiség és munkásosztály, katona és polgár, nemzetiség és felekezet.

Ezért van írva a lobogó nemzetiszín zászlókra a három szó: „Szabadság. Egyenlőség. Testvériség.”

Ápril 4-én a főváros örömnünetet ül. Budapest egy éjjeli délibáb, hol a rengő fénytengerben magas, csillámló paloták fényképei tűnnek elő az elboruló ég homályából: körülszegve fényes, tüzes vonalakkal, miket ezernyi lámpák sorai képeznek. A Duna-parti palotasor homlokzatain tűzbetűkben ragyog több helyen e szó: „Szabadság”, és az ország címere s a legtávolabb halászgúnyhó lakója is kitette gyertyáit ablakaiba, s szomszédaival a magyar felelős kormányról, magyar pénzről, magyar hadseregről beszél.

Az óriási folyam fekete tükrén egy tűzcsoda tűnik elő, egy horgonyain álló gőzhajó, lámparagyogvánnyal szegélyezve; méccsikkel kirakott kerek ablakai, mint egy tengeri szörny tűzkarika szemei rémlenek a messzeségbe.

A pompás Lánchíd oszlopairól tarka röppenetyűk szállnak fel az elborult égre, mintha erővel csillagokat akarnának rá felrakni. A felsüvöltő álmeteor elpattan a

magasban, fehér, zöld, rózsaszín csillagokat szórva széjjel, míg halk hullással szállnak vissza a víz színére.

S a kivilágított utcákon forr, tolong a néptömeg: csupa vidám, csupa lelkesült arcok; senki sem tudja, mi történt vele. Minden szív kinyílt, minden fő felmagasult, minden ajk megtanult beszélni, szépről, csodásról, nemesről.

Néhol „éljen” rivallás között egy nyílt kocsi halad (vagy a hullámozó népárban úgy látszik, mintha úsznék), a benne ülő, mintha mindenkinek közel barátja volna, mosolyogva köszönget jobbra-balra, s utcáról utcára továbbhalad az éljen kiáltás; az ablakokból fehér kendőkkel integetnek, az erkélyekről hull a virág, a fölemelt kalapok hintálnak a légben, a diadalívek zászlóit lobogtatja a szél, a budai várfokról dörögnek az ágyúk üdvlövéssei, mikor az üdvözölt alak a várkapuhoz ér.

Ez ünnepelt férfi: — István főherceg: Magyarország nádora és királyhelytartója...

És az egész tündéri tünemény felett egy bűbajos látvány tűnik ki magasra.

Az éj sötétében, az ég magasában egy óriási tűzkorona!

A Gellért-hegy magasán lévő csillagdának körös-körül kivilágított alakja az, mely a távolban és magasban úgy jó elő, mint egy óriási égő korona, mely a fekete éjben, hol ég és hegy összefoly, mintha a pusztában légben függne.

A budai paloták közül egy nagyobbszerű erkélyes épület első emelete van fényesebben kivilágítva, mellette mindjárt egy ódon sötét épület következik, melynek szűk ablakai közül csak egyetlenegyben van két szál gyertya kitéve.

Ez a sötét épület... a börtön. Lakóinak nagyrésze a márciusi ünnepnapokban az általános királyi kegyelem útján megszabadult, csupán egy maradt benn, egy élet-hosszig tartó fogságra ítélt bűnös, ki szerelmi haragból megölt egy embert. Egy embert, aki azt a nőt, akit ő

imádott, megsérté. És azt az embert is szerette. Testvére volt. De a nőt jobban szerette, s megölte tesvérét érte. Ó, az szörnyű gonosztett volt! Ennek nem bocsáthat meg sem király, sem pápa, sem a nemzet: egyedül az Isten! — Ez börtönében maradt még az általános amnesztia után is: kivétel maradt még a bűnösök között is.

A fogoly hallá az örömrivalgást a városból: látta a kivilágított épületek sorait vasrácsai mögül, olvasá a paloták homlokán égő szót: „szabadság” — s két gyertyát kitett ablakába — a szabadság emlékére.

A külmozgalmak zaja felhatott börtönéig; anélkül, hogy sejténé, mi az. Látta, hogy az emberek örülnek, ujjongnak, boldogok, anélkül, hogy tudná, miért. Négy év óta volt már börtönében, s ismeretlen volt előtte minden, ami azon kívül történt.

Kikönyökölt szűk, vasrostélyos ablakába, elbámult a kivilágított nagy városon, a díszelgő menetek, a hullámozó tömegek, az úszni látszó hintók sorai felett, mikben messzelengő tollas férfiak ültek. Mik azok?

Egy-egy szót iparkodott elolvashatni az átelleni transparentek égő soraiból. E szó mindig ugyanaz volt. Szabadság. Egy hangot tudott kivenni a nép zavart kiáltozásaiból, e hang mindig ugyanaz volt: „Szabadság.”

A tömlöcével szomszéd emeletes ház ablakai is körül voltak rakva sokszínű lámpákkal, az első emeleti termekben vidám zene hangzott, a táncoló párok tünékeny alakjai futó árnyékokat vetettek az ablakokra. Olykor nekihevült ifjak és deli hölgyek jöttek ki a zászlókkal rakott erkélyre, utánadúdolvva a belül hangzó csárdás tűzhangjait, az utcán karöltve vonult végig egy-egy örömittas férficsoport: lengő tollakkal kalapjaikon, miket lobogtatva emeltek meg az erkély alatt, lelkesülten hangoztatva: „éljen Ferdinánd király!”

„Éljen!” hangzott alá az erkélyről, „fogadj Isten”-képpen, s a víg zene hangjai elnyelék a lassú beszélgetést..

„Mi történhetett itt? Hogy annyian örülnek? Tömlöcből szabadult-e ki egyszerre annyi ezer ember, hogy úgy vigad? Börtön volt-e mind ez a sok nagy épület, hogy úgy ki van most világítva? ... Mint táncolnak ideát! Minden ember olyan boldog...”

A fogoly elmélázva nézte ablakából az örvendő világot. Csak ő volt rab, csak ő nem érté azon lelkesülés hangját, mely börtöne magányáig felhatott. Egy hónap előtt még fogolytársait hallotta láncokkal zörögni, énekelni a mellette levő szobákban, most azok is úgy elnémultak. Mind kiszabadult az valamennyi, csak ő maradt hátra, egyedül a nagy, szomorú épületben.

Egy napon rivalgó néptömeg jelent meg az épület előtt. A négyszögű udvaron valami iratot olvastak fel nagy ünnepélyes hangon; hallá, mint nyíltak meg a szomszéd szobák ajtajai, a kiszabadulók mint találkoztak rokonaikkal, ismerőseikkel, hogy sírtak, hogy nevettek! Mind ott mentek el ajtaja előtt, az eltávozók töredékbeszédében érthető volt a megtévelyítő öröm kifejezése. Minden szoba kiürült. Estefelé csöndes, visszhangos lett a nagy épület, sehonnan sem kelt egy sóhajtás, egy lánccsörrenés. Csak ő maradt ott egyedül; — jobbról, balról, alulról, felülről eltávoztak a szomorú szomszédok, mind egyikért eljöttek az örülő rokonok, a búcsúzó börtönőr, csak őerte nem jött senki.

Négy év óta hozzászoktatta magát azon gondolathoz, hogy börtönéből csak a síron keresztül van szabadulás. Megszokta az egykedvű sétát az ajtótól az ablakig és ismét vissza. Megismerkedett a nagy pókokkal, mik évről évre ugyanazon szögletben üték fel magányos tanyáikat, megosztva vele börtöne unalmas magányát. (Vajon ki ítélte a pókokat erre az élethosszú fogságra?) Midőn

estenden, fuvoláját elővéve, ábrándos dalt játszott rajta, előjöttek a néma fogolytársak rejtekeikből, kiugráltak hálójuk szélére, elébb-tovább táncoltak a falon, meg-megállva, s ismét közelebb, közelebb futkosva hozzá.

Négy év alatt saját életrendszert alkotott magának, minőt szoktak rendszeren a rabok, kik meg tudtak nyugodni a rájuk mért sorsban. Ének, fuvola, rajzolás, viaszalakidomítás, magányos séták, s a kedvenc pókok időjóslo mozdulatára figyelés foglalták el a ráért napokat. Oly időtöltések, melyek a foglyot megóvják a gondolkozástól, mert a gondolatok a megőrülésre vezetnek.

S ha mégis előjöttek a rettegett, az álomijesztő eszmék, iszonyú képek a múlt emlékeiből s a jövő sötétéből: azon semmivétevő gondolat, hogy a múlt visszahozhatatlan, a jövő örökkévaló s a jelen egy megmérhetetlen perc, négy börtönfal közé szorítva; akkor kiült ablakába, elkezdé az alatt látszó házak tetőin egyenként sorban számlálni a cserepeket, míg e gondolatölő munkában agyonfáradva zsibbadt el a lélek.

Nyáron kenyérmorzsákat hintett ablakába. A kis madárkák odaszoktak arra, felültek vasrostélya pálcáira, s enyelegtek, énekeltek, civakodtak. Télen vaskemencéje mellé ült, elmélázva az izzó parázson. A tűz látása olyan jó arra, hogy a lelket elvonja önmagától. A láng táncol jobbra-balra, a szikrák futnak fölfelé, valami úgy pattog, ropog a tűzben, a parázs sötétvöröse mindig fénylőbb fehérbe megy által, azután ismét lassan fekete hamufátyol támad körüle. Egyik hasáb a másik után kialszik, az utolsó parázs is kihamvad. A lélek fáradtan tér meg a tűzből a maga sötétségébe alunni; maga sem tudja, merre járt ezalatt.

Ez egész börtöni életrendszerét a rabnak ez az egy nap semmivé tette. Izgatottan, kábult fővel hagyta oda ablakát, levetette magát hideg ágyára, becsukta szemeit. Nem

tudott elalunni. A külzaj, a szomszéd ház zenehangjai felverték fektéből. Fölkelt s nyugtalanul járta végig tömlöcét. Nagysokára elcsendesült az utcák moraja. Azt hívé, hogy most már nyugodtan fog alhatni. Lefeküdt. De az elhalt zaj még most is füleiben zúgott. Lelkében visszhangzott a minden oldalról jövő kiáltások hangja; szívének dobogása nem hagyta pihenni, a vér lázasan tódult hevülő agyába. Millió, millió kiáltást képzelt hallani. Börtöne tele volt néppel, mely a falakon járt keresztül-kasul.

Lázasan ült fel ágyában. Kezével végigsímítá homlokát. Oly forró volt feje és keze oly hideg. Az ablakban végig leégtek már a gyertyák. Hallgatózott, nem hallik-e kívülről még valami emberi hang, mely szétríassza lelke kísérteteit. Csöndes volt minden. A szögletben egy légy fogta meg magát valamelyik pók hálójában, a pók köröskörül futkossa az áldozatot, összébb vonva körüle fonalait. A légy oly szánalmasan zöngött a halálos tusa alatt. Az embernek oly rosszul esik a vergődő rovar e hangját hallani éjjel!

— Hah, te is? te is börtönőr vagy? — kiálta felugorva fektéből a fogoly, s odarohanva a pókhoz, kiszabadítá a faggatott bogarat, s valami könnyebbült érzéssel nézett utána, amint az e megmenekülés örömében vígan dongva repkedte körül a szobát.

A pók eltűnt a szögletben. — Hová lehetett? — gondolá a fogoly magában, amint visszatért lelkébe az az igazságtalan borzadály, mely e rút alakú állatok iránt az emberrel veleszületik.

— Hova lettél, te leselkedő állatgyilkos? — kezdé a fogoly a pókhoz beszélni, különös bosszúálló gyűlölettel áthatva. — Azért jöttél börtönömbe lakni, hogy látogatóimat fojtogasd. Kipusztítlak innen, néma méregkeverő; nem fogsz itt a kedves, eleven, napfénykereső, aranysze-

mű állatkákra leskődni többé! — S ezzel fölvert a szögletből egy seprűt, s kereste vele a pókot. Az elfutott szétdőlt hálójából, s végigszaladva a falon, a vaskemence csöve mellett, hol az a falba volt róva, ismét eltűnt szemei elől.

A fogoly felállt a székre, gyermekes dühvel, mi lélekállapotának volt természetes kifolyása, üldözve laktársát.

Az egészen eltűnt előle.

Kereste és nem találta sehol... Végre észrevév a hasadékot, mely a fal és a kürtőcső között támadt; a pók azon menekült ki.

A fogoly lelkében egy gondolat támadt.

— Ha te kimehettél itt, miért ne mehetnék én is itt ki?

E gondolat gyökeret vert lelkében.

Megszabadulni! Kimenni innen; lenni szabadnak, mint más! ujjongva rohanni végig az utcákon, mint annyian!

Lefeküdt ágyába, a gyertyák elaludtak, sötétben maradt.

„Megszabadulni!” Ez az eszme lebegett álmatlan lelke előtt.

II.

A szomszéd házban vígan szólt a zene.

E palota Salomvári Ilona grófnő tulajdona volt, kinek termeiben ez alkalommal fényes táncestély volt. A vidámabb, könnyebb lelkületű ifjak és hölgyek a táncteremben mulattak a cigányzene hangjainál. A virágcsoportok mellett, mik a szögletekbe voltak csoportosítva, suttogó párokat lehete látni, titkos szóváltásban. Még mindig délceg öreg gavallérok mondogattak hizelgő udvariasságokat a tánctól hevült szépeknek.

A zongorateremben ezalatt a komolyabb hangulatú vendégek települtek le, politizáló férfiak, kritizáló höl-

gyek; a táncszünet közben egy hajdani szépségére mégis emlékező delnő ült le a zongorához, művészi mesterseges változatokat játszva el a billentyűkön, s hogy a bámulók elragadtatása annál nagyobb legyen, megtette azt az ezermesterséget, hogy batiszt zsebkendőjét az elefántcsont billentyűkre vetve, az eltakart oktávákön játszotta el az ábrándokat.

A mellékteremben éltes hölgyek ültek whisztasztalaik mellett, hadvezéri komolysággal foglalkozva robbereikkel, míg a díszes hölgszobácskában, hol egy asztalon lapok, könyvek, acélmetszet albumok voltak ízletes rendtelenségben szétrakva, egyes-egyedül ült valami mogorva vendég, s a képeskönyvekben lapozott.

A háziasszony egyik teremből a másikba járt vendégei mulatságát fűszerezve kellemes ötleteivel.

A táncolók anélkül is jól mulattak; hanem a zongorateremben mindjárt akadt egy magas, kopasz homlokú férfira, kinek máskor oly jókedvű arcán most oly otthontalan rosszkedv vagy unalom látszott helyet foglalni.

Odasímult hozzá, kezeit vállára téve.

— Ön rosszul mulat? önnek nincs kivel vitatkoznia?

A megszólított főúr elnevette magát.

— Valóban, szép grófnő, semmim sem hiányzik egyéb; ezek a gyerekek itt mindent ráhagynak, amit mondok. Nincs aki ellentmondjon.

— Lesz mindjárt. Rögtön hozok önnek egyet; — szolt tréfásan mosolyogva a grófnő s széttekintve vizsga pillantásaival a teremben. A zongoránál meglátta a delnőt, ki bámulatot követelő arccal játszott a zsebkendővel leterített billentyűkön. Akadt is egypár meghasonlott kedély, aki ott állongott a csodájára.

— Ah, minő szemfényvesztés ez, jó nagynéném, — szolt Ilona odahajolva a hölgy vállára; — játssza ön

inkább helyett a Rákóczi-indulót, meglássa több hatást fog azzal elérni.

A Rákóczi-induló — még akkor újság volt azokban a magas körökben, s eljátszásához egy budai palota termében bizonyos bátorság kellett.

A hajdani szépségére büszke delnő, ki még emlékezett rá, hogy mikor még „hajdan” volt, egy szép fiatal udvarlóját hogy vitték el három esztendőre Kufsteinba ennek az indulónak az eljátszásáért; most talán az emléktől áthevülve, rákezdte azt elzongorázni, s az induló legelső hangjaira felzengő taps a szomszéd teremből bizonyítá, hogy Ilona nem csalódott.

A nagynéne tehát már boldoggá volt téve.

Ilona grófnő most a szomszéd terembe suhant át, hol éltebb hölgyek ültek kártyaasztalaiknál: egy whistező asszony mellett félrehúzódva ült egy ifjú szőke asszony, ki nem látszott részt venni semmi mulatságban.

Ez egy bájos angol nő volt, kit egy év előtt vett nőül egy magyar főúr. Szelíd, halvány arc, nagy mélyen kék szemekkel, hosszú fürtökben leomló szőke hajjal, szende, komoly, gondolkozó arckifejezéssel. Egyszerű fehér öltöny volt rajta, gyöngyvirág díszítéssel.

Ilona grófnő odahajolt hozzá, s e szókat súgá fülébe:

— Férjed megérkezett.

A hölgy arcán e szókra könnyű rózsaszín hajnallott át, szemei egében futó csillagok villantak le.

— Csak maradj itt, — biztatá Ilona, — ide fog jöni.

A halvány hölgy visszaült helyére, izgatottabb, mosolygóbb arccal, mint azelőtt, s úgy tett, mint aki a kártyázókat nézi.

Ilona sehol sem lelte, akit keresett. Végre benyitott a hölgyaszobába.

— Ah, ön ide rejté magát! — szólt rátalálva a könyvek közt turkáló férfira. — A hajlam elárulja magát; ön nem

tudja megtagadni a tudóst, ahol könyveket lát. De így elbúni! Nem szokott ön sem táncolni, sem kártyázni?

— Az elsőből már kivénültem, az utóbbiba meg még nem vénültem bele; — felele a tudós férfiú.

— Tehát jöjjön, valakivel meg akarom Önt ismertetni.

— Parancsára állok. Szabad előre tudnom?

— Igen. Kanizsai Lajos gróffal.

— Ah, akit a helytartó jobbkezőnek neveznek! Bár inkább nevezhetnék balkezőnek: annyi ügyetlenséget követ el! Ez érdekes találkozás lesz. S a grófnő bemutat neki engem? Bizonyos felőle, hogy nem harapok?

S azzal hagyta magát Ilona által keresztülvezettetni a termeken, s szembesítettetni a kopasz homlokú mágnással, ki vitatkozó társat keres. Ilona grófnő megismerteté a két celebritást egymással; egyik híres felsőházi szónok volt, a másik híres népszónok és újságíró; az egyik nagy arisztokrata, a másik nagy demokrata; azzal egymásra bízta őket, s mire ismét visszajött a terembe, elégtelenen látta a két férfit nekihevílt arccal vitatkozni. — Ezek is jól mulatják már magukat.

A hajdani szépségek úrnője ezalatt kifáradt a zongora mellett. A Rákóczi-induló a dicsőséget drágán fizetteti meg.

A nagynéne most unokahúgát unszolá, hogy üljön le a zongorához, s játssza el „Chopin Mazurjait.”

Ilona grófnő észrevevé az unszolásból, hogy a jó nagynéne kifáradt kedvenc művészetében, s rokoni szíveségnek tartá őt felváltani. Leült tehát a zongora mellé, s elkezdé játszani „Chopin lengyel ábrándjait”.

A legelső hangfutamokra elcsendesült a szomszéd termék zajos mulatsága, a vigadók halkán, ihletten gyülekeztek a zongorázó hölgy körül; minden figyelem ökö-rüle összpontosult.

A szép háziasszony harmincéves lehetett. Nemes kifejezésű arcán valami fenséges lemondás fájdalomja volt

megdicsőülve. — Mondják, hogy több év előtt igen nagy szerencsétlenség érte. Senki sem beszél róla örömet.

Amint ujjai végigfutottak a zongora elefántcsontjain, azon dalt költve életre, melynek szerzője, öndalától felizgatva, föbe lötte magát (s talán egyébért is?); karcsú, deli tündértermete felmagasult egyszerre, szemeiből valami földfeletti fény sugárzott elő, fehér homlokát beárnyaszták a félig ráomló ébenfekete fürtök. Szótlan ajkairól beleszólt a sóhaj a bús, a lelkesítő zengeménybe. Minden hangszínezet, minden érzelmkifejezés, mely a húrok alól kiszabadult, meglátszott gyermek arcán, melynek vonásain szép lelke látszott honolni. A szelíd búskomorságot, mely e dalban szerteömlik, s annak szenvedélybe áttörő változatait, a méla ábrándokat, az elviselhetetlen honfifájdalom nyomását, mely alatt a gyöngye sír, s az erős megőrül, együtt kísérte szép lelke: arca fehér volt, mint a liliumlevél; ajkai remegtek, szemei egén mintha felhők vonultak volna végig csöndes repüléssel; habkeblén reszketett az odatűzött halványkék jácint... s mikor aztán következtek a végkitörés kétségbeejtő haraglobbanásai; a szomorú nemzetfeltámadás alkonypiros reménye, a vad, volkánhevű hangok viharos moraja, hejh, akkor ez a halavány arc kigyulladt, a belső égés lángja tűzfényt vetett reá, szemeiből villámok lövelltek szét, s félignyílt rózsapiros ajkain egy dicsőült elragadó mosoly hasadt meg, melyért volna, aki életét odavetné, ha látná! Azután ismét alászállt a dal; ellassult, haldokolva, sírva, sóhajtva elenyészett, mint a hattyú végső haláldala; mintha ezt hangzaná vissza: „nincs már többé Lengyelország!” A szép hölgy arca fehér lett ismét, mint a vadrózsalevél, lehajló pilláin egy könnycsepp gyémántja ragyogott.

Minden arc feléje volt fordulva, minden lélek az ő lelke után repült. Senki sem érzé magát elég magasnak arra,

hogy őt elérhesse. E magasztos fájdalom alakja előtt hódolattá változott a szerelem. Örömet nem adott ő senkinek, de fájdalomában sokan osztoztak örömet, s azt megoszthatni vele szintén gyönyör volt. Úgy kellett neki virulni és elhervadni, mint az egyetlen virágnak, melyből nincs több: hogy mindenki örüljön neki, és senki le ne szakítsa.

Mindenki el volt ragadtatva a zenétől és a játszótól egyaránt. Még a két vitatkozó politikus is annyira elfeledkezett magáról, hogy egymás karjába fűződve állt ott és hallgatott.

E pillanatban egy újon érkezett vendég nyomult keresztül a méla hangulatú vendégcsoporton, gunyoros arcával keresztültekintve az előtte állók fejei felett. Hegyes kecskeszakáll, sovány, szatirikus arca, nagy szellemi erőt sejtető magas homloka, villogó szemei, miknek egyike elé egy félszemüveg volt szegletbe szorítva, első tekintetre föltűnővé tették.

Amint Ilona meglátta az érkezőt, hirtelen mosolyra vált arccal kelt föl a zongora mellől, s eléje sietett az érkezőnek, s kezét nyújtva elé, örömmel üdvözlé:

— Jó estét, Gyula bátyám.

A vendégkör széttágult az érkező előtt, legtöbbnek ismerőse volt az, ő pedig szurkáló tekintettel nézett szét a vendégseregen, mintha senkit sem ismerne fel közüle.

Legelőbb egy fiatal huszárcapitány lépett eléje, szép pörgebajuszú ifjú, s katonásan rázta meg az érkezett jobbját.

— Kicsoda ez az ember? — kérde a gróf, félretekintve, tréfás vértagadási arcjátékkal. S azzal tetőtől talpig mustárta végig a kezét szorongatót. — Te volnál az én sógorom travesztált árnyéka, aki két hónap előtt még baccalaureus voltál a bécsi egyetemen?

A társaság a derűltég hangjára tért e szónál.

— Ó, még több *ilyen* idegent is fogsz még találni, szólt féltréfával Ilona, akikre kéthavi távollét után nem fogsz ráismerni, s azzal a csoportozat körül azt a szép halavány, nyúlánk angol hölgyet vezeté elé, kézen fogva, ki örömtől derült arccal nyújtá az érkezőnek finom fehér kezét, s édes csengésű s legtisztább kiejtésű magyar szóval üdvözlé őt: „hozott Isten, kedves férjem!”

Ilona grófnő örömében gyermekiesen tapsolt, maga a gróf is elfeledé egy pillanatra magát, s míg arcán a gunyoros kifejezést a legédesebb meglepetés öröme váltá fel, odahajolt szép neje kezéhez, s azt szenvedélyesen, indulatosan megcsókolá. De midőn arcát ismét felemelte, már megint az előbbi kötözködési szenv tért vissza arra, gúnyos nevetés mellett.

— Ah — kiálta fel kacagva Ilonához: — te az én nőmből, míg odavoltam, válóságos kedves kis — papagájt csináltál.

— Azt hiszi ön?

A két hölgy jelentékeny pillantást váltott egymással.

— Azonban, hogy annyi ismeretlen után egy pár ismerősre is találjon ön nálam — szólt Ilona a nagybátyjához — íme, forduljon ide — azzal a két politikai ellenfél felé fordítá őt.

A gróf ajkán egy tréfás „hah” lebbent el, mint egy rögtön elfojtott kacaj kezdete, melyet egy még mulatságosabb néma főhajtás követett, miközben a gróf mómusi arckifejezéssel igen észrevehetőleg keresztet vetett magára.

A demokrata észrevette azt, s nevetve szólt.

— Ügye, gróf úr, nem jó az ördögöt a falra festeni!

— Pláne kettesével! ha látná gróf Kanizsay Lajos saját jobb kezét Borzai Attila karjába fűzve!

A két férfi csak akkor ügyelt rá, hogy karöltve áll, s egyszerre sietett szétválni, míg Gyula gróf nevetve toltá magát közéjük, mindkettőt karjára fűzve;

— Legyek én önök közt az összekötő kapocs.

E percben megnyiták a szolgák az étterem szárnyajtajait. Kanizsay gróf Ilona grófnőnek nyújtá kezét; más másnak; akinek nem jutott hölgy, akit bevezessen, odatalált magában a rakott asztalhoz.

Itt lehete együtt látni az egész vendégcsoportot, mely eddig a többi termekbe volt szétoszolva, s ekkor tűnt fel legszembeszökőbbben: mily sajtóságos alkatrészekből volt e társaság rendezve.

Az akkori napok minden színezetű és pártárnyalatú nevezetességei; büszke mágnások, még büszkébb demokraták, ott egy hírhedett költő, mellette egy vén katonatiszt, tele érdemrendekkel; itt egy szemfüles újságíró, amott egy sötét arcú népszónok, vén és ifjú, komor és mosolygó hivatalnokok s a különmű és érzelmű tömeg, a közte előmlő hölgyvilág által, mint egy virágkoszorúval egymáshoz kötve, egybeolvasztva.

— A szándék szép, — monda Gyula gróf Ilona grófnőhöz. — Te közel akartál bennünket egymáshoz vezetni: most jer, tekints széjjel és számítsd fel a hatást, melyet eszközöltél.

S azzal körülvezette szép rokonát az étteremben, hol a rakott asztaloknál mindenki tetszése szerint sorakozott: a hölgyek ülve, a férfiak állva, vagy a pamlagra félrevonulva.

— Nézd e becsületes embereket — szólt Ilonához, mialatt úgy tett, mintha egy süteményről levett cukorbábról beszélne neki, melyet ujjai közt forgatott: — mind különvonják most is magukat. Egyik szögletben egy csoport, másikban a másik. Csak akkor szólnak egymáshoz, amikor összevesznek. Nézd, amott egy régi konzervatív celebritás jön össze egy új liberális kormánypártival. A konzervatív arca savanyú, a kormánypártié mosolyog. Most meglátják egymást. Nem kerülhetik ki.

Egyszerre a municipalista nagyság kezd el mosolyogni, s a centralista ölt komoly képet. Szólnak egymáshoz egypár szót, s azzal elfordulnak. Most ismét a dicasterialis arc nyúlik hosszúra, s a parlamentáris gömbölyödik ki. Észak és dél marad ez örökké. Ezeket te nem amalgamázod össze soha, édes *madame Roland-om*.

A grófnő kivonta kezét bátyja karjából, s ezzel Gyula gróf ismét odasietett az egymással vitatkozó arisztokrata és demokrata párhoz.

Gróf Kanizsának szokása volt azt, akivel disputált, megfogni; egy újját a gomblyukába akasztani, hogy el ne szaladhasson; a nyakravalóját eloldani és újra megkötni; újjairól a gyűrűket lehúzni s a másik kezére felhúzni; ami mind a vita hevében történik, anélkül, hogy ő gondolna arra, hogy a kezei mit végeznek. Most a demokrata Borzaynak éppen a frakkját gombolta be egész állig: amire annak nem volt semmi szüksége.

— Mondjatok hamar egy tótsztot! — szólt Gyula gróf, szétválasztva a két szellemi gladiátort. — Szégyen az, hogy magyar lakoma végbemegy minden áldomás nélkül.

Gróf Kanizsay rögtön fölemelt egy pezsgővel telt poharat, s a helyrelármázott csendben rövid néhány elmés és ragyogó mondattal felköszönte mindent, ami az összegyűltekek előtt becses volt: a királyt, a helytartót, a hazát s az igaz ügy győzelmét.

(Már ekkor az igaz ügynek harca is volt!)

A poharak aztán zajosan csörrentek össze.

A tótszt a demokratának szállt: ősi virtus, hogy akinek a tótszt „száll”, annak állni kell eléje, s viszonzni új áldomással. Ő aztán szokásos rövidséggel, virágos szók nélkül, de tiszta gondolattal mondott egy felköszöntést a szép úrnőre. Tulajdonképp ez az áldomás is Magyarországnak szólt, de a jókívánság tartalma az volt benne, hogy adjon Isten a hazának sok ily nemes, ily nagylelkű hölgyet, mint ő.

Borzay Attila tósztja viszont Gyula grófnak szállt. Ő is felemelé poharát: egy pillantatot vetett az aranylő nedvben felfutó gyöngyökre, mik fehér tajtékká pezsdültek a pohár karimáján, s röviden így szólt:

— Áldja meg az Isten azokat, akik a jövő esztendőt megérik!

A kinyújtott kezekben megállt a felemelt pohár. A bor megfagyott az ajkak előtt e szavakra. Senki sem tudta, hogy saját magát nem feledi-e ki azok közül, akiket éljenez. Többen kedvetlenül hátat fordítottak az áldomásmondónak. Kanizsay gróf bosszúsan ütött öklével a kis kerek asztalra, táncrakerekítve a teáscsészéket, míg a demokrata vállvonva mondá félig magában:

— Meglehet, hogy azok nem mi leszünk.

A csüggesztő hatást, amit a gróf tósztja előidézett, nem lehetett észre nem venni. Egy pillanat alatt felkeserült minden szívben a politikai pártszenvedély. A vendégek keserű arcokkal fordultak szomszédaihoz, de senki sem szólt.

E nehéz percben a meghasonlott társaság közé lépett Ilona grófnő, karján vezetve Gyula gróf nejét, az ifjú angol ladyt.

— Egy pillanatnyi csendet, uraim és úrhölgyeim! — szólt a társasághoz: mire kört tágítottak körülöttük.

Az angol lady halványan állt meg a középben. Nagy, sötétkék szemei merengő nyugalommal néztek fölfelé, hosszú, selyem hajfürtjeit félresimítva arcából, megszorítá Ilona kezét, s azzal a kör közepébe lépve, magasztos, fennkölt arccal s búbájos, édes, rokonszenves hangon kezdé el szavalni magyarul:

— Hazádnak rendületlenül légy híve, ó, magyar!

Mint egy villanyszikra, ütött végig a társaság minden tagjának szívéen ez a magasztos szózat, — elmondva egy idegen hon leányától, aki még egy év előtt Magyarország-

nak sem földét, sem nyelvét nem ismeré. Az a dal, mely szól a magyarhoz e szókkal: „a nagy világon ekívül nincsen számodra hely!” elmondva egy hölgy által, akinek hazája uralkodik és otthon van a föld mind az öt részében!

A szent hangok melegítő borzalommal lepték meg a szíveket. A lélek kilopta magát a szemekbe, mik a bűbajos idegen hölgy ajkáról lesik le a honszerelem ismert, de elfeledett parancsszavát. Mindenki közelítni érzé magát azokhoz, akik körül álltak.

Mint lángoltak az arcok e pillanatban körös-körül, mint feszültek a karok izmai, mint szikráztak a szemek!

Mint tágult a kebel, mint keresték a szemek az eget!

Midőn végére járt a dal, nem lehetett tovább kiállni. A gróf szeméből kicsordult a könny, odarohant nejéhez, kezét megragadva, csókjaival elhalmozá. S nem szégyenlé senkitől: hogy sremeiből a könny pereg, mert hiszen könnyezett minden ember.

Az összezördült pártfelek egymás kezét szorongatva, törülték le könnyeiket. A testvérek egymásra ismertek erről, hogy midőn közös anyjukat hallák említeni, mindenik szeméből kicsordult a könnyű.

— Győztél, nő! — mondá a gróf Ilonához fordulva. — Ajándékba adtál bennünket egymásnak! — S azzal szép nejét karjára fűzve, eltávozott.

A többiek is elszállingóztak egymás után. Ily ünnepélyes jelenet után lármás, tréfás multság után nem vágyódott ma senki.

Mindenki jobbnak érzé magát, mint volt azelőtt. Mindenki tett magában valami szent, nagy, megmásíthatlan fogadást. Mindenki boldogabb volt, mint egy órával elébb.

Három hét múlva kétszázezer honvéd sorakozott a nemzeti zászlók alá, Magyarország védelmére, s a külföldön levő ezredek siettek haza parancsnokaik ellenére.

Ilona egyedül maradt. Vendégei mind eltávoztak. Maga hálósobájába vonult.

Az utcák zaja elhallgatott már. Csak néha zördült még meg a távolban valami késői hazatérő hintaja.

Kinek lelke nem fél a magánytól, ismeri azon jóltéví érzést, mely el szokta fogni az embert, midőn zajos társaság közt eltöltött mulatságos éj után végre egy éjfél utáni órára egyedül marad.

A termék csillárfényét fölváltja az éji lámpa fátyolozott pislá mécsvilága, az egymásba nyíló nagy zengő termék helyett kis szűk, hangtalan hálósoba fogadja el a fáradt lelket, hol az ismerős, nyugalomra hívó tárgyak mind oly közel vannak egymáshoz.

A zenerobaj, az emberhangok zavaros töredéki még visszhangzanak az izgatott lélekben, pedig körös-körül már minden csendes: csak a falióra ingája osztja percekre a nagy hallgatást, halk ketyegésével.

Az ember levetközti feszes, gátoló öltönyeit s gyakran még feszesebb, erőszakolóbb arckifejezéseit, s míg élvétől, izgatottságtól kimerült tagjait nyugalomra hívja a megszokott fekhely, lelkének oly jólesik, hogy végre egyedül marad, s nem kénytelen idegen szeszélyek csapongásait kísérni.

Előjönnek arcán azok a titkos, ábrándos gondolatok, miknek naphosszat megjelenniök nem szabad. Egy örök-ké tartó emlék, egy elévült vágy, mely messze-messze ered, távol a most lezajlott vigalomtól, s melynek csak olyankor szabad visszatérni, mikor a lélek alunni megy: az álom és ébresztés közti mélézás fátyolozott perceiben, s melynek visszhangjaitól aztán az álomlátások képei szövédnék odébb.

Amidőn a grófnő utolsó nőcselédjét is kibocsátá magától, alcovenje háttérébe lépett, ott egy fekete, damasszal

letakart festményről, félrehúzza a rejtő függönyt, s kezeit bánatosan összetéve, megállt előtte.

Egy szép, halvány férfi arcképe volt az, életnagyságban; halvány, de tiszta derült arc, szemei szinte élni látszottak, tartása nemes és délceg, homloka komoly, méltóságadó.

Azon férfiak közül, kik e mai mulatságon jelen voltak, egyikre sem hasonlít ez a kép.

A hölgy egy hosszú, hosszú pillantatot vetett reá, felfohászzkodott, s midőn ismét visszaereszté rá a függönyt, még egyszer visszatekintett rá. Azután leült lámpájához, naplóját elővéve, s az elmúlt nap eseményeit néhány sorral följegyezte abba. A naplójához egy másik kis, feketén szegélyezett emlékkönyv volt kapcsolva, tábláján ugyanazon férfi arcképe, ott is fekete selyemmel letakarva.

E könyvet is felnyitá Ilona. Nehány sort írt bele, néhány szomorú gondolatot, mellyel legvígabb napját bevégezné.

„Ma is boldogtalan voltam. Ma is eszembe jutottál. Ma is sírtam azért, amit szenvedsz miattam és miattad. Ma is megbocsátottam azért, amit vétettél ellenem és magad ellen. Könyörüljön rajtad a halál, és rajtam is: — mind a kettőnkön.

Azután visszatevé naplóját, emlékkönyvét, ahonnan elővette, a lefátyolozott kép alá: az alabástrom fényerőnyőt a lámpa elé állítá, s alcovenje hímzett függönyei mögött eltűnt.

Pillanatok múlva csendes volt minden.

Az igazak nyugodtan alszanak.

III.

A kapus szobájában még ébren voltak.

Az ablakok külső vastáblái be voltak téve. A kapus egyedül beszélgetett feleségével, egy vén uborkaorrú lidérc, egy vén pisze orrú boszorkánnyal.

— Jól szemügyre veszed a kimenőket? — kérde a kapus.

— Mind elment, aki idejött, — felelé a Jezabel, szegre akasztva a vastag kapukulcsot.

— Egy sem maradt itten?

— Éppen annyi ment ki, ahány bejött.

A kapus bosszús arcfintorgatással tömött egy csipet burnótot az orrába, úgy rázva és taszigálva azt a nagyranőtt hústömeget, mintha valami idegen vadállattal bírkóznék.

— Hiába várunk, hiába szemfüleskedünk: ez az asszony nem is asszony; hanem ördög: ahogy nem kellene neki a férfiak.

— Én meg azt hiszem, hogy ki tud bennünket játszani. Míg mi idebenn strázsáljuk, azalatt a házon kívül ki tudja, hogy éli világát.

— Nem lehet neki, — szolt a kapus, ravaszul alákonnyítva mozgatható orrát. Minden kocsisa, minden inasa szövetségünkben van, minden jártát-keltét tudom én!

Ekkor halk kopogtatás hangzott az ajtón, s vékony női hang csipegé lassan: — „én vagyok: eresszenek be.”

Kis, kusza, szobalányi alak surrant be a felnyitott ajtón, titkolózó kéz és arcmozdulatokkal.

— Nos, Zsuzsika! valami jó hír? — kérde sátáni mosolygással a kapus.

— Valami jó újság? — sipegé felesége, a varangy, a szobacicus kezét hízélgőn simogatva.

— Csitt! Legyenek csendesen. Végre kitudtam valamit.

— Nos? Nos? — unszolá a két szárazföldi fóka, majd kihúzva a leány szájából a szót.

— Ahogy asszonyom alunni bocsátott, — szolt az félénken szétnézve. — De nem hallja-e meg valaki?

— Nics itt senki.

— Az ablakon keresztül?

— Be vannak téve a vastáblák: betettük, hogy ki ne kelljen nekünk is világítanunk az ablakot.

— Tehát hallják csak. Amint asszonyom magára maradt, én ott maradtam az ajtóban, az üvegajtó szőnyegén rég készítettem egy kis szakadást, melyen keresztül a szobába mindenüvé belátni. Ahogy asszonyom azt látta, hogy egyedül van, az alcovenbe ment, ott félrehúzta egy rájáról a fekete függönyt, melyet egy másik ráma tart odaszorítva, s azt megint csak kulccsal lehet felnyitni, s erre egy szép-szép fiatal úr képe látszott meg ottan, akire aztán olyan szerelmesen kacsingatott.

— Ez az egész?

— Úgy hiszem, elég kezdetnek.

— Nemde egy barna bajuszú és hajú, magas homlokú úr van azon a képen festve, sötét palástban, lehajtott inggallérral?

— No igen.

— Nem ér semmit — monda lehangoltan a kapus. Nem ér semmit.

— De hát mit tudom én, hogy mi ér valamit? — szólt kifakadva a szobalány, s bosszújában csaknem sírt. — Maguk azt bízzák rám, hogy lessem ki, nem szerelmes-e úrnőm valakibe? Hát én azt hiszem, hogy ő abba, aki ott le van festve, szerelmes; mit tudom én, hogy mi kell maguknak egyéb.

— Értse meg a dolgot, Lizette. Amit mondok, úgy hiszem titokban marad, mert a maga szerencséje is ahhoz van kötve. Asszonyunk nagyanyjának három külön fiától három unokája maradt. Az ősi vagyon kevés volt, hanem az öreg szerzeménye roppant sok. Végrendeletében egyenlően osztotta fel azt mind a három unokája között. Asszonyunkat azonban soha sem szerette, de inkább János grófot, aki igen derék, kegyes, istenfélő úr. Asszo-

nyunk tizennyolc éves korától fogva igen szabad gondolkozásmódot mutatott: *gouvernantot*, *gardedámot*, sohasem túrt maga mellett. Az öreg gróf mindig azt mondta róla, hogy Ilona grófnő fogja családja jó hírét kompromitálni. Érti Lizette, hogy miképp? A grófnőről azonban az irigység sem tudott semmi rosszat beszélni. Szép volt, imádója elég, de kegyével egy sem dicsekedhetett. Az öreg Mihály gróf nem győzte végít várni jóslata beteljesültenek, hanem végrendeletet tőn és meghalt. A végrendeletben az van írva, hogyha Ilona grófnő valaha valami szégyent találna ejteni családja nevéen, veszítse el minden vagyonát, s csak az ősi negyedből maradjon kegyosztaléka, az elvesztett vagyon pedig szálljon János grófra, aki igen derék, becsületes, istenfélő úr. Érti már most?

— Annyit értek, hogy János gróf eszerint jónak látja mind nekem, mind önöknek, mind úrnőnk többi cselédjeinek külön bért fizetni, hogy valami hasznára való titkot megtudhasson; hanem tovább még nem látok. Hogyha úrnőnk valakibe beleszeret, nem tudnám, hogy miért kellene abból valami gyalázatnak következni? Férjhez megy hozzá, s azzal vége.

— Mit beszél, Lizette! — kiálta közbe a kapusné, régóta húzogatva pisze orrát, bosszújában, hogy szóhoz nem juthat. — Hiszen *van már férje*.

— Hallgass, bolond! — kiálta rá a kapus.

— Lehetetlen! — kiálta fel a szobalány, elbámulva. — De hát hol van?

A kapus feleségére nézett, nehogy szólni találjon, s kitérő választ adott a kérdésre.

— Éppen annak a képe az, akit maga az *alcovenben* látott.

A szobaleány hüledezett a bámulat miatt.

— De hát ha szereti az asszonyunk, mért nem élnek együtt?

— Ne kérdezzen, lelkem Lizette, ne kérdezzen olyanokat!

— Vagy ha nem szeretik egymást, miért nem válnak el?

— Hagyja ezt, galambom. Ez nem magának való. Maga csak arra vigyázzon, hogyha valaki úrnőnkhez közelíteni talál, akárki, aki nem képmása annak a festett képnek, azt jelentse meg nekünk. De amíg asszonyunk azon kép előtt sóhajtozik, addig nagyon messze vagyunk a dicsőségtől.

— De én megkérdem valakitől, hogy hol van az asszonyunk férje? mert engem megöl a titok.

— Hiába kérdezi, lelkem. A háznál senki sem tudja. S ha asszonyunk észreveszi, hogy maga ilyesmi után kutat, bizonyos lehet róla, hogy rögtön elbocsátja. Jójcákát, Lizette; aztán el ne felejtse, hogy egyik kéz a másikat mossa, s a kettő együtt a pofát.

A szobaleány csengetést hallott, s elhagyta a kapuspáholyt. A két vén mormota alunni ment. Künn az utcán egy-egy pajkos azonmenő mérges nagyokat ütött a kivilágítatlan ablak vastábláira.

— Pukkadj meg! — mormogá a kapus mindannyiszor felijedve álmából, s inkább nem aludt, minthogy kivilágította volna ablakát.

*

Ős Buda utcáin víg zene mellett járt a toborzó. A hordott zászló körül táncoltak az újoncok. Napok múlva ágyúk előtt fognak állni.

Egy-egy szomorú legény, kedvese vállára borulva ment a zászló előtt, fejében volt már a háromszínű rózsás csákó. Megölelte szeretőjét. Talán utoljára.

A zajos toborzómenet elvonul a tömlöc előtt. A szűk ablak vasrostélya közül sápadt arc tekint le utána. Iparkodik elolvasni a zászlóra festett betűket.

Ismét a „Szabadság!”

Tehát már harcolnak is érte.

A fogoly utánaézett a menetnek, amíg rostélyától teheté; azután hallgatá a zenéjét, míg a távol el nem nyelte azt, s azután is úgy rémlett neki, mintha még mindig hallaná, azzal lefeküdt ágyára, és várta míg éjszaka lesz.

A porkoláb bejött hozzá; észrevéve, milyen sápadt.

— Tán beteg ön? — kérde tőle.

— Semmi bajom.

— Az éjjel nyögni hallották önt.

— Mit hallottak? — kérde a fogoly, ijedelmét alig tudva elrejtteni. — Ki hallott valamit?

— Az ór, ki itt az ajtó előtt jár, mondta, hogy úgy tetszett neki, mintha valaki nyögne vagy csiszolna valamit a szobában.

— Igen, igen... Rosszul voltam... Fel is keltem.

— Ne küldjek be önhöz valakit az éjjel?

— Köszönöm. Ma már jobban vagyok.

A börtönőr szétnézett a szobában, megvizsgálta gyertyájával a falak szögleteit, az ágy melléket, az ablakvasakat.

— Nincsenek önnek alkalmatlan látogatói? — kérde a fogolytól, azt mutatva, mintha némi szobalakó bogarak után fürkészne.

— Nem tapasztaltam, — felele amaz.

Miután gondosan körülnézte a szobát, eltávozott a porkoláb. Lépései elhangzottak a döngő folyosón.

A fogoly izgatott arccal ugrott fel fekhelyéről.

— Sietnem kell. Vigyáznak rám; valamit vettek észre.

Eközben éj lett, kétszerte sötétebb a börtönben, mint kívül.

A fogoly elolta gyertyáját. Vánkosát, melyen aludni szokott, felfejté nagy sietve, s abból egy több ölnyi hosszúságú kötelet húzott elő, mely finom cérnából nagy

fáradtsággal volt összefonva, s melyhez úgy jutott a rab, hogy cernát kért magának azon ürügy alatt, mintha harisnyákat kötne belőle unalomból. Felét azonban mindig kötélnek fonta fel. A köté alig volt ujnyi vastagságú, hossza körülbelül elégnek látszott arra, hogy a második emeletről, egy merész szökéssel megtoldva, lesegíthessen valakit.

A fogoly négy hónap alatt roppant munkát vitt véghez: — keresztülbontotta börtöne falát.

Ott, hol a kályhacső a falba volt róva, kezdé meg munkáját, gyanítva, hogy e csőnek valahol egy kéménybe kell kimenni.

Fuvolájának egy rézbillentyűjét kettétörte, s ennek élesebb végével apránként kikapargatá a kövek mellől az összetartó vakolatot.

Azon a helyen a füst megkapta a falat, úgyhogy e munkája rögtön el lett volna árulva a bevált fehér rovasok által. Ezen akképp segített, hogy reggelenként (mert csak éjjel dolgozott) a vájt hasadékokat beragasztotta kenyérpéppel, azt behintette kőporral, s gyertyája füstjével mindig befeketíté.

A kivájt kőport pedig éjjel rendszeren fuvoláján keresztül kifújta az utcára, nappal semmi nyoma sem volt látható éjjeli munkájának.

Az egymás után kiszedett köveket és téglákat reggelre rendszeren visszarakta helyeikre, s nyílásaikat oly ügyesen el tudá rejteni, hogy a legvizsgább szem sem akadhatott volna rájuk.

Negyedik hónapra érzé a fal kongásárúl, hogy a túlsó szobától már csak egy téglavastagságú réteg választja el, s a porkoláb gyanús fürkészése sietteté terve végrehajtására.

Amint minden nesz elcsendesült, a folyosón járó őrkopogását kivéve, fölállt székére, a kötelet dereka körül

övezte, kiszedte egyenkint a téglákat, miknek helyén egy akkora nyílás volt látható, minőn egy ember keresztül-bújhat.

— Vagy hatot vagy vakot! — mondá most magában elhatározottan, s a még ellenálló téglaréteget megtaszítva öklével, az túlán zajosan omla be.

Ha valaki van azon teremben, úgy terve meghiúsult, ha senki sincs, sikerült.

Az őr a folyosó tulsó végén járt akkor, de mégis meghallá a zajt, s odajött a fogoly ajtajához hallgatózni.

A fogoly észrevette azt, s székét zajosan tevő ágyához, és nagyot ásított, mintha fekünni menne, s ezzel támasztana zörejt.

Az őr gyanútlanul továbbment, a fogoly ismét a kályhához tette székét, hogy a magasán levő nyíláshoz felkapaszkodhassék róla.

Lassan, erőszakos vonaglással, mint ahogy az óriáskígyó torkába szokott lecsúszni az elkapott madár, sajtolá keresztül magát a fogoly a szűk falnyíláson, s fejtetőre lebocsátkozáék a szomszéd terembe.

Amint sejté, az egy elhagyott konyhaféle helyiség volt, egy kandallós kamara, melyen télen át az örök szoktak fűtözni. A tűzhely és kandalló most elhagyottan állt.

A fogoly hirtelen föltalálta magát: egy ott heverő hasábfát föllállított a tűzhelyre s arra felállva, szétfeszített könyökkel és térdekkkel kezdé felkapaszkodni a kürtő szűk torkába.

Néhány ölnyi magasságra jutott már fáradságos küzdelemmel, midőn fejével egy keresztülálló vasba ütközött, mely a kémény nyílását merőben elzárta. — Nem lehetett mellette elcsúszni. — Ki kelle bontania a vasat. — Zsebébe nyúlt, a széttört rézbillentyűt keresve. — Nem volt ott: azt börtönében feledte. Néhány pillanatig gondolkodott, hogy mit tegyen. — Nem volt egyéb hátra,

vissza kellett mennie börtönébe azon darabka rézért. — Ugyanazon úton, melyen jött, ismét visszacsúszott, bemászott a faltörésen, megkereste az ágya fenekén a keresett segédeszközt, s újra kezdé fáradságos törekvését.

Ismét följutva a kéményt elzáró vasrúdhoz, annak egyik végét a rézdarab segélyével kivájta a falból, s ezzel kiemelhette a vasrudat... Az egész munka többet elvett félóránál, de a kivett vasdarab most igen hasznos eszközzé vált kezében; amint a kémény legtetejéhez ért, ott kettős keresztvas állt ismét útjában, melyet csak az elhozott vaspálcával volt képes szétfeszíteni... Már látta a világosságot, mely a szűk nyíláson a csillagos égről lesütött hozzá... Ekkor hirtelen egy új, kétségbeejtő gondolat rázta végig lelkét: „hát a kötél hol maradt?”... Esméletét kezdé veszteni... Újra visszamenjen-e oda, honnan megszökött?... Most harmadszor megkísértse az utat visszafelé?... Lelke elveszté bátorságát... Inkább le fog ugrani fejtetőre a ház héjáról, mintsem még egyszer visszatérjen... A kétségbeesés e pillanatában jutott eszébe, hogy hisz a kötél, amit keres, vele van, ruhái alatt derekára kötve... Megkönnyebbülten sóhajt fel, s néhány pillanat múlva kitörve a kémény tetején, a házhéj cserepein egyik padlásablakig kúszott alá, s leoldá derekáról a kötelet.

Nagyon megcsalta magát! A kötél tán elég leendett a második emeletből leereszkedni rajta, de kifeledte a számításból azt, hogy ő legalább négy ölnyivel van most börtönénél magasabban, s a kötélen túl még legalább öt ölnyi mélység vár reá.

Szétnézett... Hogyan segítsen magán?... Bemászott a padlásablakon; ott hosszú léceket talált a gerendákra felrakva. Egyet kihúzott. Lemászott vele a házhéj csatornájáig. Át próbálta nyújtani az átellenben levő háztetőre, — odáig nem ért. — Hanem túlhan volt egy szűk sikátor,

mely egy palotaszerű épületet választott el a börtönépülettől. Annak csatornája egy messze kinyúló rézdelfinben végződött. — Úgy látszik, hogy a lécz átérhet odáig. Örömmel tapasztalá, hogy nem csalódott.

Attól függött minden, hogy a lécz megbírja-e terhét.

Újra visszament a padlásra. Négy léczet a kötéllel összekötött. E keskeny hidat keresztültolta a két ház csatornája között, s a végsőre elszántan, rálépett a lélekvesztő hídra.

Alant hajborzasztó mélységben a néptelen utca kövezete látszik. Egy szédülés, és ő agyonzúzza magát. A hajlékony léczköteg úgy ingott minden lépte alatt; szerencséjére nem nézett a földre, hanem csak az égre föl, s lábaival tapogatózott a következő lépés után.

Alig volt még a veszélyes útnak felén, midőn hirtelen úgy tetszik neki, mintha az utca túlsó végén az őrjárat szabályosan toppanó lépteit hallaná közelíteni. A nyavalyatörés borzalmával tekintte maga alá, s azzal pár tántorgó lépéssel a túlsó háztetőre vetve magát, ott lerogyott; a ház esőcsatornáját kétségbeesett erővel ragadta meg, s ott feküdt, míg az őrjárat léptei újra elhangzottak. — Ekkor föltekinte ismét. Bátorsága kétszeresen tért vissza a kiállott veszély után. Börtönén kívül volt már.

Ekkor áthúzta magához a veszélyes hidat, melyen átjött, leoldá róla a kötelet, a léceket leeresztette a házhéj ablakán, s a kötél egy végét derekára kötve, a másikat a csatorna egy kiálló vaspántjára hurkolta, s azzal leereszkedett a második emeleti erkélyre.

Alig volt attól egy lábmagasságra, midőn a vékony cérnakötél középen kettészakadt. Ha egyenesen a földre ereszkedett volna, most agyonzúzza magát. Így azonban az elszakadt kötél éppen elég volt neki arra, hogy annál fogva az első emelet erkélyéig lebocsátkozzék.

De most hová?

Az utcára nem szökhetett le, mert lábai épségét kockáztatá, mi továbbmenekülését gátolta volna; azonkívül az ott járó őr is észrevehette volna.

Utoljára is arra határozta el magát, hogy be fog menni a házba az erkélyajtón keresztül, s iparkodni fog onnan aztán valahogy kijuthatni; ha másképp nem, a legelsőt, akivel találkozik, megragadja, s fenyegetésével ráveszi, hogy nyissa fel a kaput. Akkor aztán lefut a vízivárosi fedett lépcsőn. Ha utánalőnek és eltalálják, az is jó; ha nem találják, beleveti magát a Dunába, s keresztülúszik rajta, onnan aztán neki a nagyvilágnak!...

E határozott szándékkal benyúlt az erkélyablak nyitott redőnyeiben, s a kulcsot a zárban találva, azt elfordítá. Az ajtó kinyílt. A szökevény egy nagy teremben találta magát. Jobbra is, balra is nagy szárnyajtók nyíltak.

Néhány pillanatig ott állt határozatlanul, nem tudva magát tájékozni, hogy jobbra vagy balra induljon-e neki.

Végre is vaktában benyitotta az egyik ajtót, s azon keresztül egy sötét szobába jutott.

Tapogatózva végigment rajta, s az átelleni falon ismét egy ajtóra talált; de az be volt zárva. Kockáztatá, hogy a legelső zörejjel elárulja magát... Vissza akart fordulni, hogy a túlsó szárnyon próbáljon szerencsét; ekkor, amint tapogatózik, egy szőnyegajtó kilincse akad kezébe. — Megnyomja, az ajtó kinyílik. Valami szűk, sötét folyosó feketéllett előtte, egyedül az uraság magánhasználatára elkülönítve. Belépett. Mindegy volt neki, akárhová fog az vezetni; egy lépéssel odább jutand. A folyosó padlata puha pokróccal volt bevonva, léptének semmi hangja nem hallatszott. Végre ismét egy másik szőnyegajtóra bukkant, mely a folyosó túlsó felét zárta el. Az is nyitva volt. Benézett. A szobában nőcselédek aludtak, egy falra akasztott lámpa vetett körül világot.

Senki sem volt ébren. A szobában ismét két szőnyegajtó nyílt két ellenkező oldalra. Nem sok ideje volt válogatni, melyiket nyissa fel. Amelyikhez közelebb volt, benyitott.

Ismét egy másik hálószobában lelte magát. A szőnyegajtó a hálófülkébe nyílt. A hálótermet tejüveggel takart éji lámpa fénye derengé át homályosan. A tárgyak alig tűntek elő a félsötétben.

A hálófülke mélyén egy mennyezetes ágy volt, melynek virágos selyemfüggönyei földig le voltak eresztve. A halk álompihegés hangja tanúsítja, hogy ott alszik valaki.

A szökevénynek, amint hirtelen körültekintett, egy eszméje támadt: — az ágygal szemben egy nagy képrámát látott, fekete damasszal lefüggönyözve: a függönynek hosszú vastag zsinórja, mely annak felhúzását eszközölte, eszébe juttatá, hogy igen könnyű volna neki az erkélyről lebocsátkoznia, s akkor csak az lenne még a kérdés, hogy ha az őt észreveszi őt s futtában utánaló, eltalálja-e a golyó vagy sem.

Rögtön hozzáfogott, hogy e zsinórt lebontsa a rájáról, s midőn készen volt vele, a függöny lehullott a képről.

A szökevény ijedten tántorodott vissza. A kép, mely előtte állt, dermesztő iszonyattal töltötte el lelkét. Merev szemmel, elképedve bámult reá. Ha egy élő emberrel találkozik, az nem ijesztette volna így meg, mint amily halásápadást kergetett arcára ez a kép. A vér zsibbadzott ereiben.

Az életnagyságú arckép támláján egy kis fekete könyv hevert, annak tábláján ugyanazon képet látta. Hozzányúlt. Vonagló reszketéssel nyitá fel a könyvet, beletekinte, és e sorokat olvasá benne:

„Ma is boldogtalan voltam: ma is eszembe jutottál. — Ma is megsirattalak, ma is megbocsátottam neked...”

— Uram Isten Hol vagyok? — hörgé önfeledten a szökevény, s kiejtje reszkető kezéből a könyvet.

A támadt zajra megmozdultak az ágy függőnyei. Egy hófehér kar félretakarta azokat, s egy halvány női arc tekintte elő a selyemredők közül.

A kitekintő hölgy hirtelen, tompa elfojtott sikoltással veté magát vissza ágyába, amint ez alakot meglátta maga előtt. A szökevény rabruhája össze volt tépve és fenne a szökés viszontagságaitól, s véreahagyott arcára, merev szemekre s elsápadt ajkára iszonyat volt tekinteni e csöndes éjféli órában.

Egy szót nem tudott szólani, egy mozdulatnak nem volt ura. Lábai a földre gyökereztek.

Perc múlva ismét előtűnt az úrhölgy párnái közül. Most már éber lélekjelenléttel fordult az éjféli ijesztőhöz.

— Ne tartson tőlem — mondá neki —, nem fogok zajt ütni. Itt kulcsaim. Fogja. Amott a szekrényben állnak ezüstneműim. Íróasztalom nyitva: ott talál ön pénzt. — Vagy attól tart ön, hogy cselédeimet találok hívni? Várjon. Forduljon el kissé. Magam fogok önnel menni.

S eközben teljes önuralommal kapta magára könnyű kasmír éji köntösét, s szeméremőrző vigyázattal lépett ki ágya föggőnyei közül, rózsás lábacskaival hímzett papucsait keresve.

Olyan szép volt....

Hosszú fekete haja felbomlott fürtökben hullott alá lilimos vállaira, sötétével halvány arcát még fehérebbé varázsolva, kezével összetartá keblén a tapadó éji öltönyt, melyen keresztül a sebesen dobogó szív verése is látható volt. Egész arcán, magatartásában valami fönséges vala az a nyugalom, mely a segélytelen veszély pillanatában főntartotta lelkét.

— Jöjjön — mondá halkan az iszonyatos alakhoz fordulva, anélkül, hogy ajkai vagy kezei reszketnének: — Jöjjön. Magam fogok átadni mindent.

A megszólított minden szónál jobban-jobban reszketett. Szemei azon vadállati ijedelemmel voltak a hölgyre függesztve, mellyel a farkas szokott nézni az emberre, kivel véletlenül találkozott, s nem tudja, hogy elfusson-e tőle, vagy rárohanjon.

— Istenem, hát mit akar ön? — kérdé a nő megdöbbenve, midőn látta, hogy az ember nem akar helyéből mozdulni, s szemébe egy könny lopózott, tanújeléül, hogy lélekereje hanyatlani kezd.

E pillanatban az ijesztő alak összerogyott lábai előtt, s két kezét arcára tapasztva, elkezdte keservesen, fuldokolva sírni.

— Szentséges Isten! Kicsoda ön? — kiálta fel a hölgy, azon az erőszakosan suttogó hangon, melyen az elfojtott rémület beszél.

A szökevény fuldokolva fojtá vissza sírását, s föltekinte: de még mindig térdepelve maradt. Arcára a könnyek után nemesebb, emberibb kifejezés tért vissza. A képre mutatott.

— Egykor, valaha, — monda halkan — e kép eredetije én voltam; — most szökevény vagyok.

A nő ijedelmes sikoltással kapott szívéhez. Öröm, fájdalom, örült ijedség s tébolyító meglepetés vonaglott egy pillanatban keresztül lelkén. A másik pillanatban önfefedő szenvedéllyel rohant a férfi felé.

— Lajos!

Az elfordítá arcát, s karjait visszatartólag terjeszté ki felé.

— Igaz. Igaz — mondá a nő, szemeit lesütve, s megállt előtte búsan, mint egy szobor. A férfi még mindig térdelt.

— Az én kezem nem nyúlhat tehozzád — monda Lajos szomorúan. — Üdvömet elvesztém örökre. De mi

nekem a túlvilági üdv ahhoz képest, amit benned elveszték. Ó, mennyit szenvedtem, s mennyit fogok még szenvedni.

— Én is. Én is. — Rebeca a hölgy egy karszékre rogyva, s könnyáztatta arcát kezeire hajtá.

A szökevény halkán suttogá:

— Ismered vétkem nagyságát: lehetetlen hogy szeress. Ismered szerelmemet irántad: lehetetlen, hogy gyűlölj. Ugye jó lesz mindkettőnkre nézve, ha meghalok?

— Ha meghalunk. — igazítá ki a hölgy.

— Ah, a börtönben nem lehet meghalni. Olyan soká élél ott az ember; s a halál is rút ott, mint az élet. Ki kelle törnöm onnan. Hiába is maradtam volna tovább, nem javultam semmit. Lelkem most is olyan vad, mint volt akkor, midőn megtudtam, hogy téged megbántott valaki, s amint megöltem akkor, megölném azt most.

— Ó, ne szólj így.

— Vétkemért meg tudok halni. Ezzel tartozom neked, tartozom megbántott Istenemnek. Megteendém. Még egy utolsó szót. Tudtad, hogy én e börtönben vagyok?

— Azért jöttem ide lakni, hogy közel legyek hozzád.

— Te voltál azon ismeretlen hölgy, ki börtönömben napról napra gondoskodtál rólam.

A hölgy némán inte.

A szökevény nagyot sóhajtott.

— Gyanítám. Légy áldva érte. Emlékezzél reá, hogy e gondolat boldoggá tesz halálom órájában.

Ezzel fölkel a férfi, s indul kifelé.

A hölgy útjár állta gyöngéd erőszakkal, s megragadta kezét. Annyi édes érzelem volt szavaiban, midőn ezt suttogá: „én megbocsátottam neked.”

— Köszönöm. Köszönöm, Ilona! Ó, mi rég volt, amidőn e nevet kimondtam! De ha te megbocsátasz is, ha megbocsát az Isten, az emberek nem bocsátanak meg soha.

— Hallgass rám. Még van egy út, mely bűnbocsánatra vezet. Van egy gondolat, mely megtisztít. Van egy mód, mely visszaád az életnek, az emberiségnek, a becsületnek és — nekem.... Ez a csatatér. Hazánkat ellenség bántja. A zászlók ki vannak tűzve: eredj oda. Ha elesel, úgy sírod meg van áldva, emléked meg van siratva. Ha visszatérsz, az egész hon egy bűnbocsátó kezet nyújtand feléd; — nőd — egy szerelemtől reszketőt.

A férfi imára kulcsolá kezeit.

— Isten, Isten! Te angyalodat küldöd hozzám, hogy felemeljen. Te a dicsőségen keresztül nyújtod felém irgalmad olajágát. Elmegyek érte a tűzbe és halálba és elhozom azt, vagy ottmaradok, ahol az terem.

Csók és csókokkal halmozá el a kezet, mely megmutatá neki a tűzön keresztül az égbe vezető utat.

— De így nem távozhatol — szolt Ilona, férje öltözetére mutatva. Felötlenél. Jer velem. Öltönyeidet, miket egykor viseltél, mind ereklye gyanánt tartogattam meg: most vedd hasznukat. — S azzal egy ruhás szekrényt nyitott fel, melyből kiszedte a hajdan viselt öltönydarabokat; amiket férje egyenkint felöltött, akként tűnt ki mindinkább a hasonlatosság közte és amaz arckép között.

Ilona mégis nagyon megváltozottnak találta őt.

— Hogy meghalványultál; milyen beesettek arcaid....

— Megnőtt szakállam teszi azzá. Te most is olyan szép vagy!

— Senki sem fog így reád ismerni. Burkolózzál jól köpenyedbe. Vedd e pénzt mind. Szükséged lesz rá, hogy gyorsan utazhassál. Rögtön fogadj gyorszekeret, s siess le az Alföldre. Keresd fel Kiss Ernő tábornokot, s jelentsd magadat álnév alatt önkénytesül. Le fognak vinni Szenttamás alá. A táborban nyomodat vesztik, akik keresnek; míg egykor ismét visszatérhetsz dicsőséggel, s

nevedet büszkén vallhatod be. — Akkor — újra találko-zunk.

— Mához egy évre kivívom magamnak vagy az életet vagy a halált.

— Most siess a házból kijutni. Még éjjel van, mindenki alszik. Fogd e kulcsot: az udvar hátulsó részében van egy kis négyszögletes ajtó, azon észrevétlenül kimehetsz a mellékutcába. Odáig vezetni foglak, hogy el ne tévedsz az utat.

Ezzel Ilona gyertyát gyújtva egy kis kézi gyertyatartó-ban, megfogta férje kezét, s őt néhány szobán keresztül-vezetve, egy rejtekajtóhoz vivé, melytől keskeny csiga-lépcső vezetett le az udvarra. Ott elbúcsúzott tőle, megszorítá kezét, s maga az ajtóban maradva, ott várt, míg férje az udvarra leért.

Hallá, mint kopog végig a kövezeten.

— Lassabban — szólt aggodalmasan suttogva. Azt hívé, hogy az hallani fogja a hangot.

Már hallá, hogy az ajtóhoz ért, s a kulcsot a zárban megfordítá, midőn a sötétben hirtelen fölkiálta egy hang: „tolvaj!”, s utána több lármahang keletkezett minden oldalról: zajos kiáltások „tolvaj! fogjátok el!” — S egyszerre több lámpa fénye világítá meg az udvart.

A grófnő leskelődő szobalánya észrevéve, hogy úrnője hálószobájában szokatlan nesz van: éji időben ajtók nyitása és csukódása. Rögtön felkelt, és sietett azt hírül adni a kapusnak: ez felkölté a többi férficselédeket, s midőn Ilona férje a kis ajtóba ért, négy férfi rohant egyszerre reá, tolvajt kiáltozva.

Ilona szédülni érzé agyát.

Férje azonban e megtámadtatásra hirtelen visszafordult, a hozzá legközelebb jutottnak a kezéből kicsavarva az ellene fordított husángot, ezzel legelső dolga volt minden lámpást összetörni, s amint aztán sötét lett, nem

lehető egyebet hallani, mint a dulakodást, hangos puffanásokkal s azokat követő jajszóval vegyítve.

Az üldözött kemény férfi volt: az egész cselédnépet néhány perc alatt elverte magáról; s a kezében fogott bottal, mint a szélmalommal védve magát, sikerült az ajtóig hátrálnia és azt kinyitni, amidőn a kapus rikácsoló hangjai kiálta: „Fussatok az örökért! Kiáltatok ki az utcára!”

Ilona összeborzadt. Ha férjét üldözőbe fogják, elveszett. Hirtelen elfeledve mindent, csak férje veszedelmét látva maga előtt, felszakítá az ablakot, melyen keresztül a jelenetet nézte, s a magasból alávilágítva, lekiálta.

— Bocsássátok őt szabadon!

A cselédek szemtelen pofákkal fordultak a hölgy felé; gúnyosan vigyorogva föl rá.

A férj észrevette az arcátlan csúfondároskodást, s arca elsápadt a dühtől.

— Mit akar az asszony? — kiálta föl magán kívül. — Nekem semmi közöm önhöz. Én tolvaj vagyok. Lopni jöttem.

— Úgy le kell löni. Hozd a puskámat! — rikácsolá a kapus.

— Megálljatok! — kiálta Ilona kétségbeesve, félre onnan! Senki se merje bántani. Bocsássátok útjára. Én parancsolom!

— De hát ki ez az úr? — dűnnyögé a kapus.

— Azt én tudom.

— Hiszen, ha úgy van — felelé a kapus szemtelen meghunyászkodással, — úgy gyerünk aludni. Köszönjük az ütlegetek! S még gúnyolódó bókkal hajtá meg magát a menekvő férj előtt, s aztán Ilona grófnéra vigyorgott fel, sértően egyetértő arc- és kézmozdulatokkal.

— Gazember! — kiálta a menekvő önfeledt haraggal, s úgy üté arcul ököllel a vén faunt, hogy az leesett a földre, s aztán még egyet rúgott rajta.

— Siess! az Istenért, siess! — sikolta Ilona, kétségbeeséstől könnyezve.

A menekvő felszakítja az ajtót, s eltűnt az éj sötétében.

— Ki vagy? Megállj! — hangzott nemsokára a várkapuban.

Aztán csönd lett az éj. A férj megmenekült.

IV.

Egy év lefolyt. Langy májusi éjszaka van. A császári seregek visszavonultak egész Győrig; csupán Buda vára maradt általuk megszállva: azt a magyar seregek körülfojták.

Pest utcái sötétek. Egyetlen lámpa sincs meggyújtva, az ablakokban nincsen gyertyafény; minden csendes. A lakosság kiköltözött a városból. A családok a városligetben ütöttek tanyát. Benn a városban csend és sötétség az úr.

De távolabb, a Duna partján, ott fény van és élet. Száz meg száz őrűz világít a budai hegyek erdős oldalain, mintha csillagok szálltak volna le a hegyekre pihenni.

Egy őrűz körül fiatal honvédtisztek heverésznek, puncsot készítve; néhány az egész ledöntött szálfán ül, más a pázsitot választá éjjeli nyughelyül; egynek arany gallérja van, törzstiszt. Most hivatalból rumot éget a puncshoz cseréptálban.

Ha jól szemügyre vesszük, ismerősünkre találunk benne. Ő azon demokrata, kivel Ilona grófnő estélyén találkozáink. Akkor még nem volt katona, hanem egy ilyen esztendő sokat csinál az emberből.

— Jó estét, bajtársak! — szólt egy újon érkező tiszt, szürke köpenybe burkoltan, félszeme selyemkötelékkal elfödve.

— Fogadj Isten! — viszonzának a körben ülők. Senki sem látszott ismerni; hanem azért a katonavilágban mindenki pajtás.

— Úgy látszik: már te sem ismeresz rám? — Szólt az érkező a demokrata vállára ütve, s annak arcába tekintve.

— A, dehogynem! — kiálta fel az csodálkozással. Te Gyula gróf vagy.

— Szép vagyok így félszemmel, úgy-e?

— Hol hagytad a másikat?

— Kiütötték biz azt Szenttamás ostrománál ablakostul együtt.

— No de hozott Isten közénk.

— Csakis azért jöttem ide, ha valahogy ezt a másikat is ki tudnám üttetni, akkor aztán teljes jogcímem volna a mulatság végén koldulni menni.

— Pompás találkozás. Poharat, fiúk, a vitéz bajtársnak. Minő véletlen összejövétel.

— Még csak gróf Kanizsay hiányzik közülünk, hogy együtt legyünk. Csodadolgokat beszélnek az öreg legényről. Mindig sír-rí a sok vérontás felett; hanem azért mindig ő nyargal elöl a csatában. Mondtam én, hogy „vas a feje” az öregnek.

— Dejszen, ha vas lett volna a feje — szólt Gyula gróf kedélyesen letelepülve a fűbe, akkor ő vitte volna el a golyót, nem az őtet.

— Mit beszélsz! — szólt az elébbi, a tréfából egyszerre a szánalomra alászálló hangon.

— Leütötte biz annak a fejét egy osztrák ágyúgolyó, olyan csinosan, hogy maga sem vette észre; még azután is rajta maradt a lovon, kezében a kantár, öklében a szablya, s úgy kergette fej nélkül az ellenséget.

E hír nagyon lehangolta a demokrata kedélyét.

— Tehát csakugyan azért jöttél fel Budapestre, hogy Budavár ostromában részt vehess?

— Első voltam a szenttamási sáncon; itt is az akarok lenni — szólta a kérdezett, szivarát meggyújtva a tűznél.

— De már arra én praenumeráltam, bajtárs — szólalt meg ekkor egy férfi a beszélők háta mögött: egy fiatal alezredes, ki a fűben heverészve nézte eddig a csillagokat.

— Ki az az „én”? — kérde a félszemű felfortyanva.

— Én!

Gyula gróf hátranézett a megszólalóra, tréfás büszkeséggel.

— Kemény gyerek az! — bizonyítja a demokrata. — Közkatonából lett alezredessé.

— Bizony magam sem tábornokból lettem azzá, — szólta a félszemű.

— Akármiből s akármivé lettél, de oda nem szállsz be előttem — állítja a sötétben heverésző.

— Hinni, vagy fogadni! ez a lovag jelszó! — monda a félszemű, kezét eléje nyújtva.

— Akármibe! Egy millióba! — viszonzá az, belecsapva az eléje nyújtott tenyérbe.

— Te! Én élelmezési biztos nem vagyok, hogy olyan sokba fogadhassak; hanem áll száz arany.

— Azt megisszuk áldomásnak.

A félszemű azzal egy szemével élesen tekintett a fogadótárs arcába... Ez Ilona férje volt.

— Te! — dörmögé a félszemű. — Nekem úgy tetszik, mintha láttalak volna már valahol.

— Az meglehet, hanem én nem láttalak téged sehol.

— Hasonlítasz valakihez, akiről nem örömet beszéllek. Egyébiránt magam is úgy érzem, mintha el kellene vesztenem ezt a fogadást. Sohasem jutott még csata előtt eszembe az a gondolat, hogy hátha meg fogok halni, és most nem tudom kiverni a fejemből. Már most csak azért is nekimegyek. Megjárom, ha otthagynom a fogamat. Kedves nagybátyámnak megint nevenapja lesz akkor.

Lajos szíven egy ijesztő gondolat villant e szóra „megint”, keresztül.

— Ki az a te nagybátyád? — kérdezé Gyulától közönyösen; pedig jól ismeré azt az embert, hanem az eseményt akarta megtudni.

— Örülj, ha nem tudsz róla semmit, — szólt Gyula, szivarát a tűzbe vágva; — egyébiránt kész vagyok öt előtted leírni, ha megígéred, hogy megszerzed a fülét a múzeum számára, hogy legalább legyen belőle valami az országban.

— Csak azért kérdeztem, hogy miféle ember lehet az, akinek kétszer is van nevenapja egy esztendőben?

— Hát az csak úgy volt pajtás, hogy öregapámnak egy valóságos angol végrendeleténél fogva az a derék ember tavaly Ilona húgomtól minden vagyonát elperelte, amiért egy éjjel a szegény asszonytul kijönni láttak egy becsületes embert. — Nevetséges! — Hisz ő is csak asszony, mint más!

Lajosnak félre kellett vonulnia a tüztől, hogy ne lássék arcán az indulatok tusája, mely e pillanatban egész lényét fölháborítá.

Nem kérdezősködhett tovább, anélkül, hogy neje tiszta nevét pajkos tréfáknak kitegye, vagy magát elárulja.

Egész éjjel nem tudott alunni; lement a vár bástyái alá, oly közel, hogy az örök rálövöldöztek. Reszketett a vágytól, minél előbb bennlehetni a várban, s megtudhatni, mi történt feleségével.

Annyit tudott, hogy a nő még többet szenved, mint azelőtt, és mindazt ismét ómiatta.

V.

Néhány nap múlva megkezdődött Budavár végső ostroma, az elkeseredés hősiségével az egyik oldalról, a

kétségbeesés makacs dühével a másikról. Rengett a föld, vöröslött az ég, mennydörgött a levegő. Budapest lakosai szétfutottak a két városbul; az izzó tűztekek hullottak a paloták tetőire, s az utánuk támadó égés tüze rémvilágot vetett a gomolygó fellegekre.

És ott, hol legnagyobb volt a veszély, hol legvadabbul lobogtak a lángok, ott csoportosult össze legtöbb ember: — nem oltani, de szítani a tüzet; nem egymást menteni, hanem egymást öldökölni.

Az égő házsorok világánál elkeseredett harc folyott. Míg a bástyákon tört rések romhalmazain férfi férfi ellen küzdött, vezér vezér ellen, addig a fehérvári kapu felőli bástyafalakhoz lábtókat támasztottak az ostromlók, azokon kapaszkodtak felfelé.

A bombák, granátok pattogtak fejeik fölött; a bástyákon álló lövészek minden golyója talált. Az ostromlók golyózápor között haladtak föl a lábtókon.

Két egymás mellé állított lábtó előtt két ifjú tiszt szorít e pillanatban kezét: Gyula és Lajos.

Lajos, mielőtt a halál hágcsőjára lépne, odafordul bajtársához, s halk, indulattól reszkető hangon e szót súgja fülébe:

— Azon férfi, ki Ilona testvéredtől kijött amaz éjjel, én voltam. Ismersz-e most?

Gyula elértőleg szorítá meg Lajos kezét, most már jól ismert rokonáét, s valamit szólt hozzá; de hangját elnyomá egy irtóztató roppanás, mely mérföldekre megrendíté az álló földet, s az ostromlókat sűrű lőporfüsttel s hulló kövek és gerendák darabjaival borítá el egy pillanat alatt. A várkapu alá fúrt tűzakna repült a levegőbe.

— Előre! — hangzott fel erre az egész harcvonalon. A harci düh lángolt minden arcon; még a haldokló is azt kiáltá: „előre!”

Legelöl látszott a lábtókon haladók között a két ifjú tiszt. Sebesen haladtak fölfelé. Egyik sem bírta megelőzni a másikat. Mosolygó arccal valami tréfás párbeszédet folytattak egymással. Gyula egyes szemüvegét még éppen maradt szeme elé dugta, s úgy nézett elleneivel farkasszemet. Lajos rákiálta: „a másik elé csíptesd, emezzel úgyis látsz!” Gyula elnevette magát.

E pillanatban, midőn csak néhány lépcsőfoknyira voltak már a bástyaoromtól, mindkettő erőfeszítéssel törekedve szomszédját megelőzni, a védők tömegéből egy pusztító sortüzelés ropogott le az ostromlók seregére, egy pillanatra fehér füstfellegbe burkolva a legközelebb levőket. Amint a füstöt a másik percben elkapta a szél, Lajos már a bástyaormot fogta meg kezével, s visszatekinte társára, kit nem látott többé maga mellett.

Gyula ott állt néhány hágcsőfokkal alább. Egy kezét mellére szorítá, feje hátrahajlott.

— Megnyerted a fogadást, bajtárs, — kiálta Lajos után, elhaló szóval: egyet mosolygott, összerázkódott, keze lecsúszott a hágcső fokáról, s holtan bukott le az utána jövők vállaira.

Egy óra múlva a vár be volt véve.

Lajos azt sem várta, hogy lerakják a fegyvert, futott végig a vár főutcáján: itt-ott lőttek még rá, másutt éljeneztek: — nem látott, nem hallott.

Néhány perc múlva a börtönnel szomszédos ház előtt áll. Rútul meg volt az rongálva: egy teke keresztül-kasul tört rajta, s amint a bomba kiütötte az egyik oldalfalát, meglátszott a szobában az összezúzott zongora, melyen Ilona szokott hajdan játszani.

Bezörgetett a kapun.

Sokáig nem jött senki azt kinyitni.

— Nyisd ki, héj! — kiálta Lajos, — vagy az ablakodon megyek be!

A rivallgásra előcsoszogott nagy félelmesen a kapus, s reszketve nyitá fel az ajtót. Még belülről elkezdett szabódni, hogy azért nem jöhetett hamarább, mert a pincéből kellett előkászolódnia.

— Ismersz-e, vén gonosztevő? — kérdé tőle Lajos, amint a kapun belépett.

— Kérem alássan, — rimánkodék a nagy húsdarab, s elkezde sírni. — Én nem csináltam semmit. Én egy puskát sem lőttem ki.

Lajos nem bírta a kacagást elfojtani.

— Azt nem kérdeztem, lajhár! Arra felelj, hogy emlékezel-e még rám?

A kapus, látva, hogy nem eszik meg, magához tért ijedtéből, s megnézve a hívatlan vendéget, szomorúan felele: „Igenis, arról a pofonrul, amit tavaly ilyenkor volt szerencsém kapni nagyságátul”.

— Háládatlan rinocérosz! hát arról nem emlékezel rám, hogy kenyerezen híztál meg?

A kapus hátratántorodott ijedtében.

— Szentséges Isten! Salomvári gróf úr!

— Hol a feleségem?

A kapus reszketett, mint a nyárfalevél.

— Elment innen lakni Sávolyba.

— Abba a rongyos faluba! — kiálta Lajos ingerülten.

— Falura kívánkozott.

— Befogod a szádat, vén áruló, kém! Nem nagybátyja vette-e el mindenét?

A kapus körül forgott a világ.

— Gyere velem csak ide a szobádba. Mindent tudok.

Az ember hagyta magát vinni gallérjánál fogva.

— Tudsz-e írni?

— Igenis. Igen szépen.

— No hát ülj le, és írd szépen egy bizonyítványt, melyben elismered, hogy az a férfi, aki most egy éve Ilona grófnőnél találtatt, én voltam, a grófnő férje.

— Kérem alássan — hebegé a kapus.

— Ne szólj belé! — ordíta haragosan Lajos, s azután elmosolyodott az ember ijedelmén. — Te! az orrod most is ferde attól a pofontól, amit tavaly kaptál. Vigyázz, hogy helyre ne igazítsam az idén!

A megszeppent ember írta, amit Lajos tolla alá mondott. Az okiratban apróra bevallott minden kémkedést, árulkodást, amit Ilona cselédsége úrnője ellen elkövetett.

— Van itt még valaki? — kérde Lajos széttekintve.

— Igenis. A feleségem — felelt a kapus, egy a szögletben reszkető tömegre mutatva, melyet is Lajos rögtön nyakoncsípett, s odacipelt az íráshoz. — Írd alá te is!

— Nem látom pápaszem nélkül az írást — sápitott a némbér.

— Vidd hozzá közelebb az orrod! — förmedt rá Lajos, s hogy segítsen rajta, odanyomta fejét az íráshoz.

Az asszony is aláírta. Azzal Lajos eltevé az iratot.

— Már most üssön belétek a magas mennykő!

A házaspár megköszönte alázatosan, hogy nem ő maga vette magának ezt a fáradságot.

— Nagybátyánknak pedig izenjétek meg, hogy köszöntetem! A fülét már odaígértem a múzeumnak, hát csak iparkodjék velem találkozni!

Néhány pillanat múlva Lajos a Szent György téren állt, a diadalmas csapatok sorában, hol a hadvezér önkezűleg tűzte fel mellére a vitézség érdemrendét. Egy jutalmat kért csupán, néhány napi távollétre engedelmet.

Még azon órában lehet látni, amint nyargalva vágott végig a poros országúton Fehérvár felé.

— Közelíték! közelíték! — mondogatá magában a vágató lovag. Nemsokára látni foglak, s azután — boldogok leszünk.

Szenvedtél miattam sokat. Én is sokat kiállottam. Túrtem nyomort, büntetést s ami több volt mindezeknél: a te távollétedet. De most vége minden fájdalomnak, ezután — boldogok leszünk.

Egyszer vétettem halálosan, azért százszor kerestem fel a halált, dicsőséget találtam helyette. Nevemet, mely a tiéd is, amit kimondani átok volt és viselni szégyen, diadalkiáltás közt hallottam újra emlegetni. Kezemről a bűn vérfoltját saját vérem mosta le becsületes csataterén... Ezentúl boldogok leszünk.

Megbocsátott Isten, ember: megbocsátottál te is. Múltam, mint egy szörnyű álom, átadva a feledésnek: nevem tiszta, lelkem nyugodt, hazám dicső. Egy egészen új élet kezdődik velünk, amelyben... boldogok leszünk.

Öt év óta mindennapos bánatom voltál, ezentúl mindennapos örömem fogsz lenni. Gyalázatod voltam eddig: büszkeséged leszek ezentúl.

Az ég derült volt, a mezőkön nyílt a virág, a falukon kiálltak az utcára a vén emberek és a kisgyermekes éljentes kiáltoztak az elrobogó után. A kútra járó pórleányok ajkairól hangzott a nemzeti dal, s a házak ereszei alól lengtek a nemzeti zászlók. A vágató lovag csak saját lelke napfényes gondolatjait látta mindezekben.

— Jövök, jövök...

A mén repült: hegyek, völgyek, falvak maradtak el nyomában, szemközt jövő szekerek kalaplevéve köszöngettek az érdemrendes lovag elé. Egy csoport galamb repült vele sok ideig egyirányban, le-leszállva előtte az

úton s ismét fölreppenve, ha hozzájuk elért; a nap hévvel ragyogott le a tiszta kék égről. A lovag szívében szerelem volt és dicsőség.

Délután a láthatáron sötét felhők kezdtek felhúzódni, s a megszorult nap heve égetőn sütött alá.

Lajos az egész napi lovaglás után át volt izzadva, s amint a levegő mind nyomasztóbb hévvel kezdte átfúlni, eltikkadtan leszórt magáról minden felöltönyt, s alig várta, hogy valami emberi hajlékhoz érjen. A legelső parasztházhoz beköszönte. Egy ital vizet kért égető szomja ellen.

A ház lakója, egy öreg anyóka, kihozott neki egy zöldmázos bögrét. Lajos az utolsó cseppig kiitta, ami benne volt. A távolból már lehete hallani a közlgő zivatar morduló fenyegetőzését. A sötét felhők már a fél eget elfoglalták: olykor egy-egy villámtól megvilágítva. A távolban zúgtak a fák.

— Ítéletidő lesz, vitéz uram; monda a jámbor öregaszszony. Maradjon nálunk, míg átmegey a zivatar, ne menjen ma tovább.

— Köszönöm, jó néne, — szólt a lovag, sietős utam van — s azzal sarkantyúba kapta lovát s elrobogott.

Fél óra múlva utolérte a zivatar. Az izzasztó hőség után egyszerre porkavaró hideg vihar támadt, s a lovagot vágta a jéggel elegy zápor a közel erdőig. Csak itten jutott eszébe köpenyét kibontani és magára venni. Egész eddig sokkal derültebb gondolatokkal volt lelke elfoglalva, hogysen a zivatarban magára tudott volna gondolni.

A zápor és mennydörgés után nem tisztult fel az ég, hanem egészen beborult, s lassan országos eső kezdett folyvást esni.

Mire Lajos a legközelebbi faluhoz ért, facsaró vízzé ázott minden öltözéke. Egészen áthűtötte magát, a vizes öltönyök testéhez voltak tapadva. Valami nyugtalanító

zsibbadás kezdett eluralkodni érzékein. Kezei reszkettek néha.

Szinte lebukott lováról, oly gyöngének érzé magát. Lehajlott lova nyakára: lélegzete oly forró volt, a paripa minden mozdulatánál lüktettek fejében az erek. „Csak előre, csak előre!” mondogatá magában a lovag. Szemei előtt összefolyt már a világ, arca és feje lángolt, míg kezei jéghidegek voltak. Az eső verte folyvást. Csak előre. Csak előre.

Minden lépése a ménnek egy század volt reánézve, minden lépten nőttek fájdalmai, a test emésztő láza.

„Csak egy pillanatig még!” Nyögé a vágató lovag, erőszakosan összeszedve hanyatló erejét. „Csak egy pillanatig még, azután — boldogok leszünk.” S nemsokára megpillantá az eső fátyolán keresztül ama falu tornyát s a vén kastély tetejét, melyben élte kincse rejlik. E tekintet feledteté szenvedését.

— Jövök, jövök, édes angyal. — Rebegé megtörő hangon. A paripa már az első házakhoz ért. Lajos a pillanatokot számlálta, amik még hátravannak. Elérte a templomot. Még egy perc. Most a kastély udvarán van. Le akar szállni lovárul, s eszméletlenül esik le róla.

Ott volt már, ahova vágyott. Midőn fölnyitá szemeit, feje szép hitvese karján nyugodott. Valami enyhítő balzsamot érte homlokára hullani. Az ő csókjai voltak azok.

— Férjem! Szerelmem! — szólt a nő, öröm és kétségbeesés hangján.

— Eljöttem hozzád — rebegé a férj, tompa, ércetlen hangon. — Eljutottam, ahova kellett. Nevemet visszavítam. Isten és törvény megbocsátott. Azt hiszem, boldogok leszünk.

Elhallgatott. Érzé, hogy meg fog halni.

— Azok leszünk — szólt hévvel Ilona, átkarolva szenvedő férjét. — Éltem minden pillanata a te boldogsá-

godnak lesz szentelve. Isten azért szabadított meg téged, hogy ismét boldog lehess és az enyim.

— Az Isten igazságos — mondá a szenvedő, mély, bánattörte hangon. — Megengedé, hogy éltem nagy hibáját küzdéssel, szenvedéssel helyrehozzam, megengedé, hogy a gyalázatot, mit rád tetéztem, lefizessem, megengedé, hogy ismét lássalak; — de azt, hogy boldogul éljen egy bűnös, azt Isten nem nézheti el. Elég, ha boldogul enged meghalni.

— Te nem halhatsz meg! Egyetlenem! — zokogott a hölgy szenvedélyesen. — Most lettél csak az enyim, nem veszthetlek el most!

— Néhány óra előtt százan hullottak el mellettem — engemet kikerült a halál: a golyózapor közt megálltam sértetlen... Most már célnál vagyok, — láttalak, — öleltél. — Most a szélnek egy lehelete elvisz.

A nő indulatos sírással veté magát a haldokló keblére.

A hős férj mindig töredezőbb hangon beszélt.

— Itt — keblemen — az érdemrend. Alatta egy irat, — mely téged illet. — Mutasd fel mindkettőt a világnak, — legyen kiengesztelve irántunk.

E pillanatban érkezett az orvos. Megtapintá a beteg üterét, és valami cseppeket adott be neki.

Ilona térdein rimánkodott neki összekulcsolt kezekkel, hogy szabadítsa meg férjét. Az orvos némán vizsgálta gyógyszerere hatását a beteg arcán. — Az lassankint enyhébb, nyugodtabb kezde lenni. Ilona megtapintá gyöngyöző homlokát. Forrósága elmúlt, láza lecsillapodott.

Nem volt már az ő számára gyógyszer a földön.

— Hogy érzed magadat, én lelkem? — kérdezé tőle Ilona, életmarasztaló hangon.

— Szeretlek,... boldog vagyok... — rebege az.

És meghalt.

Abban az időben nagyon könnyen haltak az emberek.

4. A VÉRONTÁS ANGYALA

A közép-amerikai szabadságharc idejéből

I.

Acapulco fölött fekete volt az ég. Egy csillag sem ragyogott.

Jó volt nem látni az égnek, mik történtek itt alant a földön.

Emberek, kik szeretet, barátság közt öszültek meg egy földél alatt, egy város határán belől, kiket vérség, rokonság, hála, kötelesség fűze egymáshoz, kik megszoktak együtt érezni bánatot, örömet, egyszerre, mint egy vészett lélek leheletétől megtébolyodva, elkezdtek egymásnak irtására esküdni össze, s véres gyűlölettel szítták tele lelküket azok iránt, kik nem vétettek ellenük soha.

Szent Eustach napja volt. A kreolok templomba gyülekeztek, mint mondták, isten tiszteletére. De benn nem hangzott az isten beszéde, nem szóltak az orgona sípjai — vad férfihang beszélt nagy kegyetlenül szörnyen eljövendő dolgokat, s hangzott néha-néha rémes ritmuskban a hadizenő kreol dal.

A város többi népe nyugton volt. A lakosok, kik látták az itt-ott kivilágított ablakokat, s a templomba siető mogorva népet, mondák magukban: nagy innepök van a kreoloknak ma, s tovább nem törődtek vele, elmentek alunni.

Éjfél felé megkondult a vészharang. A templom ajtója megnyílt, s kezdődött az ünnep.

Vad ordítással rohant a fanatizált nép alsó szomszédjai házára, s mintha rég rejtegette bosszút kellene megtorol-

nia, oly elkeseredéssel, oly dühvel gyilkolt le mindenkit, kinek ablakában gyertyavilág nem égett.

Ezzel különböztették meg házaikat a többiektől a kreolok, tartva tőle: hogy tulajdon népok, félreismerésből, fel ne prédálja egymás háza népét kölcsönösen.

Pár óra alatt a spanyol lakosság nagy része legyilkolt, csak egy kis csapatnak sikerült a mocsárokon keresztül szekereikre kapaszkodott hozzátartozóikkal megmenekülhetni. A sötét éjben azokat is sokáig üldözik, s mikor már a városban elcsendesedett a zaj, a vijjongatás, a harangszó elnémult, még akkor is lehet hallani a mocsárok közül egyes kétségbeesett sikoltásokat.

Tán egy szekér belemaradt az ingoványba, s a rajta veszett menekvőket fojtogatták egyenként a vízbe.

Elhangzott az is. S azután nem jajgatott senki többé. A kivilágított város több helyein zeneszót lehet hallani, s a táncolók vidám kurjantozásait.

Éjfél után két óra felé egy szekér döcögött végig a város főutcáján. Benne egy férfi ült, köpenyébe húzódva, s kíváncsi csodálkozással figyelve a szerte kivilágított ablakokra, s a kitörő vigalom hangjaira.

Megáll tulajdon háza előtt szekérével, s megütközve látja annak ablakait is kivilágítva mind, s benn hallja a zenét, a táncrobajt, az ujjongatást.

Odalopózék ablakához csodás aggodalommal eltelve, benéz kémlő szemekkel, s egy csoport ismerős arcot lát meg ottan, kik az ő poharaiból nagy danolás közt isznak, s oly dühvel járják a táncot, egy közepre állított bőrduda körül, mintha mindnyájan örültek volnának. Mind régi ismerősei a városból.

Az ember nem tudva az előzményeket, azt hitte, hogy álmodik.

Majd egy néember kezdett szemébe tűnni, ki a legkicsapongóbb jókedvvel járt kézről kézre a vad mulatók közt, nevetve, kacagva és versenyt dalolva valamennyivel.

A jövevény sokáig nem bírt ráismerni az asszonyra.

Tulajdon felesége volt.

— Megálljatok! — ordítá belépve az orgiák házába, nem tudva: hogy mit fog tenni, mit fog mondani, de űzelve valami belső kínzó hévtől, melynek számára a düh kevés kifejezés.

— Megálljatok! — kiálta, minden ízében reszketve — mit csináltok itt?

A meglepett vigadók szétugrottak ijesztő arca elől. A legbátrabbak is elsápadtak, midőn közöttük halálfehér arccal megállt, és sokáig nem mert hozzá egy is közeledni.

Bántatlanul ment egész odáig, ahol felesége volt. Egy szép, piros, fekete hajú, fekete szemű asszony, kinek arcán kővé meredt az idétlen vigalom kifejezése.

A férj megömlő tekintettel nézett az asszony szemébe:

— Le térdre előttem!

Az asszony nem mozdult.

— Térdre, nyomorú! — ordítá a férj, s arcul vágta a némbert, hogy az a földre bukott előtte.

— Megállj, kutya! — kiáltának ekkor minden oldalról a reárohanó kreolok, s egyszerre tíz kéz ragadta meg a férfit.

Tusába eredett velök, egynek közülök megkapta a torkát, s el nem ereszté, míg le nem tiporták a földre, oda is maga után rántotta, s csak akkor bocsátá el, mikor már megfojtotta.

Ott megkötözték, egy szegletbe rúgták, s azután körül álltak.

— Mit akartok, mi bajotok velem? — kérdé a férfi véres szájjal.

— Mit? nézz körül. Veszed-e észre, hogy akik itt vannak, egytől egyig kreolok, felele neki egy magas,

összenőtt szemöldökű, fekete képű mesztic, hideg boszszantó dühvel állva meg a lekötözöttel szembe.

— Én nem vagyok az. Mi kötötök hozzám?

— Kérdezd meg szomszédjaidat, vagy ne restelted volna megkérdezni, mikor a kapun bėjöttél: hogy mi ünnep van ma, most tudnád: hogy az a spanyolok kiirtásának ünnepe! Te is spanyol vagy, utósó e városban. A többi már meghalt, — minthogy te utolsónak maradtál, szabadságod van választani: hogy minő halállal halj meg.

— Hát te hóhér vagy, — Basilisko?

— Én nemzetem választottja vagyok.

A megkötött férfi képtelen megvetéssel arcul köpte e szóra a hozzá beszélőt.

— Hah! ember! — Ordíta fel dühében a meggyalázott. Ezért vért fogsz sírni előttem!

— Én? sírni? Láttál engem valaha sírni? Megölhatsz. Kínozhatsz, széttéphetsz izenként, elég sokan vagytok hozzá, de sírni nem látsz, habár dühödben megvesznél is előttem.

— Én megteszem, hogy sírni fogsz. Tudd meg: hogy én vagyok az, ki nődet elcsábítottam, s kiért tégedet elárult.

— Az neked gyalázat, nem nekem.

— Rokonaid halva vannak mind.

— Jobb nekik az utcán halva feküdni, mint veletek egy levegőt színi.

— Vagyonod elpusztult.

— Pusztítsa el Isten, aki osztozott benne.

— Hm. Te hidegvérű embernek látszol, Leon, — beszélt tovább Basilisko. — Neked egy szép leányod is volt.

Leon megrázkódva tekintte rá e szóra.

— Úgy tartom, hogy Olivának hitták — folytatá Basilisko, kiszámított kegyetlenséggel vontatva a szót.

— Mit akarsz mondani? — kérdé remegve az apa.

— Igen szép leány volt. Mondhatom. Ugye azt magad is elismered, hogy igen szép volt.

— Vessz el! Mit akarsz?

— Olyan fiatal volt még, és már hat kérője volt neki.... nem tudott közülök választani, egyik derekabb fiú volt, mint a másik.... Mit tehetett szegény?... Feleséged az első asszonytól maradt lyán sorsába nem szólhatott bele.... utóbb is én állítottam hegyére a Kolumbus tojását... Én férjhez adtam a lyánt... Sajnállok, hogy a menyegzőről elkéstél....

— Verjen meg az Isten súlyos balkezevel! — ordíta fel kétségbeesetten a lekötött apa, s arccal a földre veté magát, és zokogott keservesen.

— Emeljétek föl hát — szólt Basilisko —, hadd lássuk mint sír az, aki most próbálja először életében. Sírj, Leon, te pedig, nigger fújj abba a dudába, zenekíséret mellett hadd sírjon.

S azzal elkezdtek az ittas emberek gúnyos hahotával s csúfoló mozdulatokkal körültáncolni áldozatjukat, s rugdosták és ütötték, ki hol érte.

Az nem sírt többé. Behúnyta szemeit, egy szót sem szólt. Túrt hallgatva minden bántalmat, s egy vonás sem ferdült el arcán.

— Most vigyétek innen — parancsolá Basilisko. Vessétek a padlásra. Állítsatok őrt elébe, holnap ünnepélyesen fel fogjuk magasztalni. Ma igyuk meg leánya lakadalmát, holnap megisszuk az ő torát. Jó éjszakát, Leon barátom.

Az embert felvitték a padlásra. Az ajtót rázárták, s azzal otthagyták magára.

Nyugodtan feküdt ott a puszta földön és mozdulatlanul, mint kinek sem lelke, sem teste nem érez többé.

Valami boldogság reményével várta halála percét, s örült neki, hogy az már nem messze van.

Alatta még sokáig táncoltak a lázadók, végre azok is alunni mentek, minden elcsöndesült, csak az ő szeméire nem jöhetett álom. Gondolá, hogy nemsokára úgys hosszú lesz majd a pihenése.

Amint ott elfásultan feküdt, nem gondolva többé sem múltra, sem jövőre, egyszer úgy tetszék neki, mintha a padlás egyik ablakán valami zörejt hallana.

Az éji félsötétben látá: hogy valami fehér alak ereszkedik le a keskeny nyíláson, s tapogatózva közelít felé.

Álom-e vagy vízió? Lépteinek semmi hangja.

Majd lassan kezd susogni, alig hallhatólag piheg é szót:

— Apám, apám.....

— Oliva!

Az ember feltekinte, látni akarva a sötétség dacára a közelítő vonásait; az odafúródott hozzá, megcsókolá, azután egy késsel elmetélte a kötelékeket, mikkel Leon kezei össze voltak hurkolva.

— Gyermeke! — rebegé az apa átölelve leánya reszkető térdeit. — Édes egyetlen gyermeke!

— Fussunk innét — piheg é a leány, bágyadt beteg hangon, az ablakhoz hágcsó van támasztva. Siessünk, apám.

Az ember ölébe vette gyermekét, kivitte a padlásnyíláson, a hágcsón alá, mindig ölében tartva, mindig csókolgatva.

A fal mellett egy eszközben megbotlott. Mi ez? Egy ásó. Vegyük fel.

— Jó lesz fegyvernek, — mondá az apa.

— Jó lesz sírt ásni vele — mondá a leány.

*

A ház túlsó oldalán egyhangú léptek kopogása hallatszék. Az örül állított mesztic léptei voltak azok.

— Maradj itt. Húzódjál a fal mellé — monda az apa leányának, s maga azalatt az ásót kezébe fogva a ház szegletéhez lopózott. A léptek mindig közelebb jöttek. Leon felemelte az ásót, a mesztic kilépett a szöglet mellől, s a következő pecben kettéhasított aggyal rogyott össze, egy áruló kiáltás nélkül.

Leon elszedte a mesztic öltönyét, fegyvereit, s azokat magára rakva, ölébe vette leányát, s ment vele ki a városból.

Minden csöndes volt már, csak egy-egy hazabotorkáló danája verte föl az utcák csendjét néha. Már a hajnalcsillag is fennragyogott a kitisztult égen.

Sem az apa, sem leánya nem szóltak egymáshoz.

Reggelre elértek a legközelebbi faluba.

Leonnak sok ismerőse volt ott. Azt hívé, hogy egyik-hez odaadja leányát, míg maga sorsa után indul.

Az ismerősök ijedve fogadák mindenütt. Egy sem hagyta őt ajtaján belépni. Egy sem adott neki egy falat kenyeret. Mindnyájan kizárták, s kérve kérték, hogy távozzék el minél előbb falujokból.

Nem rosszak, csak gyávák voltak ez emberek, féltek: hogyha az acapulcóiak megtudják, miszerint ők egy menekültet befogadtak, őket is legyilkolják vagy elpusztítják.

Keservvel torkig telve vevé fel ölébe ismét a leányt a boldogtalan apa, s ment tovább.

Hat napig utazott tarlókon, ugarokon keresztül, éjjel zivatarban, nappal a rekkenő hőség alatt, ölében hordva alélt gyermekét.

Nem kérdezte tőle: hogy mi fáj, és az sem panaszkodott neki.

A hatodik napon meghalt a leány éhség, nyomor, és lélekkín miatt.

Az apa érzi: hogy az ölében hordott teher mindig nehezebb, nehezebb lesz; a karok, melyek nyakát átöle-

lék, nem szorítanak többé, s a fejecske, mely vállára elhajlék, oly hideg!....

Columbia tornyai már látszottak eléje a távolból. Fárasztó sietés után délre beért a nagy népes városba.

Éppen népgyűlés volt a vár előtti roppant térségen, több mint húszezer ember gyülekezett össze, s közepén egy emelvényről, népszónok beszélt betanult szózatot a figyelő sokaságnak.

Leon odafúrta magát a néptömeg közé, a szónok éppen a kreolok dühöngéseiről beszélt hihetlen dolgokat.

Többen észrevették a fáradt, poros embert, ki egy halvány húnyt szemű gyermekkel karján úgy állt meg közöttük, mint egy tébolyodott.

— Honnan jön? — kérdezők.

— Acapulcóból — felelé Leon.

— Hah! Fel! fel az emelvényre vele — kiáltanak akik hallák feleletét. — Egy ember jött Acapulcóból. Álljon fel és beszéljen a népnek!

Pillanatok múlva az utat nyitó tömeg közt az emelvényig vitték a jövevényt, s felállíták a nép közé.

Amint meglátták iszonyú dült arcát, a kétségbeesés szenvedéseinek nyomával minden vonásain, azt az összeroskadt tetemet, s vállain azt az elhervadt holdfehér arcú gyermeket, tompa borzadályos zúgás futott végig a tömegen, minőt a tenger hallat szélvész közelgte előtt.

És midőn a jövevény átnézte a zúgó néptengert, arca elkezde lángolni, keblét szokatlan tűz hevíté fel, a boszszuállás szent lelkét érzé fejére leszállni kettős tüzes nyelvben.

„Spanyolok! — kiálta szét erős férfihangon. — Acapulcóból jövök, utósó azok közül, kik ott spanyoloknak nevezték magukat. Vagyonomat felprédálták, rokonaimat legyilkolták. Ha volt ismerőstök ott, vegyetek gyászt, mert bizonyára meghalt. Mindenből, amit bírtam,

csak egy kincset menthettem meg, nyomorult leányomat. Jöjjetek ide, gyermekes apák, gondolatok ártatlan szüzeitekre, s nézzétek mivé tették az enyimet!”

Ekkor fölemelte karjain a gyermeket a szerencsétlen apa, s midőn rátekinte, csak akkor vette észre, hogy leánya halva van.

Addig azt hívé, hogy csak hallgat, mint hallgatott hat nap óta mindég.

— Meghalt! — ordíta föl kétségbeesetten az ember, a hanyatló tetemet kebléhez ölelve. — Meghalt — fuldoklá, s mint a szélütött hanyatt-homlok esett le a körüle állókra.

A jelenet fölháborítá a tömeget.

— Fegyverre! — ordíta fel egy hang, s a rá feltámadó zaj egy szélvész ordítása volt.

„Fegyverre! aki férfi!” — kiáltozák szétrohanva a piacról, s végigfutva az utcákat.

„Fegyverre! Fegyverre!” — hangzék mindenfelé, s egy óra alatt tízezer férfi gyült össze fegyveresen; a düh, a vérszomj vonásaival arcaikon, azon percben indulandók Acapulco ellen.

Ekkor egy ismeretlen kútforrású eszme kezdett el a felhevült agyak közt terjengeni, először bágyadt sejtelem, majd vakító meggyőződés képpen.

Valaki azt találta mondani:

„Hátha mi elmegyünk, s az itt maradt kreolok azalatt gyermekeinket léöldösik?...”

A szó szájról szájra ment.

„Haljanak meg!” — kezdék itt-ott kiáltozni.

„Vesszenek el, mint testvéreink elvesztek! Acapulco-ban! Vért véért! Atyafit atyafiért! Haljanak meg!”

És a tömeg visszafordult elszörnyedt haraggal önnön városára, s mint a gátat tört folyam, nem hallgatva parancsra, vezérszóra, megrohanta szomszédja hajlékait,

s kikkel szeretet, barátság közt élt nemzedékről nemzedékre, kikkel megszokott együtt érezni bánatot, örömet: kiírta az napon minden kreolt a városból.

Ez történt hat nappal azután, hogy Acapulcóban minden spanyol leöletett.

Vért véért !

II.

Leon pedig felvette ölébe holt gyermekét, kivitte egy pálmaerdőbe, ott sírt ásott neki egy fiatal fa tövében, s belefektette a halovány gyermeket.

Nem bírta e szép fehér arcot földdel bekeverni, lombokat tépett le a közel bokrokról, azokkal hinté be előbb halottját, azután takarta rá a fekete hantokat.

Mikor a zöld gyepet kirakta a felhányt sírhalomra, úgy fájt egész lelkében valami, de amely oltó könny helyett a gyeheenna tüzét küldé szemeire.

Azután elővette kését, hogy felmesse a fa kérgére a nevet, mely élő fejfája legyen egyetlen gyermekének.

Vágta, vágta a betűket nagy szorgalommal, nagy elmerüléssel, s mikor készen volt vele, e nevet látta a fára kezei által felvágva:

„Basilisko.”

Mert nem leánya volt eszében, hanem annak megölője.

És azzal, hogy még akkor sem leánya volt eszében, hanem annak megrontója, hogy annak nevét róttá fel halottja sírfájára, többet mondott, mint mennyit a legiszonyúbb átokeskü ki bírna fejezni.

Fölkelt, otthagya a sírt, ment tántorogva odább, be az erdő mélyébe, azután megbánta, hogy oly könnyezetlenül hagyta el gyermeke sírját, s visszafordult, fel akarta azt keresni — a fák oly hasonlók egymáshoz, sehol sem talált arra, melynek tövébe leányát elásta, s keresése

közben mindig beljebb tévedt az erdőbe, az éj ott lepte, — ment azután is, maga sem tudta, hová? miért? — de csak ment. Sűrű csalitos buckák közé jutott, a fészkeről felvert madár sikoltva rebbent meg előtte. Végre egy fagyökérbe elbotlott, elesett. Nem volt oka miért fölkelni, ha egyszer ott feküdt. Letette fejét a földre, jó éjszakát kívánt föld alatt alvó gyermekének, s elaludt ott, és álmodott hosszasan vérben uszó emberekkel és égő városokkal.

Éjfél felé paripák nyerítése veré föl álmából. Magához nem messze két felnyergelt lovat látott, melyek röhögve látszottak egymást üdvözölni, míg a bokrok mögül síró nőbeszéd és biztató erős férfihang tört elő, olykor egy gyermek csevegésével vegyülve.

A férfi egy alacsony szikár alak, villogó fekete szemekkel, hosszú bajusza búsan függ le ajkán, s fekete nagy haja vállait veri. Arca sovány, de vonásai erőteljesek, mint szikár természetnek acél izmai. Öltözése a pusztai ebanéróké.

Egy kis három-négy éves gyermeket tart ölében, komoly nyájassággal enyelegve vele; a gyermek őt apjának nevezi, s meg-megölelgeti apró karjaival.

Előtte egy nő áll, zokogva.

— Tudsz-e már imádkozni, kisfiam? — kérde a férfi térdére ültetve a gyermeket.

Hogyne tudna, — felele érte a nő. Mindennap elmondja reggel, este.

— Jó ember legyen belőled, kisfiam, — ne olyan, mint apádból, — jövő esztendőre iskolába add, tanuljon valami jót.

— Megteszem, ha utolsó mindenem ráköltöm is.

— Vidd el innen, majd ha esze megjön, messze földre, hol senki sem ismer, ne tudja meg soha, hogy apja ki volt, tagadd el előtte nevemet, sohase tudja meg, hogy az ő szülője volt Rios Rosas, a hírhedt gerillavezér.

— Kérdezd meg, kisfiam, apádtól, hogy mikor jön el újra téged meglátogatni?

— Azt, fiam nem tudom, rám sohasem virrad fel a nap, hogy azt mondhatnám, ez az én napom lesz. Ma itt, holnap tíz mérfölddel tovább, s holnapután talán valahol a föld alatt.

— Ugyan ne beszéljen olyanokat, nézze, ez a gyerek mindjárt sírva fakad.

— Biz az, fiam, úgy van. A rablónak nincs kihez imádkozni reggel, este, hogy megőrizze a bajtól.

— De hiszen kend nem rabló, nem ölt kend embert soha.

— Ne szépítsd biz azt, édesem. Csak a sakálok temetnek el engem.

A nő ismét elkezdte sírni, a gyermek együtt sírt vele, a rabló összecsókolá mind a kettőt.

— Menjetek haza, édes cselédjeim, legyetek békekességben, ne szóljatok senkinek, hogy itt láttatok, áldjon meg a.... — gondolkozott, hogy kicsoda?... aki engemet megver.

A nő és gyermek eltávoztak, a rabló felugrott lovára, s kengyelébe felemelkedve, sokáig hallgatózott a gyermeki csevegés ismert hangjaira.

Ekkor egy hideg kéz érinté kezét.

Felijedve, de azért egy kiáltás nélkül fordult oda a rabló, s egy férfit láta lóva mellett állni. Az acapulcói menekültet.

— Ne tarts tőlem, Rios. Ne nyúlj pisztolyodhoz. Nem én vagyok az, kit életedben először megölj. — szólt az hozzá nyugodt, szelíd hangon. Nem azért mentett meg téged a sors tizenhét éven át a folytonos üldözéstől, hogy mint közönséges gonosztévő végezd be életedet.

— Te ismeresz engem?

— Híredből. Tudom, hogy üldözve vagy, hogy fejedre jutalom van téve, és azt is tudom: hogy neked kedves nőd és szép kis gyermeked van, kiket, hogy esztendőben egyszer megláthass, halálveszéllyel jössz idáig, hol minden gyermek rád ismerhet.

— Ne beszélj arról! Rongyos vagy, látom. Zsivány akarsz lenni nálam? Nesze egy pisztoly, lődd főbe magadat, ha nem tudsz egyebet tenni.

— Tégedet akarok a rabló névtől megszabadítani.

— Eszeden vagy? Tán nem próbáltam én azt eleget. Nem könyörögtem eleget minden törvény előtt, hogy vegye el fejemről büntető kezét, és én megszűnök gazdák pusztulása, utasok félelme lenni. Nem ígértem-e, hogy mindenkinek, kit megkárosítottam, visszafizetem elrablott jószágát, templomot akartam építeni átkozott vagyonomból, csak azt engedjék meg, hogy éltem további napjaira emberek közt élhessek, napszámmal, verítékkel keresve napi kenyeremet. Elfogadták-e valaha?... Nem volt az az áldozat, amit meg nem adtam volna törvénynek, embernek, Istennek; nem elhajtottak-e mindenünnen. Meg akarsz csalni? Kerülj, szerencsétlen. Még nem öltem embert.

— Kell, hogy ezután ölj. Azzal fogod vétkeidet leróni. Mit sem törvény, sem oltár el nem fogadott, elfogadja áldozataidat a harcmező. A harcmezőn ellenséget találsz. Menj, mosd le azoknak vérében a szennyet nevedről.

— Ne kísérts! sóhajta fel a rabló. Ha a csatatéren lehetne meghalnom, szép, becsületes halállal!...

— És ha dicsőséget lennél ott haláloed helyett... És ha jönnél vissza, s a nép, mely eddig erdőről erdőre űzött, koszorúkkal s örömrivalgással fogadna. S azután nem mondaná senki rólad „ez a rabló”, hanem írva olvasnád neved előtt a „hőst”, a „bajnokot”....

— Hagyd abba, ne bolondíts... Ó, mennyit tudnék tenni! Egy dandárt állítanék ki magam. Mind oly fiúkat,

kik százszor látták már a halált, és százszor legyőzték, kik megtanultak tűrni esőt és hideget, s le nem szállni a lóról három nap, három éjjel, kiket ha csatába eresztenének, hősöknek nevezne a világ, most zsványoknak híja és üldözi.

— Én elmegyek és könyörögni fogok érted.

— Mi közöd neked hozzám? Ki vagy te? Miért akarsz engem megszabadítani?

— Arra nagy okom van. Engem a kreolok kivertek birtokomból, nőmet elcsábították, atyámfiait leöldösték, házamba beültek, magam szökve szöktem el közülök, — leányom az úton kezeim közt halt meg, itt temettem el az erdőben. És ezt mind a kreolok tették rajtam. Ugye, ha téged rájok eresztenének, nem adnál kegyelmet egynek is soha?

— Nem.

— Hiszed-e hát, hogy nem nyugszom meg addig, míg számodra kegyelmet nem hozok, azon föltét alatt, hogy a kreolokra menj minden embereiddel, akikkel parancsolsz.

— Házať építek számodra ellenség-fejekből, ha utat csinálsz nekem a csatatéig.

— Megteszem. Esküszöm, hogy megteszem. Fölmegyek Santa-Cruzba, két hét múlva a bocsánatlevél kezében lesz. — Hol találkozhatunk?

— Velem sehol. Azt nem szoktam megmondani senkinek, mert hinni nem szokásom. Ha igazat beszéltél, jöjj Uanosba, ott a csárdában ül reggelenként egy ráncosképű öreg bölényvadász. Szürke haja két oldalt csimbókba kötözve, fél keze le van vágva, erről ráismerhetsz. Az majd elvezet hozzám, csak e pisztolyt mutasd neki. Annyit mondhatok, hogy ha erővel akarná megtudni tőle valaki tartózkodásom helyét, négyfelé hagyná magát vágni, mégsem mondaná ki. Ne haragudjál érte, hogy

őrizkedem. Tizenhét év óta üldöznek engemet. Arra jobbra tarts, ha az országútra ki akarsz jutni, — én másfelé megyek.

S ezzel sarkantyúba kapta paripáját a rabló, a másikat pányván húzva maga után, hogy ha az egyik ki talál dőlni alóla, amaz kéznél legyen, s nyargalt; bámulatos ügyességgel az erdő rendetlen fáí s bokrai között, kanyargó futással, minő a fecske repülése, s nemsokára csak a távoli robogás sejteté, merre jár.

*

Két hét még nem tölt le, midőn Leon fáradtan érkezett meg az uanosi csárdába.

A sötét mellékszobában mogorván ült félig álló palackja mellett a szürke félkezű bivalyvadász.

Leon mutatta neki a pisztolyt, mire az szóltanul fölkel helyéből, kiitta borát, s ment Leon előtt, anélkül, hogy egy szót szólna hozzá.

Egy rongyos viskóhajlék elé értek az erdő végén, oda bement a bivalyvadász; intve Leonnak, hogy maradjon kívül, s kis idő múlva két szép fekete paripát hozott ki felnyergelve, s inte Leonnak, hogy üljön fel az egyikre, míg a másikra az öreg pattant fel, vénsége és félkeze dacára a legbiztosabb ügyességgel.

S azzal nyargaltak ki a szavannákra.

Útközben beszédessé vált az öreg bölényvadász; — elmondá Leonnak, hogy ezek Rios Rosas paripái. Kedvenc paripája azonban még ezeknél is szebb és jobb. Azt egy carabinieri sem bírja elérni, az nem hagy magára idegen embert felülni, az elnyargal álló nap, anélkül, hogy etetni, vagy itatni kellene, s mégsem fárad ki. Az átússza a folyókat, s ha gazdája alszik, ott vigyáz a feje felett, mint egy hűséges eb, s jelt ad nyerítéssel, hogyha veszélyt érez.

Késő estig vitte Leont a bölényvadász keresztül-kasul a szavannákon. Sehol út, sehol egy ismertető jel nem látszott, buja füvel benőtt síkság, honnan a sakálok rekedt ugatása hallék, kákás, nádas ingoványok, gázló lángmadarak piros falkáival, s ismét sivatag, leégett avar puszták, mikén a fűvet meggyújtották, s az égett négy éjen szélmentében, fekete holt tájat hagyva maga után. A messze láthatáron csak itt-ott látszott egy-egy messzűn-
nen sötétlő erdő.

Végre leszállt az est. A táj elszürkült, elfeketült. Csak a vén vadász tudta, merre jár.

Iszonyú távolból valami vörös csillám tűnt szemeik elé, imitt-amott kigyulladó pásztortüzek között.

— Ott van Rios Rosas — mondja a betyár, kimutatva a tüzet mérföldnyi távolból, hol őt találni fogják.

Egy óra múlva értek oda. A közelgő lódobogásra hangosan nyerítettek a paripák a tűz körül, s három férfi alakja látszék, kik mindenre elkészülve, várták a közelgőket.

Egy sajtóságos, utánozhatlan fütty a vén vadász szájából tudtul adá, hogy ismerősök jönnek.

Az egyik férfi a három közül Rios volt, a vezér.

— Mit hoztatok? — kérdé Rios.

— Kegyelmet tinektek! — kiálta Leon, a tajtékzó paripáról leszökve, s egy nagy pecsétetes iratot adva át a kérdezőnek. Olvasd és gyönyörködjél benne.

A rabló a tűzvilághoz fordult a szétnyitott irattal, reszketett az kezében, míg végigolvasá, egy-egy könny hullott rá szemeiből, térdei lassanként meghajoltak alatta, térdre esett s megcsókóla az írást, s azután felemelé könnyes ábrázatát az égre.

— Én istenem! én uram istenem! — kiáltá fuldokló zokogással. Tizenhét évi üldözés után embernek hagysz lenni ismét!...

Azután társaihoz fordult. — Üljetek lóra, a csapatot össze kell híni.

Azok felszöktek paripáikra, s keresztül-kasul hangzott a szavannában a jeladó füttyentés, mire tíz perc alatt száznyolcvan lovas férfi gyűlt össze, fegyverrel, paripával legjobban ellátva.

— Atyámfiái! — szólt hozzájuk a vén vezér. — Amiről annyiszor álmotunk, beteljesült. Mi nem vagyunk rablók többé, a törvény megbocsátotta bűneinket. Meg van engedve nekünk, hogy jóvátehetjük elmúlt életünk vétkeit egy becsületes halállal. Van-e közületek egy, ki meg ne bánta volna eddigi életét, s ne örülne annak, hogy azt becsülettel végezheti be?

— Nincs! nincs! — kiálták egyszerre mind.

— Eljöttök-e velem a csatába?

— Mindenhova, a halálba!

— Esküdjetek meg erre!

Az eskü rövid volt: „Esküszünk, hogy a csatában örömmel ontjuk ki vérünket.”

Leon odahajolt Rioshoz:

— Tedd hozzá: és senkinek kegyelmet nem adunk!

Arra is megesküdtek.

— Most szólj, mit kívánsz tőlem? — monda a vezér Leonnak; elmondhatod: hogy egyetlen ember vagy, ki Riossal jót tett az életben. Kívánj bármit, megteszem.

— Ölj, pusztíts, ahova küldve vagy.

— Mondd meg legalább nevedet, hogy elmondhassam nőmnek és gyermekemnek, hogy kit foglaljanak imádságaik közé.

— Nevemet elhagytam. Most Leon d'Acapulciónak hívatom magamat, hogy valahányszor megszólítanak, mindannyiszor eszembe jusson, mennyit vesztettem én ott, és hogy azon városnak el kell pusztulni a föld színéről. Szólítsatok d'Acapulciónak engem, hogy vala-

hányszor nevémet hallom kimondani, felforduljon bennem minden érzés és szomjazza a vért.

— Velünk fogsz-e jönni?

— Még nem. Még sok utam van nagy messze földekre. Ha átkozott sorsom megtart, a véres napokon, a véres mezőkön találkozni fogunk, addig is a halál angyalai járjanak veled. Senkinek kegyelem! Senkinek!...

S éjnek éjszakáján tovább ment az ember, hidegvérrel táplált bosszújától hájtva, útjait nem vakdüh vezette ismeretlen veszélyek örvényébe, kiszámított terv szerinti megtorlás tanította hova, merre menjen, előidézendő minden vést, mellyel halálos ellene fejére lesújthat.

*

Mazatlanban állomásolt egy osztály spanyol vértés lovag, délceg, nyalka fiúk, kikért nem egy szép spanyol leány szíve dobogott fel.

És a környék legszebbik leánya is szerelemtől égett a vértések legdélcegebb hőse, — a kapitányért.

Anna, szép fiatal özvegy, már félév óta jegyben járt a délceg kapitánnyal, menyegzőjük napja is közel volt már, csak még egy éj volt közöttte.

Ezen éj estején későn elment menyasszonyához a vőlegény. — Oly szép volt őket együtt látni.

Magas karcsú férfi volt a vértés, napbarnította arcán még az ifjúság virított, de homloka már magasan kopasz volt; — „együtt a nap és hold” mint a példabeszéd mondja.

Szép deli hölgy volt a menyasszony, sötét fekete hajfűrőkkel, halvány, idegzetes arccal, kék szemeiben azon szokatlan fényel, melyet kék szemekben csak spanyol nőknél találni. Midőn hallgatott, halvány arca, márvány homloka, vékony finom metszésű ajkai mellett

oly szelíd, oly bánatos, oly andalító fénye volt a szemeknek, mint az éjféλι holdé, mikor szélcsöndes éjben az ég legmagasán megáll. De ha beszéltek előtte hazájáról, vagy ha ő beszélt felőle, reszkettek ajkai, vékony szemöldei összevonultak, s a túlvilági érzelm sötétségével arcán, ha akkor fölveté szemeit, mintha egyik ég nézne a másik égre, tele csillagokkal, tele angyalokkal.

És ha vőlegényét látta, ha kezét annak kezében érzé reszketni, akkor arcára a szerelem hajnali rózsái jöttek fel virulni, s szemei ragyogtak, mint a fölkelő nap.

Menyegzője előtti estén elment menyasszonyát meglátogatni a vőlegény.

Vidám arcot akart mutatni, de a szerető szeme olvasni tud a vonásokból, a homlok önkénytelen redőiből, a szemek tétova járásából, s megismeri: hogy kedvesének bánata van.

Odasimul hozzá, kezeivel lesimítja, ajkaival lecsókolja homlokáról a redőket. — Újra visszajőnek.

— Mi bajod? Valami bánt? Menyegződ napja előtt szomorú vagy.

— Semmi bajom sincs, egy baleset nyugtalanít csupán, melyet nem lehetett elhalasztani. A haditörvényszék egy embert halálra ítélt, az ítéletet éppen most írtam alá, az embert holnap agyonlövik. Miért éppen menyegzőm napján? Miért nem jött holnaputánra?

— Az ember tán gonosztévő?

— A haditörvény annak nevezi. Lázított, a katonákat el akarta csábítani, hogy menjenek haza Columbiába a lázadó kreolok ellen küzdeni. E merény büntetése halál.

— S te aláírhattad az ítéletet? Nem vagy-e te spanyol? Nem szereted-e hazádat?

— Mindenekelőtt katona vagyok, és tisztelem a törvényeket.

— Az lehetlen, hogy te, ki oly nemesen tudsz szeretni, a szerelem legmagasztosabb nemét, a honszerelmet ne tudd érezni?

— Szeretni tudok, de ábrándozni nem. Én azoknak elveiből, kik a forradalmakat képezik, egy szót sem értek, de annyit tudok, hogy a forradalmaknak soha sincs jó kimenetele. Sok vér, kevés dicsőség és örökös bánat.

— Ne mondd örökös bánatnak; örökös remény az, mely nem hagyja elfelejteni, hogy kell jőni egy időnek, mely mindent visszafizet, a bánatot annak, aki adta, a dicsőséget annak, aki elvesztette.

Ezt mondva a mazatlani asszony, felugrott vőlegénye mellől, s mandolinját ragadva kezébe, lázas lelkesültséggel verte el rajta a mazatlani zendülők indulóját.

És e percben két szeme egy-egy fergeteges felhőnek látszott, melyből a könnyek záporhullásában a harag villámai lövellnek elő.

A vőlegény odalépett hozzá, elvonta reszkető kezét a zongoráról és megcsókolá.

— Szegény Mazatlan! Az aztek nőknek van miért könnyezni... Egyszer Columbiában voltam, valamelyik utcában egy házat építettek, ott a napszámosok között egy némbert vettem észre, aki köveket hordott fel a fején a kőműveseknek. Kétszer-háromszor elmentem azon, a nő izzadva hordta a köveket, lábai alig bírták. Nem volt már fiatal, a munka terhére esett. E nőnek egykor szebb palotája volt Mazatlanban, mint aminőhöz most a köveket hordta, gyakran mulattam házánál, sok víg órát töltöttem nála...

Mikor a déli harangszóra leült szegényes ebédje mellé, odamentem hozzá, és megszólítottam. Sokáig nem akart rám ismerni, azután félrefordult sírni, a többi napszámosok nevettek rajta. Pénzt ajánlottam neki, megköszönte, keveset elvett belőle, — egykor millióknak ura, — kért

hogy a többit küldjem el kis leányának, akit valamelyik vidéki városban egy gazdag uraságnál elhagyott. Megígértem, hogy leányát fel fogom keresni. Szép kis hatéves gyermek volt, mikor utóljára láttam, azóta nyolc év múlt el, most már serdülő korban kell lennie. Elmentem a házhoz, ahol felfogadták. Kérdezősködéseimre egy leány jelent meg, nem az a szép gyermek, kinek arca még most is előttem lebeg, — egy közönséges teremtés, kemény, durva vonásokkal, elvadult szemekkel. Nem ismert rám, pedig hajdan annyiszor látott; szóltam hozzá aztekül, egy szót sem értett többé. Kérdeztem anyja felől, rám se nézett... Ó, rettenetes példát adott a sors az aztek nemzetben, hogy mit várhat egy kis nép a szomszéd népektől, mit várhat istenétől, ha nagyobb népekkel eredett tusába, s jaj a columbiainak, ha e példából nem tudott tanulni; s ha egyszerre saját lázadói és a spanyol kormány ellen kénytelen magát megvédeni.

— Ah, az nem szabad spanyol, ki így tud beszélni!

— Anna! Első férjed menyegzője utáni napon esett el a csatában, ha kívánod, a második menyegzője előttin esik el.

— Nem kívánom. Töredelmes irtózáttal vallom meg bűnös szenvedélyem: jobban szeretlek, mint hazámat, jobban szeretlek, mint a szabadságot, spanyol nő ezt nem mondta férfinak soha, te vagy az első, aki ezt hallod. Nem kívánom, hogy magadat feláldozd, sőt, ha akarnád tenni, tán visszatartanálak, mit spanyol nő nem tett férjével soha. Csak azt kérem tőled, hagyd meg életét azon embernek, kinek szenvedélye erősebb volt, mint a tied. Menyegzőnk előestéjén egy ember életét kérem tőled jegyajándékkul.

— És egy katona becsületét!

— Büntesd őt másképpen.

— Csak két eset van. Az ember lázított, a törvény halált mondott fejére. Vagy teljesítenem kell az ítéletet,

vagy együtt mennem a lázítóval Columbiába. És én tudom jól, bármit mondjanak is a nemzet prófétái, hogy onnan sohasem jönnék vissza. A bíró vagy büntet, vagy egyetért a bűnössel. Egyik kezemben a büntetés pallosa, másik kezemben a lázadás zászlója, válassz: melyiket emeljem fel.

*

Korán reggel, mikor a hajnal meghasadt, kivitték a vesztőhelyre az elítéltet.

Karéjt formálva lovagoltak a vértések végig az utcán, hallgatagon, szótlánul, csak a lovak dobogása hangzott. Középen egy nyitott szekéren ült a tábori pap, keresztet tartva kezében, s mellette fehér ingben, hajadonfővel, megláncolt kezekkel — Leon, a halálra ítélt izgató.

Kiértek a mezőre, a nap éppen akkor kelt föl, reggeli szellő enyelegve játszott a vértések fényes kócsagjaival, s az elítélt őszülő fürteivel; levették a szekérről, hat vértés leszállt lováról, leoldta a karabint a nyeregkápából, a többiek körülállták az elítéltet.

A kapitány segéde összehajtogatott papirost vett elő, s szigorú, könyörtelen hangon olvasá fel a halálítéletet Leon fejére.

Az elítélt meghajtott fővel, lesütött szemekkel hagyta magát vinni a vesztőhelyig, össze volt roskadva, alig látszott benne élni való erő, úgy hallgatta végig az ítéletet.

A szokásos forma szerint egy katona odalép a hadbíróhoz, egy pálcát ad kezébe, s háromszor kéri, hogy adjon kegyelmet az elítéltnak. A hadbíró a harmadik kérésre kettőtöri a pálcát, s odaveti a halálraítélt elé, tompán hangoztatva: „Istennél a kegyelem!”

E szavakra felemelte fejét az elítélt, termete kiegyenesedett, arca kigyúlt. Végignézett a körülötte álló katonák

arcain, azután feljebb az ég bíboros felhőin, s fanatikus fohással szólt:

„Köszönöm, Istenem! És titeknek is bajtársak, köszönöm a halált. Teher volt rám nézve az élet, örömmel halok meg. Elvesztettem mindent, vagyont, nőt, gyermeket, csak hazám maradt meg, azt sem menthettem meg, — örömmel halok meg. Titeket, bajtársak, áldjon meg az Isten, ott túl a bérceken tán titeket is vár jó édesanya, ősi nyugodalmas házikó, eljegyzett kedves, növendék gyermek, hűséges feleség. Ott túl a bérceken nektek is van hazátok... Imádjatok Istent, hogy halálotok óráján ti is ily örömmel ne szálljatok a sírba, miként én, kinek semmije sincs többé a földön.”

E szavak után az elítélt leroskadt térdére, s termete ismét összeesett.

A katonák mereven álltak, mint a szobor. A végrehajtó bíró intett a kezében lévő összehajtott papírral. A hat vértés mogorva arccal emelte fel karabinját.

A bíró ismét intett az összehajtott papírral, ekkor kiugrik egy fiatal altiszt a karéj soraiból, egy szökéssel a bíró előtt terem, annak kiragadja kezeiből a halálítéletet, s kettérepesztve hajítja a katonák lábai elé.

E percben kitörő ordítás közepett kétszáz kard repül ki egyszerre hüvelyéből, az ordításból egy hangot nem lehet kivenni, a tomboló paripák porfelleget vernek a mezőn.

*

A menyegzői vendégek már összegyűltek, díszruhájában, aranyzsinórral gazdagon ott volt a vőlegény, habzó fehér csipke köntösben a szép menyasszony, csak egy pillanat még, s ők férj és nő leendnek.

De a pillanat késni látszik.

A vőlegény segédjét várja vissza a vesztőhelyről, addig nem akar oltár elé lépni.

Megeshetnék: hogy éppen midőn e szót „szeretem” kimondja, akkor hallaná a puskák ropogását, melyek azon ember életét kiolták, akit ő ítélt halálra.

Megeshetnék, hogy midőn az Isten embere éppen áldást mond a kötött szövetségre, ugyanakkor szállna a megölt haragos szelleme Isten elé, bosszút kiáltva bírāja fejére.

A segéd sokáig nem jött a vesztőhelyről vissza.

A vőlegény nyugtalan volt, még inkább a menyasszony.

— Tán el kellene halasztani az ünnepélyt... — sűgá a menyasszony a vőlegénynek.

— Vagy inkább siettetni... — viszonzá amaz.

Nyomasztó sejtés fogta el mindkettőt.

A segéd mégsem jött. Elmúlt két-három óra a várt idő után. A dél közelgett, a percek örökkévalósággá látszóttak nyúlni.

Végre lódobogás hallatszék az udvaron. Künn siető léptek sarkantyúpengése. Feszülten nézett mindenki az ajtóra... Megnyílt az, a segéd lépett be rajta, fáradtan, porlepte ruhában, halovány arccal, az izzadtság csorgott le homlokán.

— Maradjon künn — szólt a vőlegény. — Ó, halálhírnök, ne lépjen be most.

— Nem vagyok halálhírnök — szólt elfulladt hangon a segéd —, ami hírt hozok, százszor rosszabb annál. Az elítélt magával vitte a spanyol királyi lovasságot mind a columbiai határ felé. Két mérföldnyi távolból bocsátottak vissza: hogy ezt önnek hírül adjam.

— Lovamat! — ordítá a vőlegény önmagából kikelve, s mint egy őrült rohant az ajtónak. Ott meglátta menyasszonyát, haloványabban, mint valaha, megtört szemében az alkonyodó ég.

— Csak egy pillanatra! lelkem szerelme, te — szólt a vőlegény halvány menyasszonyának, s megölelte, megcsókolta, s azzal felpattant lovára.

A ló ágaskodott vele, nem akart kiindulni az udvarból, sarkantyúba kapta erősen. Még egyszer visszatekintett, meglátta halvány kedvesét menyasszonyi öltözetben ott állni az erkélyen. Kendőjével intett felé:

— „Látlak nemsokára!” — mondá. És sohasem látta többé.

*

Nyargaltak a vértések a kék hegyek felé, — mindig elébb, mindig elébb.

Vadonat erdőkön, úttalan pusztákon keresztül, hegytetőre fel, hegytetőről alá, — mindig elébb, mindig elébb a kék hegyek felé.

Tornyos városok tünedeztek el itt-amott mellettük, halatszott az esti harangszó, a paripák nyerítve ügettek tovább.

Közöttük nyargalt egy vezető a lovon az elítélt, fehér ingben, szürke fővel, az vezette őket; ember nem járta ösvényeken, mocsári süppedékeken, hallgatag őserdőkön keresztül, mindig elébb, mindig elébb a kék hegyek felé.

Alkonyatra egy folyam partjához értek. A távol ormokon itt-ott csillámlottak a pásztortüzek piros csillagai, azon ormokon túl már Columbia fekszik, ez a folyam már az ő bérceiből ered. Ott leszálltak lovaikat megitatni, a hazából jövő hullámokból.

Míg a szomjú lovak a hűs habot szítták, a délceg lovagok egy hazai dalt kezdtek el énekelni, a dal oly víg, a dallam oly kedélyes:

„Azt a pálmát nem hagyja el árnya,
Ide még a holt is hazajárna.”

A dombtetőre felállított örök hirtelen jelt adtak, hogy valaki közelít!

A távolban egy lovagot lehetne kivenni, paripája versenyt fut a széllal, hosszú zöld tollai s prémes mentéje hánykódnak a légben, aranyos sisakján az alkony fénye játszik. „A kapitány” mormogja mindenki.

A vértések felülnek lovaikra, kardjaikat kivonják, csatarendet formálnak, s amint a kapitány a homlokzat elé ér, mint szokták, tisztelegve hajták meg előtte kardjaikat.

A kapitány üldöző rohamától eltikkadtan, megáll az arcvonal előtt, kivont kardja reszket kezében, látszik, hogy amit mondani akar, arra nem talál eléggé öldöklő szavakat.

Mielőtt azonban szóhoz juthatna, kiugrat elébe négy lovag az arcvonalból, a legfiatalabbik, ugyanaz, ki a halálítéletet kettéhasította, megszólítja.

— Üdvöz légy, kapitány! Éppen jókor jöttél, hogy együtt jöhess velünk Columbiába. Nem kell sokáig gondolkoznod rajta, hogy magadat elhatározd; lovad kantáránál fogva erőszakkal viszünk el magunkkal. Tudjuk, hogy örömetest eljössz, de félsz a gyalázattól, ha veszteni találunk. Azért viszünk el erőnek erejével. Nagyobb valószínűség végett tégy úgy, mintha ellenkezésnél, vágj le egy-kettőt közölünk, az elsőket, akik kantárodhoz nyúlnak. Akár engem, én vagyok az első, aki hozzád nyúlok. Vágj rajtam egy sebet, ne félj semmit, kapitány.

A vértés megragadta kapitánya lovának zabhláját, túlfelöl egy vén őrmester ugrott oda, az ragadta meg a lovat; a ló fejét sem mozdította meg.

A kapitány nézett rájok. Sokáig nézte hol az egyiket, hol a másikat, a kard aláhanyatlott kezében.

Mögötte az elhagyott szerető, előtte a haza bérchatára. Mögötte az ég tiszta boldogsága, előtte a villámos dicső-

ség. Küzdött keblében a két indulatóriás. Feje aláhanyatlott keblére, midőn hirtelen megharsan a trombita a csapat háta mögött, a riadó hangra megszökken alatta a harci mén, a kapitány fölemeli fejét, megvillantja a kardot feje fölött, s kitörő lelkesültséggel felkiált:

„Előre hát az Isten nevében!”

S azzal nekinyargal a folyamnak, a két lovas, aki paripáját fogja, alig bírja követni, egyszerre ugranak mindhárman a folyóba, a felszökő hullámok gyöngyívet képeznek fejeik fölött.

Előre, előre, a kék bércek felé.

A lovasság hosszú sorban követi vezérét, a paripák prüszkölnek a vízben, a délceg vitézek messzehangzó karban hazai dalt énekelnek:

Elöl lovagol a vezér, sötét fellegzetes arccal. Arra gondol, hogy örömei tárgyától minden lépéssel messzebb távozik, mátkájának halvány arca lebeg lelke előtt.

Középett lovagol az acapulcoi, kezében egy nemzeti-szín zászló, arca ég, ragyog. Arra gondol, hogy bosszúja percéhez minden lépés közelebb viszi, ellenségének véres fejét látja képzeletében.

A felzavart hullám ismét elsimul, az őserdő elnyeli a futókat, lovaik döbörgése elhangzik az éjben.

A távol bérceken meg-megriad a tárogató, a pásztortüzek piros csillagai ragyognak a hegyoldalokban.

Előre, előre....

III.

Egy év múlt el.

Acapulco sáncai közt, az éjjeli őrűz körül, tizenhárom kreol harcos ült dőzsölve. Keresztbe vetett lábbal ültek a földön, hosszú puskáikat ölükbe fektették, egy közülök a mandolinon búsongó néger éneket vert, néha valameny-

nyien beleordítottak az énekbe, hogy messze hangzott a sík pusztán, mint a kísértetkiáltás.

Messziről egy szekér döcögése hallott s vidám ujjongatás. Rablott szekeret hajtott egy mesztic katona, hordókkal terhelve, pajtásai felé. Csak egy ló volt a szekér elé fogva.

A kreolok messziről ráismertek társukra, s hasonló ujjongatással felelgettek neki.

Vigyorgó, szétvont képű legény volt az újon érkezett.

— Mit hoztál, Pablo? — kiáltának rá társai.

— Pálmabort, amennyi elég. Zsiványspanyoltól vettem el ingyenképpen. Pincéjéből jött, el akarta előlünk lopni pálmaborát, de útját álltam, ő egyik lovára felkapott, a másikkal ide vontattam a szekeret.

— Miért nem ütöted agyon?

— Félig agyon volt már ütve. Fél pofája le volt vágva, fél szeme hiányzott, még keze is csak egy volt. Csak a fele él még az egész embernek.

A kreolok hangos hahotára fakadtak az ötleten, s egy hordót rögtön leemeltek a szekérről, s csapra ütötték az őrtűz mellett.

A hordó fenekére krétával e szavak voltak írva:

„Köszöntet, Acapulcói Leon!”

— Sokáig éljen! kiáltának a kreolok. Igyunk egyet az egészségére tulajdon pálmaborából, amit el akart tőlünk lopni.

S ittak, vígan voltak, dalolt mindenki, ahogy torkán kifért.

Éjfél felé az őrszemek egy jövevényt sejtettek meg. Futva jött a sáncok felé, s ahogy odaért, lerogyott, nem bírt tovább menni a fáradságtól.

— Ki vagy? Honnét jössz? — kiáltozának rá a harcosok felugorva helyeikből.

— Adjatok egy ital bort — hörgé fáradtan a jövevény —, kreol harcos vagyok, szökve jövök Leon d’Acapulco sátorából, adjatok innom, mert elveszek.

— Igyál, tartsd a szádat a csap alá, s aztán beszélj.

A jövevény fiatal, halavány gyerkőc volt; nagyot ivott a hordóból, azután félénken széttéekintve ismétlé: „Leon d’Acapulco kezéből menekültem.”

— Ki az?

— Nem hallottátok soha Leon d’Acapulco híret? — kérde a szökevény elbámulva.

— Most jöttünk Bolíviából, nem ismerjük emberedet, ki ördög az?

— Jól nevezted őt ördögnek, nem is lehetett soha ember, veszett volna el, mielőtt született.

— Beszélj róla. Hadd ismerjük meg.

— Nem lehet azt elmondani, amit ez az ember mível. Nincs egy nyugodalmas óránk, amióta ennek `nevét meghallottuk. Ha egy nap, egy órában két helyen csatánk van, őt mind a két helyen ott lehet látni, és mindenütt ott, hol legnagyobb a tűz, és egy golyó sem találja.... Ah! pálmaborotok erős volt, fejem szédül.

— Igyál többet, majd helyre jössz, beszélj tovább.

— Nemcsak nyílt csatában láthatjátok őt meg. Éjjel belopózik elárkolt falvaitokba, s mikor gyermekeitek alusznak, rájuk gyújtja tíz helyen a falut, mire hazajuttok, házatok falára fekete betűkkel látjátok felírva: „Köszön- tet, Leon d’Acapulco.”..... Ah! fejemben valami ég. — Szomjazom, ne adjatok több bort, vizet szomjazom.

— Szólj, minő alakja? Ha meglátjuk egyszer, vége lesz hírének.

— Santa Cruznál láttam őt az égő város utcáin végig- szaladgálni, ölve, aki menekülni tudott. Ott szemem láttára egy égő házfödél szakadt rá, azt hittem, hogy végképp eltemette: múlt télen, hogy Kolumbia előtt

táboroztunk, egy csoport spanyol átjött a vizen, legelő egy rettenetes alak, csak a fele élt még, fél arca, fél szeme, fél karja hiányzott, s megmaradt szemével és karjával még akkor is ölni jött.

„Én vagyok Leon d’Acapulco!” — kiáltá rettenetes hangon. A vér megfagyott ereimben. Ó, átkozott! Bár most is fagyva volnék; mint éget! a pokol van bennem!

A kreolok sápadozva néztek egymásra, mutatták a beszélőnek a hordó fenekére írt szavakat.

— Ó, — gebedjetek meg! Mit adtatok innom? E bor méreggel van tele!

S azzal hanyattvágta magát, s szörnyű görcsök közt kimúlt. Az életben maradt kreolok dühösen rohantak társukra, ki a bort hozta nekik, egy perc alatt össze aprították, azután elvánszorogtak jobbra-balra a sáncok közé, itt-amott eldőlték az árokban, átkozódó arccal elhaltak egyenként, az erősebb természetűek még reggel is kínlódtak, átkozva életet és halált.

IV.

Egy év múlt már, hogy Acapulco kettős tornyán a kreol zászló lobogott. Sokszor ostromolták a spanyolok az erős sáncokat, és mindig hiába.

Ott veszett a szépe, a java a seregnek a hosszú táborozásban, körös-körül elpusztult a környék, csak Acapulco állt, dacolva az ostromlók dühével.

Egy tavaszi reggelen, váratlanul, véletlenül egy kised sereg jelent meg a hirhedt sáncok előtt, számra alig kétszerte több a védseregnél, annak is nagyobb része nemzetőrhad.

A kreolok ujjongva álltak ki a sáncokra. Ismerték korábbi csatákból a nemzetőröket. Azok számára ott kevés része termelt a hadihírnek. Számítottak a bizonyos diadalra.

De ám e nemzetörök nem azon boldog emberek voltak, kik messze nyugodalmas megyékben ősi tűzhe-lyüket, szerető családjaikat hagyták el, hogy idejöjjenek háborút látni; kikre ha visszatérnek, öröm és hosszú élet várakozik, kiknek a csata előtt ölelő karok, növendék gyermekek ártatlan csevegése jut eszébe.

Ezek a bolíviai menekültek voltak, kikre csak üszkök vártak az ősi kunyhók helyén, kínzó emlékek a múlt boldogság helyett. Alig volt közöttük, ki valakit ne gyászolna, némelyik egész népes családjából egyedül maradt meg.

Ily bosszúval átellenben mit érnek a magas sáncok.

Megkezdődik az ütközet, az emberi harag ordítása túlhangzik az ágyúk bömbölésén.

A családapák ostromolnak.

Egy egész zászlóalj csupa vén emberekből, egy sincs negyven éven alul, hatvanon túl akármennyi.

Mint mennek neki a tűznek! Nem reszketnek a halál-tól; úgysem soká élnének már.

Elöl egy szörnyű ember megy, kezében rongyos zászlóval. Arca, teste még rongyosabb, csak félkeze, félszeme van még. Mindenét elvette a kreol, még kezéből is csak egyet hagyott meg. Most ezzel az egy kézzel megy visszafizetni a vér legutolsó cseppjéig mindent, amit annyi kéz kiontott. Nézzétek, milyen sebesen rohan előre.

Magas a sánc, de a bosszúállásnak szárnya van oda fölrohanni, pokoli az ágyúk tüze, de a bosszúnak nincs szeme a veszélyt meglátni.

— Ott a sáncokon túl az én ősi házam! üszköt neki, égjen porrá! — ordít az acapulcói irtóztató hangon. — Benne lakik családom megrontója, kardot neki, ott haljon meg! — S amint rohan a sánc felé, meglátja ott keresve keresett démonát, Basiliskót.

Ez összetépett, csak félig ép arcon valami irtózatosszerű öröm rángása fut keresztül, hasonló egy galvanizált halott arcának rándulásához.

— Ez ő! — kiált magán kívül. — Téged kerestelek. Egy év óta minden imádságomban benne vagy. Ismersz-e, Basilisko?

A megszólított megmerevedve állt meg közelítő ellensége előtt, mint névtársa, mely tükörbe nézett; a megszólító hanghoz sejte, de ez arcot nem volt ember, ki megismerje többé.

A két csapat alig hűsz lépésnyire volt egymástól, Leon és Basilisko alig egy kard hosszára, ekkor mind a két fél egyszerre lőtte ki fegyvereit ellenére, a halál kétélű kaszával vágta most a rendet, a sáncárok holttestekkel lett tele, s az elhullottak tetemein diadallal rohant fel a sáncre a győztes spanyol had.

Egyszerre esett el Leon és Basilisko ellenséges golyóktól találva, Basilisko behúnyt szemekkel feküdt ellenségétől nem messze; — Leon fáradtan felvászorgott fél kezével, s odavonszolta magát hozzá. A kreol egy kis keresztet vont elő kebléből s ajkaihoz akarta vinni, ajkai mintha imádkoztak volna, Leon elragadta kezéből a keresztet, s elhajította messze, haldokló hangon hörögve: „ne hallgasson rád az Isten.”

A mesztic meghalt, Leon félkönyökére emelkedve nézte, mint öldösik le a többit. Mikor egy-egy kartács-ágyú a tömegbe szorított kreolok közé tüzelt, egy-egy infernalis örömkialtás hagyta el torkát. Nemsokára égni kezdett a város, Leon nézte, hogy mikor kap az ő házába a tűz. Végre az is égni kezdett, az ember gyönyörködött benne. Látta, hogy az ablakból egy női alak ugrik ki az égő zsarátnokba.

— Jól van! jól van! — kiálta, úgy kell neki, úgy kell neki.

S még azután sokáig nézte gyönyörűséggel szülőtte városa hamuvá égését, végre a templom is égni kezdett. Kik sokáig borzadva néztek a messziről belátszó kettős toronyra, most elégtelen látták, mintha két hosszú fáklya lobogna a láthatáron. Egyszerre egy földrendítő durranás hangja tölté be a levegőt. A templom alá többszáz mázsa lőpor volt összehordva. Acapulcóban egy kő nem maradt kő felett.

*

Menj vissza sírodba vérivó szörnyeteg, menj vissza aludni.

Hadd zöldüljön ki a fű, hol a mező vérrel volt befestve.

Mennyi elmúlt, mennyi elveszett.

Mennyi jó ember nincs, aki volt, s mennyi nem bánná, ha nem volna, aki megmaradt.

Rabló és üldözött lett újra a csaták vitéze, a törvény vaskeze az ország egyik szélétől a másikig hajtja.

Az örültek házában ül a vértések kapitánya búsan, mélán mondogatva: „csak egy pillanatra!” — Senki sem tudja, mit akar vele.

Csak Leon d'Acapulco boldog. Ő fekszik az óhajtott sír alatt, s álmodik odalenn édes dicsőségről s keserű bosszúról.

5. SZENTTAMÁSI GYÖRGY

Elbeszélés 1848/49-ből

JÓKAI MÓRTÓL

(Írva volt 1850-ben; de az akkori sajtóviszonyok között
nem jelenhetett meg.)

Rettenetes korszak volt ez! Órizzen meg bennünket az Isten, s ha bűneinkért volt ránk mérve, őrizzük meg mi magunk hazánkat ily szomorú esztendőnek visszatérésétől, s ha elregéltük az ijesztő példát, hirdessük utána a kiengesztelő szeretetet egymás között.

1.

Szenttamás fölött fekete volt az éj. Egy csillag sem ragyogott.

Emberek, kik tíz emberöltő időn át egy város lakosai voltak, kik egymás mellé építék házaikat, kik jó barátságban öszültek meg egy fedél alatt, kiket vérség, rokonság, hála, kötelesség fűzött egymáshoz, kik megszoktak együtt érezni bánatot, örömet, kik együtt imádkoztak esőért, napfényért, együtt takarították be a mezőről az isten áldását: egymás mellett harcoltak, véreztek, mikor közös ellenség ellen kellett védelmezni a közös hazát: — egyszerre, mint egy pokoli szellem leheletétől megtébolyodva, elkezdtek egymásnak vesztére összeesküdni, e véres gyűlölettel szítták tele lelküket azok iránt, kik nem vétettek ellenük soha.

Szent Eustach napja volt. Az óhitűek templomba gyülekeztek, mint mondák: Isten tiszteletére. De benn nem hangzott az isten beszéde, nem szóltak az orgona sípjai, vad férfihang beszélt nagy kegyetlenül szörnyen

eljövendő dolgokat, s hangzott utána rémes ritmusokban a hadizenő davoria.

A város többi népe nyugton volt. A lakosok, kik látták az itt-ott kivilágított ablakokat s a templomba siető mogorva népet, mondák egymás közt: nagy ünnepük van a görögöknek ma, s tovább nem törődtek vele: elmentek alunni.

Éjfél felé megkondult a vészharang. A templom ajtaja megnyílt, s kezdődött az ünnep.

Vad ordítással rohant a fanatizált nép alvó szomszédjai házára, s mintha rég rejtegetett bosszút kellene megtorolnia, oly elkeseredéssel és dühvel gyilkolt le mindenkit, akinek ablakában gyertyavilág nem égett.

Ezzel különböztették meg házaikat a többiekétől a szerbek, nehogy félreismerésből egymás háza népét koncolják le.

Pár óra alatt a magyar lakosság nagy része legyilkolt, csak egy kis csapatnak sikerült a mocsárokon keresztül, hirtelen szekerekre vergődve, megmenekülhetni. Azokat is sokáig üldözték, s mikor már a városban elcsendesedett a zaj, a harangszó elnémult, még akkor is lehetett hallani a mocsárok közül kétségbeesett sikoltásokat a sötét éjben.

Elhangzottak azok is. Nem jajgatott senki többé. A kivilágított város több helyein zeneszót lehet hallani s a táncolók vidám kurjantozásait.

Éjfél után két óra felé egy szekér döcögött végig a város vásárterén. Benne egy férfi ült. Köpenyébe húzódva s kíváncsi csodálkozással figyelve a szerte kivilágított ablakokra s a kitörő vigalom hangjaira.

A szekér megállt a szögletház előtt, a férfi leszállt belőle: tulajdon háza volt ott. Megütközve látja annak az ablakait is kivilágítva, s hallja a belülről kihangzó zenét, a táncdobajt, az ujjongatást.

Kocsijával, míg idáig jött, több helyen az útban heverő embereket kellett kikerülnie. Gondolta: ej de víg nap lehet ez ma! mennyi részeg ember a földön! — Azok halottak voltak.

Odalopózék ablakához, csodás aggodalommal eltelve — s amint benéz kémelő szemekkel, egy csoport ismerős arcot lát meg a szobában, kik az ő kancsójából nagy danolás közt isznak, s oly dühvel járnak a táncot, mintha mind örültek volnának, s kályhapadkán fújja a guszlicás a hozzávaló zenét. Mind régi ismerősei ezek a városból.

Az ember, nem tudva, mi történt itt távolléte alatt, azt hitte, hogy álmodik.

Majd egy asszonyi alak kezdett szemébe tűnni, ki a zsbongó csoport között kézről kézre járt, szilaj jókedvvel, osztva bort és csókot mindenkinek, táncolt valamennyivel, s beledanolt nevetve, kacagva, ujjongva a vad karénekkbe.

A jövevény sokáig nem bírt ráismerni ez asszonyra.

Tulajdon felesége volt az.

— Megálljatok! — ordítá, betörve a háza ajtaján, a boszorkányszombat közepébe. Maga sem tudta, mit cselekszik, s mi lesz annak a vége, amit most tesz. — Mit csináltok itt? — ordítá magánkívül.

A meglepett vigadók az első pillanatban szétugrottak arca elől. A legszilajabbak is elsápadtak, midőn közöttük halálfehér arccal megállt, s nem mertek hozzá közelíteni.

Bántatlanul ment egész odáig, ahol feleségét látta. Szép piros arcú, fekete hajú, tűzszemű asszony volt az: kinek arcán az idétlen vígság kővé meredt a rögtöni rémülettől.

A férj öldöklő tekintettel nézett az asszony szemébe.

— Le, térdre, előttem!

Az asszony nem mozdult.

— Térdre, nyomorult! — ordítá a férj, s ököllel úgy sújtá meg a némbert, hogy az földre bukott előtte.

— Megállj, kutya! — kiáltának rá ekkor egyszerre minden oldalról, s tíz kéz ragadta meg szemben és hátulról.

Tusába eredt velük: egynek közülök megragadta a torkát, s el nem ereszté, míg le nem tiporták a földre, oda is magával rántotta, s csak akkor bocsátá el, mikor már megfojtotta.

Ott megkötözték, farkasgúzsba tették, egy szegletbe rúgták, s azután körüle álltak.

— Mit akartok? Mi bajotok velem? — kérde a férfi vértől tajtékzó szájjal, ki még most sem tudta megérteni e rémséges rejtélyt. — Rablók vagytok-e? hogy így bántok velem saját házamban? Szomszédok? Barátok? Komák? Lakostársak?

Ekkor eléje állt egy magas, sötétképű alak, összenőtt szemöldökkel, s felfricskázva a megkötözöttet, azt monda neki:

— Se szomszéd, se barát, se koma, se lakostárs többé. Ellenségek vagyunk!

2.

— Mit vétettem én tinektek, Bazil? — kérde a megkötözött férfi.

— Te nem, semmit. Vétett az ősapád, aki magyar fajt ültetett ebbe a földbe.

— Mit csináltok ti?

— Kitépjük, amit az ősapád ültetett. Szomszédjaid ott hevernek már az utcán.

— Mi kell tőlem? Mit akartok tőlem elvenni?

— Kell nekünk a te házad, a te marhád, a te feleséged, kell nekünk a te földed.

— Óhajtom, hogy jóllakjatok ezzel a földdel minél előbb.

— Most beszélj, mi hírt hoztál Szegedről?

— Hajolj ide hozzám, majd megsúgom.

A sötét szemöldökű odahajolt hozzá, s arra a megkö-
tött ember az arcába köpött, ez volt a felelet.

— Hah, kutya! — ordíta a meggyalázott; ezért vért
fogsz sírni előttem!

— Én? sírni? Azt nem látta még senki. Kínozhattok,
elég sokan vagytok hozzá. Véremet megláthatjátok; de
könnyemet ugyan nem.

Tanakodtak, hogy mit tegyenek vele. Mindenki aján-
lott valami válogatott kínzás nemét.

— Hagyjátok rám — szólt az első. A testi kínzást
kiállja ez. György mester kemény legény. Jól ismerem.
Ez a körme alá vert tövistől meg se szisszen. Majd én a
szívébe verem a töviseket, s bömbölni fog előttünk, mint
a gyerek. — György szomszéd, neked volt egy szép
menyecske feleséged. Azt én elcsábítottam. Az én szép
szemeimért árult el téged.

— Az neked gyalázat, nem nekem.

— Rokonaid halva vannak mind.

— Jobb nekik az utcán halva feküdni, mit ebben a
nyomorult világban élni.

— Vagyonod elpusztult.

— Pusztuljon el, aki elfoglalta!

— Ejha! De mindenre tudsz felelni onnan az üveges
hintóból — gúnyolódék Bazil. — Neked egy szép
leányod is volt.

A megköötözött e szóra összecsikorgatá fogait.

— Ha jól tudom, Ilonának hitták — folytatá Bazil,
kiszámított kegyetlenséggel vontatva a szót. — Igen szép
leány volt. Ugye azt magad is elismered, hogy igen szép volt?

— Vessz el. Mit akarsz?

— Olyan fiatal volt még, és már hat kérője volt neki. —
Nem tudott közülrök választani: egyik derekabb legény

volt, mint a másik. — Mit tehetett szegény? — Feleséged az első asszonyról maradt lyán sorsába nem szólt bele. — Utóbb is én állítottam hegyére a Kolumbusz tojását. Én férhez adtam a lyánt mind a hathoz. Sajnállok, hogy a menyegzőről elkéstél.

— Verjen meg az Isten mind a két kezével! — ordíta fel kétségbeesetten a megkötözött ember, s arccal a földre veté magát, hogy ne lássák, mily keservesen zokog.

— Emeljétek föl hát — szólt Baizil —, hadd lássuk, hogy sír az, aki most próbálja először életében. Bömbölj, szomszéd! Te meg, cigány, fújd azt a dudát; hadd sírjon muzsikaszó mellett!

Az ittas emberek gúnyos hahotával táncoltak körül az áldozatot, s aki közel ért hozzá, egyet rúgott rajta.

Az nem sírt többé. Behunyta szemeit, összeszorítá ajkait. Türt hallgatva minden bántalmat, s egy vonás sem rándult meg arcán.

— Most vigyétek innen — parancsolá Bazil. Lökjétek fel a padlásra. Állítsatok őrt eléje. Holnap, ha kijózanodunk, ki fogjuk vallasni. Veszedelmes ember ez. Aztán lóghat. Ma igyuk meg leánya lakodalmát, holnap megiszszuk az ő torát. Jó éjszakát, Gyurka szomszéd.

Györgyöt fellökték a padlásra. Az ajtót rázárták, s ezzel otthagyták magára.

Mozdulatlanul feküdt ott a szemét között, se teste, se lelke nem érzett már semmit.

Arra gondolt, hogy akármilyen nagy lesz is kínzatása, a halál majd véget vet mindennek.

Alatta a szobában még sokáig táncoltak, mulattak a lázadók, felhangzott hozzá rikoltozásuk, dobogásuk, s amint szidták a nemzetét, s kacagtak utána, s gúnydalokat énekeltek hazájáról és trágár dalokat a leányáról.

Erőltetni akarta magát, hogy ne hallja, amit hall.

Egyszer úgy tetszék neki, mintha a padlás ablakán, a kiakasztott paprikafüzérek között zörejt hallana.

Odanézett.

Az éji félsötétben látá, hogy valami fehér alak ereszkedik le a szűk nyíláson, s tapogatózva közelít felé.

Rémálom ez vagy kísértetlátás? Alig hallatszott valami lépés hangja.

Az alak susogni kezd, lassú, bágyadt hangon.

— Apám! Apám!

— Ilona!

— Csitt! Ne szólj!

Az ember át akarta szemeivel törni a sötétséget, hogy jobban lásson. A közeledő alak odasimult hozzá, s egy késsel elmetélte a köteleket, amikkel György kezei, lábai össze voltak hurkolva.

— Gyermekem! — rebegé az apa, átölelve gyöngéden reszkető leánya térdeit. — Édes egyetlen leánykám!

— Fussunk innen — pihegé a leány bágyadt hangon. — Az ablakhoz hágsót támasztottam. Mindenki holtrészeg már odalenn.

Az ember ölébe vette gyermekét, kiemelte a padlásnyíláson, levitte a lábtón, mindig ölében tartva, mindig csókolgatva.

A fal mellett egy eszközben megbotlott. Lehajolt érte. Egy ásó volt. Felvette.

— Jó lesz fegyvernek — mondá az apa.

— Jó lesz sírt ásni vele — mondá a leány.

A ház tulsó oldalán, hol a padlás feljáratához vezető lépcső volt, gajdolt magában az örül állított lázadó.

— Húzódjál a fal mellé — sугá az apa leányának, s az ásót ökölre szorítva a ház szegletéhez közelített. Az ő odafigyelt a neszre; felkelt, odabotorkált. S egy perc múlva kettéhasított koponyával rogyott össze: egy kiáltásra sem maradt ideje.

György elszedte a megölt fegyvereit; aztán ölébe vette leányát, s a kerten keresztül észrevétlenül kimenekült a városból.

3.

A városban minden csendes volt már. Jajkiáltás és diadalmámor elhallgatott. Amaz vérbe, emez borba fulladt. A gyilkolást befejezte a dobzódás. Már a hajnalszilag is fennragyogott a kitisztult égen.

Se apa, se leány nem szóltak egymáshoz.

Déltájra elértek a legközelebbi faluba.

Györgynek sok jó ismerőse volt. Azt hívé, hogy egyiknél majd otthagya leányát, míg maga sorsa után indul.

Az ismerősök ijedt arccal fogadták mindenütt. Egy sem hagyta őt az ajtaján belépni. Egy sem engedte a háza küszöbén megpihenni. Még egy ital vizet sem mertek neki adni. Kérve kérték, hogy távozzék el minél előbb falujokból.

Nem voltak azok az emberek rosszak, csak gyávák. Félték, hogy ha a lázadók megtudják, hogy ők egy magyar menekültet befogadtak, őket is felperzselik, legyilkolják. — Pedig mégis rájuk került később a sor: nem használt a meghunyászkodás.

György, torkig telve keserőséggel, vevé fel ölébe ismét összetört leányát, s ment tovább a világba.

Hat napig bujdosott tarlókon, ugarföldeken keresztül, zivatarban, rekkenő hőségben; vad gyümölcssel, nyers törökbúzával tengetve életét, saját terhén kívül gyermekét is többször ölben hordva, mint vezetve.

A hatodik nap érzé, hogy az ölében hordott teher mindig nehezebb lesz, a nyakát ölelő kar nem szorít többé, s az arc, mely vállán fekszik, olyan hideg.

A távolban egy nagy város tornyai kezdtek előtte feltűnni. Az volt Szeged. Fárasztó sietés után délre beért a nagy népes városba.

Éppen zajos népgyűlés volt a vár előtti vásártéren: ezernyi ezer férfi gyülekezett össze, fegyverrel kezében. Egy emelvényről haragos népszónok tartott lelkesítő beszédet a felizgatott sokaságnak.

György odafurakodott a néptömeg közé. A népszónok éppen a rácok kegyetlenkedéseiről beszélt. Nem is lehetett azt mind elhinni.

Többen észrevették a fáradt, porlepte férfit, ki egy halvány, behunyt szemű lyánkával ölében úgy állt meg közöttük, mint egy tébolyodott.

— Honnan jön? — kérdezték.

— Szenttamásról — felelé György.

— Egy férfi Szenttamásról! — hangzott egyszerre szájról szájra a kiáltás. — Lássuk! Hozzák fel az emelvényre! Beszélje el, mi történt.

A néptömeg utat nyitott előttük, s a két alakot feltették az emelvényre.

Amint a nép meglátta a dúlt arcot, a szenvedések, a kétségbeesés kifejezésével elkínzott vonásain, s vállain azt az elhervadt, fehér arcú gyermeket, tompa, borzadályos zúgás kezdett emelkedni, minőt a tenger hallat szélvész közeledte előtt.

És amidőn a jövevény körülnézett a zúgó néptengeren, arca elkezdett lángba borulni; nem volt ékesen szólásra oktatva; de a pillanatban a bosszúállás lelke szállt le reá kettős tüzes nyelvben, hogy amit mond, a szívbe találjon bele.

Szava tompa volt; rövid mondatokat ejtett. A rémséges éjszakáról, az utcán heverő halottakról, a kiállott kínzásról, de amikor arra került a sor, hogy leányáról beszéljen, ekkor elkezdett a hangja mennydörögni, felkapta kezébe azt az összecsukló termetet, úgy mutatta fel.

„Nézzetek ide, apák! Gondoljatok ártatlan szüzeitek-re! Lássátok, mivé tették az én drágámat!”

S csak akkor vette észre, hogy a leány meg van halva.

Addig azt hivé, hogy csak hallgat, mint hallgatott hat nap óta panasztalanul.

— Nézz rám, nézz rám, te drágám! — ordítá az ember, holt gyermeke arcát csókjaival árasztva el. — Nyisd ki szemedet! Ébredj fel!

S aztán, hogy nem ébredt fel a leány, az ő szívét is összeszorítá az elviselhetlen fájdalom, hogy ott az emelvényen összeroskadt.

Nem kellett már több beszéd a népnek. Nem kellett már több szél a tengernek; zajgott ez magától.

„Fegyverre, hazafiak!” — ordítá egy hang; s annak tízezernyi visszhangja támadt. Fegyverre, aki férfi!! — kiáltozák szétrohanva a piacról, s végigfutva az utcákat. E szörnykiáltás zendült végig a város egyik szélétől a másikig, s estig hetvenezernyi férfisereg gyűlt össze fegyveresen: a düh, a bosszúállás lángjával arcaikon; még abban az órában készek voltak indulni Szenttamás ellen.

Ekkor valaki egy szót dobott el a tömeg között. Mi az az egy szó? Egy tojás csak. De egy óra múlva egy szörnyeteg kelt ki belőle, aki már születésekor embervért szomjazott dajkaság gyanánt.

Valaki azt találta kimondani:

„Hátha azalatt, amíg mi, férfiak mind elmegyünk harcolni, az itt lakó rácok feleségeinket, gyermekeinket leöldösik.”

A szörnyeteg szónak szárnya nőtt.

„Haljanak meg előbb ezek!” Kezdék kiáltozni, vesszenek el, mint testvéreink elvesztek Szenttamáson. Vért vért! Atyafit atyafiért!”

S azzal a néptömeg ádáz haraggal visszafordult önnön városára, s mint a gátat tört folyam, nem hallgatva

parancsra, vezényszóra, megrohanta szomszédja hajlékait, kikkel hosszú időn át együtt osztott bánatot, örömet, s kiknek egyéb vétke nem volt, mint hogy fajrokonai voltak a szenttamási lázadóknak; s amivel azoknak tartozott, megfizette iszonyúképpen ezeknek.

Ugye, borzasztó jelenetek ezek?

S lehetnek emberek, akik ez iszonyatokat megújítani, átkozott nagyravágyásuk kielégítésére, újra készek volnának!

II.

György pedig felvette ölébe holt gyermekét, kivitte a nyárfaerdőbe, ott sírt ásott neki egy vén fa tövében, s belefektette egyetlen mindenét a világon.

Nem bírta elszívni, hogy a fekete föld beszennyezze azt a fehér arcot, lombokat tépett le a fehér levelű nyárfabokrokról, azokkal hinté be halottját, így takarta rá a fekete hantokat.

Aztán elővette a kését, hogy felmessen egy nevet a fa kérgére, mely élő fejfája legyen halottjának.

Vágta, vágta a betűket nagy szorgalommal, egészen belemerülve, s mikor készen volt vele, akkor azt vette észre, hogy nem a gyermeke nevét vágta a fa kérgébe, hanem annak a gyilkosáét.

És azzal, hogy még akkor is inkább leányának megrontója forgott az eszében, hogy annak a nevét róta fel halottja sírjára, többet mondott, mint amennyit e legszörnyűbb átokesküvés ki bírna fejezni.

Fölkelt, otthagya a sírt: ment tántorogva tovább; be az erdő mélyébe, azután megbánta, hogy oly könnyezetlenül hagyta el gyermeke sírját, s visszafordult, fel akarta azt keresni. A fák oly hasonlók egymáshoz mind az

erdőn: ahogy sem talált arra, melynek tövébe leányát elásta, s keresése közben mindig beljebb tévedt az erdőbe; az éj ottelepte, csak ment azután is, maga sem tudta, hova, miért —, de csak ment. Sűrű csalitos buckák közé jutott: a fészkeről felvert madár visítva rebbent meg előtte. Végre egy fagyökérben elbotlott, elesett. Nem volt oka, miért fölkelni, ha egyszer ott feküdt. Letette fejét a földre, jó éjszakát kívánt föld alatt alvó gyermekének, és elaludt. S álmodott aztán hosszú álmokat vérben úszó emberekről és égő városokról.

Éjfél lehetett már: a Göncöl rúdja lefele fordult már, amidőn paripák nyerítése veré föl álmából.

Nem messze bokor takarta fekhelyétől két felnyergelt lovat látott, melyek ismerős röhögéssel látszottak egymást üdvözölni, míg a bokrok mögül síránkozó női hangok és biztató erős férfihang volt egymással beszédben, olykor egy gyermek csevegése vegyült közé.

A férfi alacsony, szikár alak, még a csillagsugarban is látszik szemeinek villogása, hosszú bajusza kétfelé van sodorintva, s fekete nagy haj vállait takarja. Arca sovány, de vonásai erőteljesek, valamint sudár természetnek acél izmai. Öltözete a „futó betyároké”.

Egy kis fiúgyermeket tart karján, aki lehet három-négy éves, komoly nyájassággal enyelegve véle: a gyermek apjának mondja a férfit, s meg-megölelgeti apró karjaival.

Előtte pedig egy nő áll, paraszt öltözetben, és zokog, köténye szélével törülgeti néha a szemeit.

— Tudsz-e már imádkozni, kisfiam? — kérdé a férfi a térdére ültetett gyermeket.

— Hogy ne tudna? — felelt helyette a nő. Anélkül nem fekszik és nem kel föl.

— Jó ember legyen belőled, kisfiam, — szól a férfi megcsókolva a gyermek arcát. Ne olyan, mint apádból. Esztendőre iskolába küldd már: tanuljon valami jót.

— Megteszem, ha utolsó mindenem ráköltöm is.

— S majd, ha megjön az esze, vidd el innen messze földre, ahol senki sem ismer. Ne tudja meg soha, hogy apja ki volt. Tagadd el előtte a nevemet.

— Kérdezd meg, kisfiam, apádtól, hogy mikor jön el megint kisfiát meglátogatni.

— Nem tudom én azt megmondani, kis cselédem. Rám soha nem virrad fel a nap, hogy azt mondhatnám: ez az én napom ma! Ma itt, holnap tíz mérfölddel odább, s holnapután talán hat lábnyira a föld alatt, vagy — talán három lábnyira a föld felett.

— Ugyan ne beszéljen olyanokat! nézze, a gyermek mindjárt sírva fakad.

— Biz az, fiam, úgy van. A zsványnak nincs kihez imádkozni. A zsvány temetésén nem a diákok énekelnek, hanem a hollók kárognak.

A nő erre elkezdett sírni, a gyermek folytatta: a rabló megcsókolta egymás után mind a kettőt.

— Menjetez most haza, édes cselédjeim: eredj anyáddal, kicsi fiam! Máskor majd hoz apád vásárfiát. De ne mondd senkinek. Aztán áldjon meg az... (gondokozott rajta, hogy kicsoda)... aki engemet ver.

A nő és a gyermek eltávoztak; a rabló felugrott lovára, s kengyelébe felemelkedve sokáig hallgatódzott a gyermeki csevegés ismert hangjaira, még el nem enyésztek az erdő magányában.

Ekkor egy hideg kéz érinté kezét.

Felriadt a rabló, de azért egy kiáltás nélkül fordult oda, hol egy férfit látott lova mellett állni. A paripa eleget jelenté nyerítésével, hogy idegen közelít, de a rabló azt hitte, hogy a távozó gyermeket üdvözli vele, ki annyiszor lovagolt a hátán, kis kezeivel a sörényébe kapaszkodva.

Szenttamási György volt az.

— Ne tarts tőlem, „Sándor”! Ne nyúlj pisztolyodhoz,
— mondá neki halk, nyugodt hangon. Nem én leszek az,
akit életedben először megölsz.

— Ismersz engem? — kérdé a rabló.

— Híredből. — Tudom, hogy üldöznek; fejedre jutam van kitűzve. Azt is tudom, hogy feleséged van és szép kicsi fiad, azokat meg szoktad látogatni. Ilyenkor tört vethetnek ellened és megfoghatnak könnyen. A rablókat asszonyköténnyel szokták megfogni.

— Azt látom, hogy te nem akarsz elfogni. Hát mit akarsz velem? Tetszik a mesterségem talán? Fel akarsz csapni zsványinak? Végezd el ott, ahol kezdted. Adok kölcsön egy kötőféket: akaszd fel magad ide a legelső fára. Jobb lesz.

— Nem akarok zsvány lenni. Inkább téged is meg akarlak szabadítani a rabló névtől.

— Eszeden vagy? Tán nem próbáltam én azt eleget? Nem könyörögtem minden törvény előtt, hogy vegye el fejemről büntető kezét, és én megszünök lenni gazdák pusztulása, utasok félelme. Nem ígértem-e, hogy kitől mit elraboltam, visszatérítem neki? Templomot akartam építeni elátkozott vagyonomból; csak azt engedjék meg, hogy megint emberek között élhessek, napszámmal akarom aztán keresni a kenyeremet. — Nem fogadták ám el. Azt mondták: adós, fizess. Tartozom a nyakammal: az az adósságom. A köteles leányával járok jegybe, az a menyasszonyom. Eredj az utamból, szerencsétlen ember. Kerüld a rosszabbik kezemet. — Még nem vettem elő még nem öltem embert.

— Kell, hogy ezután ölj. Azzal fogod vétkeidet leróni. Mit sem törvény, sem oltár el nem fogadott, beveszi áldozatodat a harcmező. Ott ellenséget találsz. Annak a vérében a rabló szennyet lemoshatod a kezedről.

Rettenetes szó volt!

— Ne kísérts! — sóhajtja fel a rabló. Ha a harctéren lehetne meghalnom, becsületes halállal!...

— És ha dicsőséget lennél ott halál helyett... És amikor visszajönnél, a nép, mely eddig erdőről erdőre üldözött, majd egykor koszorúkkal, örömrivallással fogadna. S azután nem kiáltaná utánad senki e szót: „a rablóvezér!”, nem olvasnád a statáriumtáblán a nevedet, hanem olvasnád utána hírlapokban, hites levelekben azt, hogy „hős bajnok”.

— Hagyd abba, ne bolondíts!... Ó, mennyit tudnék tenni! Egy csapatot állítanék ki magam. Mind olyan legényeket, akik komázni szoktak a halállal, akik megtanultak tűrni esőt, hideget, akik le nem szállnak a lóról három nap, három éjjel! Ha csatába kerülnének, hősök lennének: most pedig rablók, üldözött vadak.

— Én elmegyek a kormányhoz, és közböcsánatot fogok számotokra kérni.

— Dehát mi közöd neked mihozzánk? Miért akarsz bennünket megszabadítani?

— Azért, hogy ellenségeimet fogyasszam általatok. Engem a lázadók kivertek birtokomból: feleségemet elszerették tőlem, atyámfiait leöldösték, házamba beültek, magam szökve futottam el közülök: — egyetlen leányom az úton az ölemben halt meg. Ma temettem el itt az erdőben. — Ugye, hogyha tégedet rájuk eresztenének, azt vissza tudnád nekik fizetni.

— Maguk pénzével!

— Hiszed-e hát, hogy nem nyugszom meg addig, míg számodra kegyelmet nem hozok: ha te meg a föltételre ráállsz, hogy minden embereddel, akiknek parancsolsz, a lázadókra ronts.

— Ha te nekem utat csinálsz a csatáéig, én teneked utat vágok az ellenségen keresztül a te elhagyott házadig.

— Megteszem, esküszöm, hogy megteszem. Fölme-
gyek Budára, s elhozom, amit ígértem. — Hol találak
meg újra?

— Azt nem szoktam megmondani senkinek. Hinni
nem szokásom. Ha igazat beszéltél, jöjj a fehértói csárdá-
ba, a halasi útban, a széktó mellett. Ott ül a csárdában
reggelenként egy vén csikós. A fél keze le van vágva: erről
ráismerhetsz. Mutasd neki ezt a pisztolyomat, erről
megtudja majd, hogy te vagy az, akire vár. Azután
elvezet hozzám. Annyit mondok, hogyha erővel akarná
valaki megtudni, hol vagyok, négyfelé hagyná magát
vágni, mégsem mondaná ki. Ne haragudjál érte, hogy
őrizkedem. Engemet tizenhét év óta üldöznek már,
télen-nyáron. Most eredj békével. Arra jobbra tarts, ha
az országútra ki akarsz jutni. Én másfelé megyek.

S ezzel sarkantyúba kapta paripáját; a másikat pányván
húzta maga után, hogyha az egyik ki talál dűlni alóla, a
másik kéznél legyen, s ügetett, csodálatos ügyességgel az
erdő fái és bokrai között; olyan kanyargó futással, mint a
fecske repülése, s nemsokára csak a távoli robogás sejteté,
merre jár.

*

Két hét alig telt bele, amidőn György egy szakadó
zápor éjszakáján megérkezett a fehértói csárdába.

A pislogó gyertya mellett ott ült a félkezű betyár a
hosszú asztalnál, s dalolgotott magának meg a félig
kiivott palackjának.

György odaült mellé, ő is bort parancsolt, s míg a
csaplárné a pincébe járt, előmutatta a félkezűnek a
pisztolyt.

Arra az, minden szó nélkül, kiitta a maradék borát,
felkelt, s inte Györgynek, hogy menjen utána.

Az eső szakadt; de a félkezű nem téveszté el az utat.

Óra múlva egy rongyos viskó elé értek, mely csösztanya lehetett, ha akart, a nyárfaerdő közepén; oda bement a vén csikós, s egy perc múlva, valakivel halkán dörögve odabenn, egy szép fekete paripát hozott ki s annak kantárját György kezébe nyomta. Azután megint bement s kihozta a másik lovat. Az öreg csikós, fél keze és vénsége dacára, biztos ügyességgel pattant fel a maga lovára. György is követte a példáját.

S azzal nyargaltak ki a sötétbe a buckák közé.

Útközben beszédessé vált az öreg csikós: elmondá Györgynek, hogy ezek Sándor paripái. Kedvenc lova azonban még ezeknél is szebb és jobb. Azt nem bírják utolérni a pusztázó hadnagyok. Az nem enged senkit mást a hátára: rúg, harap, ha idegen nyúl hozzá, még az abrakot sem veszi el más kezéből. Az elnyargal álló egész nap, mégse kell megetetni, csak a zablán keresztül ihassék egyet, aztán fut megint odább. Ha víz áll útjában, oda se néz neki; úgy átúszik rajta, mint a vidra. S mikor a gazdája aluszik, akkor ott vigyáz a fejénél, mint a hűséges eb, s nyerítéssel ad jelt, ha valami veszélyt érez.

Meg is virradt, be is esteledett: s a vén csikós még mindig vitte Györgyöt keresztül-kasul a pusztákon. Nem kereste az a járt utat, nem kellett neki ismertetőjel; nem válogatott, merre van torony irányában. Vitte nagy messzeterülő zöld ingoványok közé, hol a ló lába csülökig dagasztott a sömlyékben, hol vízimadársereg röppent fel előttük, ordas toportyán üvöltött utánuk. Aztán meg nekiment a sivatag avar pusztaságoknak, amiket őszhátú szimpóvirág takar nagy messzeségre, s a messze ellátszó gémeskút környéke ripacsos a gulya lábnyomától. Alig-alig pihentek meg az itatóvályúknál.

Végre utolérte őket az este. A tájék elszürkült, elfekezett, az ég is be volt borulva. Csak a vén csikós tudta itt a „dörgést”.

Nagy messze távolból vörös fény csillámlott a rónán, aztán több is gyulladt ki egymás után.

Azok a Sándor tüzei meg a pajtásaié, monda a félkezü.

Akkor azután hosszúra ereszték a kantárt. Nem kellett a lovaknak se ostor, se sarkantyú többet. Tudták, hogy otthon vannak. Csk úgy repültek az őrtüzek irányában.

A közelgő lódobogásra sötét alakok emelkedtek fel a tüzek körül, akik addig a földön heverésztek szerte. A legnagyobb tűzrakás mellett három férfialak állt. Kettőnek puska a kezében.

Az egyik a három közül a vezér volt.

Egy sajtóságos füttyentése a vén csikósnak tudatá előre, hogy ismerős közelít.

— Mit hoztatok? — kérde a megérkeztektől a szegénylegények vezére.

— Kegyelmet tinektek! — kiálta György a tajtékozó paripáról leszökve, s egy nagy pecsétetes levelet adva át a kérdezőnek.

— Olvasd és gyönyörködjél benne.

A rabló a tűzvilág felé fordult a kiterjesztett irattal: reszketett az kezében, míg végigolvasá; egypár könny hullott rá szeméből, térdei lassankint meghajoltak alatta, térdre esett s megcsókolá az írást, s azután felemelé könnyes ábrázotját az égre.

— Én Istenem! Én uram, Istenem! — kiálta föl fuldokló zokogással. — Tizenhét évi üldöztetés után embernek hagysz lenni ismét! Kergetett vadállatból újra embernek teremtesz minket!

Azután társaihoz fordult.

— Fiúk! Lóra, ahányan vagytok, s aztán nyargaljatok. A csapatot össze kell híni. Itt az amnesztia!

Azok lovaikra szöktek rögtön, s vágattak a róna minden őrtüzei felé, s mire meghajnalodott, mintha a földből támadtak volna elő, száznyolcvan lovas csoportosult össze a vezér tanyáján.

— Atyámfiai! szólt hozzájuk a vezér. Ami után annyit sóhajtoztunk, beteljesült. Nevünk nem rabló többé, a törvény megbocsátotta bűneinket. Meg van engedve nekünk, hogy jóvátehezzük elmúlt életünk vétkeit egy becsületes halállal. Van-e közületek egy, aki meg akarjon maradni eddigi élete mellett, aki ne örülne annak, hogy azt becsülettel folytathatja, vagy ha kell, dicsőségesen bevégezheti. Az emelje fel szavát.

Nem szólt senki.

— Eljöttök-e velem a háborúba?

De már erre minden száj megnyílt.

— Megyünk veled, a halálba is!

— Esküdjetek meg erre.

És aztán megesküdteté őket sorba. Biblia helyett volt nekik az a drága pecsétetes levél, mely bűnbocsánatukat hozta.

Akkor a vezér Györgyhez fordult.

— Most szólj, mit kívánsz tőlem? Elmondhatod, hogy te vagy az egyetlen ember, aki velem jót tett a világon. Kívánj akármit, megadom.

— Én pedig sokat kívánok, monda György. Vért! Halottakat csinálj nekem: azzal fizetnek engem.

— Öreg pénz! — monda a vezér. — Akkor nem maradok adósod. Mi a neved?

— Nevem — bele van tiporva a sárba. Nevem — be van takarva házam gyalázatával, — el van temetve szégyen gyermekemmel. Hanem én magam Szenttamási Györgynek hívom magamat: hogy valahányszor megszólít valaki, mindannyiszor eszembe jusson, mi volt az, amit elvesztettem, s mi az, amit még vissza kell fizetnem. Szólítsatok engem Szenttamási Györgynek.

— Velünk akarsz-e jönni?

— Még nem! Még nekem sok utam van széles e világon. Öklöket kell még szereznem, amik oda ütnek, ahova én. — Ha átkozott sorsom megtart, a véres napokon, a véres mezőkön találkozni fogunk: addig is a halál angyalai járjanak veletek. Vért kívántam! Sok vért.

S azzal, senkihez sem szólva többet, vette a vándorbotját az ember, s ment tovább, észak felé tartva. Útjait nem vak dühe vezette: kiszámított tervei voltak: öklöket szerezni, amik odavágnak a karddal, ahová ő gondol.

*

Ez idő szerint Lembergben állomásolt egy osztály magyar huszár: délceg, nyalka fiúk, akikért nem egy lengyel leány szíve dobogott fel.

Es a környék legszebbik leánya is szerelemtől égett a huszárok legdélcegebb hőseért — a kapitányért.

Anna, a szép fiatal özvegy, már régóta jegyben járt a daliás kapitánnyal, menyegzőjük napja is közel volt már: csak egy éj volt még közötté.

Ezen éj előestéjén meglátogatta, mint szokás, menyasszonyát a vőlegény, oly szép volt őket együtt látni.

Magas, karcsú férfi volt a huszárcapitány: napbarnított arcán még az ifjúság rózsáival, de homlokán már tisztulni kezdett a ritkás haj, mint a példabeszéd mondja: „együtt a nap és a hold”.

Szép deli hölgy volt a menyasszony, sötét gesztenyeszín hajfürtökkel, halvány, epedő arccal, kék szemében azzal a szokatlan fénnel, amit csak lengyel nőknél lehet kék szemekben találni. Mikor hallgatott, halvány arca, márvány homloka, vékony, finommetszésű ajkai mellett, oly szelíd, oly bánatosan andalító fénye volt a szemeknek, mint az éjféli holdnak. De ha beszéltek előtte

hazájáról, vagy ha ő beszélt felőle, reszkettek ajkai, vékony szemöldei összehúzódtak, s ha akkor fölveté szemeit, az olyan volt, mintha egyik ég nézne a másik égre, tele csillagokkal, tele angyalokkal.

És ha vőlegényét látta, ha kezét annak kezében érzé reszketni, akkor arcára a szerelem hajnali rózsái jöttek felvirulni, s szemei ragyogtak, mint a fölkelő nap.

Menyegzője előtti estén elment menyasszonyát meglátogatni a vőlegény.

Vidám arcot akart mutatni; de a szerető nő szeme olvasni tud a másiktól, a homlok öntudatlan redőiről, a szemek tétova járásából, s felismeri, hogy bánata van.

Odasimul hozzá, kezeivel lesimítja, ajkaival lecsókolja a gyanúkeltő redőket. Újra visszajőnek.

— Mi bajod? Valami bánt? Menyegzőnk napja előtt szomorú vagy.

— Semmi bajom sincs. Egy baleset nyugtalanít csupán, melyet nem lehetett elhalasztani. A haditörvényszék egy embert halálra ítélt, az ítéletet éppen most írtam alá: az embert holnap reggel agyonlövik. Miért éppen menyegzőnk napján? Miért nem jött, ha jönni kellett, egy nappal utóbb?

— Az ember tán gonosztevő?

— A haditörvény annak nevezi. Lázított: a katonákat akarta csábítani: hogy menjenek haza Magyarországba a lázadó rácok ellen küzdeni. E merény büntetése, halál.

— S te aláírhattad az ítéletet? Nem vagy-e te magad is magyar? Nem szereted a hazádat.

— Mindenekelőtt katona vagyok, és tisztelem a törvényeket, amikre felesküdtem.

— Az lehetetlen, hogy te a szerelem legmagasztosabb nemét, a honszerelmet ne tudd érezni.

— Szeretni tudok, de nem álmodozni. Én azoknak az észjárását, akik forradalommal akarják kivívni a szabad-

ságot, nem ismerem; amit tanultam, az, hogy minden forradalom elébb-utóbb leigázásra vezet. Sok vér, kevés dicsőség, örök bánat.

— Ne mondd örök bánatnak: örök remény az, mely nem engedi elfelejteni, hogy kell jönni egy időnek, mely mindent visszafizet: a bánatot annak, aki adta, a dicsőséget annak, aki elvesztette.

Ezt mondta a lengyel asszony, felugrott vőlegénye mellől, s zongorájához ülve, lázas lelkesültséggel verte el rajta a Rákóczi-indulót.

És e percben két sötétkék szemében a fergeteges ég volt, melyből könnyek záporán keresztül a harag villámai lövellnek elő.

A vőlegény odalépett hozzá, elvonta reszkető kezét a zongora elefántcsontbillentyűiről, és megsókolá azt.

— Szegény Lengyelország! A lengyel nőnek van miért könnyezni... Egyszer Bécsben voltam, valamelyik utcában palotát építettek: ott a napszámosok között egy nőt vettem észre, aki téglákat hordott fel a fején a kőműveseknek. Kétszer-háromszor elmentem a hely előtt; a nő izzadva hordta a köveket: nem volt már fiatal, a munka terhére esett. — E nőnek egykor szebb palotája volt Varsóban, mint aminőhöz most a téglákat hordta: gyakran mulattam a házánál, sok víg órát töltöttem nála... Mikor a déli harangszóra leült szegényes ebédje mellé, odamentem hozzá és megszólítottam. Sokáig nem akart rámismerni, azután félrefordult sírni: a többi napszámos nevetett rajta. Pénzt ajánltam neki, megköszönte, keveset elvett belőle, — egykor milliók birtokosa, — a többit kért, hogy küldjem el kisleányának, kit valamely kisvárosban idegen háznál hagyott. Megígértem, hogy leányát felkeresem. Szép kis hatéves lyán volt, mikor utoljára láttam, azóta nyolc év múlt el, most már hajadonnak kell lennie. Elmentem a házhoz, ahol felfogadták. Kérdezős-

ködésekre egy leány jelent meg; nem az a szép gyermek, kinek arca még most is előttem lebeg: — egy közönséges teremtés, kemény, durva vonásokkal, elvadult tekintettel. Nem ismert rám; pedig hajdan annyiszor látott, szóltam hozzá lengyelül, egy szót sem értett többé. Kérdeztem anyja felől, rám se nézett s vállat vont rá.... Ó, a lengyel népben rettenetes példát adott a sors a többi nemzetnek, hogy mit várhat egy kis nép a szomszéd népektől, mit várhat istenétől, ha nagyobb népekkel eredett tusába, s jaj a magyarnak, ha a példából nem tudott tanulni, s ha egyszerre a saját lázadói és az osztrák hatalom ellen kénytelen magát védeni.

— Ah! — kiálta fel ingerülten a menyasszony. — Az nem magyar, aki így tud beszélni.

— Anna — inté őt vőlegénye bánatos hangon. — Első férjed a menyegzője előtti napon esett el a csatában; — ha kívánod, a második a menyegzője napján eshetik el.

— Nem kívánom. Töredelmes irtózáttal vallom meg bűnös szenvedélyemet: jobban szeretlek téged, mint hazámat, jobban szeretlek, mint a szabadságot! Lengyel nő ezt nem mondta még férfinak soha: te vagy az első, aki ezt hallod. Nem kívánom, hogy magadat feláldozd, sőt, ha tenni akarnád, tán visszatartanálak: mit lengyel nő nem tett jegyesével soha. Csak azt kérem tőled: hagyd meg az életét annak az embernek, kinek a szenvedélye erősebb volt, mint a tied; aki nem csak szeretett, hanem álmodozott is. Menyegzőnk előestéjén egy ember életét kérem tőled jegyajándékkul.

— És egy katona becsületét.

— Büntesd őt másképpen.

— Itt most két út áll előttem. Ez ember arra lázította a huszárokat, hogy siessenek haza Magyarországra. Ezért a katonai törvény halált mond a fejére. Nekem vagy végre kell hajtanom az ítéletet, vagy együtt kell mennem a

lázítóval Magyarországra. És én tudom jól, bármit mondjanak is a nemzet prófétái, hogy onnan „soha” sem jönnék vissza. — A bíró vagy büntet, vagy egyetért a bűnössel. Egyik kezemben a büntetés pallosa, másik kezemben a lázadás zászlója, válassz: melyiket emeljem föl?

S a szép menyasszony nem tudott választani.

*

Korán reggel, amint a hajnal meghasadt, kivitték az elítéltet a vesztőhelyre.

Karéjt formálva lovagoltak a huszárok végig az utcán: szótlánul, csak a paták dobogása hallatszott.

Középen, egy födetlen szekéren ült a tábori pap, a feszülettel kezében, s mellette fehér ingben, hajadonfőtt, megláncolt kezekkel — Szenttamási György, a halálra ítélt izgató.

Kiértek a mezőre. A nap éppen akkor kelt föl, a reggeli szellő enyelegve játszott a huszárok csákóinak tollbokrétaival s az elítélt zilált hajfürteivel. Lesegíték őt a szekérről: — hat huszár leszállt a lováról, lekasztá a karabint a nyeregkápából, a többiek négyszöget formáltak, annak közepén állt az elítélt.

A hadbíró összehajtogatott papírt vett elő, s szigorú, könnyörtelen hangon olvasá fel az ítéletet György fejére.

Az elítélt meghajtott fővel, lesütött szemekkel hagyta magát a vesztőhelyre vinni: össze volt roskadva, alig látszott benne élni való erő: úgy hallgatta végig az ítéletet.

A szokásos forma szerint egy katona odalép a hadbíróhoz, egy pálcát ad a kezébe, s háromszor kéri, hogy adjon kegyelmet az elítéltnak. A hadbíró a harmadik kérésre kettőtöri a pálcát, s odaveti a halálra ítélt lábaihoz annak darabjait, tompán hangoztatva: „Istennél a kegyelem!”

E szavakra felemelte fejét az elítélt, termete kiegyenesedett, arca kigyulladt. Végignézett a körülötte álló hadfiak

arcain, azután fel az ég bíboros felhőibe, s buzgó fohász-
szal szólt: „Köszönöm, Istenem! És tinektek is, bajtár-
sak, köszönöm a halált. Teher volt rám nézve az élet,
örömmel halok meg. Mindent elvesztettem: vagyont,
nőt, gyermeket: csak hazám maradt meg, azt sem ment-
hetem meg: jobb lesz hát meghalni. Titeket, bajtársak,
áldjon meg az Isten, ott, a bérceken túl, tán tireátok is vár
jó édes szülő, ősi házikó, növendék testvér, hűséges
szerető mátká. Ott a bérceken túl nektek is van hazá-
tok!... Imádjátok Istent, hogy a halál óráján ti is ilyen
nagy örömmel ne kívánjátok meg a sír fenekét, mint én,
akinek semmije sincs többé ezen a rossz földön.

E szavak után az elítélt letérdelt szépen, termete ismét
összeroskadt.

A huszárok mereven álltak előtte felvont fegyvereik-
kel, mint a szobrok. A hadbíró intett nekik a kezében
levő összehajtott papírral. A főhadnagy célzást vezényelt.
A hat huszár arcához emelte karabinjait.

E pillanatban egy fiatal őrmester kiugrat lovával a zárt
négyszögéből, odarúgta a hadbíró elé, kiragadja annak a
kezeből a halálítéletet, s kettérepesztve, hajítja azt az
elítélt és a célzó katonák közé.

E jeladásra kitörő „éljen Magyarország” rivallás mellett
egyszerre kétszáz kard repül ki hüvelyéből, a célozó
karabinokat kilövik a légből, s a térdeplő elítélt kezeiről
leveszik a láncokat, s felemelik azt a vállaikra, és a
kardcsörömpölés, lőtombolás zaján újra keresztültör a
nagy egetverő kiáltás: „Éljen Magyarország!”

*

A násznép együtt volt már: az esküvő órája közeledett,
a szép menyasszony rózsaszínű nászruháját felvette már.
Csak egy óra állt még a boldogság új korszaka előtt.

De ez végzetes óra volt.

A vőlegény segédjét várta vissza a tudósítással a veszthelyről, addig nem akart oltár elé lépni.

Megeshetnék, hogy éppen akkor, midőn e szót ki mondja: „szeretem,” hallaná a puskák ropogását, melyek egy elítélt életét kioltják.

Megeshetnék, hogy midőn az isten embere éppen áldást mond a kötött édes frigyre, ugyanakkor szállna a megölt haragos szelleme az ég felé, bosszút kiáltva bírāja fejére.

Hanem a segéd sokáig nem jött a veszthelyről vissza.

A vőlegény nyugtalan volt, még nyugtalanabb a menyasszony.

— Tán el kellene halasztani az ünnepélyt — súgá a menyasszony, vőlegényének.

— Vagy tán inkább sietetni — viszonzá amaz.

Nyomasztó balsejtelem ült mindkettő szívéen.

A segéd még nem tért vissza. Elmúlt két-három óra a várakozásban. A dél is közelgett már, a percek örökkévalósággá látszottak nyúlni.

Végre lódobogás hallatszott az udvaron, azután a folyosón végig siető léptek, sarkantyúpengéssel kísérve. Feszült várakozással nézett mindenki az ajtóra... A segéd lépett be rajta. Ruháját por lepte, arca sápadt volt, s homlokáról az izzadság gyöngyözött alá.

— Maradjon künn: súgá neki az eléje siető vőlegény. Ön halálhírnök. Ne lépjen most be ide.

— Nem vagyok halálhírnök: szólt elfulladt hangon a hadsegéd. Ami hírt hozok, százszorta rosszabb annál. A halálraítélt ember magával vitte az egész huszárságot a magyar határ felé. Két mérföldnyi távoból bocsátottak vissza, hogy ezt önnek hírül adjam.

— Lovamat gyorsan! — kiálta a vőlegény, s mint egy örült, rohant kifelé. Amint menyasszonya ajtaja alá ért,

az éppen felnyílt, s ő kedvesét látta kilépni, halványabban mint valaha; megtört szemeiben az alkonyodó ég.

— Csak egy pillanatra! lelkem szerelme, te! — szólt a vőlegény halvány menyasszonyának: megölelte, megcsókolta, s azzal futott ki az udvarra, hol segédjének felnyergelt paripájára veté magát.

A ló ágaskodott alatta; nem akart kiindulni az udvarból: sarkantyúját oldalába vágta. Még egyszer visszatekintett, meglátta halvány kedvesét menyasszonyi köntösben ottan állani az erkélyen. Kezével csókot vetett felé.

„Látlak nemsokára!” Kiálta vissza.

És soha nem látta többé.

*

A huszárok pedig nyargaltak a messze kéklő Kárpátok felé.

Vadonerdőkön, úttalan pusztákon keresztül: nem keresték a járt utat.

Tornyos városok tünedeztek fel előttük, hallatszott a harangszó belőlük, azokat kikerülték, nem volt pihenésre idő.

Közöttük nyargalt egy vezetéklovon az elítélt, fehér ingben, sűrke fővel: az vezette őket, dülőutakon át, lankás erdőkön keresztül, mindig elébb a kék hegyek felé.

Alkonyatra egy folyam partjához értek. A távol hegyoldalakban a pásztortüzek piros lángjai fénylettek: azok már az ő hazájuk ormai, az a patak már az ő bérceikből ered.

Ott leszálltak megetetni, s nekik is jólesett nagyot inni a hazai friss folyóvízből.

S amíg a lovak abrakoltak, a huszárok egy hazai dalt kezdtek el dalolni, a dal oly kedélyes:

„Fakó lovam fel van kantározva,
El is megyek a rózsámhoz rajta.”

— Megálljatok; majd tanítlak én benneteket más nótára! — monda Szenttamási György, s dörgő hangján megeresztette azt a harci riadót, amivel annyiszor indultak a honvédek, huszárok, a csatába. A legények megtanulták az első hallásra.

A dombtetőre felállított örök hirtelen jelt adtak, hogy valaki közelít.

Az út porából egy lovagot lehetett kivenni, kinek paripája versenyt látszott futni a széllel, hosszú zöld tollai csákója mellett lobogtak, prémes mentéje ujjai hánykódtak a légben.

„A kapitány,” mondták egymás között.

A huszárok felültek lovaikra, kardjaikat kivonták, s csatarendet formáltak, s amint a kapitány a homlokzat elé ért, tisztelegtek neki.

A kapitány el volt tikkadva az üldözés rohamától, s mielőtt megszólalhatott volna, kiugrat eléje négy lovag az arcvonalból, s azok között a legfiatalabbik: — ugyanaz, ki a halálítéletet darabokra tépte, szilárd elhatározott hangon így szól hozzá.

— Üdvözlünk, kapitány! Éppen jókor jöttél, hogy együtt jöhess velünk Magyarországra. Nem kell sokat gondolkoznod rajta, hogy elhatározd magad: mi erőszakkal elviszünk. Nem bánjuk, vágj le egyet-kettőt közülünk, hogy lássák, milyen akaratod ellen vittünk el. De jönnöd kell. Űsd le az elsőt, aki lovad kantarához nyúl. Űss le engem. Én nyúlok hozzá legelőbb. Ne félj semmit, kapitány.

A fiatal huszár megragadta kapitánya lovának zabláját, túlfelől egy vén őrmester ugratott mellé, az fogta meg a ló

kantárát. A kapitány csak nézett rájuk. Sokáig nézte hol az egyiket, hol a másikat, a kard aláhanyatlott kezében.

Mögötte az elhagyott mátka: előtte a haza bérchatára. Mögötte a családi élet boldogsága: előtte a villámos dicsőség.

Küzdött lelkében egymással a két indulatóriás. Feje aláhanyatlott keblére. Ekkor hirtelen megharsan a trombita a csapat háta mögött: a riadó hangra meghökken alatta a harci mén, a kapitány fölemeli arcát az égre, megvillantja a kardját feje fölött s kitörő lelkesültséggel felkiált:

„Előre hát, az isten nevében!”

S azzal nekinyargal a folyamnak, a két lovas, aki paripáját fogta eddig, alig bír vele lépést tartani, egyszerre ugratnak mindhárman a folyóba, a felszökő hullámok gyöngyívet képeznek fejeik fölött.

Előre, előre a kék bércek felé!

A huszárcsapat hosszú sorban követi vezérét, a paripák prüszkölnek a habok közé, a délceg vitézek messzhangzó kardalt énekelnek, aminek mindig az a vége, hogy „éljen a magyar!”

Elöl lovagol mindig a kapitány, sötét, gondterhelte arccal. Arra gondol, hogy minden lépés távolabb viszi álmodott boldogságától. Mátkájának halvány arca lebeg szemei előtt.

A csapat közepén lovagol Szenttamási György, kezében nemzetiszín zászlót lobogtat a szél: arca örömtől ragyog. Arra gondol, hogy minden lépés közelebb viszi bosszúállása véres oltárához. Ó ellenségének, meggyalázójának haldokló arcát látja maga előtt.

A felzavart hullám ismét elsimul, az őserdő elnyeli a futókat, lovaik dübörgése elhangzik az éjben.

A távol bérceken megriad a tárogató kürt, a pásztortüzek piros csillagai ragyognak a hegyoldalokban. A meny-

asszony hasztalan vár visszatérő vőlegényére, nászfátyolával törölve könnyét.

„Előre, előre!...”

III.

Egy év múlt el. Egy szomorú és dicsőséges év.

Szenttamás sáncai közt, az éjjeli őrtűz körül tizenhárom szerb harcos ült dőzsölve; az üres bogrács hirdeté, hogy bőven lakomáztak. Egy közülök a guszlicán valami búsongó népdalt hangoztatott, s mellé énekelt, a sorok végén a többiek is beleénekeltek: messzehangzott az a sík pusztán, mint a kísértetkiáltás.

Messziről a síkon szekérdörgés s vidám ujjongatás. Zsákmányolt szekeret hajtott egypár szerezsán. A szekéren egy hordó volt, s eléje két ló fogva.

Az őrszemen tanyázók ujjongva fogadták a portyázókat.

— Mit hoztál, Mirkó?

— Bort, amennyi elég. Tolvaj magyartól vettem el ingyenképpen. Pincéjéből jött: a sötétben el akarta lopni a borát; de elkerítettük. Ekkor a tolvaj a lógós lovára felkapott s elnyargalt előlünk, otthagya a szekeret borostól. Ez aztán a bor!

— Miért nem ütöttétek agyon a gazdáját is, hadd lett volna kifizetve.

— Félig agyon van már ütve. Fél pofája, fél szeme hiányzik: még karja is csak egy van. Csak fele él még a bolondnak, a másik felét eltemette már valahol. Úgy látszik, hogy nem akar egyszerre meghalni.

A harcosok hangos hahotára fakadtak ez ötleten, s a hordót mindjárt ott a szekéren csapra ütötték s megtöltötték belőle vedreiket.

A hordó fenekére pedig krétával ez volt írva:

„Köszöntet Szenttamási György.”

Idegen nyelv és betű volt az rájuk nézve, nem értették. A bor jó volt: azt könnyebben értették, ha magyar volt is.

— Éljen a gazdája, amég meg nem öljük! — Így ittak az egészségére a tulajdon borából.

S vígan voltak tőle, daloltak hozzá és táncoltak mellette.

Éjfél tájon az őrszem egy jövevényt pillantott meg. Futva jött a sáncok felé, s amint odaért, összerogyott a fáradtságtól.

— Ki vagy? Honnét jössz? Kiáltozának rá a szerbek, látva, hogy parasztgúnyát visel, minőt a föld népe hord azon a vidéken.

— Adjatok valamit innom; hörgé a kifáradt jövevény. Szökve jövök Szenttamási György körmei közül. Szomjazom pogányul.

— Igyál! Itt a veder. Nyakalj kedvedre, cimborá, s aztán beszélj.

A jövevény fiatal, halványarcú suhanc volt: nagyot ivott a vederből s aztán összeborzongva ismétlé:

— Szenttamási Györgytől menekültem.

— Hallottuk már. Mit nézegetsz hátra? Csak nem jön utánad?

— Ti tán nem hallottátok Szenttamási György nevét?

— kérdé félénken szétekingetve a suhanc.

— Most jöttünk Szerbiából; nem ismerjük embereitek nevét; ki az ördög az?

— Jól nevezed őt ördögnek: nem is lehet az emberte-remtés. Veszett volna el, míg meg sem született.

— Beszélj róla; hadd tudjuk, micsodás?

A szökevény beszélt.

— Nem lehet azt röviden elmondani, amit az az ember mível. Nincs egy nyugodt éjszakánk, amióta ennek a

nevét meghallottuk. Ha egy nap ugyanazon két helyen esik csatánk, ő mind a kettőn ott van; ott jár, tüzei, bátorítja a többieket, s nem árt neki semmi golyó. — Jaj, milyen erős a borotok. Fejem szédül tőle.

— Igyál újra, majd helyreszédül. S aztán beszélj. .

— A csatában úgy verekszik, mint egy bőszült bivaly. Éjjel pedig elkóborol lovas portyázóival oda, ahol nem vár senki támadást s ránk gyújtja tíz helyen a falut, s a leégett házak oldalára odairja korommal: „Köszöntet Szenttamási György!” — Jaj, hogy ég a gyomrom! Ne adjatok több bort. Vízet szomjazom.

— Beszélj, milyen az alakja? Ha meglátjuk, fogadom, vége lesz a hírének.

— Fehértemplomnál láttam őt az égő város utcáin tombolni, ölje a menekülőket. Ott a szemem láttára egy égő háztetőről az egész nádboríték rászakadt: azt hittem, no most ott megégett: és a múlt télen, mikor Szeged előtt táboroztunk, egy csoport magyar átkelt a Tiszán, s rajtunk ütött: ott láttam ismét e rettenetes alakot: fél arca elégsé, fél karja levágva, s még a megmaradt karjával is tudott ölni. — Rám ismert. Valamikor én is ott táncoltam egy éjszakán a házában, a feleségével. — Rámkiáltott: Ismered-e Szenttamási Györgyöt? A vérem fagyni kezdett. Jaj, bár most is inkább fagyna, mint égne. A pokol van bennem.

A többiek is kínokat kezdtek érezni belsejükben. Mutatták a szökevénynek a hordó fenekén ismeretlen betűkkel írt sorokat. Ő tud magyarul, olvassa el.

— Ó, — gebedjete meg! Mit adtatok innom? Ide van írva: „Köszöntet Szenttamási György;” Ő mérget adott nekünk.

Képes volt rá. Amit keresztyén és magyar sohasem tett ellenségével: ő azt a fegyvernemet is kitalálta.

A fiatalember összeroskadt és kimúlt szörnyű kínok között. Az életben maradottak dühösen rohantak arra a

két társukra, aki a bort hozta nekik: árulóknak tarták őket s lekoncolták, azután elvánszorogtak a sáncok közé, iszonyú kínok között átkozva az életet és a halált.

IV.

Egy éve múlt már, hogy Szenttamás tornyán a kék-fehér-veres zászló lobogott. Sokszor ostromolták a magyarok az erős sáncokat, és mindig sikertelenül.

Ott veszett sok jó vitéz a hosszú táborozásban, s körös-körül elpusztult a környék; de Szenttamás állt, dacolva az ostromlók haragjával.

Egy tavaszi reggel aztán véletlenül váratlanul egy új hadtest jelent meg a hirhedett sáncok előtt, számra alig több a védőseregnél, s annak is nagyobb része nemzetőrhad.

A szerbek ujjongva álltak ki a sáncokra. Ismerték korábbi csatákból a nemzetőröket. Azok számára ott kevés termett a harci babérokból. Számítottak a bizonyos diadalra ellenségeik felett.

De ám ezek a nemzetőrök nem azon boldog emberek voltak, kik távol nyugodalmas megyékben ősi tűzhelyüket szerető családjukra hagyták hátra, hogy ide jöjjenek háborút látni, kikre, ha visszatérnek, édes örömök s boldog élet hosszú napjai várnak, s akiknek, mikor a csatára trombitálnak, eszükbe jut az otthonhagyott szerető feleség s a csevegő gyermek. — Ezek a bánáti menekültek nemzetőrhada voltak, kikre már csak üszkök vártak az ősi lakházak helyén, kínzó emlékek az elmúlt boldogság romjain. — Nem volt közöttük egy, ki valakit ne gyászolna: volt olyan elég, ki egy népes nagy családnak utolsó ivadékát képezte.

Ily keserűséggel átellenben mit érnek a magas sáncok?

Megkezdődött az ütközet, az emberi hang ordítása túlhangzott az ágyúk bömbölésén.

Most a családapák ostromolnak, kiknek nincs családjuk többé.

Egy egész zászlóalj csupa meglett férfiakból: egy sincs negyven éven alul, hetvenen túl akármennyi. Ezek nem félnek a haláltól, úgysem sokat várhatnak már az élettől.

Elöl megy egy szörnyű ember, kezében rongyos zászlóval. Arca, teste még rongyoltabb, mint a zászló: csak fél keze, fél szeme van még. — Mindenét elvette az ellen, még kezéből is csak egyet hagyott meg. Most ezzel az egy kezével megy visszafizetni mindazt, ami ebben a városban rovására van írva.

Meg az a tánc; de a bosszúnak szárnya van oda felrohanni: haláladó az ágyúk tüze, de a bosszúnak nincs szeme azt meglátni.

— Ott a sáncokon túl az én ősi házam! Üszköt neki: égjen porrá! Bennelakik családom gyilkosa! Kardot neki: ott haljon meg. S amint a sánkra felrohan az irtó fegyvertűz közepett, összehozza a véletlen rég keresett ellenfelével.

Az ő csapatja és amazé alig húsz lépésnyire volt egymástól: ők maguk csak egy kard hosszára. Most mind a két fél egyszerre lőtte ki fegyvereit egymásra. A halál kétélű kaszával vágta most a rendet, a sáncárok holttestekkel lett tele, s az elhullottak tetemein át diadallal rohant fel a sánkra a győztes magyar had.

Egyszerre esett el Szenttamási György ellenfelével, ellenséges golyóktól találva. György félkezével odavánszorgott a haldoklóhoz, s mikor az végső órájában egy kis feszületet vont elő kebléből, hogy azt imádságot rebegő ajkaihoz vigye, kitépte kezéből a keresztet, és elhajítá messzire, fülébe kiáltva: „ne hallgasson rád az isten!”

Aztán holt ellenfele homlokára téve kezét, felemelkedett a földről, s gyönyörködve nézte, mint pusztítja a tűzláng szülötte városát.

Akkor megelégtülten roskadt össze, keresztülvetve magát ellensége holttetemén s sietett — utána, őt még a másvilágon is üldözni.

*

Menj vissza sírodba vérivó szörnyeteg; menj vissza aludni, véres emlékezet!

Hadd zöldüljön ki a fű, ahol a mező vérrel volt lefestve. Hadd épüljenek fel a romok. Hadd gyógyítsuk be kapott sebeinket. Hadd férceljük össze tépett rongyainkat.

Mennyi elveszett, mennyit kell visszaszerezni!

Mennyi jó emberünk nincs, aki volt, s mennyien nem bánnák, ha nem volnának többé.

A csaták vitéze, kit a törvény egyszer megkegyelmezett már, újra rablóvá lett s beszennyezte diadalait rossz végzetével.

A szép huszárcapitány tábornoki rangig vitte, s aztán az örültek házában halt meg, mélán mondogatva: „csak egy pillanatra.” Szép menyasszonya hasztalan várt rá többé.

Csak Szenttamási György boldog: ő jóllakott bosszúval, s most alszik utána.

Ne költsük őt fel; hanem támasszuk fel sírja virágaiból, ami megtart bennünket: — a testvérszeretetet.

JEGYZETEK

RÖVIDÍTÉSEK ÉS JELÖLÉSEK

Bánlaky	Bánlaky (Breit) József: <i>Magyarország 1848—49. évi függetlenségi harcának katonai története</i> . I—III. Bp. 1929—30.
BN	Jókai Mór: <i>Egy bujdosó naplója</i> . Pest 1851.
BpSz	Budapesti Szemle
CB	Jókai Mór: <i>Cikkek és beszédek</i> . I—VI. k. (a JKK keretében)
CentK	<i>Jókai Mór művei</i> . Centenáriumi kiadás. 1—100. k. Bp. 1925—1932. Franklin—Révai
Csapláros	Csapláros István: <i>Bibliografia przekładów z literatury Węgierskiej w Polsce</i> . Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego 1976.
Dávid	Dávid Gyula: <i>Jókai</i> . Emberek, tájak, élmények Jókai erdélyi tárgyú műveiben. Kismonográfia. Kolozsvár 1972.
DT kieg.	Demeter Tibor: <i>Bibliographia Hungarica</i> . Magyar széppróza idegen nyelven. I—XI. Bp. 1957—1960. — DT kieg.: ennek további (kiegészítő) kötetei folyamatosan; betűsorrall, lapszámozás nélkül
E	Jókai Mór: <i>Emléksorok</i>
Ék	Életképek
EL	Esti Lapok (Debrecen)
Emlékek...	Jókai Mór: <i>Emlékek a szabadságharcból (Az én életem regényében, HhM 5.)</i>
EPhK	Egyetemes Philológiai Közlöny
FAIM	Jókai Mór: <i>Forradalom alatt írt művek</i> . Bp. 1875.
Forr.	Jókai Mór: <i>Forradalmi és csataképek 1848- és 1849-ből</i> . Pest 1850.
FZ	Ferenczi Zoltán: <i>List of the Translations of Jókai's Works into Foreign Languages</i> . Bp. 1926.

GE	Galla Endre: <i>A világyáró magyar irodalom</i> . Bp. 1968.
Hegyesi	Hegyesi Márton: <i>Az 1848—49-iki harmadik honvédszázalaj története</i> . Bp. 1898.
HhM	Jókai Mór <i>Hátrabagyott művei</i> . I—X. Bp. 1912
Hoffmann	Hoffmann Arnold: <i>Az 1848—49-iki vörössipkás 9-ik zászlóalj története</i> . Kassa 1906.
Horváth	Horváth Mihály: <i>Magyarország függetlenségi harczának története...</i> I—III. Pest 1872. ²
i. h.	idézett hely
i. m.	idézett mű
It	Irodalomtörténet
ItK	Irodalomtörténeti Közlemények
JKK	jelen kritikai kiadás
K	kézirat
Karádfi	Karádfi (Szilágyi Sándor): <i>Honvéd- és huszárélet...</i> Bp. 1850.
KeményEml	Kemény Zsigmond: <i>Emlékirat 1849-ről a Történelmi és irodalmi tanulmányok</i> . Bp. 1907. c. k.-ben (Kemény Zsigmond összes művei, 9. k.)
KLÓM	<i>Kossuth Lajos összes munkái</i> 13—14—15. k. Bp. 1952—55. — Sajtó alá rendezte: Barta I. a <i>Magyarország újabbbkori történetének forrásai</i> sorozatban.
Közlöny	Közlöny (a forradalmi kormány hivatalos napilapja)
l.	lásd!, ill. lap (értelem szerint)
M	megjelent
ME	<i>Magyar Emléklapok 1848—49</i> . Szerk.: Szilágyi Sándor, 1—6. füzet.
MH	Magyar Hírlap
MÍF	Magyar Írók Füzetei. 1—4. füzet. — A ME folytatása 1850-ben
Mikszáth	Mikszáth Kálmán: <i>Jókai Mór élete és kora</i> . I—II. Bp. 1960. Mikszáth Kritikai Kiadás 18—19. k.
MT	Marczius Tizenötödike napilap
Nacsády	Nacsády József: <i>Mitológia és valóság</i> . Alföld 1975. február
Nagy Miklós monográfiája	Nagy Miklós: <i>Jókai</i> . A regényíró útja 1868-ig. Bp. 1968.
N. Dely	N. Dely Zsuzsa: <i>A fiatal Jókai nyelve és stílusa</i> . Bp. 1969. — Nyelvtudományi értekezések 64.

NK	<i>Jókai Mór összes művei.</i> — Nemzeti kiadás 1—100. k. Bp. 1894—98. Révai
Nemeskéri	Nemeskéri Erika: <i>Egy kiadatlan Jókai-kézirat.</i> Klny. az OSZK 1976—77. évi Évkönyvéből
NT	Nagy Tükör
OHB	Országos Honvédelmi Bizottmány
OL	Országos Levéltár
Oltványi	Oltványi Ambrus lektori jelentése (kézirat, MTA Könyvtár)
OSZK	Országos Széchényi Könyvtár
Parl D	Pap Dénes: <i>A parlament Debrecenben 1849.</i> 1—2. k. Lipcse 1870.
PDlap	Pesti Divatlap
pEL	Esti Lapok (Pest)
PH	Pesti Hírlap
PÍ	Pesti Ívek (a ME folyt.)
PN	Pesti Napló
PR	Pesti Röpívek 1—10. füzet (a ME folytatása)
sh.	sajtóhiba
Sótér	Sótér István: <i>Félkör.</i> Tanulmányok. a XIX. századról. Bp. [1979.] (az egyes munkák keletkezési évének pontos megjelölésével)
Szabó	Szabó László: <i>Jókai élete és művei.</i> Bp. 1904.
Szil. Forr.	Szilágyi Sándor: <i>A magyar forradalom története 1848- és 49-ben.</i> Pest 1850.
Szil. Rajzok	Szilágyi Sándor: <i>Rajzok és forradalom utáni idők-ből.</i> Bp. 1876.
Szil. Ff.	Szilágyi Sándor: <i>A magyar forradalom férfiai.</i> Pest 1850.
Szinnyei	Szinnyei Ferenc: <i>Novella- és regényirodalmunk a Bach-korszakban.</i> I—II. Bp. 1939—41.
SZJ	Szinnyei József: <i>Magyar írók élete és munkái.</i> I—XIV. Bp. 1891—1914. (Jókairól: V. k.)
T	töredék (az <i>Emléklapok</i> korrektúra-íve)
VU	Vasárnapi Ujság
Zsigmond	Zsigmond Ferenc: <i>Jókai.</i> Bp. 1924.
< >	a K szövegéből a szerző által kihagyott rész
[]	a sajtó alá rendező kiegészítése, megjegyzése
①—⑦	a <i>Csataképek...</i> teljes kiadásainak megadott számozása
Ⓘ—Ⓜ	az <i>Egy bujdosó naplója</i> teljes kiadásainak számozása

EGY BUJDOSÓ NAPLÓJA

BEVEZETŐ

Az *Egy bujdosó naplója* olyan sajátos szimbiózisban él a *Csataképek* kötetével, hogy a köztudatban és a kutatásban egyaránt ennek mintegy függelékévé, majdnem tartozékává lett. Önálló kiadása voltaképp csupán egyetlenegy létezik, a 23+1 darabot tartalmazó Geibel Ármin-féle első, 1851-es évszámot viselő eredeti kiadás; minden további kibocsátása a különböző egyéb elbeszélésekkel és elbeszéléskötetekkel való együttélés jegyében esett meg. (a *Kurbán béggel*, *A megölt országgal*, a *Csataképekkel*, a *Regékkel*, a *Szomorú napokkal*, néhol többükkel együttvéve).

A JKK kezünkben levő kötetéig huszonkilenc ízben került ki többé-kevésbé teljes kiadásban a nyomdákban ez a mű, köztük tizenegyszer úgy, hogy címlapján nem viselte saját kötetcímét, mivel a *Csataképek* kötetében mint annak folytatása, külön számokkal jelzett függeléke rendeződött azok mögé. Ezért is nem kapnak a mi bibliográfiai összeállításunkban önálló kiadászámot azok a kötetek, amelyek, amolyan bújtatott formában tartalmazzák az *Egy bujdosó naplóját*. Ilyen esetekben a kiadás-összeállításban pontok mutatják a hiányt, s ott állnak a *Csataképek* egyes kiadásainak jelzőszámai a folyamatosság fenntartására.

A JKK egészen más kényszerűségből akarva-akaratlan ugyanezt az állapotot tartja fenn, mivel ez az összkiadás egy kötetében — ha két darabban is — hiánytalanul köteles kibocsátani Jókai 1850-ben készült teljes elbeszéléstermését. A szimbiózis tehát szétszakíthatatlannak látszik.

Az *Egy bujdosó naplója* első kinyomtatott formája — mint említettük — 23+1 darabot tartalmazott. Ez soha többé így meg nem valósult. A *nikomédiai kövek*, az egész kötet kétségkívül leghosszabb elbeszélése véglegesen levált belőle, és még a kutatás számára is a „török tárgyú” novellák közé került (vö.: Szinnyei F., i. m. I. 249. és 221.). Ez annál könnyebben végbemehetett, mivel a mű 2. kiadása egy apró kötetben a *Kurbán béget* és *A megölt országot* is magában foglalta, igazán nem

vaskos 127 lapján, de abból csak az első 78 oldal az *Egy bujdosó naplójáé*, így nem is fért bele több az eredetinek utolsó tíz darabjánál, ha már a jelzett *A nikomédiai köveket* nem vesszük számításba. Ekkor került szerzőnk először kötete kényserű szétbontása elé, minden valószínűség szerint kiadója — Heckenast — kívánságára. Ugyanebben az 1861-es évben látott napvilágot — ti. ugyancsak nála — szerzőnk *Csataképeinek* 2., háromkötetes kiadása, ennek pedig utolsó kötetében az *Egy bujdosó naplója* első 12+1 darabja. (Ez a +1 mindig a címtelen — de nagyon lényeges — bevezetőt jelenti, amelynek szerzőnk számot sem adott.) Csak így mehetett bele az író kötetének szétválasztásába, mivel azok közül tehát semmi el nem veszett — *A nikomédiai köveket* leszámítva —, de kettévált: fele csataképeivel, másik fele egyéb elbeszélésekkel állt össze külön kötetté. Ez a szétbontottság aztán évtizedes gyakorlattá vált: a kötet önállósága komoly mértékben veszélybe került. Végül a 90-es évek közepén az NK állította helyre az egységet. — De található más magyarázat is.

A *Csataképek* esetében volt alkalmunk tapasztalni, mennyit változott az idők folyamán a két — néha több — kötet összeállítása, a darabok sorrendje többszörös cserélődésen ment keresztül, mivel csakugyan esetleges volt, míg végül öt évtized után egészen átalakult, bár nem minden kiadó számára. — A függelékként élő *Egy bujdosó naplóját* ilyen bukfencek nem fenyegették. Szerkezete az első pillanattól többé-kevésbé adva volt: az az időrendi fonal, amelyre a szerző fölfűzte elmondott bujdosóélményeit. Természetesen vannak részek, amelyek ehhez az „élménybeszámoló”-hoz csak lazán kapcsolódnak, sőt úgyszólván el is szakadnak tőle, s csak úgy tartoznak hozzá, ha nagyon akarjuk. De ebből az azért egységesnek vehető kötetből egyetlen darab sem alakult át, tevődött más környezetbe, még a belőle véglegesen leválasztott *A nikomédiai kövek* sem. Pedig ez *A drágakövek* címen 1857-től új és új kiadásokban tűnik fel, ezen a címen jut be az NK 37-es kötetébe (*Novellák*), de — mondhatnánk — betűhű lenyomatban, tehát változatlanul, igaz, jó 130 évig minden kapcsolat nélkül eredeti kötetéhez. Ez a kötet helyezi vissza először kiinduló helyére (indokolása az idézett novella keletkezéstörténetében).

Ez az oka annak, hogy — kronológiai problémákat is végiggondolva — ennek a kötetnek hagyományos sorrendjén semmit sem változtattunk, az eredeti, legelső kiadáshoz való visszatérésén kívül.

Kronológiai kérdésekre térve: próbáljuk összeszedni a rendelkezésre álló tiszta adatokat. Mindjárt érdemes felhívni a figyelmet, hogy mérlegelésre, latolgatásra sok szükségünk lesz. Az első döntő adat szerzőnk október eleji levelének közleménye édesanyja számára:

Kedves anyám.

Sok bajomból végre kivergődtem; újabb munkámat, daczára a sok betiltásnak, megvette egy könyvtáros, nem sokat adott érte, de a mit nem vehetek tőle rossz néven a mostani viszonyok között. Most ismét egy nagyobbserű regényen dolgozom.” (JKK *Levelezés* I. 97.)

Az eladott könyvről szóló hír az *Egy bujdosó naplójára* vonatkozik. Ebből tehát az olvasható ki, hogy 1850. szeptember végére az összeállítás, kötetté rendezés mindenestül elkészült. De mióta írta? Vegyük figyelembe: tud és szeret dolgozni, a sebességet is nagyon — ha nem túl! — becsüli. Az is megtámadhatatlan tény, hogy az első mutatványt ebből a kötetből, összefüggéseit is jelezve, *A bujdosó tanyáját*, július végén adta közléskészen Szilágyi kezébe a MÍF-be szánva. Ebből következteti Szinnyei Ferenc — most szeretnénk dűlőre vinni, elég megalapozottan-e —: „*A bujdosó tanyája* c. elbeszélése csak augusztus elején jelent meg, tehát a *Csataképek* megjelenése után azonnal belekezdett az új sorozat írásába, bámulatos gyorsasággal el is készült vele (három hónap alatt), s október végén már ki is adta *Egy bujdosó naplója*, »*Novellák a forradalom utáni időkből*« címen, s ezen a téren is egyszerre a többi novellista élére került, úgy mint *Csataképeivel*, messze fölülmulva minden elődjét és követőjét.” (Szinnyei I. 248.)

Szinnyei „bámulatos gyorsaság”-ról beszél, pedig Jókai levelét bizonyára nem is ismerte, mert akkor tudhatta volna, hogy még ennyivel sem számolhat: a szerző szeptember végére mindennel készen állt. — Azért a manuális munkához is idő kell! Tételezzük föl, hogy minden karikacsapásszerűen megy — ez is nehéz! —, de például a török anyagot még tanulmányozni is kellett!

Szerzőnk bámulatos munkabírásának tényét minden rendelkezésünkre álló adat alátámasztja. Az a majdnem kétségbeesészerű munkadűh, amelyet a kettőjük eltartása, az adósságoktól való szabadulás szoritása, a Rózára való anyagi támaszkodás nyúge és a más munkára térés kétélyei idéztek elő, már a Pestre visszatérés első órájától feszültségben tartotta, és a napilapnál megszerzett és megszokott tempóban való továbbmunkálkodásra serkentette. Az sem elhanyagolható körülmény, hogy a csataképek és a bujdosónapló darabjai közt kiált a tejestvérség, felsorolhatnánk annak részleteit, melyek ebbe, és ennek darabjait, amelyek abba akármikor áttehetők volnának. Időnkint komoly és felkészült kutatók is összecserélgetik őket! Nem nehéz.

Mindezzel szemben másképp is gondolkozhatunk. Magától értetődik — mondhatná valaki —, hogy a két kötet motívumkészletében számos közös, hisz azonos forrásra: a forradalmi időszak élmény-

anyagára visszavezethető — elem akad. Ám legalább ennyire szembe-
tűnőek az őket egymástól megkülönböztető sajátosságok is. Mindenek-
előtt az emelhető ki, hogy míg a *Csataképek* egymástól teljesen
független elbeszélések véletlenszerű együttesének hat, addig az *Egy
bujdosó naplója* a maga jóval homogénabb jelleggel szerzőjének
tudatos (ha talán nem is szigorú következetességgel keresztülvitt)
kompozíciós szándékáról tanúskodik. Az egyöntetűség fenntartását
szolgálja a ciklust keretbe foglaló írói fikció: a történetek túlnyomó
részét első személyben elbeszélő „bujdosó” képzeletbeli — bár Jókai
valóságos emlékeiből is merítő — utazása. A kötet eredetileg a *Novellák
a forradalom utáni időkből* alcímet viselte, és Jókai célja bizonyára az
volt, hogy — a Világos utáni hónapokban kialakult jellegzetes élethely-
zetek széles spektrumát fölillantva — egyfajta körképet adjon a
történelmi katasztrófa sújtotta ország állapotáról. Akad a kötetben jó
néhány olyan, egész rövid lélegzetű darab is, amely magában semmi-
képp sem áll meg, csak mint egy összefüggő ciklus alkotóeleme tesz
szert létjogosultságra.

Ami minden eddiginél gondosabb figyelmet érdemel, az az *Egy buj-
dosó naplójában* érvényesülő szemlélet, ugyanis számottevően külön-
bözik attól, amely a *Csataképek* darabjait áthatja. Ennek a kötetnek
anyagában a mitologizáló, hiperbolikus ábrázolásmód olyan túlsúlyban
van, hogy a forradalom árnyoldalai szinte szóhoz sem jutnak. (*A
gyémántos miniszter* ezért sem kerülhetett bele az első kötetkiadásba?)
Az egy bujdosó naplója lapjairól viszont már másféle, jóval óvatosabb
írói attitűd rajzolódik ki — mint erre Oltványi Ambrus lektori
jelentése figyelmeztetett. Szerzőnk itt alapjában véve a győztesek és
legyőzöttek közti megbékélés szószólójaként lép fel, érzékeltetve,
hogy a történelmi konfliktussal együtt járó szenvedések és áldozatok s a
katasztrófa kihatásai mindkét oldalt sújtották (*Puszta falvak, A két
csonka vitéz*). Félreismerhetetlen a deheroizáló célzat hangsúlya (*Az
ezermester és a kozák, A gyilkos, Az eltűnt leányok*). Az író gúnyt űz a
mártírkodásból (*A megvetett nagyság*), igyekszik alaptalanokként szét-
foszlatni az emigrációhoz fűződő várakozásokat (*Egy emigráns levele,
A níkomédiai kövek, A két menekült*), s ugyanakkor az új rendszer
tisztviselőiről inkább kedvező színezetű képet fest (*Nő és szerető,
Útitársam*). Végre is, felfoghatók volnának ezek a jegyek ugyan
egyszerűen annak jeleként, hogy az író a nehezedő sajtóviszonyok
közepette a hatóságokkal való összeütközések elkerülésére törekedett.
A körültekintőbb vizsgálódás más álláspontot javasol. A közelmúlt
szkeptikusabb megítélése, a megváltozhatatlannak tetsző helyzethez
való józan, realiztikus alkalmazkodás igénye ekkor, 1850 nyarának

legvégén már tényleges (és számos kortárs, pl. Kemény Zsigmond, valamint más, korábbi békepárti politikus által is követett) belső meggyőződésként szilárdulhatott meg ugyanis Jókai gondolatvilágában.

Egy „napló”-ba (diárium) tulajdonképp bármilyen heterogén anyag belefirkántható vagy belezsúfolható. Ha áttekintjük anyag és szerkezet szempontja szerint Jókai kötetét, egységes vonalvezetést a legjobb akarattal is nehéz kihámozni belőle. Az anyag nagymérvű szétartása („bujdosó”-élmények, a szabadságharc emlékei, tehát valamiféle csataképek, a szabadságharc közvetlen következményei, a bujdosó találkozásai, török vonulat; korántsem ilyen jól kivethető egymásmellettiségben!) nem szól ellene az egyes darabok megalkotása szélesebb időbeli szóródásának sem.

Innen pedig már visszautalhatunk a kötet szétszedésébe való bele-nyugvásnak a technikai kívánalmaknál esetleges mélyebb indítékaira.

Egy évtizednek kellett eltelnie ahhoz, hogy 1848 kultusza újból polgárjogot nyerjen a hazai szépirodalomban és publicisztikában. 1860—61 fordulóján, amikor a Habsburg-monarchia nemzetközi helyzetének meggyöngyülése folytán a bécsi kormányzat engedményekre kényszerül az alkotmányos törekvések irányában, a magyar nemzeti mozgalom tudvalevőleg az 1848-as törvények alapjára való visszatérést tűzi kivívandó célként maga elé. Az új helyzetre Jókai is — cikkeinek és más politikai megnyilatkozásainak tanúsága szerint — azonnal ilyen értelemben reagál. — Amikor 1861-ben — élve az akkor megnyíló szabadabb publikációs lehetőségekkel — újra közreadhatja 1850-es elbeszéléseit, gondolkodóba eshetik az *Egy bujdosó naplója* c. kötetének önálló munkaként való továbbélésén. Ekkorra már időszerűtlenné vált az itt olvasható elbeszélések illúziót oszlató iránya, s ez arra indíthatja a szerzőt, hogy más írások, a *Csataképek* novelláinak, illetve más, egyértelműen zsarnokellenes szellemű kisprózai munkák (*A megölt ország*, *Kurbán bég*) szomszédságába helyezze naplórészleteit, mert ezek társaságában egykori célzatuk várhatóan elhalványul. Ilyen szöveggörnyezetben az *Egy bujdosó naplójának* darabjai is másféle optikát és akusztikát nyernek.

A bontás mindenesetre tény, az NK megindulásáig meg-megújulón is fennmarad, önálló kötetben pedig soha többé meg nem jelenik; még a JKK is csak egy egységes, bár két darabban bocsátja ki mint *Elbeszélések* 2-t.

Befejezésül lehetne egy kis eszme-futtatást tenni az *Egy bujdosó naplója* novellacímei és Jókai *Megjelent műveim jegyzékének* címösszeállítására között. Néhol ugyanis meglepő sorrendbeli egyezések mutat-

koznak, épp ennek a kötetnek címeinél. Az viszont kétséget kizáróan bizonyosodik be — amit eddig is sejtettünk —: mindig emlékezet alapján ír össze. Ezért sose tudja az ember, hogy eredeti címet ír-e, amely később megváltozott, vagy rosszul emlékszik. Néhány esetben azért nyújt bizonyos támpontokat. Nekem sok gondot okozott elírt címeivel. Sok időt eltöltöttem olyanok keresésével, mint amilyeneket a jegyzékben rögzít. Az *Emléksorok* följegyzésével viszont milyen pontos!

IRODALOM

Az ide is tartozó irodalom túlnyomó részét — mivel erőszak nélkül nem lett volna szétválasztható a *Csataképekétől* — helykímélés céljából annak irodalmába utaltuk. Itt tehát csak az a kisebb szakasz maradt, amely olyan szerzők véleménye, akik az *Egy bujdosó naplóját* önálló, a *Forradalmi és csataképek 1848- és 1849-ből* gyámolítására nem szoruló alkotásnak minősítik.

Igy Sötér István megállapításai kapják a kezdő helyet. A *Jókai útjában* a Világos utáni új Jókai frissességét és életszerűségét dicséri, és kötetünkre tér: „Az *Egy bujdosó naplója* bővelkedik a bensőséges részletekben — bár ugyanakkor könnyelműen adomázgató is néha. Jókai az üldöztetés korszakának szomorú eseményeit humoros, érzelmes lepellet vonja be. Ez a humor még a 48 előtti életképek után is meglepő; patakzása, szokellése már azt a bravúrt ígéri, melynek legnagyobb írói sikereit köszönheti majd. Általában, a valóság közvetlen, termékenyítő befolyását érezzük e korszak írásain; 48 vihara tisztára söpörte képzeletét a sue-i romantika gyermekét szörnyeitől...” (Sötér [1954] 417.)

Nagy Miklós monográfiájában az 50-es évek nagy novellatermésének geneziséig hatol. „...azt is megérzi, mit követel kora, milyen művészi formákat akar életre hívni. És Jókai bizonyára érezte, hogy az elbeszélésben, mely csak az élet egy mozaikdarabját jeleníti meg, biztosabban tájékozódhat, mint a regényben, a társadalom akkortájt különösen kusza összefüggéseinek festését megkövetelő műfajban. Erős hangulati ingadozásainak is jobban megfelelt e műfaj a regénynél, mely nagy szabadság mellett is egységesebb alaptónust követel. Az *Egy bujdosó naplójá*-ban a rögtönzött, majdnem frivol hangú karcolat megfér a tragikus elégiai önvallomással, hisz novellaciklus keretébe sok minden beleilleszthető — a regényben mindezt egykönnyen bántónak érezhetnők.” (I. m. 61—62.) — Itt is kiemeli Nagy Miklós a két gyűjtemény héthónapos időtartam

alatt való születését, hangsúlyozza Szilágyi szerepét a nyilvánosságra bocsátásban (i. m. 63.). — Azt ismét az egész kötetről fejt ki, hogy legszebb darabjaiban „egészen másodrendűvé lesz cseleklmény és csattanó, uralkodóvá válik a lírai vallomástétel, érzések, hangulatok, tájbenyomások gomolygása áraszt el mindent.[...] Legigazabb válasza a nemzeti gyász ihletésére az a méla elvágódással és halálvágygal teli érzés, mely a két kötetben állandóan jelen van, s legmaradandóbban az *Egy bujdosó naplója* elején és *A bujdosó tanyája* című karcolatban bontakozik ki” (i. m. 75.). — Érdekes volna írónk ez évekbeli egyéniségének felvázolását is idézni (i. m. 63—64.), csak a helykímélés tart vissza tőle.

N. Dely Zsuzsa igen sok dicsérő szót halmoz munkájában kötetünk egyes darabjaira, majd a *Csataképek* méltatása után így foglalja össze az *Egy bujdosó naplója* nyelvéről alkotott véleményét: „Ez a még mindig sokfajta stílusirányt mutató novellagyűjtemény egyenes úton vezet bennünket az *Egy bujdosó naplójához*, melynek szép, színes, reális képalkotására, eleven hangjára, mondatfűzésére, jól ábrázolt alakjaira, ügyes szóhasználatára már föntebb több példát idéztem.” (N. Dely 82.)

Végül mutassuk be, milyennek rajzolja Dávid Gyula annak a Jókainak lelkiallapotát, aki fájdalmak közt kiveti magából ezt a kötetet: „Gyermeki lelkületét, benyomásokra rendkívül érzékeny kedélyét ismerve nem csodálkozhatunk azon, hogy a rejtőzködés némaságában egy időre rajta is úrrá lesz a kétségbeesés. Az *Egy bujdosó naplójának* nem egy lapja tanúskodik erről. Az erősen szubjektív hangú műben azonban a válsághangulat, a kétségbeesés, a kiüttalanság érzése csak átmenetileg tud elhatalmasodni. Jókai e válságos helyzetben sem formálódik ama romantikusokhoz hasonlóvá, akik legdrágább reményeik megsemmisülése láttán meghasonlásba, embergyűlöletbe sodródtak[...] Benne végső soron felülkerekedett a lényének lényegét alkotó optimizmus, s — kihasználva azt, hogy a katonai közigazgatás közömbösnek mutatkozott az afféle haszontalan dolgok iránt, mint amilyen az irodalom is — elbeszélések egész sorában[...] állított emléket és példát a szabadságharc oly közeli és oly fájdalmasan felemelő eseményeinek.” (I. m. 20.) — S aztán már csak a *Csataképekről* beszél, mivel az *Egy bujdosó naplójában* kifejezetten erdélyi vonások alig mutathatók ki.

Befejezésképp nem maradhat szó nélkül annak a széles körű kutatómunkának rengeteg eredménye, melyet Szekeres László ad kezünkbe a CB erre az időre is vonatkozó kötetének (a másodiknak és harmadiknak) jegyzeteiben. A rájuk hivatkozó idézetek végigkísérik keletkezés-történeteinket a legtöbb novella esetében.

Bevezetőnk végén álljon hiánytalan lista az *Egy bujdosó naplója* teljes (vagy annak számító) kiadásairól mind a mai napig:

1. Egy bújdosó naplója
Novellák a forradalom utáni időkben
Pest 1851. Geibel Ármin 212 l.
2. Bujdosó naplója. Kurbán bég. — Megölt ország
2. kiadás
Pest 1861. Heckenast G. 127 [1] l.
[tíz elbeszélés]
— ② a. III. k. 61—127.
— ② b. III. k. 61—127.
— ③ III. k. 61—127.
[mindenikben tizenhárom elb.] [12+1]
3. Bujdosó naplója. Kurbán bég. — Megölt ország
Harmadik kiadás [címlapkiadás]
Pest 1874. Franklin-Társulat 127 [1] l.
Jókai Mór munkái. Népszerű kiadás 24.
— ④ a. III. k. 61—127.
— ④ b. III. k. 61—127.
[mindenikben tizenhárom elb.] [12+1]
— ⑤ a-tól f-ig 201—304.
[mindenikben huszonekettő + egy elb.]
4. Bujdosó naplója. Megölt ország
5. kiadás
Bp. 1900. Franklin 165 [3] l.
Jókai Mór Munkái. Népszerű kiadás 24.
[kötetünk: 1—143.]
5. Egy bújdosó naplója. — A megölt ország. — Regék
6. kiadás
Bp. 1900. Franklin 252 l.
Szépirodalmi Könyvtár
[kötetünk: 1—143.]
6. Egy bújdosó naplója. [Regény] A megölt ország [Elb.]
7. kiadás
Bp. 1905. Franklin 156 l.
Jókai Mór Válogatott művei 7.
[kötetünk: 1—136. Koll.: Csataképek 8. kiad.]
7. Egy bújdosó naplója. A megölt ország. — Regék
8. kiadás
Bp. 1905. Franklin 239 l.
[kötetünk: 1—136.]
8. Bujdosó naplója. — Megölt ország
9. kiadás

- Bp. 1907. Franklin 156 l.
 Jókai Mór Válogatott munkái 43.
 [kötetünk: 1—136. Koll.: Szomorú napok 10. kiad.]
- 9) a) Egy bujdosó naplója. — A megölt ország. — Regék
 10. kiadás
 Bp. 1907. Franklin 239 l.
 [kötetünk: 1—136.]
- b) Egy bujdosó naplója. — A megölt ország. — Regék
 10. kiadás
 Bp. 1907. Franklin 239 l.
 Szépirodalmi Könyvtár
 [kötetünk: 1—136.]
- c) Bujdosó naplója. Megölt ország
 10. kiadás
 Bp. 1910. Franklin 156 l.
 Jókai Mór Munkái, népszerű kiadás 24.
 [kötetünk: 1—136.]
- d) Bujdosó naplója. Megölt ország
 10. kiadás
 Bp. 1910. Franklin 156 l.
 Jókai Mór Munkái. Népszerű kiadás 43.
 [kötetünk: 1—136. Koll.: Szomorú napok 10. kiad.]
- e) Egy bujdosó naplója. Regény — A megölt ország. Elb.
 10. kiadás
 Bp. 1910. Franklin 156 l.
 Jókai Mór Válogatott munkái 43.
 [kötetünk: 1—136. Koll.: Szomorú napok 11. kiad.]
- 10) Egy bujdosó naplója. Regény. A megölt ország. Elbeszélés
 11. kiadás
 Bp. 1912. Franklin 156 l.
 Jókai Mór Munkái. Népszerű kiadás 43.
 [kötetünk: 1—136. Koll.: Szomorú napok 12. kiad.]
- 11) Egy bujdosó naplója. — A megölt ország
 12. kiadás
 Bp. 1913. Franklin 156 l.
 Jókai Mór Munkái. Népszerű kiadás 43.
 [kötetünk: 1—136. Koll.: Szomorú napok 13. kiad.]
- ⑩ 160—240.
 — ⑪ 160—240.

AZ EGYES DARABOK JEGYZETEI

BEVEZETÉS

K: nem ismeretes

- M:** I. 1. 1—4
 II. 2. a. III. 63—66.
 2. b. III. 63—66.
 III. 3. III. 63—66.
 IV. 4. a. III. 63—66.
 4. b. III. 63—66.
 V. 5. a. 201—03.
 5. b. 201—03.
 5. c. 201—03.
 5. d. 201—03.
 5. e. 201—03.
 5. f. 201—03.
 VI. 4. 3—8.
 VII. 5. 3—8.
 VIII. 6. 5—8.
 IX. 7. 5—8.
 X. 8. 5—8.
 XI. 9. a. 5—8.
 9. b. 5—8.
 9. c. 5—8.
 9. d. 5—8.
 9. e. 5—8.
 XII. 10. 5—8.
 XIII. 11. 5—8.
 XIV. 16. 160—61.
 XV. 17. 160—61.

XVI. Jókai Mór, Válogatott elbeszélések I—III.

(Domokos Mátyás—Illés Endre összeállítása)

Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1955., 1846 oldal I. 210—12.

Fordítások:

- Finn: I. Cím nélkül a „Sotakuwaelmia vuosista 1848 ja 1849. Pakolaisen päiwäkirja. Souwennos Unkarinkielestä” c. kötetben,
Helsingissä 1877. 31 l; 3—4.
- II. Cím nélkül a „Sotakuwaelmia vuosista 1848 ja 1849. Pakolaisen päiwäkirja” c. kötetben,
Ford.: E. Löfgren
Helsingissä 1877. — a „Romaneja ja kertomuksia” sorozat 3-as tagjának 1. köteteként, 31 l; 3—4.
- III. Hasonlóképp azonos c. kötetben az Unkarin Albumi 1877. 1—15. számaiban
- IV.* Ugyanúgy cím nélkül a „Pakolaisen päiwäkirja” c. kötetben,
Ford.: G. Blomstedt
Porwo [?], Helsinki [?] 1887.
(DT IV. 1245.)
- Román: Cím nélkül a „Ziarul unui pribeag” kötetcímmel egybefogott (12+1) darab közt, folytatólagosan az Ungaria c., évi tíz számban kibocsátott román nyelvű folyóiratban (Revistă socială — ştiinţifică — literară), szerkeszti és kiadja Grigoriu Moldovan,
Kolozsvár (Cluj) 1891. évf. 1. (októberi) sz. 9—11.

Keletkezése (források, minták)

Az *Egy bujdosó naplója* kötet címtelen *Bevezetője* minden valószínűség szerint az egész mű legkésőbb megírt darabja. Akkor készülhetett, amikor már egybeállt a teljes anyag. Körülbelül ott érezhetjük magunkat olvasóként, ahová Jókai állít bennünket félszázad múlva az *Emlékek a szabadságharcból* legvégén, miután Dembinszky szélnek ereszt a Tisza bal partján harminchatezer főnyi hadseregét. Szerzőnk ezzel végzi emlékezését:

„Két hét múlva a haza romjai fejemre omlottak, s én ott maradtam alattuk eltemetve, egy névtelen semmi.

S az élő halott még hitt a feltámadásban: a haza feltámadásában...”
(HhM V. 137.)

A *kőszívű ember fiai Nadír* c. fejezete már korábban (1869) visszamutatott az itteni helyzetre:

„Körös-körül csak pusztá föld és pusztá ég...

Út nem látszik a pusztán. Kopár, egyforma, sivatag az mindenfele...

Ödön a pusztá közepett úgy érezte magát, hogy ő most egy porszem.

Egy porszem, mely eszmél, érez, emlékezik.

Emlékezik rá, hogy tegnapelőtt még egy nagy élő óriásnak volt alkatrésze. Az óriás összeomlott, hamuvá lett, s most annak minden egyes porszeme, mely a szélben tovaepül, érzi és tudja meghalását, és tovább él az egész halála után...

Az óriási küzdelem, történelmi emlékü diadalaival. Volt, és elenyészett..." (JKK 28. k. 218—19.)

A kezdő látomásba érezhetőleg belejátszik nem kevés nagy történelmi enyészetünk sok fájdalmas, siralmas emléke. Némileg hatásvadász részletek kerülnek egymás mellé, mára már érzélgőssé vált momentumok. Olyanok, amilyenekkel idegenek szoktak rólunk gondolkodni és beszélni (talán részben Jókai nyomán).

De az elpusztíthatatlan optimizmus, bizalom itt is jelen van: nem egy halott, hanem egy nagybeteg mellett áll a költő, s indul el sajátos utazására elpusztult, háborúvert hazáján keresztül-kasul.

Irodalom

Ha az *Egy bujdosó naplója* kötetének ezt a darabját kísérjük figyelemmel utóélete szempontjából, nem kell éppen szegényességről panaszkodnunk.

Zsigmond Ferenc általánosítva szeret fogalmazni, de ezúttal darabunkat a „főként”-tel különválasztotta és hangsúlyosan kiemelte: „A *Csataképekben* (s főként a *Bujdosó naplója* c. darabban) sok megjelenik azok közül a különleges, exaltált kedélyű, rémes emlékektől feldúlt lelkű, sohasem mosolygó, sorsüldözte, rejtelmes emberek közül, akiket már a *Vadon virágaiból* ismerünk; de míg emezekről nem láttuk és nem értettük, hogy miért nem lelik helyüket a világban, miért kerülnek embertársaikat, miért nem mosolyognak soha, mi rágódik a szívükön: a szabadságharc bukása utáni idő olvasói előtt az efféle különös viselkedés érthetővé és elérzékenyítővé lett.” (Zsigmond 97.)

Szinnyei Ferenc ezt a bevezetőt sem hagyja figyelmen kívül: „A szabadságharc utáni hangulat mélabús festésével mindjárt bevezetésében elragadta az olvasókat” — kezdi, s mindjárt idézi a szöveg első és harmadik mondatát, jellemző és rövid voltak miatt. Majd vázlatosan összefoglalja, miről beszél itt Jókai, a kötet indításaként (vö.: Sinnyei, I. 248—49.).

Nagy irodalomtörténetünk éppen csak megpendíti: „Számos [...] anekdotikus elbeszélése [...] mellett az *Egy bujdosó naplójának* lírai ihletésű darabjai (*Bevezető, Puszta falvak, A bujdosó tanyája*) érdemelnek különösebb figyelmet...” (*A magyar irodalom története* IV. 291.)

Monográfiájában pedig így értékeli Nagy Miklós: „Legigazabb válasza a nemzeti gyász ihletésére az a méla elvágyódással és halálvágygyal teli érzés, mely a két kötetben állandóan jelen van, s legmaradandóbban az *Egy bujdosó naplója* elején és *A bujdosó tanyája* című karcolatban bontakozik ki.” (I. m. 75.)

N. Dely Zsuzsa az ismétlődő szerkezetű mondatok stílusértékei között tartja számon az azonos tagmonddal kezdődő mondatort. „Az ilyen mondat szerkesztés biztosítja a hangulat egységét, sokszor különös súlyt ad az ismételt résznek, elmélyíti mondanivalóját. Ez a kifejezőmód egyaránt alkalmas szenvedélyesen kimondott igazságok, keserű bánat, lágy, szomorú emlékezés érzékeltetésére [...] — Gyönyörű képsorozatot kapcsol össze az »Egy bujdosó naplójá«-nak első részében az *Eszembe jutott* bevezető mondatrész. Hat kép kezdődik így [...] Az egyformán bevezetett képek bemutatják mindazt a helyet, melyhez az író emlékek fűzték, kibontakoztatják szinte az ország minden jellegzetes táját előttünk. Az ismétlődő szerkezet és emlékezés érzékeltetésére szolgál: a mondatcsoportok formailag is úgy jelennek meg, ahogy egy-egy kép az író emlékezetében.” (N. Dely 54—55.)

Szövegváltozatok

- 7 : 9 *forgószél felkapta hamvait* (NK: forgószél fölkapta hamvait)
10 *egyik országszéltől a* (NK: egyik országszéltől a)
17 *egyik szélitől a* (NK: egyik szélétől a)
18 *volna, — mindig visszatértem* (NK: volna, — mindig visszatértem)
28 *Mért, hogy ablakai* (NK: Miért, hogy ablakai)
8 : 18 *ki, felrezenve szétnéz* (NK: ki, fölrezenve szétnéz)
19 *lámpa csendesen lobog.* (NK: lámpa csöndesen lobog.)
21 *visszahajtott felkeresni a rajta felhányt* (NK: visszahajtott fölkeresni a rajta fölhányt)
29 *álmatlanul álmodozik, jó* (NK: álmatlanul álmodozik [sh.], jó)

Tárgyi és nyelvi magyarázatok

- 8 : 5 *fülfű rózsái* — a fülfű, vagy más néven kövirózsa (*Sempervivum*) nemzetségében a húsos tölevelek levélrózsát alkotnak, innen a nevük. Sokfelé előfordul sziklagyepes területen
 30 *fölkeresni a legelső börtönőrt* — vö. *A megvetett nagyság* c. elbeszéléssel

I. PUSZTA FALVAK

K: nem ismeretes

- M: I. 1. 5—7.
 II. 2. a. III. 66—68.
 2. b. III. 66—68.
 III. 3. III. 66—68.
 IV. 4. a. III. 66—68.
 4. b. III. 66—68.
 V. 5. a. 203—04.
 5. b. 203—04.
 5. c. 203—04.
 5. d. 203—04.
 5. e. 203—04.
 5. f. 203—04.
 VI. 4. 8—10.
 VII. 5. 8—10.
 VIII. 6. 8—9.
 IX. 7. 8—9.
 X. 8. 8—9.
 XI. 9. a. 8—9.
 9. b. 8—9.
 9. c. 8—9.
 9. d. 8—9.
 9. e. 8—9.
 XII. 10. 8—9.
 XIII. 11. 8—9.
 XIV. 16. 162—63.
 XV. 17. 162—63.

XVI. Jókai Mór, *Válogatott elbeszélések I—III.* 1846 l.
 (Domokos Mátyás—Illés Endre összeállítása) Bp. 1955. I.
 212—213.

Fordítások:

- Finn: I. *Aro-Kylät* a „Sotakuwaelmia vuosista 1848 ja 1849. Pakolaisen päiwäkirja. Souwennos Unkarinkielestä” c. kötetben.
Helsingissä 1877. 31 l.; 5—6.
- II. *Aro-Kylät* a „Sotakuwaelmia vuosista 1848 ja 1849. Pakolaisen päiwäkirja” c. kötetben.
Ford.: E. Löfgren
Helsingissä 1877. a *Romaneja ja kertomuksia* sorozat 3-as tagjának 1. köteteként; 31 l.; 5—6.
- III.* Hasonlóképp azonos címen az *Unkarin Albumi* 1877. 1—15. számai valamelyikében (DT IV, 1324)
- IV.* *Valamint* a „Pakolaisen päiwäkirja” c. kötetben.
Ford.: G. Blomstedt
Porvo [?], Helsinki [?] 1887. (DT IV. 1324)
- Román: *Sate deserte* a „Ziarul unui pribeag” címmel összefogott [12+1] darab közt, folytatólagosan az *Ungaria, Kolozsvár* (Cluj) 1891. évf. 1. (októberi) sz. 11.

Keletkezése (források, minták)

Korunk embere számára különösen érzékletes, majdnem időszerűnek mondható kép az, amely ennek a sajátos utazásnak az elején áll. Az elnéptelenedő kistelepülések megszűnte idején ez a tragikum felfokozottan jelentkezik, éppen ismertsége miatt.

Szerzőnk a maga egyéni tapasztalataiból aránylag kevés élménnyel rendelkezett ilyen téren. Az itt alapul szolgáló menekülése Tardona felé rázhatta meg a feldúltságnak, a mindent odahagyó, már csupán, a pusztá élet mentésével törődő félelemnek szívet tépő megnyilvánulásait.

Ennek az önéletrajzi alapú lírai karcolatnak a megírása idején már szerzőnknek mögötte volt egész életútja legszomorúbb napja. Vissza tudott gondolni arra az iszonyatos kínra, amellyel 1848-ban megpillantotta tűzvész pusztította szülővárosa üszkös romjait. Ezt a megrázkódtatást csak egy negyedszázad múltán írta le. Részleteire vö. a *Komárom* c. novella keletkezéstörténetét.

De elevenen élt benne annak a Debrecenbe címzett hírlapi levelének hióbi fájdalmas profécija is, amely már 49 májusában mutatta meg az idegducaiban felgyülemllett rémségeket:

„Fáj bennem a lélek, fenekig keserű a szívem ennyi pusztulás láttára [...]

Azonban most nincs idő verseket írni a pusztulás képeiről. A romok nagyszerűségében eszembe jut: hogy e romok a mieink. Ki fogja őket újra fölépíteni? [...]

Jut e eszetekbe, mikor a harci jeleneteket hírlapokból olvassátok, vagy halljátok elmondani a szószékről: hogy ott igen sok fájdalom volt, mi nincs leírva, minek nincs hang adva? [...]

Leégték falvaink, a Bánát földjei vetetlenek, Arad, N.-Enyed, Komárom romok, Pestre nem ismeresz rá, vidékeink kiélve, ipar, kereskedés törpén, népességünk megfogyva [...]

Nem szólok egyesekről, hisz én is vesztettem sokat, — de az nem jut eszembe, fiatal vagyok, majd visszaszerzem. Vesztette más félkarját, s még sem zúgolódik. De mit a haza vesztett, annak gondja nehezül lelkemre.

Egyesek kárait megtérítheti az ország de hát az ország kárát melly isten térítendi meg? [...]

Magyarország kipusztítva, kirabolva jutott vissza reánk.”

De a már megszerzett szabadság birtokában mindenre képes a nemzet, ha mindenki használni siet hazájának. „Mert a csaták napjainál még nehezebb napok is vannak, és azok az éhség napjai.” (PH 1849. május 17.; újra HhM VI. 159—61. és CB III. 261—62.)

Most pedig ezek a napok következtek el. Valóban az egész ország fölött a keselyűk várhattak zsákmányukra.

Irodalom

Ez az alig kétoldalas karcolat kevés kutató figyelmét vonta külön magára. Úgy a kötet egészében többnyire méltányolják, de egyedien nemigen kap említést.

Szinnyei Ferenc Bach-korszaki monográfiája elintézi egy fél mondatnál, mint valóságos élményből fakadó novellácskát: leégett falvakon át is vezetett a bujdosó útja (i. m. I. 249.).

Szövegváltozatok

- 10 : 20 *belőlök felépitve.* (NK: belőlük fölépitve.)
22–23 [ez az — eredetiben mintegy két és fél soros — bekezdés a
BN-kiadáson kívül minden további kiadásból hiányzik]
32 *kezébe, házrul házra járt* (NK: kezébe, házról-házra járt)
11 : 24 *a hullakeselyűk* (NK: a hullakeselyűk)

Tárgyi és nyelvi magyarázatok

- 10 : 12 *csikas*z — beesett, horpadt hasú (kutya)
 27 *pitvar* — az a helyiség, amelybe közvetlenül az udvarról v. a tornácra lehet bejutni, s ahonnan (parasztházakban) a többi helyiség nyílik
 11 : 14 *kámva* — a *káva* szó több vidékünkön használatos táji változata

II. A KARPÉREC

K: nem ismeretes

- M: I. 1. 8—10.
 II. 2. a. III. 68—70.
 2. b. III. 68—70.
 III. 3. III. 68—70.
 IV. 4. a. III. 68—70.
 4. b. III. 68—70.
 V. 5. a. 204—06.
 5. b. 204—06.
 5. c. 204—06.
 5. d. 204—06.
 5. e. 204—06.
 5. f. 204—06.
 VI. 4. 10—12.
 VII. 5. 10—12.
 VIII. 6. 10—12.
 IX. 7. 10—12.
 X. 8. a. 10—12.
 XI. 9. a. 10—12.
 9. b. 10—12.
 9. c. 10—12.
 9. d. 10—12.
 9. e. 10—12.
 XII. 10. 10—12.
 XIII. 11. 10—12.
 XIV. 16. 163—64.
 XV. 17. 163—64.

Fordítások:

- Finn: I. *Kaune-rengas* a „Sotakuwaelmia vuosista 1848 ja 1849. Pakolaisen päiwäkirja. Suowennos Unkarinkielestä” c. kötetben.
Helsingissä 1877. 31 l.; 6—7.
- II. *Kaune-rengas* a „Sotakuwaelmia vuosista 1848 ja 1849. Pakolaisen päiwäkirja” c. kötetben.
Ford.: E. Löfgren
Helsingissä 1877. a Romaneja ja kertomuksia sorozat 3-as tagjának 1. köteteként; 31 l.; 6—7.
- III.* Hasonlóképp azonos címen az Unkarin Albumi 1877. 1—15. számai valamelyikében (DT IV. 1324.)
- IV.* Valamint azonos címen a „Pakolaisen päiwäkirja” c. kötetben.
Ford.: G. Blomstedt
Porvo [?], Helsinki [?] 1887. (DT IV. 1324.)
- Román: *Brasletul* a „Ziarul unui pribeag” címmel összefogott 12+1 darab közt, folytatásként az Ungaria c., évi tíz számban kibocsátott folyóiratban (Revistă socială — științifică — literară), szerkesztő kiadója Gr. Moldovan, Kolozsvár (Cluj) 1891. évf. 1. (októberi) sz. 11—12.

Keletkezése (források, minták)

Ez a kis kerek novellácska mutatja a kötetben először a háború erkölcsromboló hatását: vannak, akik csekély értékek megszerzésének reményében embert képesek ölni.

Amit szerzőnk egyéb alkotásaiból általános tapasztalatként is tudunk, itt tetten érhetjük: hogyan csúszik át a közlő, hírlapi, majdnem leíró ábrázolásmód „irodalmi mű”-be. Az alakítás hogyan emeli át az esetleges, alig érdekes témát összetett, akár bonyolult, mindenképp írói alkotásba.

Az elbeszélés menetéből teljesen világos, hogy Jókainak egyik újságélménye az, amit idekapcsol, hisz csakugyan hibátlanul illik ebbe a keretbe. Az ilyen tragikus történetek újságban elég gyakoriak, megszo-kottnak is mondhatnánk őket, de itt, mivel ismerőseink a szenvedő hősök — s mert ilyen környezetben helyezkedik el az elbeszélés —, az egész más rezonanciát kap.

A szöveget figyelemmel kísérve azt tapasztaljuk, hogy a szerző közvetlen segédkezet nyújt a kutatónak:

„Több hónapok múlva egyszer egy hírlap akadt kezembe. Az első volt, amit régóta láttam. Elolvastam végtől végig, még a hirdeményeket is, leghátul bitang jószágok leírását köröztették.”

Bízvást hihetünk a szövegnek: a hosszú idő — most már megmondhatjuk: mintegy öt hónap — óta újságot nem látott szeme kiéheztetett szívta magába a külvilág első híreit.

Róza asszony mindahányszor — együttvéve is csak két alkalommal — a legteljesebb titokban látogatta meg férjét Tardonán, utána még saját nyomait is összekuszálta. Ezért tiszta időpontot nem tudunk a közbeselő — tehát december 26-át megelőző — látogatás körülményeiről. A lapot minden valószínűség szerint ő vihette Móricának.

Milyen hírlap jöhet szóba ebben az időpontban? Amely a szerző által megjelölt anyagot — hivatalos értesítéseket — tartalmazott: tulajdonképp csak kettő: Vida Károly konzervatív szellemű lapja, az 1849. november 13-án megindult és már 1850. január 8-án betiltott Figyelmező; kívülre pedig az előbbinél két nappal később megindult hivatalos Magyar Hírlap. Esetleg gondolhatni még a PN-ra is, de mivel ez csak tavasszal indult (1850. március 9.), periferikusan vehető számba, a Hölgyfutár pedig a jelzett rovatot nélkülözi. — Ilyen mérlegelés alapján végzett tüzetes vizsgálódás után a MH 1849. december 2-i számának „Hivatalos értesítő”-jében a következő kezdetű összeállítás ötlík szemünkbe:

„Jegyzéke

azon szereknek, melyeket [...] Ócsöd helységbeli honvédek [...] Mór helységen túl egy kis oláh, falu szélén egy ház megett, vallomásuk szerint elhagyva talált[ak], és Ócsödre elhajtott két pejlovú kocsin volt ládákból kiszedtek, egymás közt elosztottak, és jelenleg sz. kir. Szeged város kapitányi hivatalánál letéetve őriztetnek.

1. Két darab arany karperecz, az egyik közepe emailirozott, ha felnyitattik belsejében egy fiatal férfi magyar aranyos ruhában, az miniatúr festve van, — a másik széles nyomott, könnyű arany rózsák formába közepén egy nagyocska keleti gyöngy, körülte apró veres és zöld kövekkel; az egyik fekete, a másik veres tokban.”

És tovább, 65 tételben különböző értékek: ékszer, tajtékpipa, monogramos, merkelt női és férfiingek, más ruha- és fehérműk, törülközők, lószerszám, napernyő, vállra vetős bőrtáska, köpeny stb., stb., amelyek közül Jókai is idéz párat (MH 1849. december 2. 63—64., december 5-én ugyanitt megismételve).

Ha ez a lapoldal kezünkben van, már nem sok képzelgés szükséges. Az elbeszéléske megszerkesztése tehát az imént idézett ponttól haladhatott visszafelé. Az utazás — mint keret — már létrejött, alkalmi

útitársak a valóságban is könnyen feltételezhetőek. Az igen jellemző, jól felismerhető ékszer adva volt a „Hivatalos értesítő”-ben, ezt kellett az útitársnő karjára csatolni, meg beszéltetni is őt karkötőjéről, másképp nem ismernők szerkezetét. — Rablógyilkosságokkal ebben az időben még az újságok is tele voltak, hát még az akkori beszélgetések!

S újra a fényes példa: Jókai ekkor kizárólag ellenőrizhető tényanyagra alapoz!

Irodalom

Amire az ember alig gondolna: van az *Egy bujdosó naplójának* olyan darabja, amelynek a címét eddig kutató még le nem írta. Aránylag is kevés ezeknek a száma — *A karperec* közéjük tartozik.

Szinnyei Ferencet méltányos feldolgozónak ismertük meg. Az eredeti, első kiadásbeli *Egy bujdosó naplója* huszonhárom, a címtelen bevezetővel huszonnégy darabjából huszonkettőtől legalább valamit mond, legvégső esetben tud róluk, *A karperec* annak a kettőnek egyike, amelytől a létet is megtagadja. Ez a cím csupán monográfia II. kötetének „Könyvészet” c. részében fordul elő (Szinnyei II. 681.).

Szövegváltozatok

- 11 : 33 *lakik, akinél élhetett* (NK: lakik, kinél élhetett)
12 : 4 *kezde elfogni a láthatárt* (NK: kezdte elfoglalni a láthatárt)
6 *vigasztalt, felderített* (NK: vigasztalt, földerített)
13 : 5 *bevérezve, meghasgatva* (NK: bevérezve, meghasogatva)
6 *egyenruhák, himezett finom* (NK: egyenruhák, himzett finom)
19 *a rablókat felkeresni* (NK: a rablókat fölkeresni)

Tárgyi magyarázatok

- 12 : 5 *fenyér* — kopár, gyér fűvel és bokrokkal benőtt sík terület

III. A HÁROM HAJCSÁR

K: nem ismeretes

- M: I. 1. 11—14
 II. 2. a. III. 71—74.
 2. b. III. 71—74.
 III. 3. III. 71—74.
 IV. 4. a. III. 71—74.
 4. b. III. 71—74.
 V. 5. a. 206—08.
 5. b. 206—08.
 5. d. 206—08.
 5. e. 206—08.
 5. f. 206—08.
 VI. 4. 13—16.
 VII. 5. 13—16.
 VIII. 6. 12—15.
 IX. 7. 12—15.
 X. 8. 12—15.
 XI. 9. a. 12—15.
 9. b. 12—15.
 9. c. 12—15.
 9. d. 12—15.
 9. e. 12—15.
 XII. 10. 12—15.
 XIII. 11. 12—15.
 XIV. 16. 164—66.
 XV. 17. 164—66.
 XVI. Jókai Mór, Válogatott elbeszélések I—III.
 (Domokos Mátyás—Illés Endre összeállítása)
 Bp. 1955., 1846 l. I. 213—15.

Fordítások:

- Finn: I. *Kolme sian-ajajan* a „Sotakuwaelmia vuosista 1848 ja 1849. Pakolaisen päiwäkirja. Suowennos Unkarinkieles-tä” c. kötetben.
 Helsingissä 1877. 31 l.; 7—8.
 II. *Kolme sian-ajajan* a „Sotakuwaelmia vuosista 1848 ja 1849. Pakolaisen päiwäkirja” c. kötetben.
 Ford.: E. Löfgren

Helsingissä 1877. a Romaneja ja kertomuksia sorozat
3-as tagjának I. köteteként; 31 l.; 7—8.

III.* Hasonlóképp azonos címen az Unkarin Albumi 1877.
1—15. számai valamelyikében (DT IV. 1324.)

IV.* Valamint azonos címen a „Pakolaisen päiwäkirja” c.
kötetben.

Ford.: G. Blomstedt

Porvo [?], Helsinki [?] 1887. (DT IV. 1324.)

Román: *Cei trei mánatori de porci* a „Ziarul unui pribeag” kötetcímmel
összefogott 12+1 darab közt, folytatólagosan az Ungaria c.
folyóiratban, szerkesztő kiadója Gr. Moldovan, Kolozsvár
(Cluj) 1891. évf. 1. (októberi) sz. 12—13.

Keletkezése (források, minták)

A három hajcsár a kötet elbeszélései között még mindig a mélységeket járja: azoknak a családi fájadalmaknak hivatott hangot adni, amelyeket a háború viszonyai mindig létrehoznak. Országos hírűeknek sejtetett közéleti férfiak választották az állatterelői foglalkozást — a bujdosás egy formáját — megélhetésük alapjául.

Amire érdeklődésük nyomán ráébrednek: mindenképp tragikus. A hűséges, ragaszkodó asszonyok a sírba, vagy az örültek házába jutnak; baj és megrázkódtatás nélkül egyedül a csapodár él.

Ez a karcolat előadásmódjára, felépítésére nézve még egy riport realitásigényét sem kívánja elérni. Csaknem jelzésszerű benne minden: a szereplők, a helyszín, az utas a városból, a feleségek. A találmra kiválasztott ismeretlen utas — merő véletlenből — minden asszonyt, aki után a hajcsárok érdeklődnek, ismer. Így minden gyorsan, kitérők nélkül, tömören lejártható.

Irodalom

Az irodalom erre a darabra vonatkozóan is a már tapasztalt igen korlátozott körben mozog csupán.

Kezdődik Szinnyeivel. Messze nem jutunk vele, mivel gondosan kimért szövegében egy mondat négy hosszabb-rövidebb elbeszélésre utal. Szóban forgó karcolatunkra egy összetett mondat következő harmada vonatkozik: „Találkozik a bujdosó író jeles közéleti férfiakkal, kik koldusoknak öltözve bujdosnak s arra érnek haza,

hogy családi boldogságuknak vége (*A három hajcsár*) [...]” (Szinnyei 249.).

Nagy Miklós monográfiája is éppen csak megpendíti karcolatunkat. Összegezõ megállapításának egy mondata négy elbeszélést is egyberánt, köztük jó testeseket. „Hütlén férjrõl csupán egyszer ír [...] ellenben csapodár asszonyról esik szó *A három hajcsár*, *Nõ és szeretõ*, *A bujdosó tanyája* címû karcolatokban.” (I. m. 69.) Ráadásul a megállapítás *A három hajcsár*-ra áll legkevésbé: itt több húséges asszony kap említést, mint eltévelyedett.

Szövegváltozatok

- 13 : 31 *hajtottak felfelé*. (NK: hajtottak fölfelé.)
14 : 31 *öltözeté mindég a legújabb* (NK: öltözete mindig a legújabb)
15 : 22 *szól benn a zene* (NK: szól benne a zene)

Tárgyi és nyelvi magyarázatok

- 13 : 34 *szirony* — keskeny, színes bőrszalag, amely bőrruházati cikkek díszítésére, ostorkészítésre stb. használatos
14 : 17 *buffog* v. *bufog* — ismételten v. hosszabb ideig tompa, mély öblös hangot ad
18 *duzmadtan* — sértődötten, duzzogva
29 *arszlán* — piperkóc (férfi), dendi
15 : 1 *karzati tapsok* — az országgyűlési terem karzatán felcattanó tapsokról van szó
11 *koldusdinnye-dió* — tapadó szõrzetű zöld gömböcskéket termõ gyomnövény; az utas magával hurcolja

IV. AZ EZERMESTER ÉS A KOZÁK

K: nem ismeretes

- M: I. ① 15—23.
II. ② a. III. 74—81.
② b. III. 74—81.
III. ③ III. 74—81.
IV. ④ a. III. 74—81.
④ b. III. 74—81.

V.	⑤ a.	209—14.
	⑤ b.	209—14.
	⑤ c.	209—14.
	⑤ d.	209—14.
	⑤ e.	209—14.
	⑤ f.	209—14.
VI.	④	16—23.
VII.	⑤	16—23.
VIII.	⑥	15—21.
IX.	⑦	15—21.
X.	⑧	15—21.
XI.	⑨ a.	15—21.
	⑨ b.	15—21.
	⑨ c.	15—21.
	⑨ d.	15—21.
	⑨ e.	15—21.
XII.	⑩	15—21.
XIII.	⑪	15—21.
XIV.	⑫	166—70.
XV.	⑬	166—70.

XVI. Jókai Mór, Válogatott elbeszélések I—III.

(Domokos Mátyás—Illés Endre összeállítása) Bp. 1955., 1846
l. I. 216—20.

Fordítások:

- Finn:
- I. *Sota-äwersti ja Kosahhi* a „Sotakuwaelmia vuosista 1848 ja 1849. Pakolaisen päiwäkirja. Suowennos Unkarinkielestä” c. kötetben.
Helsingissä 1877. 31 l.; 8—11.
 - II. *Sota-äwersti ja Kosahhi* a „Sotakuwaelmia vuosista 1848 ja 1849. Pakolaisen päiwäkirja” c. kötetben.
Ford.: E. Löfgren
Helsingissä 1877. a Romaneja ja kertomuksia sorozat 3-as tagjának 1. köteteként; 31 l.; 8—11.
 - III.* Hasonlóképp azonos címen az Unkarin Albumi 1877. 1—15. számai valamelyikében (DT IV. 1324.)
 - IV.* Valamint azonos címen a „Pakolaisen päiwäkirja” c. kötetben.
Ford.: G. Blomstedt
Porvo [?], Helsinki [?] 1887. (DT IV. 1324.)

Román: *Scămețoriul și Cozacul* a „Ziarul unui pribeag” kötetcímmel összefogott 12+1 darab közt, Ungaria Kolozsvár (Cluj) 1891. évf. novemberi sz. 75—78.

Keletkezése (források, minták)

Négy sötét tónusú, komor, állandó lehangoltságot, bánatot, gyászt idéző elbeszélés után némi derűt már mindenképp kívánt a naplókötet: bele kellett tehát komponálni valami olyasféle esetet, ami végül egy felsülésnél súlyosabb következménnyel ne járjon.

A mellékkörülmények ebben az anekdotaszerű írásban elárulják, hogy a bujdosók többen, vagy legalábbis változó számban lehettek; öltözetüket, esetleg egész külsőjüket módjuk volt jelentősen átalakítani.

Az időközben felkérérdzkedett útitársat, a borsodi földbirtokost, az egykori kisvárosi aprószínészt szerzőnk a gúny minden nyilának kiteszi. Orvosi megbízatása viszont határtalan vállalkozókedvét dicséri, ahogy később tanítónak szegődése is. A debreceni csata során végzett sebellátó munkája ennek a kalandjának már hitelt ad, szemben a korábban mesélt szabólegénységgel.

A bujdosóknak kozákokba ütközniök aligha lehetett ritka és váratlan fordulat ekkoriban. Szerzőnknek a szóban forgó időszak eseményeit oly híven fölelevenítő regénye később, csaknem négy évtized múltán a Rákóczy Jánossal való kocsizás élményei során így jeleníti meg a szembe jövő, kettőjük számára nem kis gondot okozó hadvonulást *A tengersizemű hölgyben*:

„Amilyen hosszú az út Világostól Békés-Gyuláig, olyan hosszan mentünk szembe az előrenyomuló orosz csapatokkal. Jött kozák, dzsidás, gyalogos, tűzérés, szekereszek [...]” (JKK 55. k. 106.)

Szekeres ott jegyzeteiben mindjárt erre az elbeszélésre utal a regény valóságalapjait igazolni: „Közvetlenül a szabadságharc után is bemutatja Jókai, menekülésük közben kozákokkal találkoztak.” (Jegyzetek, 430.)

Irodalom

Ha bevalljuk, hogy *Az ezermester és a kozák* nem tartozik az *Egy bujdosó naplója* kötetének legsikerültebb darabjai közé, magától értetődő lesz, ha azt tapasztaljuk, hogy az eddig vele foglalkozók is szerényen szólnak róla.

Szinnyei Ferenc az első, aki beszél róla. Elmondja, hogy a bujdosó sokféle emberrel találkozik vándorútja során, egyebek közt „egy földbirtokossal, ki mint szabólegény menekül, aztán tanító lesz egy kis faluban (*Az ezermester és a kozák*)” (Szinnyei I. 249.).

Nagy Miklós monográfiájában pár magyarázó szót fűz az *Egy bujdosó naplója* nem történelmi anekdotáihoz. Majd másik két hasonló darabbal fogja egybe ezt az írást: „A gyengébbje jelentéktelen eseteket idéz fel, elhithető erő nélkül akar kacagtatni (*Útitársam, A csárdai csaplár, Az ezermester és a kozák*), ám a többség kitűnő pillanatképeket villant fel a közelmúltból.” (I. m. 72.)

Szövegváltozatok

- 16 : 22 *ismeretlenség kedvéért vágja* (NK: ismeretlenség kedvéért vágja)
 27 *nyakamat!*” monda, s (NK: nyakamat!” monda s)
 17 : 4 *lőn prostituálva, a nem* (NK: lőn prostituálva [sh.], a nem)
 7 *nagy ostentációval fityegett* (NK: nagy ostentációval [sh.] fityegett)
 18 : 26 *Akkorra egy másik* (BN: Akkora [sh.] egy másik)
 33 *a sereg elkezdett futni* (NK: a sereg elkezdte futni)
 19 : 3 *nyargalva jöni.* (NK: nyargalva jönni.)
 13 *érthetően megszólít — magyarul.* (BN: érthetően megszólít [sh.] — magyarul.)
 17 *Később megtudtam, hogy e* — NK: Később megtudám, hogy e)
 32 *a kocsiderékba hányt* (NK: a kocsiderékba hánt)
 20 : 30 *hanem mindég nagyobb* (NK: hanem mindig nagyobb)

Tárgyi és nyelvi magyarázatok

- 16 : 17 *kohával* — a „kovával” szó alakváltozata (vö.: noha nova)
 31 *posztószél* — a posztóvégeken a láncfonal irányában haladó keskeny bevégző szövés
 17 : 4 *prostituál* — itt: lesüllyeszt, lenyom
 7 *ostentáció* — fitogtatás
 19 *Hamletben ő volt a lélek* — a címszereplő apjának szelleme.
 29 *böszörményi szabólegény* — a közismertebb Hajdúböszörménynél inkább az egykori Bihar megyei Berekböször-

- ményre gondolhatunk, annál is inkább, mivel a szabóle-
gény rokonsága az ugyancsak Bihar megyei Kövesden
lakik. Manapság is háromezren felüli lélekszámú község
Hajdú-Bihar megyében, Nagyváradtól nem messze.
- 30 *Kövesd* — község az egykori Bihar megyében. Trianon óta
Romániához tartozik (Culejd), mostanság ezer körüli
lakossággal. — A Világos felől Északra igyekvő „bujdosó”
ezen a vidéken haladhatott át.
- 18 : 14 *doktor Bartolo* — Beaumarchais *A sevillai borbély*ában
Rosina gyámja
- 17 *debreceni csata* — a honvédsereg és az oroszok közti ütközet
Debrecenben és a város mellett 1849. augusztus 2-án
- 18 *bakhat* — két kerékvágás között húzódo földhát
- 19 : 9 *Egy singes kalapú* — ilyen magasságú (mintegy 62 cm)
kalapot viselő
- 18 *horvát határ[őr]vidék* — a Habsburg Birodalom déli és
keleti határvidékének azok a részei, amelyekben a XVII.
század végétől külön katonai szervezetet építettek ki,
eredetileg a török betörések ellen. A XVIII. század elején a
déli határon, az adriai tengerparttól a Tiszáig horvát-szla-
vón határőrvidéket szervezett az udvar, ehhez utóbb a
bánsági, majd az erdélyi csatlakozott. A horvát határőrség
csapataival támadhatott Jellasics is, s a határőrvidék az
egész szabadságharc folyamán végig az udvar biztos bázis-
sául szolgált.
- 21 : 2 *pantomia* — tkp. pantomímia
- 7 *lakonice* — lakonikusan
- 13 *vargafolt* — ruhára durván odavarrt, többnyire oda nem illő
folt.
- 17 *csurapé* — rövid, prémes felsőkabát
- 32 *kosta* — kántortanító, iskolamester
- 33 *scythák* — szittyák. Szittyá eredetünk a köznemesi-rendi
ideológiában vált hagyománnyá. — Jókai eredeti írásmód-
ját ezúttal érintetlenül hagytuk, mivel ez hívebben érzékel-
teti a korhangulatot, jelezve, hogy itt a korabeli latinos
műveltségből származó elemmel van dolgunk.

V. A MOCSÁROK
REJTEKHELYE

VI. A HALOTTAIBÓL
FELTÁMADOTT

K: sem egyiké, sem másiké nem ismeretes

M:	I. 1.	24—33.	34—42.
	II. 2. a.	III. 81—89.	90—97.
	2. b.	III. 81—89.	90—97.
	III. 3.	III. 81—89.	90—97.
	IV. 4. a.	III. 81—89.	90—97.
	4. b.	III. 81—89.	90—97.
	V. 5. a.	214—20.	221—26.
	5. b.	214—20.	221—26.
	5. c.	214—20.	221—26.
	5. d.	214—20.	221—26.
	5. e.	214—20.	221—26.
	5. f.	214—20.	221—26.
	VI. 4.	23—31.	32—39.
	VII. 5.	23—31.	32—39.
	VIII. 6.	21—29.	30—36.
	IX. 7.	21—29.	30—36.
	X. 8.	21—29.	30—36.
	XI. 9. a.	21—29.	30—36.
	9. b.	21—29.	30—36.
	9. c.	21—29.	30—36.
	9. d.	21—29.	30—36.
	9. e.	21—29.	30—36.
	XII. 10.	21—29.	30—36.
	XIII. 11.	21—29.	30—36.
	XIV. 16.	170—175.	175—179.
	XV. 17.	170—175.	175—179.

XVI. Jókai Mór, Válogatott elbeszélések I—III.

(Domokos Mátyás—Illés Endre összeállítása)

Bp. 1955., 1846 old. I. 220—226., ill. I. 226—31.

Fordítások:

- Finn:
- I. *Pii-lopaikka rämähälli*, ill. *Kuolleista noussut* a „Sotakuwaelmia vuosista 1848 ja 1849. Pakolaisen päiwäkirja. Suowennos Unkarinkielestä” c. kötetben. Helsingissä 1877. 31 l.; 11—15., ill. 15—18.
 - II. *Pii-lopaikka rämähälli*, ill. *Kuolleista noussut* a „Sotakuwaelmia vuosista 1848 ja 1849. Pakolaisen päiwäkirja” c. kötetben. Ford.: E. Löfgren Helsingissä 1877. a Romaneja ja kertomuksia sorozat 3-as tagjának 1. köteteként; 31 l.; 11—15., ill. 15—18.

III.* A fenti címeken az Unkarin Albumi 1877. 1—15. számának egyikében (DT IV. 1324.)

IV.* Hasonlóképp a „Pakolaisen päiwäkirja” c. kötetben.

Ford.: G. Blomstedt

Porvo [?], Helsinki [?] 1887. (DT IV. 1324.)

Román: *Locurile ascunse ale mlaștinilor*, ill. *Cel înviat din morți* az Ungaria c. folyóiratban a „Ziarul unui pribeag” kötet cím alá foglalva (szerkesztő kiadó Gr. Moldovan). 1891. évf. novemberi sz. 78—81.; 1891. évf. decemberi sz. 121—24.

Keletkezése (források, minták)

Az *Egy bujdosó naplójának* ez a két darabja, *A mocsárok rejtekhelye* és *A halottaiból feltámadott* kétségtelenül szorosan kapcsolódik egymáshoz. A második az elsőben megpendített történetet mondja végig, ahogy ott megígérte, bár az utóbbi önálló csatakép is lehetne. Ezt az összetartozást a legtöbb kiadás mind a mai napig szemlélteti is: *A mocsárok rejtekhelye* végén ott látható a szakasz- (fejezet-)záró szaggatott vonalsor, világos jelölés annak, hogy azután az elbeszélés új része, de nem új elbeszélés kezdődik. Végül a szerző szétválasztotta őket, és a második fölé külön címet írt.

Az egyéni ihletés, saját életéhez való kapcsolódás nagyon világos benne: tisztán tükrözi azt a lélegzethez jutást, amely Tardonára való megérkezésükkor, mindkettőjüket, Rákóczy Jánost és szerzőnket eltöltötte. A külvilágtól való elvágottságnak biztonságos, vagy legalábbis annak vélt nyugalma érzik *A mocsárok rejtekhelye* békés vityillójába érés különben sovány meséjében.

Párhuzamot érezhetünk az önéletrajzi valóság és a novella között. Menekülésük közben a szakszerűtlen kezelés a rudas ló pusztulásába kerül: ahogy évtizedek múlva *A tengerszemű hölgyben* megírja Jókai:

„A mi kedves barátunk, Rákóczy János, mint régi gazda, kitűnő kocsis volt, amíg a lovat hajtani kellett; hanem azt a részét a kocsistudománynak, ami a leszerszámozás után következik, éppen nem tanulta. Így történt aztán, hogy amint egy helységbe eljutottunk kánikulai rekkenő hőségben a szikes pusztán keresztül, első dolga volt a kifogott lovakat rögtön megitatni a kútnál s úgy kötni be az istállóba, aminek az lett a következménye, hogy a rudas tüdőgyulladást kapott, s egy óra alatt kimúlt.” (JKK 55. k. 106.)

Ugyanígy nem voltak elég hozzáértők itt az elbeszélésben a lovak elhallgattatásához:

„A csikós végignézett rajtunk. Azután félig mosolyogva mondá:
— Tegyük az urak a lovaik fejét a másik ló nyakára, akkor elhallgat-
nak. S utána dörmögé magában: kár volt előttem magukat csikósoknak
adni ki, mert megismerem ám én az embert. Hanem hiszen sebaij[...]”

A két helyzet egyaránt kínos, és azonos okból áll elő.

A jövevények érkezésük után nyomban egy hosszas és veszélyes távollét után való viszontlátás pillanatainak is szemtanúi lesznek. Az érzés nem ismeretlen az írónak: a jelenet ábrázolásának bensőséges voltán ez téveszthetetlenül érezhető.

A helyszín, amely előttünk áll a nyár hevében égve, fölöttébb emlékeztet egy olyan műve tájleírására, amely csaknem két évtized múltán keletkezett: *A kőszívű ember fiai Nadír* c. fejezetében.

A novellabeli felemelt fővel ülő, magát megzavarni nem engedő pusztai sas a regényben is ott lebeg. A talaj és növényzete is hasonlóan sivár, szegényes.

„Útnak nyoma sincs; kerékvágás nem látszik [...]

A láthatáron délibábot ringat a forró lég. Egy emelkedettebb domb, a lége felkapva, mint üző sziget tűnik elő; zöldes árnyékos tengersiziget [...]” (JKK 28. k. 219.)

A lovon érkező jövevény mindkét helyen Gergő: Dúzs, illetve Boksa.

Ahová az egyik és másik főszereplőjét vezetik, azt a regénybeli változat így beszéli el:

„Én elvezetem önt pusztákon, mocsárokon keresztül úgy, hogy emberrel nem találkozunk. Elviszem önt egy jó ismerősöm házához, aki nem esik éppen útba... Minek volna elébe sietni a bajnak? Várja meg ön, míg helyébe jön, s addig ne engedje kialudni a pipáját [...]

— [...] Nem bánom, vigyen, amerre akar.” (I. m. 222.)

A mocsár is jelen van *A kőszívű ember fiai*ban:

„A délibáb különösen kérkedő volt a mai nap: pálmaerdőket mutogattott a láthatáron. Pedig nem volt ott egyéb, mint mocsár.

Az is üdvözölt menedék a forró nyári ég alatt a kopár pusztán barangolóknak.

Mikor déltájon a mocsár közelébe értek, a délibáb eltűnt, s az egész déli láthatárt egy végtelen sötétzöld síkság foglalta el.

A mocsár közelében nagy térséget a halvány szikso terít be, amint azt a víz árja kimosta; aszú pirókfenyérről szálinkint beborostálva. Közbe egy-egy szittyó, mely mikor virágzik is olyan, mintha száraz volna.

Ahol aztán a víz kezdődik, ott kezdődik az élet.

Egy iszonyú puszta, mely tele van nekünk idegen étellel.

Egy nádrereteg, melynek bajszos bugái, mint egy ördögvetés, hullámszerűen a szélben. Annyi meddő kalász, mely tápláló magot nem

ereszt! Benn titokteljes csönd és méla suttogás. A suttogás a nád közt zizegő szélé, a csend a nappali álomé. A mocsár lakóinak a nappal az éj.” (I. m. 223—24.)

Belül a mocsarak is megtévesztésig hasonlítanak egymásra:

„A mocsár belsejében több helyütt egész száraz tisztások voltak már, miben gyorsítani lehetett a haladást. A lovakat is jobban lehetett ott etetni. Mindenütt buja fű volt, szederindás, máholás haraszt.” (I. m. 231.)

Ahova pedig megérkeznek:

„Dél volt már, midőn elértek egy mocsárszigethez, mely pihenőt képezett ez emberlaktalan útban.

Öt-hat öl átmérőjű kerek tér volt az, rekettye- és hangafabokrokkal bekerítve.

A tér közepén volt valami rossz nádkunyhó. Egymásnak döntött nádkévek, gyékénnyel összekötözve [...]

A tért buja fű lepé, sárkereppel vegyes; a lovak jó tanyára találtak [...]” (I. m. 226.)

Mindezek a kétségtelen hasonlóságok azért rendelkeznek különös jelentőséggel *A mocsárok rejtekhelyére* nézve, mivel ennek lényegét a tájbrázolások teszik, azonkívül egy pillanatnyi kétséget nem engednek, hogy a két alkotás közül melyikben van az eredeti festés.

Novellánkban Dúzs Gergő megérkeztevel azzal a roppant ritka harcossal hoz össze bennünket a véletlen, aki a szabadságharc egyik legborzalmasabb ütközetéből, a kátyiból tér meg. Egyik kezén megszámlálhatta volna élő társait. Mint ismeretes, ez a csata 1849. június 7-én folyt le: Perczel nyolcadik zászlóalja mindenestül oda-veszett. Jókai *Beszéljünk szomorú dolgokról is* címmel adott hírt róla mély fájdalommal a pEL június 15-i számában a gyászhoz illő rövidecséggel:

„Nem ujság, mindenki tudja: hogy Perczel csatát veszített, s a mi több, elveszté a 8-ik bataillont, melly seregét vitézül keresztül vágta az ellenségén.

Magát a zászlóalj lobogóját négy huszár mentette meg s oda vitte a vezér elé, ott leszúrta a földbe.

»Tábornok ur, itt a nyolcadik zászlóalj lobogója, maga a zászlóalj nincs többé.«”

(pEL 1849. június 15.; újra lenyomtatva CB III:365.)

Állítólag a csata estéjén a zászlóalj közvetlen parancsnoka, Barcza Boldizsár őrnagy azt jelentette Perczel tábornoknak, hogy ő zászlóalj nélkül maradt (Szekeres Gelichre hivatkozva idézi, a fenti cikk jegyzeteiben: CB III. 1123.)

Azok a szavak, melyeket Gergő is idéz, mint utólag hallottakat a zászló leszúrásakor elhangzottakból, az idő tájt a félig bennfentesek közt is közszójan forogtak. — Jókai minden bizonynal nem jelentéktelen részletek, adatok birtokába jutott a könnyes szemmel megírott cikke óta. S ezekből itt a szemünk előtt a legigazibb csatakép alakul ki a „halottaiból” való feltámadás csodával határos virtuosus magyar hősiessége értelmében. A nagyon változatos előadásmódú csataképek közt tulajdonképp egy sincs, amelyet a résztvevők valamelyike mondana el közvetlenül, minden áttétel nélkül.

Talán valamennyit ez is bizonyít abból, hogy a két kötet darabjai úgy kapcsolódnak össze, mintha együtt, egymás társaságában készülének.

Másfelé nézve konkordanciaként említsük meg, hogy *A halottaiból feltámadott* lapjain megjelenített szituáció visszatér az *Erdély aranykora* II. fejezetében: itt Dúzs Gergely feleségét, ott (JKK 3. k. 32—33.) Apafiné Bornemissza Annát készíti elő apósa, illetve Bandi nevű szolgálja ugyanilyen fokozatos módon arra a hírre, hogy férje visszaérkezett a fogságból.

Irodalom

Utóéletük szempontjából az első ízben kötetben megjelent darabok körülbelül ugyanolyan hátrányos helyzetben vannak, mint a *Csataképek* híres „tizenegyes” köre.

Ennek a két darabnak irodalma Szinnyeivel kezdődik. Különválasztva ismerteti őket. *A mocsárok rejtekhelyét* valóságos élményből születettnek minősíti arról az időről, amikor „délibábos pusztán, rengeteg mocsáron át visz útja” (Szinnyi I. 249.). — *A halottaiból feltámadottat* két másik novellával együtt visszaemlékezésszerű szabadságharcos tárgyú történetként kezeli, amilyeneket szintén „vegyíti a többi közé” az *Egy bujdosó naplójában* is (i. h.).

Nagy Miklós monográfiájában már összekapcsolva beszél a két novelláról. A csikós figurájában látja a Bach-korszakbeli nemzeti érdekegyesítés, Jókai kedvelt és szolgált eszméjének első, legtömörebb megfogalmazóját, aki hajlandó segíteni az urakon, még akkor is, ha nem a legegyszerűbbeknek tapasztalta őket (vö.: i. m. 65.). — Másutt ő hívja fel a figyelmet a *Nadír c. Kőszívű...-fejezettel* való rokonságra a tájrajzban és Ódön egyéniségének megelevenítésében: „Ódön lélekrajza azért oly finom, mert Jókai saját egykori vívódásait szólaltatja meg általa.” (Vö.: i. m. 75—76.)

A legszebb dicséreteket ez a novellapár, főleg *A mocsárok rejtekhelye* N. Dely Zsuzsától kapja. A nyelvész elragadtatottan szól arról, hogy

Jókai milyen kiválóan tud megfelelő szavak kiválogatásával tájat, hangulatot vagy kort jellemezni. A nádas és a pusztá rajzában művészinak érzi a táj egyhangúságának, elhagyatottságának, magányának szavakkal való felidézését. A buja mocsár képét hasonlóképp sikeresnek ítéli: „Mesterien érzékeltetik a pusztá elhagyatottságát, kieltenségét a *sivárrá aszalt, csonttá száradt, repedezett szikes gyöpszin, ripacsossá száradt, kiszikkadt* szavak. Az első képben egyetlen virágnevet használ: *székifüvirág*. Jellemző a hozzákapcsolt ige: *nyomorog*. Egyetlen színnevet alkalmaz: *sárga*. A víz pusztája, a mocsár sokkal gazdagabb, bujább kép. Nyolcféle növényt sorol fel, hat színnevet alkalmaz[...] Az igék is más jellegűek[...] Az egész táj él — nem nyomorog, mint a pusztá —, s mesteri befejezés a *végtelen nádberek ingó barna buzogányai* képének felvázolása. A két ellentétes kép szóhasználatával már a későbbi nagyszerű tájleírásokra emlékeztet.” (N. Dely 31.) — Ugyanilyen értékelést kap az öreg csikós eleven, népi hangú beszéde, ahogy menyéhez szól (vö.: i. m. 67.), sőt vejevel együtt előadott több népdala (vö.: i. m. 71.).

Szövegváltozatok

- 22 : 7 *látszék felfordított alakjával* (NK: látszék fölfordított alakjával)
 10 *légbe felkapott sziget* (NK: légbe fölkapott sziget)
 25 *a söppedékes legelőre* (NK: a süppedékes legelőre)
 31 *mérges kutyatej foglalt el* (NK: mérges kutyafej [sh.] foglalt el)
 23 : 22 *esett s fölébredett.* (NK: esett s fölébredt.)
 28 [a „Hátra-hátraveti magát...” kezdetű mondatból az NK új bekezdést indít]
 29 *néha nem is ül a lovon* (NK: néha-néha nem is ül a lovon)
 24 : 2 *mintha földhöz cövekelték volna* (NK: mintha földhöz cövelték [sh?] volna)
 5 [az NK a „Joga volt...” kezdetű mondatból új bekezdést formál]
 19 *beszédet” viszonzá, s nyargalt* (NK: beszédet” viszonzá s nyargalt.)
 33 *legtetejéig felfutott* (NK: legtetejéig fölfutott)
 25 : 7 *fehér tollazatjuk ragyogott* (NK: fehér tollazatuk ragyogott)
 9 *hogy nyomába maradjunk* (NK: hogy nyomában maradjunk)

- 17 *Éjjelenként sokszor hallani* (NK: Éjjelenként sokszor hallani)
 25 *röppentek fel előttünk* (NK: röppentek föl előttünk)
 26 : 1 *utánunk — monda halkkal.* (NK: utánunk, monda halkan.)
 8 — *Csendesen! — dörmögé a...* (NK: — Csendesen! dörmögé a)
 15 [az NK az „Én vagyok a...” kezdetű dalsort új bekezdésbe helyezi]
 19 *valami vegyületet szokatlan ijedség* (NK: valami váltakozást szokatlan ijedség)
 32 *aki pokolból szabadult* (NK: aki pokolból szabadult)
 27 : 10 *lóval! — riadá ránk* (NK: lóval! riada ránk)
 17 — *Tegyék az urak a lovaik* (NK: — Tegyék az urak a lovaik)
 24 [az NK a „nem abból élek én”-ből nagy kezdőbetűs új bekezdést nyit]
 28 : 26 — *Agyon is üttem volna.* (NK: — Agyon is ütöttem volna.)
 30 — *Igazok volt. Majd* (NK: — Igazuk volt. Majd)
 29 : 12 *szárazon lelőnk magunkat.* (NK: szárazon lelénk magunkat.)
 31 : 13 *huszonnégy fontosokkal lőttek* (NK: huszonnégy fontosakkal lőttek)
 32 : 21 *négykézláb váncorogva késő* (NK: négykézláb vánszorogva késő)
 33 : 15 *még azon éjjel kiszöktem* (BN: még azzon [sh.] éj-jel kiszöktem)
 31 *egyetlen faderékből vájt* (BN: egyetlen fadérekéből vájt, NK: egyetlen faderékből vájt [a főszövegben értelem szerint s az NK alapján is javítva])

Tárgyi és nyelvi magyarázatok

- 22 : 19 *avatatag* — száraz növényzettel borított terület; avar
 25 *széki-fűvirágok* — székfű, szikfű (*Matricaria*): kétszikű, a fészkesvirágzatúak családjába tartozó növényfajta. Legértékesebb faja az orvosi székfű, más néven kamilla. Az ebszékfű közönséges gyom.
 25 *tavaszi földárjakor* — a tavaszi bő vízáradások idején.
 31 *kutyatej* — egylaki növény, ernyőszerű virágai sárgásak, zöldek (*Euphorbia*). Mérges tejnedvet tartalmaz a szára.
 23 : 4 *kankalikus kútgém* — a kankalík v. kankalék a kútostor végeire erősített vashorog, amelybe a vödört akasztják.

- 19 *súlyegyen* — egyensúly
 23 *karikás* — karikás ostor
 25 : 1 *nymphaea* — tündérrózsa, tavirózsa
 18 *csikász* — csik (mocsárban élő apró hal) fogásával foglalkozik
 21 *nadály* — másképp: pióca
 27 *bö lömbika* — dobogém: a gémekek rendjébe tartozó halpusztító madár
 26 : 10 *perzekutor* — pandúr, megyei csendbiztos
 12 „*lóra, csikós, lóra, elszaladt a ménes*” — vö: Gulyás József: *Jókai és a népdalok* (Ethnographia — Népelet 1925. évf. 135., 142.).
 15 „*Én vagyok a petri gulyás*” — a juhász dalt Jókai *A sárga rózsában* is idézi (11. fejezet). — Vö.: Gulyás: i. m.. 135.
 27 : 29 *kesely* — pigmentmentes bő rű és szőrű ló (eredetileg szarvasmarha). Bő re testszínű, sző re tiszta fehér.
 31 *egy kónya pörge kalap* — lekonyult, elvászott fejrevaló
 28 : 20 *itthon vagyunk már az Ábrahám kebelében!* — Ábrahám kebele a teljes biztonság, a tökéletes védettség helye, ha a *Biblia* szavaival élünk.
 30 : 25 *cserepcsik* — behasított végű nyárs, amelyen halat sütenek
 31 : 7 *font* — a bécsi font: 0,56 kg
 32 : 6 *ricochet* — visszapattanó lövés
 33 : 27 *tombász* — a tombász v. tombác csónakszerűen kivájt vastag fatörzseket jelent, amelyeken vízimalom állhat

VII. A CSÁRDAI CSAPLÁR

K: nem ismeretes

- M: I. ①. 43—49
 II. ② a. III. 97—103.
 ② b. III. 97—103.
 III. ③. III. 97—103.
 IV. ④ a. III. 97—103.
 ④ b. III. 97—103.
 V. ⑤ a. 226—30.
 ⑤ b. 226—30.
 ⑤ c. 226—30.
 ⑤ d. 226—30.
 ⑤ e. 226—30.

	⑤. f.	226—30.
VI.	④.	39—45.
VII.	⑤.	39—45.
VIII.	⑥.	37—42.
IX.	⑦.	37—42.
X.	⑧.	37—42.
XI.	⑨. a.	37—42.
	⑨. b.	37—42.
	⑨. c.	37—42.
	⑨. d.	37—42.
	⑨. e.	37—42.
XII.	⑩.	37—42.
XIII.	⑪.	37—42.
XIV.	⑫.	180—83.
XV.	⑬.	180—83.

Fordítások:

- Finn: I. *Krowwari Krowwari* a „Sotakuwaelmia vuosista 1848 ja 1849. Pakolaisen päiwäkirja. Suowennos Unkarinkieles-tä” c. kötetben.
Helsingissä 1877. 31. l.; 18—21.
- II. *Krowwari Krowwari* a „Sotakuwaelmia vuosista 1848 ja 1849. Pakolaisen päiwäkirja” c. kötetben.
Ford.: E. Löfgren
Helsingissä 1877. a Romaneja ja kertomuksia sorozat 3-as tagjának 1. köteteként; 31 l.; 18—21.
- III.* A fenti címen az Unkarin Albumi 1877. 1—15. számai közt (DT IV. 1324.)
- IV.* *Ugyancsak* a fenti címen a „Pakolaisen päiwäkirja” c. kötetben.
Ford.: G. Blomstedt
Porvo [?], Helsinki [?] 1887. (DT IV. 1324.)
- Román: *Cărciumarul dela bordeiu* a „Ziarul unui pribeag” kötet cím alá fogott darabok közt az Ungaria c. folyóirat (szerkesztő kiadója Gr. Moldovan) (Kolozsvár, Cluj) 1891. évf. 1. (decemberi) sz. 124—25.

Keletkezése (források, minták)

A „csaplár” mindenképp népnyelvi s egyben avult szavunk: általában italmérőt értünk rajta. A múlt század közepének nyelvében inkább a csárda tulajdonosát jelölte. Petőfi is ebben az értelemben használja, természetesen, hogy Jókai is.

Egy csárda elnevezésére meglehetősen bő választék áll akármelyik író rendelkezésére. Hogy Jókai mégis „Szikrá”-nak mondja ezt a csárdát, nem egészen ötletszerű, pillanatnyi szeszély következménye. Az *én iskolatársaim* c. emlékezésében kecskeméti iskolázására visszanyúlva mondja el, mi módon nevelte őt íróvá az alföldi város:

„De az egész alaphangulatát irodalmi tevékenységemnek a kecskeméti élet határozta meg. Házigazdám, a városi mérnök, gyakran elvitt magával a gondjaira bizott kiterjedt erdőségekbe parasztszekéren. Elköboroltunk a Tiszáig, a Szikra csárdáig, a homokbuckákön túl a Fehér-tóig. Megismertem a magyar fajt a maga őseredeti sajtáságiban[...].” (*Az én életem regénye*: HhM 5. k. 175.)

Az *Egy bujdosó naplója* kötetének ez a vidám, kissé csúfondáros adomája a betyárromantika jellegzetes darabja. A kátyi ütközet ábrázolásának borzalmait pihenteti ki az olvasóval ez az írás. Természetesen is illeszkedik a kötetbe, hisz a bujdosók minél kevésbé szem előtt levő helyeket próbálnak találni, nem tudhatják, hogy épp a veszély felé tartanak. Sallai uram pedig, gyakorlott, vendégei pártját fogó, érdekeiket a magáéiként szívén viselő csárdatulajdonos. A korabeli csaplárosok az irodalomban mindnyájan ezt a típust képviselik. Ügyes és furfangos — mint közeli és távolabbi társai —: szemmel láthatólag maga is élvezi, hogy vezeti szó szerint tévútra a szimatolókat, és jár túl a hatóság eszén.

Irodalom

Nem lepődhetünk meg, ha az eddigi kutatás nem fordított megkülönböztetett figyelmet éppen erre a novellácskára.

Az első nyom újra: Szinnyei. Igazán nincs elragadtatva ettől az elbeszéléskétől. Véleménye: „*A csárdai csaplárban* Sallai uram egyszerű csselfogása megszabadítja a bújdosókat a perzekútor pandúrjaitól. A csel nagyon kezdetleges és sikere valószínűtlen. Ez már a magyar népmesék naív optimizmusa. A hős ott is ilyen eszközökkel győzedelmeskedik.” (Szinnyei 250.)

Ami még szól naív elbeszéléskénkről: Nagy Miklós monográfiája. Zárójelben említi éppen a címét, és vitathatatlanul a gyöngébb, hatással

kevessé számoló írások közé teszi. A *csárdai csaplárról* ezzel *Az ezermester és a kozák* kapcsán is idézett mondattaggal adja ítéletét: „A gyengébbje jelentéktelen eseteket idéz fel, elhithető erő nélkül akár kacagtatni (*Útitársam, A csárdai csaplár, Az ezermester és a kozák*), ám a többség kitűnő pillanatképeket villant fel a közelmúltból.” (Vö.: i. m. 72.)

Szövegváltozatok

- [A *csárdai csaplárral* kezdve a kötet egyes darabjai az első kiadás belsejében nem viselnek számozást. A tartalomjegyzék végigvezeti.]
- 35 : 33 *a „kocsmáros” nevezetért* (NK: a „korcsmáros” nevezetért)
- 36 : 4 *ha alunni megy* (NK: ha aludni megy)
- 9 *Vezetőnk néhány szót* (NK: Vezetőnk néhány szót)
- 30 *kiállt pipázva a pitvarajtóba.* (BN, NK: kiállt pipázva a pitvarajtóban. [a mai nyelvhelyesség szerint javítva])
- 37 : 7 *tessék — viszonzza a csaplár* (NK: tessék, viszonzá a csaplár)
- 15 *elfáradtak ugyé?* (NK: elfáradtak, ugy-e?)
- 22 *lesz a bakator is.* (BN: lesz a bakar [!] is. [javítva, az NK alapján is])

Tárgyi és nyelvi magyarázatok

- 35 : 3 *kanadai jegenye* — hemlockfenyő (*Tsuga canadensis*), alul szürkés csíkos levelekkel, kis tobozterméssel
- 17 *kuttog* — gunnyaszt, semmis dolgot végez
- 22 *leböngész* — itt: leszed
- 24 *dimmeg-dömmög* — dűnyögve, morogva mond
- 36 : 20 *perzekutor* — megyei csendbiztos
- 37 : 17 *bakator* — az ilyen nevű, régi magyar szőlőfajtából szüretelt zöldessárga színű, zamatos peccsenyebor
- 23 *tulipános egyes* — nagyjából a későbbi egydecis mennyiséget tartalmazó pálinkás pohár
- 38 : 16 *vizital* — ellenőrzés céljából megvizsgál, átkutat
- 39 : 7 *pátosz* — itt: méltóság

VIII. NÓ ÉS SZERETŐ

K: nem ismeretes

M:	I.	1.	50—61
	II.	2. a.	III. 103—12.
		2. b.	III. 103—12.
	III.	3.	III. 103—12.
	IV.	4. a.	III. 103—12.
		4. b.	III. 103—12.
	V.	5. a.	230—37.
		5. b.	230—37.
		5. c.	230—37.
		5. d.	230—37.
		5. e.	230—37.
		5. f.	230—37.
	VI.	4.	45—55.
	VII.	5.	45—55.
	VIII.	6.	43—52.
	IX.	7.	43—52.
	X.	8.	43—52.
	XI.	9. a.	43—52.
		9. b.	43—52.
		9. c.	43—52.
		9. d.	43—52.
		9. e.	43—52.
	XII.	10.	43—52.
	XIII.	11.	43—52.
	XIV.	16.	183—189.
	XV.	17.	183—189.

Fordítások:

- Finn: I. *Awiowaiime ja rahaslaja* a „Sotakuwaelmia vuosista 1848 ja 1849. Pakolaisen päiwäkirja. Suowennos Unkarinkielestä” c. kötetben.
Helsingissä 1877. 31. l.; 21—25.
- II. *Awiowaiime ja rahaslaja* a „Sotakuwaelmia vuosista 1848 ja 1849. Pakolaisen päiwäkirja” c. kötetben.
Ford.: E. Löfgren
Helsingissä 1877. a Romaneja ja kertomuksia sorozat 3-as tagjának 1. köteteként; 31 l.; 21—25.

III.* Azonos címen az Unkarin Albumi 1877. 1—15. számai egyikében (DT IV. 1324.)

IV.* Ugyancsak a fenti címmel a „Pakolaisen päiwäkirja” c. kötetben.

Ford.: G. Blomstedt

Porvo [?], Helsinki [?] 1887. (DT IV. 1324.)

Román: *Femeiă și drăguță* a „Ziarul unui pribeag” kötet cím alá foglalt darabok közt az Ungaria c. folyóirat (szerkesztő kiadója Gr. Moldovan), Kolozsvár (Cluj) 1892. évf. januári sz. 164—67.

Keletkezése (források, minták)

Nem kell föltétlen kritikusknak lenni, a figyelmes olvasó is észreveheti, ha kissé utánagondol, hogy a *Nő és szerető* alighanem idegen test az *Egy bujdosó naplója* kötetében. Hisz a hús-vér bujdosó nehéz lépteit *A víg ember* viszi tovább. A *Nő és szerető*nek egyebűnne valónak kell lennie.

Ez utóbbinak ugyanis férfi- és „néember” alakja egyaránt „Vészben, zivatarban, kétségbeesés közt” utazik: ettől még a férfi akár a mi bujdosónk is lehetne, ha a nyárvégi időjárás és belső lelki viharokat hajlandók vagyunk egybefoglalni. Aztán a férjnek felesége iránt való minden korlátot, veszélyt ledöntő érzelmeit látjuk: még mindig sejtethető mögötte írónk valamelyes változatát. Míg a feleség ennyire kegyetlenné silányított és túlromantizált torzképe meg nem győz bennünket, hogy itt még áttételesen sem lehet szó a Jókai-házaspár semmiféle formájáról.

A valósághoz legközelebb ilyen feltevés állhat: Írónk alkotói szeszélye akár valamivel korábban is létrehozott egy efféle vadromantikus elbeszélést. Ezt Jókai — talán az itteni körülmények valamilyen figyelembevételével — hozzáidomította a kötet egészének hangulatához általában annyira, hogy legalább nagyon ne ríjon ki belőle. Egyénítés, jellemábrázolás, életmeleg, személyes kapcsolat a két reménytelen utast illetőleg úgysem áll fenn szerzőnkben; motiváció dolgában úgyszólván semmit nem tesz. Események és élethelyzetek deklaráció szintjén való megoldásait vesszük tudomásul végig a novella folyamán. Ha csak futólag gondolunk a kötet sikerült, lírai jellegű, egygyéforrott és együttérzést kiváltó darabjaira, nyilvánvaló: ezúttal egy betétmunkát olvasunk, amelyet sok jóakarattal idefogadhatunk, de a megszakadt bujdosási folyamat *A víg ember*ben kap folytatólagos medret. Ez kitérés, vargabetű.

Ilyen esetekben fokozottan sajnálhatjuk az eredeti kézirat hiányát. Azon esetleg igazolódne hipotézisünk.

Ha mégis jelen szövegünkre koncentrálunk: a novella vitathatatlanul a francia romantika stílusjegyeit viseli magán, ami azonban még nem zárja ki azt az eléggé valószínű eshetőséget, hogy a benne földolgozott történetnek valamiféle életbeli alapja lehetett. Az alapötletet Jókai számára talán egy, a valóságban is végbement, és a forradalom utáni megtorlások előidézte rendkívüli élethelyzetekkel összekapcsolódó valóper históriája szolgáltatta.

Egy mozzanat mindenesetre teljesen hitelesnek tekintendő: az elítéltek hozzátartozói — mint ez kitűnik például a *Küzdelem, bukás, megtorlás* (Bp. 1979.) című gyűjteményben szereplő kortársi visszaemlékezésekből is — rendszeresen instanciáztak Haynaunál és más hatalmasságoknál abból a célból, hogy kegyelmet eszközöljenek ki családtagjaik számára. Ismeretes az is, hogy Haynau közvetlenül felmentése előtt csakugyan széleskörűen élt a számára biztosított kegyelmezési jogkörrel.

Ha komolyan vesszük a *Nő és szeretőt*, nem haladhatunk el szó nélkül egy nyilvánvaló tárgyi képtelenség mellett, amelyhez szerzőnk a novella vége felé bizonyára a hatásosabb meseszöveg érdekében folyamodott. Arról a jogi abszurdumról van szó, hogy a férjre kimondott büntető ítélet visszamenőlegesen hatálytalanítja az általa korábban foganatósított vagyónátruházási aktust.

Irodalom

Szinnyei ezúttal még az *Egy bujdosó naplójánál* megszokott szükszavúságát is sokallja. Két egybekapcsolt novellára alig félmondatot áldoz. Említi, hogy a kötet tartalmaz „szabadságharci tárgyú” történeteket is, majd így folytatja: „vagy francia romantikus, álpátossal írtakat (*Nő és szerető, Találkozás ismerősökkel*)” (Szinnyei 249.).

A *Szenttamási György* kapcsán már volt alkalmunk idézni Nagy Miklós monográfiájának a bosszú szerepéről szóló megállapítását a franciás romantikájú korai Jókai-műveknél. Itt tehát rövidere fogva: „Az effajta novellák *Találkozás ismerősökkel, Nő és szerető* meg a [...] *Szenttamási György* — mesterkéltnél jobban ábrázolják a torz indulatokat, hatásvadász borzalomkeltésük azonban nagyon is hidegen hagyja az olvasót.” (I. m. 68.). — A csapodár nőkről szóló novellák közt is említést kap a *Nő és szerető* (i. m. 69.), majd az eredetet még egyszer hangsúlyozza: a *Székely asszonynyal* szemben „Még inkább francia előképekre utal — bármennyire is van élményi alap — a női hűtlenség túlszínezett festése (*Nő és szerető*)” (i. m. 78.). — A monográfia mellett

A kezdés és lezárás Jókai elbeszéléseiben is számon tartja elbeszélésünket: „Hihetetlenül felcsigázott féltékenység vezet merő gyanakvásból kirobbant feleséggyilkosságra *A láthatatlan seb* lezárásában, s ennek már a *Csataképekben* felbukkan az előzménye (*Találkozás ismerősökkel, Nő és szerető*).” (I. m. 283.) (Amiből természetesen az is jól látható, milyen hátrányos helyzet az, hogy az *Egy bujdosó naplója* oly sokszor jelent meg a *Csataképekkel* közös kötetben.)

Fenntartás nélküli dicsőretet vívott ki a *Nő és szerető* nyelvi megoldásaiért, kifejezésbeli telitalálatáért N. Dely Zsuzsától. Az ismétlődő mondattípusok tárgyalása során a következő bekezdést kapja elbeszélésünk: „Az ismétlődő mondatok között említeném meg az olyanokat, amelyeknek a szerkezetében nincs alaki ismétlés, de amelyeknek szókinccse azonos. Ehhez járul a szórend variálása. Ilyenformán a mondatok remekül kiegészítik egymást: »Kedvese *el van temetve... El van temetve, de él... Él* — börtönbe eltemetve.« (JK. X, 232.)” (N. Dely 56.).

Szövegváltozatok

- 39 : 30 *hallotta: hogy elesett* (NK: hallotta, hogy elesett) [jav.]
 31 *sírját. Kinek keblén* (NK: sírját, kinek keblén)
 40 : 6 *a sárga őszi virág, mely* (NK: a sárga őszi virág, mely)
 42 : 9 *fájdalmas csóktul, mit* (NK: fájdalmas csóktól, mit)
 43 : 29 *hozzá, s hűséges, örvendő szüköléssel feküdt* (NK: hozzá, hűséges, örvendő szökelléssel feküdt)
 30 *szűre alá búva, s eldugott* (NK: szűre alá bújva, eldugott)
 44 : 17 *a nő ugratott a kapu* (NK: a nő ugrott a kapu)
 45 : 8 *pohár, farsang utolsó* (NK: pohár, a farsang utolsó)
 46 : 29 *Ugyanazon törvény* (NK: Ugyanezen törvény)

Tárgyi és nyelvi magyarázatok

- 39 : 22 *néMBER* — a régi nyelvben: nő, rosszalló színezet nélkül
 40 : 1 *szent sÍR* — annak a sziklasírnak a neve, amelyben közel a Kálvária hegyéhez Jézus teste a feltámadásig nyugodott. (Vö.: Rapcsányi L., *Jeruzsálem*. Bp. 1984. 226–27.)
 42 : 26 *fÖRmeteg* — heves téli (hó)vihar, fÖrgeteg
 44 : 26 *galant* — piperkőc

K: nem ismeretes

M:	I.	1.	62—66.
	II.	2. a.	III. 113—16.
		2. b.	III. 113—16.
	III.	3.	III. 113—16.
	IV.	4. a.	III. 113—16.
		4. b.	III. 113—16.
	V.	5. a.	238—40.
		5. b.	238—40.
		5. c.	238—40.
		5. d.	238—40.
		5. e.	238—40.
		5. f.	238—40.
	VI.	4.	55—58.
	VII.	5.	55—58.
	VIII.	6.	52—55.
	IX.	7.	52—55.
	X.	8.	52—55.
	XI.	9. a.	52—55.
		9. b.	52—55.
		9. c.	52—55.
		9. d.	52—55.
		9. e.	52—55.
	XII.	10.	52—55.
	XIII.	11.	52—55.
	XIV.	16.	189—91.
	XV.	17.	189—91.

Fordítások:

- Finn: I. *Iloinen mies* a „Sotakuwaelmia vuosista 1848 ja 1849. Pakolaisen päiväkirja. Suowennos Unkarinkielestä” c. kötetben.
Helsingissä 1877. 31. l.; 25—27.
- II. *Iloinen mies* a „Sotakuwaelmia vuosista 1848 ja 1849. Pakolaisen päiväkirja” c. kötetben.
Ford.: E. Löfgren
Helsingissä 1877. a Romaneja ja kertomuksia sorozat 3-as tagjának 1. köteteként; 31 l.; 25—27.

III.* Azonos címen az Unkarin Albumi 1877. 1—15. számai közti számainak egyikében. (DT IV. 1324.)

IV.* Ugyancsak a fenti címmel a „Pakolaisen päiwäkirja” c. kötetben.

Ford.: G. Blomstedt

Porvo [?], Helsinki [?] 1887. (DT IV. 1324.)

Román: *Omul vesel* a „Ziarul unui pribeag” kötet cím alá foglalt darabok közt az Ungaria c. folyóirat (szerkesztő kiadója Gr. Moldovan), Kolozsvár (Cluj) 1892. évf. februári sz. 205—06.

Keletkezése (források, minták)

A víg ember megrendítő történet. S vele megkezdődik a kötetben egy jó néhány darabot felsorakoztató galéria a kárt vallott embereknek olyan rétegéből, amelynek tagjai az idegek túlfeszítését nem bírták ki. Pusztulásuk megindult: emberi szervezetük felmondva a szolgálatot, élő halálra kárhoztak.

A bujdosó azért lopja életét, mert még bízik, s fel akarja használni megőrzendő képességeit, tehetségét — később. A mi bujdosóink a továbbiakban néhány közeli ismerősük személyiségében a kezdődő — itt, *A víg ember*ben már befejezett — szétesését szemlélik megrendülten, maguknak sem vallva be a tragédiát.

Semmi konkrétum nem áll rendelkezésünkre szerzőnknel se hallomásos, se leírt anyagban hasonló esetről. De hogy nem kevés ilyenfajta személy és körülmény állt elő a szabadságharc után, arra, ha semmi más, a későbbi magyar írótragédiák egész képcsarnokot szolgáltatnak. — Novellánk hőségének, a notórius tréfacsinálóként nevezetessé vált föld-birtokosnak az alakja — természetesen — legkevésbé sem emlékeztet kiváló személyiségekre. A „víg ember” a Józsa Gyuri-féle parlagi, különcködő nemesúr típusának — tehát nem személyének — első megjelenése Jókai oeuvre-jében. Életbeli modelljének kilétét ennyi idő után már aligha fogjuk tisztázni. Szerzőnk regényeiben az *Egy magyar nábobtól* kezdve gyakran ábrázolja — kritikával, de azért nem minden rokonszenv híján — ezt a magatartásformát. — Annyi mindenképp biztos, hogy ez az embertípus — miként ezt a Kárpáthy János feltételezett modelljeként emlegetett személyek nagy száma is tanúsítja (vö. róluk Szekeres László jegyzeteit: JKK 5. k. 319—24.) — korántsem ment ritkaságszámba a XIX. század közepének Magyarországon.

Az önmagát kínjaiban is legyőző ember, aki széthullását élete utolsó pillanatáig maga előtt is elnyomja, s még erőlteti a vidámságot, csárdást

húzat: többszöröse fokozza a szörnyűséget, úgyszólván beleröhög a halál arcába. Nyilván a főszereplő jellemegységének megőrzése céljából hagyja félig-meddig kétségben az író „a víg ember” öngyilkosságát. Ez nem illenék bele egyenes, nyílt jellemébe. Emiatt van az utolsó, háromsoros bekezdés a szárnyaló hírrel, találgatásokkal.

Az benne a hátborzongató, hogy mindkét fél — háziúr és háznép — teljesen bénult helyzetben „játszik”: a haldokló a maga állapotát is titkolja s — részben ennek kompenzálásaképp — vidámságot tettet és kíván meg; a háznép titkolja, hogy tud a gazda állapotáról, s — előtte — igyekszik jó képet mutatni.

Irodalom

A mindinkább megszokottá váló helyzethez érkezünk: összesen ketten veszik egyáltalán számításba ezt a vázlatot. Ők is csak éppen.

Szinnyei a szerző egyéni élményeként megírt elbeszélések közé számítja *A víg embert*: „Híres tréfacsináló barátját haldokolva találja, megmérgezte magát (*A víg ember*). (Szinnyei I. 249.) Látni: a rövidség érdekében a szimplifikálást is vállalni kell.

Nagy Miklós monográfiája a glossza jellegű elbeszélések közé sorolja novellánkat, rokonságára is rámutatva: „a költői fantázia alig avatkozik az elbeszélésbe, hanem az események a glossza igénytelenségével megírva állnak előttünk (*A kis szürke ember, A víg ember, Nomen et omen*, a Damjanichra vonatkozó betét a *Két menyasszony* lapjain stb.). E gyorsan perdülő történetkéik voltaképpen történelmi anekdoták, velős mondások, jellemző tettek feljegyzései [...]” (I. m. 72.)

Tegyük még hozzá a teljesség kedvéért, hogy Dely Zsuzsa ez alkalommal is megdicséri Jókai egyszerű, ötletes, keresetlen címadását (N. Dely i. m. 72.).

Szövegváltozatok

- 47 : 26 *állt mindég, az embert* (NK: állt mindig, az embert)
31 *leitattak, tetétől talpig kisuviszkoltatott* (NK: leitattak, tetőtől talpig kisuviszkoltatott)
48 : 27 *együl egyig mind* (BN: együl sh. egyig mind — NK: egytől-egyig mind)
49 : 2 *e néhány szótagot* (NK: e néhány szótagot)
13 *görcsök látszottak azt kínzani* (NK: görcsök látszottak azt kínozni)

- 23 *ha idejön. Neki* (NK: ha idejő. Neki)
 27 *forogtak fölfelé* (NK: forogtak fölfelé)
 50 : 11 *nyitotta fel* (NK: nyitotta föl)

Tárgyi és nyelvi magyarázatok

- 47 : 31 *kisúviszkol* — v. kisúvikszol
 32 *kacika* — indián törzsfőnök
 48 : 2 *Páriz-Pápaira tett kézzel* — Pápai Páriz Ferenc (1649—1716)
 vaskos latin—magyar és magyar—latin szótára (Lócse, 1708.) minden klasszikus műveltséggel rendelkező házánál megvolt, különösen Bod Péter további átdolgozásában (Nagyszeben, 1767.).

X. EGY EMIGRÁNS LEVELE

K: nem ismeretes

- M: I. 1 67—68
 II. 2 3—4.
 III. 3 3—4.
 IV. 5 a. 248—49.
 5 b. 248—49.
 5 c. 248—49.
 5 d. 248—49.
 5 e. 248—49.
 5 f. 248—49.
 V. 4 69—70.
 VI. 5 69—70.
 VII. 6 65—66.
 VIII. 7 65—66.
 IX. 8 65—66.
 X. 9 a. 65—66.
 9 b. 65—66.
 9 c. 65—66.
 9 d. 65—66.
 9 e. 65—66.
 XI. 10 65—66.
 XII. 11 65—66.
 XIII. 16 197.
 XIV. 17 197.

Keletkezése (források, minták)

Amint ebből a csöppnyi karcolatból bebizonyosodik, találkozott bujdosónk (és társa) — kifejezetten bomlottak közé ékelve — ép lelkű üldözöttekkel is, ha másképp nem, legalább hírükből. Az igazolást tehát ez a karcolat szolgáltatja.

Az emigránsról semmit el nem árul az írás. Az egyetlen tiszta pont: született gazdának kell lennie, az Isten is annak teremtette. Alva vagy külföldön sínylődve sem tud egyébre gondolni, mint a földjére és gazdaságára.

Ez a másfél oldalnyit ki sem tevő karcolat egy futó anekdotánál csak annyival több és jobb, hogy pompás írói fogással jeleníti meg, milyen „ihletett pietással” bontja föl a címzett többek jelenlétében a messziről jött, méltán feltűnést keltő híradást, és figyel azokra az arckifejezésekre, amelyet ezek mutatnak a sokat sejtető írás olvasása közben. — Az egész karcolat lényege az a szatirikus célzat, amely az emigráció nimbuszának megtépázására irányul, s egyszersmind fricska azok felé, akik az emigráció tagjaitól várnak a maguk teendőire és perspektíváira vonatkozó iránymutatást.

Igaz, hogy Jókai a közönségigény irányába tesz lépéseket, az eredmény azonban kedvezőtlen eltávolítás. A táj, amely felé mutat, az olvasóközönségnek kedves volna, mivel érdeklődés él benne az iránt a világ iránt, de ebben a karcolatban nem kielégítést kap, hanem kigúnyolást.

Mindezek ellenére, vagy talán ezekkel együtt az itteni pillanatképek nagy életközelséget mutatnak, ezért az *Egy bujdosó naplója* kötetének eléggé nem becsülhető értékei. Hosszabbra nyújtva veszítenének becsükből.

Irodalom

Ha az írói szándékot, az irányulást nem vesszük figyelembe, valóban perifériára szorul az *Egy emigráns levele*, talán az rá az első reakciónk: minék kell ilyet megírni. Pedig a kötet egészében — mint az első mozdulata az író valami új felé fordulásának — nem kis jelentőségű.

Idéztük egyebütt már Szinnyeinek azt a mondatát, amelyben összekapcsolja más három karcolattal szóban forgó vázlatunkat az adomázásban magas fokra hágó szerző dicséretére: „Az adomázásnak mind nagyobb mestere lesz: *Egy emigráns levele*, *Utítársam*, *A rimaszombati vásár*, *Egypár [!] derék ember* a maguk nemében tökéletesek.” (Szinnyei I. 250.)

Szövegváltozatok

- 50 : 26 *könnycsepp rezegett szemében* (NK: könnycsepp rezgett szemében)
30 *A könny lassanként eltűnt* (NK: A könny lassankint eltűnt)
51 : 7 *arnauta lányok, hanem* (NK: arnauta leányok, hanem)

Tárgyi és nyelvi magyarázatok

- 51 : 1 *ugaroltat* — ugarnak hagyott földterületet megműveltet, felszántat
7 *arnauta* — az albánok török neve
13 *Vámos Pircs* — a mai Vámospércs: nyírségi község

XI. A GYLKOS

K: nem ismeretes

- M: I. 1. 62—66
II. 2. a. III. 113—16.
2. b. III. 113—16.
III. 3. III. 113—16.
IV. 4. a. III. 113—16.
4. b. III. 113—16.
V. 5. a. 238—40.
5. b. 238—40.
5. c. 238—40.
5. d. 238—40.
5. e. 238—40.
5. f. 238—40.
VI. 4. 55—58.
VII. 5. 55—58.
VIII. 6. 52—55.
IX. 7. 52—55.
X. 8. 52—55.
XI. 9. a. 52—55.
9. b. 52—55.
9. c. 52—55.
9. d. 52—55.
9. e. 52—55.

XII. 10.	52—55.
XIII. 11.	52—55.
XIV. 16.	189—91.
XV. 17.	189—91.

Fordítások:

- Finn: I. *Murhamirs* a „Sotakuwaelmia vuosista 1848 ja 1849. Pakolaisen päiwäkirja. Suowennos Unkarinkielestä” c. kötetben.
Helsingissä 1877. 31. l.; 28—30.
- II. *Murhamirs* a „Sotakuwaelmia vuosista 1848 ja 1849. Pakolaisen päiwäkirja” c. kötetben.
Ford.: E. Löfgren
Helsingissä 1877. a Romaneja ja kertomuksia sorozat 3-as tagjának 1. köteteként; 31 l.; 28—30.
- III.* Azonos címen az Unkarin Albumi 1877. 1—15. közti számai egyikében (DT IV. 1324.)
- IV.* Ugyanezzel a címmel a „Pakolaisen päiwäkirja” c. kötetben.
Ford.: G. Blomstedt
Porvo [?], Helsinki [?] 1887. (DT IV. 1324.)
- Román: *Ucigaşul* a „Ziarul unui pribeag” kötet cím alá foglalt darabok közt az Ungaria c. folyóirat Kolozsvár (Cluj) 1892. évf. februári sz. 207—08.

Keletkezése (források, minták)

A *Egy bujdosó naplója* kötetének gondos elosztásában, a bizakodó, földjét feljavított állapotban viszontlátni óhajtó emigráns ábrázolása után újra egy súlyos lelki sérülttel találkozunk *A gyilkost* bemutató vázlatban.

A „gyilkos” személyét nem ismerjük. A vázlat szerint olyan forradalmár, aki „politikai fanatizmusból megölte egyik jó barátját, ki mint élelmezési biztos szolgált a császáriak mellett”. És ebből a jellemzésből mindjárt mintha valamelyest ismerni vélnénk. Azt olvassuk ugyanis az *Emléksorok* egyik helyén: „Azon kormánybiztos, ki enorm összegeket kezel, s nem számol rólok[...] s mikor az előrehaladó hadsereg háta mögött egy-egy város elmarad, előveszi a hivatalnokokat érte: hogy

miért maradtak meg hivatalaikban a császáriak alatt?...” (L. kötetünk 243.) Hajlandók vagyunk a kettőt összekapcsolni.

Ha tovább olvassuk karcolatunkat, arról értesülünk, hogy a „gyilkos” olyan ember, aki számára „alig volt egy nyilvános jellem az országban, kit egyszer-másszor »hazaárulónak« nevezett volna [...]” — rögtön rájövünk, hogy ez csak flamingó lehet Jókai megítélése szerint. Róluk írja az *Emléksorok*: „semmivé teszi a haza és külföld legnagyobb embereit”, „...ki előtt [...] senki sem jó hazafi, senki sem becsületes ember, senki sem tiszta karakter, ki vele nem egyenlő” (I. kötetünk 244.). — Mivel Jókainak politikai ismerősei jócskán akadnak, személyük azonosítására nem vállalkozunk, annál is kevésbé, mivel a „gyilkos”-nak olyan vonásai is vannak, amelyeket szerzőnk minden flamingótól megtagad (mint pl.: „Csatákban a bódultságig vakmerő volt.”). Tehát több élő személyből gyúrt írói alak, akit unokaöcséi „Marci bácsi” néven emlegetnek.

Írónk elbeszélése szerint a „gyilkos”-t a lelkiismeretfurdalás űzi. Márpedig ez a fajta zaklatott lelkiismeret a nagyon érzékeny, illetve a félnék, bizonytalankodó polgárookra jellemző csupán. Az ábrázolt módon akkor viselkednék a „gyilkos”, ha például szerzőnk erkölcsi értékrendszerével volna megáldva vagy megverve. A fanatikus forradalmárok jellemük természete folytán nem érezhetnek lelki furdalást, hisz ügyük és felfogásuk megtámadhatatlan tévedésmentességéről kétegy fel sem ötlük bennük. Az, hogy „önként följelenté magát, elhatározottan lépett a hatóság elé, elmondá a történetet nyíltan, őszintén” — sokkal hihetőbb, mint egyébként is nehezen elképzelhető szökése a börtönből.

Irodalom

Szinnyei a bujdosó író találkozásai közt említi ezt a karcolatot egy hosszabb összetett mondat kurtább tagmondata erejéig: „[...] találkozik két ismerősével, kik megőrülve bolyonganak (*A b. tanyája, A gyilkos*).” (Szinnyei I. 249.) A két darab nem véletlenül kapcsolódik közös zárójelbe: van köztük nem egy érintkező pont. Van — természetesen — még jó néhány más darabbal is a hősök megbillent lelki egyensúlya kapcsán.

Nagy Miklós monográfiája Jókai flamingók iránti érzületének elemzése közben keríti sorra karcolatunkat: „Általában kerüli mindannak felidézését, ami a közvéleményt megoszthatná, de azért nemcsak *A gyémántos miniszter* megírásából tetszik ki a radikálisok iránti ellen-szenve, elszórta más darabjaiban is szó esik a fanatikus forradalmárok bűneiről (*A gyilkos*).” (I. m. 64.) — Utóbb erre az „összszemzeti”

szempontra még egyszer visszatér: belőle nem zárt ki embereket más, mint „a legdurvább emberi hibák”: spekuláns önzés, gyávaság és „a személyes bosszúvágy eluralkodása (például *A gyilkos*)” (i. m. 66.).

A nyelvész becslése sem marad el *A gyilkos* stílárius megoldásai előtt. N. Dely karcolatunkban Jókai jellemző nominális mondattípusainak szép példáit leli meg: „Ezek gyakran fordulnak elő a rövid mondatok láncolatában [...] elsősorban azonban nem hangulatkeltésre, hanem felsorolásra, jellemzésre alkalmazva. Így Jókai az emberek elől szinte eszelősen bujdosó barátját a következőképpen jellemzi: »Háromszor találkoztam vele. Mindig ugyanazon elvadult, zavarodott arc. A véres szemek, a vértelen ajkak. A senkit nem ismerő tekintet.« (N. X. 243)” (N. Dely 59.)

Szövegváltozatok

- 51 : 19 *vele. Mindég ugyanazon* (NK: vele. Mindig ugyanazon)
 52 : 5 *tölté fedél alatt* (NK: tölté fődél alatt)
 17 *nevét a hírlapokba, s nem* (BNK: nevét a hírlapokban s nem)
 53 : 4 *napon idegen alakú katonaság érkezék* (NK: napon idegen
 katonaság érkezék)
 54 : 1 *ha éjjelenként hallják* (NK: ha éjjelenkint hallják)
 1 *hallják ordítani a vihart* (NK: hallják ordítani a vihart)

Tárgyi magyarázat

- 53 : 3 *marazmus* — fásultság, érzéketlenség, közöny

XII. A KÖRTEFA

K: nem ismeretes

- M: I. ① 74—78
 II. ② a. III. 123—27.
 ② b. III. 123—27.
 III. ③ III. 123—27.
 IV. ④ a. III. 123—27.
 ④ b. III. 123—27.
 V. ⑤ a. 245—48.
 ⑤ b. 245—48.
 ⑤ c. 245—48.

	⑤ d.	245—48.
	⑤ e.	245—48.
	⑤ f.	245—48.
VI.	④	65—69.
VII.	⑤	65—69.
VIII.	⑥	62—65.
IX.	⑦	62—65.
X.	⑧ a.	62—65.
XI.	⑨ a.	62—65.
	⑨ b.	62—65.
	⑨ c.	62—65.
	⑨ d.	62—65.
	⑨ e.	62—65.
XII.	⑩	62—65.
XIII.	⑪	62—65.
XIV.	⑫	195—97.
XV.	⑬	195—97.

XVI. Jókai Mór, Válogatott elbeszélések I—III.

(Domokos Mátyás—Illés Endre összeállítása) Bp. 1955., 1846 l. I. 233—35.

Fordítások:

- Finn:
- I. *Päärynäpönnu* a „Sotakuaelmia vuosista 1848 ja 1849. Pakolaisen päiwäkirja. Suowennos Unkarinkielestä” c. kötetben.
Helsingissä 1877. 31. l.; 30—31.
 - II. *Päärynäpönnu* a „Sotakuaelmia vuosista 1848 ja 1849. Pakolaisen päiwäkirja” c. kötetben.
Ford.: E. Löfgren
Helsingissä 1877. a Romaneja ja kertomuksia sorozat 3-as tagjának 1. köteteként; 31 l.; 30—31.
 - III.* Azonos címen az Unkarin Albumi 1877. 1—15. közti számai egyikében (DT IV. 1324.)
 - IV.* Ugyancsak a fenti címmel a „Pakolaisen päiwäkirja” c. kötetben.
Ford.: G. Blomstedt
Porvo [?], Helsinki [?] 1887. (DT IV. 1324.)
- Román: *Pêrul* a „Ziarul unui pribeag” kötet cím alá foglalt darabok közt az Ungaria Kolozsvár (Cluj) 1892. évf. februári sz. 208—09.

A *körtefa* c. karcolatunk témájának magva tragikus, felfogás- és előadásmódja azonban derűs — nem kegyeletstörténi az —: így hatása az olvasóra nem leverő, inkább kiegyensúlyozó.

Mit árul el és mit hagy homályban szerzőnk ebben a karcolatában?

I. Megvilágítja:

1. A roskadozó körtefát is magába ölelő kert „D*n jártamban” fogadja előadása szerint szerzőnket. Ez tehát az alap- és burkoló esemény színhelye egyaránt. Mi lehetne ez a jelzés más a leírások hitelességére mindig kényes Jókainál, mint a Tardonához közel eső Dédes, ahol a szétszórt várromok is vonzották szerzőnket. A valamivel távolabb fekvő Bánfalván bizonyítottan többször is vendégeskedett bujdosása idején az író (vö.: Nemeskéri: i. m. 166—67.). Ide pedig gyalogszerrel csak Dédes útbaejtésével juthatott el.

2. Kétszer is előkerül az elbeszélésben a fölöttébb különös hasonlóság a maga életét kioltó úriember és a szerző-bujdosó között. Mikor a háziasszonyt szóra sikerül bírni, mindjárt így körvonalazza meséje hősét: „mikor az a körte érni kezdett, egy ilyen szomorú úr vetődött hozzánk, mint az úr, la[...]” — Meséje végén pedig az asszony már nyílt formában ad hangot gyanújának, mikor azt látja, hogy ez a bujdosó sem tudja levenni szemét az elátkozott fáról.

3. Az is több helyütt láthatóan fontos volt írónknak, hogy hangot adjon minél átfogóbban, láttassa változatos formákban, mekkora összefogás nyilvánul meg 49 tragédiáját követően az ország különböző társadalmi osztályai és rétegei között. Megint az asszony beszéli: „Szívesen láttuk; hogy is tehetne másképp keresztyén ember ilyen keserves időkben? úgy volt a házunknál, mintha tulajdon hozzánk tartozó lett volna.”

II. Amit pedig homályban hagy:

1. Az öngyilkos nevét, pedig az író-bujdosó még rá is kérdez, de hiába. Aztán rezignáltan állapítja meg: „Nem lehetett azt voltaképpen megtudni. Háromféle passzusa volt, mindenikben más néven volt nevezve; alkalmasint egyik sem volt az igazi.”

2. Magát az öngyilkos tettének közvetlen okát. Amit ebből megtudunk, az maga az elhallgatás: vendéglátói előzékenysége ellenére mindenki számára váratlanul felakasztja magát anélkül, hogy bármit is elárulna abból, ami a lelkét nyomja.

Szerzőnk itt lemond a nyilvánvaló legnagyobb erősségéről: mesélőkészségéről. Megtette már ebben a kötetben néhány hasonló karcolatában. Itt nyilván más a fontos. Illetve így is van a karcolatban mese, csak

nem a várakozásnak megfelelő, egészen másról szól az, mint amire számítanánk eddigi tapasztalataink alapján.

Pompásan beleillik a galériába, a bujdosók sokféle fajtájának szinképébe az elkeseredésében és kiutat nem látó halálraszánttságában ez a figura. Ha készen nem kapta volna Jókai, ki kellett volna találnia.

Hogy szerzőnk élményi alapja a hallomásnál — esetleg sajtóértesülésnél — több aligha lehetett, bizonyítja a karcolat írói megformálási módja. Mivel az írás „hősé”-hez személyes, érzelmi szálak nem fűzik, attól lehet az ábrázolás ilyen a háziasszonyra leszűkített. Nem érezzük hiányosnak a bemutatást, hisz az elbeszélő paraszttasszony sem tud többet bevetődött vendégéről. Az olvasó alig is kap a történetből egyebet, mint ennek az asszonynak a szövegét, aki megfelelő öngúnynyal, némi szégyenkezéssel meséli el közelmúltbeli tragikus élményét. De mivel meghagyja írónk a nő babonás képzelgéseit, félelmeit, az egész kis elbeszélés sajátos humort, egy különös kedélyállapot-vetületet kap. Nem az esemény derús, az elmondása, a formába öntése az.

Irodalom

Ezt a karcolatot mindenki, aki valami figyelemre méltatta, kedvvel olvasta, dicsérettel is szólt róla. Jellemző tény, hogy az összkiadásokon kívül — igaz: kilenc társával együtt — a Domokos Mátyás—Illés Endre-féle háromkötetes Jókai-elbeszélésválogatásba is belekerült.

Szinnyeinek ez az egyetlen karcolatelemzése, amelynek a végéről kifejezti a címjelölést. Így csak az anyagban otthonosan mozgó érti, mire céloz az elemző. Íme, ezt írja: „A mélabús hangot azonban néha itt is humorossal cseréli fel, hogy olvasóit necsak sírva fakassza, hanem meg is nevetesse. A paraszttasszony, kinek házában megpihen, elmondja neki, hogy körtefájára multkor akasztotta fel magát egy olyanforma szomorú úr, mint ő. Kitűnő példa arra, hogyan lehet egy szomorú tárgyat tréfásan feldolgozni.” (Szinnyei Ferenc I. 249—50.)

Nagy Miklós egyetlen helyen beszél monográfiájában erről a karcolatról. *A fránya hadnagyot* mérlegeli, s a vele való összehasonlításból *A körtefát* mint egy írói törekvés sikeres megvalósítását mutatja fel: az említett humoros elbeszélés „főhősének öngyilkossága ellenére sem tudja azonban a megkívánt tragikomikus hangulatot megteremteni. Éppen ez sikerül *A körtefa* című darabban, ahol a sírás és nevetés valóban egy testvér: a bujdosó gyümölcszedés leple alatt felköti magát, míg házigazdái telhetetlensége miatt szidják: rég halott már.” (I. m. 73.)

N. Dely Zsuzsa az egyetlen névszóból álló címválasztást tartja szerencsésnek ennél a karcolatnál.

Dávid Gyula is az írói felfogásmódot dicséri: „Az egész kötet által szolgált eszmei cél: a forradalom ügye iránti hűséget hirdetve még az anekdota számára is megtalálja a megfelelő funkciót.” Már *A fránya hadnagy* elemzésekor idéztük Dávid erre vonatkozó fejtegetését. „Az ilyen hangváltás — mutat rá Nagy Miklós nyomán *A körtefa* c. elbeszélésre célozva Dávid — elég gyakori a *Csataképek* elbeszéléseiben.” (Dávid 33.)

Szövegváltozatok

- 54 : 21 *becsületes földművelő volt* (NK: becsületes földművelő volt)
55 : 8 — *Én-e?* — *viszonza* —, *hát ha* (NK: — Én-e? viszonzá, hátha)
56 : 12 *maga emberségiből is.* (NK: maga emberségéből is.)
30 *mikor még tolvajnak* (NK: mikor még a tolvajnak)

Nyelvi magyarázat

- 54 : 28 *bekalamászol* — beken, valamilyen szerrel bemázol

XIII. A MEGVETETT NAGYSÁG

K: nem ismeretes

- M: I. 1. 79—81
II. 2. a. III. 117—19.
2. b. III. 117—19.
III. 3. III. 117—19.
IV. 4. a. III. 117—19.
4. b. III. 117—19.
V. 5. a. 241—42.
5. b. 241—42.
5. c. 241—42.
5. d. 241—42.
5. e. 241—42.
5. f. 241—42.

VI.	4.	59—61.
VII.	5.	59—61.
VIII.	6.	56—58.
IX.	7.	56—58.
X.	8.	56—58.
XI.	9. a.	56—58.
	9. b.	56—58.
	9. c.	56—58.
	9. d.	56—58.
	9. e.	56—58.
XII.	10.	56—58.
XIII.	11.	56—58.
XIV.	16.	191—92.
XV.	17.	191—92.

XVI. Jókai Mór, Válogatott elbeszélések I—III.

(Domokos Mátyás—Illés Endre összeállítása) Bp. 1955., 1846 l., I. 231—232.

Fordítások:

- Finn: I. *Kadonnut kuuluismus* a „Sotakuwaelmia vuosista 1848 ja 1849. Pakolaisen päiwäkirja. Suowennos Unkarinkieles-tä” c. kötetben.
Helsingissä 1877. 31. l.; 27—28.
- II. *Kadonnut kuuluismus* a „Sotakuwaelmia vuosista 1848 ja 1849. Pakolaisen päiwäkirja” c. kötetben.
Ford.: E. Löfgren
Helsingissä 1877. a Romaneja ja kertomuksia sorozat 3-as tagjának 1. köteteként; 31 l.; 27—28.
- III.* A fenti címen az Unkarin Albumi 1877. 1—15. közti számainak egyikében (DT IV. 1324.)
- IV.* Azonos címmel a „Pakolaisen päiwäkirja” c. kötetben.
Ford.: G. Blomstedt
Porvo [?], Helsinki [?] 1887. (DT IV. 1324.)
- Román: *Auctoritatea desprețuită* a „Ziarul unui pribeag” kötet cím alá foglalt darabok közt az Ungaria c. folyóirat Kolozsvár (Cluj) 1892. évf. februári sz. 206—207.

Keletkezése (források, minták)

Kilenchavi hányattatás és önkínzás után Sárga Péter idegei képtelenek a további feszültséget elviselni: ezért dönt a bujkálás rabsága helyett inkább a börtön elzártsága mellett.

De itt a legváratlanabb és legkínosabb meglepetés éri, ami egész valóját rendíti meg: önértékelésétől próbálják megfosztani azzal, hogy

1. nem ismeri őt a hatóság (a híres Sárga Pétert!);

2. elég részletes kitergetés után sem látnak semmi okot szabadságától való megfosztására:

3. szégyenszemre kidobják abból a hivatalból, ahova bűnhődni és vezekelni kívánt volna eljutni.

Idáig a kis írást anekdotának is felfoghatnók, ha a tapasztaltakból Sárga Péter a helyes következtetést vonná le, megnyugodnék, s ezután a többi szabad ember életét élné. De egyáltalán nem ez történik. A „bűnös”-nek el nem ismert „nagyság” nem képes lemondani önértéktudatáról. Szeretné, ha elismerést kapna „művéért”, az irmicei nemzetőrök csatadaláért, még bűnhődés árán is. Ennek híján pedig úgy tartja fenn önbecsülését, hogy legalább ismerőseit téveszti meg azzal, neki vége volna, ha felismernék, holott tisztában van vele titkon, az ő „veszélyesség”-ét a különböző hatóságok semmibe se veszik.

Több szempont mérlegelése után azt kell föltételeznünk, hogy szerzőnknek ez a darabja az *Egy bujdosó naplójában* előttünk ismeretlen körülmények között kaphatta *A megvetett nagyság* címet, de azonosnak kell lennie azzal a művel, amelyet Jókai *Megjelent műveim jegyzéke* c. kéziratosszéírása *Par force üldözött* címen viseli a 61-es számot a *Nikomédiai kövek* és *Az emigráns levele* között. A jegyzék *A megvetett nagyság* c. írásról egyáltalán nem tud. Ilyenformán csak a kettő azonossága képzelhető el.

Korábban már egy címben használta Jókai a „par force” kifejezést. A pEL 1849. június 9-i számában *Par force hazaáruló* címen írt meg egy elég gúnyos történetkét a kormány új rendelete ellen, amelyet méltánytalannak tartott. Őt ismerősével hozza össze egy sétája, s barátai egymás után közlik, hogy a kormány rendelete alapján hazaárulónak minősülnek. A cikk végül így összegez:

„Borzasztó. Ezek az emberek milyen derék becsületes hazafiak lehetnének, ha ministerialis rendelet következtében nem volna muszáj hazaárulóknak lenni.” (pEL 1849. június 9.; újra: CB III. 334.)

Irodalom

A megszokott tartalmi összefoglalást Szinnyei monográfiájától meg is kapjuk: „Elbeszéli a híres Sárga Péter esetét, aki hosszas, keserves bújdosás után följelenti magát, hogy ő tette muzsikára az irmicei nemzetőrök csatadalát. Kiderül, hogy az illetők csatában sem voltak, mire a katonai parancsnok a magát mindenáron becsukadni akaró hazafit kidobhatja (*A megvetett nagyság*).” (Szinnyei I. 250.)

Egy tagmondatnál többet Nagy Miklósnak sem ér monográfiájában ez a kis írás. Összefogja másik kettővel, s hármukkal azt mutatja ki, hogy Jókai „a nagy napok hitvány törpéinek” büntetésükül a kinevetést szánja néhány ekkori — nem is azonos kötetben szereplő, de kétségtelenül egybetartozó — apró feljegyzésében. „Nemegyszer valóssággal színpad után kiáltanak ezek az egyfelvonásosnak kínálkozó történetkék.” (I. m. 72—73.)

Szövegváltozatok

- 57 : 25 *lefeküdt, mindég bekötni* (NK: lefeküdt, mindig bekötni)
59 : 13 *sokat jön-megy, s* (NK: sokat jó-megy s)

Tárgyi és nyelvi magyarázatok

- 57 : 21 *akó* — vidékenkint változó űrmérték, nagyjából 50 és 57 l között.
32 *önkényt* — önként
58 : 4 *rezignál* — itt: valamire fölkészül
14 *Irmice* — ilyen nevű helységről nem tudunk; a fiktív helységnév az idevaló nemzetőrök jelentéktelenségét még inkább aláhúzza

XIV. A KÉT CSONKA VITÉZ

K: nem ismeretes

M: I. MÍF 1850. 4. füz. 306—07.

II. 1. 82—85

III. 2. 4—7.

IV. 3. 4—7.

V. 5. a. 249—51.

5. b. 249—51.

	⑤. c.	249—51.
	⑤. d.	249—51.
	⑤. e.	249—51.
	⑤. f.	249—51.
VI.	④.	70—75.
VII.	⑤.	70—75.
VIII.	⑥.	67—69.
IX.	⑦.	67—69.
X.	⑧.	67—69.
XI.	⑨. a.	67—69.
	⑨. b.	67—69.
	⑨. c.	67—69.
	⑨. d.	67—69.
	⑨. e.	67—69.
XII.	⑩.	67—69.
XIII.	⑪.	67—69.
XIV.	⑫.	198—99.
XV.	⑬.	198—99.

Fordítások:

- Finn: I. **Molemmat jalkapuolet soturit*
Suomen Kuvalehti 1875. évf. 62. sz. (Helsinki) (DT IV. 1262.)
II. *Molemmat jalkapuolet soturit* a „Sotakuwia 1848 ja 1849 vuosista” c. kötetben
Porwo 1884. 20—23.
- Szerb: Два брва брависима
Ford.: Змай Йован Йованович и Ховач Саду 1882.
Кч. Брата М. Поповича под „Св. Саве Пованиа”
стр. 525. (DT II. 787.)
- Szlovák: I. **Dvaja kryptavi hrdinovia*
Nový Domový Kalendár 1895. 42—44. (Bp.) (DT IV. 1361)
II. *Dvaja zmrzačeni vitázi*
Ford.: F. Machold
Welký Obrázkowy Kalendár 1916. 35—42. (Besztercebánya)

Az *eltűnt leányok* keletkezésénél szólunk Szilágyi szerkesztői lelemenyességéről. Azt a füzetet, amelyben szóban forgó elbeszélésünk is megjelent, a 4-est már szétküldte; későn érkezett a lefoglaló rendelet. A nehézségek ugyan már az augusztusi hónap folyamán mind sötétebb fellegekként sűrűsödtek. Ezért kellett Szilágyinak beérnie a júliusi két szám után a következő hónapban eggyel, holott épp néhány nappal korábban folyamodott a szerkesztő vállalkozása hetilappá való átminősítéséért (vö.: Szil. Rajzok 88.). Sajó biztosan vitte idejében mind a két augusztusi számba szokott prózáját, talán a heti megjelenésre is számítottak mindketten, így történhetett, hogy az egész vállalkozás folyamán első ízben ugyanabban a számban két Sajó-elbeszélés került ki a sajtó alól.

Mivel ez az elbeszélés szerepel a lapban előbb, mint *Az eltűnt leányok*, feltételezzük, hogy ezt szánta szerzőnk az augusztus közepi számba. Ez tehát a hónap első felében a szerkesztő asztalán feketett. Ebből a feltételezéssorból — természetesen — keletkezési időpontot nem olvashatunk ki: az elmondottak csak azt jelentik, hogy *A két csonka vitéz* augusztus első felében készen állt, de hogy mennyivel előbb lehetett akár be is fejezve, erre semmi megbízható támpontunk.

Egyébként, ha szétnézünk a már sokszor tanúságul hívott *Megjelent műveim jegyzékében*, olyan című elbeszélést, hogy *A két csonka vitéz*, egyáltalán nem találunk. A jegyzék tud *Két tűzér* c. írásról, ennek viszont nincs nyoma a valóban megjelentek közt, s ez az egyetlen nem létező az ott felsoroltak közt. Teljes joggal feltételezhetjük tehát a kettő azonosságát, már csak a jelölt téma egyöntetűsége miatt is. Vagy *Két tűzér* volt az elbeszélés eredeti címe, vagy ilyenre emlékezett írónk, mikor pár évvel később ekkori novelláit összeírta egy jegyzék számára. A nyomdában végbement címváltoztatás a valószínűbb, mivel a MÍF előző számában megjelent például Bérczytól egy rajz *Két béna* megnevezéssel, célszerű lehetett ilyenformán Jókai címén változtatni.

Ha ma olvassuk ezt az aránylag rövid, háromrészes kis elbeszélést, valóban kezdetleges, nem is sokatmondó történetnek érezzük. A XX. század vége táján. De ha belegondolunk 1849 háborús, majd gyászos hónapjaiba, az akkor tízezerrel bénává, rokkanttá, mozgásképtelenné vált harcosok sorsába, és látjuk, hogy a haza elfeledi, feledni kénytelen, legfeljebb koldulásra kárhoztatja katonáit, mindjárt más a helyzet. S az ilyenek tízezerrel vonszolódtak a tönkretett ország útjain, utcáin! — Az sem utolsó meggondolnivaló, hogy a közös balsors az ellenséges táborok harcosait is mennyire egybe tudja forrasztani! Sőt az is remekül

kiviláglik az elbeszélésből, hogy csak a másikért végzett munka, szolgálat boldogítja mindeniküket. Míg a honvéd nyújthatott segítséget, ő volt a vidámabb, mihelyt az osztrák tüzér szerzett bajtársának rokkantségélt, attól kezdve ő a jobb kedvű, a kiegyensúlyozottabb.— Hinnünk kell Szilágyi véleményének a novella mondanivalójának megítélése tekintetében: „Biz ez nagyon egyszerű történet — de ez akkor oly találó genrekép volt a napok eseményeiből, hogy megindulás nélkül senki sem olvasta.” (Szil. Rajzok 93.)

Nagyon valószínűnek ítéelhetjük, hogy szerzőnknek — mint csaknem mindig — közvetlen élményi alapja volt ehhez a cselekményt voltaképp alig tartalmazó elbeszéléshöz: a helyzetet látta, hallott, esetleg olvasott valami ilyet. Írását példázatnak aligha szánta. Az viszont biztos, hogy szánta a sok tízezer tönkretett életet. Legalább egyesek sorsa megoldásának — ezt nem vonhatjuk kétségbe — örült, az egyszerű harcosokat külön-külön még az ellenséges hadakból sem tudta hibáztatni. Mint áldozatokkal, velük is együttértett. És bizonyára ez az empátia sajtolta könnyet a korabeli olvasó szemébe is a novella élvezete közben.

Irodalom

Újra azzal a behozhatatlan előnnyel indul elbeszélésünk, hogy folyóiratban is láthatta az, aki figyelt kortársként az irodalmi életre. Így nagyon sokan fölütötték rá a fejüket, akik csak kötetben találkozva vele, nem méltatták volna sokra.

Szilágyi az első szó ilyenkor mindig. A MÍF 4. füzetét elemzi: „A két vers mellett Jókai két elbeszélése zárta be a kötetet s a vállalatot. »A két csonka vitéz.« A kápolnai csatában egyszerre két sebesültet szállítottak a kórházba: egy honvédet s egy császári katonát. Ott a kórházban ezek megbarátkoztak. De a csaták után elfelejtkeztek róluk. A császári katona utóbb megnyerte, hogy a rokkantak alapítványába felvétetett — de ez addig járt, míg társának, a honvédnek is kinyerte, hogy abba felvétessék.” (Szil. Rajzok 93.) Az idézett sorok után még következik az a mondat a novella hatásáról, amelyet a keletkezéstörténetben már leírtunk.

Egy címemlítes Mikszáthnál (Mikszáth I. 186.), egy ugyanilyen Szabó Lászlónál (Szabó 151.) jelzi, hogy elbeszélésünk a MÍF-ben került legelőbb olvasók elé.

Egy mellékmondatnál többet Szinnyei sem áldoz rá. Sok egyéb mellett az *Egy bujdosó naplója* elbeszéli — tájékoztat Szinnyei — „egy magyar és osztrák hadi rokkantnak megható barátságát (*A két csonka vitéz*)” (Szinnyei I. 249.).

^ Egy egész összetett mondat Nagy Miklós monográfiájában sem jut erre a novellácskára. Idézem, amennyit mond róla: „A kései megbékülés szomorkásan meleg hangja nem egy helyen csendül fel nála: a magyar és osztrák rokkaht egymást támogatja a háború elmúltával (*A két csonka vitéz*) [...]” (I. m. 68.)

Szövegváltozatok

Az egész *Egy bujdosó naplója* c. kötetben mindössze három olyan darab található, amelynek folyóiratbeli előzménye van. *A két csonka vitéz* ezek egyike. A két 1850-es lenyomat (MÍF, BN) szövege között minimális eltérés mutatható ki. Szövegváltozatok szempontjából mindháromra (a jelzettekén kívül az NK szövegére is) figyelemmel leszünk.

Egyéb NK-változatoknál tapasztaltuk, hogy ez a kiadás gondolkodtató pontokból mindig csak hármat tesz ki, akárhányat talált szövegének eredetijében. Ez a sajátosság mindhárom darabunk esetében egyöntetűen tapasztalható.

- 59 : 32 (NK: a lázas éjszakában)
 60 : 13 *legény, mindig volt valami* (MÍF: legény, mindig volt valami)
 13 *társa mindég kész volt azt tőle elenyelegni* (NK: társa mindig kész volt azt elenyelegni)
 16 *Jött egyszer nagy sötét szárnyal a* (MÍF: Jött egyszer nagy sötét fellegszárnyal a)
 33 *egyszer-mászor rákerült* (MÍF: egyszermászor reákerült)

Tárgyi és nyelvi magyarázatok

- 59 : 24 *kápolnai csata* — az 1849. február 26—27-én lefolyt ütközet lényegében döntetlenül végződött (vö.: *Emléksorok*)
 25 *m**i* — miskolci? esetleg mezőkövesdi?
 25 *kóroda* — kórház
 60 : 2 *ellene* — ellenfele, ellensége

K: nem ismeretes

M:	I.	1.	86—94.
	II.	2.	7—14.
	III.	3.	7—14.
	IV.	5. a.	251—57.
		5. b.	251—57.
		5. c.	251—57.
		5. d.	251—57.
		5. e.	251—57.
		5. f.	251—57.
	V.	4.	75—81.
	VI.	5.	75—81.
	VII.	6.	70—77.
	VIII.	7.	70—77.
	IX.	8.	70—77.
	X.	9. a.	70—77.
		9. b.	70—77.
		9. c.	70—77.
		9. d.	70—77.
		9. e.	70—77.
	XI.	10.	70—77.
	XII.	11.	70—77.
	XIII.	16.	199—204.
	XV.	17.	199—204.

Keletkezése (források, minták)

Azoknak a — Jókainál ritkább — novelláknak a sorába tartozik az *Egy pár derék ember*, amelyek a korszak árnyoldalaira villantanak némi fényt. A nép hivatásos szipolyozói, vérszívói találkoznak benne egymással, s leplezik le magukat, igazában, „munka közben”.

A „Windischgrätz-saison” átszenvedői mind ismerték — saját érdekükben is — az akkori pénzügyi viszonyokat. Írónk legtöbbször sokkal jobban, amint ezt alább alkalmunk lesz igazolni is.

A novellában ábrázolt üzelmekre az a körülmény nyújtott lehetőséget, hogy pénzügyi vonatkozásban 1848 őszétől fogva egészen a szabadságharc bukásáig a frontvonal mindkét oldalán zavaros, tisztázatlan volt a helyzet. Az önálló magyar pénz kibocsátását a Batthyány-

kormány tudvalevőleg 1848 nyarán határozta el. A kétforintos bankjegyek augusztusban, az ötforintosok szeptemberben, az egyforintosok októberben, a százforintosok pedig decemberben kerültek forgalomba. E pénznemek mindenkori értékét a politikai és harctéri helyzet alakulása erősen befolyásolta. Szemere Bertalan belügyminiszternek már 1848. szeptember 10-i rendeletében rögtönítélő bírósággal kellett fenyegetnie azokat a bujtogatókat, akik „a budapesti lakosságot a kétforintos magyar bankjegyek elfogadásától elrettenteni igyekeznek” (KLÖM 12. k. 905.).

A magyar kormány lépésére reagálva, Bécs a pénzkibocsátást 1848. október 3-án királyi leiratban saját kizárólagos jogának nyilvánította. A továbbiakban azonban a császári hatóságok nem tudtak egységes és következetes irányvonalat kialakítani a Kossuth-bankók érvényességének kérdésében. A bécsi központi kormányzervek szempontjai nem egyszer ütköztek a Habsburg-hatalom olyan képviselőinek megfontolásaival, akik magának a harcban álló országnak a területén tevékenykedtek. A császári táboron belüli ilyenfajta, a pénzügyek kezelésével kapcsolatos nézetkülönbségek következtében számos ellentmondó, egymást kölcsönösen hatálytalanító intézkedés látott napvilágot. (A hiteles szövegeket l. a *Gyűjteménye a Magyarország számára kibocsátott legfelsőbb Manifestumok és Szózatoknak, valamint a cs. kir. hadsereg főparancsnokai által Magyarországon kiadott hirdetéseknek*. Buda 1849. c. kiadványban.) Valójában a császáriaknak az általuk megszállt területeken sem sikerült meggátolniuk a magyar bankjegyek forgalmát; gyakran ebben a pénznemben kapták kézhez zsoldjukat magának a császári hadseregnek a katonái is.

Az Andics Erzsébet forráskiadványában (*A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848—49-ben*. I—III. Bp. 1952—1982.) közölt iratok tanulságos módon dokumentálják, mennyi gondot okozott a császári hatóságoknak a pénzforgalom szabályozásának ügye, és hányféle eltérő javaslat született a kérdés átmeneti és végleges megoldását illetően. Az osztrák minisztertanács, br. Krauss pénzügyminiszter, de még gr. Zichy Félix császári biztos is óvják Windischgrätzet a magyar bankjegyek — főleg egy csapásra történő — betiltásától, ehhez előzetesen több intézkedés látszik célszerűbbnek (vö.: i. m. II. k. 234—35., 301—03., 364—71.), hisz ennek például adóbehajtási kihatásai is vannak, mint erre ifj. Majláth Gy. császári biztos felhívja a figyelmet (i. m. III. 42—44.); de közben bécsi hatóságok bocsátanak ki olyan rendeleteket, amelyek értelmében senki sem köteles magyar bankjegyeket elfogadni (uo. 34—37.). — Windischgrätz részben elharmkodott, részben a neki is ellentmondásosan sugallt, ill. elrendelt,

nemegyszer visszavont, esetleg átgondolatlansága miatt végre sem hajtható pénzügyi intézkedése bukásához is hozzájárult (vö.: gr. Szécsen levelét, uo. 215—18.).

Welden báró aztán (1849. május 20.) radikálisan betiltja mindennemű magyar pénz forgalmát: „a pártütés terjesztésében részt vevőknek tekintetnek, és a hadi büntető törvények súlya alá esnek” rendelete szerint azok, akik akár elfogadnak, akár beváltanak a „lázado kormány” által kibocsátott pénzt, bankjegyet (uo. 228.). Mindemellett több dokumentum arról tesz tanúbizonyságot, hogy a lakosság nem hajlandó elfogadni az új osztrák bankjegyeket (Nesselrode, Babarczy, Gedeon tábornok jelentései, uo. 337—38., 344—45., 364.).

Igazán gyökeres intézkedésekhez azonban a császári hatóságok ebben az ügyben csak a küzdelem végső szakaszában, illetve a szabadságharc elbukása után folyamodtak. Ekkor már órákat tűznek ki az átváltásra (uo. 366—67.), megvesszőzést, sőt halálbüntetést helyeznek kilátásba (uo. 406.) a magyar pénzt rejtegetők számára. De még ezek a drákói rendszabályok sem készítették mindenkit arra, hogy megváljon a birtokában levő magyar bankjegyeiktől, és nem foszlatták szét teljesen az értékesíthetőségükhöz fűzött reményeket. Erre vall, hogy Schwarzenbergnek 1849. december 26-án figyelmeztetnie kellett Haynaut: a Kossuth-bankók beváltásáról Magyarországon terjengő híresztelések hamisak (uo. 447—49.).

Nem furcsállhatjuk, ha ilyen körülmények között az egyszerű nép képtelen volt kiigazodni. Számítsuk még hozzá, hogy a kupecsek, tőzsdések, pénzváltók tendenciózus újság- és plakátkivágásokkal tévesztették meg áldozataikat. — Novellánk teljesen nyilvánvalóan a 49-es év tavaszi állapotának képét mutatja, ami után — mint láttuk — a helyzet még jelentékenyen romlott.

Visszakanyarodva kiindulópontunkhoz: bizonyítson a Jókai-publistika szerzőnk szakember mivoltáról.

Már február 23-án, még minden Windischgrätz-rendelet előtt az EL „Charivari”-ja leadott csípkedéseket a státuspapírokról (májusban aztán átvette ezt három másik napilap). Néhány bekezdés mutatóba:

„Mi különbség van a magyar és a német bankjegy között?

Az, hogy itt Debrecenben a német bankót nem veszik el, a magyart pedig, kivált a mi két forinton alul van, eldugják.

*

Mi ösztönzi e cselekedetre Kanahán lakóit?

Van eszük. Tudják: hogy a magyar bankjegy az országé, a mit az ország a mint kiadott, olly módon részint adó útján visszavesz, részint

kész pénzen bevált, a német pedig egy csapat emberé, kik harminc millió ezüstre két száz hetven millió papirozt bocsátottak ki, a mit senki országá nem fog visszaváltani, a többit a statuspapirosok fedezik.

*

Mik azok a statuspapirosok?

Olyan papirosok, a miket a császár egyszer másszor jurátus korában kibocsátott [...]"

(EL 1849. február 23., PH május 1., pEL május 2., KomÉrt május 12; újra CB III. 56.)

A március 16-i „Napi hírek” egyebek közt egy ilyen pillanatképet rögzít:

„2

Pesten Windischgraecz a szolnoki csaták utáni mérgében betiltotta egy pár nemét a magyar bankjegyeknek.

A pesti nép eleinte megijedt rajta, másnap gondolkodóba esett, harmadnap jót nevetett neki.

Úgy is jönnek már a magyarok nem sokára, mondják: s Windischgraecz dacára úgy járják a magyar jegyek most is, mint az előtt.”

(EL 1849. március 16.; újra: CB III. 126.)

A magyar papírpénz betiltása azonnal szóra késztetí írónkat. Az április 18-i „Political horoscop” 5-ös pontja erről beszél. Egy része:

„5

Ausztria betiltotta tulajdon hazánk földén magyar bankjegyeinket.

És mi mégis késünk hasonlót hasonlóval fizetni vissza.

[...] Mi úgy hisszük ez eljárásnál a zavarokat elkerülhetőeknek, hogy a kormány az osztrák bankjegyeit váltsa be magyarokra, határidőt tűzvé ki, mellyen túl azok el nem fogadtatnak. S mi itt sem tanácsoljuk Windischgraecz eljárását, ki beváltás helyett nyugtatványozott...” (EL 1849. április 18.; PH május 4.; újra: CB III. 214.)

Egy hét múlva pedig a hirtelen magasra szökött élelmiszerárakról panaszkodik Jókai, s ezzel folytatja:

„Azon minden népjogot kigunyoló tette Windischgraecznek, hogy ő a magyar álladalmi javakra magyar bankjegyeket bocsát ki, borzasztó ellenhatást szült a kereskedelmi világban, Pesten minden kereskedő bezárta a boltját, többen, kiket kényszeríteni akartak a bankjegyek elvételére, áruikat nyilvánosan megégették inkább, hogysem ez átkozott pénzért odaadják. [...]

A Windischgraecz magyar bankjegyei sehogy sem birnak forgalomba jöni [...]” (EL 1849. április 25.; újra: CB III. 540.)

Folytathatók még, hisz elég érdekes az is, miképp fejt meg szerzőnk Windischgrätz új tízpengőforintos pénzének rajzát, de fejezzük be Lóvy Jakab esetével. Őt Kossuth később bíróság elé állította, de ekkor még Ottingerrel került szembe:

„10

Alig hogy kijöttek ez assignáták, Ottinger elvisz ezer pengő forintot ilyenemű rongyokban Lóvi pénzváltóhoz s ráparancsol: hogy váltsa fel neki azokat részint aranyra, részint ezüstre, részint osztrák jegyekre.

»Uram, válaszol neki Lóvi, ha ezek a jegyek jók, akkor te neked ezek csak annyit érnek, mint az arany, ezüst vagy másforma jegyek, ha pedig nem jók, minek akarsz engemet megcsalni velök?« (pEL 1849. május 2.; újra: CB III. 243—44.)

Végül álljon itt annak a júniusi cikknek pár sora, amelynek mondani-valója — a különböző pénzfajtákkal való üzérkedés veszélyének felvillantása révén — a legközvetlenebbül érintkezik novellánkkal:

„Egy pár irtózatosan vöröstollas financ indítvány rohant meg legközelebb bennünket.

Egyik azt indítványozza: hogy rögtön érvénytelenítessék minden német bankjegyet.

A másik pedig azt: hogy váltassék be magyar bankjegyekre.

Ezt az utósót nagyon megköszönné Austria....

Austriában nem fogadják el a magyar bankjegyeket.

Ezért a kereskedő kénytelen osztrák bankjegyeket vinni ki...

A rögtöni betiltással pedig csak azt nyernők: hogy pénzüzerek szegény emberektől jó olcsón bevásárlanak s kereskedőknek jó drágán kiadnák, s a bankjegyek még is a cursusban maradnának.” (pEL 1849. június 9.; újra: CB III. 329.)

Az *Egy pár derék embert* az olvasó kevéssé tudja végigkövetni. Valószínűleg meg is elégszik az elbeszélés végkövetkeztetésének, tanulság-levonásának megjegyzésével, ezt Jókai készen találja elé:

„Sok gyönyört találtam a bujdosásom napjaiban annak látásában, mint iparkodott egyik szerencsétlen ember a másikat segíteni, vigasztalni, fölemelni, de annak láthatása, mint buktatja két ily genre-ű derék ember egymást, szintén nem tartozik az utolsó élvezetek közé.”

A kocsis lóvátétele bizonyára meg se kottyant az elkövetőnek, de amint egymással küzdenek meg, a legaljasabb eszközökkel, az kifordítja mindenre elszánt mivoltukat. Olyanféle képet fest a novella a különböző hivatalos küldöttekről, mintha ezek is Madarász „minisztérium”-ának fullajtárjai volnának.

Irodalom

Találkoztunk néhány elbeszéléssel már, amelyet az irodalom nem kényeztetett el túlzottan. A nyereszkeskedőket kiforgató novella igen kesernyés szájízűt hagy bennünk. Sok tekintetben ez a novella *A gyémántos miniszterre* üt, de — természetesen — annak gazdagsága, széles távlatai nélkül. Ha a mindkettőben megtalálható fogadóbéli jelenetet vesszük szemügyre, a hasonlóság szembeötlő.

Aki eddig írt az *Egy pár derék emberről*, jócskán másképp értékelt. Nem sokan.

Szinnyei adomázást lát benne, mégpedig tökéletest: „Az adomázásnak mind nagyobb mestere lesz” — írja. Három rokon novellát talál hozzá Szinnyei, négyükről állapítja meg, hogy „a maguk nemében tökéletesek” (Szinnyei I. 250.). — A tudós kutató egyébként is eltérő módon fogja fel az egész elbeszélést: nála a cím is „Egypár derék ember”, ami — ugyebár? — nem kettőt, amiről szó van, hanem néhányat jelent.

Nagy Miklós monográfiája először ott említi ezt az életképet, ahol a nagy nemzeti összefogásból magukat kizárókat veszi számba: az *Egy pár derék embert* a „legdurvább emberi hibák” egyike, „a spekuláns önzés” rekeszti ki (vö.: i. m. 66.). — Másodszor pedig akkor kerít rá sort, amikor a nagy napok hitvány törpéinek kinevettetését láttatja Jókai két összefogott gyűjteményében. Itt *A szerencsétlen szélkakas* és *A megvetett nagyság* mellett „a nemzeti szerencsétlenségen is nyereszkeskedő spekulánsokkal” is megismertet szerzőnk bennünket (uo. 72—73.).

Szövegváltozatok

- 62 : 16 *s több afféle* (NK: s több efféle.)
63 : 11 [a „Mire visszaért a falujába...” kezdetű mondat az NK-ban új bekezdést képez]
22 *azonban némi-némiképpen félre* (NK: azonban némi nemű képen félre)
22 *amennyiben tudnillik ahelyett* (NK: a mennyiben tudnillik a helyett)
30 *forradalom bevezgetével nyakán maradt* (NK: forradalom bevezgetével nyakán maradt)
64 : 19 *ez esztendő át legalább* (NK: ez esztendőn át legalább)
31 *csapszékben jönnek össze* (NK: csapszékben jönnek össze)

- 65 : 10 *vált a fillentés.* (NK: vált a füllentés.)
 66 : 5 *Előmutatom nekik ezt a* (NK: Előmuntatom ezt a)
 67 : 13 *én talán azt a pénzt?* (NK: én talán a pénzt?)
 20 *azok a statuspapírosak? a* (NK: azok a statuspapírok?
 a)
 25 *tetszik, nem erőtetem.* (NK: tetszik, nem erőltetem.)

Tárgyi és nyelvi magyarázatok

- 62 : 19 *pénzkupec* — pénzbeváltó
 20 *metier-ű* — foglalkozású
 63 : 14 *ci-devant* — jobb napokat látott, hajdani
 31 *rizma* (rizsma) — ezer ív papír
 64 : 10 *Ahogy Budát visszavették* — Budavár visszafoglalásának
 befejeződése: 1849. május 21.
 20 *mikor a magyarok újra elhagyták a fővárost* — a székhely
 Szegedre való áthelyezése július 8-án következett
 be
 65 : 2 *proviant* — élelem; bankóproviant — pénzellátmány
 66 : 9 *affiche* — falragasz; itt: közlemény
 13 *pcnt, pcento* — procento, percent
 67 : 21 *assignata* — itt: fedezetlen papírpénz
 22 *ferlözung* — verlosung: sorsjegyhúzás
 22 *metallik* — pénzérmék
 23 *biljetti di trezório* — olasz pénzutasvány

XVI. AZ ELTŰNT LEÁNYOK

K: nem ismeretes

- M: I. MÍF 1850. 4. füzet 309—12.
 II. ① . 95—101.
 III. ② . 15—20.
 IV. ③ . 15—20.
 V. ⑤ a. 257—61.
 ⑤ b. 257—61.
 ⑤ c. 257—61.
 ⑤ d. 257—61.
 ⑤ e. 257—61.
 ⑤ f. 257—61.

VI.	4.	81—87.
VII.	5.	81—87.
VIII.	6.	77—82.
IX.	7.	77—82.
X.	8.	77—82.
XI.	9. a.	77—82.
	9. b.	77—82.
	9. c.	77—82.
	9. d.	77—82.
	9. e.	77—82.
XII.	10.	77—82.
XIII.	11.	77—82.
XIV.	16.	204—07.
XV.	17.	204—07.

Keletkezése (források, minták)

Mielőtt végleg megvonták Szilágyitól a MÍF-nek megjelentetési jogát, az utolsó számba, amely 1849. szeptember elején került forgalomba, két Sajó-darabot helyezett el. Ne szoruljon minden az íróba, ha a vállalkozás nem tud tovább élni. De hát Szilágyi ügyes volt: a Füzetek betiltása után még ki tudott bocsátani tíz Pesti Röpirveket, egészen december 8-ig, s ezeknek is csaknem mindenikében meg-megszóltat Jókai, ha nem is a forradalom témáiról többé.

De az utolsó MÍF-ben, a 4. számban még a szabadságharcról szóltak a novellák. A kettő közül az első: *Az eltűnt leányok*. A kötetbe végül, az *Egy bujdosó naplójába* közvetlenül *A bujdosó tanyája* elé került, amely a MÍF előző, 3-ik, 1849. augusztusi számában jutott első ízben a közönség elé.

A novella irodalmi előzményeiről szólva, mutassunk rá, hogy Jókait a nők társadalmi szerepkörének kérdése már 1848 előtt is foglalkoztatta. Kortársainak túlnyomó többségéhez hasonlóan ő is eléggé konzervatív nézeteket vallott ezzel a problémával kapcsolatban. A nőknek — a korabeli közgondolkodással összhangban — fontos hivatást tulajdonított a hazafias érzület és a nemzeti kultúra ápolása terén, az emancipációjukra irányuló törekvéseket viszont határozottan elutasította. *A büntárs* c., az ÉK 1847. januári számaiban közölt, George Sand hatására valló elbeszélése érzékelteti ugyan azokat a káros következményeket, amelyek a nőnek a családon belül és a társadalomban osztályrészül jutó alárendelt helyzetéből származnak, ám fél évvel később *Nőemancipáció*

címmel — ugyancsak az Ék hasábjain — a novella mondanivalójával kifejezetten ellentétes célzatú, a nőemancipáció jelszava fölött szelíden csúfolódó cikket tett közzé (vö. minderről JKK Elbeszélések 1. k. 640—43.).

Abban a szerzőnknek kedves formában készült el ez az elbeszélés, amelyet terjedelmesebb novelláiban előszeretettel alkalmazott: *Az eltűnt leányok* négy kis mozaikból rakódik össze.

1. A gazdag, ősz földesúr két szép, fiatal leánya titkosan katonának vonul be.

2. Kolozsvárt megalakul a nőzászlóalj, csupa amazonból, saját hölgytisztekkel.

3. Csaták helyett tivornyákban vehetnek csak részt. Az idősebb a gyors hősi halált, a fiatalabb az apjához való visszatérést választja, közös elhatározásuk alapján.

4. A szőregi csata után az osztrák tábornok szeme is megakad a Bocskai-huszárruhás elesett lány szépségén. — De a fiatalabbnak sincs hova hazatérnie többé: az apa, a családi fészek egyaránt a háború martaléka.

Jókai többször hangsúlyozza elbeszélése folyamán, hogy „regé”-t mond a kardot kötött két szép leányról. A kortársak előtt ismertek lehettek a forradalomból, majd a szabadságharcból részt kérő nők. Szerzőnk maga már a márciusi napok nagy lelkesedésében az Ék lapjain azonnal ajánlkozott a hölgnemzetország szervezésében való aktív közreműködésre, mihelyt olyan hír röppent fel, hogy ilyet alakítani kívánnak arra hivatott szervek:

„Pesten hölgy-nemzetőrsereg van alakulóban; nem volna rossz gondolat. Ha ránk bízna valaki, tudnánk mi olly bataillont összeválogatni, melly előtt lerakná az egész armadia a fegyvert. Egy illy amazoni tekintettel több ellenséget le tudnánk győzni, mint valamennyi rozsdás karabinnal, miket méltóságos báró Lederer főhadikormányzó ő excellenziája számunkra kiválogattatott. Mint illenék a szép fürtökre a kócsagos kalpag lengő tollaival, a karcús derékra a bogláros kardkötő: s a fehér kezekbe a még ragyogóbb acél. Föl, szép amazonaink, a haza mindnyájunké. Visszük ki az egi nevet! Adjunk példát a férfiaknak, mutassuk meg nekik: hogy a nők nem félnek az egyenruhától.” (Ék 1848. I. félév, 13. sz., március 23. legutóbb: CB II. 29.) — Végül a hír tévesnek bizonyult, pedig már Vahot Imre a maga lapjában menten glosszázta Jókai indítványát, elég vaskosan (PDlap 1848. április 1.: „Fővárosi Mozgalmak”; vö. Szekeres jegyzeteivel: CB II. 581.). — Az 1848. március 26-án publikált *Nőszabadság!* c. cikkben erős hangsúlyt helyez — a reformkor eszmei örökségének egyik fontos elemét az új

helyzet igényeihez alkalmazva — a nőknek arra a feladatára, hogy harcra buzdítsák és lelkesítsék a férfiakat: „Ha nő kezében a zászló, férfi kezében a kard, ott a győzelem bizonyos.” (CB II. 21.) Lényegében azonban ez az írás sem áll ellentétben azzal a Jókai egész életművében kifejezésre jutó és *Az eltűnt leányokból* is egyértelműen kiolvasható meggyőződéssel, hogy a nő helye — kivált háború idején — a családban van, és aki — más életszférák és szerepkörök vonzásának engedve — kiszakad onnét, annak osztályrésze csakis a boldogtalanság vagy (mint ezúttal) a tragédia lehet.

Lebstüek Mária zágrábi születésű hölgy tényleges főhadnagyi rangja ritka különlegesség számba mehetett (Huszka *Mária főhadnagya századunk* negyvenes éveiben országosan elterjesztette ismét a hírét), kevésbé ismertek, alacsonyabb beosztásban jó néhányan voltak bizonyára. Szerzőnk *Fránya hadnagya*ban is van szó hölgyhuszárról, a korabeli sajtó is hozott több cikket az érdekesebb esetekről, hisz férfiruhás nők is szolgáltak rejtetten, ha nőzászlóaljról nem is tud a történelem.

Jókai újságírói ismereteiről árulkodik a már többször idézett *Emléksorok*, amelyről tudjuk, hogy a novellákkal majdnem egy időben készülve, friss emlékeket tartalmaz:

„A magyar hadseregben több nő szolgált férfiruhában.

Majd mindenik hadtest katonái emlékeznek egyre, s tudnak róla csodás anekdotákat.

(...)Losonc mellett egy tehetős arisztokratának volt két szép leánya, egy éjjel mindkettő elment hazulról. Az apa sokáig nem tudott rólok semmit, hónapok múlva hallotta meg ismerősöktől: hogy mindkét leánya vitézül küzd a magyar hadseregben. Sohasem tértek vissza az apai házhoz.

(...)Szegeden lehete látni a Bocskai-huszárok között egy szép fiatal barna lyánt, hajdú lyán volt, már akkor őrmester rangot viselt, a szőregi csatában elesett.” (L. kötetünk 237.)

Úgy hiszem, világosan látható, hogy a novella több egyedi eset vonásainak egybekomponálásából állt elő. Keveset túloznánk azt állítva, hogy az *Emléksorok*ban leírtaknak a losonci vagy Losonc környéki arisztokrata két leányáéának és a Bocskai-huszárok soraiban harcoló, a szegedi csatában elesett őrmesternőének a kontaminációjával van dolgunk. Fájdalom, a modellek kilétét illetően vitán felüli nevekkal nem szolgálhatunk. Hogy nem az írói fantázia teremtményeiről, hanem valóságos személyekről van szó, azt úgyszólván bizonyossá avatja az a körülmény, hogy az *Emléksorok* további passzusaiiban említett nőkatónák jó részét Oltványinak sikerült azonosítania, amint az idézett mű jegyzetei a megfelelő helyen ezt igazolják. — Mindezekkel, vagy

mindezek ellenére *Az eltűnt leányok* a legteljesebb egységesség hatását teszi. „Regé”-nek is olvashatjuk, de a novellák is éppen ilyenek.

Említsük meg végezetül, hogy a honvédsereg soraiban harcoló nőalakok más korabeli elbeszélők írásaiban is felbukkannak (vö. Szinnyi 1. k. 263—64.). Szilágyi Sándor egész novellagyűjteményt jelentetett meg *Magyar nők forradalmi életéből* (Pest 1850.) címmel. A két szerző különösen szoros kapcsolata ajánlotta a gyűjtemény hét elbeszélésének átvizsgálását, hátha továbbvinne bennünket nőharcosok ismeretében. De a kötetben éppúgy nincsenek jegyzetek, leírások, mint Jókai novellái mellett. A hét főszereplő — csakugyan mind nő — többnyire keresztnevével (Ilka, Klára, Hedvig, Júlia, Riza, Ludovika) szerepel, ami semmit nem árul el, illetve semleges családnévhez juttat (Tárkányi Klaudia); még legtöbbet sejtet a „gróf K***** Leóna”, de azt nincs kihez kapcsolnunk.

Irodalom

Szerzett tapasztalatainkból tudjuk már, hogy a kötetkiadás előtti folyóirat-megjelenés a Jókai-irodalomban a novellák körül döntő jelentőségűnek bizonyult.

Szilágyi Sándoré itt is az első szó, hisz saját folyóiratáról, a MÍF-ről beszélhet. Csak röviden regisztrálja ennek a munkának megjelenését, és megjelöli az író témáját: „A másik beszély az »Eltűnt Leányok«, két ábrándos leányka története volt, kiket a forradalom árja magával ragadott, hogy teljesen elsodorja őket.” (Szil. Rajzok 93.)

Szabó Lászlónál abban a mondatban, amely felsorolja, hogy Jókai milyen című munkái jelentek meg 1850-ben ebben vagy abban a folyóiratban, egy címemlítést *Az eltűnt leányok* is kap (Szabó 151.).

A folyóirat Mikszáthnak is komoly dolog. Ezt az egy-két mondatát sok helyen illik idéznünk, hisz bennük hat darab címét írja egymás mellé. Felsorolja az apró lapocskákat („efemer vállalatoknak” nevezi őket). „Ezek mind hoztak apróságokat Sajótról — folytatja. Az utóbbiban [a MÍF-ben] jelenik meg a »Bujdosó naplója«, [!] »A csonka vitéz«, »Az eltűnt leányok« [...]” (Mikszáth I. 186.)

Zsigmond Ferencnél már a címet is hiába keressük. — Sőt, ezúttal Szinnyi Ferenc is alig nyújt a zárójelbe tett cím leírásánál többet: „Néha — visszaemlékezésékként — szabadságharci tárgyú történeteket is vegyít a többi közé (*A halottaiból feltámadott, Az előrs, Az eltűnt leányok*) [...]” (Zsigmond I. 249.) N. Dely Zsuzsánál két helyen is szó van *Az eltűnt leányokról*. Előbb szerzőnknek a gyász kifejezésében

kedvelt eszközei közt: »[...] a rommá égett várost a fekete jelző többszöri alkalmazásával eleveníti meg, amihez a *borongós tünemény, csonka tornyok, tetőtlen házak* stb. jelzős szerkezetek kapcsolódnak, s így megjelenik előttünk »egy megholt, elégett város csontváza« JK X, 257.» (N. Dely 38.) — Jókai nőalakjainak bemutatását bogozza aztán Dely. A lányok általában ketten vannak, és többnyire ellentétes külsővel rendelkeznek, de azért mindkettő kiváltképp előnyössel. Így »Az eltűnt leányok« testvérpárjából is az egyik »*magas, karcsú virágszál*«, szép *fekete* hajjal, míg a másik »*gyöngye, telt arcú* teremtés, *szelíd*, mint egy angyal, akik ismerték emlékeznek reá, hogy szép *szőke hosszú haját* két tömött tekercsben szalag közé fonva viselte.« (JK X, 257.)» (Uo. 41.)

Szövegváltozatok

A „rege” A két csonka vitézzel azonos MÍF-füzetben jut a nyilvánosság elé. Ez is egyike tehát a három előreküldött darabnak az *Egy bujdosó naplójából*. A folyóiratbeli szöveg (MÍF) — mint megszokhattuk — csekély eltérést tartalmaz a pár hónappal későbbi kötetkiadásbelihez mérve (BN), az NK sem változtat sokat.

Megjegyezzük még, hogy a fejezettojolást a két 1850-es lenyomat pontsorrall végzi, az NK itt szaggatott vonalsort alkalmaz.

- 68 : 13 *sötétlik ott a láthatáron? oly* (MÍF: sötétlik ott a határon?)
 Olly)
 17 *meg a távolba. Ott* (MÍF: meg a távolban. Ott)
 19 *A város végén látszik* (NK: A város végén látszik)
 23 *két szép lányról* (MÍF, NK: két szép lányról)
 28 *haját, mindég fűrtökben* (NK: haját mindig fűrtökben)
 69 : 1 *ősz apjának karjába* (MÍF: ősz apjónak karjába)
 70 : 7 *piros arcú szöske a másik* (MÍF: piros arcú a másik)
 14 *a fölemelt pohárban.* (MÍF: a felemelt pohárban.)
 23 *s dörgésit sem* (MÍF: s dörgését sem — NK: s dörgéseit sem)
 71 : 4 *a barna lán. Azt* (MÍF: a barna lány. Azt — NK: a barna
 leány. Azt)
 5 *mit szégyen hajt* (MÍF: mit a szégyen hajt)
 14 *elválunk? Mért maradsz* (NK: elválunk? Miért maradsz)
 72 : 9 *sajgott. Visszafogadja-e az* (MÍF: sajgott, vissza fogadja e az)
 20 *a szél a laktalan éjszakába.* (NK: a szél a lakatlan éjszaká-
 ba.)

Tárgyi és nyelvi magyarázatok

- 68 : 19 *Egy megholt, elégett város* — ti. Losonc, amelyet a cári csapatok 1849. augusztus 7–8-án felgyújtottak és lakóinak túlnyomó részét legyilkolták
- 20 *üszög* — növénybetegség, élőködő gomba okozza.
- 71 : 25 *Szeged alatt a csata* — az 1849. augusztus 5-i hatalmas szőregi csatáról van szó, amelynek alkalmával a Szeged alatti helység lényegében romba dőlt
- 28 *Bocskai-huszár* — Jókai szerint az újoncok legválogatottabb csapata, hajdúfiúk, az egykoriak méltó utódai (vö.: *Emléksorok*, I. kötetünk 237.)

XVII. A BUJDOSÓ TANYÁJA

K: nem ismeretes

M: I. MÍF 1850. 3. füzet 214—24.

II.	1.	102—124.
III.	2.	21—40.
IV.	3.	21—40.
V.	5. a.	261—75.
	5. b.	261—75.
	5. c.	261—75.
	5. d.	261—75.
	5. e.	261—75.
	5. f.	261—75.
VI.	4.	87—106.
VII.	5.	87—106.
VIII.	6.	82—100.
IX.	7.	82—100.
X.	8.	82—100.
XI.	9. a.	82—100.
	9. b.	82—100.
	9. c.	82—100.
	9. d.	82—100.
	9. e.	82—100.
XII.	10.	82—100.

XIII. 11 82—100.

XIV. 16 208—19.

XV. 17 208—19.

XVI. Jókai Mór, Válogatott elbeszélések I—III.

(Domokos Mátyás—Illés Endre összeállítása) Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1955., 1846 l. I. 235—48.

XVII. Jókai Mór válogatott novellái

(Illés Endre válogatása)

Móra Ferenc Könyvkiadó, Bp. 1964., 459 [4] l.

Az én könyvtáram sorozat 367—378.

S még számtalan teljes és szemelvényes kiadás

Fordítás:

Német: *Des Flüchtlings Klause* (Aus etlichen Blättern meines Tagebuchs) a „Schlachtfelderblüthen aus Ungarn. Novellen nach wahren Kriegsscenen” c. kötetben.

Leipzig, 1850. 379 l. Gedruckt bei Friedrich Nies

(In Comission bei H. Geibel in Pesth) 209—36. l.

Keletkezése (források, minták)

Ez a novella kétségtelenül a teljes kötet legértékesebb, minden szempontból (önéletrajz, tájfestés, esztétikai élménynyújtás, kettős önjellemzés, nyelvi erő) legjelentékenyebb írása, az *Egy bujdosó naplója* középpontja.

Fontosnak érezzük mindjárt az elején felhívni a figyelmet arra, hogy *A bujdosó tanyája* azonnal évszakmegjelöléssel kezdődik, vagyis ez a középpontinak érződő novella beleilleszkedik a kötetnek már az elején kialakított időrendjébe. Rekkenő hőségben, tikkasztó naptűzésben folynak szemünk előtt a kötet első jelenetei, s ahogy tovább haladunk, ennél az elbeszélésnél érkezünk az őszbe. — Itt olvasható: „Ősz lett.”

Ennek a körülménynek még akkor is jelentőséget tulajdoníthatunk, ha közben épp az egyéb szabadságharcos közvetlen emlékek kapcsán ez a lineáris időrend — egy-két kitérővel — kissé meg is zavarodik.

Ezenkívül — úgy hiszem — hitelt adhatunk a folyóirat-variáns címének is: „Naplómnak néhány kiszakasztott leveléből.” — Ha szerzőnk „napló”-ról beszél, valóságos írásműre kell gondolnunk,

amely — legalább részben, esetleg tervekben — már elkészült, de mindenképp készülóban van.

A fenti tények leginkább azért fontosak, mert azt igazolják, hogy ebből az *Egy bujdosó naplójából* egyébrek is készen kellett már állnia, mikor *A bujdosó tanyáját* szerzőnk Szilágyi szerkesztő kezébe átadta. A MÍF-ben megjelent forma a kötetkiadás szövegétől annyiban különbözik, mint két — néhány hónap különbséggel — azonos helyen (Geibel Ármin műhelyében) egyező szöveggel kibocsátott sajtótermék. Az eltérések többnyire helyesírási jellegűek.

Mindenesetre *A bujdosó tanyája* egészének legkésőbb 1850 júliusának közepe tájáig nyomdakésznek kellett lennie, hogy augusztus 3-án a MÍF 3-ik számának az olvasó kezébe kerüljön. 1850 júliusának elejétől fogva — miután a *Forradalmi és csataképek 1848- és 1849-ből* két kötetét Heckenastnál leadta — sürgető időzavarban nem szenvedett Jókai, az *Egy hóhér 1849-ből* c. írása majd a hónap utolsó hetének küszöbén lát napvilágot a MÍF hasábjain: ha akarta, ekkor is találhatott időt ennek a központi elbeszélésének megírására. De korábbi — esetleg időt előbbi — jegyzetek, emlékeztetők, vázlatok sincsenek kizárva!

A bujdosó tanyájának áttétel nélküli személyes fogantatása a teljessen avatatlan előtt is minden kétségen felül áll. Az I. fejezet ugyan csak homályosan beszél a bujdosás konkrét tényéről, hazafias kétségbeesés okozta belső nyugtalanságot, üldöztetési, de talán inkább barangolási kényszert sejtet. Ahogy a főhős a természetbe szeretne olvadni, még erősíti ezt az érzésünket.

De amint a II. fejezetben „gazdá”-ja pontos, szerető jellemzését adja, azonnal tisztában vagyunk vele, hogy a Csányi-portáról beszél, mert ez így élt benne negyven év múlva is, *A tengerszemű hölgy* írása közben:

„Igazi mintaképe volt a »kurta nemes úrnak«, amelyennek kellene lenni most is. Tanult, intelligens ember; diákul, németül beszélő, jogot is végzett és amellet maga jár ki szántani a földjére a szolgálégényével. Saját kenyérét eszi, saját borát issza; szívesen látja a vendéget, s annak a kedvéért birkát, süldőt vágat; a felesége maga süt-főz, fonásban előljár, a gyerekek ruháit varrja; három fiú van: ami pénz kerül a házhoz, az a fiúk iskoláztatására való. Néha játszik is a szomszéd nemes urasággal tarklit — krétára. Kölcsön soha nem kér, nem adós senkinek. A dolgozószobája asztalos és kerékgyártó műhely; ha törik valami a szekéren, megfaragja maga; ez a legjobb mulatság. Van könyvtára is s abban olyanforma olvasmányok, mint Scott Walter történelmi műve a francia hadjáratokról. Újságot nem járát; ha valami vers megtetszik neki, azt megtanulja könyv nélkül s élőszóval propagálja. Senkivel nem perlekedik s ahol két ember összevész egymással, azokat kibékíti.

Hanem aztán, mikor arról van szó, hogy: »veszélyben a haza! áldozunk a közügyért!« akkor leszedi a bekecséről az ezüst gombokat s beküldi a haza oltárára.

Hogy én ézek alatt a nehéz idők alatt meg nem örültem, azt nagyobbrészt ennek a derék embernek köszönhetem.” (JKK 55. k. 107.)

A III. fejezet mutatja be, majd a IV. folytatja a Pálos-kolostor romjainak és környékének felejthetetlen ábrázolásával azt a bükki vidéket, ahol Tardonáról kiindulva Jókai legszívesebben tartózkodott, legszabadabban lélegzett és a legmagányosabban álmodozott. Úgy érezte ekkor: biztonságban csak egyedül lehet az igaz magyar. Hisz a bárhonnan felbukkanó idegenről sose tudni, nem a bujdosó kézrekerítésére érkezett-e.

A táj jelenleg is nagyon hasonlatos ahhoz, amelynek szerzőnk ábrázolta. — Emlékezetes barangolásai helyéről nagy bensőséggel igen sikerült tablót festett az író. Maga is így érezhette, ha — mint Bisztray Gyula észrevette és Jókai *frói arcképek* c. gyűjteménye jegyzeteiben megírta (vö.: i. m. 313.) — negyedszázad múlva *Az élet komédiáisa*iban ugyanitt elmélteteti Zárkány Napoleont:

„Nem is vadászni ment be az erdőre Leon. Hanem keresni az emberhangtalan magányt...

Az erdők mélyében volt egy ismerős hely, amit »Monastor«-nak hittak. Ez volt Leon gyermekkori kedvenc tanyája. Egy lakatlan völgyet elzáró sziklafal fölött egy hosszan és szélesen elterülő fennsík, három oldalról körülvéve ősrengeteg földte hegyhátakkal. Egy része málnabozóttal benöve, másikon rengeteggé felsarjult mogyoró gesztle, tízöles egyenes sudarak, sűrűn egymás mellett, mint egy nádas. A sötétzöld háttérből tűnik elő a monastor romja, hajdan carthausiak menhelye; most mint egy óriási virágedény tele kolosszális virágokkal; százados hársfák nőttek ki a kemény gránitfalú palota udvarából, s a párkányon túlszoríták az odafészkelte som- és bangitabokrokat; a gót ablakokon kihajlik a páfrány hosszú szakállával, s a repkény felkapaszkodik hozzá, belefogózva a művészi faragványokba[...] A fennsík kert volt hajdan: a gyümölcsfák kivesztek már régen[...], még a régi hársfák számlálják az éveket, elültetőik halála után.” (JKK 31. k. 498—99.)

Majd a kép újabb tizenöt év elmúltával, az eredetihez képest tehát négy évtizednyire *A tengerszemű hölgy*ben ismét előbújik:

„A mély őserdő közepén borongó paulinus kolostor romja. Szürke gránitból, gótstilben épült tömör falak, pillérek homlokzatán szárnyas angyalfejek, csúcsozott boltívek virágokban végződnek, s a kövirágokat kiegészíti a kövi rózsza, mely a párkányokon dúsán tenyészik. A kék színekkel árnyékolt romtömeg mögött a sűrű, sötét bükkerdő; előtte

egy forrás, mely csodamódon, egy kirohadt nagy hársfa tövéből buzog föl. A rom tetejéből egy terebély vastag mogyorófa hajlik alá, ...míg az ablakokból a vadrózsa sötétzöld füzerei csüggnék alá, keverve sommal, kecskerágóval, piros, rózsaszín, pecsétvörös bogyókkal tarkázva. A rom fenekét barnazöld páfrán borulja körül[...]

Azután a másik kép. A hatalmas Szentlélek-kő. Egy toronymagas sziklaszál, mely a fennsík széléből kiemelkedik. Mellette két óriási bükkfa, mely a sziklacsompó derekáig felér[...]

Oda föl is lehet kapaszkodni, nyaktörő kúszással, s onnan megint új képet festeni. A szédítő magas szikláról mély völgybe nyílik kilátás. A két oldalhegy vágányát szemben hullámszerű más hegyek zárják el[...]. Alant a völgy, mint egy keskeny sötétzöld szalag fut végig, s ahol elvész az esteli ködben, ott egy kis gunyhó látszik, melynek konyhatüze, mint egy véres csillag világít elő a mélységből. — Vajon ki lakhatik ottan?

De a legnagyobb tájképmotívum volt[...] maga az »Örvénykőrül« kínálkozó panoráma. Az *Örvény-kő*... Tardonából nézve havas, ként kimagasló sziklagerinc, de amelynek tetejébe nagy kerülővel fel lehet jutni. Ez volt rendszeren a kőborlásaim végcélja. Fél nap oda, fél nap vissza... Lábam alatt, az előtérben, a bükkfák koronáiból alkotott sötétség... melyek fölött a Bükköt folytató kormoszöld hegyek emelkednek elő; e hegysor fölé tódul azután a gömöri hegyek csoportja; ezeknek árnyékata már lilaszínekbe játszik, de rajtuk is uralg a trencsényi, turóci hegység láncolat[...], s ezek fölé emelkedik[...] a szepesi Kárpátok fejedelmi sora[...]" (JKK 55. k. 114—16.)

A IV: fejezetben tűnik föl először az egykori legkedvesebb barát, Gábor alakja. Már egy másik pillanatra a III. fejezetben megcsillámlik a vadonban elrejtett házikójának tűzfénye, csak akkor még nem tudjuk, hogy az övé.

Közismert tény, hogy a Tardonán átvergődött mintegy négy hónap többféle rettegésben telt el Jókai számára. A közvetlen életveszély fenyegető rémét sose tudta magától elhessegetni. Feleségében ugyan nagyon akart bízni. Ebben az egy esztendővel később írt novella szövegében a bujdosó tardonai ágya fölött „azon nő arcképe függ, ki egyetlen oka annak, hogy még élek, s hogy rég föbe nem löttem magamat. Fölnézek a képre, s elmondom egyszerű imámat, egyedül érte szoktam imádkozni, kívülről senkim sincs, s ő is messze tőlem”.

De ott, akkor egy sort le nem mert írni. Ez valóban áruló jel lett volna akárki szeme előtt. Végül majd 1849-es lelkületét, feleségéért való aggodalmait is vissza fogja adni *A tengerszemű hölgy*. Aztán el tudjuk gondolni azt is, amit éppen feleségére való tekintettel sose akart leírni,

de itt a kétségek, a mardosó tépelődések közt aligha tudta elkerülni: amit oly sokfelől rebesgettek Rózája előéletéről, tudott a kisebb Rózáról is (Váli Mari mondja el a nevezetes ismerkedést: *Emlékeim Jókai Mórról* Bp. 1955. 54—56.), alighanem Lendvai Mártonról is lehettek sejtései, az anyai átok is belenyilallt időnkint. Ha most végleg meztelen egyedül találja — ne adj' isten! — magát. Mi lesz akkor?

Ebből a gondolatsorból az 1890-es regény ennyit ad tudtul:

„A nőm beteg volt; és én azt meg sem tudtam álmodni! Hátha meghalt volna? Anélkül, hogy egy utolsó szót válthatott volna velem!

Hogy ő engem meg akar szabadítani. De mi módon? Azt nem szabad előre tudni. Senkinek sem szabad tudni.

Miért titkolják előlem?

Ah, az a sárgaszemű szörny gonosz kalauza a képzeletnek!

Egy hírhedett művésznőnek könnyen akadnak pártfogói!

Talán hatalmas urak, akik életet és halált osztogatnak?

Örök sötétség, ne vedd el az eszem világát!

Ha énnekem ilyen áron kellene visszakérülnöm a világba! — Ez a kedélyállapot tűrhetetlenné kezdett válni.[...]

Megigértem, hogy nem megyek ki sehová.

»*Sehová*« de hiszen az erdő is »*sehon*.« És ez Örvény-kő teteje, az a *legsehonnább* része a világnak...

Az urak »Pogányoltár«-nak, a parasztok Örvény-kőnek hívják azt a csúcsot...» (JKK 55. k. 119—20.)

Tehát nem hiába van ott a Jókai-kilátó!

Az idézett tépelődés idején már éppen hét hete volt annak, hogy felesége eltávozott Tardonáról, s Jókai egyedül maradt. Ami hírt ritkán és nagy titkosan kapott Rózájától, csak fokozta az üldözöttség érzését, főleg a komáromi feszültséget tette mind idegtépőbbé. (Vö.: JKK Levelezés I., főként 91—93.)

Nos, ennek a helyzetnek alapján alakult ki énbennem a kettős, a kétszemélyes főhős figurája *A bujdosó tanyájában*. Az első nyilvánvaló: az eddigi bujdosó, aki már nyár óta járja Világos várától elindulva az üszökké vált hazát. A másik, aki ugyancsak Jókai: az elvadult Gábor alakja, az író virtuális személye, akivé ő válhatott volna a megmentő nő, az önfeláldozó feleség nélkül! Az önpusztító, az örületbe torkolló bujdosó, akit a végletes szolipszizmus a megsemmisülésbe kerget.

Ehhez az ártány és a himfarkas véres élet-halál harca az V. fejezetben, vagy Gábor családjának megsemmisítő képe a VI.-ban csak kíséret és utójáték.

Számomra ez a novella Jókainak egy valóságos és egy — szerencsére — elkerült személyiségváltozatát tartalmazza.

Az a kiinduló tőke, hogy folyóirat-közlése is van a novellának, mindjárt kiemelt jelentőségre juttatja. Elsőnek a szerkesztő Szilágyi Sándor ódai hangját kapja meg az elbeszélés. Íme teljes szövegében:

A MÍF 3. számában három novella volt. A középső Jókaié: »A másik Jókaitól volt »A bujdosó tanyája«. Maga is napló-töredéknek nevezi. Ragyogó tájképeit, gyönyörű leírásait érdekesebbé teszi azon körülmény, hogy bujdosásának helyeit ecsetelte bennök. Egy vadon vidék az, melynek kiemelkedő hegycsúcsairól szélesen elterülő panorama nyílik fel a szemlélő előtt.

E helyeken barangolt ő heteken, havakon át, nem tudva, nem sejtve senkitől, hogy kit rejt e vadon, csak egy pár nagyon bizalmas emberétől, kik rejtőzését előmozdíták és hű szerető nejétől, ki egypárszor meglátogatta, s aztán hazalopta. E táj szolgáltatta novellája anyagát. Alkalmas volt arra, hogy az ő költői fantasiáját mindenféle képekkel megelevenítse. S e képekhez egészen illő keretet lehetett találni a napok eseményeiben: egy a társadalomból kizárt bujdosó a magányban búskomorra lesz, a vadon vidék benyomása csüggeteg elméjét rémgondolatokkal népesíti meg, ezek álmaiban a való alakját öltik fel s ő ébren összezavarja azokat a valóval: megöszül, megőrül, mert nejét hűtlennek, egyik gyermekét halottnak, másikat oláh cigányok prédájának hiszi, — s a nyert amnestia nem találja fel őt soha! Bizony abban az időben az ilyen történeteknek is meg volt a lehetőségük.” (Szil. Rajzok 79—80.)

Az említett kiinduló tőke Mikszáthnál is a belépőjegy. Igaz, hogy újra téved, illetve összetéveszt művet kötettel, hisz Szilágyi folyóiratai közt a MÍF a korábbi, a Pesti Röpívek a későbbi formája állandóan átalakulásra kényszerített lapjának, de a jelzett művek abban látnak napvilágot, amelyben nagy regényírónk elhelyezi őket. Most csak az idevonatkozó, a hibás részt idézzük: »Az utóbbiban [a MÍF-ben] jelenik meg a »Bujdosó naplója«, »A csonka vitéz«, »Az eltűnt leányok«[...]” (Mikszáth I. 186.) Hozzáértők tudják, hogy itt *A bujdosó tanyáját* kell érteni.

Hasonlóképp a folyóiratban való megjelenés vívja ki Szabó Lászlónál ennek a munkának a címemlítését (i. m. 151.).

Zsigmond Ferenc Jókai korai romantikus ábrándozásait kárhoztatja. Tétélesen kimutatja, hogy 48 előtti műveiben megjár csak könyvtárményből megismert helyszíneket, átszenvedtet hőseivel képtelen borzalmakat: affektáló erőlködése a tájékozott olvasó előtt annak idején sem maradt rejtve. »De mikor 1850-ben a Bujdosó tanyájában zokogott fel panasza[...] itt már a költői hatáshoz szükséges illúzió teljes

mértékben érvényesült. Elég volt Jókainak éreznie írás közben, hogy képzelete ezentúl bőven el lesz látva feledhetetlen, igazi tapasztalatokkal, a magyar közönségének is elég volt éreznie olvasás közben [...] hogy a szerzőnek joga van *Naplót* közölni a bújdosás szomorúan regényes idejéről.” A sok valószerűtlen, modoros Jókai-téma most „sajátságos helyzeti energiát, művészi életképességet nyert egy gyászborult nemzet kivételes hangulata és képzeletvilága körében”. A sors megteremtette számára azt a való környezetet, amelyet eddig csak kulisszaként helyezett műveibe (vö.: Zsigmond 95—98.).

Szinnyei ezt a novellát a szerző egyéni elményeiből született elbeszélésként könyveli abból az időből, mikor elrejtőzött „egy felvidéki kis helyen”. S itt következik az egész kötetről szóló egyetlen feltétel nélküli elismerő mondata: „Ezek a bújdosó író mélabús hangulatainak keresztül látott elragadó tájképek talán legszebb lapjai a kötetnek.” Aztán még hozzát teszi, hogy ebben a novellában is találkozik szerzőnk egyik örülként bolyongó ismerősével (vö.: Szinnyei I. 249.). Egyebütt beszél még *A bújdosó tanyájáról* Szinnyei a kötet egészéről szólva is (i. m. I. 248.), erre bevezetőnkben már sort kerítettünk.

Bisztray Gyula Jókai *Írói arcképek* c. gyűjteményében szerepelt *Egy bújdosó naplója* (Részletek) c. fejezetet (Bp. 1955. 79—84.). Ebben a kötet bevezetőjét találjuk meg és egy részletet *A bújdosó tanyájából*. Alatta ezt a zárójelbe tett keletkezési adatot olvashatjuk: „(Tardona, 1849 őszén.)” (i. m. 84.). — Alig hihető, hogy a tudós kutató ne lett volna tisztában azzal, hogy Jókai ezen az őszön csak ecsetet fogott a kezébe, tollat levélírásaihoz is alig. Itt a jegyzetekben van a más helyen szóba hozott összevetés *Az élet komédiásai*-beli „A vadonban” megfelelő részletével (i. m. 313). Éppen ez idő tájt rendezte sajtó alá Bisztray ennek a Jókai-regénynek egyik újabb kiadását.

Nagyon sok fontos, részben továbbfejleszthető megállapítást tesz novellánkkal kapcsolatban különböző munkáiban Nagy Miklós.

A két irodalomtörténetben nagyrészt egybehangzóan vallja az *Egy bújdosó naplója* remekbe sikerült lírai részleteiről általában, de főképp *A bújdosó tanyájára* egyénítve: „[...] egyes részletei 19. századi líráink legszebb költeményei mellé emelkedik: a nemesen higgadt melankólia, amely írónk legjobb munkáiban visszatér, itt a népköltészet képeibe, a gondolatritmus ruhájába öltözik.” (A hatkötetes irodalomtörténet IV. 291.) — Egybehangzik ezzel az „Arcok és vallomások” sorozatbeli *Jókai Mór alkotásai és vallomásai tükrében* c. kötet idevágó pár sora: „Ez öltözik *A bújdosó tanyája* elején a népköltészet képeibe, a gondolatritmus köntösébe: itt az üldözött először délre tartó madárrá, tengerbe futó csermellyé, végül halottá szeretne változni, aki *egy öllel*

közelebb a föld érző szívéhez pihen. Aztán hármias kívánságát csaknem egyező sóhajjal végzi a szakaszok lezárásában.” (I. m. 115.)

Monográfiájában előbb az asszonyi hűtlenséggel összefüggő novel-lák és karcolatok közt találkozunk terítéken levő elbeszélésünkkel. S itt mindjárt egy értelmezési lehetőség csírája: „[...]megjeleníti [*A bujdosó tanyája*] egy sötét gyanútól és félelemtől örületbe kergetett bükki bujdosó alakját is. Nyugtalan óráiban gyakran kínozhatta írónkat a kétség, mit csinál az egyedül maradt Laborfalvi Róza, akinek múltjáról annyit suttoztak, akitől anyja és Petőfi szenvedélyesen óvták. A tébolyult bujdosófantom végtelenen torzított önarckép, vele szemben a bizó és lelkesen már gyógyuló fiatal férjet festi[...] a mű egyik részlete, s párhuzamos vele egy levél is ugyanebből az időszakból” (vö.: i. m. 69—70.). — Odább egy rövid visszatekintés a nemzeti gyásszal való összefüggésre: ez a hangulat ugyanis a kötet bevezetőjében és ebben az elbeszélésben bontakozik ki legmaradandóbban (vö.: i. m. 75.). — Nagy Miklós is utal Bisztray kutatási eredményére a tájleírás kapcsán (i. m. 76.). Befejezésképp a műről összefoglaló emelkedett méltatást nyújt: „Prózánk klasszikus lapjai *A bujdosó tanyája* kezdetén, a költő nyughatatlan vándorló kedvéről s a Bükk ormán feltáruló kilátásról szóló részletek. Befejezett, változtathatatlan egésznek érezzük őket, hasonlatosan nagy lírikusaink költeményeihez.[...]” (I. m. 76—77.)

N. Dely Zsuzsa elbeszélésünk címét Jókai egyszerű, keresetlen, leggyakoribb címtípusa megnyilvánulásaként tartja számon (N. Dely 72.) — Természetesen el van ragadtatva Jókai tájleírásától. „A legmagasabb hegy tetejéről látjuk magunk előtt a tájat az íróval együtt. Az első a Kárpátok képe a láthatár szélén. Igen szemléletes teszi bemutatásukat egy megszemélyesítés, melyet remek hasonlat követ.[...] Az *átlátszó kék trónusok* szintagma jól érzékelteti a ködbe vesző, kéknek látszó hegyeket, melyeknek hófödte csúcsa ezüstösen ragyog a messzeségben. Ezután *világoskék halmok* következnek, s közelebb a gömőri hegyek *ködös lilaszínben*. Jellemző Jókai képalkotására, hogy a színek egész skáláját használja jelzőként. Ezekkel a dolgok közeli, illetőleg távoli voltát érzékelteti, s így egyszerű eszközökkel tömör leírást ad.[...]”

Tájleíró módszerének fő jellegzetességét — és talán fő szépségét is — az adja, hogy a jellemzett táj a felhasznált képek, jelzős és határozós stb. szintagmák és hasonlatok segítségével mindig beleilleszkedik a mű hangulatába.” (I. m. 40.) — Ugyanilyen elismeréssel említi Dely az I. fejezet második felének ismétlődő, ritmikus kijelentő és kérdő mondatinak sorát és rendezettségét (i. m. 55.)

Ezentúl még Szekeres hasznos útbaigazító jegyzeteit kell dicsérnünk *A tengerszemű hölgyhöz*, amelynek a vonatkozásai a novellákhoz is mindig pontosak.

Szövegváltozatok

A kötet három darabja közül ez az egyik, amelynek kötetkiadása előtt folyóirat-kiadása is volt. Mivel — szerencsére — mind a két kiadásnak nyomdai munkái ugyanazon a helyen, Geibel Ármin műhelyében készültek, de láthatólag nem ugyanabból a szedésből, némi eltérés mutatkozik köztük. Mindenesetre csekély.

A kötet szerkezetének sajátságai kényszerítettek bennünket arra, hogy utolsóként foglalkozzunk azzal a darabbal, amely legkorábban jelent meg előreküldött folyóirat-kiadásban a már kétszer is tárgyalt „három” közül. Ez ugyanis augusztus 3-án a MÍF 3. füzetében az olvasók kezében van, tehát júliusban készen kellett lennie.

Mint testvérdarabjainál megszoktuk, szövegváltozatok szempontjából itt is három formát (MÍF, BN, NK) állítunk egymás mellé.

- 73 : 5 MÍF: (*Naplómnak néhány kiszakasztott leveléből.*)
8 *A földműves reménye* (MÍF: *A földműves reménye*)
12 *bejártam néhány hónap alatt* (NK: *bejártam néhány hónap alatt*)
16 *Embertelen, laktalan pusztákon* (NK: *Embertelen lakatlan pusztákon*)
17 *végigbarangolni, utat törni ijedős berkeken keresztül, vándorolni messze* (NK: *végig barangolni messze*)
21 *ismét lekúszni hallgatag* (MÍF: *ismét lecsúszni hallgatag*)
23 *el egyenként a* (NK: *el egyenként a*)
74 : 4 *csermely alakjába, tarka kavicsokon* (NK: *csermely alakjában, tarka kavicsokon*)
5 *tenger felé, fáradatlanul, fáradatlanul... Miért* (NK: *tenger felé, fáradatlanul... Miért*)
75 : 24 *tornyaikkal, a keletnek fordult* (MÍF: *tornyaikkal, keletnek fordult*)
29 *kolostor omladéki látszanak* (NK: *kolostor omladéki látszanak*)
76 : 5 *mint koponya szemüvegek bámulnak* (MÍF: *mint koponya szemüvegek [sh.] bámulnak*)

- 9 *planírozott síkság terül, valaha* (MÍF: planírozott síkság, valaha)
- 26 *és parasztleányok dalolnak* (NK: és parasztlányok dalolnak)
- 27 *Az esteli szellő* (MÍF: Az estéli szellő)
- 29 [a MÍF-ben „A szőlőszedők dala...” kezdetű mondat új bekezdést indít]
- 77 : 25 *kell megkérdeznem: hogy* (MÍF: kell megkérdeni: hogy)
- 78 : 7 *kopott zsiros kalapja* (MÍF: kopott szurtos kalapja)
- 23 *rohanni... s már akkor* (MÍF: rohanni S már akkor)
- 32 *alakítható ily vad, ádáz alakká, ily összerongyolt nyomorúságos* (MÍF: alakítható ily összerongyolt nyomorúságos)
- 79 : 1 *álmodik? S miért nem* (MÍF: álmodik? s miért nem)
- 10 *s mentül tovább* (MÍF: s menttől tovább)
- 20 *Estennen a kandalló mellett* (NK: Estenden a kandalló mellett)
- 21 *meséket mondok neki* (NK: meséket mondék neki)
- 22 *így végződik: „én* (NK: így végződött: „én)
- 23 *lesz többet”, ő biztat* (NK: lesz többet”. Ő biztat)
- 29 *elmondani esteli imámat itt* (MÍF: elmondani imámat itt)
- 30 *Már jó sötét volt* (MÍF: Már jó setétes volt)
- 80 : 2 *mely kinn szokott* (MÍF: mely künn szokott)
- 6 *által mindég kivehetőbb* (MÍF, NK: által mindig kivehetőbb)
- 11 *juhot, s mióta a lőfegyverek meggyérültek, annyira elszaporodtak a vidéken, hogy* (MÍF: juhot, mióta pedig fegyvert nem szabad tartani, annyira elszaporodtak, hogy)
- 15 [a „Tízével, húszával...” kezdetű mondat a MÍF-ben nem új bekezdés]
- 81 : 5 *mikor fél vagy éhezik.* (MÍF: mikor fél, vagy éhes.)
- 20 *bokrok közül hasonló* (MÍF: bokrok közül hasonló)
- 22 *száját összecukta, s* (MÍF: száját összecukva, s)
- 26 *végigfestve kiömlő vérével* (MÍF: végig festve kiömlő vérével)
- 34 *egész állaig hosszan* (NK: egész álláig hosszan)
- 82 : 23 *mohával fedte be az egész tetőt, mely az esőt nem engedte beverni, az egész házikót sűrűen benőtték* (MÍF: mohával fedte be az egész házikót, sűrűen benőtték)
- 32 *kis gunyhó felett* (MÍF, NK: kis kunyhó felett)
- 83 : 15 *látszék innen alólról* (MÍF: látszék ismét alólról — NK: látszék innen alólról)
- 21 *a völgyből felragyog.* (NK: a völgyből fölragyog.)

- 84 : 13 — *Köszönöm — monda ő* (NK: — Köszönöm, monda ő)
 14 *s levevé kalapját.* (MÍF: s levette kalapját.)
 17 *és most ősz, egészen megőszült.* (NK: és most egészen ősz,
 egészen megőszült.)
 19 *Odaborultam a nyakába.* (MÍF: Odaborultam nyakába.)
 34 *most is itt nyomai.* (NK: most is itt *vannak* nyomai.)
 85 : 1 *kezeit, nem láttam* (MÍF: kezeit. Nem láttam)
 11 — *Hallgass! — ordítá fel* (MÍF: — Hallgass! ordítá fel —
 NK: — Hallgass! ordítá fel)
 19 *utcán alá s fel, arca* (MÍF: utcán alá fel, arca)
 21 *szemközt jövőre. Ó* (MÍF: szemközt jövőre, oh)
 26 *Mind a két gyermekemet kidobta* (MÍF: Mind a két gyerme-
 ket kidobta)
 30 *elveszett valahol az útfélen* (NK: elveszett az útfélen)
 86 : 1 *maradj velem lakomban.* (MÍF: maradj *itt* velem lakomban)
 4 *sötét éjszakában, senkinek* (MÍF: sötét éjszakába, senkinek)
 11 *Beszéltünk ismerőinkről, az* (MÍF: Beszéltünk ismerősink-
 ról, az — NK: Beszéltünk ismerőseinkről, az)
 11 *elmúlt időkről, jövődől* (MÍF: elmúlt időről, jövődől)
 12 *arca lassanként kiderült* (NK: arca lassankint kiderült)
 15 *tölténk. Hajnalba útba* (MÍF, NK: tölténk. Hajnalban útba)
 18 *el akartam alunni* (NK: el akartam aludni)
 23 *amik csak lázas* (NK: a mik lázas)
 24 *Valahányszor ezután a* (MÍF: Valahányszor *azután* a)
 25 *borzalommal tekinték a* (MÍF: borzalommal tekintek a)
 33 *szerencsétlen barátomtól hallék.* (MÍF: szerencsétlen bará-
 tomról hallék.)
 87 : 4 *kelle állni, s* (MÍF: kelle állni, s)
 8 *legelső, kivel találkozám* (MÍF: legelső, a kivel találkozám)
 14 *gyermekkel, atya kedvencével* (MÍF: gyermekkel, apja ked-
 vencével)
 15 *arca halovány, beesett* (MÍF: arca *halvány*, beesett)
 15 *Amint engem meglátott* (MÍF: Amint engemet meglátott)
 28 *hogy börtöntől nincs* (MÍF: hogy börtöntől nincs)
 31 *percben ötlet emlegetik* (NK: percben öt emlegetik)
 32 *a célozott helyre* (MÍF: a célzott helyre)
 88 : 4 *fészkelte, s közeledtemre* (MÍF: fészkelte, közeledtemre)
 7 *asztalon elpenészesedett papírszeletet* (NK: asztalon elpené-
 szedett papírszeletet)

Tárgyi és nyelvi magyarázatok

- 73 : 12 *Sok földet bejártam* — útja Pesttől Szegeden, Aradon, majd az Alföldön át a Bükk óváráig tartott
- 75 : 4 *A legmagasabb hegytetőn állok, egy meredek sziklaszálon* — az Örvénykőről van szó, amelyről Jókai szövegeiben és keletkezéstörténetünkben is többször esik szó. Ez az orom a szentléleki romoktól gyalog negyedóránnyira található. — Jókai téved a csúcsok magasságának megítélésében. Az Örvénykő a maga 773 m-ével eltörpül a Bálvány 956 m-es kiemelkedéséhez képest.
- 30 *paulinus barátok* — Pálos-rendi szerzetesek. A pálosok boldog Özséb által alapított, egyetlen magyar eredetű szerzetesrendünk az 1270 körüli időből. A XVI. századtól a pálosok lehanyaglanak, II. József rendfelfoszlatásait csak két lengyel rendházuk éli túl. A pálosok életéről Jókai majd a *Fráter György* c. regényében ír kimerítőbben. — A Tardona melletti kolostoromladékról l. Vadnai Károly: *Irodalmi emlékek*, Bp. 1905. 372.
- 79 : 13 *evet(ke)* — a mókus elavult neve
- 80 : 12 *mióta a lőfegyverek meggyérültek* — a szövegváltozatokban láttuk, a MÍF alakváltozatában ezek a szavak ilyen formában olvashatók: „mióta pedig fegyvert nem szabad tartani”. A Bach-korszak elején fegyvertartási tilalmat rendelnek el; erről Jókai számos művében tesz említést. (*Az új földesúr* JKK 12. k. 7–8.; *A mi lengyelünk* JKK 66. k. 234.; *Börtön virága* JKK Kisregények 7. k. 70.)
- 29 *kondor szár* — göndör, kunkorodó szárzset
- 86 : 32 *a hivatalnokoknak jutott amnesztia* — Haynau 1850. július 5-i kegyelmi rendelkezése, amely többek között valamennyi, a forradalmi kormány szolgálatában állt polgári személyt mentesített a felelősségre vonás alól. (Ez a dátum egyszersmind a novella írásának „ante quem non”-ját is meghatározza.)
- 88 : 1 *özönő* — fiatal nőtény őz, amely még nem ellett

XVIII. ÚTITÁRSAM

K: nem ismeretes

M:	I.	1.	125—129.
	II.	2.	40—42.
	III.	3.	40—42.
	IV.	5. a.	275—77.
		5. b.	275—77.
		5. c.	275—77.
		5. d.	275—77.
		5. e.	275—77.
		5. f.	275—77.
	V.	4.	107—09.
	VI.	5.	107—09.
	VII.	6.	101—03.
	VIII.	7.	101—03.
	IX.	8.	101—03.
	X.	9. a.	101—03.
		9. b.	101—03.
		9. c.	101—03.
		9. d.	101—03.
		9. e.	101—03.
	XI.	10.	101—03.
	XII.	11.	101—03.
	XIII.	16.	219—20.
	XIV.	17.	219—20.

Keletkezése (források, minták)

Aki a kötet elejére is emlékezve ül ennek a vázlatnak elolvasásához, azt képzelné, az induló napok útítársa, Rákóczy János ezúttal is a főhős, róla szól a történet. Így azonban rögtön az első mondatnál el kell bizonytalanodnia. Hogyan, „feljelenté magát”? Tudnivaló, hogy Tardonára írónkkal együtt Rákóczy is megérkezett, onnan, azután Kossuth egykori titkárának még volt alkalmja külföldre menekülni. Rákóczy körül így hiába kutatunk, nem lehet köze ehhez az útítárshoz.

Az elbeszélés eredeti címe — Jókai *Jegyzék...*-ében még ez olvasható —: *Az én útítársam*. (Ez a rövid *u* aztán végigkíséri novellánkat kiadásainak hosszú útján, beleértve az NK-t, a CentK-t és a teljes kiadások mindegyikét. — Személyében ezt a társat nem foghatjuk meg, de el tudjuk képzelni írónkat útja, még képzelt útja folyamán is igen különböző társakkal.

Mit akart Jókai tudunkra adni ezzel a vázlattal? Erre végül sem derül fény. Ő maga nem volt még mérsékelt szenvedélyű vadász sem. Katonai parancsnokok emberségének dicsérete viszont nagyon egybevág a szerzőnek az egész kötetben végighúzódó célzatával: a politikai ellentét tompításának szándékával, a társadalmi megbékélésre való ösztönzéssel. Annyi bétéges karakterű személyiség után talán egy egészséget kíván ábrázolni. A feloldó hangulat könnyed megütése is vezetheti, hogy ne kizárólag levertséget, tragikus átéléseket láttasson. Esetleg még néhány jól ülő fordulat elhelyezése is szerepet játszhatott abban, hogy szerzőnk átengedte magát az *Útitársam* megírásának.

Irodalom

Egy nyúlfarknyi karcolat, főleg ha az még a kötetben is csak hangulatváltó szerepet tölt be, nem számíthat magas polcra. Ennek megfelelően irodalma két szerző rövid megjegyzésére szorítkozik.

Szinnyei Ferenc, mint három más társát, adomának könyveli el az *Útitársamat* a következő mondattal: „Az adomázásnak mind nagyobb mestere lesz: *Egy emigráns levele, Útitársam [sic!], A rimaszombati vásár, Egypár derék ember[!]* a maguk nemében tökéletesek.” (Szinnyei I. k. 250.)

Nagy Miklós monográfiája egyszeri említést tesz róla egy zárójeles címlenyomtatás erejéig. Beosztja a nem történelmi anekdoták sorába, az ő felfogása szerint való testvérei közé. Részben idéztük már ezt a mondatot. Íme: „A gyengébbje jelentéktelen embereket idéz fel, elhithető erő nélkül akar kacagtatni (*Útitársam, A csárdai csaplár, Az ezermester és a kozák*), ám a többség kitűnő pillanatképeket villant fel a közelmúltból.” (I. m. 72.)

Szövegváltozatok

- 88 : 22 *ott ásítózott a szemük* (NK: ott ásított a szemük)
 26 *akkor: ha azt kérdezték tőle* (NK: akkor, ha kérdezték tőle)
 89 : 23 — *Tudhatja: hogy nem szabad* (NK: — Tudja, hogy nem szabad)
 29 *s odaadta a hazafinak* (NK: s odaadta a hazafinak)

XIX. TALÁLKOZÁS ISMERŐSÖKKEL

K: nem ismeretes

M:	I.	1.	128—141.
	II.	2.	42—53.
	III.	3.	42—53.
	IV.	5. a.	277—85.
		5. b.	277—85.
		5. c.	277—85.
		5. d.	277—85.
		5. e.	277—85.
		5. f.	277—85.
	V.	4.	109—20.
	VI.	5.	109—20.
	VII.	6.	103—13.
	VIII.	7.	103—13.
	IX.	8.	103—13.
	X.	9. a.	103—13.
		9. b.	103—13.
		9. c.	103—13.
		9. d.	103—13.
		9. e.	103—13.
	XI.	10.	103—13.
	XII.	11.	103—13.
	XIII.	16.	220—27.
	XIV.	17.	220—27.

Fordítások:

Cseh: I. *Miserere Domine*
 Ford.: G. N. Mayerhoffer
 Český Venkov, 1891.

II. *Miserere mei*
 Ford.: L. F. B.
 Niva, 1893.

Német: *Miserere Domine*
 Ford. megjelölése nélkül
 Berlin, 1891. H. Comitzer Verlag a „Leben und Lieben”
 sorozatban

Lengyel: I. *Miserere Domine* a „Dziwne historye” c. gyűjteményben
 Ford.: S. D. [Seweryna Duchnińska]
 Łódź 1895. 58—70.

II. Ua.
„Ziarno” (Warszawa) 1911.
(Csapláros: i. m. 51.)

Keletkezése (források, minták)

A *Találkozás ismerősökkel* mindenestül romantikus hangolású elbeszélés.

Mivel a cselekmény folyamán csatába is száll a főhős ideiglenes állomáshelyéről, a novella hozzá van kötve 48/49 eseményeihez bizonyos szálakkal.

A mese maga a romantikus kelléktár legszokványosabb eszközével, az agyafúrt bosszú útján valósul meg. A szerző igyekszik szorosra fogni az egymásra következő láncszemeket, és minden módon bonthatalannak láttatni őket, de ennek ellenére — talán: épp ezért — az olvasó mind figyelmesebbé válik, az esetlegességek gyanakvóvá teszik, turpisságot neszel.

Romantikusan vészjósló és komor azonnal a novella hangütése: megrendítő a hármastemetés gyászszertartása. Fokozza ezt a sírfelirat szokatlan, ugyancsak szívenütő, de egyben érdeklődést ébresztő megválasztása: a „*Virtute peccantes*”.

A cím értelmezése is fejtörést okoz. A találkozó ismerősök, illetve ismeretség kiindulása lehetne az író régi, még a lány gyermekkorába mélyen visszanyúló összeakadása az elbeszélés még most is zsenge hősnőjével, Emmivel. De utóbb úgy érezzük, sokszoros ismeretségek szövődnek és fonódnak össze mind bonyolultabbra a szemünk előtt. A legtragikusabb találkozás a két feleségé. — De ismeretséget köt az elutasított vőlegény is az őrnagy elejtett szavakból kikémlt családjával. Ennek az ismeretségnek következménye a bosszúterv kivitelezése. — Úgyszólván véletlen, de utóbb végzetessé váló ismeretség Emmié a honvéd őrnaggyal. Ez a tragédia kiindulópontja.

Végül mindezen összegubancolódtott ismeretségek találkozását beleértjük a címbe.

A voltaképp egyszerű történet olyan, mintha váza a *Dictionnaire des anecdotes historiques de l'amour*ból való lenne, Jókai szokott átalakításaival és egyénítéseivel, hazai környezetbe és történelmi időszerzőnkba helyezésével. Helységet ugyan sehol meg nem jelöl, ennek a novella szempontjából nem is volna különösebb fontossága; időbeli elhelyezése leginkább a 49-es esztendőre képzelhető el, hisz a harcok küzdelmek még a cselekmény lezáródása előtt befejeződnek.

Az egész elbeszélés legértékesebb eleme a fiatal leány ébredő, erősödő, az ápolás során mind bensőségesebbé épülő szerelmének rajza. Mindez szerzőnk kedvelt terepén, a szabadságharc mozgása közben jön létre. Egy honleány egy férfitban ez időben csak a küzdő fegyverest láthatja hősnék, érdeklődése, lelkesedése, csodálata ezekből a „világemelő eszmék”-ből és az értük való viaskodásból, legfeljebb még az általános hazaszeretet buzgalmából ébredhet. Aki így szembekerül a volt vőlegénnyel, voltaképp csupa ártatlan ember: Emmi is, az őrnagy is, annak családja is. A bosszú műve — romantikus módon — kizárólag olyan emberek közül szed áldozatokat, akiknek csak erényeik vannak, s minden cselekedetük irányítója a teljes jóhizműség, a legnemesebb érzelem.

Látszólag hibátlan megokolást kap a történetben az a tény, hogy a harcoló őrnagy és távol levő családja nem tud egymással kapcsolatot teremteni: az őrnagy folytonos csaták tüzeiben jár. Még a hírül vett haláleset végzettségére sem gondolhat: embereit semmiképp sem hagyhatja magukra.

Igen valószínűnek vehetjük, hogy a talán idegen meseváz honosításában élményi, legalább közvetetten élményi elemek is részt vettek. A történet így, ahogy van, kevésbé hihető; bár láttuk szerzőnk ez irányú lépéseit. Valóságos eseménynek akarta volna elfogadtatni azt, amit novellája nyújt. Egyrészt a fondorlat, másrészt a passzív, körültekintés nélküli érzelmi sodródás fosztja meg a hitelesség látszatától is a *Találkozás ismerősökkel* c. munkát.

Irodalom

Legkorábban Szinnyeinél találkozunk vele, ő is a megbecsülés legkisebb jele nélkül emlékezik meg róla. Tőle legfeljebb az irodalomtörténeti értékelés besorolási helyét vehetjük tudomásul, még talán csekély jelentőségénél is hátrább: „Néha — visszaemlékezésként — szabadságharci tárgyú történeteket is vegyít a többi közé [...] vagy francia romantikus álpátosszal írtakat (*Nő és szerető*, *Találkozás ismerősökkel*).” (Szinnyei I. 249.)

Nagy Miklós vizsgálódási szempontjai közé jóval több eleme talál be a *Találkozás...nak*. Előbb ő is a bosszú romantikus motívumát méri föl a műben, megkeresve hozzá az egész 1850-es év rokon novelláit: „Az effajta novellák *Találkozás ismerősökkel*, *Nő és szerető* [...]mesterkelt közönnel ábrázolják a torz indulatokat, hatásvadász borzalomkeltésük azonban nagyon is hidegen hagyja az olvasót. A romantikus kegyetlenség divatja egész életén végigkíséri az író.” (Nagy Miklós monográfiája 68.)

Utóbb a házastársi hűtlenség vizsgálatának hálóján akad fenn a honvédőrnagy, de felmentést kap: „Hűtlen férjről csupán egyszer ír *(Találkozás ismerősökkel)*, de ott sem léhaság az eltévelyedés oka.” (I. m. 69.)

Aztán az eredetet kutatja Nagy Miklós, honnan származik maga a téma: „Még inkább francia előképekre utal — bármennyire is van élményi alap [...] az ördögi, de csöppet sem valószínű cselszövésközéppontba állítása *(Találkozás ismerősökkel)*.” (Uo.)

Végül a befejezés motívumát veszi szemügyre a *A kezdés és lezárás Jókai elbeszéléseiben* c. tanulmányban: „Mindössze egy-két francia romantikájú »beszély«-ében dolgozta ki a meggondolatlansággal eljátszott boldogság meselemét, amely Arany meg Kemény számára alapvető fontosságú. Hihetetlenül felcsigázott féltékenységgel vezet merő gyanakvásból kirobbant feleséggyilkosságra *A láthatatlan seb* lezárásában, s ennek már a *Csataképek*ben felbukkan az előzménye *(Találkozás ismerősökkel, Nő és szerető)*.” (I. m. 283.) (Megjegyezzük még egyszer, amit a figyelmes olvasó úgyis tud: a két idézett novella az *Egy bujdosó naplójának* darabja.)

Szövegváltozatok

- 90 : 27 *tévelyegve futostak ujjai.* (NK: tévelyegve futkostak ujjai.)
 30 *valódi áhitattal imádkozott* (NK: valódi ahitattal [sh.] imádkozott)
- 91 : 15 *így hitták a kislyánt* (NK: így hitták a kis leányt)
 21 *hallott beszélteni; — reszketett* (NK: hallott beszélni, reszketett)
- 92 : 4 — *Választania kell kegyednek: hogy* (NK: — Választani kell kegyednek, hogy)
 14 *nem korlátozva senki* (NK: nem korlátozva senki)
 16 *ismét meglátogató volt vőlegénye* (NK: ismét meglátogató vőlegénye)
 25 *nem erőteté színlett* (NK: nem erőlteté színlett)
 26 *látni lehet rajta* (NK: látni lehetett rajta)
- 93 : 18 *puskaporral szokás kivíni.* (NK: puskaporral szokás kivívni.)
 94 : 3 *de büszkén monda:* (NK: de büszkén mondá:)
 30 *de belől? Ez* (NK: de belül? Ez)
- 95 : 15 *volt felyül; ravatal* (NK: volt felül: ravatal)
 18 *lapokra szokás nyomtatni.* (NK: lapokra szokás nyomtatni.)
 20 *rokonokat és ismerőket az ősz* (NK: rokonokat és ismerősöket az ősz)

- 33–34 [a csillagozott lapalji jegyzet — mintegy három sor — az NK-ból mindenestől hiányzik, holott ez Jókai-szöveg]
- 96 : 3 *magára hagyva az* (NK: magára hagyva az)
 4 *megdőbbentő örömet kezdé* (NK: megdőbbentő örömet kezdé)
 17 *velök dühös vad rohamra* (NK: velök vad rohamra)
 23 *emléke ejte rajta.* (NK: emléke ejtett rajta.)
 33 *kezek alatt lassanként gyógyult* (NK: kezek alatt lassankint gyógyult)
- 97 : 3 *s napról napra lehete* (NK: s napról-napra lehete)
 13 *szereti-e kegyed* (NK: szereti-e kegyed)
 17 *nem tartóztathatva indulatjait.* (NK: nem tartóztathatván indulatjait.)
- 98 : 2 *kárpótlani látszék mind* (BN: kárpótlani látszék [sh.] mind)
 16 *mely alatt estennen* (NK: mely alatt estenden)
 99 : 6 *a szív ítélőszékének.* (NK: a szív ítélőszékének.)

Tárgyi és nyelvi magyarázatok

- 90 : 18 *Virtute peccantes* — erényükkel vétkezők
 20 „*Miserere, Domine!*” — Irgalmazz, ó Uram! A bűnbánó zsolttár kezdőszavai: *Miserere mei, Domine!*
- 93 : 16 *zsenácška* — asszonyka, feleség
 95 : 19 *vignett* — fejléc, keretdísz
 98 : 17 *oleander* — dísznövény, növénytani neve: babérrózsa

XX. A NIKOMÉDIAI KÖVEK

K: nem ismeretes

M: I. [1] 142—184

[Tovább végig: „A drágakövek” címmel]

II. Jókai Mór: Sonkolyi Gergely

Isten nyugosztalja meg szegényt!

Novella [benne három nov.]

2. kiadás

Pest 1857. Heckenast, 111 l.

Jókai Mór Munkái. Népszerű kiadás IV.

[novellánk: 49—84.]

- III. Jókai Mór: Sonkolyi Gergely — A drága kövek — Marcze Zára
 Elbeszélések
 3. kiadás
 Pest 1871. Heckenast 111 l.
 [novellánk: 49—84.] Koll. 2.
- IV. Jókai Mór: Sonkolyi Gergely
 Isten nyugosztalja meg szegényt!
 Novella
 4. kiadás
 Bp. 1878. Franklin-Társulat, 111 l.
 Jókai Mór Munkái, Népszerű kiadás IV.
 [novellánk: 49—84.]
- V. Jókai Mór: Sonkolyi Gergely
 Isten nyugosztalja meg szegényt!
 Novella
 5. kiadás
 Bp. 1889. Franklin, 111 l.
 Jókai Mór: Beszélyek 1.
 [novellánk: 49—84.]
- VI. Jókai Mór
 IRÓI MŰKÖDÉSÉNEK ÖTVENEDIK ÉVFORDULÓJA
 1894 január 6
 Kiadja a Jókai-jubileum rendező biz.
 Bp. 1894. Révai, 318 l.
 Jókai Mór Összes Művei, Nemzeti Díszkiadás
 Alkalmi kötet
 [novellánk: 193—222.]
- VII. a) Jókai Mór: Novellák
 Jókai Mór Összes Művei NK 37. kötet
 Bp. 1895. Révai, 376 [4] l.
 [novellánk: 111—136.]
 b) Ua.
 Jókai Mór Összes Művei, Nemzeti Díszkiadás 37.
 c) Az a) utánnyomása 1905.
 d) Az a) utánnyomása 1908. Révai—Franklin
 e) Az a) utánnyomása 1912. Révai—Franklin
- VIII. Jókai Mór: Sonkolyi Gergely
 Isten nyugosztalja meg szegényt!
 Novella
 7. kiadás

- Bp. 1904. Franklin, 103 l.
 Jókai Mór Válogatott művei
 [novellánk: 46—78. Koll. l.]
- IX. Jókai Mór: Sonkolyi Gergely
 Isten nyugosztalja meg szegényt!
 Novella
 8. kiadás
 Bp. 1907. Franklin, 103. l.
 Jókai Mór Munkái, Népszerű kiadás 24.
 [novellánk: 46—78. Koll. l.]
- X. Jókai Mór: Sonkolyi Gergely
 Isten nyugosztalja meg szegényt!
 Novella
 9. kiadás
 Bp. 1909. Franklin, 103 l.
 Jókai Mór Válogatott munkái 24.
 [novellánk: 46—78.]
- XI. a) Jókai Mór: Sonkolyi Gergely
 Isten nyugosztalja meg szegényt!
 Novella
 10. kiadás
 Bp. 1911. Franklin, 103 l.
 Jókai Mór Válogatott munkái 24.
 [novellánk: 46—78. Koll. l.]
- b) Ua.
 Bp. 1912.

Keletkezése (források, minták)

Íme, az *Egy bujdosó naplója* kötetének terjedelmre nézve legtekintélyesebb darabja: *A nikomédiai kövek*.

Ha az ember felületesen fut végig rajta, abban a hiszemben teszi le, hogy ez a novella tévedésből került a kötetbe. Talán Geibel, a könyvkiadó kérte, hogy lapszámban ez a kötet is a többihez hasonló mennyiséget tartalmazzon, mert úgy gazdaságos a kinyomtatása. Így Jókai odahelyezte kötete közepébe ezt a tiszteletet parancsoló terjedelmet, legyen ki a kívánt mennyiség! Megerősít bennünket vélekedésünkben az a tény, hogy ez a munka csak az *Egy bujdosó naplója* első kiadásában van benne, a további tíz teljes alapkiadásban, ezek változataiban és a nagy mennyiségű bennfoglaló kiadásban soha többé.

Holott ez az egészében töröknek látszó elbeszélés a szabadságharc leghermetikusabb, legáttételesebb ábrázolása, amely a történelem magasleséről tekint az események sorára. Az idegen világba beleélve magát a szerző a keletiek kontemplatív gondolkodásmódját, felülremelkedő nyugalmát is átvenni látszik ebben a munkájában, s a kiábrándultság sajátos szemszögét képes használni 49-et mérlegelve. Arról, aki pár hét múlva hozzákezd az *Emléksorok* írásához, nem nehéz elképzelni a szemléletnek ezt a módját mint a mű alapjául szolgáló kiindulópontot.

Roppant érdekes volna tudni, mit gondolt róla, hogyan ítélte meg ezt a munkáját maga a szerző. Láttuk, ebből a kötetéből egyetlen darabot ki nem emelt, át nem alakított másfajta közlésre. Ez az egyetlen novella, amelynek 1857-ben *A drága kövek* lett a címe, és önálló kötetformát kapott Jókai műveinek népszerű, úgyszólván füzetes kiadásában, két másik novellájával egybekapcsolva (*Jókai Mór munkái*. Népszerű kiadás IV. *Sonkolyi Gergely — A drága kövek — Marcze Zára*. Pest, 1857. 49—84. — Később nem kevés kiadásban újul meg). Aki a *Csataképek* annyi elbeszélését átírta, megváltoztatta a neveket, idegen környezetbe helyezte, rejtett célok szolgálatába állította jó néhányukat — ezt a munkáját egyetlen szó megmásítása nélkül bocsátotta újra közönség elé.

Erről a „török tematiká”-ról többféleképpen lehet vélekedni. Nem kétséges, hogy bizonyos mértékben kordivat is ez a tárgykör a korai Jókai-működés idején. A Kelet világa iránt való általánosabb természetű érdeklődés oeuvre-jének kezdeti szakaszában is jelen van. *Az aegyptusi rózsa* c., 1847-ben publikált elbeszélése tanúskodik róla, hogy az orientalizmus ekkoriban Európa-szerte elterjedt divatja, amelynek fő képviselője nálunk Vajda Péter, őt sem hagyja érintetlenül (vö. erre vonatkozólag Staud Géza: *Az orientalizmus a magyar romantikában*. Bp. 1931. c. kötetét, ahol az említetten kívül utalás található a *Nepean szigetre* és a *Hyppona romjaira* is, i. m. 83.).

A novella török környezetrajzának forrásaiba belemerülni — messzire vezetne. Elégdjünk itt meg a korábbi kutatások megalapozott eredményeivel.

Hogy a szerző maga is újdonságokat vélt bemutatni, látszik a ritkított kiemelésekből, a források követéséből, helyesírásuk félnék átíratlanságából. Ez utóbbit a későbbi kiadások — csak a XX. századiakról beszélek — aztán jócskán honosították. A régebbi Jókai-kutatásból (amelyet leginkább a JKK 4. k. és 7. k. foglal össze) pontosan ismerjük szerzőnk idevágó forrásmunkáit. Ezek között néhány fran-

cia kortárson (Hugo, Sue, Dumas) kívül fő helyet foglal el Decsy Sámuel *Osmanografiája*, ez a Bécsben, az 1780-as évek végén megjelent három testes kötet, pontos címén — ahogy Szinyei idézi —: *A török birodalom természeti, erkölcsi, egyházi, polgári s hadi állapottyának, és a magyar királyok ellen viselt nevezetesebb hadakozásainak summás leírása.* (Szinyei I. 221.)

Ugyanez az ismertető törekvés vezeti írónk tollát, amikor a megértetés szükségén jóval túlmenő részletességgel taglalja a török költő egyes — bajadéroktól előadott — verseit. Ugyanígy részletezi az ottani szokásokat, életvitelt, gondolkodást, de az események színhegyét, embereket is. (Mellékesen jegyezzük meg, hogy a bajadérok ábrázolásának érzékisége ritka tünemény Jókai akkori szövegeiben. (Vö. Nagy Miklós monográfiája 108.)

Mindenesetre *A nikomédiai kövek* az első olyan alkotása a szerzőnek, amelyben a török életforma, az ottani szokások ábrázolásával találkozunk. Az ebben elmélyülni vágyókat nem kívánjuk elzárni sem a reformkori folyóiratok — főleg a Tudományos Gyűjtemény — ismeretterjesztő cikkeitől, sem a tudomány olyan tárházaitól, mint a neves osztrák orientalista, Joseph Hammer-Purgstall munkái, amelyeket írónk főként *A fehérrózsához* aknázott ki 1853-ban (JKK 7. k. 393—96).

De a távolra nyúló megalapozás közvetlenül novellánkra vonatkozólag nem elsődleges fontosságú. Ha ugyanis *A nikomédiai kövek* csupaszra vetkőztetett vázát nézzük, ezt látjuk benne: egy művelt magyar ifjú, aki a legmagasabb becsvágygal — és egy minden véstől megvédő amuletten — vesz részt a szabadságharcban, de az tábornoki rangba jutása előtt ér véget, ezért ő dicsőségre, de gazdagságra is szomjasan a török Nikomédia helységbe megy. Ott a varázslótól megígért kövek, a nagy történelmi hősök emlékműveinek málló romjai megértetik vele minden dicsőség hiábavalóságát.

A rezignált hang nyilvánvaló. De a mű egésze egybehangzik Jókai más novelláinak mondanivalójával. Mind *A gyémántos miniszter*, mind az *Emléksorok* lapjain kedvezőtlen megvilágításba kerülnek azok a figurák, akiknek tetteit elsősorban a nagyravágyás, a pénz- és dicsőségsszomj motiválja, s ezek az indítékok bizonyulnak (egyfajta sztoikus-keresztény hagyományból táplálkozó, de biedermeier életbölcösségnek is minősíthető világnézet jegyében) értékteleneknek és hívságosoknak szóban forgó elbeszélésünkben is.

A novella hangjából is téveszthetetlenül nyilvánvaló, hogy szerzőnk itt eltér szokott modorától. Láthatólag nem mesélni óhajt, mint annyiszor, hanem a török-keleti világot minél egzotikusabban, majd-

nem kuriózumokat láttatón, de lehetőleg szórakoztató módon leírni, ismertetni. Akkor feltehetőleg ez érdekelte az olvasókat. A mai érdeklődők nagyobbára fárasztóan hosszadalmasnak találják ezt az elbeszélést.

De mindezek igazsága mellett is van a novellának egy olyan magja, ami a legszorosabban *Az egy bujdosó naplója* központi tematikájához csatlakoztatja. Hiszen a szabadságharc vezetőit magasra értékeli: részben a világ-, részben a magyar történelem nagyjaival veti össze őket.

„Nagy emberek jöttek ismét e hazába, kik fejeikkel a csillagok között, s lábaikkal koronákon jártak, kik szereztek dicsőséget, neveiknek örök életet. Ők is idejöttek, itt fognak meghalni, mint a többiek mind[...].”

Itt tehát a kiábrándulás a dicsőség után való futásból nem lehet kétséges. Mivel szemlélet kérdése, hogy vizsgáljuk a szabadságharc vezetőit. Ha nagy dolgot, világtörténelmi jelentőségű tetteket visznek is végbe, a sorsuk később az enyészet. Mert ez a világ sora — ha a keleti ember higgadt szenvtelenségével, kontemplatív nyugalmaival gondolja végig a vizsgálódó.

Az áttelelenség valóban elég bonyolult. Nekünk már annyival könnyebb, hogy a nehezen kibetűzhető sírkövön „...ÖLI...” törést olvashatunk — 1894 óta —, s nem egy „...I...”-t összesen, mint a kortársak. Bár nekik talán annyi is elég lehetett Thököly nevének kiokoskodásához. Az ilyenféle nevek leírása a visszahozott cenzúra idején főbenjáró vétségnek számított volna.

Van ennek a novellának egy konkrétabb, mondhatni aktuális politikai célzata is. A szövegből ugyanis félreérthetetlen módon kitűnik, hogy az író semmiféle reményt nem fűz a törökországi Kossuth-emigráció tevékenységéhez. További politikai szereplésük esélyeit teljesen negatívan ítéli meg. „Ők is idejöttek, itt fognak meghalni, mint a többiek mind.” Az 1850-es év fejleményei: a bécsi és pétervári kormányoknak a portánál tett erőteljes diplomáciai lépései is azt a benyomást erősítették, hogy Kossuthék osztályrésze a bizonytalan ideig tartó törökországi internálás lesz.

A Thökölyre való utalás és maga az a körülmény, hogy a történet végkifejlete Thököly száműzetésének és halálának helyén: Nikomédiában játszódik le, ebben az összefüggésben nyeri el valódi értelmét, kifejezve az írónak azt a meggyőződését, hogy Kossuthra szintén a Nikomédiában nyugvó előd sorsa vár.

Így aztán — ha értette — talán a cenzornak sem lehetett kifogása. Az elbeszélés ilyen célzata semmiképp sem állhatott szemben a kormánypolitika intencióival. Ezért nyílt lehetőség arra is, hogy ez az

írás — az *Egy bujdosó naplójából* kiválva — 1857-ben újra megjelenék, változott címmel ugyan, de változatlan anyaggal.

Feltűnő: szerzőnk annak érdekében, hogy alakjait természetükkel összhangban mozgathassa, illetőleg hogy mondanivalóját plasztikusabban kiemelhesse — merőben szokatlan módon —, a történelmi valóságon többféle erőszakot tenni kényszerül. — Hiteles adatok tanúsága szerint sem Scipio sírja nincs Nikomédiában, ahogy Hannibált sem ott temették el. De az elbeszélésnek azt kell sugalmaznia, hogy győztesnek és legyőzöttnek egyformán az enyészet jut végső osztályrészéül, sírjukat Nikomédia temetőjébe kell egymás mellé fektetni.

Ugyanez a cél kérdőjelezteti meg velünk Scipio *Asiaticus* felbukkasát. Itt alighanem elírással van dolgunk. Hannibálhoz csak a „nagy” Scipiónak, *Africanus*nak van köze, a család másik tagja csak idetévedhet. — Hasonló tárgyi pontatlanság Zrínyi Ilona hamvainak nikomédiai jelenléte. A feleség férjénél korábban húnyt el, holttestét Galatába (Galacba) szállították át, és a lazaristák templomában helyezték végső — mi már tudjuk: 1906-ig tartó — nyugovóra. Férjével azonos helységben sosem porladt.

A sírfeliratok idézett töredékei viszont pontosak Oltványi Ambrus feltételezése szerint Fesslernek köszönhetően. (Fessler; *Die Geschichte der Ungern...*)

Novellánk más vonásai, egyéb helyei nem érdemelnek részletes magyarázatokat. A helyszínrajzok Törökország területén — a nyilvánvaló meseszerű elemek leszámításával — a Jókainál megszokott minuciózus pontosságot mutatják itt is. Sőt az itthoniak is: Gül Baba türbéjéhez akárki eljuthat az elbeszélés elején olvasható leírás nyomán, ha a Császár-fürdőtől elindul. — Azt is hitelesnek vehetjük, hogy Berlinbe teszi a „rózsakeresztesek” körét, hisz ez a „szekta” valóban főképp német földön adott életjelt magáról, bár olyan későn (1845), mikorra az elbeszélés teszi, már ott is alig. Ez a kétségtelenül misztikus mozgalom a XVII—XVIII. században hoz létre titkos teozofisztikus társaságokat. Alapítójuknak Rosenkreuz Keresztélyt szokás venni, aki a XIV. század végén a szent sírhoz zárandokokat vezetett, s ennek során arab filozófiával és természettudománnyal megismerkedve, hazájában egyesületet hozott létre azzal a céllal, hogy az egyházat az őskereszténységhez visszavezesse és az emberek jólétén munkálkodjék. Ezméit a XVII. század 20-as éveiben alakult „arany rózsakereszt” rendje is vallotta ugyan, de ennek tagjai főképp alkímisták voltak. Eckhardt Sándor egy 1922-es esszéjében magyar rózsakeresztesekről is tud.

Akármilyen tekintélyes novella is *A nikomédiai kövek*, irodalma majd olyan szűkös, mint a kötet többi darabjáé. Amivel mégis gazdagabb, az a török témavilág kérdéscsoportjára esik. Az is itt bizonyosodik be mindennél fényesebben, hogy a Jókai-kutatásban egy évtized elszigetelt vizsgálata — Szinnyi módján — nem célravezető, a mi szempontunkból legkevésbé.

Zsigmond Ferenc le sem írja *A nikomédiai kövek*, illetve *A drágakövek* címet, a többi elbeszélését sem, amely tárgyánál fogva a törökség felé hajlik. Jókainak a törökség iránt való érdeklődését a romantika általános kelet-nosztalgijából vezeti le. Néhány mondatot mutassunk be ebből a kissé hosszadalmas fejtegetésláncból: „Ennek a Kelethez való holdkóros vonzódásnak, [...] egyik kikerülhetetlen úti állomása volt a török faj sajátos világa. Az általános keleti jellegen kívül a XIX. század folyamán több ízben különösebb alkalmyszerűség is ráirányította Törökországra a nyugati költők figyelmét [...] A leigázott magyar nemzet az ötvenes években érthető részvétellel érdeklődött a [...] török nemzet iránt, mely 1849-ben emberségesen bánt a magyar bújdosókkal s melynek az orosz hatalom részéről veszélyeztetett létét is kezdte a magyarság a magáéhoz hasonlóan érezni.” (Zsigmond 130—31. és általános könyvének III/6-os fejezete.)

Szinnyi tisztában van azzal a ténnyel, hogy *A nikomédiai kövek* az *Egy bújdosó naplója* kötetének része, ennek tárgyalásánál jegyzetben figyelmeztet: „*A nikomédiai köveket* török tárgyú novellái között láttuk.” (Szinnyi I. 249.) „A szabadságharc előtt nem írt török tárgyú elbeszélést, csak 1850-ben indította meg hosszú sorozatukat *A nikomédiai kövekkel*.” (I. m. I. 221.) Majd igen részletesen ismerteti a novella meséjét. S annak ellenére, hogy a sírkövek mondanivalóját világosan értelmezi, a török tárgyúságtól nem engedi magát eltéríteni. Értékelése így alakul: „Mese-novella ez is (a csodatevő mágusok, három embertől kér útbaigazítást s így jut céljához) szép keleti leírásokkal és hangulatokkal. Egyszerűsége mind azt is világosan bizonyítja, hogy Jókai képzeletét az időszűrség fordította hirtelen a törökök felé: a török testvérek íme vendégszeretettel fogadták a szegény bújdosó magyarokat, akár csak Rákócziékat.” (Vö.: i. m. I. 220—22.) Itt általánosan elfogadott nézetek keverednek egy sajátosan felszínes megrögzöttséggel, véleményem szerint.

Nagy Miklósnak több elszórt mondata van novellánkról. Az első a lényegre tapint: „A Törökországba menekült emigránsokat fájdalmas,

ünnepélyes szavakkal említi *A nikomédiai kövek*-ben (később: *A drágakövek*): Scipio és Thököly utódai ők [...]” (Nagy Miklós monográfiája 65. Továbbiak: i. m. 4., 108.)

A török tájékozódásról lényeges adatokat és elemzést kapunk Szekeresről, az általa sajtó alá rendezett CB III. kötetének jegyzetanyagában, különböző helyeken.

Szövegváltozatok

Ez alkalommal az előzetes bevezetés átfogó irányelvei mellett is kénytelenek vagyunk külön megjegyzéseket függeszteni a szövegváltozatok elé. Ennek a testes novellának — egyedül az *Egy bujdosó naplója* kötetének darabjai között — 1857-ben külön kötetkiadása jelenik meg (a *Sonkolyi Gergely* és a *Marcze Zára* társaságában). Ebben a formában már a novella címe: *A drága kövek*. Szövege szó szerint egyezik az eredetiével, az eltérések kizárólag helyesírási jellegűek. A jelzett kötetnek kiadásai kilenc további alkalommal újultak meg, s az NK-tól kezdődőleg — bár csak néhány betűre kiterjedő, mégis — nagyon fontos változást mutatnak, mint alább kiderül.

Kiadásunk szövegének alapja ezúttal az *Egy bujdosó naplója* (BN) eredeti, 1851-esnek datált első kiadása. Az eddigiekkel egyezően zárójelben közöljük az NK-kiadás (*Novellák*: NK 37. k., Bp. 1895. 111—136.) eltéréseit. Egyik későbbi kiadásban sem ismétlődnek — az NK-ban sem — az eredeti közlés ritkításai: itt, a mi főszövegünkben kísérhetők végig. Hozzá tartozik a lényeghez még az a — már említett — átalakítás, amelyet az író az NK-kiadás részére végzett el: az egyik sírköfeliratban az „...I...”-t átírta „...ÖLI...”-re, hogy az utókor, amelyet szájból már nemigen tájékoztathat senki a szerző szándékairól, illetve cenzúra diktálta elhallgatásairól, támpontot kapjon a megértéshez. Mert ha ebből Thököly nevét kihámozta, nem lehet kétséges, az utána olvasható Helena, akiről a felirat megmondja, hogy amannak hitvestársa, tehát csakis Zrínyi Ilona lehet.

A gondolkodtató pontok — ebben a darabban különösen nagy mennyiség van belőlük — sajtóanyagáról az NK-ban már rendelkezünk korábbi tapasztalatokkal.

Az eredeti szövegek nyomdai ritkításaiból — azok jellegének szemléltetésére — néhányat kiemelünk:

- 100 : 21 Abu-Shirzad-Eddin
 101 : 3 Mágusoktól
 102 : 33 Rosicrucianus
 103 : 9 Rauber von Thalberg
 10 Rauberg
 12 rhabdomantiát
 25 négy rózsa keresztbe állítva, középett e betűk: R + C.
 32 „rúnáknak”
 104 : 10 „Budára”
 20 Mobed (mester) Adamas
 21 Herbad (tanítvány) Athanielnek
 33 Deus... Omnipotens... Creatot...
 106 : 6 hét napnak
 7 Jehova, Adonai Zebaoth
 10 Meithras
 15 „abraxas”
 27 — Saját sorsod ellen mindenkor megőriz, — de az idegen fátum ellen nincs hatalma.
 108 : 31 Nicomediának
 32 Iz-Nikmid
 33 Ismidnek
 109 : 12 Daraszán
 13 Armazar [még egyszer]
 15 Ismael — Asmai
 21 maaneet
 29 Madzsar Dág. — Magyarerdő.
 33 frenk dzsaminak [még egyszer ragtalanul]
 34 „idegen templom” [még egyszer]
 110 : 1 Abkadilla — Almahal [megismételve]
 113 : 8 Nakib — ül.
 19 Müderrisz Alioglu
 115 : 25 Sadinak
 29 „oroszlánt”
 30 „kard”
 116 : 15 Zuleicha, Putifar
 15 Jusseffhez
 117 : 15 Shirin
 16 Chosru
 120 : 33 Massellah!

 101 : 28 *ujjaik érintése által* (NK: *ujjaik által*)
 amint azokra emlékezem. (NK: *a mint azokra emlékszem.*)

- 103 : 13 *s ásványforrásokat fedezett fel* (NK: *s ásványos forrásokat fedezett fel*)
- 18 [a „Később a vessző helyett...” kezdetű mondattal az NK új bekezdést indít]
- 27 *szimbóluma — úgy monda —* (NK: *symboluma — úgymondá, —*)
- 30 *vonalokat, mik Finn, Lapphonban* (NK: *vonaloikat, mik Lapphonban*)
- 104 : 29 *E szimbólumok jelentése* (BN: *E symbolomok [sh.] jelentése*)
- 32 *kitaláltad szimbólumai értelmét.* (BN: *kitaláltad sybolumai [sh.] értelmét.*)
- 105 : 21 *kormány hadseregeket kezde* (NK: *kormány hadsereget kezde*)
- 106 : 20 *teremtették, szolgál neki az indulatok, szenvedélyek, szerencse* (NK: *teremtették, szolgál neki az indulat, szenvedély, szerencse*)
- 107 : 28 *Egy év múlt, hogy* (NK: *Egy éve volt, hogy*)
- 108 : 9 *sokkal magosabban álltam* (NK: *sokkal magasabban álltam*)
- 21 *nap fanyar, hideg fénye* (NK: *nap sápadt, hideg fénye*)
- 23 *palástjába burkolva, ujját* (NK: *palástjába burkolózva, ujját*)
- 29 *eltöltő tekintete után.* (NK: *eltöltő tekintete után.*)
- 33 *most már csak* (NK: *most meg csak*)
- 109 : 3 *fedve, sűrű, sötét fenyvesekkel* (NK: *fedve, sötét fenyvesekkel*)
- 26 *az utolsó mosdás után* (NK: *az utolsó mosdás után*)
- 28 *sötétlő fényű erdő* (NK: *sötétlő fenyőerdő*)
- 110 : 28 *s az emberlélek egyéb* (NK: *s az emberi lélek egyéb*)
- 111 : 7 *szememben könny; szívemben boldogság, szerelem, honvágy nélkül* (NK: *szememben könny nélkül, szívemben boldogság, szerelem, honvágy nélkül*)
- 17 *ciprus a hamvas platánfákból* (NK: *cyprus s hamvas olajfákból*)
- 112 : 3 *legnagyobb sűr-forgás volt* (NK: *legnagyobb sürgés-forgás volt*)
- 15 *hogy azután forogni* (NK: *hogy aztán forogni*)
- 113 : 20 *de nevére már nem emlékezik* (NK: *de nevére nem emlékezik*)
- 114 : 2 *sírkövek löher alakú fejeikkel* (NK: *sírkövek löhere-alakú fejeikkel*)
- 9 *az elébe ültetett* (NK: *az eléje ültetett*)
- 28 [a „Maga Asmai egy...” kezdetű mondat az NK-ban új bekezdést nyit]

- 115 : 9 *helyezett előmbe, hasonlólul* (NK: helyezett elem, hasonlólul)
 17 *az idegzetesség, a gyönyörök* (NK: az idegesség, a gyönyörök)
- 25 [a „Gulisztán’ (Rózsakert)” kezdetű mondat tag ugyancsak új bekezdésbe kerül az NK-ban]
- 117 : 1 *szemei szikrázni látszottak és arca szinte megcsattant a* (NK: szemei szikráztak és piros arca szinte megcsattant a)
 16 *király, vannak örökítve.* (NK: király, vannak megörökítve.)
 21 *legmélyebb, a legholtabb álomba* (NK: legmélyebb, félhalt álomba)
 28 *homlokán ottveszett az* (NK: homlokán elveszett az)
- 119 : 11 [az „Ők tulajdonképp...” kezdetű mondat viszont nem új bekezdés az NK-ban]
- 120 : 18 *arab vérló volt* (NK: arab ménló volt)
- 121 : 11 [a „Később, hogy mindig...” kezdetű mondat az NK-ban új bekezdésbe kerül]
- 122 : 3 *nőtték be. S a toronyablakból* (NK: nőtték be, s a toronyablakból)
- 124 : 8 *hulló égitestekre bámulva.* (NK: hulló égitesteket bámulva.)
 20 *A fenyőfák évről évre* (BN: A fenyűfák évről évre — NK: A fenyőfák évről-évre)
 21 *a földet, melyen* (NK: a földet, a melyen)
- 125 : 19 *olvasható:*
 „ANNIBAL”. (NK: olvasható:
 „HANNIBAL”.)
- 126 : 9 *I. QVONDAM. REGIS. H...* (NK: ÖLI. QVONDAM REGIS HVN.)
 21 *VTROVE. DIGNA* (NK: VTROQVE. DIGNA)
 00 NK: *(Íródott az 50-es években.)*

Tárgyi és nyelvi magyarázatok

Nikomédia (Nikodémia) — az ókori Bitínia (Bithynia) trák ország székvárosa. Környékén ma Izmit török város alakult ki.

Az ókori város a Márvány-tenger partján kisázsiai amfiteátrumszerűen épült a környező dombokra az i.e. III. század folyamán. Mintegy hat évszázadon keresztül Kisázsia egyik legvirágzóbb városa. Az ország Európából kivándorolt lakói lídiai, majd perzsa fennhatóság

után a római birodalom bitíniai tartományának alattvalói lettek. Hadrianus, utóbb Diocletianus császárok hosszabb ideig laktak a városban. Az i. u. IV. sz. folyamán földrengés pusztította el, Justinianus építette föl újra. A XIII. sz.-i ozmán hódítás csatolta magához. Ezóta fokozatosan alakult ki a mai 200 000 lakosú Izmit a konstantinápolyi török tartomány központjául. — Jó százada még láthatók voltak az ókori székváros romjai (Abd-ul-Aziz palotájának, a városfalak és tornyok, az akropolisz maradványai).

- 100 : 9 *Császár fürdő* — Buda egyik legrégebb gyógyfürdője, amelynek forrásait már a rómaiak is ismerték, s nekünk is van rá okleveles emlékünkhöz a XII. század közepéről. Jelenlegi épületét Hild József emelte 1842-ben.
- 21 *ulema* — mohamedán törvénytudó, egyházi jogtudós
- 101 : 1 *kbenna* — henna:
- 25 *egy újabb nemzedék lángeszű fia azt ismét föltalálta* (ti. a magnetizmust) — a mágnesség bizonyos jelenségeit az ókoriak is ismerték, első tudományos igényű vizsgálata William Gilbert (1544—1603) angol fizikus nevéhez fűződik, tehát a XVI. század második feléhez.
- 29 *galvanizmus* — elektromos áramkör megteremtése, vegyi alapon, ill. az erre vonatkozó tan. ókoriak is ismerték, első tudományos igényű vizsgálata William Gilbert (1544—1603) angol fizikus nevéhez fűződik, tehát a XVI. század második feléhez.
- 29 *galvanizmus* — elektromos áramkör megteremtése, vegyi alapon ill. az erre vonatkozó tan
- 102 : 32 *Berlinben jártam tanári előkészületek végett* — a lelkészi és tanári pályára készülő protestáns ifjak ez idő tájt valóban gyakran a berlini egyetemen szerezték meg a felsőfokú végzettséget
- 33 *rosicrucianus* — rózsakeresztes: középkori eredetű, egykor egész Európát behálózó misztikus irányú szervezet. Rövid ismertetése a keletkezéstörténetben.
- 34 *szabadkőművesség* — Angliában már a XIV. században voltak csírái, valójában a XVIII. század elejétől Angliából kiinduló, etikai színezetű liberális világpolgári mozgalom. A rózsakeresztesesség valóban belőle nőtt ki, ill. egybeolvadt vele mint annak egyik (de a mozgalom eredeti intencióitól eléggé eltávolodott) ága.

- 103 : 2 *rhabdomantia* — rabdomancia: varázsszavszóval való jóslás.
 3 *mesmerizmus* — emberről emberre sugárzott mágneses áramnak a gyógyászatban való felhasználása (F. Mesmer XVIII. századi német orvos nevéről)
 3 *nekeromantia* — középkori fekete mágia (halottidézés).
 32 *rúna* — rovásírásos ógermán betűjegy
- 104 : 33 *Deus* — Isten
 34 *Omnipotens* — mindenható
 34 *Creator* — teremtő
- 105 : 31 *abraxas* — homályos eredetű, babonás jelentésű szó. Egyiptomi szavakból (abrak, sax) származtatva szent név a jelentése; görög számjelekből pedig 365-öt ad: az év napjainak számát. A legtöbb mágus, alkimista használta mint bűvigét. — Az abraxas-gemma különös alakban ábrázolja: emberi törzs, kakasfej, kígyólábak (vö.: JKK 35. k. 362.).
 32 *achát* — a féldrágakövek egy fajtája
 32 *carniol* — hússzínű féldrágakő
- 106 : 3 *aeon* v. *Aion* — idő, korszak
 8 *mik alatt Jehova, Adonai Zebaoth, a kimondhatatlan nevű Isten a világot alkotó* — zsidó vallási fogalmak. Jehova — középkori hebraistáktól származó elnevezése a zsidók Jahve (tulajdonképpen JHVH) istenének. Eleinte különböző állatok, leginkább bika alakjában ábrázolták. Később ábrázolni is, kimondani is tilossá vált. Ettől kezdve *Adonai* (úr) névvel illették. — A *Zebaoth*, helyesebben *cebaoth* a héberben seregek, főleg csillagok és angyalok serege jelentést hordoz; tágabb értelemben az ég és föld minden teremtménye (Móz. 1. könyv 2:1.).
 9 *zend* — bizonyos perzsa nyelv, amelyen Avesta szent szövegei íródtak
- 107 : 23 *Két hét múlva az is kapitulált* — a komáromi vár feladásának feltételeiben 1849. szept. 27-én állapotott meg Klapka a császáriakkal. Október 3-án kezdték meg a védők a vár elhagyását.
- 108 : 13 *enorm* — enormis
 30 *Pontus* — rabszolgatartó állam a Fekete-tenger délkeleti partvidékén. Több százados virágzás után római provincia lett.
 33 *csak Ismidnek nevezik* — a legújabb térképeken Izmit a helység neve
- 109 : 13 *Armazár* — ilyen nevű város még a történelmi Törökország területén sem található

- 109 : 5 *pars* — pártus. Önálló államuk volt az ókorban a Kászpi-tó mellékén. Beolvadtak a perzsa birodalomba, hitviláguk is azokra utal.
- 6 *Ormuzd* — *Ariman* — az iráni vallás istenei Zaratusztra tanai szerint
- 21 *maane(e)*, *maanim* — Jókai saját magyarázata szerint: átlátszó hólyagba rakott sok színes, apró cifraság, közepén egy zöld drágakövel. Fejedelmek szokták kegyeltjeiknek küldeni ajándékol. A nép tiszteli, birtokában bátran utazhatni barbár tartományokban is. (Vö. JKK Elbeszélések I. k. 380—81.) A *Hyppona romjaiban* is előfordul.
- 26 *muezzim* — müezzim
- 111 : 6 *Iz Nik Mid* — Iznik nevű helység ma is van a Márvány-tenger környékén
- 13 *Meithras*, Mithrász — perzsa eredetű napisten. Kultusza Európában is elterjedt. A kereszténység hosszan tartó harcban győzte le tiszteletét.
- 20 *moslem* — mozlím: muzulmán
- 22 *Pontus* — a Fekete-tenger
- 112 : 7 *almé* — a keleti vándorló táncosnőket hívták így.
- 9 *palankin* — festett gyaloghintó, hordszék
- 18 *asper* — az ezüsből vert legkisebb pénzem a törököknél (1 piaster 120 asper)
- 18 *pabras* — a para mai napig török aprópénz,
- 114 : 32 *sherbeth* — serbet, szörbet
- 33 *argyla* — argillit, argilofir: agyagpala. Régebbi ásványrendszerekben bizonyos szilikátokat is ideértettek (kaolin, allofán, bólus stb.), a belőlük készült edényekkel, főképp füstölőkkel.
- 115 : 1 *nakara* — arab ütőhangszer; rendszerint párban használt kézi dob, kis csörgőkkel körülaggatva. Jókai más török tárgyú műveiben is említi (*A kétszarvú ember*, *A Damokosok*, *A fehér rózsá*.)
- 6 *saalam* — szálem (alejkum)
- 25 *Szádi* — Muszlik ad-Din Szádi XIII. századi perzsa költő.
- 25 *Gulisztán* — Szádi 1258-ban írott csipős szellemességű, rímes prózában készült kötete, amelyben urát az igazságos kormányzásra oktatja
- 25 *Shirasz* — Siráz: dél-iráni helység, Szádi és Háfiz szülővárosa

- 116 : 15 *Putifár, Potifár* — a fáraó testőrparancsnoka a *Biblia* szerint
- 15 *Jusseff* — a bibliai József
- 19 *kezében maradt köpönyeggel* — József története szerint ez a ruha Putifárné hamis vádjának bizonyítéka József ellen. József története a *Biblia Teremtés könyvének* IV. fejezete. Meséje a *Korábban* is megvan.
- 120 : 9 *csibuk* — kupak nélküli, hosszúszerű törökös pipa
- 121 : 4 *aranyfarkas* — az aranyakál (sárgás szőrzetéről kapta előke-lő nevét) másik megjelölése
- 7 *gránátalma* — piros színű, sokmagvú rekeszes bogyó, gyümölcsként fogyasztják
- 29 *moshé* — mosé: mohamedán imaház
- 123 : 29 *Rukkabah* — a sarkcsillag török neve
- 124 : 1 *Ramadán* — ramazán: a mohamedán holdnaptár 9. hónapja (febr. végétől március végéig).
- 1 *Tóra* — tóra: Mózes öt könyvének összefoglaló neve. A mohamedán hitvilágba is átkerült. Thora-ünnep: JKK Kisregények 1. k. 78.
- 30 *szentjánoskenyér* — mediterrán örökzöld fa magas nádcukor tartalmú hüvelytermése. Száritva csemege.
- 31 *Krisztus tövisfája* — a krisztustövis a lepényfa (*Gleditsia triacanthos*) népies elnevezése
- 125 : 30 *trophaeum* — ma inkább: trófea
- 32 *Scipio Asiaticus* — A Cornelius nemzetség egyik oldalágához tartozó római patrícius család a Scipióké. Köztük az Asiaticus a nagy Scipio (*Africanus Maior*) testvére. I. e. 190-ben győz Antiochus szír király ellen, utána bajba keveredik, letűnik.
- 34 *ingenti gloria* — dicsőségben hatalmas
- 126 : 9 *i... (öli) quondam regis H. (Hun...)* — Magyarország egykori királyának
- 11 *suis. et. omnibus* — övéinek és mindenkinek
- 19 *Hele...* — vlsz.: Helena: Ilona (Zrinyi)
- 21 *VITROVE (utroque) DIGNA. CONJUGE* (coniuge) — mindkét részre (ti. I. Rákóczi Ferencnek és Thökölynek) méltó hitvestársának
- 23 *Fortem. Deo. reddidit. animam.* — visszaadta Istennek erős lelkét.
- 127 : 2 *La illah, il Allah* — csak Allah az isten

K: nem ismeretes

M:	I.	1.	185—188.
	II.	2.	54—57.
	III.	3.	54—57.
	IV.	5. a.	285—88.
		5. b.	285—88.
		5. c.	285—88.
		5. d.	285—88.
		5. e.	285—88.
		5. f.	285—88.
	V.	4.	120—23.
	VI.	5.	120—23.
	VII.	6.	114—17.
	VIII.	7.	114—17.
	IX.	8.	114—17.
	X.	9. a.	114—17.
		9. b.	114—17.
		9. c.	114—17.
		9. d.	114—17.
		9. e.	114—17.
	XI.	10.	114—17.
	XII.	11.	114—17.
	XIII.	16.	227—29.
	XIV.	17.	227—29.

Keletkezése (források, minták)

A virtuos magyar hősiesség egyik fénylő példázata *Az előörs*. De egyáltalán nem a közismerté, a hübelebalázsosé.

Amiről beszél — természetesen —: a szabadságharc viadalainak egyike. De mivel itt szerzőnk nem csataképet fest, hanem naplójegyzetet készít mint bujdosó: tehát keretes elbeszélést ír. Kerete: „Csonka, béna koldus mondá nekem ezen regét.”

Emlékszünk, volt már egy „regé”-nk az *Egy bujdosó naplójában*. Az *eltűnt leányok*. Szintén tragikus, testi és lelki megsemmisülésbe torkolló történet a dicső, de pusztító időkből. Ehhez hírlapi előzményeket is találtunk. *Az előörshöz* effélet hiába keresünk.

Írónk sem várja, hogy beköszöntő és búcsúzó lamentóját készpénznek vegyük. Itt ugyanis egy valóságápon épülő történetet formált meg. Erre vall az a tény, hogy az esetet fél évszázaddal később Rákosi Viktor is feldolgozta *Korhadt fakeresztek* (Bp. 1898.) c. kötetének *A zsidó fiú* c. darabjában, márpedig ő nyilván nem az általa nagyon is tisztelt Jókait plagizálta, hanem — amint erre maga is utal — szóbeli és írásos kortársi visszaemlékezésekből merítette elbeszéléseinek anyagát.

Jó munkává ezt az öt szóban összefoglalható hősi gesztust a megformálás teszi. Legfőképp az a higgadt, józan törekvés, hogy egy meglepett, foglyul ejtett őrszem kényszerhelyzetében időt próbál nyerni. Szorultságában mindenbe beleegyeznek, értelmetlenül nem áll ellent; azzal sem magának, sem egységének nem használ, ha bárgyún és értelmetlenül agyonlöveti magát. Átgondoltan teszi azt, amire kényszerítik, s közben végigfut benne távollevő családjának jövődjéé szivettépő sorsa. De az árulás bérét készen leolvassa az ellenséges őrs tagjainak árulkodó arcáról. Így végül felelősen, erkölcsi erejének, tartalékainak birtokában, a nemzet és a katona sorsát tudatosan vállalva dönt.

Említést érdemel Jókai fogalmazásmódjának rendkívüli övatossága: a novella egyetlen szóval sem céloz arra, hogy a szemben álló felek közül melyiknek a katonái kerítik hatalmukba az előőrsöt, és melyik oldalon küzd az elbeszélés — harcostársait a pusztulástól élete árán is megmentő — hőse.

Az okos hősiességre a legszörnyűbb időjárási körülmények közt kerül sor. Ahhoz, hogy valamit borszasztónak ábrázoljunk, úgy látszik, elengedhetetlen a természet kegyetlensége is. Az előőr, a magyar fiú, kitéve az elszabadult elemek vad csapkodásának, olyan körülményeket él át, amelyek között védekezése lehetetlen. Ha a pusztulás elkerülhetetlen, inkább az egyén vesszen, mint az egész csoport.

S így csakugyan teljes fényében értékelhető a tudatos önfeláldozás: a helyes megoldásért életével kell az előőrnek fizetnie.

Irodalom

Eddigi tanulságaink visszatartottak a vérmes reményektől, de az átlagra számítani mertünk. Hiba volt.

Szinnyeiben mindig módunk volt értékelni, hogy legalább szól az egyes alkotásokról. Lelkiismeretes kutatóként valóban majdnem mindenről beszél. Az előőrsről ez a semminél alig több: „Néha —

visszaemlékezésként — szabadságharci tárgyú történeteket is vegyít a többi közé (*A halottaiból feltámadott, Az előörs, Az eltűnt leányok* [...])” (Szinnyei I. 249.)

Szövegváltozatok

- 130 : 5 *kezénél fogva voncolja.* (NK: kezénél fogva vonszolja.)
 7 *megcsörren az arannyal tölt erszény.* (NK: csörren az arannyal tölt erszény.)
 19 — *Ébredjetek! — ordít fel* (NK: — *Fegyverre! ordít fel*)

Tárgyi magyarázat

- 128 : 9 *iharfa* — juharfának, jávorfának is hívják. Fehér, szívós, értékes fa

XXII. A RIMASZOMBATI VÁSÁR

K: nem ismeretes

M:	I.	1.	189—90.
	II.	2.	58—59.
	III.	3.	58—59.
	IV.	5. a.	288—89.
		5. b.	288—89.
		5. c.	288—89.
		5. d.	288—89.
		5. e.	288—89.
		5. f.	288—89.
	V.	4.	124—25.
	VI.	5.	124—25.
	VII.	6.	117—18.
	VIII.	7.	117—18.
	IX.	8.	117—18.
	X.	9. a.	117—18.
		9. b.	117—18.
		9. c.	117—18.
		9. d.	117—18.
		9. e.	117—18.
	XI.	10.	117—18.

XII. 11	117—18.
XIII. 16	229—30.
XIV. 17	229—30.

Keletkezése (források, minták)

Az infláció veszélye az 1848-as esztendő nyaratól, az első Kossuth-bankók megjelenésétől kezdve végig fenyegetett a szabadságharcos Magyarország gazdasági életében. Az *Egy pár derék ember* kapcsán részletes képet rajzoltunk — egyrészt Faragó Miksa alapvető munkája, a szabadságharc pénzügyeinek legtüzesebb feldolgozása (*A Kossuth-bankók kora*. Bp. 1912.), másrészt Andics Erzsébet (a jelzett helyen pontosan idézett) forráskiadványa alapján — az 1848 augusztusától több mint egy évig húzódó folytonos zavarokról és pénzügyi problémákról. A felső szintű rendelkezések már 49 tavaszától megtörténtek, de végrehajtásuk és a teljes rendezés elé objektív akadályok is tornyosultak. Így nemcsak Windischgrätz vagy Welden vall kudarcot, de még Haynau is hiába rendelkezik akármilyen drákóian; a tisztázás munkája, az egyértelmű helyzet megteremtése roppant vontatottan megy végbe. Emlékezzünk Schwarzenberg 1849. karácsony másnapi Haynaunak küldött figyelmeztetésére (Andics: *A nagybirtokos arisztokrácia...* 3. k. 447—49.), hogy érzékeljük az intézkedések gyakorlati érvényre jutásának elhúzódságát.

A hatóságok legfontosabb és legsürgősebb munkája ekkor a lakosság kezében levő Kossuth-bankók összegyűjtése és megsemmisítése. De most az egyes országrészek még külön is késleltették a rendes kerékvágásba való zökkenést: az egyes császári biztosok és megyefőnökök a fennhatóságuk alá tartozó helységekből nem azonos időpontban tették közhírré az irányelveket.

Novellánk első mondata erre az időbeli eltolódásra utal a „magyar pénz” forgalomból való kivonása tekintetében: mindenütt ismeretes volt már „a magyar bankjegyeket beadni kényszerítő határozat, csak még Rimaszombatban nem”. — S ezt használja ki saját érdekében — annyi más vásároló között — a rozsnyói paraszt is.

Szerzőnk rimaszombati életképe mindennél világosabban beszél. Ezek az utolsó percek mozgóképben vetítve állnak előttünk. Mindenki fejvesztetten menekül a pénztől: kiadja akármire, csak megszabaduljon tőle.

Mielőtt a keletkezéstörténetet berekesztenők, a kutatás egy tévedését kell tisztáznunk. Nagy Miklós ennek az életképnek már alaphelyzetét is

félreérti, az itteni vásárt a Világos előtti napokra teszi (Nagy Miklós monográfiája 72.), s aztán olyan megállapítást tesz, hogy ez a novella később *Pérez elrepül!* címen élt tovább, tehát ez valami rokona *A rimaszombati vásárnak* (vö. i. h.).

A Pérez elrepül! a Nagy Tükör c., Jókai szerkesztette élcslapban látott napvilágot 1858-ban (a 66–69. közti nagy újságlapokon). Szerzőnk gyakorlatában egyáltalán nem volna meglepő az ilyen átírás, munkái nem jelentéktelen mennyiségével járt el így, főképp a cenzúráviszonyok következtében.

Itt azonban semmi efféléről sincs szó. *A rimaszombati vásár* és a *Pérez elrepül!* egymástól teljesen független munkák. Távoli rokonságot legfeljebb az teremthet közöttük, hogy mindkettő inflációs viszonyokat idéz föl. De a sovány történet egyfelől Rimaszombatban (ill. otthon) egy meg nem nevezett rozsnói parasztemberrel, másrészt Komáromban, Tukma korcsmáros urammal esik meg. Terjedelmük annyira eltérő, hogy *A rimaszombati vásár* az NK-ban egy oldalnyi szövegnél pár sorral több, a *Pérez elrepül!* ugyanilyen kiadásban hat oldalnál is hosszabb (NK XCVII., az *Életemből* II. 208—14.). Ettől ugyan lehetne még az utóbbiban például betét az előbbi, de meséjük egyetlen, akár távolról egybevethető pontot sem tartalmaz.

Irodalom

Szinnyei *A rimaszombati vásárt* is az írónak az anekdotázó mester-ségben tett újabb előrelépéseként értékeli. „A maga nemében” ez is — három társával együtt — tökéletes, ahogy ezt megfelelő változatban idéztük már (Szinnyei I. 250.).

Nagy Miklós a nem történelmi anekdoták közt beszél *A rimaszombati vásárról*. Miután megállapította, hogy „többségük kitűnő pillanatképeket villant fel a közelmúltból”, így folytatja: „A pénzviszonyok zavarossága az összeomlást megelőző hetekben mindvégig kedvez témája maradt (*A rimaszombati vásár*, később: *Pérez elrepül!*), és élete végén *A mi lengyelünkben* fejezeteken át foglalkozott a komáromi tőzsérek üzérkedéseivel a kapituláció közbén. Akkor már nem akarta őket megbélyegezni, csak a hajdani emlékek felidézése volt a cél, most azonban a nagy napok hitvány törpéinek kinevetetésére tört.” (Nagy Miklós monográfiája 72.) Már megállapítottuk, hogy a *Pérez elrepül!*-nek nincs köze *A rimaszombati vásárhoz*.

Szövegváltozatok

- 131 : 9 *hazafelé a vásárrul* (NK: hazafelé a vásárról)
 26 — *Nekem, fiam.* (BN: — *Neked fiam.* — NK: — *Nekem, fiam.*) — A mondanivaló értelmének megfelelően javítottuk kiadásunk alapjának, az első kiadás szövegének sajtóhibáját. Végignézve: minden további kiadás — már a másodiktól (1861) — mindmáig, kivétel nélkül -m-es formát, tehát első személyű birtokos személyragos alakot hoz (nekem). — A szűr egyébként is férfiöltözet, nők egyáltalán nem viselték. Az aszszony számára vásárolt szűrre gondolni sem lehet!
 — *Ne kiabálj, lelkem, Jutka.* (NK: — *Ne kiabálj nekem Jutka.*)

Tárgyi és nyelvi magyarázatok

- 131 : 5 *licitál* — itt: felülígér
 19 *elvásál* — elvásárol

XXIII. A KÉT MENEKÜLT

K: nem ismeretes

M:	I.	1	191—212.
	II.	2	60—78.
	III.	3	60—78.
	IV.	5 a.	289—302.
		5 b.	289—302.
		5 c.	289—302.
		5 d.	289—302.
		5 e.	289—302.
		5 f.	289—302.
	V.	4	125—43.
	VI.	5	125—43.
	VII.	6	119—35.
	VIII.	7	119—35.
	IX.	8	119—35.
	X.	9 a.	119—35.
		9 b.	119—35.

9. c.	119—35.
9. d.	119—35.
9. e.	119—35.
XI. 10.	119—35.
XII. 11.	119—35.
XIII. 16.	230—40.
XIV. 17.	230—40.

XV. Jókai Mór, Válogatott elbeszélések I—III.

(Domokos Mátyás—Illés Endre összeállítása) Bp. 1955., 1846
I. I. 248—260.

Keletkezése (források, minták)

Az *Egy bujdosó naplója* kötet ezzel a maga nemében pártatlan novellával cseng ki.

Az egészen áttekintve *A két menekült* legszembetűnőbb vonása az az erős, majdnem hangsúlyozott önmérséklet, amely az elbeszélés írói megformálását jellemzi. Mintha az volna a szerző legfőbb törekvése, hogy az itt érintett eseményekhez lehetőleg semmi fogódzót ne nyújtson. Az esetleges cenzori beletúrkálás alkalmával — amivel nem volt megalapozatlan számolni — ne lehessen kifogást emelni semmi közvetlen és világos szabadságharcos összefüggés ellen. Emiatt az egész novella sajátos, bizonytalan lebegésben van: semmi időpont nem egyértelmű benne, a környezet is esetleges ebben a közegben. Ugyanezt mondhatjuk a novella csataképi részének helyszíneiről, idősíkjairól, a környezetrajzról.

Az — természetesen — lehetséges, hogy a kortársak, akik a sajtóból és más forrásokból többé-kevésbé értesülve voltak az emigráció dolgairól, elég útbaigazítást találhattak a novella szükséztal utalásaiban is. Az információk nagy része azoktól származott, akiket a bécsi kormánynak sikerült már az első hetekben beépítenie a törökországi emigráció soraiba. Ezeknek az ügynököknek feladata részben a határokon kívül rekedtek bomlasztása, részben pedig az volt, hogy az emigrációnak a közvélemény szemében való diszkreditálására alkalmas híreket juttassanak el megbízóikhoz. Mint Hajnal írja, Bach „a minisztertanácsokon fel is olvasta az érdekesebb jelentéseket[...] A minisztertanács érdeklődéssel hallgatta [...] a jelentéseket, amelyek a menekültek nyomoráról szóltak[...] Bach [ezeket] közölte a bécsi lapokban is, amelyekből azután utat találva a magyar és külföldi sajtóba, sokat ártottak azok az emigráció nimbuszának.” (Hajnal István: *A Kossuth-emigráció Törökországban*. Bp. 1927. 332—33)

Felületes rápillantásra nagyon magától értetődőnek látszik: az egész írás csak ürügy szerzőnknek egy újabb csatakép idecsempészésére. Annyi változatosan megoldott forradalmi és csatajelenet megírása után — az itt előttrünk álló példány egy minden eddigittől különböző, jobb megnevezés híján talán „fordított csatakép”-nek nevezhető alkotás. A két idegenből hazavergődő katonaronc történetének elmesélése egyfelől annak a megjelenítése, hová jut a csata vitéze, miután a háború véget ért; másrészt kiáltás a honi bujdosótörténetek végén, mi a sorsa annak, aki az ilyet nem vállalva, emigrációban keresi boldogulását. — Itt tehát kizárólag a vesztett csaták következményét van alkalmunk figyelemmel kísérni.

Ha egyedül a csatakép szempontjából pillantunk a novellára, szerkezetét fogjuk hibásnak, aránytalannak ítélni. Ha egy elbeszélésnek pontosan a felét az expozíció foglalja el, akkor azt kell megállapítanunk, hogy ez a bevezetés „elszívja a levegőt a lényeg[...] elmondása elől.” (Vö.: Nagy Miklós monográfiája 70—71.)

De ha az egész alkotást életképül fogadjuk el, amely egy csataképet is foglal magában, az arányok megoszlása alapvető fordulatot vesz. Akkor a hajó útja, közönségének hangulatváltozásai, reakciói a menekültek utastársi mivoltával kapcsolatosan mind az életkép szerves részeivé lépnek elő, s nem egy elnyújtott expozíció ügyetlen hosszadalmaskodásainak mutatkoznak. Ilyenformán a hiba erősen billen át: a novella szerkezetét mint életképet nincs miért hibáztatnunk.

Mindez — természetesen — keveset változtat azon a tényen, hogy a súlyosabb, a jelentékenyebb mondanivalót a csataképi rész képviseli. Hisz a hajó — amelyről csupán annyit tudunk, hogy Orsováról visszatérőben a főváros felé tart — a maga talán rendszeres utazóközönségével a közhangulatot képviseli az 1850-es Magyarországon, és igen nyomot hagyóan ábrázolja, hogy ez a közvélekedés mennyire érzékeny 48—49 eseményeire, kiközösíti, nevetségessé silányítja, kicsúfolja és lóvá teszi a piperkóc, mindenestől idegennek látszó és érződő fiatalembert, aki a menekültek ellen fordult. A kormányos helyzetismertetése programbeszédnek illik be a száműzöttek ügye mellett nemzeti és emberi szempontból egyaránt.

Nem nehéz belátni, hogy a kormányos alighanem az emigránsok között tölthetett bizonyos időt. Olyan kiválóan ismeri a kinti körülményeket, annyira együttérez pártfogoltjaival, hogy kintjárta igen valószínűnek látszik. Sőt az sem lehetetlen, hogy már odahaza ismeretségben volt a két fiúval, még abból az időből vannak emlékei foglalkozásukról, fejlődésükről, katonává szegődésükről.

Honnan származik Jókai anyaga a törökországi emigráció életviszonyairól? A témakörben az írónak személyes élménye nem lehet: ő belső

bujdosásra ment Aradról, ahonnan az emigrációba készülők kifelé indultak. Márpedig a kutatás mai szintjén mérve is hiteles képet ad a novella mind egészében, mind részleteiben a törökországi emigránsok életkörülményeiről, tendenciózus volta ellenére is.

Mint ismeretes, a száműzötteknek az első heteket Vidinben kellett tölteniük. A vezető személyek irányában a török hatóságok előzékenységet mutattak, a többiek helyzete azonban már eleinte is súlyos volt, később pedig még inkább nehezedett. Soraikban fertőző betegségek ütötték föl fejüket. Érthető, hogy sokukban rövidesen megfogamzott a hazatérés szándéka. De az első két hónapban erről szó sem lehetett. Kossuth nevezetes vidini levele tartalmaz ezekről a körülményekről leleplező sorokat (ezt a szeptember 12-i levelet mindenki ismerhette Pesten is Szilágyi jegyzetes sajtó alá rendezéséből).

Október 12-én érkezett Vidinbe a császári hatóságok megbízottja, Hauslaub osztrák tábornok, megszervezni — megfelelő feltételek mellett — az önként jelentkező menekültek hazaszállítását. A hajó 2760 magyart vitt haza október 21-én indulva, s így ott már alig 400-an maradtak. Ezek novemberben Sumlába költöztek át, Kossuth és „veszélyes” emigránstársai pedig három hónap múlva kiutahiai internálási helyükre jutnak. — A Sumlában maradtak helyzete fölöttébb bizonytalanná válik. Csoportos hazatelepülés többé nincs, megszűnik a csekély török segély is. Legkedvezőbb lehetőségként az Amerikába való kitelepülés marad, ahol legalább korábbi emigráns magyarok fogadják az elárvult hontalant.

Rendelkezésére állott — természetesen — a maga korának sajtója. Ha a számba jöhető lapokat átnézzük, mintha azt tapasztalnók: tilalmas téma a „menekvők”-ről beszélni ez idő tájt. Vida Figyelmezőjében — futó híreket leszámítva — mintegy három hónap alatt (amíg fennállt) egyetlen, három részben közölt sorozat szól a kérdésről ezzel a főcímmel: „Szemle a nagy világ felett”, illetve „Politikai szemle a nagy világ felett”. Alcíme: *A magyar menekültek és a keleti kérdés* (Figyelmező 1849. november 17., 21., 22.) Az értelmes és világos szerkesztőségi okfejtés (aláíratlan) azonban szinte kizárólag a cím második tényszójáról ír — nagy hozzáértéssel, gondolatébresztően, a magyar menekültekről viszont úgyszólván semmit, érdemben egyáltalán mellőzve a tárgyat. Nehezen képzelhető, hogy a cikk ilyen aránytalan, egyenesen felbillenő formájának készült volna eredetileg, hiszen a keleti kérdés ismertetését mintaszerűen oldotta meg. — Szilágyi MH-ja — december közepétől hivatalos közlöny — hosszú ideig felszínen tartotta a törökországi emigráció híreit, de a közleményt sose címezte meg, szinte elbujtatta úgy, hogy a Külföld rovatban Törökországot is rendre szóba hozta.

Viszont itt is csupán töredékes — Jókainak lényegében használhatatlan — adatok láttak napvilágot: diplomáciai vonalokról és csatározásokról, a „menekültek” helyváltozásairól, őrizetük megerősítéséről és effélékről lehetett olvasni. Életükről, rossz körülményeikről például egyetlen megjegyzés sem beszélt. — Nagy Ignác Hölgyfutárja is tartózkodóan kezeli az emigráció ügyét. S ez tulajdonképp érthető, ha tudjuk, hogy Ausztria és Törökország között a diplomáciai összeköttetés is szünetelt egészen április közepéig (A MH 1850. április 18-án közli a viszony helyreálltát).

A sajtóból tehát írónk aligha szerezhetett közvetlen hasznosítható anyagot elbeszélése talpraállításához.

Maradnak a könyvek. Hogy kötetben mi jelent meg az emigrációról, ehhez is biztos támpontot kap a kutatás Hajnal kiadványának bibliográfiájából (i. m. 897—900.). A figyelmünk homlokterébe eső munkák száma aránylag csekély. A külföldi — szórványos — kiadványokhoz (Hutter, Korn, Massingberd, Wysocki) aligha juthatott szerzőnk az akkori gyakorlat ismeretében. 1851-es braunschweigi, hamburgi, londoni, krakkói kibocsátású könyvek nehezen is érkezhettek volna időben. Egy bécsi kiadvány törökországi „internált magyarok”-ról számba jöhet (*Die Internierten Magyaren in der Türkei*. Wien 1851.) — talán már címével is tájékoztatást nyújtva.

A kolozsvári kibocsátású gr. Lázár Kálmán-féle kötetkét (*Magyar menekültek törökföldön*. Kolozsvár 1850.) — bár szemtanú beszél benne — esetleg kritikával használhatta: könnyen felismerhetően a valóságosnál jóval kedvezőbb képet fest a viszonyokról. De halálózási statisztikái azért (i. m. 80.) irányító erejűek. Sőt, egy helyen éppen orsovai hajón titkon való hazamenekülésről is tud („[...] október ...4-én bevárták a gőzöst mely Orsovára volt menendő, s egy vontatójára lopózva szerencsésen megmenekültek.” I. m. 67.).

Jókai legvalószínűbben — még bizonyára idejében, hisz itt jelent meg — Makay Sándor Imrefi álnéven közzétett *Magyar menekültek török földön*. Pest 1850. c. tanulmányát láthatta. Mivel e kötet a fővárosban ma sehol hozzá nem férhető, nem tudjuk bevonni vizsgálódásainkba.

A novellában ábrázolt szituációval meglepő mértékben egybevágo fejleményekről értesülhetünk Egressy Gábor *Törökországi naplója*. 1849—1850. (Pesten 1851.) c. kötetéből. Azt 1850. július 11-i feljegyzés elmondja: „Kossuth Kuttyából a sumlaiakhoz levelet irt, mellyben inti őket, hogy török szolgálatba ne lépjenek [...] Javasolja nekik, hogy Szerbiába menjenek, vagy Amerikába.

[...]az Amerikába költözést ajánlja, mire nézve ő már szinte megtevé a kellő lépéseket. Az egyesült államok — ugy mond — minden magyar

menekvőnek szép mennyiségű földet és pénzbeli segílyt fognak adni s »Philadelphia« nevű amerikai gőzös a Bosforuson rövid időn meg fog jelenni, a kivándorló magyarokat felveendő, s az oceánon átszállítandó.

E levél következtében, Sumlán, az amerikai egyesület tagjainak száma szinte 140-re szaporodott, s nevökben V.... és J.... — kik itt Konstantinápolyban vannak, — megkeresték *Mash* urat, az amerikai követet, hogy tőle közelebbről értesüljenek arra nézve, mihez tartják magokat?... *Mash* ur *democraticus* egyszerűséggel azt mondá nekik, hogy kiknek pénzők van: azok számára hajóról gondoskodni fog; egyébiránt *Philadelphia* gőzösről mit se tud, s kormányától a magyarokra nézve efféle utasításai nincsenek.

E felvilágosítás után, a sumlaiak nagyobb része elhatározá írásban folyamodni az osztrák kormányhoz, hazatérhetési engedélyért, az itteni osztrák ügyvivőség útján.

Az Amerikába vágyók száma pedig harminczra olvadt.” (I. m. 215—16.)

Az augusztus 17-i feljegyzésben egyebek között ilyen sorokra bukkanunk:

„A menekült honfitársak egy része végső inségre jutott. Szállást nem tarthatván, néhányan a *kis-campo* nevű török temető czipruserdejébe jártak hálni; de már innen is kizavarták őket. A czirkáló éjjeli őrök tegnapelőtt reájok bukkantak, s kettőt közölők befogván: mint közönséges csavargókat börtönbe zárták.

A török ezredes azonban, könyörülve kétségbeesett állapotjukon, másnap kibocsátotta s néhány piaszterrel meg is ajándékozta őket.” (Uo. 238.)

Éppen csak a *Philadelphia* gőzöst hívják *Nelson-briggnak*, temetőjük pedig *Sztambulban* található, igaz, *cipruslombok* nélkül — egyébként az egyezés tisztább nem lehetne! Nehéz másra gondolnunk, mint közvetlen kapcsolatra.

Jókai aligha olvashatta *Egressy* 1851-es kiadási évvel jelzett könyvét elbeszélése írásának időpontjában. (Bár a saját, szintén 1851-es kiadású *Egy bujdosó naplója* című kötete ugyanannál a *Kozma Vazulnál* 1850 októberének végén piacon volt!)

Tudjuk pontosan, hogy *Egressy* — élve a hatóságoktól nyert hazatérési engedéllyel — törökországi emigrációjából 1850. szeptember 16-án érkezett meg Pestre. Jókaival szoros barátságban volt még a *kossuthi toborzóutak* idejéből. Szerzőnk későbbi leveleiben is mindig „Kedves barátom” megszólítással tiszteli a *Petőfivel* is kitűnő barátságban élő színészt (vö.: *JKK Levelezés* 1. k. 123.; 2. k. 537.). — *Egressynek*

hazatérte utáni legelső dolgai közé tartozhatott a kapcsolatok felvétele régi színészkollegáival, a többiek mellett a Jókai—Laborfalvi házaspárral is. — Nem kell tehát csodának történnie ahhoz, hogy jó barátok közt szó essék az éppen véget ért emigráció emlényeiről, akár elő is kerüljön az emlékiratok kézírata, vagy annak töredéke.

Jókai számára olyan terjedelmű elbeszélés megírásához, mint amilyen *A két menekült*, három-négy nap bőségesen elég lehetett. Így — amennyiben a novella keletkezését nagyjából szeptember utolsó hetére helyezzük —, semmi akadálya annak, hogy ez az elbeszélés még helyet kapjon az *Egy bujdosó naplója* kötetének darabjai között (vö. Oltványi).

Még mutassunk rá a novella egészét átható célzatra: annak érzékeltetésére, hogy akik Világos után az emigrálás mellett döntöttek, a rosszabbik megoldást választották.

Irodalom

Ez a novella terjedelmét tekintve a kötet harmadik leghosszabb darabja (*A nikomédiai kövek* és *A bujdosó tanyája* után), NK-kiadása például 13 oldalt foglal el, mégis hiába keresgélünk utána egyébként bevált és részletező munkákban, említést, pusztá címléírást sem találunk legtöbbször.

Szinnyei Ferenc *A két csonka vitézzel* egybefogva egyetlen összetett mondatban témamegjelölést ad róla: „Elbeszéli a Törökországba menekült s onnan gőzhajón visszatérő két közkatonáé nyomorúságát, s egyiknek megőrüléssel végződő szerelmi történetét (*A két menekült*)” (Szinnyei I. 249.)

Nagy Miklós elsősorban a társadalmi mondanivalóra hívja fel a figyelmet: „Az emigráció közös balsorsa sem tünteti el a társadalmi különbségeket. »Az urak beszédeket tartottak[...] akadt, aki mulatni is tudott. Aki úr volt, ott is úr maradt[...] míg a kibujdosott honvéd százával halt el nyomor, betegség és honvágy miatt« — beszéli *A két menekült* kormányosa olyan menekültekről, akik csak egyszerű származásuk miatt nem lettek tisztelteké.” (Nagy Miklós monográfiája 65.) — Aztán az író izmosodó realitásérzékét, sokszínűségét, többféle hangulati eleme harmonikus szintézisét dicsérve szóban forgó elbeszélésünk szerkezetét kifogásolja: „Az alkotóelemek aránya nem mindig szerencsés, például *A két menekült*-ben a hosszúra nyúlt mulatságos expozíció elszívja a levegőt a lényeg: a visszatérő honvédek viselt dolgainak komoly tanulságokat magában rejtő elmondása elől.” (I. m. 70—71.)

Szövegváltozatok

Az eredeti négy szókapcsolatának ritkítása nem mutatkozik az NK-ban:

- 135 : 25 „katoná volt”
- 140 : 9 „előre magyar, nincsen haza!” [azonosan két különböző helyen]
- 142 : 10 a Nelson című
- 144 : 12 Illy nevű brigád nem volt...
-
- 132 : 16 *reggelen a fődözetre felszállingóztak.* (NK: reggelen a fődözetre folszállingóztak)
- 19 [az „Azokból a gesztikulációkból...” kezdetű mondat az NK új bekezdést nyit]
- 133 : 11 *helytelennek találák: hogy* (NK: helytelennek találták, hogy)
- 134 : 16 *feküdt összesugorodva, fejét* (NK: feküdt, összesugorodva, fejét)
- 23 *Félig kapitányához, félig* (NK: Félig a kapitányhoz, félig)
- 30 *ne legyen-e akkor* (NK: ne legyen-e akkor)
- 135 : 6 *orrát mindenüvé odaüsse* (NK: orrát mindenüvé odaüsse)
- 24 [az „Először csak a hölgyek” kezdetű mondat új bekezdés indul az NK-ban]
- 34 *saját kezével nyújtá* (NK: saját kezével nyújtá)
- 136 : 12 *fordult a dandyhez. „Úgy* (NK: fordult a dandyhoz: — Úgy)
- 137 : 5 [a „Mindenki stúdiummal látszott...” kezdetű mondat új ismét új bekezdés van az NK-ban]
- 28 *a karzat mellé, hátat fordított* (BN: a karzattal mellé [sh.], hátat fordított)
- 138 : 29 *piros csíkos üngben, gonosz* (NK: piros csíkos ingben, gonosz)
- 139 : 2 [a „Horgonyt kelle vetni.” mondat az NK új bekezdésé teszi]
- 7 *szalonkák sírva-ríva csapongtak* (NK: „szalonkák sírva-ríva csapongtak)
- 140 : 2 *ide-oda letelepedve, s hallgatá* (NK: ide-oda letelepedve hallgatá)
- 12 [a „Magukra voltak hagyatva.”, majd a „Testvérek voltak.” mondat az NK új bekezdésekké emeli ki]
- 141 : 6 *legkisebb erőtetés nélkül* (NK: legkisebb erőltetés nélkül)
- 13 [az NK-ban „A leányt Xenianak hitták.” mondat új bekezdést képez]

- 30–32 [a „Nem kívánt Istentől...”, majd a „Lefesté előttük...” kezdetű mondatok az NK-ban mind új bekezdést nyitnak]
- 142 : 5 *szokatlan örömeiket ígér* (NK: szokatlan örömeiket ígér)
 11 *a Boszporuszban horgonyoz* (NK: a Bosporuson horgonyoz)
 13 [az „És a kétszáz között...” kezdetű mondatnál megint új bekezdés indul az NK-ban]
 17 *megszabadult tőlök, s* (NK: megszabadult tőlük, s)
 29 *társaik közül senki* (NK: társaik közül senki)
 30 [az „Ott leültek...” kezdetű mondatnál ismét új bekezdés következik]
- 143 : 10 *közel leszél mindég.* (NK: közel leszél mindig.)
 25 [a „De a leány...” kezdetű mondat az NK-ban megint új bekezdést alkot]
 32 [az „Egy dombtetőről meglátszott” kezdetű mondatnál ismét csak új bekezdés nyílik az NK-ban]
- 144 : 12 *és egyáltalában egy* (NK: és egyáltalában egy)
 33 [az „Inség, éjjeli hidegek...” kezdetű mondatból ismét külön bekezdést hoz létre az NK]
- 145 : 11 *ugyanez a helyzet az „Azonban ekkor...” kezdetű mondatnál, sőt az*
 14 *„Ez mindig azon...” indításával is, akárcsak*
 21 *a „Jött vele...” kezdetűvel]*
 28 *elszállítom szüleimhez.* (NK: elszállítom szülőimhez.)

Tárgyi és nyelvi magyarázatok

- 132 : 15 *Orsova* — Duna-parti város ma Románia, korábban Magyarország területén
 20 *corduroy* — kordbársony
 20 *mackintosh* — vízhatlan esőköpeny
 27 *guttapercha* — kaucsuk
- 133 : 9 *seigneur* — nagyrúr
 13 *passageur* — utas, utazó
 18 *petit maître* — a kis úr
 24 *politiaellenes* — rendőrellenes
 26 *lyon* — lion: aranyifjú
 31 *chevalier* — lovag
- 134 : 14 *elkallott* — elviselt
- 135 : 2 *speech* — beszéd
 4 *blúz* — itt: zubbony, egyszerű ing

EMLÉKSOROK

K: OSZK Kézirattára Fol. Hung. 3412

[Cím nélkül]

A Kézirattár Vladár Ervintől vétel útján szerezte be a kéziratot 1975-ben.

M: I. Jókai Mór, ismeretlen cím

Valószínűleg: Napló 1848/49-ből

[Elkobozták és bezúzták]

Heckenast G. kiadása, mintegy 15 nyomdai ív

Fennmaradt belőle két ív, a 3—4; a 48—96 közötti lapok.

Az OSZK Kézirattára tulajdona Analekta 11348-as számon.

II. Jókai Mór, Emléksorok. Napló 1848—49-ből

Magvető Könyvkiadó

Budapest [1980.]

„Tények és tanúk” sorozat

215 lap, utószóval, szövegmagyarázatokkal és jegyzetekkel

Sajtó alá rendezte: Nemeskéri Erika

Idegen nyelvű fordítása eddig nem készült.

A kézirat külső adatai: a sárgásfehér lapok 29×23 cm-esek. (A *Szenttamási György* első változatának kézírata ugyanilyen alakú.) A kéziratköteg 63 fóliából áll.

OSZK Kézirattári számát már korábban jeleztük. Csaknem valamennyi lap mindkét oldala tartalmaz szöveget, bár nem egyöntetűen végigírva, sőt számozott üres lap is akad. A valóságos kéziratoldalak száma együttvéve: 126. — Az első egység az 5-től 84-ig tartó számokat viseli: az első négy oldal — tehát két lap — hiányzik. Csupán találgatjuk, mi lehetett rajta, de az 5. oldalon levő szöveg egy induló írásmű minden ismervét magán viseli: nincs rajta fejezetszámolás (az utána következő kettőn sincs, majd a negyediket számozza Jókai, azt is utólag, ceruzával, de IV-nek) és hangütése is egy munka kezdetére vall. — Ebben az első traktusban a következő kétséges pontok találhatók: a 32. után a 35. oldal következik, majd az üres 36. oldal után a 39. Itt azért

hiányt nem tudott megállapítani a kéziratban, ugyanis az éppen idevágó nyomtatott szövegből ellenőrizhetjük: ott is az van, ami itt. Ehhez a helyzethez hipotézisépítményt ki-ki emelhet magának.

A kéziratköteg közepét egy 1—25 közötti hiánytalan rész képezi (a XXIII-tól a XXVI. fejezetig), a befejező harmadik egységnek 1-től 11-ig a lapjai, nem az oldalai vannak megszámozva. Ahogy az első három fejezet jelölése hiányzik, számozatlan marad az utolsó kettő (a XXIX. és XXX.) is. — Minden fejezet szövege elé végig — más tintával — utólag tartalmi összefoglalókat írt a szerző: többnyire igen részletezőket, néhol csak átfogókat, a fejezet mondanivalójának megfelelően.

A keletkezéstörténetben említjük, hogy van ennek a kéziratnak egy kötetkiadása is: Heckenast Gusztáv műhelye készítette el, de a cenzúra beavatkozására megsemmisült. Két nyomdai ív — valamilyen csalafinta ügyeskedés következtében — mégis megmentődött belőle, s most ez is a kezünkben van. Volt ugyan már eddig is, sőt olvashatta rajta mindenki a kézírásos tájékoztatást. A kutatók bizonyára hittek is Szilágyi Sándor véleményének (nálá jobban senki sem ismerte az ötvenes évek Jókaiját); de a töredékkal nem volt mit kezdeni. Igaz: a cím hiányzott a tájékoztatásból, de hát a kézirat is címtelen (ahogy most már látjuk) — nagyon könnyen elképzelhető, hogy senki sem tudott a címről a számbajöhető közül. Révainé a legkevésbé, bár az is elképzelhető, hogy az ő számára Jókai „confiskált mű”-ve egyértelmű volt, vagy azt képzelte, mások számára majd az lesz. —

A két ív három és fél évtizedes útjáról sem ismeretes semmi részlet — a legvégét kivéve, amikor az OSZK Kézirattárába került. Miként vándorolt Heckenastéktól Aignerhez, utóbbi milyen alkalmából „ajándékozta” Révaiéknak? De a tényből már nyilvánvaló, hogy Aigner számára a két ív értéket képviselt. Volt esetleg több is neki? Lehetett-e a szerzőnek is — mondjuk — teljes példánya könyvéből? — Hagyatékában eddig nem akadtak nyomára. Holott — láttuk a nyomait — hosszú évtizedeken át az egyszer megírt szöveget az író buzgón használta. Mert ha a szövegezés egyezik — az nem lehet az emlékezet csodája.

Ez tehát a magyarázata annak, hogy jelenlegi kiadásunkban a Heckenast nyomtatta kötetet első kiadásnak minősítem.

Keletkezése (források, minták)

A Jókai-autográf nem éppen ritkaság világunkban. Jónéhány kerülhetne közgyűjteményeink birtokába, ha az anyagi eszközök bővebben

csörgedeznének, meg a boldog tulajdonosok könnyebb szívvel válnának meg magángyűjteményük kincseitől.

A tárgyalat munka esetében alig remélhető szerencse érte az OSZK Kézirattárát. “

Az a Jókai-írás, amelyet a *Megjelent műveim jegyzéke* nemes egyszerűséggel *Emléksorok*nak címez, s szerzője odabiggyeszti mellé, hogy „nem jelent meg”, de életműve számos helyén sokszor tesz róla említést, a legkésőbb birtokunkba jutott kéziratok egyike: 1975 óta őrzi az OSZK Kézirattára Fol. Hung. 3412-es raktári számon. A kézirat címzetlen, alapos a gyanúnk, hogy nem is hiánytalan. Tehát hitelesen csak *Emléksorok* címen említhetjük.

Foglaljunk össze mindent, amit fontos tudni erről a műről. Első modern publikálója, Nemeskéri Erika gondosan körüljárta a kéziratot, sajtó alá rendezte a Magvető Könyvkiadó „Tények és tanúk” című sorozatában, a provenienciájával kapcsolatos tényeket a legfontosabb következtetésekkel együtt rögzítette az OSZK 1976–77-es *Évkönyvében Egy kiadatlan Jókai-kézirat* címen (i. m. 165–81.) Ennek a rendkívül gondos, minden tudományos igényt kielégítő tanulmánynak és a szövegkiadás (Jókai Mór: *Emléksorok. Napló 1848–49-ből*, Bp. [1980.]) utószavának (216–34.) nyomán foglalom össze az elengedhetetlen tudnivalókat.

A kézirat hazatérésének útja kalandos, bizonyos pontokon az azonosítás is nehéz. Csak a kétségtelen tényeket rögzítem.

Nagy Péter irodalomtörténész valamelyes közvetítésével Vladár Ervin Caracából kapcsolatba lépett az OSZK-val 1974 decemberében. Ilyenformán 1975-ben a Kézirattár birtokába került hat Jókai-kézirat. Közülük csak egy teljes (az *Erdély aranykora*), a többi öt töredék. Kiadatlan csupán kéziratunk: az *Emléksorok*.

A kéziratok ma már nehezen tisztázható módon, legvalószínűbben Kazinczy Gábor útján kerülhettek, az 1850-es évek folyamán a Vladár család, személy szerint Vladár Józsefné Lónyai Karolina — a családi hagyomány olykor Saroltának is emlegeti — tulajdonába, akivel Kazinczy Gábor élete végéig baráti kapcsolatot tartott fenn. Az ő unokája az eladást lebonyolító Vladár Ervin. A hölgy tulajdonjoga megtámadhatatlan tény: ezt az unoka egy 1981-ben utólagosan elküldött hagyatéki nyilatkozat másolatával igazolta. A nyilatkozó Kazinczy Gábornak a fia. Aránylagos rövidege és teljes újdonsága miatt közölhetem a bizonyítékot:

„Alulírott mint néhai Kazinczy Gábor örököse kinyilatkoztatom, hogy Atyám összes irodalmi hagyatéka, névleg a Bánfalván létező könyvtár és iratok, valamint Aigner Lajos Budapesti könyvtár urnak

letett könyvek és iratok fölötti tulajdon jogokat Vladár Lónyay Sarolta
urnó ő nagyságára átruházom.

Kelt Bánfalva 1876. Julius 25-én
Kazinczy Arthur”

(Xerox-másolat, az OSZK Kézirattárában V 25/10/1981. számon; az
eredeti Caracasban a Vladár család tulajdonában.)

A család gondot viselt a kéziratokra, ereklyeként kezelte őket, majd az
1930-as évek végén magával vitte Svájcba, utóbb Venezuelába. Az
autográfok 1975-ben innen kerültek vissza vétel útján legnagyobb
nemzeti könyvtárunk tulajdonába Vladár Ervin, a caracasi Magyar Ház
egykori elnöke jóvoltából.

A Jókai-kutatás több forrás egybevágo adataiból úgyszólván kezdet-
től fogva tudott a műről, csak éppen senki sem találkozott eddig vele.

Jókai maga életművének legalább öt helyén ad róla számot közvetle-
nül.

1. Legkorábbi a szerző édesanyjához címzett 1851. április 14-i
keltezésű levele:

„A mult hetekben a polizia megtiltotta ezentúl forradalmi tárgyakra
írnom, a mikről már különben sem irtam October óta, hanem azért két
kötetnyi hasonló tárgyú művemet »Sirkövek« czim alatt, a mi régebben
be volt nyujtva, ugyanakkor megengedték kiadatni. Most egy „Emlék-
sorok 1848—1849ből” czimú munkám van vizsgálat alatt. Ezzel már
nem tudom mi fog történni?...” (JKK Levelezés I. 99.)

Ehhez írja jegyzetül a sajtó alá rendező Kulcsár Adorján az 1971-es
kiadású kötetben: „Sirkövek — Emléksorok 1848—1849-ből — ilyen
című munkáit ez idő szerint nem ismerjük”, de a megfogalmazásból is
nyilvánvaló, hogy csupán adatolni nem tudja a sajtó alá rendező.

2. A második tiszta adat a már említett *Megjelent műveim jegyzéké-*
nek 47. tétele, azzal az utólagos megjegyzéssel, hogy „nem jelent meg”,
legvalószínűbben az 50-es évek végéről.

3. Nagyjából ezzel egyidős, vagy legfeljebb valamivel korábbi az első
átütő sikerű regény, az *Egy magyar nábob*. Ennek NK-kiadása számára
írta meg Jókai 1893-ban a mű keletkezéstörténetét, A „*Magyar nábob*”
megköltsége c. utószót. Benne ezek a sorok szólnak 1848-as pályaképéről:
„[...]Jegyszer csak azt mondta az államhatalom, hogy »hands off«!
magyarul »kacsi«! s azzal a kiadóm tizenöt ív kész munkámat, ami a
48/9-es időkről szól, szépen betapostatta papírmásénak; Sajó barátom
letűnt a láthatárról, s az én fantáziám is kivándorolt[...] nagyon távoli
helyekre, mindenesetre hazáján kívülre.” (Vö.: JKK 6. k. 259.)

4. Az NK összefoglaló, 100. kötetének utószavában sem hagyja
említetlenül szerzőnk ezt a mindig sajtó fájdalmat okozó munkáját:

„Kötetet tesznek ki a 48/49-iki naplóm ívei, melyek hajdan elkoboztat-
tak, s melyeket újból megírni nem kívánok.” (*Utószó összes költői
műveim gyűjteményéhez*: i. m. 232.)

5. 1899-ben vetette papírra Jókai talán legrészletesebb és legrendsze-
rettebb önéletrajzi adaléksorát a 48/49-es időkről *Emlékek a szabad-
ságharcból* címmel. (Ez a soha nem feledhető események félszázados
évfordulója!) Ennek anyaga üt leginkább az akkor már ötvenéves
Emléksorok eseményfonalára, s ez lett a nyitófejezete a szerző *Az én
életem regénye* c. kötetének, amelyet a HhM V. köteteként bocsátott
közre a Révai részvénytársaság 1912-ben (i. m. 3—137.). — Az emlékek
között szó van arról is, hogyan mondott le hősünk a Sürgöny (igazában
a „Közlöny”) lapvezérségéről, kissé elhamarkodottan. Az elbeszéléket
ez a mondat zárja le:

„Mint a mesebeli juhászlegénynek, nekem is három napból állt az
esztendőm.”

S ehhez a mondathoz fűzi Jókai a következő ötsoros jegyzetet:

„Azt kérdezhetné valaki, hogy miért nem irtam én meg ezeket a
dolgotok elébb? Hiszen megirtam én az emlékeimet még 1851-ben; ki is
nyomatott belőlük Heckenast tizenöt ivet, de Protzman úr lefoglaltatta
az egészet s betapostatta papirmachének. Gyermejkjátékokat öntöttek
belőle.

J. M.”

(I. m. 37.)

A FAIM különböző helyei csak áttételes, közvetett utalásokat
tartalmaznak az *Emléksorokra* vonatkozólag.

De hiába: bezúzatni se lehet eléggé óvatos módon! Nemeskéri Erika
az OSZK Kézirattárának egyik vegyes Jókai-gyűjteményében bukkant
rá egy nyomtatványtöredékre, mely a kézirat szövegének 48 nyomtatott
oldalát tartalmazza (Analecta 11348). A Kézirattár a Révai Kiadó
örökösaitól vásárolta a töredéket, világos: mindaddig nem sikerült
azonosítani. Pedig mindjárt a kezdőoldalon ott virít a tintával írott
bejegyzés (valószínűleg Révai Mórné keze írásával): „Szilágyi Sándor
állítására szerint Jókai confiskált műve 1885. Aigner ajándoka.” De ez a
jegyzet is csak annak beszél, aki a „confiskált” művön ért valamit! — Ez
a nyolcadrészt alakú tördelt korrektúra, a 3. és 4. nyomdai ív, tartalmaz
négy teljes és két töredékes fejezetet. A maga helyén részleteiről
pontosan szólnak.

Visszatérve a kézira: ennyi tényanyag, idézet alapján sok mindenre
megpróbálhatunk fényt deríteni.

A kézirat töredék volta — számolni tudók előtt — aligha lehet
kétséges. Ha elfogadjuk azt a legalábbis sajátos elhatározást, hogy

valaki a szeptember óta folyó eseményekről, harcokról meg a maga elgondolásairól, élményeiről írni csak 1848 szilveszterén, a móri csatavesztés hírére ragad tollat — ami elvégre nem lehetetlen, hisz akkortól szándékszik a PFH szerkesztőjeként szolgálni a vágatató időt; azonkívül a hangütés a mű szerkezeti fogása is lehet, mivel csakugyan vissza-visszatekint korábbi eseményekre, összefüggésekre is —, a trónfosztással való lezárás ugyanúgy elgondolkodtató. Miért éppen ezt a három és fél hónapot akarja kiemelni a legalább tizenegy hónapig folyó szakadatlan, többnyire véres küzdelmekből?

De a mindennél árulkodóbb adat a Heckenast 15 nyomdai íve, amely még ráadásul maga is csak *részlet!* Jókai azt írja —: „ki is nyomtatott *belőlük* Heckenast 15 ívet” (kiemelés tőlem). A mi kezünkben levő kézirat az egykori nyomdász íveiben számítva mintegy 8 ív: tehát a sajtó alá adott kézirat majdnem még ennyi volt. — S azt sem téveszthetjük szem elől, hogy a „cs. kir. magyarországi és erdélyi [III.] hadseregparancsnokság rendőri osztálya” 1851 áprilisának elején egy ilyen című kötetet jegyzett be iktatókönyvébe: „Emléksorok Napló 1848—1849-ből, írta Sajó 1-ső kötet”. — További kötetek nyomtatásra biztos nem kerültek, de kéziratuk atól még és már lehetett. S ez annál valószínűbb, mivel bizonyítható, hogy már ez maga „Jókai valamennyi szabadságharcra való visszaemlékezésének összövege” (vö.: Nemeskéri, 229.), és az is kétségtelen, hogy egy ilyen, esetleg teljesebb, részletesebb emléksor-szöveg mindig rendelkezésére állhatott későbbi, a témára visszavisszatérő írásai, sőt feljegyzései, vázlatai, tervei érdekében is (vö.: uo. 230.).

Mindezzel nem akarom kétségbe vonni, hogy az *Emléksorok* kezünkben levő formája nem művészi egész. Töredék volta sem akadályá annak, hogy teljes esztétikai élményt nyújtson.

Ezzel szemben — ki nem zárva a fentebb bizonyítottak lehetőségét — Oltványi néhány ellentétes előjelű megfontolást pendít meg.

Jókai visszaemlékezései köztudomás szerint nem tekinthetők — kivált az efféle apró részleteket illetően — százszázalékos hitelűeknek. (Jó példa erre, hogy egy helyütt 1851-re teszi az *Emléksorok* megírását, noha maga a szöveg félreérthetetlenül tanúskodik az 1850-es keletkezési időpontról.) — A rendőrségi bejegyzésből pedig ellentétes értelmű következtetést is le lehet vonni: Jókai talán azért nyújtott be csupán egyetlen kötetnyi kéziratot a rendőrségre, mert mindössze ennyivel volt készen, s a második kötet írásához — nem akarva hiábavaló munka terhét magára venni — csak az első rész kiadásának engedélyezése esetén kívánt hozzáfogni. A tizenöt ívnyi terjedelem későbbi főlemlegése így esetleg azzal lenne magyarázható, hogy a tervbe vett munka

egésze valóban ennyire rügött volna, de az a körülmény, hogy a második rész ténylegesen nem készült el, utóbb kihullott az író emlékezetéből. — További ellenérvként utalnék annak valószínűségére, hogy amennyiben a második rész csakugyan megíródik, az elsőhöz hasonlóan annak kéziratát is Kazinczy Gábornak ajándékozta volna Jókai.

Ahhoz pedig nem is kell nagyon megerőltetnünk magunkat, hogy magyarázatát adjuk, miért éppen a jelzett három és fél hónapot emeli ki szerzőnk a szabadságharc tizenegy hónapos fegyveres küzdelmeiből. Ugyanis a 48/49-es időkből Jókai számára a debreceni lapszerkesztősködés három és fél hónapnyi időszaka volt az a periódus, amelyben — közelről bepillantva a politika mechanizmusába — a legértékesebb és legmaradandóbb tapasztalatokra tett szert, s bizonyos mértékben maga is belefolyhatott az események alakításába. Ilyen értelemben szól erről későbbi emlékezéseiben. A *Forradalom alatt írt művek* 1874-es előszava erőteljes formában állítja szembe az előző, „a schwechati napoktól a debreceni idény kezdetéig” terjedő, a maga szempontjából teljesen meddőnek minősített időszakot a keleti fővárosban töltött hónapokkal, amelyekről így ír: „A magyar kormány új székhelyén válságszerűen léptem érintkezésbe a haza sorsát intéző legkiválóbb kormányférfiakkal. Látköröm egyszerre kiszélesedett. Nagy embereket tanultam igen közelről megismerni, nagy események előkészítő gépezetébe betekinteni.” (Újra közölve CB II. 478—79.) Az *Emlékek a szabadságharcból* lapjain (ennek az írásnak nagyobbik hányada szintén a debreceni élményeket idézi föl) részletesen számol be róla, hogyan alakult át egész gondolkodásmódja és a politikai felfogása a Debrecenben megismert „okos emberek” — azaz a békepárti politikusok — hatására, akiknek köreiből Közlönybeli cikkeivel ő is jogot szerzett a megjelenésre (HhM 5. k. 31—33., 40—45.). Lapszerkesztői tevékenységének mérlegét pedig így vonja meg: „Az Esti Lapok szerény félüvecskéje történelmi faktorrá nőtt fel.” (Uo. 50.)

Merőben ellentétes módon ítéli meg viszont tevékenységének következő, a Pestre való visszaköltözéstől datálódó periódusát. Ekkori publicisztikájáról lesújtó véleményt nyilvánít, s magyarázatként arra hivatkozik, hogy látóköre az „okos emberekkel” Debrecenben fenntartott kapcsolatok megszakadása folytán beszűkült. Emiatt egyenesen illetéktelennek nyilvánítja magát arra, hogy memoárjainak ebben a részében ugyanolyan módon foglalkozzék az országos politika alakulásával, ahogyan az előző fejezetekben tette: „Zentúl most már emlékeimben csak a magam dolgával foglalkozom: az országos politikával

nem bajlódom. Honnan is venném a hozzávalót. Egy ötven év előtti magyar ujságíró mintaképe lehetett a tudatlanságnak. Nem terjedt a mi látóhatárunk tovább, mint a szerkesztőség ablakából az átellenes ház sarkáig, a mire a kormány plakátjai voltak felragasztva. Szamarak voltak mind. Én két lapot is szerkesztettem, hát dupla számár voltam. A miket én akkor írtam és kinyomtattam, azokat most elolvasnom: felér egy purgatóriummal.” (Uő. 113—14.) A trónfosztástól Világosig terjedő korszak fejleményei közül Jókai számára csak Pest bombázása és az összeomlást megelőző, Aradon átélt néhány nap (ekkor ismét érintkezésbe került a kormányzat vezetőivel) jelentett igazán emlékezetes élményt. Így az *Emléksorok* esetleges második kötetét — szemben az elsővel — legfeljebb túlnyomóan másodkézből származó, utólagos értesülésekre támaszkodva írhatta (volna) meg. (Vö. Oltványi 159—61.)

Azt elég valószínűnek vehetjük, hogy az *Emléksoroknak* több kézírata volt. Csekélyebb bizonyító erejű megfontolások mellőzésével hivatkozunk csupán arra, hogy aki összehasonlítja a kézíratos és a kinyomtatott szöveget, azonnal megállapíthatja, hogy ez utóbbi olyan eltéréseket mutat, amelyek leírt forma nélkül el nem képzelhetők. Ha ezek csak rövidülések, ítéletenyhülések, hangsúlymódosulások formájában mutatkoznának benne, akkor esetleg gondolhatnánk sietős, rögtönzött átalakításra (nyoma ennek is maradt volna!), de a nyomtatott alakban jelentősebb módosítások, hosszú szövegrésznyi *betoldások* találhatók — amint a szövegváltozatokból ellenőrizhető —: ezeket Heckenast önállóan, minden szerzői alap nélkül nem végezhetette el. Ő tehát feltehetően külön kéziratból dolgozhatott.

Ellene mondani ennek is lehet. Felhozhatni, hogy ez a körülmény önmagában még nem valószínűsíti egy második Kézirat létezését — inkább arra vall, hogy a fennmaradt korrektúrapéldány a szedésnek nem az első, hanem legalábbis a második levonata lehetett, amelyen a nyomda már végrehajtotta Jókai korábbi, tartalmi megfontolásoktól motivált módosításait. (Erre mutatna az is, hogy a T lapjain szerzői javítások egyáltalán nem találhatók.) Egy feltételezett második Kéziratban (ill. az ezen alapuló levonatban) az elsőhöz képest óhatatlanul egy sor apróbb eltérésnek kellene mutatkoznia. (Vö. Oltványi 161—62.)

Feltűnő viszont, hogy a T-ből hiányzó szövegrészek jelentős hányadát Jókai nyilvánvalóan utólag toldotta be a kéziratba. Ez arra enged következtetni, hogy ezúttal — szokásával ellentétben — a nyomdába adással még nem tekintette befejezettnek a kézíraton végzett munkáját, hanem a nyomdából visszakapott kézíraton is tovább dolgozott. A mű megírásának és a rendőrhatalósághoz való benyújtásának idejét csaknem fél éves intervallum választja el egymástól. A halogatás talán a sajtóvi-

szonyok 1850 őszén bekövetkezett nagyfokú rosszabbodásával magyarázható. Szerző és kiadó esetleg azt remélték, hogy ez a szigorodás csupán átmeneti jelenségnek bizonyul, amely nemskára ismét toleránsabb gyakorlatnak adja át a helyét. Ebben az összefüggésben utalhatunk Csengery Antalnak apjának intézett, 1850. december 26-i levelére, amelyben elmondja, hogy *Magyar szónokok és státusférfiak* c. kiadványa már egy hónapja kikerült a nyomdából, majd így folytatja: „Nem tudom, miért nem adja ki Heckenast? Talán jobb körülményeket vár? A közelebbi három hónap különösen rossz volt irodalmunkra. Még »Abafi«-t is betiltották, Jósikának ezen régi regényét, melyet azután sok utánjárásra lehetett csak kiadnia Heckenastnak.” (Csengery Antal *Hátrahagyott iratai és feljegyzései*. Bp. 1928. 427.) — Ezeket a hónapokat Jókai arra használhatta fel, hogy elolvastassa kéziratát egy-két — a tárgykörben kompetensnek tekintett — ismerőssel, majd pedig észrevételeik alapján itt-ott módosítson a szövegen. — Szinte bizonyos, hogy egy ilyen levonati példány az 1850-es években és az 1860-as évek elején még Jókai birtokában volt, s ez szolgálhatott későbbi publikációi alapjául (vö. Oltványi 162—63.).

Részben kiinduló tényanyagunkból kíséreljük meg az *Emléksorok* keletkezési időpontját megállapítani.

1. Legalábbis a *külső*, a kéziraton kívül eső adatok tekintetében.

1. A szerző édesanyjához szóló levelének (1851. április 14.) szövegéből nyilvánvaló, hogy a nyomdába adott szöveg (legalább nagy része) 1850 októbere előtt vagy legkésőbb addig elkészült.

2. Az *Emlékek a szabadságharcból* idézett jegyzete — emlékezünk! — arról vallott: „Hiszen megirtam én az emlékeimet még *1851-ben*” [kiemelés tőlem], de ez minden bizonnyal időpont tekintetében a kötetkiadásra, a körülötte lefolyt bonyodalmakkal kapcsolatos, ahogyan az idézett megjegyzés is ennek említésével folytatódik.

3. A kefelevonat — mint tapasztaltuk — szintén 1851-es évszámot visel, de megint közismert, hogy ugyanezzel a kiadási esztendővel jelent meg az *Egy bujdosó naplója* is: 1850 októberének végén. Az évszám tehát már akkor is szolgálhatott eladási érdekeket is.

4. Most próbáljunk meg Jókai ekkori időbeosztásával számolni — működésének kellő ismeretében. Nehezíti dolgunkat az a bizonytalanság, amelyet már novellái kronologizálása közben is éreztünk jó néhány esetben: a kötetek nyomdai átfutási idejét csak hozzávetéssel közelíthetjük meg. — De józanul eszmélkedve:

a) 1850 júniusáig írónk a *Forradalmi és csataképek 1848- és 1849-ből* c. kötete megírásával, összeállításával, előkészítésével van elfoglalva;

b) úgy szeptember elejéig végez az *Egy bujdosó naplója* kéziratával;

c) és — részben egyéb kisebb alkotások, főleg novellák tető alá hozása mellett — ekkor, a kora őszi hónapoktól nyílik lehetősége három lélegzetre (ennyiszor kezdődik újra a kéziratoldalak lapszámozása!) sajtó alá készíteni ezt a munkáját. Még apró korábbi kezdemények is nehezen engedhetők meg, mert a „szorító” írnivalók minden eddigi idejét, energiáját lefoglalták. De az őszy folyamán a láncolatossá válásban küszködő Szilágyi-lapok rendre megszűnnek. Húzódik az ügy egészen december elejéig, a PR csaknem minden heti számában van valami Jókai, változó álneveken, ritkán a valódin is. Ekkor adódhatott leginkább lehetősége a szerzőnek, hogy erre a munkájára — amely valószínűleg már korábbi tervei közt szerepelt — időt szentelhesen. Folytatásához is hozzákezdhetett (írásbeli bizonyítékaink itt hiányoznak), a munka akár 51-re is áthúzódhatott — az idő éppen aligha gátolta —, bár egy 1850. októberi közlése regény. Ez (*Egy elátkozott család*) a kapkodó tanácstalanságra is rávall Jókai körül.

II. Miről vall viszont maga a szöveg: melyek *belső* adataink a mű keletkezésére nézve? A több kielemezhetőből említsünk meg néhányat!

1. A kormány Debrecenbe költözésével kapcsolatban írja a III. fejezet: „S úgy hisszük: hogy 1850-ben bátran érdemeül róhatjuk fel a tisztelt férfiúnak: hogy e készletek legnagyobb része csakugyan itt is maradt s a császári fővezér kezébe jutott.” (Az egyik igazságtalan szúrás Madarász Lászlón, de nem az egyetlen.)

2. A forradalmi hadsereg kialakulásának részletei közt (XV. fejezet) Lenkeyről elbeszéli az *Emléksorok* az esküvő jelenetét, amelynek során azzal kap lóra az akkori százados, hogy a teljes készenlétben álló menyasszonyától így kér elnézést: „Csak egy pillanatra!” „[...] azóta két év folyott le már, és a vőlegény elméjétől megfosztottan ül az örültek házában, búsan ismételve e szavakat magában[.]” — Mint közismert: a Lenkey-század huszáros hazavágtatása 1848 koraőszen esett meg.

3. Ugyanebben a fejezetben utaljunk egy másik mondatra is: „Ezek voltak a magyar hadsereg alkatrészei mult évi Martiusban.” — Nincs mit magyarázni rajta, hogy ez 1849 márciusa.

Ez a néhány és a még sok idézhető hely mindenkit meggyőz, hogy Jókai 1850-ben róttá ezeket az *Emléksorok*ba.

Mivel első nekibuzdulásra nem sikerült nyilvánosságra segítenie az *Emléksorok*at, a szerző soha többé nem próbálkozott vele. Megtartotta vagy egyik kéziratát, vagy egyik nyomtatott levonatát — esetleg mindkettőt — magának. Bizonyára: emlékezetfrissítőül. Írói tervei kivitelezéséhez már eddig is használta, utóbb is sokszor vissza-visszakanyarodott ide: afféle szerzői támpéldányul — úgy gondolhatta — jóskán felhasználható lesz az még. Avval bizonyára maga is tisztában

volt az első megmozdulásoktól kezdve — közhely ez a Jókai-irodalomban —, hogy a forradalom és szabadságharc ideje — saját maga mindinkább csak az utóbbit használja egyedül, a forradalmat nemigen emlegeti — életének legdöntőbb élményévé, szemléletének, gondolkodásának legmeghatározóbb tényezőjévé válik. Megegyezően különben a többi 48/49-et átélő alkotótársával. Emlékező sorainak szövegezése idején minden bizonnyal szemközelen voltak újságainak, talán még folyóiratának példányai is, nem titkolta idegen naplók, feljegyzések használatát sem munkájának pontosabbá, hitelesebbé tétele érdekében. — Az ötvenes évek elején csak magában érlelte a témát, fennhangon török, erdélyi, de lehetőleg óceániai, majd római kori történeteket írt, magyar szereplőkkel legfeljebb obi-ugor koriakat — amint erről is megemlékezett rögtön, amint lehetett (vö.: JKK 6. k. 260.). De az évtized közepétől már a reformkort felidéző regényeiben (*A régi jó táblabírák*, *Egy magyar nábob*, *Kárpáthy Zoltán*, *Eppur si muove*), majd a hatvanas években szabadságharcos hasonmásaiban (a *Politikai divatok*, *A köszívű ember fiai* szereplői) jelenítette meg elgondolásait, utána pedig egész életében ezekből az élményekből táplálkozott (FAIM, *A tengerszemű hölgy* és a sokféle emlékirat, életírás, önéletrajz): láthatólag nem is akart, nem is tudott tőlük elszakadni soha.

Pedig itt csupán regényeiben és nagyobb méretű írásaiban vettük számba hevenyészetten ezt az élményforrást. Azt, hogy mennyire foglalkoztatta Jókait ez az anyag az *Emléksorok* írásának lezárása után is, amelyet — sebtében az események közvetlen közelében, egészen frissiben rögzített (semmiképpen sem mindent), mutatják azok a feljegyzések, témavázlatok, cikktervek, amelyekre nagyon változó időből való írásaiban rálapozhatunk.

Illő, hogy a kritikai kiadás legalább röviden utaljon ezekre a visszhangokra. Megjegyezni való, hogy ezek a témaegyezések, amelyek részben úti élmények útján gyűltek össze, részben rendszeres anyaggyűjtésekből eredtek, többnyire konkrét szükségletet elégítettek ki szerzőnknél: leginkább az általa szerkesztett sajtótermékekbe tartálékoltá őket. Innen a gyakori emlékeztető jelleg. Időnkint azért a konkrét művet is megjelöli cím szerint, amelyhez a feljegyzések tartoznak. (Még az is hozzátartozik az igazsághoz, hogy a legfontosabbakra ezek közül — és milyen könnyedséggel! — már utalt jegyzeteiben a *Feljegyzések* kötetének két összeállítója: Péter Zoltán és Péterffy László.)

Könnyű észrevenni, hogy a felsorolás tagjai időben meglehetősen távol esnek az alapul vett *Emléksoroktól*. Arra, hogy az 50-es években mennyire kerüli szerzőnk a 48/49-es idők eseményeivel való bárminemű érintkezést, jellemző példa a *Kárpáthy Zoltán*. A regény mesészövé-

sének egy sor erőszakolt, a hős életkorával nehezen összeegyeztethető mozzanata kétségkívül annak a törekvésnek tudható be, hogy a cselekmény semmiképp se nyúljon bele a forradalom periódusába, hanem még a kritikus 1848-as időpont előtt véget érjen. — Petőfitől is csak a költő forradalmi szerepére, sőt halála körülményeire se utalva mer írni az 1856-os VU-ba (újraközölve: CB IV. 192—94.). Az már az évtized legvégén következik be, hogy ugyanott a *More patrio* útirajza merészel mukkanni, burkolt utalásokkal, minden téren a legelőzékenyebb békülékenységet hangsúlyozva — a forradalom erdélyi fejleményeire, közben is egyfolytában azt bizonygatva: mennyire más 58, mint 48 volt! (Vö. CB V. 156—58.)

A politikai viszonyok fordulatát és vele a sajtó szabadabb mozgásának lehetőségét közismerten az 1860-as októberi diploma hozta meg. Jókai már egy héttel a diploma kibocsátása után egyértelműen az 1848-as alapra való visszatérés mellett foglal állást Az Ústökös október 27-i számában közölt humoros cikkében (CB V. 415—16.). Hasonló értelemben nyilatkozott egy ekkori beszédében is (CB VI. 5.). Az új helyzetben már nem érezhette célszerűnek egy olyan kifejezetten deheroizáló szellemű munka közreadását, amilyen az *Emléksorok* (vö.: Fekete Sándor megállapításait az *Irodalom* részben). Jókai ugyan — mint az eddigiek folyamán is láttuk már — később sem tagadta meg 1849-es békepártiságát, egyes személyekről, eseményekről formált ítélete sem változott lényegesen, de az *Emléksorok* lapjairól kibontakozó kép egésze, a hangsúlyok és arányok eloszlása olyan erősen a keletkezés időpontjának csalódottságtól és székszisztól áthatott atmoszférájára vallott, hogy az 1848 kultuszának ápolását fontos feladatának tekintő író nem kívánt ezzel a művével jelentkezni. (Némi analógiát mutat ezzel az *Egy bujdosó naplója* c. munkájának helyzete: ennek a ciklusnak egyes darabjait továbbra is vállalja, de mint kötetet, eredeti formájában csak sokkal később jelenteti meg.)

A hatvanas évektől egyszerre több lap szerkesztője lévén, ezeket írásaival táplálni volt köteles; a már említett levonat(ok) szolgált(ak) alapul Az Ústökös 1861 évi korai számaiban közzétett *Visszaemlékezések 1849-re* c. publikációja létrejöttéhez.

A sorozat anyagának tüzetesebb szemügyre vétele értékes tanulságokkal járul ismereteinkhez az *Emléksorok* kivételes utóéletét illetően. A tíz évvel korábbi munkából közlésre kiemelt részletek megválasztásában határozott célzat érvényesül. A hat részre tagolódó anyag három utolsó darabja (*A sánta koldus*, *Az eldugott kéz*, *A kecskeméti fiúk*) egy-egy apró epizódon keresztül érzékelteti a szabadságküzdelem heroizmusát. Ezeknek a részleteknek szövege betűről betűre megegye-

zik az *Emléksorok*belivel. — Az előző három fejezet esetében viszont az író sokat változtatott az eredeti megfogalmazáson. Az átalakítás technikája alighanem az lehetett, hogy az előtte fekvő levonat alapján új kéziratot készített, és azt küldte nyomdába. *A bölcs tanácsbírák* egy — az író által a megváltozott viszonyok közepette is — hasznosnak, sőt szükségesnek ítélt magatartásformát mutat be: a nehéz helyzetekből ügyes manőverezéssel kiutat találó furfangos taktikázást. Az átdolgozás indítéka itt inkább esztétikai szempont, a részletesebb és tempósabb előadásmód igénye lehetett, a lakonikusság majdnem teljes mellőzése. Bár az is világos, hogy egy ilyen szövegrész:

„X városban feküdt egy keményszívű osztrák tábornok (most már ez is szelidebb, mert meghalt)” (CB VI. 14.) — 1850-ben sehogysé lett volna elképzelhető egy kibocsátásra szánt írásban.

Az *Érdemrendek kiosztása Debrecenben* egyrészt — a szabadságharc politikai és katonai vezetői közötti ellentétek megjelenítése révén — a nemzeti egység fontosságára figyelmeztet, másrészt az események egyes szereplőit fenntartás nélkül dicsőítő, másokat pedig sommásan elmarasztaló beállítottság ellen emel szót. Néhány hét múlva, az *Életem legszomorúbb napjai* c. írásában Jókai tételesen is megfogalmazza álláspontját, amely szerint ki kell mondani: „1861-ben a magyar nemzetből a múltak miatt nincs vádlott, nincs elítélt, nincs hazaáruló!” (CB VI. 47.) Az *Emléksorok* és Az Üstökösbeli szöveg azonos módon írja le Kiss Ernőnek a ceremónia alkalmával tanúsított viselkedését, de az előbbibe beiktatott lábjegyzet, melyben az író helyreigazítja az ünnepség idején valójában betegen fekvő Kiss Ernőre vonatkozó állításait, az új formában nem szerepel. Ez a körülmény perdöntő bizonyítéknak látszik arra nézve, hogy a második változat szövegezésének alapjául nem az eredeti K szolgált, hanem egy olyan levonat, amely a szóban forgó (az író által a K-ba valószínűleg utólag beiktatott) lábjegyzetet nem tartalmazta.

A legérdekesebb tanulságok kétségkívül az *Egy vers története* c. darabjának az *Emléksorok* megfelelő szakaszával való összehasonlításából vonhatók le. Itt a legalkalmasabb talán a láttatásra úgyszólván szándékolt egy részlet új szövegét — teljes terjedelmében — idéznünk, hogy az egybevetés meggyőző ereje lefegyverzően hasson. Íme tehát Az Üstökösbeli forma:

„Egy vers története

Sokszor el volt már mondva, de nem lehet elégszer fölemlgetni, hogy az 1848-iki országgyűlési rendek azon határozata, mely által a jobbagyokat fölszabadították, képezi egyik legfényesebb lapját a magyar történetnek.

Növeli e lap fényét az, hogy egy tagadó szó, egy kétségeskedő ellenvetés nem vegyült a közegyetértés határozatába; egy általános »úgy legyen« örökíté meg az indítványt.

A magyar nemesi, úri, előkelő rend egy közöröm pillanatában fölládozó jogait, címeit, vagyonát: a miért azután azt a jutalmat nyerte, hogy ha megszűnt dicsekedni az *őseivel*, dicsekedhetik most méltán — a *fiával*.

Pedig bizony csak alig egy hajszálon mult, hogy e fényes lapján a magyar históriának, ha nem is *asteriscus*, de legalább *sajtóhiba* alakban egy kellemetlen folt nem támadott.

Volt ugyanis Pozsonyban egy kis töredék, igaz, hogy nagyon kicsiny, de még is épen elég arra, hogy a nemzeti egyetértés csorbáját képezhesse; melynek az egyenlőségi elv egész kiterjedésében nem nyerte meg föltétlen tetszését, s ennél fogva hajlandó volt az ellen valami gyöngye oppositiot megkísérteni.

Kik voltak ezek? azt ne keressük már; kigyógyultak azok mind, rájuk se lehetne ismerni többé.

Föllépésükből nem nagy veszedelem támadhatott volna ugyan, de mégis úgy állt volna az ott, mint az ó intézmények *vétója* a megifjodó Magyarország közohajtása előtt.

[...]Egy vers kezdett el ez időben kézről kézre járni; csak kéziratban volt meg, nyomtatásra soha nem került. Szerzőjének sokan Petőfit hitték, de ő nyilván nem fogadta azt el magáénak, s én nem hiszem, hogy ő írta, most is emlékszem több soraira e költeménynek: mind elég borzasztó arra nézve, hogy le ne írjam. A parasztokhoz szólt az és az urakat illette. Tultesz a marseillaise vértől csepegő strófáin. Egy égő bomba volt az, mely, nagy szerencse, hogy a vízbe esett, nem lóporos toronyba.

Ezzel a sorral kezdődik:

»Dicsőséges nagy urak! Hát hogy vagytok?«

Végződik pedig olyanforma indítvánnyal, mintha a kutyákat emberhussal kellene megvendégelni.

Az említett fractiócska gyűlhelyén épen azon reggel, melyen a nevezetes indítványnak kelle tétetni, mint legujabb ujdonságot olvasták ezt a költeményt s úgy látszott, hogy mindenki fázik utána; valaki Pestről hozta azt, azzal a hírrel, hogy ott már éneklük az utcán.

K. Miklós, derék szabadelvű hazánkfiától kérdezik a halvány arcu emberek, hogy igaz e a hír, miszerint a Rákoson negyven ezernyi pórhad van összegyűlve.

K. Miklós, ki jól ismerte ekkor a szavak horderejét, az előtti nap érkezvén Pestről, azt felelé:

— Bizonyosan nem tudom; — de biz ott *könnyen lehet* több is.

E remegés közben meglátják az ablakon át Széchenyit az utcán, s látva, hogy ő is odasiet, reményteljesen néznek eléje, kiről tudták, hogy véleményében semmi népgyűlés, semmi pamphlet meg nem ingatja, s ki a pesti forradalmat nagy tréfásan »paraplui-revolutionnak« szokta nevezni.

A lépcsőkön egygyel az *ultrák* közül találkozott a nemes gróf; ki öt hosszú veres tollas calabriai kalapját fél szemére nyomva, köszönté új divatu »adjon Istennel.«

— Ben jour, *citoyen* Széchenyi.

A gróf utána nézett a visszaköszönté:

— Bon soir, *citoyen Sansculotte*[...]

Ezzel ment nyugton a klubb tereme felé, felnyitá az ajtót, megállt a küszöbben s végig nézve a sápadt, kétkedő arcokon miknek minden gondolatját olvasták delejes szemei, sarcasticus mosolygással így köszönt be hozzájuk:

»— Dicsőséges nagy urak, hát hogy vagytok?«[...]

Tudta, hogy ez a *sor* cseng valamennyinek a fülében!

[...]Még az nap »egy szó ellenmondás nélkül« keresztül ment a táblákon a jobbágság felszabeditása iránti törvényjavaslat, minden záradék, minden mentalis reservata nélkül, a maga tiszta, naptól született szüzességében.

Hogy ez megtörtént, az ránk nézve nagy haszon; de hogy egy szó ellenvetés nélkül történt meg, az a dicsőség!

A nagy majoritás »amen« kiáltásának dicsőségét engedjük át az indítványt tevő szónoknak; de a minoritás hallgatása Széchenyi »jó reggelének« érdeme.”

(Újraközölve: CB VI. 16—18.)

A kritikai kiadás e kötetnek Kerényi Ferenc által írt jegyzeteiből legott értesülhetünk (i. m. 399—400.), hogy a leírt jelenet szerepel Jókainak *Az én kortársaim* c. írásában is (*Életemből* I., NK 96. k. 192.), »de jelentős eltérésekkel”. Csakugyan: ez a forma rövidít, átalakításával szelidít. Külön bekezdésben viszont kimondja: »A vers Petőfié.” (NK 97. k. 36.)

Amint a szövegből végigkísérhető, anyagbeli kapcsolat alig fedezhető fel a kettő között, magát a történelmi szituációt pedig éppenséggel ellentétes módon mutatják be. Az *Emléksorok*ban arról olvashatunk, hogy a magyarországi márciusi mozgalmak fő tendenciája: »a népnek földesurai alól felszabadítása, a polgári jogegyenlőség utáni törekvés” nagyobb ellenzésre talált »a magyar országgyűlés arisztokratikus frakciói közt, mint a bécsi kabinetben”, olyannyira, hogy egyenesen attól

lehetett tartani, hogy Pozsonyban a jobbágyfelszabadítást kimondó törvény „ha tárgyalás alá vétetik, el fog bukni, s akkor a felizgatott jobbágság elkeiseredett ellenévé leend saját honfiainak”. Ebben a helyzetben kezdtek Pozsonyban elterjedni a *Dicsőséges nagyurak...* kéziratos példányai, s a Széchenyi által is idézett vers hatására a törvényjavaslat „még e napon egy szó ellenmondás nélkül keresztülment, mégpedig minden mentális rezerváta, minden klauzula nélkül, még csak annyira sem is formulázott: hogy ki lehetett volna belőle igazodni”. Szemmel látható, hogy az utolsó mondat (akárcsak a fejezetet lezáró, Deák személyéhez kapcsolódó anekdota) a — lényegüket tekintve jogosultaknak minősített — márciusi törvények rögtönzött és a jogi szabotosság szempontjából nem kielégítő voltának fanyar bírálatát tartalmazza.

1861-ben Jókai már egészen másféle képet fest a nemesség 1848-as magatartásáról. Az 1861. január 5-i megyegyűlési beszédében leszögezi: „A magyar nemesség példátlan nagylelkűséggel terjeszté előjogait a kiváltságtalan osztályokra, kimondá, hogy nincs többé különbség hazafi és hazafi között, cimer vagy születés miatt.” (CB VI. 5—6.) Ugyanígy fogalmaz az *Egy vers történetében* is, s ezt a beállítást csak annyiban árnyalja, hogy szót ejt egy „elenyésző kisebbség”-ről, a majdnem közfelkiáltás „csorbájá”-ról. A *Dicsőséges nagyurak...* sorából kicsendülő fenyegetés azonban megrémítette és ellenállásának feladására készítette ezt a frakciót is. Az új verzió szerint tehát a vers által kiváltott hatás nem magának a jobbágyfelszabadító törvénynek a sorsát döntötte el, hanem csupán annak *egyhangú* elfogadását tette lehetővé. Itt már egyértelműen pozitív hangsúlyt nyer az a tény, hogy a javaslat „ellenmondás nélkül” stb. ment keresztül a két táblán; a törvények hiányosságairól többé nem esik szó.

A két értelmezés két, merőben különböző, más-más alternatívákat és lehetőségeket kínáló történelmi helyzet vetülete. 1850-ben a monarchia vezetésében a Windischgrätz képviselte konzervatív-arisztokratikus szárny végképp alulmaradt a Schwarzenberg—Bach-féle bürokratikus-centralista irányvonal képviselőivel folytatott harcban. Ez utóbbiak közül egyesek (a belügyminiszter is) igyekeztek — legalább a frazeológia szintjén — némi liberális-demokratikus színezetet adni a kormány tevékenységének. Nyilván ezt a konstellációt vette figyelembe az *Emléksorok* írója, amikor az 1848-as forradalmat (egyébként a maga korábbi, már 1849 elején megfogalmazott álláspontjával összhangban) mint olyan mozgalmat jellemezte, amelynek célja nem a birodalom felbomlasztása, hanem bizonyos — erős arisztokratikus oppozícióba ütköző — demokratikus követelések kivívása volt, hangsúlyozva

együttal, hogy ezek a követelések (még ha a rendkívüli helyzetben megszületett, a robbanásveszély elhárítása céljából sietve tető alá hozott márciusi törvények formulázása nem volt is kifogástalan) a bécsi kormányzat politikájával sem összeegyeztethetetlenek, amiről az is tanúskodik, hogy a társadalmi forradalom „kivívott eredményei a politikai forradalom eleste után is” fennmaradtak.

1861-re mindezek a megfontolások — természetesen — már rég értelmüket veszítették. A Bach-rendszer bukása után a magyar liberális nemesség újból magát tekintette a politikai vezető szerep várományosának. Hegemóniaigényét, illetve ennek elismertetését, az abszolútizmus-sal ugyancsak szembenálló más társadalmi rétegek maga mögött való felsorakoztatását nagy mértékben elősegítette egy olyan beállítás elterjesztése, amely szerint a nemesség minden kényszer nélkül, kizárólag saját nagylelkű elhatározásából adta meg a szabadságot jobbágyainak. Érthető, hogy a liberális nemesség politikai törekvéseivel ekkor magát teljesen azonosító Jókai is ezeknek a szempontoknak figyelembe vételével fogalmazta meg a tíz évvel korábban már megörökített történelmi epizód új változatát.

A következő évtizedekben az író elsősorban regényeiben ábrázolta 1848/49 eseményeit, s emellett néhány újságcikkben dolgozta föl a forradalmi időszak némely mozzanatát. A periódusnak személyes élményeit, a maga akkori szerepének a történelmi hitelesség igényével való — ha teljességre nem is törekvő — felidézését csak két ízben vállalja.

1. Negyedszázaddal az *Emléksorok* írása után, 1874/75 folyamán, az ekkori pártfúzió előkészületeinek idején (ez a fejlemény bizonyos mértékű fordulatot jelentett Jókai politikai pályáján, s így ösztönzést adhatott a múltjával való újbóli szembenézésre is) készítette elő kiadásra a *Forradalom alatt írt művek* kötetét, s a gyűjtemény néhány darabjához hosszabb — a keletkezés körülményeit megvilágító — jegyzetet fűzött. Ezeket — magyarázatok kíséretében — újra lenyomtatja a CB III. 654—57., 676—82., 698—99., 735—36., 790., 938—39., 955—56.

2. Jóval átfogóbb jellegű az újabb negyedszázad múltán, már a pálya vége felé, 1899-ben megszületett utolsó számvetés: az *Emlékek a szabadságharczból*.

Egyetlen olyan esemény van, amelyet a szerző mindhárom emlékezésében megörökített (*Emléksorok...*; CB III. 676—78.; HhM V 33—36.), s amelynek kapcsán így lehetőség van a háromféle szövegezés összevetésére: a Kossuthal 1849 februárjában folytatott eszmecsere. A leglényegesebb kérdést: Kossuth politikai helyzetmegítélését és Jókai cikkeivel

szemben emelt kifogásait illetően a három változat egybevág, mindegyikben megtalálható Kossuth néhány jellegzetes — és az író emlékezetében nyilván mélyen bevésődött — szónokias fordulata is (az a kijelentés például, hogy a győzelem után vissza akar vonulni a politikai élettől); az apróbb részletek tekintetében azonban sok az eltérés.

Annak az okfejtésnek, amelyet az *Emléksorok* szerint „a békepártnak küldötte” (azaz Jókai) Kossuth elé terjesztett, nyomát sem leljük a későbbi variánsokban. Ez az érvelés, amely szerint az ellentábor ténylegesen nem a dinasztia érdekeiért harcol, a küzdelem valójában „a birodalom összes arisztokráciája” és demokráciája között folyik, a magyar politika irányítóinak pedig a dinasztíával való megegyezés érdekében meg kell szabadulniuk az „anarchikus pártok” befolyásától, mert ez esetben „a dinasztia is képes leend magát *oligarchikus pártfogótól* emancipálni”, még 1850-ben is rendelkezett bizonyos időszerűséggel, Jókai későbbi írásaiban viszont már nem találkozunk vele. Mindhárom változatban szó esik az udvarral való kapcsolat felvételére irányuló, gr. Festetich László nevéhez fűződő kísérletről. Csakhogy az *Emléksorok*ban Kossuth (a gróf megnevezése nélkül) mint fontos kezdeményezést említi ezt az akciót, míg a későbbi variánsokban mint teljesen komolytalan, eleve kudarcra ítélt vállalkozásról beszél róla.

Van azonban egy sokkal fontosabb eltérés is egyfelől az *Emléksorok*, másfelől a két későbbi visszaemlékezés között. Az előbbiben arról olvastunk, hogy a Közlöny programcikkét Jókai még megjelenése előtt bemutatta Kossuthnak, aki „a leendő szerkesztőség programját felkérte magához, meggyőződendő arról, vajon a program tételei saját elveivel kvadrálnak-e?” Éppen ennek tisztázása céljából fogadta kihallgatáson Jókait. Az emlékező — mielőtt rátérne a beszélgetés részleteinek, Kossuth ellenvetéseinek ismertetésére — leszögezi: „[...]az értekezés három hosszú órát tartott; az eredmény az lön: hogy Kossuth a programot *elfogadta*.” — A FAIM jegyzete másképpen mutatja be az események egymástánját. Eszerint a Közlöny 1849. február 9-i számában megjelent programcikk (ehhez kapcsolódik a szóban forgó jegyzet) az országgyűlésen heves vitát s a békepárt szóvivőjének minősített szerző elleni éles támadásokat váltott ki. Ez készítette Jókait arra, hogy kihallgatást kérjen Kossuthtól, s így került azután sor a kettőjük közt lezajlott eszmecserére (CB III. 676.). — Lényegében egybevág ezzel az *Emlékek a szabadságharczból* verziója is — mindenesetre azzal a különbséggel, hogy az itteni beállítás szerint Kossuth volt az, aki a parlamenti vita után magához rendelte az író kihallgatására (HhM V. 33.).

Ha arra az álláspontra helyezkedünk, hogy az *Emléksorok*beli közlés felel meg a tényállásnak, akkor a kihallgatás dátumát február 6-ra vagy

7-re tehetjük. Amennyiben viszont a későbbi írásokban szereplő verziót fogadjuk el hitelesnek, úgy a február 11-i dátum mellett kell döntőnünk. Az országgyűlés február 12-i ülésén tudvalevőleg Kossuth maga is hallatta szavát az inkriminált cikkek ügyében. Arra a kérdésre, vajon azok tartalmával mindenben azonosítja-e magát, kitérő választ adott, azt viszont határozottan leszögezte, hogy „a kérdéses cikkekről a honvédelmi bizottmánynak semmi előleges tudomása nincs s nem volt”. Erről a megnyilatkozásról az *Emléksorok*ban csak egy mondat szól: „Kossuth az országgyűlésen egy beszédet tartott, mely szinte az 1848-iki törvények célul kitűzését fogadta el.” — A FAIM jegyzetében viszont Jókai beiktatta Kossuth beszédének teljes szövegét.

Mindenek egybevetésével: azzal a kivételes jelenséggel állunk szemben, hogy a kihallgatás időpontját illetően az évtizedekkel később keletkezett visszaemlékezések közelebb állnak az igazsághoz, mint a történetek után mindössze másfél évvel papírra vetett *Emléksorok*. Ha az itteni beállítás állna összhangban a tényekkel, Kossuth aligha tehetne volna meg a parlamentben idézett kijelentését, hiszen a cikkek megjelenésének előzményeit pontosan ismerő békepárti politikusok ez esetben nyomban rámutattak volna állításának valótlanúságára. Igaz, hogy az *Emléksorok* sem helyezi Kossuth személyét kedvezőtlen megvilágításba ebben a vonatkozásban. Az emlékeztetést lehet az egyetlen magyarázat.

Az *Emlékek a szabadságharcból* lapjain az író néhány olyan mozzanatot ábrázolására tér vissza, amellyel korábban az *Emléksorok*ban is foglalkozott. Az öregkori memoár szövegszerű előzménye valószínűbben a FAIM kötete. Ezenfelül hasznosított egy másik — a szövegben több helyütt meg is említett — forrásmunkát: Kemény Zsigmond 1849-ből való (Beksics G. publikációjában hozzáférhetővé vált) emlékiratát. Igen érdekes, hogy az 1849. március 9-i debreceni érdemrend-kiosztási aktusnak az 1899-i *Emlékek...*-ben olvasható leírása közelebb áll Kemény szövegéhez, mint az *Emléksorok* idevágó részletéhez. (Ismeretes, hogy erről a jelenetről Jókainak nincs személyes emlénye.) Csaknem minden apró mozzanat (Görgey megjelenése, elhanyagolt öltözete, lenéző viselkedése, Kiss Ernő „Hab doch hundert zehh Kanonen erobert”-je) pontosan egyezik félszázad távolában — viszont a jelenet csattanója: a kitüntetés átnyújtásának, Kossuth és Görgey szembesülésének bemutatása kétségtelenül Keményből került át a késői memoár szövegébe.

Az *Emléksorok* ilyen megjelenítést ad (a vele teljesen egyező 1861-es *Visszaemlékezések...*-kel együtt):

„Kossuth kezei remegtek, és Görgey halavány volt, mint a fal, midőn az érdemrendet mellére tűzte.

Alig hallhatólag, megtört, elfojtott hangon mondá Kossuth:

— Engesztelődést a haza nevében....” *Emléksorok...*; ill. CB VI. 13.)

Kemény Zsigmondnál azt olvashatjuk, hogy Kossuth „kinek-kinek mellére feltűzte az érdemjelt, valami czifra phrasist mondva.

Midőn Görgeihez fordult, keze reszketni kezdett és a rövid oratio helyett félig suttogó hangon, de úgy, hogy a Görgei háta megett álló követek hallották, ezt mondá: »Az Istenért! ne nehezteljen Ön reám!«[...] Görgei hidegen meghajtotta magát és hallgatott.” (Kemény Eml. 1. k. 103.)

Szinte szó szerint egybevág ezzel az *Emlékek...* jelenete:

„A többi kitüntetett hősközhöz mind intézett a kormányelnök egy megillető hangzatos mondást. Görgeynél suttogásra szállt alá a hangja, de a mögötte álló képviselők hallották azt: »az Istenért, ne nehezteljen rám«. — Görgey hidegen meghajtotta magát és hallgatott.” (HhM V. 77. Vö.: Oltványi 163—75.)

Mivel pedig egy újságíró nem föltétlenül számít arra, hogy nagyon különböző lapokban megjelent írásait ugyanazok az olvasók böngészik, sőt évtizedek távlatában még össze is vetik, tehát nyugodtan vesz elő olyan témákat, melyek már korábban például az Ék-ben közönség elé kerültek. Így mi, szinopszisban látva egész életművét — s ez a kritikai kiadás egyre szaporodó kötetei útján egyre könnyebbé válik —, megállapíthatjuk, hogy némelyik fennebb felsorolt történetkéjének előképei is vannak. A Széchenyi-adoma csírája — a megszólítás — az Ék 1848. március 23-i számában, a kecskeméti lurkó anekdotája az október 22-iben olvasható volt. S vegyük mindjárt hozzá, hogy ez utóbbi még 1867-ben is kap lapnyilvánosságot. (Ezeknek a tényeknek szintén nyoma van Kerényi idézett kritikájában.)

Kicsit tovább tallózva: Vasvári Pál haláláról, annak helyéről — amelyet egyik erdélyi útja során Jókai felkeresett — följegyzést találunk az 1858 körüli jegyzeteket tartalmazó VI. témanoteszben (*Följegyzések* I. 235.), ez utóbb a *More patrio* címen megjelent útinaplóban olvasható, amelyhez az anyaggyűjtő jegyzetek voltaképp készültek. Itt az egész Vasvári-ügyet részletesen megírja. (JKK CB V. 166.) — Teljes aprólékossággal megírt Vasvári-megemlékezést olvashatunk az *Emlékek a szabadságharcból* c. önéletrajz-részletben (HhM V. 51—52.), még előbb az *Életemből* I. (NK) kötetének 13. lapján, *A márciusi fiataltság* c. cikkben is. — Vasvári Pál személye — úgy látszik — valami bizonytalan lelkiismeretfurdalást okoz szerzőnknek. A 70-es évek közepéről való VIII. témanotesz egy ilyen jegyzetmondatot tartalmaz: „Jóslat. Kőrös mellett fog elesni.” (*Följegyzések* II. 43., 462.) Ez újra Vasváriára vonatkozik, akit csakugyan a Kőrös mellett lőttek le orvul. — A tény feldolgozást kap a *Szegény gazdagokban*.

Ugyancsak a *More patrio* előkészületének vehetjük a zalatnai, abrudbányai eseményekről szóló jegyzeteket (*Följegyzések* I. 233—38.), bár Hatvani neve kiírva nem szerepel köztük. A teljes cikk a CB V. 151—56., a Janku Ábrahám-részlet pedig uo. 161—65. közt található. Különben Törő Györgyi jegyzeteiben megvannak a pontos visszautalások (uo. 528—40.).

Említsük meg az 1875—76-ból származó XXIII. témanoteszt is, mivel ennek utolsó lapjain Jókai ugyanebből a 48/49-es élménykörből gyűjt feljegyzéseket, valószínűleg az FAIM-ban való (*Följegyzések* II. 112.) felhasználásra.

Az is megjegyzésre méltó tény, hogy az *Emléksorok* egyik legrokon-szenvesebb szereplőjétől, Kazinczy Gábortól Jókai a Honban búcsúzik el *Gyászír — Kazinczy Gábor* címmel 1864-ben (CB VI. 260—62., jegyzetei Kerényitől: 499—500.).

Próbáljunk azzal a fogós kérdéssel is szembenézni végül, hogy milyen műfajt képvisel az *Emléksorok!*

Azt szinte valamennyi megjelent recenzió, kritikai ismertetés kifogásolta, hogy a kibocsátott kötet címlapján viseli a *Napló 1848—49-ből* alcímnek vagy magyarázatnak szánt megjelölést. Ennek más okát alig is adhatjuk, mint hogy a cenzúrára beadott kötetet a rendőrhatalóságnál ezzel a címmel vették iktatókönyvbe. Volt kritika, amely érthetetlennek ítélte a megszálló osztrák rendőri hivatal — valószínűleg hevenyészett — megjelölésének ilyen fontosságot tulajdonítani.

*Napló*nak semmiképp el nem fogadhatjuk ezt a munkát, hisze ez napi bejegyzéseket tétélezne föl, pontos ragaszkodást a kicsinyes vagy később annak bizonyuló csip-csup ügyek tömegéhez. — Az 1848-as esztendő pedig sok jóakarattal az első három fejezetre fogható rá legfeljebb, a többi másról beszél.

Az *Emléksorok* elég szokatlan cím, de aránylag talán ez közelíti meg leginkább az írás valódi tartalmát és célzatát. Jókai valószínűleg azért nem akarta „emlékirat”-nak címezni, mivel a három és fél hónapot felölelő időtartamot igen kurtának minősítette „emlékirat” megalkotására, hisz azért is akarta ez után az I. kötet után a többi részt is kidolgozni. Legvégül is a százhusz-százharminc kötetes életműve lett életének „emlékirata”.

Már a keletkezéstörténet korábbi részében kifejtettük, hogy itt a szerző kivethető szándéka egy olyan emlékezettámogató írás készítése lehetett, amely — nagyon szubjektív szempontból ugyan, de — a maga megítélése szerint helyesnek vagy hibásnak tartott cselekedeteket, intézkedéseket, körülményeket kívánta — elsősorban saját céljaira — valamelyest rögzíteni.

Az első pár fejezet — s későbből is kiválasztható további néhány — még naplószerűnek is vehető. Az egész semmiképp. Attól nem, hogy amint szerzőnk nekilendült, menten irodalmi alkotói láz vett erőt rajta. *Művet* létrehozni — ez volt a természetének való feladata. A valósághoz szándéka volt mindenképp ragaszkodni, de valósága elemeit csak a maga szemével kereshette meg.

Biztos, hogy Jókai a márciusi napoktól egy minden eddiginél igazságosabb, társadalmilag kiegyenlítettebb Magyarország kivirágzását várta. A március nyomában sebesen megindult — mindenkire egyaránt tatóngó — vész ellen természetesen egyékvácsolódott, megbonthatatlan országot szeretett volna látni, amely a megosztó Habsburg-törékvésekkel a siker reményében veheti föl a küzdelmet. Az 1848-as év végére azt látta, hogy ez — nagyon sokféle és változatos tőről fakadó okokból — aligha valósulhat meg. Nyáry Pálhoz és köréhez mind közelebb került, elveiket is mind globálisabban engedte hatni magára. Politikai önálló tisztánlátás és szilárdság dolgában különben sem volt soha megingathatatlan. — A diktatúrától — igen sokakkal együtt — mindennél jobban félt, a radikálisoktól elsősorban ez riasztotta el. Madarászékkel személyes ellentéte is szembeállította: a köztársaságot főképp a hozzá vezető út miatt nem kívánta. (Az olvasót ilyen tekintetben való szélesebb tájékozódásért *A gyémántos miniszter* megjegyzéseimhez utalom.) Nyilván voltak osztálykötöttségei is.

Azért próbálok az írásaiból kiolvasható nézeteit felrajzolni, hogy ezt a művét s az ettől kibocsátott szellemiséget megértsem. Értelmezni, nem menteni óhajtom, amire nincs a szerzőnek a legkisebb szüksége sem.

Mint minden emlékezés — főleg nagy időkre — természetesen szubjektív; csak részrehajló lehet. Ezt a tényt emlékiratra vonatkozólag eddig még senki sem vette zokon. Magától értetődő is! Jókai szintén egyoldalú, egy csomó viszonylatban gyűlölködő, igazságtalan, más tekintetben hiperlojális, egészen elnéző.

Vannak soraiban tárgyi tévedések, hibás értesülések. A legszembeötlőbbekre jegyzeteink felhívják a figyelmet. De vélekedéseivel, értelmezéseivel, gondolkodás- és szemléletmódjával értelmetlenül látszanék szembeszállni, és mai szintű felkészültséget megkívánni tőle.

A munka különben sem egyenletes. A három nekiülés eléggé eltérő alapállást diktált a szerzőnek. Egészében nem szabad ezt a munkát írója ítéletének felfognunk a szabadságharcról. Az időbeli közelségben a katasztrófán érzett kárvalló önmardosás alkalmaztat vele az objektív igazságnál jóval sötétebb színeket. Nem hiszem, hogy föltétlen szükséges párhuzam kedvéért például Arany *Nagyidai cigányok*jára emlékeztetnem.

A szorosabban vett világnézeti tájékozódásra figyelve, a munka megírásának legfőbb indítéka a békepárt utólagos öngazolására irányuló szándék volt. A párt vezető személyiségei — más sűllyal — mind megtették, részben közvetlenül Világos után, részben évtizedekkel később, akkor már csak önbecsülésül. Legkorábban, mindjárt 49/50-ben a haditörvényszéki eljárás során igyekeztek tisztázni a maguk tevékenységét (Kemény Zsigmond *1849-es naplója*, Kazinczy Gábor: *Szerepem a forradalomban*). Ennek a két emlékiratnak nyomtatott formában kibocsátott szövege (Keményé Beksics Gusztáv csonkított alakjában 1883-ban; Kazinczy Gáboré Abafi közreadásában a Hazánk 1884-es évfolyamában 83—105.) adott indítékot a még élő vezetőknek emlékeik és önvédelmük leírására: így születik Hunfalvy Pál *Rövid visszapillantás...*-a (BpSz 1883. 268—76.), Kovács Lajos két munkája is: egy külön kötet ugyanebből az évből s egy kisebb cikk még 50-ből, de ez is most jelenik meg (Hazánk 1884. 197—201.). — Jókai ezeknél a vezetőknel aránylag kedvezőbb helyzetben volt: őt közvetlenül felelőségre semmiféle szerv sem vonta, tehát hivatalos öngazolásra — főleg írásban — szüksége nem volt. Bár a Kossalkó-féle mentség elismertetése — sőt titkon még ezután is — az eljárástól való félelmében nem kevés önemésztődést kínlódot végig (ha Tardonát nem számítjuk is).

Egyébiránt 1850 második felében — az *Emléksorok* keletkezésének idején — a volt békepárti vezető politikusok (Kazinczy Gábor, Kemény Zsigmond, Kovács Lajos, Pálffy János, Csengery Antal, Hunfalvi Pál) — már említett okból — valamennyien Pesten tartózkodtak, egy idő után már nyugodtabban. Bár Jókait — fiatalsága és tapasztalatlansága miatt — politikai tekintetben nyilván nem tekintették magukkal egyenrangúnak, mégis valószínű, hogy az író időnkint (akár Kazinczy Gábornál, akár másutt) megfordult társaságukban, s tőlük hallott eszméket és ítéletet is értékesített műve írásakor. Teljesen átgondolt, következetes politikai nézeteket azonban — teoretikus érzék és megfelelő politikai felkészültség híján — nem volt képes kialakítani. Az 1850-es írásokban egymással bajosan összeegyeztethető (bár a labilis, nem egykönnyen áttekinthető korviszonyoktól erősen motivált) állásfoglalásokkal találkozunk: az *Emléksorok*ban mint „a birodalom összes arisztokráciája” és „a birodalom összes demokráciája” között folyó harcot jellemzi 1848/49 konfliktusait, még abban az elbeszélésben, amelyet jelenleg *A tűzön át az égbe* címen ismerünk, egy, a magyar birtokos osztály valamennyi rétegét (tehát az arisztokráciát is) a nemzeti célok jegyében egységbe forrasztó küzdelem nyer ábrázolást.

Amint azt kötetünk darabjainál egyenkint elemezzük, az 1850-es év termésében alig van olyan kispróza, amelynek közvetlen kapcsolata az *Emléksorokkal* ne volna kimutatható.

Irodalom

Az *Emléksorok* — röviddel ezelőtti felfedezés lévén — még sovány irodalmat mutathat fel. Átfogó, kimerítő elemzése máig még nincs: egy kivételével kizárólag ismertetések, recenziók, reflexiók adják irodalmát.

Az egy kivétel — amelyre részben ez a bemutatás is támaszkodik — az első sajtó alá rendezőnek, Nemeskéri Erikának a kötetet kísérő utószava (1980), és ugyancsak az ő munkája az a tanulmány, amely még jóval a kibocsátás előtt beharangozza a fölfedezést, mintegy képletesen átnyújtja a szakmai közönségnek az újdonságot. *Egy kiadatlan Jókai-kézirat* a címe, és az OSZK 1976—77-es *Évkönyvében* jelent meg (165—81.).

Nemeskéri elmondja a kézirat visszakerülését, behelyezi a munkát a Jókai-életműbe, leírja a külső ismérveket, szól az azonosított Heckenast-féle nyomdai töredékről, majd végigfut a szerzőnek a harminc fejezet elé írt tartalmi összefoglalóin. Gyors összehasonlítást végez a többi Jókai-émlékezéssel, önéletrajzrészlettel, s megállapítja, hogy az *Emléksorok* az a mű, amelyet az eddigi monográfiák mind kerestek: a hiányzó láncszem, ez adja meg *A gyémántos miniszter* satírai hangjának tapasztalati anyagát (vö.: i. m. 176.). Röviden kitapogatja a mű keletkezésének időpontját, s kísérletet tesz arra, hogy Jókai szemléletének, meggyőződéseinek állandóságát, változatlan szilárdságát bizonyítsa, végül ennek a műnek kisugárzásáról is beszél a szerző későbbi halhatatlan alkotásaira.

A kiadás maga Jókai szövegén kívül komoly jegyzetanyagot és szómagyarázó összeállítást tartalmaz. A szöveg sokhelyütt a szerző áthúzott részleteit is hozza ékzárójelek közt.

Fekete Sándor a megjelenés után úgyszólván azonnal lelkenedve üdvözli Jókai új kötetét *A mesemondó hóstelenit* c. cikkében (Új Tükör 1980. június 1. 17.).

A kötetből Fekete szerint az derült ki véglegesen, hogy Jókai szeretett mesélni, de nem hazudozott. — A „napló” megjelölést ő is helyteleníti. Az új Jókai-mű szerinte deheroizál — a mi korunk szellemével nagyon egybevág —: keserű kritikai hangon mutatja be a szabadságharc hőseit. Az alig bevégződött események szájjízétől elkese-rtve, érthető ez az alapállás. Keveset szépít, talán csak a békepártot. „A

»vörös« flamingókról a szatíra, Nyáriékról hol az óda, hol az elégia hangján ír.»

Ez az erős irányzatosság lehetett Fekete szerint az oka annak, hogy első — fiaskóval végződő — kiadatási kísérlete után könnyedén belenyugodott emlékei kéziratban maradásába. Anyagát részletekben hasznosította azokban a művekben, amelyek megalapozták 48 kultuszát.

Égészen másképp ítéli meg Jókai újonnan előkerült művét Tamás István a Népszabadság 1980. június 13-i számában Az írás címe — *A legyőzhetetlen Jókai. Jókai Mór: Emléksorok — Napló 1848—49-ből* már eleve mást ígér.

Miután a kritikus kilelkendezte magát a kézirat kalandos útján, kissé bonckés alá veszi az új könyvet. Ő hisz a sajtó alá rendezőnek: Jókai „amit átélt csaknem abban a pillanatban (azaz mihelyt nyugodt napjai lettek, egy év[műlva] leírta”. Bár az *Emléksorok* eseményanyaga négy hónapos időhatárok közt mozog, „az író időrendje [...] mégsem következetes. Beleszövődnek a korábbi és a későbbi események és motívumok is”, és mindjárt példát is kapunk erre. Figyelmeztetésül ott áll: „[...]bizonyára a *Napló*ban is kimutatnak majd a szakértők a valósággal nem teljesen egyező részleteket. Dehogysis azért, mert Jókai tekintélyét akarják tépázni, [...] hanem csak a történelmi pontosság okán, ami elengedhetetlen az események értelmezéséhez.” S mindjárt rámutat a Rózsa Sándor-eset több változatára.

Majd fölhívja a figyelmet arra, ami érték és újdonság Jókai szövegében: „A forradalom és a szabadságharc szereplőinek érzékletes ábrázolása reálisan és gyakran keserű kritikával és iróniával. Határozott állásfoglalás és vélemény személyekről, politikai fordulatokról és mozdulatokról”, majd még sok egyébről. Megőrzi az eseményeket, de tudja azt is, hogy nem csak fényesség van egy forradalomban.

„A nyilvánvalóan elkövetkező részletes tudományos vizsgálat valószínűleg rámutat majd az *Emléksorok* és a *Napló* gyengéire” — engedi meg, sőt majdnem kívánja meg cikke végén Tamás István.

A Népszavában (1980. június 28.) Szalay Károly ad rövid, de nem jelentéktelen ismertetést Jókai újonnan megjelent munkájáról *Emléksorok. Napló 1848—49-ből* címmel.

Miután megemlékezett a kézirat hazakerülésének örömről és megdicsérte Nemeskéri Erikát érdekes utószaváért, menten vitatkozni is kezd a sajtó alá rendezővel. Megállapítja: „A *napló*ban megnyilatkozó írói szemlélet [...] a legrejtelmesebb.” Szalay elfogadhatatlannak ítéli a tudós kutató „szatírai hangvételű”-nek érző álláspontját Jókai művéről. Úgy látja, „a mai deheroizáló kor [...] képtelen megérteni az akkori,

vesztes szabadságharc hőseinek lelki világát, lélektani válaszait a tragikus fordulatra". Az ismertető úgy gondolja, hogy Jókai „életműve voltaképp naplója fáfolata. Hiszen regényeiben, gondolkodásmódjában ezután rendületlenül a szabadságharc mellett áll ki, s mily okosan, pontosan tudja, hogy a lesújtott népnek nem keserű önmarcangolásra, hanem éltető optimizmusra van szüksége". Ezért is nem szorgalmazta munkája kiadását az első kudarc után. — Szalay az *Emléksorokat* egy megrendült lélek dokumentumának fogadja el; „A járhatatlan út tanúságtétele, azé az úté, amit Jókai elvetett” — és az ellenkező irányban haladt működésében tovább.

A Magyar Nemzet 1980. július 1-i számában egy (józsa) jelű szerző [Józsa György Gábor] recenziálja *Emléksorok 1848–49-ből (Jókai Mór följegyzései)* címmel a Magvető új Jókai-kötetét.

Megállapítja, hogy korunkban igen nagy a memoárok iránti érdeklődés, szépen méltatja az 1979 elején kibocsátott *Küzdelem, bukás, megtorlás* c. emlékezésválogatást ugyanerről az időszakaszról. Aztán Jókai munkájára tér. Néhány szóval a mű kéziratának előkerüléséről beszél, majd mindjárt megrója a címben szereplő „napló” megjelölést, bár pontosan tudja, honnan való.

Furcsállva olvassuk: „Az *Emléksorok* a bükkbeli Tardonán bujdosó Jókai följegyzései[...]”. A bujdosásra ez igaz, az írásra annál kevésbé, hisz mindenki tudja, hogy Jókai Tardonán csupán festegetni mert, írni egy szót sem, levelet is csak csinján és ritkán. — A friss emlékeknek tudja be Jókai véleményeinek bizonytalanságát, a stílus egyenetlenségeit, a szerző tárgyilagosnak maradni képtelen anekdotázását. „Egyenetlen írás az *Emléksorok*, helyenként kapkodó és szinte érthetetlen, hogyan szánhatta Jókai e művét kiadásra. Írói erényei leginkább a jellemzésekben mutatkoznak meg [...]” S mindjárt idézi remek Kossuth-portréját, az érdemrendek kiosztását, benne főképp a Görgey — Kossuth találkozást. Negatív és pozitív előjelű elfogultságait sem hallgatja el.

„Izgalmas olvasmány az *Emléksorok*, de igen nehéz is.” Megmondja ennek okát is. Méltányolja a gyors megjelentetést, „Ám az már ugyancsak kérdéses — folytatja —, hogy a mű így önmagában és épp a Tények és tanúk sorozatban a »helyén van«-e.” Végül így zárja cikkét:

„Jókai följegyzéseinek a szabadságharc irodalmában a helyük s a szakmai és olvasói közvélemény Jókai-képét teszik mindenképpen teljesebbé.”

Talán a legmegértőbb kritikát erről a Jókai-alkotásról Fenyő István írta a Jelenkorba, annak 1980-as decemberi számába (1150—1152.)

Bevezetésként tisztázza: a mű nem napló, még kevésbé 1848-é, hisz csak a szabadságharc debreceni időszakáról beszél. Fontos, hogy egy kortárs, aki néha aktív közreműködője a történelmi időknek, szól itt élete legnagyobb élményéről.

Vegyük előre azonnal Fenyő összegezését Jókai szóban forgó művéről: „Apró történetkék füzére illeszkedik egymás mellé, a harcok részvevőinek jellemző állásfoglalásai, megnyilatkozásai, miniatűr portrék sora, válaszutak rajzai — a helytállás és a poltronság pillanatfelvételei [...] a style coupé előadásmódjában.” Áttekintésként így ítéli meg Fenyő egészében az *Emléksorokat*.

De részleteire is érdemes figyelni.

Ez a mű szubjektív módon papírra rótt mozaikkockák sorozata, szerzője nem vágyik történelmi szakmunkák babérjaira. A tárgyilagosság igénye volt ugyan, de megvalósítania nem sikerült. — Az események kezdete, a Debrecenbe költözés nagyon kiábrándítja az emlékezőt. A visszafogottság, kényes eseményeknél a nevek elhallgatása cenzúrai kényszerűség. Pontos megállapítás a kritikustól: „Egy nagy író közvetlen élettapasztalatai és egy politikailag naiv, gyermeklelkű ember ítéletei tárulnak élénk ezeken a lapokon.” Nagyon elfogult a flamingók, főképp Madarász ellenében, a Kossuth iránti csodálata viszont kétségtelen, ha tesz is néhány szúrást a vezér személyén. Naivitását sok minden elárulja: a Kossuthtal való beszélgetése, a kitüntetések osztásának jelenete, ahol láthatólag nem az elveket, hanem a jellemek minőségét vizsgálja (és írói anyagot keres). Hogyha harcról van szó, sosincs se irónia, se kétely, se szarkazmus, se levertség! — Az anekdotázó előadásmód se fogy el a mű végéig: „Egy világra csodálkozó, gyanútlan lélek éli át az eseményeket, egy ártatlan kedély, akinek szemében — ha vannak is bajok — előbb-utóbb minden jóra fordul.”

S mindebből természetesen következik az idézett összefoglalás.

Erdődy Gábor kihagyezett tollal fog Jókai munkájának recenziálásához a Tiszatáj 1980-as decemberi számában (107—08.).

Jókai politikai átalakulásait anticipálva azzal kezdi, hogy a visszaemlékezések írója az objektivitás látszatát is gondosan kerülte, rosszindulatú elfogultsága alapvető összefüggések megértését is gátolta.

Műve pozitív főhőse Nyáry Pál, negatív ellenpéldája Kossuth, Jókai egész gyűlölete pedig Madarász Lászlóra csap.

Az események megítélése ugyanilyen alapon történik: a jobbágyfelzabarádítási törvényt nem becsüli jelentőségének megfelelően, a Honvédelmi Bizottmányról is eltúlzott a bírálata, a békepárttal mindinkább egyetért, tehát a Függetlenségi Nyilatkozatot elhibázott lépésnek ítélő Nyáryval mindenestül egyezik.

A fő kérdésekhez kapcsolódó kiegészítő mozzanatok vizsgálatát nem tudja Erdődy egy recenzió méretei közé szorítani.

Összegezve: Jókai megállapításai csak erős forráskritikával használhatóak az *Emléksorok*ból. A kritika szerzője szerint a forradalmi esztendők magyar vezetőgárdája, amely már a maga korában kivívta Európa csodálatát, tőlünk is nagyobb megbecsülést érdemel.

A Kritika 1981. áprilisi számában (18–19.) már provokatív címéből — „Tények? Tanú? Napló?” — várhatóan indulatos kifogásáradat zúdult Jókaira, művére, sajtó alá rendezőjére az 1848/49-es időkből kiváló hozzáértéssel mozgó Mocsár Gábor tollából.

A jártasság magától értetődik: a cikkíróról tudjuk — de kritikájában maga is szól róla —, hogy évtizede fél könyvtárnyi irodalmat nézett át a forradalom és szabadságharc koráról Gyémántper c., két kiadásban is közkezen forgó műve megírásához.

Nem vitatható, hogy az *Emléksorok* a Gyémántpernek éppen az ellenpólusa. Alig csodálhatjuk tehát, ha néhány sor bevezetés után a recenzens így fakad ki: „A szabadságharc ilyen hamis és torz ábrázolásával én még alig talákoztam.” (I. m. 18.) Azután a széles olvasóközönség előtt is ismert tények közül emeli ki — sok más kifogásolható elhagyva — csupán a következőket:

a) Kossuth együtt indult újév napján Debrecenbe a nemzetgyűlés sok tagjával;

b) a tömérdek érték elszállítása nem Madarász, hanem Csányi és Duschek dolga volt;

c) jelent meg pénz abban az időben „Kossuth, az ország kormányzója” aláírással is;

d) a Rózsa Sándor-féle menlevél kézbesítésének ellentmondók a beállításai;

e) Nyáry nem szólalt fel a hiányos parlament első debreceni ülésén, sőt az tulajdonképp ülés sem volt, meg nem is ott folyt le, ahová Jókai teszi;

f) más Perczel-levelet ismer Jókai, mást a recenzens ugyanabban a tárgyban;

g) egy Széchenyivel kapcsolatos anekdotát más-más helyszínre állít kettőjük naplója. Egyébként is kifogást lehet emelni a Mágnsvers Jókai-féle beállításai ellen;

h) Jókai szerint Görgey detronizációt végzett volna, mások szerint majdnem a visszavonását végezte el (s hátha ezeknek van igazuk!).

Mindezekon kívül Jókainak sok mindenben igaza van.

Nagyon helyteleníti Mocsár, hogy ezekre a tévedésekre Nemeskéri jegyzetei nem hívják fel eléggé a figyelmet.

Idő jártával mélyebb szántású elemzések is napvilágot látnak Jókai legújabbban megjelent művéről. Kerényi Ferenc cikke ilyen az ItK-ban. A folyóirat 1981-es 1. számában olvasható *Jókai Mór: Emléksorok. Napló 1848—49-ből* címmel (124—26.).

A cikk írója a kritikai kiadásbeli megjelenés előtt csak néhány elsődleges tartalmú, műfaji és filológiai következtetést kíván rögzíteni.

Műfaj tekintetében: az alcím félrevezető: nem napló ez. Jókai vérbeli újságíró módjára csupán nyersanyagot kívánt magának feljegyezni, esetleges későbbi felhasználásra. A módszer szemléltetésére két példát mutat be a cikk: Petőfi mágnásretentó versének hatásáról szól az egyik, a kecskeméti lurkó anekdotája a másik. Mindkettőnek első formája az Ék 1848-as számaiban jelent meg. De utóéletük se rövid. — Az érdemrendkiosztási jelenet még világosabban mutatja a későbbi változatok „elfajulását”: az *Emléksorok*ban még más naplójából átvett történetként jelenik meg, amelyet a szerző saját élményeiből, ismereteiből helyesbít. Utóéletük cikkeiben, feljegyzésekben, sőt regényekben, késői emlékezésekben is végigkísérhető.

A kézirat *terjedelmi* kérdéseiről szólva: Kerényi töredéknek vallja ezt a Jókai-írást. Ezt a témanoteszek, más emlékezések, sőt a cenzúrási iktatókönyv is támogatja.

Tartalom tekintetében az *Emléksorok* eldönt bizonyos vitás kérdéseket: történelmieket, életrajziakat egyaránt. Minőségben új Jókai-kép azonban ennek alapján nem jön létre.

Vizsgálódásunk időkorébe egy rövid cikk tartozik még: Rédey Pál ismertetése a tárgyalta Jókai-írásról *A „halvány, roskatag férfi” bűvöletében* címmel a Reformátusok Lapja c. hetilap 1981-es 4. számából.

A címbeli költői megjelölés Kossuthra vonatkozik; Jókai marad mindörökre az ő „bűvöletében”. A cikk alig győzi kifejezni örvendezését az irodalmi „csemegé”-ért. Rédey legfőképp adalékaiért becsüli ezt az írást, de nem volna lelkes protestáns, ha nem azokat az intimitásokat fogadná legbüszkébben, amiket Jókai Debrecen kálvinista népéről, annak Kossuthot segítő magatartásáról árul el. A cikk negyedét az a szemelvény teszi ki, amelyet a szerző a Református Kollégium oratóriumáról és prepáiról nyújt. A karzaton különböző helyeken mindig ez a lelkes református, Habsburg-ellenes „háttér” támogatta Debrecenben a szabadságharc vezérkarát.

Amint az eddigiekből már ismeretes, ezúttal abban a ritka szerencsés helyzetben vagyunk, hogy erről a — talán — töredékes műről hiánytalan kézirat van a kezünkben. Egész kötetünknek még egyetlen alkotása van, amelynél hasonló körülménynek örvendhetünk.

A legszembeötlőbb különbség a K és a T (-töredék) szövegalkzata között az eggyel eltérő fejezetszámozás: a nyomtatott variáns végig eggyel magasabb számot visel. Ezt Nemeskéri egy Jókaitól végrehajtott fejezetösszevonással magyarázza (i. m. 169.). Nem lehetetlen; de az említett hiányzó lapokat is számításba vehetjük. — A T minden kurziválást ritkítássá minősít át. — A megfelelő helyek eltéréseit pontosan adjuk.

A szövegváltozatok szempontjából tehát a kézirat eltérései állnak főszövegünk nyomában. Kiadásunk ezen alapszik. T megjelöléssel azt a 48 nyomtatott negyedréti oldalt vettük tekintetbe, amely az első kötetkiadást képviseli. Az egyetlen teljes kiadás (Jókai Mór: *Emléksorok. Napló 1848—49-ből*. Magvető Könyvkiadó. Bp. 1980. „Tények és tanúk” sorozat) döntő mértékben megegyezik a mi szövegünkkel. Kisebb pontatlanságait — elég nagy mennyiségben vannak — több körülmény magyarázza. Nem látszott célszerűnek változatként figyelembe venni.

Talán helyes lett volna a sorozatszerkesztő javaslatát megvalósítanunk: az elbeszélésektől úgyis jelentős mértékben eltérő memoárt betűhő formában hozni a kritikai kiadásban. De az annyira megnehezítette volna a folyamatos szövegélvezetet, még a szakmai közönségét is, hogy elálltunk a tervtől.

Mai helyesírásunk szabályai szerint írtuk szövegünkben a K — és a T — írásmódjának következő sajátságait:

természetesen minden cz-t,

a következő, aránylag sokszor előforduló szavakat: épen, boszu, boszú, minister, politica, ministerium, pösitio, soha sem, még is — minden formájukban, valamennyi összetett és továbbképzett alakjukban,

végül a kor történelmi vagy annak tekinthető tulajdonneveit. Ezeket Jókai teljesen önkényesen írja. Leggyakrabban a következők fordulnak elő a legváltozatosabb torzításokban: Batthyány, Görgey, Kossuth, Nyáry, Rákóczi, Windischgraetz. De valamennyi többinek a nevét is — függetlenül a szerzőtől — elfogadott hagyományos alakjuknak megfelelően írtuk át.

A []-es megjegyzés mindig csak arra a szóra vonatkozik, amely mögött áll. Minden ettől eltérőt külön jelzünk.

- 149 : 31 *egyéb semmi. A* (K: egyéb semmi <, >. <a> A [föleírás])
- 150 : 2 *elhagyni lesz kénytelen* (K: elhagyni lesz [beékelés fölülről] kénytelen)
- 4 *Puchner, Urban és* (K: Puchner <és> Urban és)
- 6 *Pestről kimanövrözza, addig* (K: Pestről kimanövrözza <az alatt> addig [föleírás])
- 13 *már Urban, midőn* (K: már Urban <tábornok> midőn)
- 15 *után Debrecen minden veszélyen kívül esett.* (K: után <nyílt lőn az út> Debrecen <be> minden veszélyen kívül <volt> esett.)
- 18 *A móri csatával egyébiránt* (K: A <Moó> móri [ráírás a három kihúzott betűre] egyébiránt [fölülről közbeszúrás])
- 23 *Az egészet az akkori hadjáratok* (K: Az egész <nek> et [ez a két betű föleírás] az akkori [közbeszúrás fölülről] hadjáratok)
- 26 *császáriaknak hadgyülekező helyük* (K: császáriaknak hadgyülekező [a had közbeszúrás felülről] helyük)
- 32 *egy összefüggő tervnélküli* (K: egy összefüggő [beszúrás felülről] tervnélküli)
- 33 *Vetter szavaiként „az* (K: Vetter szavaiként [felülről beszúrás] „az)
- 151 : 14 *Győr körüli mocsárok, mik eddigelé* (K: Győr körüli [-i-je ráírás utólagos javításból] mocsárok mí<g>k eddigelé)
- 16 *a pozíciót többé* (K: a <helyet> posírtiót [föleírás] többé)
- 17 *Görgey ott nem* (K: Görgei ott [föleírásos közbeszúrás] nem)
- 19 *Amennyiben tudniillik a* (K: A mennyiben tudniillik [közbeszúrás föleírással] a)
- 23 [az „E levonulásnál...” kezdetű bekezdés első jegyzetként a kéziratra keresztben került pótlásra — majdnem minden hasonlóval egyező módon —, a főszöveg létrejöttével egyidőben]
- 24 *A császári lovasság* (K: <Az ellenséget> A császári [ez a két szó föleírás] lovasság)
- 29 [„A Győr alól...” indítású bekezdés a második jegyzet, ugyancsak keresztben elhelyezve a kéziratlapon]
- 29 *elvonulás oly váratlanul esett* (K: elvonulás oly <gyorsan> váratlanul esett... [ez a két szó föleírás])
- 30 *Görgey éjjeli elvonulta* (K: Görgei éjjeli [beszúrás fölülről] elvonulta)
- 152 : 12 *jóhiszemben kiáll a sikra egyedül* (K: jó hiszemben kiáll a sikra [betoldás fölülről] egyedül)

- 18 *Zrínyi- és Hunyadi-zászlóalj* (K: Zrínyi és Hunyadi [utóbbi két szó föléirt közbeszúrás] zászlóalj)
- 153 : 3 *vittak, úgy estek el* (K: vittak <csak> úgy [föleírás] estek el)
- 12 *egy hadosztályt, amint az ágyúzást hallá. Későn* (egy hadosztály <ra>t [föleírásos betoldás], a mint az ágyúzást hallá [az utolsó öt szó föleírásos betoldás]. Későn)
- 16 *a két hadseregnek* (K: a két [föleírásos betoldás] hadseregnek)
- 19 *soha haditörvényszék elé* (K: soha hadi <tan> törvényszék elé)
- 25 *hogy egyedül ő van* (K: hogy <a haza> egyedül ő van)
- 31 *nem fogadja el* (K: nem <enged> fogadja el)
- 33 *A másnapi haditanácsban* (K: A <mai> másnapi [föleírás] hadi tanácsban)
- 154 : 8 *elmegy Eszékre, a* (K: elmegy <Debreczenbe> Eszékre, a)
- 9 *mellett Adonyig, s ha* (K: mellett Adonyig [betoldás felülről] s ha)
- 12 *szemben, azokat maga* (K: szemben <két-három olvashatatlan betű>, azokat maga)
- 20 *plauzibilisnek látszott, s* (K: plauzibilisnek látszott [beszúrás föleírással] s)
- 22 *magyar feldunai hadseregnek* (K: magyar <északi> feldunai [föleírásos betoldás] hadseregnek)
- 30 *A Tisza és Maros* (K: A Tisz <ánál> a és Maros)
- 32 *Perczel később átvonult* (K: Perczel később [beékelés föleírással] átvonult)
- 155 : 1 *a Maroson innen inkább* (K: a <m> Maroson [ráírásos javítás] innen <még> inkább)
- 1 *mint gabonatermékekben gazdag.* (K: mint gabon <át>atermé <s>kekben [ráírás] gazdag.) [a „Görgeynek e tette...” kezdetű bekezdés az előzőnek jegyzeteként továbbírva]
- 23 *jutott hozzáig, – annyi* (K: jutott hozzáig [az -ig rag betoldás felülről], – annyi)
- 27 *ki ez összegeket* (K: ki <olvashatatlan szó: adást[?]> ez összegeket)
- 29 *mennek, most saját vagyonaiból kénytelen megtéríteni.* (K: mennek <maga> most [föleírás] saját vagyonaiból <koteles> kénytelen <visszafizetni> megtéríteni.)
- 156 : 3 *víziói. Testvére római jellemvonása. Családi* (K: víziói. Fivére római jellemvonása [az utolsó három szó betoldás felülről]. Családi)

- 9 *volt, de mely* (K: volt <A> de [a d kezdőbetű a nagybetűre való ráírásos javítás] mely)
- 11 *leginkább azon fényes ígéreteket* (K: leginkább azon <nagy szavakat> <fenhangzó> fényes [földrírás] ígéreteket)
- 11 *miknek a főváros* (K: <miket> miknek [ráírás] a főváros)
- 12 *elhagyása oly sötét* (K: elhagyása <annyira devalválódott> oly sötét)
- 13 *ötven mérfölddel tova áttétele* (K: ötven mérfölddel tova <száll> ⊖ áttétele)
- 16 *ágyúk, muníciók, negyvenezer készíttetlen puskacső* (K: ágyúk, munitiók [az utolsó négy betű ráírásos javítás] negyvenezer készíttetlen [földrírásos beszúrás] puskacső)
- 19 *jutott.*
Még (K: jutott. <De legnagyobb scrupulus volt Kosúth előtt azon eszme: hogy> Még)
- 20 *Még egy aggodalma volt* (K: Még egy <scrupulusa> aggodalma [földrírás] volt)
- 22 *békeköveteket szándékozott küldeni a* (K: békeköveteket szándékozott [felülről betoldás] <küldött> küldeni [alulírásos javítás] a)
- 23 *fővezérhez.*
Meglehet-e: (K: fővezérhez. <Ezek még nem érkeztek vissza>.)
 Meglehet(e)
- 32 [az 1-es jegyzet — a mondat további része — a kézíraton keresztben van írva]
- 33 *detronizálja, s helyette Szegedet teszi* (K: detronizálja s <Magyar> helyette Szegedet <vagy Debreczent> teszi)
- 157 : 3 *többen arra agitáltak* (K: többen <azt indítványozák> arra [földrírás] agitáltak)
- 4 *maradjon együtt a képviselőház, a* (K: maradjon együtt a <szervezet> képviselőház, a)
- 5 *Debrecenbe.*
Egy reggel (K: Debreczenbe <s hírek jártak: hogy Nyáry azon esetben, ha a kormány Pestet elhagyja, fel fog lépni és conponálja az ügyet a császár és a nemzet között.)
A kormánynak az elvonulás által szerzett népszerűtlensége s az akkori hangulat mellett e<z> praesumptio [földrírásos betoldás] nem volt lehetetlen és úgy hiszem nem is egészen alaptalan.>

Egy reggel)

- 157 : 13 *és erőszakolta: hogy* (K: és erősz<akta> akolta [az utolsó hat betű föléírásos javítás]: hogy)
- 15 *álmodott a gyermek.* (K: álmodott a <fiú> gyermek?)
- 17 *lefejezni akarták, s* (K: lefejezni <vitték> akarták [föléírás], s)
- 20 *volt, s ki tudjuk magunknak magyarázni* (K: volt s <én különösen> mi [föléírás] kitud<om>juk [ráírás] mag<amnak>unknak [ráírás] magyarázni)
- 22 *nem bírták rávenni* (K: nem bírták<öt> rávenni)
- 26 *szolgáltatni h. Windischgraetz kezébe.* (K: szolgáltatni h. Windischgraet<cz>z [ráírás] kezébe.)
- 28 *Még aznap este országgyűlés* (K: Még az nap este <el> országgyűlés)
- 30 *két egzaltált nő* (K: két <el> exaltált nő)
- 158 : 23 *Nem a tisztviselőknek* (K: Nem <Pest városa> a [föléírás] tisztviselőknek)
- 30 *10¹/₂ óráig várták az elnököt* (K: 10¹/₂ <órákor az elnök> óráig várták [fölülről beszúrás] az elnököt)
- 31 *leend ezentúl hivatásuk.* (K: leend ezentúl <kötelességök> hivatásuk?)
- 159 : 1 *a hivatalnokok akkor éppen* (K: a hivatalnokok akkor [beszúrás fölülről] épen)
- 8 *még Pesten volt található.* (K: még Pesten <maradt> volt található.)
- 13 *bombahullás közepett nem feledé* (K: bombahullás közepett<e> nem feledé)
- 17 *amaz ominózus órában* (K: amaz ominosus [fölülről beszúrás] órában)
- 19 *Azonban egy pillanat múlva mintha* (K: Azonban egy pillanat múlva [az utolsó három szó betoldás felülről] mintha)
- 23 *ez mindég nagyobb* (K: ez [olvashatatlan szókezdet] mindég nagyobb)
- 29 *Pest város tisztikara* (K: Pest város<a> tisztikara)
- 30 *a legbecsületesebb hazafiakból* (K: a <legerélyesebb> legbecsületesebb hazafiakból)
- 31 *Ámbár a Pest megyei tisztviselői kar* (K: Ámbár a Pest megyei [ez utolsó két szó föléírásos betoldás] tisztviselői kar)
- 33 *És ámbár eltávoztakor* (K: És [betoldás fölülről] Ámbár eltávoztakor)

- 33 *nekik hátra nem hagyott, amihez* (K: nekik hátrahagyott [az igekötő és igéje közé fölülről beszúrva; *nem*] hagyott, a mihez)
- 160 : 20 *Gräefl, a bíró, a tisztikar* (K: Graefl a bíró [ez utóbbi két szó fölülről beszúrás] a tisztikar)
- 23 *Midón a polgárok azt* (K: Midón a polgár<ság>ok azt)
- 25 *várost, senki sem kívánhatja* (K: várost <haditerv követk...> senki [föleírás] <n>sem [ráírás] kívánhatja)
- 28 *a kísérlet eredménye csak egy* (K: a kísérlet eredménye [beszúrás föleírással] csak egy)
- 30 *azt felelte rá* (K: azt felelte <neki> rá [alulírás])
- 30 *de már ő* (K: de <mind> már ő)
- 161 : 1 *Egy óráig állt* (K: Egy óráig <szólt> állt [föleírás])
- 3 *kérdezé tőle: „Helyben hagyod* (K: kérdezé tőle <többször javított, olvashatatlan szavak>: „Helybenhagyod)
- 10 *majd az egyik, majd a másik* (K: majd az egyik, majd [az utolsó három szó fölülről betoldás] a másik)
- 14 *Pest, Magyarország fővárosa az* (K: Pest<en>, Magyarország főváros<ában>a az)
- 15 *sohasem látott utcai* (K: soha sem <került> látott [föleírás] utczai)
- 26 *viseltetem iránta.*
De a status-kormányzati (K: viseltetem iránta.
 <Elismerem elméjének találékonyságát, ötletei kifogyhatatlanságát, csalthatatlan kiszámításait, előre látását, ügyes tapintatát, kitartó buzgalmát, önfeláldozó erélyét s uralkodásra hivatását — mindenféle ügyekben a — szívnek.>
- 29 *egy igen kellemetlen eset.* (K: egy igen <mulatságos> kellemetlen eset.)
- 162 : 1 *befolyású hölgyek ültek* (K: befolyásu <dámák> hölgyek [föleírás] ültek.)
- 5 *csak félt, most* (K: csak <mert> félt, most)
- 15 *fennisztelt hölgy kíséretéből* (K: fennisztelt <dáma> hölgy [föleírás] kíséretéből)
- 26 *ketrecéből. Már mutogatták* (K: ketreczéből. Már [beszúrás fölülről] mutogatták)
- 33 [a bekezdést kitevő mondat „A félreértés...” kezdettel, a sorok közé van beprésselve kisebb betűkkel]

- 163 : 3 *születnek abból, ha dámák* (K: születnek abból <ha mikor> ha dámák)
- 11 *azokrai felügyelet egyedül a mennyei* (K: azokrai felügyelet<nek> egyedül [beszúrás felülről] a mennyei)
- 15 *felkerestetésében. Az ember* (K: felkerestetésében. <A rendőrség> Az ember)
- 21 *Siet az átvett holmikat* (K: Siet <átvenni holmi> az átvett holmikat)
- 22 *ki írhatja le* (K: ki írhatja [a -hat képző beszúrás felülről] le)
- 22 *kedves meglepetését: midőn* (K: kedves meglepetését [téves érkezések és részben azok hibás javítása]: midőn)
- 25 *volt-e a hölgy* (K: volt e [betoldás felülről] a hölgy)
- 164 : 6 *szent dicséret-ének, a* (K: szent <ének> dicséret-ének, a)
- 6 *a katedrában egy-egy fiatal, karcsú szónok hosszú fekete ruhában hirdeté* (K: a kathedrában <az új tanítvány> egy egy fiatal karcsú szónok hosszú fekete ruhában [az utolsó nyolc szó föléírás] hirdeté)
- 16 *gyűlésen, mely a teremben tartatott, egy* (K: gyűlésen, mely a teremben tartatott [a négy utolsó szó fölülről beszúrás], egy)
- 17 *roskatag férfi ment fel* (K: roskatag férfi <j> ment fel)
- 30 *a katedrában, kinek* (K: a kathedrában [a b d-ről javítva ráírással], kinek)
- 33 *meg a lelkeket.* (K: meg a lelkeket. <I>)
- 165 : 11 *kettő végenyészetével végződik* (K: kettő végenyészetével végződik [a szó első két betűje ráírással más — olvashatatlan — betűkről javítás])
- 23 *Nyáry szarkasztikus mosollyal* (K: Nyári <gúnyosan> sarcasticus mosollyal)
- 26 *szerencsének tartottad".* (K: szerencsének tartottad" <volna"> [a mondat idézőjele az utolsó érvényes szó után került])
- 166 : 15 *meg az ügyek vezetésével* (K: meg az [fölülről beszúrás] ügyek vezetésével)
- 28 *két sarkellenes befolyás miatt* (K: két <kivehetetlen szó-kezdet> sarkellenes <in> befolyás miatt)
- 31 [a szöveg az „új crisist...” szavaktól a bekezdés végéig a lap margójára van írva 11 sorba darabolva. Jókai függőleges vonallal különítette el a mellette futó belső soroktól]

- 167 : 5 *az, hogy soha semmi* (K: az hogy [betoldás felülről] soha semmi)
- 9 *az mondva: mintha a bizottmány* (K: az mondva: <hogy> mintha [föleírás] a bizottmány)
- 10 *nem intézkedett volna* (K: nem <cselekedett> intézkedett volna)
- 168 : 4 *De ezen hetek hónapjai alatt* (K: De ezen hetek [föleírás] hónap<ok>jai [föleírás] alatt)
[a kéziratoldal egy teljesen különálló, egyebektől független, szeszélyesen lejtő „minden” szóval ér véget] <népgyűlések. Kosúth. Besze.>
<A Debreczenbe jövetel legelső napjai meleg napok voltak.
Az az [kiolvashatatlan szókezdet] hogy: a mi a levegőget illeti, tökéletes csikorgó hidegnek lehet mondani, hanem azon bizonytalanság tette verejtékesé a napokat, a miben a kormány férfiak forogtak.>
- 10 *körülvéve fenyegető erőktől* (K: körül véve <ellen> fenyegető erőktől)
- 19 *a kormány ominózus székváltoztatásán megdöbbsent* (K: a kormány omi<nusan>nosus székváltoztatásán megdöbbsent)
- 20 *levelet írt (nem lehet)* K: levelet írt, <minél fogva> (nem lehet)
- 29 *tehát a városház térre* (K: tehát a <nag> városház térre)
- 34 *Szegeden hallották szónokolni* (K: Szegeden <látta> hallották szónokolni)
- 169 : 27 *E szavaiból Kossuthnak nem tudom* (K: E szavaiból Kosúthnak nem <lehet> tudom)
- 28 *irthatlan gyűlöletet már akkor* (K: irthatatlan gyűlöletet <kivehetetlen betű> már akkor)
- 29 *vagy hogy csupán* (K: vagy hogy [beszúrás felülről] csupán)
- 30 [az „E népfölkelési...” kezdetű jegyzet és a „Kossuthot útban...” indítású bekezdés a kéziratíven keresztben van írva]
- 3 *lovas bandériumok fogadták* (K: lovas <férfiak> bandériumok [föleírás] fogadták)
- 7 *a poklokon is.”* (K: a poklokon is.” [a szó felülről beszúrás])
- 10 *ruhában, hosszú lengő fekete tollal* (K: ruhában, hosszú lengő [ez a két szó betoldás felülről] fekete tollal)

- 16 *komoly, egész a rosszkedvűségig* (K: komoly, <csaknem mindig> egész a [föleírás] rosszkedvűségig)
- 17 *betvenkedő, nem fellobbanó* (K: hetvenkedő, nem [beszúrási fölülről] fellobbanó)
- 170 : 8 *ökölnyi természetű, éles hangú, obskúr* (K: ökölnyi természetű [beszúrási fölülről], éles hangú, obskúr)
- 22 *húrjait, citált a bibliából sokat, a népek tetszett* (K: húrjait, citált a bibliából sokat [az utolsó négy szó betoldási fölülről], a népek tetszett)
- 24 *az elégtelenség moraja, midőn* (K: az elégtelenség moraja [betoldási fölülről], midőn)
- 27 *morogtak magukban a jó* (K: morogtak magukban a jó)
- 171 : 5 *még azt kívánják, hogy tömegestül* (K: még azt kívánják, hogy [az utolsó három szó föleírásos betoldási] tömegestül) [az utolsó bekezdés — öt sor — apróbb betűkkel, sűrűbb sorokkal végzi be ezt a kéziratoldalt]
- 19 *A kormány ismételve figyelmezteté* (K: A kormány [ez a két szó utólagos beékelési fölülről] <I>ismételve [a nagyból a kis kezdőbetű ráírásos javítás] figyelmezteté<k>)
- 24 *Pestről oly hirtelen elfutottak* (K: Pestről <egyaránt> oly hirtelen [az utolsó két szó betoldási föleírással] elfutottak)
- 26 *hogy külföldre útleveleik* (K: hogy <már rég> külföldre útleveleik)
- 34 *vagyok ellene: hogy tartassunk* (K: vagyok ellene: hogy <van[?]> tartassunk)
- 172 : 13 *Szerencséjére az öt üldöző császári sereg* (K: Szerencséjére az öt üldöző [az utolsó két szó beszúrási fölülről] császári sereg)
- 21 *egy szép hideg reggelen* (K: egy szép hideg [beszúrási fölülről] reggelen)
- 31 *nyomtatni oly apró betűkkel* (K: nyomtatni <akkora> oly apró [ez a két szó föleírás] betűkkel)
- 173 : 6 *fátuma volt tulajdon nevével* (K: fátuma volt <saját> tulajdon [föleírás] nevével)
- 7 *Mórnál már ütközetet veszített* (K: Mórnál már [betoldási fölülről] ütközetet veszített)
- 12 *szőlők mögött két felül felállítva* (K: szőlők mögött két [a szókezdő k f-ből javítás] felül felállítva) [a jegyzet ezen a lapon is — mint általában — keresztben van írva]

- 174 : 8 *jövedelmet adó birtokait áldozta fel* (K: *jövedelm<é>et <áld> adó birtokait áldozta fel*)
- 12 *ki a győzelmet legelőször* (K: *ki <fu...> a győzelmet legelőször*)
- 16 *el van ismerve: hogy a legelső* (K: *elvan ismerve: hogy a <legjobb> legelső [föleírás]*)
- 21 *nap múlva mindenki megismerte a* (K: *nap mulva mindenki [beszúrás felülről] megismert<ék>e a*)
- 21 *túl a rendén őszinte* (K: *túl a rend<es>én [ráírás] őszinte*)
- 33 *háromszor lőtte ki rá* (K: *háromszor lőtt<ék>e ki rá*)
[a kéziratív hátoldala üres]
- 175 : 15 *tiszteket. Táborkarának nagy* (K: *tiszteket, <Ha> Táborkarának nagy*)
- 21 *még százannyi vád szólal* (K: *még száz <va...> annyi vád szólal*)
- 176 : 1 *A haditanács tervét nem* (K: *A hadi tanács <öcsémuram> tervét nem*)
- 4 *kiállják. A táborkarát* (K: *kiállják. <Hogy> A [föleírás] táborkarát*)
- 5 *válnak a hadseregnek. Ágyúfi fehér-piros-zöld* (K: *válnak a hadseregnek, <az osztrák hadsereg épen olly büszke lehet a tisztjeire, mint a magyar hadsereg a közkeatonáira.> Ágyúfi fehér-piros-zöld*)
- 18 *képviselő a bizottmány egyik előkelőbb tagjához vetődik.* (K: *képviselő <megjelent> a bizottmány egyik előkelőbb tagjához [az utolsó öt szó beszúrás föleírással] vetődik.*)
- 22 *minél fogva a bizottmányi tag egészen* (K: *minél fogva <Nyári> a bizottmányi tag [az utolsó három szó föleírásos betoldás] egészen*)
- 22 *tag egészen à propos illeté* (K: *tag egészen (a két utolsó betű felülről beszúrás) <ezen illetőképpen> a propos illeté*)
- 25 — *Akaratom ellen nagy* (K: — *<Okvet> — Akaratom ellen nagy*)
- 27 — *Most is az vagy* (K: — *Most is az [beszúrás felülről] vagy*)
- 35 *A schwechati csata előtt* (K: *A <sve>swechati csata előtt*)
- 177 : 6 *A bizottmányi tag elvette* (K: *<Nyári> A bizottmányi tag [a három szó föleírás] elvette*)

- 10 *A bizottmányi tag visszavitte* (K: <Nyári> A bizottmányi tag [ez a három szó föléírás] visszavitte)
- 11 *azt mint a bizottmány tudta nélkül kiadottat, visszavonni.* (K: azt mint a bizottmány tudta nélkül kiadottat [az utolsó hat szó föléírásos betoldás] visszavonni.)
- 12 *lárma minél előbb elhatott* (K: lárma minél [az utolsó szótág föléírásos betoldás] előbb elhatott)
- 16 *fogatni kiküldött kormánybiztosai* (K: fogatni <egyszer... másszor N...> [olvashatatlaná kitörölt szavak] kiküldött [föleírás] kormánybiztos <ok>ai)
- 24 *elmentek szépen a táborba* (K: elmentek <vajon> [már ez is ráírás olvashatatlaná vált szóra] szépen [föleírás] a táborba)
- 28 *Egy eszköze lehetett még Kossuthnak Görgey ellen.* (K: Egy <módja volt> eszköze lehetett [az utolsó két szó föléírás] még Kossuthnak Görgey <vel> ellen.)
- 178 : 2-7 [a „Midőn Imre király ellen...” kezdetű mondatban a szerző különböző vonalakkal szórendi cseréket hajt végre, egyetlen szó alakjának változtatása nélkül]
- 19 *legügyesebb vezényletnek, minden személyes* (K: legügyesebb vezényletnek, <a legna> minden személyes)
- 29 *fenyegette őket, sírt, könyörgött, mind* (K: fenyegette őket sírt, könyörgött [az utóbbi két szó beszúrás fölülről] mind)
- 179 : 2 *bukkant a vezér, kik a* (K: bukkant a <fővezér> vezér, kik a)
- 9 *a jelenlevő országos biztos, Szemere* (K: a jelenlevő <kormány> országos [föleírás] biztos Szemere)
- 13 *átjutott Tokajnál, a Tisza túlpartjára* (K: átjutott Tokajnál, <a bi...> a Tisza túlpartjára)
- 21 *hogy aziránt, amit tenni* (K: hogy <azzal> aziránt, [föleírás] amit tenni)
- 180 : 4 *megfut, arra bizonyos halál* (K: megfut, arra [felülről beszúrás] bizonyos halál)
- 7 *hogy odaát megölnek-e benneteket* (K: hogy <az ellenség> oda át [a két szó föleírás] megölnek e [a rag fölülről betoldás] benneteket?)
- 27 *Míg a magyar kormány* (K: <Az Első napokban sok kiseretet kelle a kormánynak kiállani.> [Helyette az íven keresztben az első mondata a fejezetnek: *Míg a magyar [beszúrás fölülről] kormány*])

- 181 : 3 *felvonulásával a Maros-vonalig* (K: felvonulásával a<z> Maros vonalig)
- 8 *levő cernirozó hadtest.* (K: levő cernirozó hadtest [a szó előtagja beszúrás felülről].)
- 13 *mai nap hajnalán a* (K: mai nap <reggelén> hajnalán a)
- 13 *szerbek Ó-Aradot elfoglalák* (K: szerbek Ó Aradot [az Ó föléírásos beszúrás] elfoglalák)
- 16 *Csupán egynek volt elég* (K: Csupán <Nyárinak> egynek [beszúrás föléírással] volt elég)
- 29 *több száz fegyveres szerbet* (K: több száz fegyveres [beszúrás felülről] szerbet)
- 30 *tettek, s azonfelül még Új-Aradot is* (K: tettek s azonfelül még. [az utóbbi két szó beszúrás felülről] Új Aradot is [betoldás felülről])
- 182 : 2 *magyar seregeket, amidőn* (K: magyar seregeket, <az> a midőn)
- 6 *többi sereg is rendbe szedi* (K: többi sereg<et> is rendbe szedi)
- 9 *Ez alkalommal egy elfogott* (K: Ez alkalommal <végén> egy elfogott)
- 21 *kémei által ezzel biztatva* (K: kémei által [beszúrás felülről] ezzel biztatva)
- 31 *keserű poharat, Tiszafüredről tudósítják a* (K: keserű poharat, <Poroszlóru> Tiszafüredről [föléírás] tudósítják a – T: keserű poharat, Tiszafüredről tudósítják a)
- 32 *hogy a császáriak egy lovasdandárja* (K: hogy <az ellen> a császáriak egy lovasdandárja)
- 183 : 1 *semmi védelemről sem* (T: semmi védelemről sem és minden további -ról, -ről; -ból, -ből; -tól, -től ragos szóalak)
- 3 *sereg Cibakházán, a tartalék T. Szentmiklóson* (K: sereg Cibakházán, a tartalék [az utolsó három szó betoldás felülről] T. Szentmiklóson)
- 15 *távoznia kell.*
Több kormánytagok erélyes (K: távoznia kell.
 <— Egy tapodtat sem innen. Szólt közbe [beszúrás föléírással] »erre« ekkor Nyári, ha van veszély, tanuljunk annak egyszer a szemébe nézni. Még tiz nap előtt irtóháborút hirdettek az országgyűlésen, mit fog ez a nép mondani, ha azt látja, hogy az első »vad« vaklármára gyáván elhagyjátok? Ha ti féltek, ám biztosítsátok magatokat, de én és az országgyűlés itt maradunk s nem fogunk bennete-

- ket a világ végére követni. Azonban Duschek körömsza-
kadtig nem engedett s annyit elért [?], hogy »Nyári« >
- 16 [az itt induló bekezdés szövege hol a kéziratív margóján,
hol a belsejében olvasható, váltakozva a fölrakott jelzések
szerint] Több kormánytagok erélyes)
- 22 *lépéstől visszatartsák. Nyári kategorice* (K: lépéstől vissza-
tartsák <ha ugyan „lépés”-nek szabad nevezni a Debre-
centől Váradig s onnan tán tovább való útra vivő utat>
Nyári kategorice)
- 20 *küzdelembe került, befolyással bíró férfiaknak* (T: küzde-
lembe került, a befolyással bíró férfiaknak)
- 23 *hogyan ő maga részéről* (K: hogy ő a maga <és párthívei>
részéről)
- 24 *Ha a kormány biztosítani kívánja* (K: Ha <fél> a kormány
biztosítani kívánja)
- 27 [a T-ben »A rendőrségi szállás...» kezdetű mondat nem indít
új bekezdést]
- 27 *éjjel-nappal ott állottak* (K: éjjel nappal ott [beszúrás fölül-
ről] állottak)
- 184 : 2 *hadseregnek nézte őket.*
- 4 *Ha a csapat megkísértendte a hidoni átjövotelt, igen
nagy* (K: hadseregnek nézte őket. <Nyári és Duschek>
Ha a csapat megkísértendte a hidoni átjövotelt igen
nagy... — T: ...hadseregnek nézte őket.
Ha a csapat megkísértendé a hídon átjövotelt, igen
nagy)
- 11–18 [a fejezet cím a kéziratív margóján található: ez az aránylag
hosszú fejezetösszefoglaló]
- 22 *forradalmi hadseregek alapját egyenesen* (K: forradal-
mi hadseregek<nek> alapját [beszúrva fölülről] egye-
nesen)
- 28 *neve alatt a tizenkét első* (K: neve alatt <s> a tizenkét
első)
- 29 *bataillon, kik számára e nevet* (K: bataillon, kik<nek>
számára [beékelés fölülről] e nevet)
- 33 *az egészet csak mintegy* (K: az egészet [az -et toldalék
beékelés] csak mintegy)
- 4 *éppen egészen szláv, két* (K: éppen egészen <vár> szláv,
két)
- 12 *s azzal ismét eltűnt.* (K: s azzal <odább ment> ismét
eltűnt.)

- 20 *Sokan lefeküdtek, szívfájásról* (K: Sokan [beszúrás fölülről] lefeküdtek, szívfájásról)
- 21 *is halt bele.* (K: is halt bele [betoldás felülről].)
[az: „A haldokló...” kezdetű mondat a kéziratív margóján keresztben van írva. — A T-ben a mondat külön bekezdést képez]
- 25 *kérdező a tábori orvostól* (K: kérdező a<z> tábori orvostól)
- 25 *orvostól, hogy mi lelte katonáit.* (K: orvostól hogy mi lelte [az utolsó három szó betoldás felülről] katonáit [a -t utólagos hozzáragsztás] <baját>.)
- 33 *kapitánynak, már kezét fogta az, midőn* (K: kapitánynak, már kezét fogta az [az utolsó négy szó betoldás föléírással], midőn)
- 34 *hirül hozzák neki, hogy* (K: hirül hozzák neki [beékelés felülről], hogy)
- 28 [az „A kapitány kinevette.” mondatot követő öt bekezdés ilyen szöveggel alakul négy bekezdéssé:]
T: *Egyszer sietve hozzák hirül a' kapitánynak: hogy a' vezénylete alatti huszárság felkerekedett és tömegestül Magyarországnak tart.*
A kapitány hirtelen lóra ugorva nyargalt eliető huszársjai után. Egy folyam partjánál utólérte őket s vissza akarta téríteni.
De a huszárok megragadták lova zabláját, s a helyett hogy vele mentek volna, őtet is magukkal vitték, beleugrattak a folyamba, keresztülúszattak rajta és beértek Magyarországba.
E kapitány volt Lenkei. Később tábornok lett belőle ez érdemeiért. 1849-ben Aradon a' fegyverletétel előtt Leiningen azzal vigasztalá: hogy neki nincs mit félnie a büntetéstől, miután fegyverrel soha sem szolgált a császáriak ellen! a mi pedig a Gallicziából kijövetelt illeti, arról tudva van: hogy erőszakkal hozták ki onnan.
- 186 : 14 *e szavakat magába: „csak* (K: e szavakat magába [beszúrás fölülről] „csak)
- 16 *vízen keresztül, éhezve, nélkülözve, túrve* (K: vízen keresztül, éhezve, <harcol> nélkülözve [föleírás], túrve)
- 22 *sok nélkülözés, álmatlan éjszaka* (K: sok nélkülözés <után> álmatlan éjszaka)

- 22 *csillaptalan futás közben kenyeret kapott* (K: csillaptalan futás <után> közben kenyeret kapott [az utolsó három betű föléírásos javítás])
- 30 *ment előttük két óráig* (K: ment elő<ttük>re [föléírás] két óráig)
- 32 *ott látta nyomában jönni* (K: ott látta<háta mögött> nyomában [föléírás] jönni)
- 187 : 6 *huszárcsapatot, kiknek zöld dolmányos* (K: huszárcsapatot, kiknek [a rag beszúrás felülről] zöld dolmányos)
- 15 *A nádor tiltakozott a „praetorianus* (K: A nádor tiltakozott [a -kozott képző beékelés felülről] a „praetorianus)
- 16 *azontúl a hivatalos iratokban Mátyás-huszároknak* (K: azontúl a hivatalos iratokban [az utolsó három szó betoldás felülről] Mátyás-huszároknak)
- 23 *ezredeknek, miknek az országot* (K: ezredeknek, miknek [a rag beszúrás felülről] az országot)
- 23 *közül Lehel-huszárok ezrede* (K: közül Lehelhuszárok <név[?]> ezrede)
- 27 *alakítani, melyhez Batthyány* (K: alakítani, mely<ben>hez [föléírás] Batthyányi)
- 188 : 1 *gránátos bataillon is átállt.* (K: gránátos bataillon<i> is átállt.)
- 12 *és sohasem fogathatott el.* (K: és soha <el> <n>sem [ráírás] fogathatott [a -hat képző beékelés felülről] el.)
- 16 *Egyszer körülfogták már* (K: <Már> <Többször>) [egymás fölött] Egyszer [beszúrás] körül fogták már)
- 16 *melyben meglephessék, midőn* (T: melyben meglephették, midőn)
- 23 *tanyái, a térképre vehetetlen* (K: tanyái, a <beláthat> térképre vehetetlen)
- 31 *éve után a folytonos törvényes üldöztetésnek* (K: éve k után <egy gonosztevő életének.> a folytonos törvényes üldöztetésnek [ez a négy szó betoldás a kihúzottak fölött]...)
- 31 *egy bélyegzett élet* (K: egy <gyalázatos> bélyegzett [föléírás] élet)
- 189 : 6 *Rózsa Sándor üldözött bűnös, magát* (K: Rózsa Sándor üldözött [az utolsó két szó beszúrás felülről] bűnös <vétkező> [beékelés föléírással, utóbb kihúzva], magát)
- 10 *következményeiért a törvény* (K: következményeiért <s> a törvény)
- 190 : 10 *midőn Kossuth jókedvében volt* (T: midőn Mészáros jókedvében volt)

- 12 *tegye meg a kormányzó a kinevezést.* (K: tegye meg a kormányzó [a két utolsó szó beszúrás felülről] a kinevezést.)
- 21 *Kossuth idősebbik fiát.* (K: Kossuth idősebbik fiát <mintegy «12» 8 éves gyermeket>)
- 22 *riad rá Kossuth* (T: riad rá Mészáros.)
- 23 [ettől a sortól a két változat:]
- 23 K: [és egyben főszövegünk] — *Ím, az ajánlott másodezredes.*
 — *Az én fiaim nem princek, ezt nem engedem meg.*
Mészáros is jelen volt. „De én sem írnám alá” — dörmögé félig a szakállába.
 [a K egy rövid bekezdésben utal a jelenetnek arra a változatára, amelyet a T — választási lehetőség nélkül — foglal magában]
 T: — Száradjon el a kezem, ha valaha e kinevezést aláírom; monda tollát levágva az asztalra a vén katona.
- 191 : 5 *négyszegletű piros prémes sapkával.* (K: négyszegletű piros prémes [föleírásos betoldás] sapkával.)
- 15 *Mind a kettő későn jutott szerephez.* (K: Mind a kettő <bevárt szerepet játszott> későn jutott [a törölt szavak fölé betoldás] szerephez [„szerepek”[?]-ből javítás ráírással].)
- 18 *hírneves hajdúinak nem rosszabb ivadéka.* (T: hírneves hajdúinak ivadéka.)
 K: *Bocskai huszárok. Fogoly tiszt véleménye rólok. Egy ízben a* [a szokásos összefoglalás jellegű címzés formájában]
- 20 *Egy szép reggelen a Bocskai-huszárok egy első csatájába induló zászlóalja ott tisztelkedett* — (K: <A> Egy szép reggelen [ez a három szó beszúrás felülről] a *Bocskai huszárok* egy első csatájába induló [az utolsó három szó betoldás felülről] zászlóalja ott [beszúrás felülről] tisztelkedett)
- 22 *fiúk voltak. Őrnagyuk* (K: fiúk voltak [fölfelé haladó beszúrás]. Őrnagyuk)
- 23 *erős, széles vállú férfi* (K: erős <szálas> széles [javítás ráírással] vállú férfi)
- 26 *Ernő körülnyargalta a* (K: Ernő körülnyargal<j>ta [ráírásos javítás] a)
- 27 *bokrétája hajlongott a* (K: bokrétája hajlongott [az utolsó három betű fölfelé haladó betoldás] a)

- 28 *lovagolt, segédeinek* (K: lovagolt, <mellyet valaha láttam>, segédeinek)
- 29 *sem maradhatott nyugton* (K: sem maradhatott [az utolsó három betű felülről betoldás] nyugton)
- 30 *cheveau-legers-ktől nézte a* (K: cheveulegerektől néz<i>te [ráírás] a)
- 192 : 1 *„újon equirozott huszárok”-at* (T: „újon equipirozott huszárok”at)
- 19 *A Bocskai-huszárokat azért nem* (K: A Bocskai huszárokat <két> azért nem)
- 21 *felügyelő tiszt, a legsürgetőbb napokban* (K: felügyelő tiszt <olvashatatlanul kihúzott szó>, a legsürgetőbb napokban)
- 22 *maradni.*
A rendezetlenebb szabadcsapatok (K: maradni.
 <Illyen apró bajok is vannak a hadviselésben>
 <A szabad csapatok körül>
 A rendezetlenebb [ez a szó betoldás föléírással] szabad csapatok)
- 24 *keveset ismerünk közülök.* (K: keveset ismerünk közül-<ün>ök [az ö ráírás].)
- 26 *nevezetes jellemű embertől* (K: nevezetes jellemű [föléírással betoldás] embertől)
- 27 *leánya, ő maga a leghatározottabb republikánus, és fiai* (K: leánya ő maga a leghatározottabb republicanus [az öt utolsó szó föléírással betoldás] és fiai)
- 31 *a harctér közepett csapatjával* (K: a harctér közepett<e> csapatjával)
- 32 *soha semmi néven nevezendő ellenséggel* (K: soha semmi néven nevezendő [az utolsó három szó bekapcsolás felülről] ellenséggel)
- 33 [a zárójelben álló mondat utólagos betoldás: ezt a margó felhasználása is igazolja]
- 193 : 1 *Hatvani szabadcsapatja.* (K: Hatvani <Imre> szabad csapatja.)
- 6 *találgatni, míg később tényekre nem kerül a sor, miknél* (K: találgatni, míg később tényekre nem kerül a sor [az utolsó hét szó utólagos betoldás a margón], miknél)
- 12 *nagyobb részint a vidéki intelligens fiatalságból* (K: nagyobb [az utolsó három betű fölülről betoldva] részint a vidéki <részben> intelligens<ciábol> s [ez a betű föléírás] fiatalságból.)

- 20 *múlt évi márciusban.* (T: 1849-ik évi martiusban.)
- 22 *Tizenkilenc ezred huszár* (K: <Husz ezred> Tizenkilenc ezred huszár)
- 22 *egy ezred dzsidás, tizenöt bataillon régi* (K: egy ezred dzsidás, <egy osztály Cress könnyűlovás> tizenöt bataillon régi)
- 23 *csatapróbált önkénytes és* (K: csatapróbált önkénytes [az ny n-ből, és az e é-ből javítás] és)
- 24 *hatvan zászlóalj újonc honvéd* (K: hatvan <bataillon> zászlóalj [föleírás] újoncz honvéd)
- 31 *kettő, később sajtószertű misszióval felruházva, a többit* (K: kettő, később sajtószertű misszióval felruházva [az utolsó négy szó betoldás föleírása], a többit...)
- 194:7-11 [A fejezet második és harmadik bekezdése a margón szerepel betoldásként. A T. — Jókai félreérthető jelzései következtében — felcserélve hozza a két bekezdést. A mi közlésünk a talán valamivel logikusabb.]
- 8 *forradalmi név, Kossuth, nem volt* (K: forradalmi név Kossuth [föleírásos beszúrás] nem volt)
- 12 *megérkezett!*
Mindenki azt hitte, hogy a (K: megérkezett.
 <Dembinszki megérkezése Debreczenben nagy sensációt okozott.>
 Mindenki azt hitte <addig> hogy a)
- 14 *tudnak eleinte elhatározó* (K: tudnak eleinte [föleírásos betoldás] elhatározó)
- 15 *mert nem volt alkalmas fővezérük. Ez európai* (K: mert <nincs> nem volt [föleírás] alkalmas fővezérük. <S most> Ez európai)
- 15 *Ez európai notabilitás* (T: E hirneves notabilitás)
- 17 *Egy osztrák státusférfi e hírt* (K: Egy osztrák <férfiu> státusférfi [föleírás] e hírt)
- 8 [„A legnagyobb forradalmi név...” kezdetű mondat — a margón elhelyezve — utólagos betoldás; a T-ből ki is maradt]
- 20 *De lehetett látni szomorú* (K: <Én azonban> De Lehetett lát<tam>ni [mind föleírás] szomorú)
- 28 *mint bőrkereskedő jött át* (K: mint <bőrkészit...> bőrkereskedő jött át (T: mint cukrász jött át)
- 31 *ha csakugyan bőrkereskedő volna s itt* (T: ha csakugyan cukrász volna, s itt)

- 32 [a „Később be is bizonyítá...” kezdetű mondat a T szövegéből hiányzik]
- 195 : 2 *rendeljék, s várta mindenki* (K: rendeljék, <mag> s [föleírás] vár<j>ta [ráírás] mindenki)
- 3 *Perczel, e két önfejtű, büszke ember engedelmeskedik-e.* (K: Perczel, E két önfejtű, büszke ember [az utolsó öt szó betoldás a margón] engedelmesked<nek>ik [ráírás] e?)
- 10 *úgy soha Magyarországon: hogy minden* (T: úgy soha a magyar kormány, hogy minden)
- 12 *hadseregeket, miket ő alakított, elvették* (K: hadseregeket miket ő alakított [az utolsó három szó bekapcsolás felülről], elvették)
- 14 *hónap múlva harmadszor is új* (K: hónap múlva harmadszor is [az utóbbi két szó beszúrás felülről] új)
- 12–16 [az utóbbi három mondat betoldás a kéziratív margóján]
- 29 *lenni.*
Bécs eleste is (K: lenni.
 <Igy határozta el: hogy Ausztriát Németország ellen nem fogja segíteni, hogy az olasz mozgal>
 Bécs eleste is)
- 31 *perfidia volna.*
És nem volt igazuk. (T: perfidia volna.
 A bécsi októberi eseményeken a' magyar forradalmi seregek közbejötté alig változtathatott volna.
 Feljegyzünk ide néhány tényt egész szárazon, mi a' körülményeket helyes világitásba helyezve, állításunkat igazolni fogja.
 Midőn a császári seregek cernirozó hálózata már húzódott össze a birodalmi főváros körül, néhány merész legionarius vevé magának azon bátorságot a cernirozó vonalakon át fentartani a magyar kormánnyal az összeköttetést.
 A tudósítások, mik ezen uton jutottak a kormányhoz épen nem tartoztak azok közé, mik a magyar seregek intervencióját sietetheték volna.
 És nem volt igazuk.
- 32 [viszont a kézirat itt következő három bekezdése lényegében a T-ben hiányzik, illetve a fentiekben átalakítva olvasható]
- 32 *A bécsi októberi napok eseményei elannyira* (K: A Bécsi októberi napok eseményei [az utolsó szó beszúrás fölülről] elannyira)

- 196 : 4 *volt a bécsi forradalomnak* (K: volt a [beékelés fölülről] bécsi forradalomnak)
- 12 *mámorával, elannyira, hogy semmi* (K: mámorával, elannyira, hogy [beszúrás fölülről] semmi)
- 31 *fogunk neki ellenállani vagy* (K: fogunk neki ellen [ez igekötő fölülről beszúrva] állani vagy)
- 197 : 1 — *Igen — mondának a küldöttek —, de* (K: — Igen, <de> mondának a küldöttek, de)
- 11 *bán táborának, és a magyar* (K: bán táborának, <végre> és a magyar)
- 13 *bemutatta a küldötteknek: hogy az* (K: bemutatta <nekik>: a küldötteknek [beszúrás föléléssel]: hogy az)
- 13 *seregek állása és manővei éppen nem* (K: seregek állása, és [beékelés fölülről] manoeuvreik éppen nem)
- 17 *volna a bécsi forradalommal egyesülni* (K: volna <velök> a Bécs <fel> i [eléléssel] forradalommal [az utolsó három szó föléléssel] egyesülni)
- 21 *midőn követeik még az 1848-i márciusban a pesti* (K: midőn követeik még az 1848ki martiusban [az utolsó négy szó betoldás föléléssel] a pesti)
- 34 *melyek vele legközelebb rokonok* (K: melyek vele <egy> legközelebb rokonok)
- 198 : 2 *emelje fel magához azon néprétegeket, miket a magyar* (K: emelje fel magához <azokat> azon néprétegeket [föléléssel] <kik eddig az alkotmány a privilégiumokon> <k> miket [javítás ráéléssel] a magyar)
- 6 *negyvenezer katonát, azt máig sem bírom* (K: negyvenezer katonát, azt máig [föléléssel betoldás nélkül] <n> sem [ráéléssel] bírom)
- 19 *népnek földesurai alól* (K: népnek <volt> földes urai alól)
- 22 *Ezért tartható a mozgalom inkább szociális, mint* (K: Ezért <tartjuk mi> tartható [föléléssel] a mozgalom <ak> [az o utólagos beszúrás fölülről] inkább [föléléssel tartó beszúrás] szociális, mint)
- 25 *magyar országgyűlés arisztokratikus frakciói közt* (K: magyar <nemesség> országgyűlés [föléléssel] aristocraticus fractioi közt)
- 26 *a bécsi kabinetben, s* (K: a bécsi <minis> kabinetben, s)
- 29 *választmány az 1848ki márciusi napokban rég* (K: választmány az 1848ki Martiusi napokban [az utolsó négy szó bekapcsolás föléléssel] rég)

- 32 *elfogadták, és Pozsonyban még* (K: elfogadták, <szövetkeztek, barátkoztak> és Pozsonyban még)
- 199 : 1 *Sőt még azt is föl lehet tenni: hogyha* (K: Sőt még <attól is lehetett félni> azt is föl [beszúrás a föléírásba] lehet tenni [az utolsó öt szó a kihúzottak fölé való írás]: hogyha)
- 7 *E fiatal, alig 21 éves* (K: E fiatal <még> alig 21 éves)
- 7 *éves népszónok azon időben* (K: éves <férfi már akkor> népszónok [főlekapcsolás] azon időben)
- 8 *a közönségre, mint maga* (K: a közönségre, <mint nép> mint [bevezetés felülről] maga)
- 10 *stíl, heroszi termet, széles* (K: stíl, heroszi termet [utóbbi két szó a margón található], széles)
- 10 *ismeretek, merész ideák, s feddhetetlen* (K: ismeretek, merész ideák [ez a két szó bevezetés felülről] s feddhetetlen)
- 23 *Szerzőjéül sokan* (K: <E verset> Szerzőjéül sokan)
- 200 : 1 *aristokrata klub körében* (K: aristocrata club körében)
- 18– [a T-ben egy teljes rész, az „Ezért találtak ennek...” bekezdéstől Széchenyi gróf beköszöntéséig bezárólag — a kézirat 53 sora — mindenestől kimaradt a nyomtatott szövegből]
- 24 *A jobbság felszabeditása* (K: <Az ur> A jobbság felszabeditása)
- 25 *törvényjavaslat még ez napon egy szó* (K: törvényjavaslat még ez napon [az utolsó három szó beszúrás felülről] egy szó)
- 27 *mégpedig minden mentális rezerváta* (K: mégpedig minden<forma [?]>mentális rezerváta)
- 28 *csak annyira sem is formuláztatott: hogy* (K: csak <nem is> annyira sem is [ez a három szó föléírás] formuláztatott: hogy)
- 201 : 6 *az egyszeri porosz generalis a* (K: az egyszeri porosz [beszúrítás fölfelé tartó apróbb betűkkel] generalis a — T: az egyszeri porosz generalis a)
- 28 *a dátumot, a többit majd* (K: a dátumot, <a közepet> a többit majd)
- 30–33 [Ez a befejező mondat — a bekezdés — ebben a fejezetben utólagos hozzáírás, bár a kéziratív margón belüli részén (hisz maradt itt még rá hely), a T-ben nem jelent meg]
- 202 : 10 *A kormányának még nem volt* (K: A kormányának még [beszúrás fölfelé tartóan] nem volt)

- 14 *egzigenciák tudománya* (K: egzisztenciák tudománya, <előre nem lehet megmondani semmit.>)
- 18 *és ismeretlen férfiak gyöngéd leveleit ismeretlen* (K: és ismeretlen férfiak [az utolsó két szó bekapcsolás felülről] gyöngéd levele<ket>it ismeretlen)
- 26 *ülésében elhatározó, miszerint* (K: ülésében elhatároz<tak [?]>á miszerint)
- 31 *elveivel kvadrálnak-e* (K: elveivel quadrálnak <is[?]> e?)
- 33 *szellemi kohézióban létező* (K: szellemi <rokonságban> cohaesióban [föleírás] létező – T: szellemi cohaesióban létező)
- 203 : 1 *alaptételei közt ezen szavak is voltak.* (K: alaptételei <körülbelől> közt [föleírás] eze<k>n [ráírási javítás] szavak is [az utolsó két szó bekapcsolás fölfelé tartóan] voltak. – T: voltak:)
- 5 *a nép vérével.*” (K: a nép vérével.”)
„A magyar nemzet királyát nem nyilvánítja pártütönek.”
- 12 *volt ez azon óráknak* (K: volt ez <Kosúth> azon óráknak)
- 18 *öt szívesen üdvözölte* (K: öt <nyájasan> szívesen üdvözölte)
- 23 [T: a „Daczára a Bem elleni...” kezdetű mondatról a „...repülő kócsagot lelőtt.” befejezésüig – a kézirat 22 sora –: ez a szövegrész a nyomtatott anyagból ugyancsak hiányzik]
- 31 *itt szétküldte kísérőit* (K: itt szét<eresztette> küldte [föleírás] kísérőit)
- 33 *estendeni kezdett, a léggör* (K: estendeni kezd<tek>ett [föleírás] a léggör)
- 204 : 4 *porfellegre lesz figyelmes.* (K: porfellegre <teszi> lesz figyelmes.)
- 4 *vágtató lovagok alakját* (K: vágtató lovagok [javítás ráírással korábbi olvashatatlan szóból] alakját)
- 20 *mennyiségben szivarok, mégpedig nem a legjobbak.* (T: mennyiségben szivarokat, még pedig nem a legjobbakat.)
- 22 *nézett a küdötnék, s az* (K: nézett a <követnek> küdötnék s az)
- 205 : 4 *kézre jusson, elsüllyesztettük* (K: kézre juss<a>on<ak>, elsüllyesztettük)
- 10 *proklamációnkat dokumentumul használták* (K: proklamációnkat documentum<nak>ul [föleírás] használták)
- 12 *gabonát megmérgezni nem tréfadolog* (K: gabonát megmérgez<zen>ni nem tréfa dolog)

- 14 *bizony hozzányúltak ahhoz* (K: bizony hozzányúltak [a hozzá- javítás ráírással olvashatatlan korábbi szóból vagy szókezdetből] ahhoz)
- 16 *ajtaja csikorogni kezdett* (K: ajtaja csikor<d>ogni kezdett)
- 26 *állapotja, ha mi őket arról biztosítanók* (K: állapotja, ha mi [bekapcsolás fölfelé haladón] őket [az -et beletoldás fölfelé kanyarítással] azt arról biztosítanók)
- 32 *háborúját az ellenségnek nem tartom* (K: háborúját [a j és t bepréselés, az á föléírás] az ellenségnek [az utolsó két szó föléírásos bekapcsolás] nem tartom)
- 34 *arisztokráciája viseli a birodalom* (K: arisztokráciája viseli <akkor> a birodalom)
- 31– [T: a „...semmit sem fog veszíteni.” mondatvégtől a „– Ha semmit sem szólunk...” mondatkezdetig a nyomtatott
- 206 : 18 szöveg nem tartalmazza a kézirat 17 sorát]
- 21 *kimondanunk, mert most van* (K: kimondanunk, mert [beékelés föléírással] most van)
- 22 *egy szóra, egy politikai devise-re, mely* (K: egy jelszóra, egy [az utolsó két szó beszúrás fölülről] politikai devisere)
- 25 *most nemzetiségi harcot* (K: most <ha> nemzetiségi harcot)
- 25 *vívunk, de ha minden* (K: vívunk, de [beékelés felülről] ha minden)
- 34 *ugyanazon buzgalommal fog küzdeni* (K: ugyanazon buzgalommal [a rag fölfelé haladó beékelés] fog küzdeni)
- 207 : 21 *bécsi országgyűléssel, a Magyarország és* (K: bécsi országgyűléssel [a rag fölfelé haladó beszúrás], a magyar ország és)
- 25 *tettem a béke helyreállítása végett.*” (K: tettem a béke helyreállítása végett.” [az utolsó öt szó a kéziratlap margóján])
- 26 *Egyike az udvarnál nagy befolyással bíró arisztokratáinknak,*
– *egykor* (K: Egyiké<t> [az é e-re rövidítve] az udvarnál <leg>nagy<obb> befolyással bíró arisztokratáink<at> nek [bekapcsolás föléírással], – egykor)
- 32 *Higgye el ön* [T: nem új bekezdés]
- 33 *Itt vagyok, mert látom* (K: Itt vagy<un>ok [ráírás], mert látom)
- 208 : 4 *amitől Isten őrizze meg* (K: a mitől [az -öl lefelé irányuló beszorítás] Isten őrizze meg)
- 7 *a nép hozzám ragaszkodik* (K: a nép hozzám <vit> ragaszkodik)
- 8 *szüksége lesz az országnak egy* (K: szüksége lesz az országnak [az utolsó három szó – mint betoldás – a margón] egy)

- 13 *nem keserűségből, nem daczból; – meggyőződés* (K: nem keserűségből, nem <haragból> daczból : – meggyőződés)
- 4–14 [T: a „...meg fejemet” mondatvégtől a „...hozta áldozatból” mondatvégiig a nyomtatás újabb nyolc kézíratsort nem hoz]
- 18 *ismét gyanús lábcsozogás* (K: ismét gyanús láb- [az utolsó három szó beékelés fölülről] csoszogás)
- 24 *működését a kormány orgánumban* (K: működését a <hivata> kormány orgánumban)
- 29 *kinyilatkoztatá a hivatalos lapban: hogy* (K: kinyilatkoztatá: a hivatalos lapban [az utolsó három szó felülről kapcsolódik] hogy)
- 30 *míg Kossuth az országgyűlésen egy beszédet tartott, mely szinte az 1848-i törvények célul kitűzését fogadta el.* (K: míg Kossuth az országgyűlésen egy beszédet tartott, mely szinte az 1848-éi törvények célul kitűzését fogadta el. [a négyesoros betoldás a kéziratív margóján])
- 34 *személye iránti árulás ellen* (K: személye <ellen> iránti árulás ellen)
- 209 : 1 *Jósika egy igen kíméletes* (K: Jósika egy [beszúrás fölülről] igen kíméletes)
- 11–21 [ennek a fejezetnek utolsó öt bekezdése a jelek szerint ugyancsak későbbi hozzátoldás: a T szövegéből tehát kimaradt]
- 210 : 3 *Vetert Damjanich vegálja.* (K: Vetert <meg> Damjanics vexálja.)
- 11 *már a Görgey és Dembinszki közötti* (K: már a <Kossuth> Görgei [föleírás] és Dembinszki közötti)
- 211 : 2 *felállított magyar hadsereg.* (K: felállított magyar hadsereg. [a „had” beszúrás fölülről])
- 14 *nagyszerűbb kép e hadak* (K: nagyszerűbb kép<en> e hadak)
- 28 *előcsapatok Szibalomnál összeütköztek* (K: előcsapatok Szibalomnál [beszúrás fölülről] összeütköztek)
- 212 : 12 *rá a vezér. „De nekem igen* (K: ...rá a vezér. <Jó, hát ve...> „De nekem igen)
- 16 *S azon percben* (K: S azon [a szó fölfelé kanyarítva] percben)
- 213 : 8 *lőtte föbe, a magyar hivatalos* (K: lőtte föbe, a magyar [beszúrás fölülről] hivatalos)
- 8 *rólok egész szenvedéllyel: hogy átpártoltak* (K: rólok egész szenvedéllyel [az utolsó két szó föleírásos bekapcsolás]: hogy átpártoltak)

- 7 *mindenestül fogságba esett* (T: mindenestül fogságba esett, *örmagya Venturini azt állítá a' császári hadi törvényszék előtt: hogy önkényt ment át, melly állítása daczára fogságra ítéltetett, míg a másfelől Debreczenben a' magyar kormány nyilatkozatá szökevénynek.*)
- 9 *vérükért meggyalázást kellett* (K: vérükért <gyalázatot> meggyalázást [föleírás] kellett)
- 32 *fel Poroszlón az* (K: tartsa fel <Tiszai...> Poroszlón az)
- 214 : 1 *vonult vissza Pest felé.* (T: vonult vissza Pest felé; *nem tartva tanácsosnak ellenét a' Tisza mocsárjai közé üldözni 's működése középpontját, Pestet mindenoldalról fedezetlenül hagyni.*
[Cserében viszont a kézirat „Ha herceg Windischgraez...” kezdetű két és félsoros bekezdése nincs a T-ben]
- 6 *Alig értek azonban* (K: <alia> Alig értek azonban)
- 12 *támadjon a dologból, közbevetette* (K: támadjon <belőle> a dologból [föleírás], közbevetette)
- 16 *E zavar hírére* (K: <A> E zavar hírére)
- 16 *jött Debreczenből Kossuth.* (T: jött Debreczenből [sh.] Kossuth.)
- 18 *óra múlva haditörvényszék előtt* (K: óra múlva hadi <tanács> törvényszék [föleírás] előtt)
- 33 [az ide tartozó jegyzet a kéziratív margóján keresztbeírva olvasható]
- 215 : 18 *bizalmam senkihez. Most* (K: bizalmam senki<nek>hez [ráírás]. Most)
- 23 *semmi nyomára akadni* (K: semmi nyomá<t>ra [ráírás] akadni)
- 216 : 5 *vissza Debreczenbe, ahonnan* (K: vissza Debreczenbe<n>, a honnan)
- 8 *E határozata az* (K: <Ezt K... [?]> E határozata az)
- 15 *folyamodtak a kormányzóhoz: hogy az* (K: folyamodtak a kormányzóhoz [„-zó” szótag betoldás felülről]: hogy az – T: folyamodtak a kormányzóhoz, hogy ez)
- 217 : 5 *a Tiszán vert hidat sem volt idejük lerombolni.* (K: a Tiszán [az utolsó betű ráírással más betűből javítás] vert hidat sem volt id<ö>ejök [ráírás, az ékezet áthúzásával] lerombolni.)
- 10 *kérdezé a magukat kitüntettek neveit.* (K: kérdezé <hogy ki tüntette> a magukat kitüntettek neveit)
- 11 *voltunk” felelék.* (K: voltunk” felelék. [a második e-n kihúzott ékezet, a szó után áthúzott záró idézőjel])

- 17 *E csata után felfedezte* (K: E <terv[?]> csata után felfedezte)
 19 *Ez volt a terv.* (T: ez volta [sh.] terv.)
- 218 : 10 *esztendő bizonyos szakaszaiban.* (K: esztendő bizonyos <ide...> szakaszaiban)
- 15 *A szolnoki, mint általa* (K: A szólnoki [a második o ékezte törölve], mint általa)
- 16 *követelte Kossuthtól: hogy* (K: követelte Kosuthtól [a rag beékelés fölfelé hajló írással]: hogy)
 [a T-nek itt szakad vége]
- 19 *tehetetlen kormányzónak nevezé* (K: tehetetlen <embernek> kormányzónak [föleírás] nevezé)
- 21 *iránt, melyet még egy* (K: iránt, <elannyira: hogy> melytet még egy)
- 32 *új hadvezért, de Damjanich* (K: hadvezért, <Kosúth> de Damjanics)
- 219 : 7 *ellenében, ha ez nem akarna* (K: ellenében, ha <az> ez nem akarna)
- 10 *fejét, s önszerencsétlenségére a* (K: fejt s önszerencsétlenségére [az „ön” betoldás fölülről] a)
- 220 : 21 *a kormányt Debrecenbe, hihetőleg* (K: a kormányt Debreczenbe [beékelés fölülről] hihetőleg)
- 32 *volt észre nem venni, de* (K: volt észre nem [bekapcsolás fölülről] venni, de)
- 221 : 1 *az országgyűlésen indítványba, külszínleg* (K: az országgyűlésen indítványba<n>, külszínleg)
- 8 *esetek felett ítéljenek, ha* (K: esetek felett <intézkedjenek> <int> ítéljenek, ha)
- 21 *sem lőn az a cél elérve* (K: sem az a cél lőn [az utolsó szó három szóval előbbre helyezve vonaljelzéssel] elérve)
- 24 *a pártjuk[hoz] tartozó követekből annyit* (K: a pártjuk tartozó követekből annyit [a hiányzó ragot a nyelvhelyesség követelményének megfelelően pótoltuk])
- 31 *nem jelent meg a* (K: nem<maradt> jelent meg a)
- 222 : 16 *miután a hozott törvénycikkeket elolvasván, azoknak* (K: miután <egy> a hozott törvénycikkeket elolvas<á>ván [ráírás], azoknak)
- 21–23 [az „E törvénycikk...” kezdetű mondat jegyzetként keresztbeírva található a kéziratív margórészén]
- 26 *vészbírótság elé került egy* (K: vészbírótság <egy> elé került egy)

- 28 *egy tiszt a szállásán feledé* (K: egy tiszt<nek> a szállásán feledé)
- 223 : 1 *szolgálatokat tesz, elküldték a nagykállói vészbírótság elé* (K: szolgálatokat tesz, <felkuld> elküldték a Nagy Kállói vészbírótság elé)
- 19 *Midőn ez említett törvénycikkek* (K: Midőn ez <vesz> említett törvénycikkek)
- 224 : 12 *mind e gyász esetnek!*⁹ (K: mint e gyász esetnek!" <Is?>)
- 224 : 22 *hihetőleg tévedésben lehetett az* (K: hihetőleg tévedésben <jelenet> lehetett az)
- 30 *a dekorációs jeleneten ott voltak* (K: a dekoratív [beékelés fölülről] jeleneten ott voltak)
- 33 *a többi jelmondatokra nem* (K: a többi <de> jelmondatokra nem)
- 225 : 3 *ünnepélyes tény végrehajtása* (K: ünnepélyes <tényre> tény végrehajtása)
- 6 *Kiss, Görgey és Bem* (K: Kiss <és> Görgei és Bem)
- 7 *feldiszítendők, kiknek ezúttal* (K: feldiszítendők, kiknek [a rag beszorítás fölfelé kanyarítással] ezúttal)
- 21 *láthatják, akikről annyit hallottak* (K: láthatják, a kikről [a többesjel beszorítás fölülről] annyit hallottak)
- 29 *haladni, karjaira fűzték, lova* (K: haladni, karjaira [a rag beszorítás alul, apró betűkkel] fűzték, lova)
- 226 : 1 *ismeretlent, viszonzá az ismerősek* (K: ismeretlent, <fogadta> viszonzá [föleírás] az ismerősek)
- 13 *szétnézett a nép között* (K: szét nézett a <tömeg> nép [föleírás] között)
- 14 *láttára a tömegben.* (K: láttára a <k> tömegben.)
- 21 *a városház legnagyobb teremében.* (K: a városház legnagyobb [bevezetés fölülről] teremében)
- 31 *kardját: nehogy zörgés által* (K: kardját: nehogy [a „ne” beékelés fölülről] zörgés által)
- 227 : 1 *az elébe ment, kezét szorított* (K: az elébe ment [az utolsó két szó beszorítás fölülről] kezét szorított)
- 7 *tart strázsát szállása előtt* (K: tart strázsát szállásá<t> [az utolsó á ékezte áthúзва] előtt)
- 11 *ebben a tekintetben zseniírozzanak.* (K: ebben a tekintetben <jelen> genirozzanak.)
- 25 *Nagy csizmáiban csaknem* (K: Nagy csizmáiban [a rag fölfelé kanyarított betoldás] csaknem)

- 28 *a gallér aranyos paszományán már* (K: a gallér aranyos<á-su> [a szövegívé lett eredeti z s-re javítva] paszományán már)
- 30 *hogy azt éppen nem lehetett* (K: hogy <abban> azt épen nem lehetett)
- 32 *egész alakja oly sáros* (K: egész alakja olly [beékelés felülről] sáros)
- 228 : 22 [a „Kis Ernő nem várta...” kezdetű két mondat – megfelelő jelzéssel – jegyzetül áll a kéziratív margóján, természetesen: keresztben]
- 26 *Görgey levetette magát* (K: Görgei [beékelés felülről] <L> levetette [ráírás] magát)
- 229 : 2 *az elnök, a koszorús keresztet* (K: az elnök, a koszorús [beszúrás fölülről] keresztet)
- 7 *legvitézebb fogadott fiának!* (K: leg<po>vitézebb [ráírásos javítás] fogadott fiának!)
- 9 *maradt végül, maga vonult-e hátra, vagy* (K: maradt <leg>végül, maga <maradt e utoljára> vonult e hátra [az utolsó három szó fölírás], vagy)
- 20 *alig hallá egypár e szavakat* (K: alig hallá<m> egy pár e szavakat)
- 25 *megvető tekintetet vetett* (K: megvető, <mell[?]> tekintetet [az utolsó betű ráírás más betű(k)re] vetett)
- 32 *mint senkihez a világon* (K: mint senki<nél>hez [ráírás, húzásokkal] a világon)
- 230 : 1 *Kik e percben* (K: Kik e <perc.> perczen)
- 13 *pártfelekezetség ily jeleneteket* (K: pártfelekezetség <daemonai> ily jeleneteket)
- 15 *rosszul eső világa kimarad.* (K: rosszul eső világa <helyett egyedül a szív legnemesebb indulatai világítják az alakokat.> kimarad.)
- 19 *honszeretetéről, józan eszéről* (K: honszeretetéről [az utolsó r t-ből javítás ráírással], józan eszéről)
- 28 *volnának a magyar népelet* (K: volnának a magyar [bevezetés fölülről] népelet)
- 231 : 12 *Senki sem kötelezte rá* (K: Senki sem <javas> kötelezte rá)
- 15 *híven elvégzé a rábizottakat* (K: híven elvégz<i> [ráírás] a rábizottakat)
- 19 *hetivásárookra bejárt a környék* (K: heti vásárookra bejárt <ák> a környék)
- 25 *férfi közelíte s félrehíva* (K: férfi közelít<é> s félrehíva)

- 30 — *Lehetne-e kenddel egy okos szót* (K: Lehetne e kendel egy <jó> okos szót)
- 232 : 3 *elfognak bennünket* (K: elfogadnak bennünket<, > [...] <mind a kettőnket felakasztják.>)
- 25 *hogy számára legrövidebb idő alatt* (K: hogy <neki> számára [földrírás] legrövidebb idő alatt)
- 233 : 4 *tehát mármost a meglevő ötezer részletet* (K: tehát már most [az utolsó két — tulajdonképp: egy — szó beékelés fölülről] a meglevő <hat> ötezer részletet)
- 8 *állomásoz, egy deputációval* (K: állomásoz, <esetleg> egy deputációval)
- 28 *mi idészántunk.* (K: mi ide <kupo> szántunk.)
- 29 *akárha becsukat is bennünket* (K: akárha becsukat<na> is bennünket)
- 234 : 20 *fáradtság miatt, messze lakott a lineán kívül egy bódében, az örökkel* (K: fáradtság miatt, messze lakott, a lineán kívül egy bódében [az utolsó hét szó betoldás fölülről], az örökkel)
- 235 : 4 *hogy alig bírt* (K: hogy <épen> alig bírt)
- 7 *ez sem messze viszi a csontjait — mondá* (K: ez sem <sokáig> messze [földrírás] viszi a csontjait [beszúrás fölülről], mondá)
- 8 *vámör, a nyomorék rettenetes köhögését* (K: vámör, a nyomorék [az utolsó két szó beékelés fölülről] rettenetes köhögését)
- 11 *Azok a mankók belülről ki voltak* (K: Azok a mankók belülről <üres is> ki voltak)
- 12 *a kém majd ki, majd be* (K: a kém majd [beszúrás fölülről] ki <és> majd [levezetés fölülről] be.)
- 16 *egy szép fiatalember jelenti* (K: egy szép [beszúrás fölülről] fiatal ember jelenti)
- 18 *igen válogatósak a katonák* (K: igen válogatósak <a> <a külső> a katonák)
- 22 *a fiatalembert, mire az arcán* (K: a fiatal embert, mire <annak> az [földrírás] arcán)
- 30 — *Tegye ön a kezét* (K: — <Vegye> Tegye ön a kezét)
- 236 : 4 *tábort. Azt hitte: hogy mint tüzér* (K: tábort <de> mint [az m ráírás a kimaradó szóra] tüzér, <a> Azt [ráírás] hitte: hogy [végül szórendi cserét jelző vonallal a végleges forma])
- 9 *Egy k...i családapa fiával együtt* (K: Egy K...i családapa <két> <egy> [földrírás] fiával együtt)

- 24 *meg akarta tagadni a fegyveres erőnek* (K: megakartta tagadni a <hat> fegyveres erőnek)
- 26 *terrénumot kellőleg blokározták* (K: terrénnumot kellőleg [az első két betű ráírással más betűkből kialakítva] blokározták)
- 28 *expatriálták, részint hadifoglyokká* (K: expatriálták, részint [az utolsó két betű egyébre ráírás] hadi foglyokká)
- 32 *jelentek, s akkor is csak egy általános amnesztia* (K: jelentek s akkor is [az utolsó két szó beszúrás fölülről] csak egy <föltétlen> általános amnesia)
- 33 *kapituláltak, mely kölcsönösen ratifikáltatott* (K: capituláltak, mely kölcsönösen [a sorbeli szavak felett] ratifikáltatott)
- 237 : 21 *hadtest katonái emlékeznek egyre* (K: hadtest katonái [beszúrás fölülről] emlékeznek [az *n* bekapcsolás fölülről, az ezt követő *e* *é*-ből javítás] egyre)
- 22 *s tudnak róla* (K: s tudnak [az igei személyrag fölfelé kanyarított pótlás] róla)
- 238 : 5 *láthatni egy volt huszárhadnagyot.* (K: láthatni egy volt [betoldás fölülről] huszárhadnagyot.)
- 13 *egy ital frissítőhöz juthat, új életre, új erőre kap* (K: egy ital frissítő<*t is kap*>höz juthat [föléírás] új életre, új erőre [az utolsó két szó bekapcsolás felülről] kap)
- 20 *hatfontos golyó, s éppen* (K: hat fontos golyó, s [beszúrás fölülről] éppen)
- 26 *azt kosarastul vagy három lépésnyire* (K: azt kosarastul [beékelés fölülről] vagy három lépésnyire)
- 29 *inkább magamat ütött volna* (K: inkább <*a fejemet vitte vo*> magamat ütött volna)
- 32 *mikor egy óra múlva visszavonultak* (K: mikor egy óra múlva [az utolsó három szó betoldás fölülről] visszavonultak)
- 239 : 7 *egyik legnevezetesebb egyénisége* (K: egyik legnevezetesebb [az „-es” pótlás felülről] egyénisége)
- 9 *egy délután legjobb barátai* (K: egy délután <*olvashatatlanul törölt szó*> legjobb barátai)
- 11 *Az országos megsiratottnak szegény* (K: Az országos [beszúrás fölfelé haladóan] megsiratottnak szegény)
- 17 *kiáltott fiaihoz, leányaihoz* (K: kiáltott fiaihoz, <*fi*> leányaihoz)
- 29 *beszélni az unokáknak apáik* (K: beszélni az unoká<*i*>knak apáik)
- 240 : 1 *folyt volna ki annyi drága vér* (K: folyt volna ki annyi drága [betoldás felülről] vér)

- 8 *e kép ismét nem a* (K: e kép ismét [beékelés fölülről] nem a)
- 11 *Akik emlékeznek a* (K: A kik < tudják > emlékeznek a)
[a kéziratban itt 1-essel újrakezdődik a lapszámzás]
- 27 *melyeknek amint különböző nézeteik* (K: melyeknek a mint
[az utolsó három — voltaképp kettő — szó fölfelé törekvő
beszúrás] különböző nézeteik)
- 32 *ezeknek elveit, egymás közötti* (K: ezeknek elveit < küzdel-
meit, > egymás közötti)
- 34 *megismertetni, mielőtt küzdelmeikre áttérnénk.* (K: megis-
mertetni, mi előtt küzdelmeik < et > re [föleírás] < megis-
mernénk > áttérnénk. [a vessző óta a margóra írt betoldás]
- 241 : 5 *gondol, föltétlenül pártolni, és benne megnyugodni.* (K:
gondol, föltétlenül [beszúrás fölülről] pártolni, < csudál-
ni > és benne megnyugodni.)
- 6 *Előttük kánon volt* (K: Előttük < formalis > canon volt)
- 8 *felhozni herézisnek, hazaárulásnak tartott.* (K. felhozni
haeresisnek [a rag fölfelé kanyarított beszúrás], hazaáru-
lásnak < let > tartott.)
- 9 *Ezen entuzsiáltaknak nagyon* (K: ezen < embereknek >
entuzsiáltaknak [föleírás] nagyon)
- 10 *cím mellett minden* (K: cím mellett [beékelés fölülről]
minden)
- 12 *mint hön ragaszkodni a kimondott* (K: mint, < jármait sorba [?] < ? >
magisteri > hön ragaszkod < ás > ni [föleírás] a kimondott)
- 22 *nemcsak megtagadták, amire tán a* (K: nem csak megtagad-
ták, < de > a mire tán a)
- 23 *oly kisszerűen anekdotáznak* (K: olly < alant vádakkal is < ? >
telt > kisszerűen anekdotáznak)
- 26 *zélus miatt meg nem támadhattak, mint* (K: zelus miatt < meg < ? >
le nem küzdhettek, > meg nem támadhattak [föleírás], mint)
- 28 *volt az enuncióalt republikánusok* (K: volt az [a z utólagos
hozzáírás] < tisztán > enuncióalt republikánusok)
- 29 *A fentebb említett pártnak* (K: A fentebb említett [beszúrás
fölülről] pártnak)
- 30 *mert az véleményeit annyiszor* (K: mert az < t > véleményeit
annyiszor)
- 242 : 1 *Ekkor az entuzsiasták pártja* (K: Ekkor az < apostolok >
entuzsiasták pártja)
- 2 *ézelműnek vallá magát.* (K: ézelműnek vallá magát < s < ? >
viszhangoztatá mind azon dicséretet, müt Kosúth a korona-
hercegről mondott. >)

- 8 *Az enthuziasták pártja ekkor* (K: Az enthuziasták pártja [bevezetés fölülről] ekkor)
- 9 *tudta: hogy republikánus-e* (K: tudta: hogy <fiú e vagy leány> republicanus e)
- 21 *kevés sikert tudtak előhozni.* (K: kevés <hatást> sikert [föleírás] tudtak <gyakorolni> előhozni.)
[a jegyzet — az eddigiekkel összhangban — a kéziratlanpon keresztben írva található]
- 30 *Sem az enthuziasták, sem a republikánusok pártjával* (K: Sem [föleírás] Az enthuziasták, sem a republicanusok [az utolsó három szó beszúrás fölülről] pártjával)
- 243 : 7 *Ama képviselő, ki* (K: Ama [betoldás alulról] <K> képviselő [javítás ráírással], ki)
- 12 *Azon terrorista, ki* (K: Azon [betoldás alulról] <T> terrorista, [ráírási javítás] ki)
- 13 *egy követője által, kit* (K: egy követője által [beszúrás fölülről], kit)
- 15 *párbajⁿ s cravaillt csináltat* (K: párbajⁿ s <kravallt> cravaillt csináltat)
- 17 *Azon kormánybiztos, ki enorm* (K: Azon [elétoldás] <K> kormánybiztos [ráírás], ki enorm)
- 20 *hivatalnokokat érte: hogy* (K: hivatalnokokat érte [beékelés fölülről]: hogy)
- 22 *valamelyik azzal találja* (K: valamelyik <azt> azzal [föleírás] találja)
- 22 *találja magát menteni* (K: menteni találja magát [vonallal jelöli a kézirat a helyes szórendet])
- 25 *koldulni!ⁿ éppen csak hogy* (K: koldulni!ⁿ épen [beszúrás fölülről] csak hogy [Jókai függőleges szétválasztása])
- 27 *Azon hivatalnok, ki* (K: Azon [elétoldás] <H> hivatalnok [javítás ráírással], ki)
- 27 *hivatali inkompatibilitás ellen* (K: hivatali inkompatibilitás [az m fölülről] beszúrás] ellen)
- 32 *Azon katona, ki* (K: Azon [elétoldás] <K> katona [ráírás], ki)
- 244 : 1 *Azon főtiszt, ki* (K: Azon [elétoldás] <F> főtiszt [ráírás], ki)
- 3 *Azon csapatvezér, ki erőnek erejével csatát kezd* (K: Azon [elétoldás] Csapatvezér, ki erőnek [beékelés fölülről] er<ő>ejével [ráírási javítások] csatát kezd)
- 7 *Azon demagóg, kinek* (K: Azon [elétoldás] <D> demagóg [ráírás], kinek)

- 9 *cél elérése, miszerint* (K: czél elérése [fölfelé tartó beszúrás] <hogy> miszerint)
- 11 *kik sokan egy* (K: kik <so^tet> sokan egy)
- 15 *Azon újságíró, ki* (K: Azon [életoldás] Újságíró, ki)
- 17 *minden addig született* (K: minden <ell> addig született)
- 21 *peremptorius izeneteket küld* (K: peremptorius <parancsok> izeneteket küld)
- 25 *végre: ama miniszter, ki előtt sok ideig senki* (K: végre: ama [bevezetés fölülről] minister, ki előtt sok ideig [az utolsó két szó betoldás fölülről] senki)
- 245 : 8 *útlevél nélkül bárha csak* (K: útlevél nélkül <még> bárha csak)
- 20 *Hanem e három férfi személyiségei merőben* (K: Hanem <a> e három férfi [föleírás] személyisége<k>i [ráírás] merőben)
- 34 *vésztorvények, képviselői epuráció* (K: vésztorvények, képviselő<k>i [ráírás] epuratio)
- 246 : 14 *politikus sok ideig nem támadta meg* (K: politicus so<ha>k [ráírás] ideig [beszúrás fölülről] <s> nem támadta meg)
- 23 *dacos erélyben mutatta* (K: dacos <ellenállásban> erélyben [föleírás] mutatta)
- 26 *akkori időkben nagyon merész* (K: akkori [az i utólagos hozzáírás] időkben [beszúrás fölülről] nagyon <eredménytelen> merész)
- 34 *mindaddig, míg csupán hv. bizottmányi elnök volt* (K: mind addig, míg csupán [beszúrás fölülről] hv. bizottmányi elnök volt [jegyzet a kéziratlap margóján, keresztben])
- 247 : 13 *azok: kiket az az ellenpártok* (K: azok: kiket [a rag fölfelé írott beszúrás] az ellenpártok)
- 17 *harcba túl-pártok főnökei* (K: harczba <az ellen> túl [beékelés fölülről] pártok főnökei)
- 21 *nem sok garanciáit találták a* (K: nem sok garanciáit <lát-ták> találták [föleírás] a)
- 27 *régi, diétáról diétára szálló pártszenvédeleyek* (K: régi, diaetáról diaetára szálló [az utolsó három szó betoldás fölülről] pártszenvédeleyek)
- 248 : 11 *buktatási kísérlet. Egy esemény* (K: buktatási kísérlet <K> Egy esemény)
- 13 *békepárt Madarászt iparkodott a* (K: békepárt Madarászt [a tárgyrag utólagos hozzáírás] <megbuktatásán dolgozott,> iparkodott a)

- 14 *ezáltal többséget szerzendő* (K: ez által <túlnyomást> többséget [föleírás] szerzendő)
- 16 *minden törekvésüket odairányzák* (K: minden törekvésüket [a rag fölfelé írott beszúrás] oda irányzák)
- 20 *egyfelől a nevéhez ragaszkodó* (K: egy felől a [beékelés fölülről] nevéhez ragaszkodó)
- 21 *másfelől a hazában egyetlen adminisztracionális* (K: másfelől a <olvaszhatatlan szó> hazában [az utolsó három szó betoldás fölülről] egyetlen admistrationalis)
- 28 *szigorú, pontosságot és tárgyismeretet követelő* (K: szigorú, pontosságot és tárgyismeretet [az utolsó két szó beékelés fölülről] követelő)
- 249 : 5 *mire az oly kíméletlenül* (K: mire az [az utolsó két szó fölfelé tartó beszúrás] oly kíméletlenül)
- 9 *variálta fölötte az elméncségeit* (K: variálta [az l más betűből vastagítással javítás] fölötte <eszetlen> elméncségeit)
- 250 : 10 *tehát Pestről, egyikétől* (K: tehát Pestről [fölülről beszúrás], egyikétől)
- 10 *hivatalos biztosainak egy* (K: hivatalos <meg> biztosainak egy)
- 14 *megérkezett Pestre titkos missziójából* (K: megérkezett Pestre [beékelés fölülről] titkos missziójából)
- 23 *csinál: „Nem ment az* (K: csinál: „Nem <is tudva> ment az)
- 25 *– Lehetetlen – szólt az* (K: <Az elnök> – Lehetetlen, szólt az)
- 28 *nem csak Debrecenből, hanem* (K: nem csak <szob> Debrecenből, hanem)
- 33 *nap el akart indulni, hirtelen* (K: nap el akart indulni, <ve> hirtelen)
- 251 : 11 *ha a többi itt foglalt tudósítások is csak ennyire* (K: ha a többi itt foglalt [az utolsó két szó fölfelé tartó betoldás] tudósítások <nak> [a rag szintén fölfelé mutató beékelés volt] is csak <en> ennyire)
- 19 *egy oly nyilvános jellemet* (K: egy oly nyilvános [felülről beszúrás] jellemet)
- 21 *ezentúl politikai elveinek* (K: ezentúl <ők is> politikai)
- 31 *nagyságát is látja abban* (K: nagyságát is látja [ráírás] abban)
- 252 : 1 *Ausziát, s mint annak* (K: Ausziát, <ha> s mint annak)
- 8 *közben megtámadható részeit* (K: közben megtámadható <ták>ó [ráírás] részeit)

- 9 *kisebb erejű, kevesebb népszerűségű, félnélkebb egyéniségek* (K: kisebb erejű, kevesebb népszerűségű <és> félnélkebb [az utolsó három szó betoldás a margón] egyéniségek)
- 10 *eredményre bírtak jutni, mint* (K: eredményre bírtak jutni [az igealak utólagos toldása (-ak) miatt már csak függőleges vonallal lehetett a következő szótól való különállást jelölni], mint)
- 11 *Nyáry roppant tekintélyű, bátorsága* (K: Nyári <mind> roppant tekintélyű, <és> bátorsága)
- 16 *A nyílt elvküzdő* (K: <Azon az úton> A nyílt elvküzdő)
- 18 *ingerültsége miatt, átellenben oly* (K: ingerültsége miatt, <magánál sokkal «j» kicsinyebb tehetség> átellenben oly)
- 21 *utána. Már késő* (K: utána, <bár itt volna,> Már késő)
- 25 *megtörtént, melynek kútfejét* (K: megtörtént, <macs> mellynek kútfejét)
- 253 : 5 *kinéz, annyi fekete* (K: kinéz, <nem lát egyebet> annyi fekete)
- 14 *feszültség. Örömhír, amit* (K: feszültség. <G> Örömhír, amit)
- 34 *fordítottak a sáncok erős külsejére* (K: fordítottak a sáncok erős [fölfelé írott beékelés] külsejére)
- 254 : 8 *A császári várparancsnok* (K: A császári [fölfelé tartó beékelés] várparancsnok)
- 13 *A bennmaradt hét ezred gyalogsággal* (K: A benn <levő> maradt [fölfelírás] hét ezred <katonas> gyalogsággal)
- 22 *hirtelen közönséges polgáremberek e szándékot* (K: hirtelen <két nemzetőr> közönséges polgáremberek [fölfelírás] e szándékot)
- 29 *kényszerítetett a parancsnokságot* (K: kényszerítetett <hely> a parancsnokságot)
- 255 : 1 *expedícióra ebből is elrendeltek* (K: expedícióra ebből is [beszúrás fölülről] elrendeltek)
- 4 *A bekövetkezett események* (K: <Görgei sereg> A bekövetkezett események)
- 4 *a kormány azzal a hittel* (K: a kormány <elhagyni Pestet s> azzal a hittel)
- 7 *Ellátta két évre* (K: Ellátta [a szó közepe átírással javítás] két évre)
- 7 *kifogyhatatlan municióval és* (K: kifogyhatatlan municióval [az u föltett ékezte utóbb törölve] és)

- 14 *igen sok hűséget tett fel a* (K: igen sok [beékelés fölülről] hűsége<s>t [ráírás] <embereknek tartotta> tett fel [föleírás] a)
- 24 *velem együtt mindenestül a levegőbe* (K: velem együtt mindenestül [beékelés fölülről] a levegőbe)
- 28 *voltak Komárom körül a megúszhatlan* (K: voltak Komárom [beszúrás fölülről] körül<re> a megúszhatlan)
- 256 : 1 *Annál váratlanabb meglepetés* (K: Annál <meglep> váratlanabb meglepetés)
- 2 *két hónap múlva* (K: két hónapra<ra> mulva)
- 2 *érkeznek Debrecenbe egymás után* (K: érkeznek Debreczenben egymás után)
- 10 *ostromlók ellen, hagyta nyugodtan* (K: ostromlók ellen, hagy<j>ta [ráírás] nyugodtan)
- 19 *sátorokban. Még túri a* (K: sátorokban <,>. [ráírás] <ha még><m> Még [ráírás] túri a)
- 22 *lesz hova menekülniök. A* (K: lesz hova menekülni<e>ök [ráírás, csekély felkanyarítással]. A)
- 24 *rendeznek a kazamaták belsejében.* (K: rendeznek a <kaszam> camasatták belsejében.)
- 29 *a szalonna avas* (K: a szal<l>onna avas)
- 30 *kellene töltve lenni* (K: kellene <tele> töltve lenni)
- 257 : 4 *mint még segítségére* (K: mint még [beszúrás fölülről] segítségére)
- 25 *ajánlat által Kossuthnak* (K: ajánlat által <hi> Kosúthnak)
- 29 *– Abban nem egyezem* (K: – <Azt nem engedem> Abba nem egyezem)
- 33 *viseltetett egymás iránt.* (K: viseltetett egymást iránt.)
- 258 : 1 *De mint igazi* (K: De mint <j> igazi)
- 1 *ez egymás közti differenciát* (K: ez egymás<t> közti differenciát)
- 10 *s mintha az ott elesettek* (K: s mint<hogy>ha [föleírás] az ott elesettek)
- 14 *a legjobb barátja lett volna* (K: a legjobb barátja<rol> lett volna.)
- 24 *kormány hivatalos lapja* (K: kormány hivatalos [Jókai szétválasztása függőleges vonallal] lapja)
[jegyzet a kéziratív margóján keresztben]
- 30 *azt szemtanúk után leírtuk.* (K: azt szemtanúk<tol> után leírtuk.)

- 31 *Komáromban Tolnán keresztül; az azonban* (K: Komáromban Tolnán keresztül [az utolsó két szó beékelés fölülről]; ez azonban)
- 259 : 4 *neki a várba bejutni* (K: neki <Komáromba> a várba bejutni)
- 13 *huszárság járt az utat recognoscírozva* (K: huszárság járt az utat [az utolsó két szó bevezetés fölülről] recognoscírozva)
- 16 *vágással el lehet szabadtítani* (K: vágással ellehete <vá> szabadtítani)
- 18 *Komáromba. Amik azután történtek Komáromban, azok mind* (K: Komáromba<;>. <a> A [mind ráírás] mik azután történtek Komáromban [beékelés fölülről], azok mind)
- 24 *Annyira tekintélyét veszítette* (K: Annyira [a rag földre ragasztva] tekintélyét veszítette)
- 260 : 6 *s míg innen a poharak* (K: s míg <túl> innen a poharak)
- 6 *poharak csengtek, túl* (K: poharak <l> csengtek [ráírás], túl)
- 19 *Amióta azonban nem látta őket, azok is megváltoztak, a város* (K: <Az idő>Amióta [föleírás] azonban nem látta [az utolsó két szó bevezetés fölülről] őket, azok [bekapcsolás fölülről] is megváltoztak <tta>k [föleírás], a város)
- 27 *kabinétben, titkos konferenciákban* (K: kabinétben <a vezérek között,> titkos konferenciákban)
- 30 *intrikák hadicselei, átellenes manővrek és* (K: intrikák hadicselei, átellenes [bekapcsolás fölülről] manoeuvrek és)
- 261 : 20 *diadaléneket kezd hangoztatni* (K: diadaléneket kezd <énekelni> hangoztatni)
- 23 *állnak a valódi republikánusok* (K: állnak a valódi [rézsütös beékelés] republikánusok)
- 26 *rendesen túlhajtanak a vezényszón.* (K: rendesen [beékelés fölülről] túlhajtanak a vezényszón.)
- 29 *harcba a gyaurok ellen.* (K: harcba <a „hitetlen kutyák” ellen,> a gyaurok ellen [föleírás] <annyiban sem hasonlótlanok elődeikhez: hogy azok is Aisah, «m» Mahomet neje kötényt viselték legelső zászló gyanánt> [a két utolsó szót függőleges vonallal Jókai különíti el])
- 32 *Maga az alvezér kis* (K: Maga az alvezér [az „al” beszúrás fölülről] kis)
- 262 : 10 *Az egyik alvezér Kovács* (K: az egyik alvezér [bekapcsolás fölülről] Kovács)
- 21 *képviseli a masszív népfelkelést* (K: képviseli a masszív [bevezetés fölülről] népfelkelést)

- 26 *ütközetet, tétlenül, felkészült erővel* (K: *ütközetet, tétlenül* [az „-ül” utólagos, felfelé kanyarított betoldás], *felkészült*)
- 263 : 11 *Ezen az oldalon* (K: <A> *Ezen az* [az utólagos hozzátoldás] <parton> *oldalon* [földrész])
- 12 *nem is volt egyes* (K: *nem is volt* <erre> *egyes*)
- 13 *tömege, vele volt* (K: *tömege, <és> vele volt*)
- 26 *párton sokkal több* (K: *párton <tob> sokkal több*)
- 28 *Kemény, diplomácia[i] ismeretekben* (K: *Kemény, <diplomati> diplomácia ismeretekben* [az -i melléknévképző pótlása a mai nyelvhasználathoz való alkalmazkodás érdekében történt])
- 29 *fölfogásban, mindenoldalú státustani* (K: *fölfogásban, mindenoldalú [beékelés fölülről] státustani*)
- 264 : 10 *melyben Madarász jelenlétét* (K: *melyben Madarász<t> jelenlétét*)
- 19 *tényező.*
Idetartoznak még (K: *tényező. <Gorove István.> <Mészáros.>*
Ide tartoznak még)
- 23 *vagy alapos státusférfiak* (K: *vagy <nagy> alapos státusférfiak*)
- 32 *Az elsőbbi mellett küzdenek még* (K: *Az elsőbbi mellett küzdenek [beszúrás fölülről] még*)
- 265 : 3 *üst „Debreceni lapok” neve alatt* (K: *üst, <melly> „Debreceni lapok” neve alatt*)
- 266 : 4 *És amelyik párt* (K: <Pedig> *És a mellyik párt*)
- 8 *szerette a hízelkedőket. És* (K: *szerette a hízel<g>kedőket* [ráírás]: *És*)
- 9 *kalandorok talált[ak] hozzá bejárást* (K: *kalandorok talált hozzá [az igei személyrag pótlása a nyelvhelyesség követelménye szerint] bejárást*)
- 12 *igazmondásért képes volt legkedvesebb* (K: *igazmondásért képes volt [az utolsó két szó betoldás felülről] legkedvesebb*)
- 267 : 11 *Ahhoz a kis hivatalos hatáskörhöz* (K: *Ahoz a kis hivatalos <hivatalo> hatáskörhöz*)
- 22 *szolgáltattak önmaguk ellen* (K: *szolgáltattak <mag> önmaguk ellen*)
- 269 : 6 *kormányzó. Az emberek* (K: *kormányzó<,> <a> Az* [ráírás] *emberek*)
- 11 *klakór, egy kis tömpe* (K: *claqueur, egy kis <alacs> tömpe*)

- 24 *Csak Nyáry nem* (K: Csak <ny> Nyáry [ráírás] nem)
- 30 *sajtótörvények egyik cikkében ez* (K: sajtó törvény<ek>ek [föleírás] egyik<ében> cikkében [föleírás] ez)
- 31 *vádol, annak bebizonyítása megengedtetik.*” (K: vádol, a<z>nnak fölfelé kanyarított ráírás és beszúrá] bebizonyítása <az> megengedtetik.”)
- 270 : 6 *monda szemtől szemben —, a bizonyítványokat* (K: monda szemtől szemben [az utolsó két szó betoldás felülről], a bizonyítványokat)
- 19 *tudott vagy nem akart megtenni* (K: tudott vagy nem akart [az utolsó három szó bekapcsolás fölülről] megtenni)
- 20 *főnöke, Szemere elérte* (K: főnöke Szemere [beékelés felülről] elérte [a kéziratívek itt megint — most már harmadszor — kezdődnek újra az 1-es lapszámmal])
- 271 : 1 *pártfeleket komplikált bűntársaknak* (K: pártfeleket complícált [beszúrá]s fölülről] bűntársaknak)
- 4 *A vizsgálatok megkezdése óta a* (K: A vizsgálatok meg<nyilása> kezdése [föleírás] óta a)
- 5 *növekedett az országgyűlésen* (K: növekedett <többé nem is> az országgyűlésen)
- 6 *gúnykacaj és indignáció minden hangjai fogadják* (K: gúnykacaj és indignáció minden hangjai [az utolsó négy szó betoldás felülről] fogadják)
- 8 *arattak, míg kiknek szavait* (K: arattak, míg <s> kiknek szavait)
- 9 *azoknak beszédét most* (K: azoknak <szavait> beszédét most)
- 272 : 7 *alkudozni.*
És ezen pontban (K: alkudozni. <És ezen első pont is jellemzi mind kettő alapelveit.
A békepárt>
És ezen pontban)
- 10 *Amannak a még csak* (K: Amannak [az utolsó négy betű utólagos, kissé fölfelé hajló pótlás] a még csak)
- 17 *minthogy nemzetisége féltett kincsét* (K: minthogy nemzetiségé<t> [az utolsó ékezet áthúzóatva] féltett kincsét)
- 25 *gyarlóssága volt az: hogy* (K: gyarlóssága volt az [beszúrá]s fölülről]: hogy)
- 30 *küldinasztiákéval lett volna szükség* (K: küldynastiákéval <kellett> lett [föleírás] volna szükség [beékelés fölülről])

273 : 7 *intervenciója ellen.*

De nemcsak az (K: *intervenciója ellen.*)

<Egyetlen befolyása volt a magyar forradalmi vezetéknek a külföldi ügyekre a franczia>

<Sőt> De [föleírás] nem csak az)

11 *keresni, sőt megfoghatlan közömbösséggel* (K: *keresni,*

<sőt> sőt [föleírás] megfoghatlan közömbösséggel)

13 *Hihetetlennek fog látszani* (K: *Hihetetlennek [az itteni horgas, magas l talán utólag került a szóba] fog látszani)*

16 *jártak Augsburger Allg. [emeine] Zeitungjai* (K: *jártak <Aus><g> Augsburger Allg. Zeitungjai)*

18 *engedte át olvasni.* (K: *engedte átolvasni.*)

24 *hogy ővele is elhitette* (K: *hogy ő vele is [levezetés fölülről] elhitette)*

27 *tudósítások a párizsi és* (K: *tudósítások a <fran> párizsi és)*

274 : 1 *De nem akart* (K: *<A> De nem akart)*

12 *Nem a harcos ellenség* (K: *Nem <az> a harcos [az utolsó két szó föleírás] ellenség)*

13 *védtek, hanem felekezeteiket.* (K: *védtek, hanem <pártjait> felekezeteiket.)*

13 *felekezeteiket.*

XXVIII. (felekezeteiket.

<Lej...>

<Egy napon «A» a [ráírás] történetek után [a szórendi csere vonalakkal jelölve] a debreczeni piacon, a notabilitások akkori gyűlhelyén a kis ellenpárt «akkori» előharcosai, Kazinczi és Irányi találkoztak egymással.

Irányi, barátjának gyászos esesése után, jónak látta a győzelmes antagonistának jó képet mutatni, kezét nyújtott neki s a fölötti reményét fejezte ki előtte, miszerint a pártvezér eleste után semmi sem állandóbbé ellent: hogy a két párt egymással kibékülhessen.

Az e tárgy fölött keletkezett szóváltásokból igen érdekes vita támadt, mind két fél ragyogó elmésséggel osztotta és fogadta a szellem vágásokat.>

XXVIII.)

17 *ellenszenva a politikai* (K: *ellenszenva a <pola> politikai)*

28 *Kossuth december végén kívánta* (K: *<Ka> Kossuth December <ben> végén [javítás fölfelé kanyarítással] kívánta)*

30 *múlva, ha prorogálni akarta* (K: *múlva, ha <szétakarta volna oszlatni> prorogálni akarta)*

- 33 *időben a Madarász-klikk két hírlapban* (K: időben a Madarász-clique [az utolsó két szó betoldás fölülről] két hírlapban)
- 34 *megtámadást intézett a képviselőtestület* (K: megtámadást intéz<tek>ett [föleírás] a képviselő testület)
- 275 : 1 *annak feloszlatására agitáltak; e megtámadás* (K: annak feloszlatására [a rag és a megelőző a ékezeése pótlás felhajló irányban] <ellen> agitáltak [az utolsó a eredeti ékezete törölve]; e megtámadás)
- 10 *forradalmi jellemeknek, még* (K: forradalmi jellemek<re>nek [ráírás], még)
- 20 *helyett Kossuth rábeszélő* (K: helyett, <az ő> Kossuth [föleírás] rábeszélő)
- 276 : 11 *az egész kormányzat iránt.* (K: az egész <c> kormányzat [ráírás] iránt.)
- 13 *fáradalmaiban velök együtt* (K: fáradalmaiban <olvashatatlan szó vagy szókezdet> velök együtt)
- 19 *ellenök és egy szót* (K: ellenök <eg> és egy szót)
- 22 *akkor jön a csatából, jogosítva* (K: akkor jön<, > <vagy megy> a [föleírás] csatából jogosítva)
- 27 *lenézték őket.*
A tömegek (K: lenézték őket.
 <A békepártnak szinte nem volt semmi összeköttetése a hadseregben.>
 A tömegek)
- 277 : 6 *azt nem állítom* (K: azt <épen> nem állítom)
- 8 *mellyel azóta: hogy* (K: mellyel <azon idő> azóta: hogy)
- 15 *ajánlatos jellemmel, ismeretekkel* (K: ajánlatos jellem<ü>mel [ráírás] <és> ismeretekkel)
- 25 *tábornok maga és törzstisztei nevében* (K: tábornok, maga és [az utolsó két szó bekapcsolás fölülről] törzstisztei [a két utolsó betű ráírásos javítás] nevében)
- 26 *a kormányelnök előtt afölötti* (K: a kormányelnök előtt<e> a fölötti)
- 27 *miszerint azt hallotta beszélni: hogy az országgyűlésben* (K: miszerint azt hallotta beszélni: hogy [az utolsó négy szó föleírásból bekapcsolás] az országgyűlésben)
- 31 *Lapokban^o, mire nézve Klapka* (K: Lapokban^o, <mire nézve a kormány tartsa kötelességének a kárhoztatott,> mire nézve Klapka)
- 33 *kardot, mint még egy* (K: kardot, min<ő>t [ráírás] még egy)

- 278 : 1 *tiltakozzék e párt működései* (K: tiltakozzék <rögtön> e párt működései)
- 17 *levél fogalmazva volt, mindenkit* (K: levél fogalmaz<ta>ott>va volt [föleírás] mindenkit)
- 19 *míveltség, szerény elismerés* (K: míveltség, <melly> szerény elismerés)
- 20 *barátságos engesztelés jóakarató* (K: barátságos <hangulat> engesztelés jó [beszúrási fölülről] akarató)
- 279 : 4 *ellensége a békepárt törekvéseinek.* (K: ellensége a békepárt [beszúrási fölülről] törekvése<k>inek. [ráírás])
- 8 *Kompromittálva a katonák előtt* (K: Kompromittálva a <kormány> katonák előtt)
- 8 *szorítva pártellenieikkel szemben* (K: szorítva párt [beszúrási fölülről] ellenieikkel szemben)
- 10 *ellenük, ki Kossuthnak* (K: ellenük, <s> ki [ráírás] Kosútnak)
- 14 *pártérdek! — mondá Nyári* (K: pártérdek <itt> [beszúrási fölülről] mondá Nyári)
[a „Szabadítsuk..” kezdetű jelmondat s még az utána következő mondat is jegyzetként áll a fejezet szövege alatt]
- 17 *Természetes: hogy el kellett buknia.* (K: Természetes<en>: hogy elkellett buknia.)
- 30 *K: April 13. — <XII>* [fejezetcím a kéziratban]
- 26 *13-ik napjai. Batthyány Lajos* (K: 13ik napjai <ijesztgetés> Batthyányi Lajos)
K: <A hona> [a fejezet élén található összefoglaló sorai közé van írva az a szó és szókezdet: alább velük indul a fejezet szövege]
- 31 *Ironikus izenet a seregből az* (K: Ironikus [beékelés fölülről] Izenet a sereg<nek>ből [föleírás] az)
- 280 : 1 *hónapok tizenharmadik napját* (K: hónapok <13> tizenharmadik napját)
- 7 *„Megverjük a pecsovicsokat* (K: <Ver> Megverjük a pecsovicsokat)
- 13 *nem Pestén? és egyáltalában* (K: nem Pestén? <miért nem Swechéat alatt?> és egyáltalában)
- 20 *nem felelt meg senki.* (K: nem felelt meg [beszúrási fölülről] senki.)
- 24 *A déchéance kérdés* (K: <Már> A decheance kérdés)
- 5 *ekkorig Nyári sikerült* (K: ekkorig Nyári<g>nak [ráírás] sikerült)

- 22 *elküldé, általános beszéd tárgya* (K: elküldé, <mint egy> általános beszéd tárgya)
- 25 *Aki azonban ezúttal* (K: A ki azonban [fölfelé irányuló betoldás] az úttal)
- 29 *jónak látta az[t] átolvasni* (K: jónak látta az átolvasni)
- 282 : 4 *Első eset volt ez* (K: Első eset<ben> volt ez)
- 14 [a „Bem Szebent...” kezdetű mondat — nyilván utólagos betoldás — a margón (de egyenesben) található]
- 283 : 1 *megmenteni a hont, nem akarva* (K: megmenteni <azt> a hont [föleírás], nem akarva)
- 11 *Amivel Kossuth minden* (K: <Mint> A mivel Kosúth minden)
- 11 *minden beszéde tömve van; a retorikai szépség* (K: minden beszéde<i> tömve van<nak>; a [beszúrás fölülről] retorikai [a *h* talán *a*-ból javítás ráírással] szépség)
- 17 *aláírandották, azonban annál még nagyobb* (K: aláírandották, <mert> azonban annál még nagyobb [az utolsó betű *n*-ből javítás])
- 23 *a bürök-kehelyt, a száműzetést — monda* (K: a bürök kehelyt, a száműzetést [az utolsó két szó betoldás fölülről], — monda)
- 32 *veszélyes következményekre, a nehéz* (K: veszélyes következmények<rül>re [föleírás], a nehéz)
- 284 : 17 *midőn éppen a nagysarlói csata után* (K: midőn éppen [beszúrás fölülről] a Nagy Sarlói csata után)
- 19 *e csata valódi eredményét, mert ha megtudnák* (K: e csata valódi [beékelés fölülről] eredményét, mert ha [beszúrás fölülről] megtudnák)
- 25 *Kik követelheték tehát* (K: Kik követelheték [a „-het” képző beszúrás fölülről] tehát)
- 29 *Tökéletes ismeretlenség a külesemények* (K: Tökéletes ismeretlenség<e> a külesemények)
- 30 *Bizonyára: veronai kongresszusról nem hallott sem azelőtt, sem azóta* (K: Bizonyára: Veronai congressusrol nem hallott sem az előtt, sem [az utolsó három szó betoldás föleírással] azóta)
- 285 : 12 *levelek jutottak a bizottmány* (K: levelek jutottak [az a korábbi *á*-ból javítás] a bizottmány)
- 34 — *Kiüzetett.* (K: <— Bras> — Kiüzetett.)
- 286 : 5 *ünnepélyes jóslatszerűen, akkor* (K: ünnepélyes jóslat<-tal>szzerűen [föleírás] akkor)

- 6 *a porosz, a török hatalom* (K: a porosz, a török [az utolsó két szó betoldás fölülről] hatalom)
- 9 *az európai hatalmasságokkali szövetség* (K: az európai hatalmasságok <ra>kali [ráírás] szövetség)
- 12 *Rollin iránti tetteges szimpátiák* (K: Rollin iránti tetteges [felülről bevezetett pótlás] *sympathiák*)
- 19 *megtörésével annak jogcímet szolgáltatott* (K: megtörésével annak <tituluso> jogcímet szolgáltatott)
- 30 *Pedig most nem lett volna* (K: Pedig most [beékelés fölülről] nem lett volna)
- 32 — *Legalább vesszünk el* (K: — Legalább vesszünk [az -sz vastagítással megerősítést kapott] el)
- 287 : 1 *kellott a tárgynak hozatni.* (K: kellott a tárgynak hozatn<a>i [ráírás])
- 9 K: <April 14.> [fejzetecím-féle a kéziraton]
- 10 *király és a komáromi* (K: király és [beszúrás fölülről] a Komáromi)
- 11 *A király mezőhegyesi* (K: A király [beékelés fölülről] mezőhegyesi ... [innentől pedig a fejezet élén álló összefoglalás szövege a kéziratív margóján fut le hét soron keresztül])
- 22 *egyik —, még ezelőtt három hónappal egy legény* (K: egyik, — még ez előtt három hónappal [az utolsó öt — tulajdonképp: négy — szó betoldás fölülről] egy legény)
- 25 *ha kirukkol az osztály* (K: ha kirukkol<unk> az osztály [föleírás])
- 25 *rótából áll az egész.** (K: rótából áll az egész. <osztály>*)
- 288 : 7 *búsulnak, mikor mindenki* (K: búsulnak, mikor [beékelés fölülről] mindenki)
- 17 *néprajait kibocsátani, a hullámzó* (K: néprajait kibocsátani [az igeikötő beszúrás fölülről], a hullámzó)
- 21 *csapás a magyar girondisták* (K: csapás a magyar [beszúrás fölülről] girondisták)
- 23 *preokkupált tömegektől, leroskadva* (K: praecoccupált néptömegektől [az -ek- beékelés fölülről], leroskadva) [a jegyzet a margón ez esetben is keresztbe írva olvasható]
- 289 : 8 *úgy ragyogni látok* (K: úgy ragyogni <ragyogni> látok)
- 10 *volt, belejött a társaság* (K: volt, <benne volt> bele jött [föleírás] a társaság)
- 23 *véleményét a megszemlélt vár felől* (K: véleményét a <vár> megszemlélt vár felől.)

- 25 *meglepetve érzem magamat* (K: meglepetve érzem [az e korábbi é->ből javítva az ékezet áthúzásával] magamat)
- 290 : 10 *oka, bántása ne legyen.* (K: oka, bántása<k> ne legyen.)
- 15 *ablakán, melyről éppen* (K: ablakán, melyről [a rag fölfele írott beszúrás] épen)
- 18 *Nro 11 bérkocsi már* (K: Nro. 11 <fi> bérkocsi már)
- 28 *a pesti gyűlésen, mikor a nádort beiktatta.* (K: a Pesti <meggyűlésen> gyűlésen, mikor a nádort beigtatta <k>.)
- 29 *Erről a nádorra* (K: <Ezután> Erről a nádorra)
- 32 *mint monda, fél év múlva* (K: mint <ígérte eg> monda [föleírás] félév múlva)
- 291 : 10 *néha egyes kiáltást lehet* (K: néha egyes [az -es fölfele kanyarított beszúrás] kiáltást lehet)
- 25 *új kormányzati rendszer* (K: új <có> kormányzati [ráírás, ékezetörléssel] rendszer)
- 31 *megnyerni.*
S az a szellemi (K: megnyerni.
 <A békepárt első gyűlésén>
 S az a szellemi)
- 34 *jeleneteknek.*
Néhány nap alatt (K: jeleneteknek.
 <Nemcsak a békepárt tagjai> Néhány nap alatt)
- 292 : 8 *taktikának mindenestre ez utóbbi* (K: taticának minden-
 estre [a szó közepe vastagított ráírás] ez utóbbi)
- 9 *hogy a haza ügyére nézve* (K: hogy a<z> haza ügyére nézve)
- 10 *hogy Nyári helyett Szemerét tartsa* (K: hogy Nyári <leleg> helyett Szemerét <va> tartsa)
- 14 *maradva, a függetlenségi nyilatkozat* (K: maradva, a <leg-
 utóbbi> függetlenségi nyilatkozat)
- 19 *tagjai, kiket nem elvek* (K: tagjai, kiket [az -et fölfele kanyarítású beszúrás] nem elvek)
- 23 *vihettek, mint republikánusok megtehessek Kossuth ellen, ki a* (K: vihettek <ellene,> mint republicanusok megtehes-
 sék Kosúth [föleírásos bekapcsolás] ellen<e>, ki a)
- 28 *magukat a császári érzelműeket is* (K: magukat a <leg> császári érzelműeket is)
- 31 *gazdáját a mellékszobába, s elkezd* (K: gazdáját a mellékszo-
 bába [az utolsó két szó beiktatás fölülről] s elkezd)
- 31 *neki, beszél vele vagy* (K: neki, beszél<t> vele vagy)

- [a „De nemcsak...” kezdetű mondatról a „...megyei főispánnak.” mondatvégződésig — négy mondat — a kéziratív margóján keresztbe írott jegyzetként olvasható]
- 293 : 3 látta magát általa? (K: látta magát általa [főleírásos betoldás]?)
- 25 neki, s többen állítják: hogy (K: neki s <maig is> többen állítják [a végleges szórendet vonalak jelzik]: hogy)
- 294 : 1 — Nem az a nagyobb baj, úgymonda az angol, hogy az orosz be fog jönni (K: — Nem az a <hiba> nagyobb baj [bekapcsolás felülről] úgy monda az angol, hogy <oroszk[?]> az orosz befog jönni)
- 9 e tárgy felől beszélve, azon (K: e tárgy <ban megkérdetve> felől beszélve [főleírás], azon)

Tárgyi és nyelvi magyarázatok

- 149 : 9 *móri csata* — 1848. december 30-án lefolyt ütközet, amelyben Perczel Mór megsemmisítő vereséget szenvedett a számbeli és anyagi fölényű osztrák hadseregtől, amelyet Windischgrätz vezényelt. A nem túl messze tartózkodó Görgey-féle hadseregrész csak később és közvetve nyújtott némi segítséget.
- 15 *Perczel* — P. Mór (1811—1899) a legradikálisabb ellenzéki tábornok. Döntő diadalokat aratott a szabadságharc csatáiban (Pákozd, Ozora, Délvidék). A fővezérséggel való többszöri összeütközése miatt 1849 júliusának végén visszahívták. Világos után Törökországba, aztán Angliába menekült, majd Jersey szigetén telepedett le.
- 17 *Bem* — B. József (1794—1850) Kolozsvárra 1848. karácsony napján vonult be
- 21 *egy kisdéd mappát találtak* — 1848. szeptember 20-án Lepsény lakói fogták el Jellasics táborának postaküldeményeit. A Közlöny, a kormány hivatalos lapja hozta nyilvánosságra a fontosabb leveleket. — A mappa — itt: térkép.
- 22 *operacionális* — hadműveleti
- 150 : 4 *Puchner* — Anton P. báró (1779—1852) cs. és kir. altábornagy. Erdély katonai főparancsnoka. 1849 februárjában az ő hívására jelentek meg első ízben cári intervenciócs csapatok Erdély területén. 1849-től Velence városparancsnoka.

- 4 *Urban* — Karl U. (1802—1877) cs. és kir. ezredes
- 4 *Wardener* — August W. (1788—1863) altábornagy a császári hadseregben
- 7 *kimanővrírozza* — manőverezi
- 33 *Vetter* — Anton von Doggenfeld V. (1803—1882) honvéd altábornagy. 1848 novemberében a honvéd vezérkar főnöke, a hadügyminiszter helyettese. 1849. március 8-án Kossuth a honvédseregek fővezérévé nevezi ki, de pár nap múlva — betegsére hivatkozva — lemond. Világos után itthon bujdosik, 1850-ben emigrál.
- 33 *az ellenfél mozdulatainak rossz kopírozása* — az itt Vetternek tulajdonított kritikák az EL 1849. február 28-i számában megjelent *Jellemvonások a magyar hadi életből* sorozat egyik darabja Dembiński szájába adja.
- 151 : 5 *Egy napon tudtára adta Görgey a kormánynak* — pontosan ilyen szövegű kitévelt nem található a Steier Lajos *Görgey és Kossuth* (Bp. é. n.) c. művében publikált levelekben. Görgey azonban már 1848. novemberi leveleiben nyomatékosan figyelmeztetett a rendelkezésre álló csapatok nem kielégítő létszámára és harcképességére; egy fenn nem maradt, december 25-i levelében pedig — amint Kossuth válaszából (KLÖM 13. k. 894—96.) kitűnik — ezt számszerű adatokkal is igazolta.
- 6 *Windischgraetz* — Alfred W. herceg (1787—1862) osztrák altábornagy. 1848 végén túlerőben levő hadsereg élén mint teljhatalmú főparancsnok kezdte meg hadműveleteit ellenünk. A tavaszi hadjárat során elszenvedett vereségei és hamis jelentései miatt áprilisban leváltották, utóda br. Ludwig von Welden (1849. április 12. és május 30. között főparancsnok), majd Julius Jakob Haynau báró (1786—1853), aki május legvégétől főparancsnok, majd a szabadságharc idegen segítséggel történt leverése után rémuralmat szervezett meg hazánkban.
- 10 *Perczelnek parancsot adott* — Kossuthnak Perczelhez intézett 1848. december 19-i és 21-i utasításait l. KLÖM 13. k. 807. és 833—34.
- 11 *az alduinai táborból... a legjobb ezredeket rendelte föl Pestre* — Kossuth erre vonatkozó, Vukovics Sebőhöz szóló 1848. december 18-i rendelkezését l. KLÖM 13. k. 801—02.

- 14 *egy éjjel a Győr körüli mocsárok... mind befagytak* — Görgey valóban ezzel a körülménnyel indokolta Győr feladását Kossuthhoz írt 1848. december 26-i levelében (KLÖM 13. k. 900.)
- 24 *Inczédi-zászlóalj* — a 11. honv. zászlóalj parancsnoka Inczedy Sámuel (1811—1893)
- 25 *choc* — csapás, sokk
- 30 *karabin* — karabély, főként a lovasság használta
- 152 : 1 *a kormány parancsot adott mindkét hadvezérnek a megütközésre* — Kossuthnak Görgeyhez intézett, december 29-i és 30-i leveleit l. KLÖM 12. k. 915—17., 923—25.
- 3 *Görgey reprezentált a parancs ellen* — Görgey 1848. december 29-i, Kossuthhoz írt levelében (közölve Steiner L. i. m. 264—68.) keményen bírálta Kossuth intézkedéseit és megindokolta saját, azokkal ellentétes lépéseit *reprezentál* — itt: kifogást emel, ellentmond
- 18 *Zrínyi- és Hunyadi-zászlóalj* — ezekről a csapategységekről Jókai később — *A magyar hadsereg alkatrészei* címen — külön fejezetben kellő részletességgel szól.
- 24 *Ottinger* — O. Ferenc báró (1792—1869) 1848-ban több tisztség viselése után tábornoki rangban a drávai magyar sereg parancsnoka. Augusztusban kilép a hadseregből, nyugdíjazását kéri, 49-ben átpártol az osztrákokhoz s altábornagyi rangban dandárparancsnok lesz.
- 26 *vasaszered* — nehézfegyverzetű osztrák lovasok
- 153 : 22 *szinte* — itt: a régi 'szintén, ugyancsak' jelentésben áll.
- 33 *A másnapi haditanácsban elhatározottat* — az 1848. december 31-i — éjszaka lefolyt — országgyűlés határozatáról van szó
- 154 : 34 *mérő* — régi, főleg szemestermékek mérésére használt úrmérték; a pozsonyi mérő 62, 49 liternek felelt meg *Madarász* — M. László (1811—1909) a „gyémántos miniszter”. Kötetünk ilyen című Jókai-elbeszélésének jegyzetében sokoldalú bemutatást kap.
- 155 : 19 *Olmütz* — a Habsburg-udvar ekkori tartózkodási helye: Morvaországnak ez a különleges katonai erődítményrendszere látszott legalkalmasabb ideiglenes lakóhelyül az udvarnak a bécsi forradalom idején. Ma: Olomouc Brnótól északkeletre. — Olmützről gúnyos kroki a pEL 1849. július 20-i számában (JKK CB III. 395.).

- 156 : 21 *Madarászra lön bizva* — Jókai így tudja, de vannak adatok, amelyek szerint ez Csányi László és Duschek Ferenc feladata lett volna
- 27 *Az országgyűlés békeküveteket szándékozott küldeni a császári fővezérhez* — az 1848. december 31-i országgyűlési ülés jegyzőkönyvét l. Közlöny 1849. január 14. és KLÖM 13. k. 940—52
- 157 : 3 *Az országgyűlés tagjai közül többen arra agitáltak* — a dec. 31-i ülésen Batthyány Lajos és Bezerédi István foglaltak állást amellett, hogy az országgyűlés ne kövesse az OHB-t Debrecenbe
- 5 *komponálja* — itt: összeegyezteti
- 5 *praesumptio* — föltételezés
- 8 *neje* — Meszlényi Teréz (1810—1865) ekkor már hét esztendeje Kossuth felesége
- 9 *Az fiú apjának kedvence volt... nevének viselője* — ki kell javítanunk Jókai pontatlanságát: Kossuth nagyobbik fiát Ferencnek hívták, kisebbik fia viselte a Lajos nevet
- 25 *azon sügdosott hírek* — „A 848-i Szilveszter-napján valaki azt a tréfát csinálta magának, mely szerint névtelen levelet írt Madarász Lászlónak mint rendőrfőnöknek, amelyben tudatja vele, hogy a pestiek azon éjjel megrohanják a Kossuth szállását s a Windischgrätz táborába viszik, hogy megválthassák magukat az ő kiadása által a hadisarctól.” (Pálffy János: *Magyarországi és erdélyi urak*. Kolozsvár, é. n. 285—86.)
- 30 *Testvére* — Kossuth Zsuzsanna (1817—1854) Meszlényi Rudolf felesége, ebben az évben (1848) özvegyen maradt. 1849-ben az összes tábori kórházak főápolónővére néveztek ki. Világos után elfogták, de felmentették.
- 30 *és anyja, két egzaltált nő* — Kossuth Lászlóné Weber Sarolta (1770—1853)
- 158 : 4 *a gőzkocsi egyik vagonjában hált.* — Madarász László mozdonyon ment Szolnokra Kossuth után, őt Pestre hívni; vele is tért vissza, akkor már nem mozdonyon
- 16 *Háromszor hagyta el Kossuth Pestet: egyszer Jellasics... közeledte elől.* — a forradalom ellenfelei 1848 szeptemberében, Kossuth alföldi toborzóját idején „széltében terjesztették [...] azt a hírt, hogy Kossuth Jellasics győzelmé-

- től való féltében távozott vidékre, nehogy az ellenség kezébe essen.” (KLÖM 13. k. 67.) Így állítja be a dolgot Pálffy János is (i. m. 256.).
- 16 *Jelkasic* — Joseph Jelačić (1801—1859) magyarellenes beállítottságú horvát bán. Pákozdi veresége után Ausztriába vonult vissza. A téli hadjáratban Windischgraetz fővezérége alatt működött.
- 17 *Paskievics* — Ivan Fjodorovics Paskievics (1782—1856) orosz cári hadvezér, a Magyarország elleni intervenció főparancsnoka
- 158 : 24 *Nyáry* — Nyáry Pál (1806—1871) Pest vármegye első alispánja, országgyűlési képviselő. 1848 szeptemberétől a Honvédelmi Bizottmány alelnöke. Debrecenben a békepárt egyik oszlopa. Jókai — távoli rokonként — szoros kapcsolatot tart vele ebben az időszakban. — Nyáryt 1849-ben tízévi börtönre ítélték, hét év után amnesztiával szabadul.
- 159 : 7 *Deákhhoz* — D. Ferenc (1803—1876) a Batthyány-kormány igazságügyminisztere. 1848 utolsó napján tagja volt annak a Windischgraetzhez menesztett országgyűlési követségnek, amelynek a béke helyreállítását kellett megkísérelnie. Deák nem vállalta az osztrák fővezér feltételeit
- 4 *Majláth* — M. György gróf (1786—1861) országbíró 1838-tól. 1848-ban a felsőház társelnöke, tagja a Windischgraetzhez küldött bizottságnak. 1849-ben a magyarországi császári bíróságok legfőbb irányítója.
- 20 *decidált* — eldöntött, végleges
- 27 *midőn a magyar kormány Pestre visszatért, az ittmaradt tisztviselőket [...] kitette hivatalaikból.* — Jókai ezt a döntést már 1849-es cikkeiben is bírálta (CB III. 266—69., 275—77.) Kossuth idevágó rendeletét l. KLÖM 14. k. 850—57.
- 160 : 4 *influenzája* — befolyása
- 14 *debandíroz* — szétszór
- 20 *Graefl* — G. József (1818—?) ügyvéd, Pest város főbírája 1848-ban. A nemzetgyűlésben Szolnok képviselője, de a kormányt Debrecenbe nem követte
- 21 *Csányihoz* — Cs. László (1790—1849) 1848 júliusában a dunántúli sereg kormánybiztosa. 49-ben erdélyi teljhatalmú biztos, majd májustól közlekedési miniszter. Kossuth és Görgey közt többször közvetített. Haynau az Újépületben felakasztatta október 10-én.

- 162 : 25 *sonica* — itt azonnalit, haladéktalant jelent
- 163 : 8 *Közlöny* — a kormány hivatalos lapja 1848. június 8-a és 1849. augusztus 11-e között, Gyurmán Adolf szerkesztésében. Egy idő után félhivatalos és nem hivatalos része is kialakult, így volt társszerkesztője egy időben Jókai is.
- 164 : 16 *A legelső gyűlésen* — Jókai leírása valójában nem az 1849. január 9-i, első, hanem a január 13-i, második debreceni ülésre vonatkozik. Ezen részletes jelentés hangzott el a Windischgrätznél járt békeküldöttség eredménytelenségéről; Kossuth nagyjából a Jókai által leírt módon szólt. Nyáry próbált a 48-as elért eredmények alapján békét ajánlani, de az országgyűlés a fegyveres küzdelmet foglalta határozatba, majd Kossuth három javaslatát a hadiállapot közvetlen intézkedéseiről (Parl D 1. k. 10—34.). Kemény 1849-es emlékirata szintén foglalkozik az üléssel (i. m. 63—65.).
- 17 *egy halvány, roskatag férfi* — Kossuth
- 30 *mint Cadmus elvetett sárkányfogaiból* — Kadmosz a boiotiai Thébai város mondabeli alapítója. Arész hadisten kígyóját önvédelemből megölte. Pallasz Athéné tanácsára elvetette a kígyó szájából kiszedett fogakat, ezekből harcosok keltek ki, velük fölépíttette városát, ahol igazságosan és boldogan élt és uralkodott.
- 165 : 25 *„ez előtt tíz nappal te voltál, aki a Vay-minisztérium elfogadását szerencsének tartottad* — nem valószínű, hogy Madarász László utólag ilyen kedvezően nyilatkozott volna a Vay-minisztérium hivatalba lépésének lehetőségéről. Az 1848. szeptember 27-én tartott éjszakai országgyűlési ülésen ő foglalt a legerőteljesebben állást a szeptember 25-i, Vay miniszterelnöki megbízatását is hírül adó királyi leiratok elfogadása ellen (Horváth I. k. 519—20.). — Vay Miklós konzervatív főnemest (1802—1894) ugyanis 1848 szeptemberében az udvar miniszterelnökké nevezte ki, de hivatalba nem léphetett az OHB megalakulása miatt.
- 166 : 2 *honvédelmi bizottmány* — teljes nevén Országos Honvédelmi Bizottmány (OHB) a forradalom legfőbb hatalmi szerve, eredetileg kilenctagú testület, amelyet a nemzetgyűlés a kormány támogatására szeptember 16-án választott meg az országgyűlés tagjaiból. Hat képviselőházi (Kossuth, Pálffy János, Nyáry, Patay József, Madarász László, Zsembery Imre) és három felsőházi (báró Perényi

Zsigmond, gróf Esterházy Mihály és báró Jósika Miklós) tagja az irányítást mindenestül kezébe veszi a kormány október 8-i lemondása után. Később új tagokkal is kiegészül. Elnöki hivatala Debrecenben a Városháza épületében van. — A testület történetének főbb állomásait röviden összefoglalja Spira György, *Magyarország története* 6/1. 254—56., 266—68., 279—81. Az OHB szabályos kormányra való átszervezését célzó kísérletekre nézve l. KLÖM 13. k. 503—11., 572—75. Halász Boldizsár ilyen értelmű, 1849. február 8-i javaslatát l. KLÖM 14. k. 357. (vö. CB III. 661.) — A hivatalba lépő Szemere-kormány (1849. május 2.) oszlatja fel.

- 166 : 11 *charge* — népiesen sarzsi: megterhelés, tisztség, megbízatás
 13 *az első minisztérium leköszönése* — a Batthyány-kormány (először) 1848. szeptember 11-én mondott le
 14 *Batthyány Lajos* (1807—1849) az első felelős magyar minisztérium elnöke. Március 17-én kapja miniszterelnöki kinevezését, a januári békeküldöttségben Windischgrätz nem fogadja. 1849. január 8-án tartóztatják le, és Haynau október 6-án végezteti ki golyó által (mert kötél által sebei miatt lehetetlen).
 16 *adjungált* — csatlakoztatott, melléállított
 167 : 1 „*miniszter úr*” — célzás Madarász Lászlóra, a „gyémántos miniszter”-re
 21 *Duschek aláírásával* — Duschek Ferenc (1797—1873) régi kamarai tisztviselő, aki 48 márciusa után Kossuth mellett marad mint a pénzügyminisztérium államtitkára. A Szemere-kormányban az övé a pénzügyi tárca. Világos után elveszejteti a kormány irattárát és a hadikincstárt.
 21 *Kossuth mint elnök nevére semmi magyar pénz sem nyomott* — Jókai téved: nyomtak pénzt „Kossuth, az ország kormányzója” aláírással
 168 : 25 *Ami [...] Mészáros seregét illeti...* — Mészáros Lázár (1796—1858) honvédtábornagy, a Batthyány-kormány hadügyminisztere. A fegyverletétel után Törökországba emigrál, majd Angliában telepedik le.
 30 *Egy napon [...] a városház térre népgyűlés lön hirdetve* — az 1849. január 9-i debreceni népgyűlésről l. az Alföldi Hírlap január 10-i számának cikkét (újra közli: KLÖM 14. k. 67—69.)

- 33 *Ah, egészen más népgyűléseket láttak azok...* — az utalás Kossuth 1848. szeptember 27. és október 5. közötti alföldi toborzójújára vonatkozik
- 169 : 4 *bandérium* — itt: csapat
- 22 *mint megmutatta Lippánál* — a debreceni önkéntesek három százada november 13-án több óra hosszat sikeresen védelmezte Lippát a túlerőben levő ellenséggel szemben (Horváth II. k. 74.)
- 25 *a népfelkelést visszautasító parancs után...* — a pákozdi csata, Jellasics veresége után az OHB csak a dunántúli népfelkelést állította fegyverbe, a többit csak készenlétebe helyezte. Az OHB 1848. október 3-i rendeletét l. KLÖM 13. k. 72—73.
- 32 *élelmezési körülmények miatt* — vö. Emlékek (HhM V. k. 9—10.)
- 170 : 8 *Hatvani Imre* — (? — 1856) ügyvéd, Madarász L. pártfogoltja. — Részletekbe menő, őt és ütközeteit részletező ismertetést l. *A gyémántos miniszter* keletkezéstörténetében és jegyzeteiben. — Világos után Amerikába emigrál.
- 12 *Vége Besze találta ki* — Besze János (1811—1892) országgyűlési képviselő, Komáromban a nemzetőrök őrnagya. A népgyűléseken Kossuth állandó kísérője.
- 171 : 3 *Nyárynak... kemény affrontja volt emiatt* — az 1849. január 18-i országgyűlési ülés itt érintett mozzanatait, Besze János és Nyáry Pál felszólalásait l. Parl D 1. k. 46—49. — *affront* — összetűzés, sérelem
- 20 *A kormány ismételve figyelmezteté sürgetősen* — lényegében ilyen értelmű utasítást küldött Kossuth Perczelnek 1849. január 9-én (KLÖM 14. 73.)
- 23 *Perczel [...] egy furcsa levelet írt a kormánynak* — nem valószínű, hogy az utalás Perczelnek arra a Kossuthhoz írt 1849. január 1-i levelére vonatkozik (KLÖM 14. k. 15—16.), amelyből Mocsár Gábor idéz (Kritika 1981/4. 19.). Ebben a főváros feladásáról még csak mint tervbe vett lépésről ír. Egy későbbi, fenn nem maradt Perczel-levelelről (amelynek tartalmáról Jókai bizonyára csak hallomásból értesült) lehet szó. A január 1-i levél Hamzsabégen íródott, míg a Jókaitól idézett sorokban Perczel Karcagot jelöli meg tartózkodási helyeként. Kossuth január 19-én tudósította Szemerét: „Perczel Kardszagnál áll [...] Holnapután alkalmasint ütközni fog.” (KLÖM 14. k. 163.)

- 172 : 24 „*Perczel győzött*” — az ütközet időpontja: január 22.; I. a
Nomen et omen c. elbeszélés keletkezéstörténetét!
 32 *perspektíva* — távcső, messzelátó (régies)
 34 *árlejtés* — versenytárgyalás
- 173 : 7 *Mór* — Fejér megyei nagyközség, egyik leghíresebb borvidékünk központja
 9 *Bercel* — Ceglédbercel (Pest m.)
 12 *Maszkírozott battériák* — álcázott ágyúütegek
 20 *Kiss Ernő* — honvéd altábornagy (1799—1849), volt császári ezredes. 1848 nyaratól harcolt a délvidéki szerb felkelők ellen. Októberben a bánsági sereg főparancsnoka, 1849 januárjában országos főhadiparancsnok lett. Az aradi tizenhárom egyike.
 28 *Kinevezetett fő hadiparancsnoknak* — január 9-i kinevezési okiratát I. KLÖM 14. k. 72.
 12 *a tomaseváci ütközetben* — 1848. december 5-én Kiss Ernő sikertelen — bár nagy személyes bátorsággal irányított — támadást hajtott végre Tomasevác ellen (Horváth II. k. 99—100.)
 14 *Perlász alatt* — Perlász nagyközség az egykori Torontál megyében. (Ma: Jugoszláviában.) — Az ütközet 1848. szeptember 2-án folyt le ezen a helyen
 21 *túl a rendén* — rendkívül
 22 *Decidált royalista volt* — föltétlen királypárti. — Kiss Ernőt erélytelen hadvezetése miatt, tisztjeinek követelésére váltották le a bánsági hadtestparancsnokságról. Ő maga azonban a hadbírótság előtt állította, hogy császárpártisága miatt volt gyanús a magyar vezetők szemében. Az országos főhadparancsnoki tisztség elvállalását így indokolta: „Mert azt gondoltam, hogy személyes jelenlétemmel talán tehetek valamit a békés kiegyezés érdekében; azt azonban már korábbról tudtam, hogy egyfajta felügyelet alatt állok, és hogy ez még Debrecenben még szigorúbb lesz, már csak azért is, mert engem testestől-lelkestől császárpártinak tartottak... Szabadlábom voltam ugyan, de minden egyes lépésemet figyelték, mintha fogoly volnék.” (Az aradi vértanúk. Bp. 1979. 2. k. 97.) Bármekkora fenntartással kell is kezelni az ilyen helyzetben tett nyilatkozatokat, erre ráhagyatkozhatunk, annál is inkább, mert Kiss Ernő 1849. október 5-i búcsúlevelében is kijelentette: „Ti tudjátok, mégpedig a legjobban, milyen híve voltam

én az ausztriai háznak — és ilyenek is halok meg —, mert én Magyarországot is azért szolgáltam, hogy Ausztriának javára lehessenek. Ezért, gyermekeim, apátok ártatlanul hal meg, és az a tudat, hogy uralkodójának mindig a legjobb alattvalója volt, erősíteni fogja őt ezen az utolsó úton.” (Uo. 1. k. 210.)

- 174 : 26 „*promovirt und amovirt*” — előléptetett és elmozdított
 32 *Október hatodikán háromszor lőtte ki rá fegyvereit a kiállított vadászosztály* — a kivégzés két szemtanúja: Winkler Brunó minorita szerzetes és Baló Béni református lelkész is beszámol arról, hogy Kiss Ernót a kivégzőosztag sortüze csak a vállán sebesítette meg, és újabb lövéssel kellett kioltani életét (uo. 1. k. 261., 280.)
- 175 : 6 *nagyszerű* — nagyszabású, súlyos
 13 *preokkupál* — elfogultan kezel
 17 *expresse copfnak nevezte* — nyíltan vaskalaposnak mondta.
 25 *A Vácon kiadott proklamációval kénytelen volt* — 1849. január 5-én bocsátotta ki Görgey váci kiáltványát. Kifejtette benne, hogy kizárólag a márciusi—áprilisi törvényekért és eredményekért harcol. A Honvédelmi Bizottmányt nem ismeri el, parancsot csak a király által kinevezett hadügyminisztertől hajlandó elfogadni, Windischgrätz feltételeinek nem veti ugyan alá magát, de a megegyezéstől elvileg nem zárkózik el.
- 176 : 2 *Pákozd* — község Fejér megyében a Velencei-tó partján, a szabadságharc első — híres — csatájának színhelye, ahol Jellasics csapatait a nemzetőrök és honvédek alig felszerelt serege szétverte (1848. szeptember 29.)
 18 *a bizottmány egyik előkelőbb tagjához* — ti. Nyáry Pálhoz (a K-ban eredetileg meg is nevezte őt Jókai, utóbb azonban törölte a nevet)
 35 *A schwechati csata* — a szabadságharcos néphadsereg vesztes ütközete Windischgrätz ellen Bécs mellett 1848. október 30-án
- 177 : 31 *a haditanácsban rosszallta az Ausztriába átmenetelt* — Jókai ebben a kérdésben téved. Görgey az 1848. szeptember 26-i haditanácsban a határ átlépése és az ellenséggel osztrák földön folytatandó hadműveletek mellett foglalt állást (vö. KLÖM 13. k. 299. és Horváth 1. k. 586.).
- 178 : 2 *Midőn Imre király ellen testvére föllázadt* — Árpád-házi királyunk nyolcéves országlását (1196—1204) öccsével,

- Andrással való viszálykodása és sikertelen hódító törekvései töltik ki (vö.: az idézett epizód tekintetében *A magyar nemzet története regényes rajzokban* c. munkáját: JKK 67. la. 111.).
- 178 : 18 *A kassai csata* — a szerencsétlenül kiütött csata 1849. január 4-én folyt le Schlik és Mészáros tekintélyes létszámú seregei között
- 20 *A hadügyminiszter elveszté az ütközetet egykori princípálisá ellen* — Mészáros Lázár az 1848. december 14-i országgyűlési ülésen így nyilatkozott Schlikről: „Ismerem a vezért. Volt szerencsém vele, ha nem is szolgálni, de összejönni. Ő jó, derék katona [...] nem tudom, mennyire fogok vele fölérni.” (Idézi Nemeskürty István: *Kik érted haltak, szent Világsszabadság*. Bp. 1977. 298.)
- 179 : 5 *szomorúan jött maga jelenteni a hongyülésre* — Mészáros Lázárnak az itt következő kijelentése, amelyet Jókai később a FAIM jegyzeteiben (CB III. 657.) és *Emlékek...* c. munkájában is (FhM V. 26.) és *A kőszívű ember fiai* Az első tandíj c. fejezetében idéz, kétségkívül azon a zárt országgyűlési tanácskozáson hangzott el, amely valószínűleg 1849. január 19-én zajlott le a debreceni városházán. (A valószínű dátumot meghatározza és Mészáros emlékiratainak az ülésről szóló — de az idézett szavakat nem tartalmazó — részét idézi: *Az 1848/49. évi népképviseleti országgyűlés*. Szerk.: Beér János. Bp. 1954. 637—38.) A nyilvános ülések jegyzőkönyveiben Mészáros ilyen értelmű megnyilatkozása nem fordul elő.
- 10 *Szemere példátlan energiával* — Sz. Bertalan (1812—1869) a Batthyány-kormány belügyminisztere, az OHB tagja, felvidéki teljhatalmú országos biztos. A trónfosztás után, május 2-án ő alakít kormányt, s benne a belügyi tárcát is ellátja. Világos után Törökországban, majd nyugati fővárosokban él.
- 19 *A kormány [...] Klapkát kínálta meg* — K. György (1820—1892) honvédtábornok. 1848 novemberétől a bánsági sereg tábornoki főnöke. 1849 májusától október 2-ig Komárom várának parancsnoka. A várát több héttel a világosi fegyverletétel után adta fel, miután az ő feltételeit fogadták el. Az emigráció egyik vezéralakjává vált.
- 30 *a győzelmekhez szokott Schlik tábornokkal.* — Franz Schlik (1789—1862) osztrák altábornagy. Észak-Magyarorszá-

- gon harcolt ellenünk, nem mindig eredménytelenül. Teljes családfájáról részletes életrajzi adatok *A tarcali kápolna* c. elbeszélésnél.
- 180 : 1 *Don Miguelek* — a 39. gyalogezred, a portugál trónkövetelőről elnevezve. Jókai többször beszél róluk. Az egyetlen olyan csapat, amely leváltotta a reakciós tisztjeit és saját jelöltjeit választotta meg.
- 17 *Tarcal* — borsodi nagyközség, a tokaji bortermelés egyik központja. Jelenleg is díszoszlop hirdeti benne az itteni ütközetben aratott győzelmet, amelyet Klapka vívott ki az osztrákok ellen 1849. január 22—23-án.
- 17 *Keresztúr* — Bodrogkeresztúr, község Borsodban
- 180 : 2 *Vécsey* — V. Károly gróf (1807—1849) honvédtábornok. A bácskai hadtest parancsnoka, többek tehetetlensége után. 1849-ben nagyváradi városparancsnok, az Aradot ostromló sereg vezére. Csak augusztus 21-én tette le a fegyvert, mivel 13-án még Temesvárt ostromolta. Aradi vértanú.
- 2 *Eszterházy* — E. Sándor gróf (1810—?) a Hannover huszárezred őrnagya. 1848 decemberében eredménytelen parancsnoka a bánáti seregeknek. Több, mint másfélszáz tiszt az ő biztatására lépett ki a szabadságharcos seregből, mikor erre az OHB rendelete alapján lehetőség nyílt. 1849. január 9-én — cserben hagyva seregét — lemondott.
- 2 *Lázár* — L. Vilmos (1815—1849) Zemplén megyei földbirtokos, régi katona. 1849-ben dandárparancsnok. Hat nappal világos után adta meg magát.
- 2 *Bakonyi* — B. Sándor báró (1805—1853) honvéd vezérőrnagy, aki 1848. december közepéig volt bécsi főparancsnok. A dinasztiával a nyílt háborút nem vállalta, 1849 januárjában visszavonult. Később ezért csak nyugdíjazták, majd megfosztották rangjától.
- 8 *cernírozó* — ostromló
- 12 *tudtul adja: [...]a szerbek Ó-Aradot elfoglalák* — a február 7-i ütközet első szakaszáról (amelyben az ellenség tett szert fölényre) csakugyan ilyen értelmű jelentés futott be Kossuthhoz (l. 1849. február 9-i levelét Dembinszkyhez: KLÖM 14. k. 382.). Az OHB a Közlöny február 11-i számában rövid közleményben — utalva az ellentétes tartalmú előző értesülésekre is — adta hírül a győzelmet (KLÖM 14. k. 402.), a február 12-i számban pedig

- közreadta Gaál Miklós aradi parancsnok részletes jelentését.
- 182 : 2 *Amidőn Asztalos Sándor százados négy századdal berohan* — Asztalos Sándor (1823—1857) honvéd ezredes. Az 1849. február 8-i aradi csatában a 29. zászlóalj lobogójával kezében visszavezette a menekülő sereget, elűzte a vár felmentésére jött erőket. A fegyverletétel után emigrált.
- 14 *Itt maga a nemzetőrség lépett fel támadólag* — 1849. február 2-án a szegedi nemzetőrség visszaverte Teodorovics szerb seregeit és keményen megtorolta a támadást
- 19 *Bemről aggasztó hírek érkeztek* — január 21-én Szebennél, majd február 4-én Vizaknánál vereséget szenvedett (az utóbbi ütközetben már a Puchner által behívott orosz csapatok is részt vettek), és ezután néhány napig hátrálni kényszerült
- 32 *Tiszafüred* — Szolnok megyei nagyközség, a folyó bal partján
- 32 *Tiszafüredről tudósítják a kormányt* — ilyen értelmű hír valóban befutott Debrecenbe. Az OHB a Közlöny február 8-i számában az alábbi, február 7-éről keltezett közleményt jelentette meg: „Tiszafüredről érkezett hivatalos jelentés szerint f. hó 6-án a mi ott levő seregünk, azon értesítést vevén, hogy az ellenség 10 000-nyi haderővel közelg, előbbi állomását változtatva Poroszlóra vonult, azonban Asbóth alezredes erélyes intézkedéseivel csatakész rendbe állítván népünket, ez a Poroszlóra jött mintegy 300 könnyű német lovasságnak nekiment, az ellenség csapat csupán egy tüzelést állván ki, hogy 3 német elesett, a többiek megfutottak: a részünkön semmi veszteség. A 10 000-nyi sereg közeledéséről terjesztett hír, nem volt való, ez ismét új adat arra, hogy az ellenség mennyire szokta nagyítani erejének létszámát.” (KLÖM 14. k. 52.) — *A gyémántos miniszterben* Jókai ugyanígy ábrázolja a február elején Debrecenben uralkodó pánikhangulatot.
- 33 *Poroszló* — ekkor Heves megye tiszafüredi járásában (a Tisza jobb partján) levő község
- 183 : 3 *Cibakháza* — nagyközség Szolnok megyében, a Tisza bal partján. 1849. február 24-én mellette ütköztek meg seregeink az osztrákokkal
- 184 : 22 *A [...] forradalmi hadseregek alapját [...] a rácok mozgalmi teremték meg* — a magyar forradalom eredményeivel

- leghamarabb a szerb felkelést sikerült Bécsnek szembefordítania. Ez 1848. június 6-án robbant ki.
- 24 *Hat egész hónapig alkalom volt ellenök seregeket gyűjteni* — a honvédsereg szervezésének 1848. május 15-én megkezdődött első szakaszáról rövid összegezést ad a *Börtön virága* (JKK Kisregények 7. k. 216—17.), a kérdést átfogóan tárgyaló alapvető szakmunka Urbán Aladár: *A nemzetőrség és honvédség szervezése 1848 nyarán*. Bp. 1973.
- 33 *mobilgarde* — tkp. garde mobile: polgárőrség
- 185 : 3 *köztük több idegenajkú* — a honvédsereghez csatlakozott csak az országban levő császári és királyi alakulatok közül 15 gyalogezred sok zászlóalja, nyolc huszárezred hat-, ill. nyolc százada és a Belvarado tüzérezred egy része (vö.: Bona G.: *Tábormokok és törzstisztek a szabadságharcban 1848—49*. Bp. 1983. 386.) — Ebből Jókai itt mindössze hármat említ a kilenc idegenajkúból: a 2. Alexander (vagy Sándor cár) gyalogezredet, amelyhez tartozik még a 4. Sándor cár huszárezred (a maga nyolc századával); a 16. Zanini és a 23. Ceccopieri gyalogezredek egy-egy zászlóalját (az előbbiből szerzőnk két zászlóaljról tud).
- 6 *A külföldön állomásozó huszárezredek ezalatt proklamációkkal hívták szülőföldük segítségére* — erre ténylegesen csak az udvar és a magyar kormányzat közötti teljes szakítás után, 1848. szeptemberétől fogva került sor. Kossuth ilyen értelmű, 1848. szeptember 22-i (önálló röplapokon is terjesztett) cikkét l. KLÖM 12. k. 1011—14. Az OHB erre a tárgyra vonatkozó, 1848. október 16-i rendeletét l. KLÖM 13. k. 219. Vö. még a *Börtön virága* JKK Kisregények 7. k. 222. — A Lenkey-század ügyével kapcsolatban kiemelten utalunk Varga János „*A kőszívű ember fiai*”-nak irodalmi forrásai és mintái (ItK 1964.) c. tanulmányára és *A kőszívű ember fiai* jegyzeteire; de minden idekapcsolódó kérdéstről, sőt a téma további előfordulásairól a Jókai-életműben a szükséges részletességgel szól a *Szenttamási György* c. elbeszélés keletkezéstörténete és jegyzeteinek sora.
- 27 — *Sie haben das Heimweh* — honvágyuk van [helyesen: Heimweh]
- 31 *mátkája, ős lengyel család ivadéka* — az imént említett elbeszélés eredeti változata szerint gróf K**nszky Anna volt a hölgy neve.

- 186 : 13 *a vőlegény elméjétől megfosztottan ül az örültek házában.* — az *Emléksorok* írásának idején Lenkey valójában már nem élt; világos pillanatai alig voltak
- 15 *Lenkey* — L. János (1810—1850) honvédtábornok. A Wüntenberg-huszárok századosa, aki a maga csapategységét 1848 októberében bravúros megoldással vágta ki a Galiciában állomásozó katonaság gyűrűjéből. A kapitány története a maga romantikus körítésével olvasható Jókai fentebb említett novellájában.
- 20 *érdemkeresztjét is eladta* — vö. azzal a glosszával, amely három helyen is megjelent (EL 1849. március 22., Tiszavidéki Újság április 7., pEL április 30.): „Charivari” 2. (CB III. 145.)
- 33 *egy sem maradt el tőle.* — a Lenkey-század viszontagságos hazaszökése ugyancsak része a *Szenttamási Györgynek.* — Más külföldön állomásozó csapattestek, ill. részeik ugyancsak kalandos és veszedelmes hazaútjáról már az ÉK 1848-as nyári-őszi számai tudósítanak.
- 187 : 5 *Lopresti báró állított [...] egy szabad huszárcsapatot* — pontosabb tájékoztatás erről Barta István jegyzeteiben: KLÖM 12. k. 445. — A Lo Presti spanyol eredetű bárócsalád tagjai igaz magyar hazafiúi érzésvilágról adnak tanúbizonyságot: Lajos báró (1823—1878) huszárcsapatot szervez és tart fenn; öccse, Árpád a szabadságharc idején honvédozmagy Görgey hadseregében.
- 10 *Kossuth Erdélybe küldte emisszáriusokat* — Kossuth 1848. augusztus 17-i, erdélyi önkéntes lovas szabadcsapat toborzására vonatkozó rendelkezéseit l. KLÖM 12. k. 735., 739—40.
- 14 *István herceg* — István (Habsburg) főherceg (1817—1857) altábornagy. 1847-től (november 12.) Magyarország nádora, 48 nyarától a magyarországi hadak főparancsnoka. Már tavasszal ő nyújtotta át a királynak a magyar országgyűlés feliratát. Tőle kapta Batthyány a kormányalakítási megbízatást. Az országgyűlés őt kérte föl — mint főparancsnokot — a Jellasics ellen küldendő hadsereg vezetésére. István főherceg a megbízatást elfogadta, de a hadvezetés átvétele helyett szeptember 22-én Bécsbe szökött, másnap lemondva nádori méltóságáról is. — 48 őszén Jókai is árulóként bélyegzi meg az egykori „Palatinus Pistát”, akiről nagyméretű díszképet küldött valaha az Ék olvasóinak (vö. CB III. 705.).

- 15 „*praetoriánus turmák*” — testőri jellegű gyűkekezetek, csoportok
- 18 *Szalaynak megengedettett... szabadsapatot alakítani* — az ügy előzményeit (Szalay László 1848. július 15-i javaslatát és Kossuth helyeslő válaszát) l. KLÖM 12. k. 445—47. A szabadsapat ténylegesen augusztus 20-án alakult meg. Vö. még KLÖM 12. k. 708., 767., 786—87. — *Szalay László* [?], a pénzügyminisztérium titkára a Hunyadi-szabadsapatot szervezte meg. A szabadságharcban alezre-desként küzdött. A történetírónak csak névrokona.
- 33 *Szemere megakadályozá a nádor által szervezett koncentrá-lását azon idegen ezredeknek* — az utalás az 1848. szeptember elején lejátszódott fejleményekre vonatkozik. István főherceg ekkor nagyobb számú, a dinasztiahoz lojális katonaságnak a fővárosba való fölrendelése révén akarta az udvar pozícióit erősíteni. Szemere Bertalan mint ideiglenes hadügyminiszter viszont a kormányhoz hű, magyar legénységű ezredek Pestre vezénylése mellett szállt síkra. Valószínűleg szó volt erről a szeptember 7-i, István nádor részvételével tartott minisztertanácsi ülésen is. Szemere Hrabovszky altábornagyhoz intézett, szeptember 8-i leve-lében tiltakozott a Ceccopieri-ezred Pestre való fölhozata-la ellen: „világosan kiteszem, miképen Ceccopieri ezred-ből senki le nem szállíthatatik, miután ez itt a városban csak a kölcsönös ingerültséget idézné elő”. (Idézi Urbán Aladár: *A nagy év sodrában*. Bp. 1981. 473—74.)
- 188 : 3 „*barricadeur*” — barikádharcos
- 9 *Rózsa Sándor* — (1813—1878) Szeged vidéki betyárvezér. Az OHB 1848 októberében amnesztiában részesítette. Az amnesztialevelet Jókai kézbesítette Rózsa S. megbízottjának. A szabadsapat a délvidéki harcokban vett részt, de fegyelmetlenségei miatt rövidesen föl kellett oszlatni.
- 189 : 3 *Kossuth nem késett az amnesztiát megadni* — az amnesztia-levélnék Vörös Antal által készített, az Országos Levéltár-ban őrzött másolata (közölve KLÖM 13. k. 78.) csak tartalmilag, de nem szó szerint egyezik az itteni szöveggel. Az ügygel kapcsolatos minden tudnivalóról, más előfor-dulásokról, Rózsaival való későbbi találkozásról l. a *Szent-tamási György* keletkezéstörténetét.
- 28 *rögtön leküldetett a rácok ellen* — a fentebbi Jókai-élmény szintén része a többször szóba hozott novellának, a maga

- romantikus meseformájában. — Vö. az *Emlékek...* idevágó lapjait (HhM 5. k. 5—9.).
- 32 *A bécsi légionáriusoknak három csapatja volt* — ezerkét száz bécsi önkéntes érkezett Pestre 1848. szeptember 19-én. — Bővebb (a tiroli vadász zászlóaljra is kitérő) tájékoztatást ad a *Börtön virága* (JKK Kisregények 7. k. 217.).
- 190 : 2 *Ormai Norbert* — eredeti nevén: Auffenberg Norbert báró (1813—1849) cseh származású osztrák katonatiszt. Mikor kiszabadult a lengyel felkelés előkészítése miatt kiszabott elzárásából, felajánlotta szolgálatait a magyar kormánynak. Kossuth hadsegéde, vadászrezdek elsőrendű szervezője őrnagyi rangban. Augusztus folyamán Aradon fogásába esett. 1849. augusztus 23-án ott kivégezték.
- 10 *belép hozzá az ezredes és kéri [...] tegye meg a kormányzó a kinevezést* — a Kossuth fiainak tisztté való kinevezésére irányuló szándékról Horváth Mihály is említést tesz (i. m. 2. k. 379.).
- 19 *princ* — herceg
- 191 : 6 *Dembinszky* — Dembiński, Henryk (1791—1864) lengyel tábornok, az 1830—31-i lengyel szabadságharc főparancsnoka. 1849. január 20-án érkezett Debrecenbe párizsi emigrációjából. Honvéd altábornagyként bízta rá Kossuth a fővezérséget, de Kápolna után kénytelen leváltani. 1849 tavaszán az észak-keleti hadtest főparancsnoka, júliusban ismét fővezér. Világos után Törökországba, majd Franciaországba emigrál.
- 6 *az úgynevezett Dembinszky-induló verse* — az induló az *Emlékek...* (HhM V. 80.) és *Az elesett neje* c. novella I. fejezetében egyaránt megtalálható, a fordítás némi eltéréssel
- 31 *cheveau-légers* — könnyű lovasok
- 192 : 1 *equirozott* — fölszerelt
- 12 *egy huszár 232 darabból áll* — az *Emlékek...* szerint ugyancsak Nyáry alapján 123-ból (HhM V. 31.)
- 25 *Újházy* — Ú. László (1793—1870) a szabadságharc előtt a Sáros megyei ellenzék vezére, 1848-ban a megye főispánja, az egyetlen radikális főrend. A harcok kezdetén szabadsapatot szervez, a téli hadjáratot Görgey mellett harcolja végig. 1849-ben a Radical Párt elnöke, Komárom utolsó kormánybiztosa. 1850-ben Amerikába vándorol ki.

- 27 *Neje [...] Benyovszky Móric leánya* — B. Móric (1741—86) híres utazó. Madagaszkár királyaként hal meg. Emlékiratait Jókai fordította az eredeti angolból, és maga is írt róla életrajzi regényt (JKK 52—53. k.) — Újházy Teréz felesége, Várady-Szankmáry Teréz ténylegesen nem leánya, hanem unokája volt Benyovszky Móricnak (l. Gál Éva: *Újházi László*. Bp. 1971. 13.), Újházy szabadsapatáról uo. 35—36.
- 30 *Az Oroszhegyi-gerillák* — O. Józsa (1822—70.) orvos, a márciusi fiatalok egyike, a pesti közbátorsági bizottmány tagja. 49 első felében egy pesti fiatalokból álló szabadsapat parancsnoka. — A csapat tevékenységéről az ittenitől egészen eltérő képet fest Spira György: *A magyar forradalom 1848—49-ben*. Bp. 1959. 388. Az EL 1849. március 17-i számában olvasható néhány soros cikk (CB III. 129.) is igen melegen méltatja Oroszhegyi érdemeit, de az *Emléksorok* ismeretében nem látszik valószínűnek, hogy ezek a sorok — amint Szekeres László véli (uo. 891—92.) — Jókaitól származnának.
- 34 *Kápolna* — Heves megyei község. — Határában a szabadságharc egyik legfontosabb ütközete zajlott le (1849. február 26—27.)
- 193 : 14 *Rákóczi-csapat. Vasváry Páltól alakítva* — V. Pál (1826—49) a márciusi ifjak vezére. Titkár Kossuth pénzügyminiszteriumában. (Részletesen: *A gyémántos miniszter* keletkeztörténetében és jegyzeteiben).
- 30 *Damjanich* — D. János (1804—49). 1849 elejétől a bántói hadtest parancsnoka. A tavaszi hadjáratban nagy sikereket arat, 1849 augusztusában az aradi vár parancsnoka. Ő is az aradi vértanúk közé kerül (vö. *A vörössipkás* jegyzeteit).
- 194 : 11 *a kormány lapja [...] jelenté: hogy Dembinszky megérkezett* — az érkezésével (de fogadtatás még ünnepélyesség nélkül sincs) foglalkozó hétsoros cikk a Közlöny 1849. január 21-i számában
- 195 : 17 *Görgey [...] nem tartózkodott napiparancsában a lengyel fővezér iránti ellenszenvét kifejezni* — az 1849. február 14-i napiparancs szövegét közli Horváth Mihály is (Horváth II. 280.), más szakmunkák mellett
- 24 *Varsó* — Az 1830—31-es lengyel felkelés leverése után a cári Oroszország része, ahol a helytartó székel

- 24 *Lemberg* — a mai Lvov. Lengyelország első felosztásakor Ausztriához került Galícia fővárosaként
- 33 *A bécsi októberi napok eseményei* — az 1848. október 6-i bécsi felkelés következtében az udvar Olmützbe menekül, s jó fél esztendőn át onnan irányítja a birodalmat. — A bécsi forradalom vezetőivel nem kizárólag Csernátony és Jókai kiküldetése útján létesített kapcsolatot a magyar kormány. Sokkal fontosabb volt a kormányunk megbízottjaként Bécsben tartózkodó Pulszky Ferenc szerepe. — A bécsi forradalmat egyébként a magyar forradalom megsegítésének szándéka, a bécsi helyőrség egyik zászlóaljának Jellasics táborába való vezénylése elleni tiltakozás váltotta ki. A Habsburg-párti propaganda utóbb a magyar kormányzat vezetőit vádolta meg azzal, hogy titkos megbízottjaik útján ők szervezték meg a forradalmat: ez ellen a beállítás ellen tiltakozik itt Jókai. A kérdésre vonatkozó alapvető feldolgozás Barta István: *A magyar szabadságharc vezetői és a bécsi októberi forradalom.* (Századok 1951.)
- 196 : 8 *Kossuth küldöttei* — 1848. október 13-án érkezett Jókai és Csernátony Bécsbe, hogy felvegyék a kapcsolatot az osztrák forradalmi parlamenttel (vö. *Emlékek...* HhM V. 15—19.) Az út egy epizódjáról az Ék 1848. október 22-i számában írt szerzőnk (CB II. 379—80.), a FALM jegyzeteiben pedig (újra közölve: CB II. 350—52.) lényegében az ittenivel egybehangzó módon idézte föl a bécsi kiküldetés történetét. Csernátony a MT hasábjain számolt be az útról mindjárt október 23-i keltezéssel (MT 1848. 759—60. old.), utalásszerűen tovább is.
- 14 *Az aula gyűlésein* — az aula a bécsi egyetem díszterme, az egyetem forradalmi fiatalságának főhadiszállása
- 197 : 4 *Tut er das?* — Megteszi?
- 8 *A nemzetőrség vezére* — Caesar Messenhauser (1813—48), akit Windischgrätz a forradalom leverése után kivégeztetett
- 11 *Auersperg* — Karl A. gróf (1783—1859) császári altábornagy. Bécsi főparancsnok 1848 márciusától októberéig
- 12 *schwarz auf weiss* — kétséget kizáróan
- 26 *követeik még az 1848-i márciusban a pesti forradalmi választmánnyal magukat érintkezésbe tevék* — a galíciai lengyelek Bécsben tárgyaló delegációja Pestre küldte 1848 áprilisában félhivatalos minőségben két tagját: Dy-

lewskyt és Leligdowiczot azzal a megbízatással: érék el, hogy a magyar kormány támogassa a bécsi udvar elé terjesztett követeléseiket. A lengyel küldöttek április 9-én délelőtt részt vettek az Ellenzéki Kör gyűlésén. Itt — amint Csapláros István: *A lengyel kérdés az 1848-as magyar forradalom első hónapjaiban* c. tanulmányából megtudhatjuk — Irányi Dániel kijelentette, hogy „a magyar nemzet a legnagyobb politikai bűnnek tartja a szomszéd Lengyelország eddigi elnyomatását, és a jogtalanul feldarabolt Lengyelország újjáegyesítését, a lengyel szabadság és függetlenség kivívását nemcsak szóval partolja, hanem szükség esetén tettel, fegyveres erővel is”. Ugyanaznap délután a Nemzeti Múzeum előtt többezer-nyi hallgatóság részvételével tartott népgyűlés volt a lengyel küldöttek tiszteletére; ezen többek között Perczel Mór és Nyáry Pál is beszédet mondott. Nyáry kijelentette: „Nyilatkoztassuk ki rokonszenvünket, de nem úgy, mint a boldog emlékeztető táblabíró korban a hivatalos nemzet tette [...] Figyelmeztessük őket azokra, amiket magunk is, saját kárunkra, csak most tanultunk meg. Mondjuk meg, hogy kasztok többé nem képviselik a nemzetet, hogy nemzeti önállóságot, ha mindjárt ajándékozna is valaki, megtartani csak a néppel jogban és kötelességben egybeforrt nemzet lehet képes.” Kifogásolta, hogy Lembergben a jobbágyok most is robotolnak. „Ezt mi olyan nemzetnek, amellyel jó és rossz sorban, amellyel hibáiban és csalódásaiban is oly sokáig osztoztunk, a legnagyobb kíméllettel elmondhatjuk.” Másnap, április 10-én a lengyel küldöttek elutaztak. A pesti közbátorsági választmány április 12-én és 13-án foglalkozott a lengyel küldöttség látogatása során felvetődött kérdésekkel, és olyan határozatot hozott, hogy „nem lehet a lengyelekhez szimpátianyilatkozatot és segélykéro proklamációt bocsátani, mert ez nyilvános hadüzenet volna I. Miklós cárnak”. (Csapláros István: *A felvilágosodástól a felszabadulásig*. Bp. 1977. 213—33.) Feltűnő, hogy a Jókai által a forradalmi bizottmánynak tulajdonított állásfoglalás teljesen egybevág Nyáry Pálnak a népgyűlésen elhangzott kijelentésével. Nyáry egyébként a bizottmánynak is tagja volt, és bizonyára ott is ilyen értelemben nyilvánított véleményt.

- 198 : 1 *mely Galíciában egyedül képes volt a forradalmat leküzdeni* — Galícia ekkor Ausztria tartománya. 1846-ban a lengyel nemesi felkelés elfojtására az osztrák hadsereg megszállta a tartományt. Megkönnyítette helyzetüket, hogy a lengyel parasztság is a nemesség ellen fordult az abszolutizmus izgatása folytán.
- 29 *A pesti rögtönzött forradalmi választmány* — az ún. közbátorsági választmányt nevezi így Jókai. A márciusi fiatalok alapították a választmányt, rögtön a forradalom napját követően az eredmények megszilárdítása céljából.
- 199 : 5 *a pesti szocialista mozgalom* — itt: szociális mozgalom az, amiről szó van. Vasvári az utópista Cabet híre volt.
- 15 *fiatal demagógot szólítá fel* — a demagóg (Vasváriira vonatkoztatva) népszónok jelentésű, a szó mai pejoratív szóhangulata nélkül
- 18 *Vasváry elment* — Jókai elbeszélése nem áll összhangban a hiteles tényekkel. Vasvári már 1848. március elején levelet intézett a pesti fiatalok nevében a pozsonyi országgyűlési ifjúsághoz, elveik és akcióik összehangolását sürgetve (Varga János: *A jobbágyszabadság kivívása 1848-ban*. Bp. 1971. 44.). Március 16-án délelőtt a közbátorsági választmány megszavazta annak a küldöttségnek tagjává, amelynek fő feladata az volt, hogy a 12 pontot átadja az országgyűlésnek. A küldöttség a március 18-i reggeli gőzössel indult el Pozsonyba, és március 19-én — tehát a jobbágyszabadság kimondása utáni napon — éjjel 2 órakor érkezett meg oda. Az országgyűlés ugyanaznap, déli 12 órakor megkezdett ülésén fogadta a küldöttséget, amelynek szónoka azonban nem Vasváry, hanem Hajnik Pál volt (uo. 121.).
- 20 *Egy vers kezdett el cirkulálni ezen időkben* — mint Varga J. kimutatja fentebb megjelölt 1971-es tanulmányában — Petőfi március 11-e táján írt verse — annak ellenére, hogy eredeti kéziratát a költő elégette — Pesten (anonim formában) március 16-án már közkezen forgott (i. m. 102—03.), Pozsonyban viszont csak március 18-án, az e nap hajnalán odaérkezett Kovács Lajos és Lónyay Menyhért révén vált ismeretessé (uo. 138—39.), és kétségkívül csakugyan befolyással volt a jobbágyszabadsággal kapcsolatos országgyűlési vita kimenetelére. — Jókai emlékezetből idézi a vers néhány passzusát, pontatlanul, hibás

- sortördéssel. A történet változatairól keletkezéstörté-
tünkben bő részletezéssel szólottunk.
- 200 : 2 *kétkezdve tudakozák Kiss M.-tól* — nemeskéri Kiss Miklós (1820—1902) honvédezeredés, 48-ban a budai nemzetőrség parancsnoka. Később diplomata, majd az emigráció aktív tagja. — Varga arra mutat rá (uo. 130.), hogy Kiss Miklós ekkor nem Pozsonyban, hanem Pesten tartózkodott. Varga János szerint Jókai talán tévedésből írt Miklóst Pál helyett. Kiss Pál ui. a március 17-én reggel induló gőzössel valóban Pozsonyba utazott.
- 4 *negyvenezernyi pórhad van összegyülekezve a Rákoson* — a pozsonyi országgyűlés hónapok óta határozatképtelenül üléselő tagjaira villámcsapásszerűen hatott az a híresztelés, hogy Rákos mezején Petőfi ekkora paraszthad élén áll.
- 12 *„parapluie révolution”* — esernyőforradalom
- 16 — *Bon jour, citoyen* — Jó napot, polgártárs
- 18 — *Bon soir, citoyen sansculotte* — Jó estét, forradalmár polgártárs — A sans-culotte-ok a nagy francia forradalom következetes hívei voltak. Az udvari térdnadrág helyett hosszú nadrágot hordtak. Innen a nevük: nadrág (térdnadrág) nélküli.
- 30 *Deák Ferenc [...] nem bír rajtok eligazodni* — Deák, aki március 20-án érkezett Pozsonyba, valóban több írásos és szóbeli megnyilatkozásában kifogásolta az országgyűlés határozatainak rögtönzött és hevenyészett voltát (vö.: Varga: i. m. 179., 181.).
- 32 *úrbériség* — a jobbágyi terhek és szolgáltatások összefoglaló neve a feudalizmusban
- 33 *majorsági földek* — földesúri tulajdonú termőterület, amelyt a zsellérek műveltek meg
- 201 : 3 *elmegy Szentkirályihoz* — Sz. Móric (1807—82) liberális politikus. 1847-ben Pest megyei követ Kossuthtal. 48-ban rövid katonáskodás után visszavonult.
- 18 *Sigmaringen* — porosz város, amelyet a francia csapatok az 1809-es háború idején vettek be
- 23 *Anno [...] die* — év és nap a kekezésben
- 27 *„— No, a többit úgyis tudja ön* — a Kossuth-adoma éle a ellen a gyakorlat ellen hadakozik, hogy a „nagyok” (jelen esetben az országgyűlési képviselők) egy-egy újítás kapcsán mindig csak az általános — sokszor: üres — kereteket vázolják fel nagy vonalakban, a részletes kidolgozás után

- a törvényhozás alsóbb szerveire, a megfogalmazókra marad.
- 27 *Wachtparade* — ünnepélyes őrsváltás
- 202 : 14 *exigencia* — halaszthatatlan követelmény
- 17 *a kaliforniai bányák ismertetését* — a Közlönynek ezekre a cikkeire (1849. június 21. és 28.) Jókai *A fránya hadnagy* c. elbeszélésében is utal. A Közlöny két cikkével szemben pl. a Figyelmező majdnem egy hónapos sorozatot szentel az akkori „aranyláz”-nak.
- 18 *ismeretlen férfiak gyöngéd leveleit ismeretlen hölgyekhez* — az utalás Csernátony Lajos *Debreczeni levelek egy budapesti hölgyhöz* c. cikksorozatára (Közlöny 1849. január 27., 29., 30.) vonatkozik.
- 24 *Egy kellemetlen incidens következtében* — a Közlönyben 1849. január vége felé néhány radikális szemléletű, a kormányzat tevékenységének egyes vonásait is bíráló cikk látott napvilágot (vö.: V. Winsdish Éva: *Közlöny 1848—1849*. Bp. 1958. 51—53.). Az OHB a lap február 2-i számában rövid közleményt jelentetett meg, és ebben elhatározta magát azoktól a cikkektől, amelyek „sem egy hivatalos lapnak komolyságával össze nem férnek, se a kormány nézeteit híven vissza nem tükrözik”, és leszögezte: intézkedett, hogy a kormánylap a jövőben „a hivatalos rovatok mellett olly cikkeket adjon”, amelyekből az olvasóközönség megfelelően tájékozódhat az OHB politikájáról (KLÖM 14. k. 287.). Az országgyűlés február 3-i ülésén Madarász László az OHB nevében azt javasolta, hogy a képviselőház bízza meg néhány tagját a Közlöny felügyeletével; indítványát azonban elvetették (Parl D. 1. k. 54.). Ezután került sor az OHB február 6-i intézkedésére, amellyel Jókait megbízta a Közlöny politikai cikkeket tartalmazó rovatának szerkesztésével (a rendelet közölve: KLÖM 14. k. 348.).
- 27 *Jósika* — J. Miklós báró (1794—1865); a regényíró az OHB tagja volt, Kossuth feltétlen hívének számított. 1849 májusától a kegyelmezési legfőbb törvényszék tagja. A fegyverletétel után külföldre távozott, végül Brüsszelben telepedt le.
- 28 *dialektikai* — itt: tartalmi
- 203 : 1 *E program alaptételei közt ezen szavak is voltak* — szerzőnk itt a Közlöny 1849. február 9-i számában *Magyarhon*

- népei!* címmel megjelent cikkére (CB III. 5—8.) — különösen annak befejező mondataira — utal. Az idézet nem szó szerinti, a mondanivaló lényegét azonban híven adja vissza.
- 6 *A békepártnak küldötte* — a küldött maga Jókai. Kossuth rendelte őt magához, hogy cikkéért felelősségre vonja. — Keletkezéstörténetünk számot ad arról, hogy ezt a beszélgetést más részletekkel is elmondta később „*Kossuth Lajosnál*” belső címmel (*Emlékek...* HhM 5. k. 33—36.).
- 23 *románírók* — regényírók
- 24 *a Bem elleni merényletnek* — 1848. november 10-én Pesten egy Kolodzieyski nevű lengyel emigráns rálőtt Bemre
- 28 *kíséretével együtt eltévedt* — az élmény ezzel egyező módon olvasható az *Emlékek...*-ben (HhM . k. 4—5.)
- 204 : 1 *Mohamed mekkai futásakor* — Mohamed menekülése Mekkából Medinába, ahol az első muzulmán gyülekezet megalakult. Ez a mohamedán időszámítás kezdete (hidzsra): i. sz. 622. július 16.
- 18 *stuccal* — a stuc v. stukker: karabély
- 25 *nekünk nem szabad oly eszközökhöz folyamodnunk* — szabad utalás a Közlöny február 9-i számában megjelent, az állítólagos győri gabonamérgezés ügyével foglalkozó cikkére (CB III. 12—13.)
- 31 *A császáriak azzal vádolnak bennünket* — a Figyelmező c. Habsburg-párti lap 1849. január 26-i számában megjelent, ilyen értelmű cikket idéz a CB III. 697. A Győrből el nem szállítható gabonakészletek megmérgezésére irányuló tervről l. Csányi László 1848. december 26-i levelét Kossuthhoz (KLÖM 13. k. 898—99.), továbbá Balázs Péter: *Győr a feudálizmus bomlása és a polgári forradalom idején*. Bp. 1980. 278—79.
- 33 *egy kormánybiztosunk* — Lukács Sándor Győr megyei kormánybiztos
- 205 : 32 *Én a háborúját az ellenségnek nem tartom a dinasztia érdekében viselt harcnak* — Jókai itt lényegében azt a gondolatmenetet foglalja össze, amelyet a Közlöny 1849. február 10-i számában közreadott cikkében (CB III. 14—19.) fejtett ki
- 206 : 23 *devise* — itt: jelmondat
- 33 *Görgey egy proklamációjában nyíltan kimondja* — szerzőnk itt nem betű szerint, de lényegét tekintve híven idézi

- Görgey váci nyilatkozatát (1849. január 5.). A pontos szöveg — egyebek közt — pl. Horváth Mihálynál (i. m. II. K. 238—41.).
- 207 : 16 *dacára három évi fogságának* — Kossuth 1837 májusától 1840 májusáig töltötte börtönbüntetését a mai Táncsics utcában, mivel negyedik évét kegyelem útján elengedték.
- 22 *komponálás* — itt: összeegyeztetés, egybevetés
- 26 *Egyike az udvarnál nagy befolyással bíró arisztokratáinknak* — gr. Festetich László olműtzi küldetésére vonatkozólag l. Kossuth 1848. december 8-i levelét Csányi Lászlóhoz: KLÖM 13. k. 680.
- 208 : 26 *a kormány kétszer interpelláltatott* — az országgyűlés 1849. február 10-i ülésén a Közlöny február 9-i és 10-i cikkeivel kapcsolatban lezajlott vitát: Madarász József és Irányi Dániel interpellációit, valamint Nyáry válaszát l. Parl D. 1. k. 106—112., Kossuthnak a február 12-i ülésén mondott, ugyanerre a tárgyra vonatkozó beszédét l. uo. 118—22. és KLÖM 14. k. 405—09. — Az ügyet a békepárt szemszögéből mutatja be a KeményEml. 74—76. is
- 209 : 18 *láma* — itt 'csaknem pápa' jelentéssel
- 210 : 9 *Görgey bámulatos hegyi útjából* — írónk itt a hadvezér felvidéki hadmenetére utal, amelynek során hadseregét — kerülve az összeütközéseket — megóvta és összeszoktatta a tél folyamán (1849. január eleje — február vége). A hadmenet dolgáról több Jókai-munka beszél: teljes felsorolásuk a *Börtön virágában* (JKK Kisregények 7. k. 226.).
- 10 *A közönség [...] fennhangon beszélt már a Görgey és Dembinszki közötti differenciáról* — írónk a fejezetben összegezi a kápolnai csata (február 26—27.) és Vetter Antal főparancsnoki kinevezése (márciur 8.) közé eső fejleményeket. „A Dembinszky-epizód”-ról (ezen a címen) még egyszer képet fest az *Emlékek...* (HhM V. 74—75.) — Kossuthnak erre az időszakra eső legfontosabb megnyilatkozásait l. a KLÖM 14. k. 552—54., 556—58., 568—74., 590—92., 598—607., 609—22. Békepárti szempontból tárgyalja az eseményeket a KeményEml 98—102., amely Jókai elbeszélésével teljesen egybehangzó módon írja le Dembinszky és Görgey tiszafüredi összecsapását. A különbség csak az, hogy Kemény szerint erre egy Szemere Bertalan elnökletével tartott parancsnoki tanácskozáson, Jókai téves beállításában pedig csak Kossuth Tiszafüredre

- érkezte után, egy haditörvényszéki tárgyaláson került sor.
(Ilyen tárgyalást nem tartottak, Kossuth azonban március 5-én csakugyan vizsgálatot folytatott az ügyben.)
- 28 *Kmety* — K. György (1813—1856) egykori császári tisztből vált honvéd tábornokká. 1849-ben a feldunai hadseregben hadosztályparancsnok, Budavár bevételénél hadtestparancsnok. A temesvári csatában a honvédcsapatok visszavonulását fedezte. Világos után Törökországba emigrált.
- 28 *Bulharyn* — Jerzy Bulharyn (1798—1885) lengyel ezredes, a lengyel légiók főparancsnoka
- 34 *értekezésre* — itt; megbeszélésre, értekezletre
- 211 : 6 *a kápolnai ütközet* — a csatát Kápolna mellett 1849. február 26—27-én vívták meg. Dembinszky fővezér helyismeretet nélkülöző haditerve csődöt mondott. A tisztársak mind tiltakoztak, megtagadták az engedelmességet a csata után. Az ún. „tiszafüredi zendülés” feltárta a szabadságharc vezetőinek addig csak lappangó ellentéteit.
- 28 *Szihalomnál* — az egykori Szénhalom község Hevesben.
- 30 *divízió* — hadosztály
- 212 : 9 *eszkadron* — lovasszáhad
- 24 *detasírozva* — előretolva
- 25 *diszpozíciók* — rendelkezések, utasítások
- 34 *proviant* — élelem
- 213 : 9 *szenvedéllyel: hogy átpártoltak* — az eseményről — igazságot szolgáltatva a hős zászlóaljnak — „A Zanini olasz zászlóalj” címen külön újságcikkben számolt be Jókai az EL-ben és a pEL-ben is (megtalálható: CB III. 87—88.).
- 214 : 5 *vonta volna maga után* — „A Dembinszky-epizód”-ról — az idézett címen — részletes képet kapunk az *Emlékek...*-ben: HhM V. 71—74.
- 12 *emeute* — tkp. émeute: zendülés
- 13 *Szemere.. vizsgálat alá vétetni rendelte mind Dembinszkit, mind Görgeyt* — igazság szerint Szemere március 3-án ideiglenesen Görgeyt nevezte ki Dembinszky helyébe főparancsnokká, és sürgősen a táborba hívta Kossuthot a konfliktus rendezése céljából
- 216 : 8 *recenzus* — visszatetszés
- 16 *disszertáció* — itt: tudományos fejtegetés
- 17 *nyílt parancsban leszidta a békepárt orgánumát* — az orgánum: az EL. Az OHB a Közlöny 1849. március 11-i számában *Figyelmeztetés* c., március 10-ről keltezett köz-

- leményt jelentetett meg (újraközlés: KLÖM 14. k. 630—31.), amelyben tiltakozott az ellen, hogy a lapokban gyakran „a hadi munkálatokra vonatkozó [...] idő előtti tudósítások” jelennek meg, s egyszersmind alaptalannak nyilvánította a MT és az EL tudósításait, amelyek szerint „a fővezérség körül a legközelebbi napokban egymással összeütköző kormányrendeletek adtak volna ki”. Az EL március 12-i száma *Percutitur catulus ut sentiat leo* címmel cikket közölt (CB III. 110—11.), amelyben leszögezte: „nemcsak hogy e tárgyat soha sem elemeztük, de még azt is rosztuk, ha mások beszéltek róla.” A MT március 9-i vezércikke viszont csakugyan bírálta, hogy két hét alatt a harmadik fővezér került a sereg élére (KLÖM 14. k. 631.).
- 22 *az országgyűlésen elhitette: miszerint Veronában kongresszus ült össze* — a veronai kongresszus híre a napilapokból röppent fel az idő tájt, de hírlapi kacsánál nem volt több. A kongresszus ügyével a legtöbb békepárti szerző foglalkozik (egy közülük: KeményEml. 117., *Forradalom után a Változatok a történelemre* c. kötetében, Bp. 1982. 344—45.); maga Jókai is visszatér rá az *Emlékek...* lapjain (HhM V. 87—88.).
- 29 *szolnoki csata* — Jókai az ütközetrel a három különböző napilapban megjelent cikkén (EL, PH, Komáromi Értesítő; szövege újra a CB III. 111—12.) és az *Emlékek...*-beli fejezetén (HhM V. k. 78—80.) kívül több művében is foglalkozik. Teljes felsorolásuk: CB III. 863.
- 30 *redout* — itt: bástya
- 31 *Karger-féle dandárt* — Titus Freiherr von Karger osztrák tábornok (1808—60) ugyanaz, aki később — de már alacsonyabb rangban — a koronát és a koronázási jelvényeket Orsova vidékén megtalálta és hazaszállíttatta (1855 szeptemberében).
- 217 : 24 *défilé* — összeszorított, keskeny átvonulási terep.
- 218 : 15 *Dembinszky követelte Kossuthtól: hogy a fővezérségbe visszahelyeztessék* — Kossuth március 6-án kapta meg Dembinszky ilyen tartalmú levelét, amelyről Szemeréhez ugyanezen a napon kelt levelében (KLÖM 14. k. 594—95.) és március 9-i országgyűlési beszédében (uo. 613.) egyaránt erőteljesen rosszálló hangnemben tett említést.

- 18 *Erre Dembinszky egy levelet írt* — ilyen újabb levélre vonatkozólag közelebbi adatokat nem ismerünk
- 219 : 16 „*sic vos non vobis*” — így ti [dolgoztok], de nem magatoknak. Szélesebb körű felvilágosítást nyújt az ilyen című novella keletkezéstörténete. — Egyébként — mint Barta István jegyzetéből kitűnik — Vécseynek „márc. 10-i hosszú, panaszos jelentését” az Országos Levéltár őrzi OHB 1849; 4362. számon (KLÖM 14. K. 599.).
- 32 *A szolnoki csata bulletinje azt referálta* — A Közlöny március 7-i száma közli Vécsey Károly jelentésének egy részét a csatáról, ám az OHB 27 soros átiratában nem fordul elő a *Sic vos, non vobis* kitétel. De a tudósítás levegője olyan, hogy Vécsey vívta meg — talán inkább „rendezte” — a csatát, és Damjanich segített neki („egy tőlem nekie adott dandár segélyével [...] Szolnokot [...] ostrommal bevette.” Közlöny 1849. március 7. 159.)
- 220 : 8 *kapni, mint sebeket* — az *Emlékezések* ugyanezeket a szavakat idézi, csak nem egy legionáriustól, hanem egy lengyel őrnagytól (vö.: HhM V. 80.)
- 20 *Klauzál* — K. Gábor (1804—1866) a Batthyány-kormány földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi minisztere. A szeptemberi válság idején mint a mérséklő politika híve, lemondott.
- 21 *Pázmándy* — ifj P. Dénes (1816—1856) jómódú középbirtokos, a forradalom előtt Komárom megye másodalispánja, 1848-ban a képviselőház elnöke. Szeptember 4-én ő vezette a nemzetgyűlés ún. százas küldöttségét az uralkodó elé. — Nem követte a kormányt Debrecenbe, 1849. január 5-én lemondott. Windischgraetz elfogatta és Pozsonyba vitette, de hamarosan szabadon is engedte.
- 21 *Zsembery* — Zs. Imre (1804—1898) országgyűlési képviselő, az OHB tagja. A debreceni országgyűlés megfosztotta képviselői mandátumától.
- 23 *predominálandó* — túlsúlyba, fölénybe kerülő
- 23 *montagne* — hegypart, baloldal
- 23 *kontrapondiumul* — ellensúlyként
- 25 *a tête* — fejük, vezetőjük
- 25 *Kovács* — K. Lajos (1812—1890) az országgyűlésben Szatmár megye egyik követe. Debrecenben a békepart egyik szellemi vezére. (L. *A gyémántos miniszter* jegyzeteiben.)
- 25 *Kazinczy* — K. Gábor (1818—1864) író, zempléni főszolgabíró, megyéjében az ellenzék vezére. Debrecenben a

békepárt egyik vezetője lett. Becsülni való szerkesztői és forráspublikációs tevékenysége. Jókaival haláláig meghitt baráti kapcsolatban állt. (L. *A gyémántos miniszter jegyzeteiben.*)

- 26 *a Pesten maradtak herceg Windischgraetzet iparkodták arra bírni, hogy a magyar nemzet irányában békítő politikát kövessen* — Pázmándy Dénes és Ghyczy Kálmán 1849. január 29-én emlékiratot nyújtottak be Windischgraetzhez Magyarország újjárendezésének alapelveire vonatkozólag. Ebben azt indítványozták, hogy Magyarország ügyeit — a had-, pénz- és kereskedelmi ügyek kivételével — külön magyar minisztérium intézze, de azokban a tárgyakban, amelyek Magyarországot és a többi örökös tartományt közösen érintik, a döntés egy, a tartományi gyűlés által választott közös bizottságnak és az összminisztériumnak legyen fenntartva. Javasolták továbbá az országgyűlés mindkét kamarájának mielőbbi összehívását, Ferenc József megkoronázását, valamint az arisztokrácia meggyengült befolyásának minden lehető eszközzel való erősítését. (Az emlékirat szövegét l. Andics Erzsébet: *A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848—49-ben.* Bp. 1952—1982. 2. k. 412—18.)
- 221 : 4 *coup d'état* — államcsiny
- 5 *a marciális törvények életbe léptetése* — a katonai vésztörvénysszékek felállítására vonatkozó törvényjavaslatot Madarász László nyújtotta be az országgyűlés 1849. február 3-i ülésén. (Az ülés jegyzőkönyvét l. Parl D. 1. k. 52—59.) A javaslatot, amelynek vitája a február 8-i és 9-i üléseken folytatódott (uo. 65—69., 83—106.), a február 13-i ülésen fogadták el (uo. 123.). A február 8-i ülésen Nyáry Pál a terrorisztikus módszerek alkalmazása ellen emelt szót (uo. 78—81.). Ugyanilyen értelemben foglalt állást Jókai az EL március 23-i számában közölt cikkében (CB III. 50—51.), amelyben azt hangoztatta, hogy az országgyűlés által elfogadott törvények „nem a martiális törvények”. A kérdést békepárti szemszögből tárgyalja Kemény Eml 69—72. és Kazinczy Gábor: *Szerepem a forradalomban* (Hazánk 1884. 83—105.). — *marciális törvény* — katonai vésztörvény.
- 6 *a követi epuráció* — Madarász József az országgyűlés 1849. január 22-i ülésén nyújtotta be Debrecenben meg nem

jelent képviselők igazolási eljárására vonatkozó indítványát (Parl D. 1. k. 51.). A február 6-i ülésen újból szóba került a kérdés, de a többség úgy döntött, hogy a javaslat további megvitatását elhalasztja (uo. 70—82.). A vita a február 27-i ülésen kezdődött meg (uo. 138—54.), és a törvényt — számos, a békepártiak által indítványozott módosítással — február 28-án fogadták el (uo. 154—69.). A békepárt taktikájára nézve l. KeményEml 83—84., 94—98., 105—06. Az igazolási eljárás a március 23-i ülésen kezdődött meg és még május végén sem zárult le teljesen. Az eljárás menetéről áttekintést ad Csizmadia Andor: *A magyar választási rendszer 1848—1849-ben*. Bp. 1963. 242—48. — Jókai előadása összhangban áll a tényekkel. A békepártnak valóban sikerült érvényre juttatnia elképzeléseit s az igazolási eljárást a maga sorainak gyarapítására és a radikálisok meggyöngítésére felhasználnia (vö. Spira György: *A magyar forradalom 1848—49-ben*. Bp. 1959. 444—46., 457.). A Jókaitól említett két nem igazolt radikális képviselő kilétét nem sikerült felderíteni. — *epuráció* — tisztogatás

- 222 : 26 a *nagykállói vészbíróság elé került egy fuvaros* — ezzel az ügygel foglalkozott Jókai Szabó János uram c., a pEL 1849. június 15-i számában közölt cikkében (CB III. 365—66.). Visszatért az ügyre az *Emlékek...* lapjain (HhM V. 52.) is. Az ügy hátterére, részleteire és Vukovics Sebő igazságügyminiszternek a május 4-i vészbírósági ítélet kapcsán május 7-én és 11-én foganatosított intézkedéseire vonatkozólag l. Sarlós Béla: *Deák és Vukovics, két igazságügy-miniszter*. Bp. 1970. 85—89.
- 32 „Az én kedves kertem elpusztul...” — a szerzőnk által idézett mondatok valamilyen formában előfordulnak Széchenyi *Naplójában*, illetve leveleinek szövegében (Tasnerhez, Görgen doktorhoz)
- 225 : 5 a *hadvezérek érdemrendekkel feldíszítése* — az OHB-nak a Magyar Katonai Érdemrend létesítéséről szóló rendeletét a Közlöny 1849. március 2-i száma ismertette (KLÖM 14. k. 582—83.). A március 9-én de. 11 órakor tartott érdemrend-kiosztási ünnepségről Kossuth az ugyanazonnap délutáni országgyűlési ülésen is beszámolt (uo. 615—16.). Eszerint a kitüntetettek közül Vetter, Perczel és Görgey voltak jelen az ünnepségen. (A kitüntetésről szóló hadügy-

- miniszteri rendelet a Közlöny másnapi számában volt olvasható.) Az EL 1849. március 9-i számában közölt rövid beszámolót (CB III. 104—05.). Ez pontosan írja le a tényállást, az *Emléksorok* előadása viszont még a jegyzetben foglalt korrekciót figyelembe véve sem helytálló (Perczel jelenlétéről ui. itt sincs szó). — Az ünnepség lefolyására vonatkozólag l. még a szemtanú Hunfalvy Pál naplójegyzeteit, melyeket az *Idősb Görgey István munkája* c., a BpSz 1888-i évfolyamában közzétett tanulmányába iktatva adott szélesebb nyilvánosság elé. — További — az esetet ismét más beállításban tárgyaló — forrás Vukovics Sebő *Visszaemlékezései 1849-re*. Bp. 1982. 11—12.
- 6 *Guyon* — G. Richard (1813—1856) honvéd tábornok. Angol származású császári tiszt, aki az 1840-es években Magyarországon telepszik le. 1848 nyugtalan nyarán szolgálaton kívüli főhadnagyként csatlakozik a magyar honvédséghez. Októberben már ezredes, 1849. február elején branyiszkói győzelmével a szabadságharc talán legszebb fegyvertényét hajtja végre. Ezután röviddel Komárom várának parancsnoka, végül Bem vezérkari főnökeként harcolt a délvidéken. Világos után Törökországba emigrál.
- 26 *Branyiszkónál* — a csata 1849. február 5-én folyt le
227 : 25 *Nagy csizmáiban csaknem nyakig járt* — Horváth Mihály egy helyütt (Horváth II. 602.) lábjegyzetben említi, hogy Görgey „[...] még a legközönségesebb udvariasság szabályait sem tartá meg már [Kossuth] irányában. Midőn a kormányzó egy nagy díszebédet adott tiszteletére Debrecenben, ő szokott tábori őrnagy-atillájában, nagy vadászcsizmában, s vállán útitáskával jelent meg az ebédre.” Bizonyára a március 9-i ünnepség után került sor az itt említett díszebédre.
- 232 : 23 *Egy osztrák tábornok* — feltehetőleg Franz Schlikről van szó (vö. Kerényi Ferenc jegyzetét a szöveg 1861-es, kissé módosult formájához: CB VI. 399.).
- 23 *egyikére a legnépesebb magyar városoknak* — Kerényi idézett jegyzete (amely utal a császári haderők 1849. március 3-án kialakított területi elhelyezésére) arra enged következtetni, hogy Ceglédről van szó, ennek tiszta magyar etnikumán van itt a hangsúly.
- 234 : 21 *línea* — határvonal
236 : 9 *k...i* — kecskeméti (mint az 1861-es változatból kitűnik)

- 27 *blokírozták* — ostromzár alá vették
- 27 *bombardement* — bombázás közáporral
- 237 : 3 *zúzta szét fejét* — az előbbieken elmondott történetké (A bölcs tanácsbírák, A sánta koldus, Az eldugott kéz, A kecskeméti fiúk) szövegegyezéseire keletkezéstörténetünk már korábban felhívta a figyelmet a CB VI. 14—16., 18—19., 19—20., 20—21. lapjaira utalva. Egyiket teljes terjedelmében közöltük is. Mindennél teljesebb sorozat található az *Emlékeim...* kötetben. Az *Adatok a magyar szabadságharcz kisebb történeteiből* négy eseményt (Becsületes hirmondók, Mit visz kend? Több ész kell, mint erő, A markotányosnék), a *Visszaemlékezések 1849-re* további hármat (A sánta koldus, Az eldugott kéz, A kecskeméti fiúk) rögzít újra (HhM IV. 102—06, ill. 113—15.).
- 16 *ragaszkodtak hozzá* — Kossuth nevének ez a számrabulisztikája alig eltérő szöveggel előbb az EL 1849. március 3-i „Charivari”-jában, majd május 1-én a PH-ban jelent meg (CB III. 84. l.). A szerző utóbb behelyezte a FAIM 227. lapjára, és megtalálható ennek új kiadásában: HhM VI. 265. lapján.
- 31 *a szőregi csatában* — 1849. augusztus 5-én, amikor egész Szőreg rombadólt
- 33 *megállt holttesténél, amikor arra ment* — a jelenetet Jókai *Az eltűnt leányok* c. elbeszélésben örökítette meg, pontosan Szegedre helyezve, még a Bocskai-huszárok egyenruháját is megtartva, a sajnálkozó osztrák tábornokkal együtt
- 238 : 1 *A vadászrezdében volt egy fiatal lyan* — Lebstück Máriáról van szó, aki 1848 decemberében előbb a Peter Giron parancsnoksága alatt álló német légióban, majd a tiroli vadászászlóaljban harcolt. Részt vett a kápolnai csatában, itt kapott hadnagyi rangot, majd Görgeytől a huszárokhoz való áthelyezését kérte. Ezután a 9. sz. huszárezredbe kapott beosztást, rövidesen főhadnaggyá léptették elő. 1849 tavaszától Budapesten, Jónák János tüzérszázados parancsnoksága alatt szolgált, akivel még a szabadságharc alatt házasságot kötött (minderről l. *Küzdelem, bukás, megtorlás*. Bp. 1978. 1. k. 405—20.).
- 5 *A Nemzeti Színháznál is láthatni egy volt huszárhadnaggyot* — Szekeres László *A tengerszemű hölgy* kritikai kiadásának jegyzeteiben (JKK 55. k. 316.) idézi Hamary Dániel *Komáromi napok 1849-ben*, *Klapka György honvédtábor-*

nok alatt. Pest 1869. c. művét. Hamary a 14. lapon ír arról, hogy az 1849. augusztus 3-i komáromi csatában több nő honvéd harcolt, „kik közül többen hatalmasabban forgatták fegyverüket, mint sok férfi honvéd. Ilyen volt a többi között Ny... Mari, ki harcaink után a pesti magyar nemzeti színház tagja is volt egy ideig, míg utóbb egy komor betegség kioltá e derék nő-honvéd életét”.

- 15 A *schwechati csata idején egy markotányosné* — az itt elbeszélte történetnek egy variánsa megtalálható Lebstück Mária (halálos ágyán tollba mondott) visszaemlékezéseiben is, csak hogy nem a *schwechati*, hanem a kápolnai ütközethez kapcsolva. Az emlékező felidézi egy huszár alakját: „A markotányosné töltött neki egy pohár pálinkát. Éppen arra jött egy ágyúgolyó, és két darabra szakította a markotányosnét. A felsőtestét messze elhordta a golyó. A huszár azonban nem a markotányosnét sajnálta, hanem a pálinkát. Azt mondta: »Jaj de kár, oda a pálinka! Átkozott svábja, ezért megfizetsz!«” (*Küzdelem, bukás, megtorlás*. Bp. 1978. 1. k. 413—14.) — a *schwechati csata* — 1848. október 30.
- 239 : 8 *Czakó* — Cz. Zsigmond (1820—1847) romantikus dráma-irodalmunk ígéretes tehetsége, akiről Jókai sok írásában emlékezett meg
- 16 A *kétségbeesett hon segélyért kiáltott fiaihoz, leányaihoz* — l. a *Szegény asszony áldozatja* c. novellában a kormánynak a honvédelem céljait szolgáló gyűjtőakciójára vonatkozó jegyzetét
- 25 *hiába esett* — vö. a *Szegény asszony áldozatja* keletkezéstörténetével
- 240 : 8 *indifferens foule* — közönyös tömeg
- 11 a *Fürdői Körben naponta láthatott jelenetekre* — a debreceni Fürdő vendéglőről van szó, ahol a képviselők rendszeresen összejöttek
- 25 az új *miniszteri program* — Szemere Bertalan 1849. május 2-i miniszterelnöki bemutatkozó beszéde (amelyben kormányát mint forradalmi, republikánus és demokráciái irányút jellemezte) közölve Parl D. 2. k. 153—54.
- 241 : 25 *antagonista* — politikai ellenfél, ellenlábás
- 28 *enunciál* — vall, vállal, kinyilvánít
- 32 1848 júliusban Kossuth a még akkori *koronaherceget ajánlotta magyar királynak* — a valóságban Kossuth nem 1848

- júliusában, hanem szeptember elején (amikor nyilvánlővő-vá vált az udvar és a magyar kormány politikája közötti ellentét áthidalhatatlansága) ajánlotta fel a koronát István főhercegnek, aki elutasította az ajánlatot. (Lásd Kossuth 1850-ben készült feljegyzését a beszélgetésről: *Irataim az emigrációból* 2. k. Bp. 1881. 265—69. és KLÖM 12. k. 927—30.) A közvéleményt azonban már ezt megelőzőleg is foglalkoztatta István főherceg esetleges trónra emelésének eszméje. A Batthyány-kormány arra törekedett, hogy a bécsi udvar hatalmának rovására minél nagyobb mértékben kiterjessze a nádornak — mint az uralkodó teljhatalmú képviselőjének — hatáskörét (vö. erre nézve Urbán Aladár: *A nagy év sodrában*. Bp. 1981. 171—76., 592—99.).
- 33 *kinyilatkoztatata: hogy a magyar nemzet általánosan monarchiai érzelmű* — Kossuth az országgyűlés 1848. július 21-i ülésén mondott egyik, az olasz segély ügyével kapcsolatos felszólalásában kijelentette: „úgy látom, hogy Magyarországon a nép kizárólag monarchikus” (KLÖM 12. k. 612.).
- 242 : 5 *decidált* — határozott, elszánt eldöntött
- 7 *Kossuth a programon nagyon megütközik* — Horváth Mihály is említi (Horváth 2. k. 561.), hogy Szemere programbeszéde „magát a kormányzót és a többi minisztereket is meglepte”
- 13 *demokrat republikánus társulat* — a Radical Párt 1849. április 5-én alakult meg. Magyarország független köztársasággá alakítása volt a programjuk. A képviselőház tagjainak harmadrésze lépett be a pártba. Elnökük Újházi László volt.
- 17 *catói* — feddhetetlen
- 23 *flamingók* — a Madarász-féle radikális párt tagjait hívták így
- 243 : 10 *lakása udvarán éjjel felszerszámozva állnak a lovak* — az egész mondat világosan Madarász Lászlóra utal; vö. *Emlékeim...* (HhM V. 53.)
- 17 *Azon kormánybiztos* — felhívjuk a figyelmet Jókai néhány azonos tárgyú cikkére 1849-ből (CB III. 266—69., 275—77.) Ezek egyikében (uo. 267.) kifejezetten a kormánybiztosi rendszert hibáztatja a császáriak megszállta területen maradt hivatalnokokkal szemben követett, szerinte indokolatlanul szigorú bánásmód miatt. — A hivatal maga különben hasonló hangsúlyt, jellemzést kap jónéhány

- novellában is (*A gyémántos miniszter, A tűzön át az égbe, Egy pár derék ember*).
- 244 : 5 *ott hagyja veszni mind* — világos utalás Hatvani László felelőtlen kalandjára [vö. *A gyémántos miniszter* keletkezéstörténetével, Nyáry jellemzésével Hatvaniról az *Emlékek...*-ben (HhM V. 47.), ugyanott az abrudbányai fellépésével (50—51.)]
- 29 *Ulászló király büntető törvénye* — a feudális magyar jog gyakran emlegetett, s a rendi országgyűlések ellenzéki szónokai számára is nemegyszer hivatkozási alapul szolgáló tételei közé tartoztak II. Ulászló dekrétumai. Ezek különböző szankciókat irányoztak elő a közjót veszélyeztető cselekedetek elkövetőivel (pl. a közpénzekkel hűtlenül sáfárkodókkal) szemben.
- 34 *megszoktak „békepártnak” nevezni* — erre nézve vö. Jókai „*Politikai horoscop*” sorozatának az EL 1849. április 3-án napvilágot látott *Békepárt* c. részét (CB III. 169—70.).
- 245 : 6 *a rendőrfőnök rendelete folytán megtiltatott a városból útlevel nélkül... kimenni* — Madarász Lászlónak ezzel az intézkedésével a legtöbb békepárti emlékiró foglalkozik (KeményEml 67., *Forradalom után* a Változatok a történelemre gyűjteményben 339—40., de Kazinczy Gábor és Kovács L. is.)
- 12 *„gironde”-nak szerettek nevezni* — a francia forradalomban nagyburzsoá párt; itt liberális értelemben áll
- 246 : 25 *rouge-républicain* — vörös-köztársasági, itt tehát szélsőbaloldali
- 247 : 12 *sibbolet* — héber szó; ismertetőjel. A szó selypítő kiejtésén ismerték fel az ősi zsidók az egyes nemzetségeket.
- 19 *clairvoyant* — tisztán (esetleg: jövőbe) látó
- 26 *pszeudo-Marat* — ál-Marat („magyar Marat”-nak állítólag Kossuth nevezte még a kezdet kezdetén Madarász Lászlót).
- 27 *táblabírák* — az 1840-es években már a konzervativizmus megtestesítőinek jelölése
- 249 : 3 *ott hagyták állni az udvaron a szekereket* — erről az esetről *A gyémántos miniszter* c. novellában is szó van
- 16 *egy pesti hölgy* — Schodelnééről (Klein Róza) van szó, a Nemzeti Színház kiváló operaénekesnőjétől, akinek Nyáryhoz való kapcsolatáról, az itt tárgyalt intrikákról vö.: *Emlékek...* (HhM V. 38—39. és 55—56.).

- 19 *útlevél nélkül Debrecenből senki sem távozhatt el* — Jókai már a *Nyíri levelek* c. cikksorozatának első, az EL 1849. március 14-i számában közölt írásában gúnyolta ezt a rendelkezést (CB III. 118.)
- 252 : 26 *az országgyűlés tagjai egy futárt küldöttek Batthyány Lajoshoz a gyászzenettel* — Batthyányhoz, aki 1848. szeptember 27-én a Székesfehérvár melletti táborba utazott, szeptember 28-án, gr. Lamberg Ferenc megöletése után nem egy, hanem több futár is érkezett az országgyűléstől, ill. az OHB-tól származó üzenetekkel. Lamberg halálának hírére 28-án este két Pestről érkezett futár tudatta a nyéki vendéglőben vacsorázó Batthyányval, aki akkor visszaindult Pestre. Téténynél találkozott a harmadik futárral; ez átadta neki Kossuth, Nyáry és Patay József levelét, amely az OHB nevében sürgősen Pestre hívta őt. Egy negyedik futár Pázmándy Dénesnek, a képviselőház elnökének levelét adta át, amelyhez több dokumentum volt csatolva. (A futárok kilétét nem ismerjük.) Ezek átoltvasása céljából betért gr. Szapáry Antal velencei szállására (Károlyi Árpád: *Gr. Batthyány Lajos főbenjáró pöre*. Bp. 1932. 1. k. 95.). Itt találkozott gr. Pálffy Jánossal, és előtte — amint Pálffy emlékezéseiből tudjuk — rendkívül elítélő hangnemben nyilatkozott a képviselőháznak az ő távollétében tanúsított magatartásáról. „Amikor engemet meglátott, egyenesen hozzám jött, megfogta a karomat s a legmélyebb lelki fájdalom és elkeseredés kifejezhetetlen hangján mondta: »Mit csináltak Önök azon a Pesten, — azon a szerencsétlen Pesten?«” Pálffy tájékoztatta őt a Pesten történekről. „Ő ezalatt indulatosan járt le és fel a szobában, csak ennyit szólva néha közbe: »Azok a nyomorultak! Azok az örültek! Oh, az a képviselőház! Az a képviselőház!!«” (Pálffy János: *Magyarországi és erdélyi urak*. Kolozsvár, é. n. 58—59.).
- 30 *Lamberg* — Franz Philipp L. gróf (1791—1848) császári altábornagy. 1848-ban Pozsony katonai parancsnoka. A király. 1848. szeptember 25-én miniszteri ellenjegyzés nélkül nevezte ki a magyarországi haderők főparancsnokává. A pesti nemzetgyűlés szeptember 27-én a kinevezést törvénytelennek nyilvánította, a katonaságnak pedig megtiltotta, hogy Lamberg parancsainak engedelmességedjék.

- Szeptember 28-án a felizgatott pesti tömeg a hajóhídon felismerte és fölkoncolta.
- 253 : 19 *Komárom* — a fejezet fő forrása — mint könnyen következtethető — Jókai Károly *Komáromnak egy évi története* (PH 1849. szeptember 22., 23., 24., 25.), vö. a *Komárom* c. elbeszélés keletkezéstörténetével. — A szeptember 15. és 17. között lezajlott fejleményeket, a Vilmos-gyalogosok becsempészésének megghiúsult kísérletét ismerteti Horváth I. 460—62. Rövid összefoglalás ugyanerről: CB II. 812.
- 26 *a legegyszerűbb emberek által meggátoltattak* — A szabadságharc eseményei a város polgári lakosságát is nagyon megviselték: 48-ban tűzvész pusztított a városban, 49-ben pedig három ütközet is folyt várának birtokáért (április 26., július 2., július 11.). Jókai novelláiban, regényeiben jó néhányszor megörökítette szülővárosát (vö. a *Komárom* c. elbeszélés jegyzeteivel).
- 254 : 8 *A császári várparancsnok* — Friedrich Wilhelm Mertz (1777—1859) altábornagy
- 25 *Szőny* — (pontosabban: Újszőny) helység Komárommal szemben, a Duna jobb partján; 1900 után Komárom egyik kerülete
- 27 *Ezen éjjel Komáromnak háromnegyed része leégett* — Jókai rögtön fájdalmas hangú cikket írt a tűzvészről (CB II. 343—44.), a FAIM jegyzetében 1848 októberi, a tűzvész sújtotta városban szerzett benyomásait idézi fel, átkozóda (uo. 351—62.), komáromi témájú regényeinek idevágó helyeiről a *Komárom* c. elbeszélés kritikai apparátusa ad tájékoztatást
- 29 *parancsnokságot Majthényinak átadni* — M. István (1788—1868) Komárom térparancsnoka, aki a vár megőrzéséért és megerősítéséért 1848. október 19-én tábornoki rangot kapott. 1849 januárjában fel akarta adni a várat, ekkor lemondatták. Török Ignác ezredes került a helyébe.
- 255 : 16 *Ott volt Mack* — M. József (1810—1868) 1848 decemberétől a komáromi tüzérség főparancsnoka. 1849 áprilisában a vár állítólagos hanyag védelméért letartóztatták, de később a haditörvényszék felmentette. Világos után még szervezkedéssel próbálkozott Erdélyben (1851—52).
- 257 : 1 *A kormány [...] megrettent a Komáromot fenyegető veszélytől* — a komáromi vár törzstiszti kara 1849. január 7-én

értesítette az OHB-ot, hogy Majthényi tábornok lemondott a várparancsnokságról, amelyet kérelmükre Török Ignác ezredes vett át. Kossuth jan. 13-án Meszlényi Jenő honvédezedest nevezte ki várparancsnokká (KLÓM 14. k. 125.). Jókai tehát tévesen állítja, hogy Kossuth elutasította az ő kinevezésére irányuló javaslatot. A komáromi haditanács azonban január 20-án azt jelentette az OHB-nak, hogy Meszlényi nem fogadta el a parancsnokságot. Az OHB január 29-én Török Ignácot komáromi várparancsnokká, Puky Miklóst pedig a megye és a vár kormánybiztosává nevezte ki, és Majthényinak a várból való eltávolításáról is intézkedett (uo. 267—70.). Puky Miklós első, február 14-én kelt jelentésében igen kedvezőtlen képet festett a komáromi állapotokról, a haditanács áruulásal határos hanyagságáról, és többek között Török Ignác leváltását és Klapka parancsnoki kinevezését javasolta. Kossuth február 22-én erélyes hangú rendeletben figyelmeztette a komáromi haditanácsot kötelességeire, s ebben intő példaként utalt Eszék várának áruulás folytán bekövetkezett feladására is (uo. 516—22.). Március 4-én újabb utasításokat küldött a haditanácsnak és Pukynak (uo. 586—87.). Március 10-én az OHB nevében Guyont nevezte ki várparancsnokká, „teljes, tökéletes és korlátlan hatalmat” adva neki „tekintet nélkül az eddigi rendeletekre, mindent tenni, rendelni és végrehajtani, mit Komárom várának a nemzet számára megtartására s biztosítására jónak, célszerűnek és szükségesnek ítéland”. Döntéséről egyúttal Török Ignácot és Puky Miklóst is értesítette (uo. 612—14.).

- 6 *az eszéki vár feladatott* — a vár 1849. február 12-én puskalövés nélkül került Éder Frigyes várparancsnoktól az osztrákok kezére. Az áruulás kivizsgálása megindulásának másnapján Jókai cikket ír *Az eszéki vár feladásának részletei* címmel az EL március 10-i számába — újra: CB III. 107—09. — ennek részletei később további két lapba, a PH-ba és a Komáromi Értesítőbe is eljutnak (vö. Szekeres L. jegyzeteivel uo. 857—60.).
- 6 *Eszék* — az egykori Verőce megye székhelye a Dráva jobb partján. Ez is jól védhető várak egyike volt, amelyet hiába zárt körül az ellenség, ütöképes honvédcsapatok maradtak hátra bennük.

- 8 *Nugent* — Laval N. gróf (1777—1862) ír származású császári tábornoszernagy. 1849-ben Kaposvárt, Pécsét és Eszékét foglalja el egymás után, szeptember 1-től a Komáromot körülzáró császári sereg parancsnoka. Ő kezdi meg Klapkával az alkudozásokat a vár feladásáról.
- 22 *Meszlényi* — M. Jenő (1814—1900) hivatásos katona, a szabadságharc alatt alezredes, komáromi térparancsnok. Kossuth sógora
- 258 : 18 *Az ő kineveztetése által* — Guyontól és a komáromi vár dolgairól részletes tájékoztatás van az *Emlékek... Hősök* c. fejezetében (HhM V. 65—67.), a várba érkezéséről a *Hadi jellemvonások* egyikében is szól (pEL 1849. június 5-i szám)
- 24 *A kormány hivatalos lapja sietett a kinevezést... tudatni a közönséggel* — a Közlöny 1849. március 11-i száma közölte Kossuth március 9-i országgyűlési beszédét. Ebben Kossuth méltatta Guyon érdemeit is, és kijelentette, hogy „a kormány indíttatva találta magát a nemzetnek egyik fő kincset, Komárom várát hűségére bízni” (vö. CB III. 862.). Szó van erről az ügyről *A tengersizemű hölgyben* (JKK 55. k. 172—73.) és a FAIM egyik jegyzetében (CB III. k. 955.) is.
- 27 *brochure* — brosúra
- 33 *tortuosus maszkírozás* — kínos álcázás
- 259 : 14 *rekognoscíroz* — felderít
- 26 „Sind Sie ein Offizier?” — Tiszt ön?
- 27 „Ja, und zwar ein — wirklicher. — Igen, még hozzá tényleges (valódi)
- 31 *az egész tisztikart meghívta magához ebédre* — vö. a *Komárom* c. elbeszéléssel és az *Emlékek...* idevágó részletével (HhM V: 67.)
- 260 : 14 *ingenieur-tiszt* — műszaki tiszt (hadmérnök)
- 261 : 3 *mína* — akna
- 30 *mameluk* — a vakon engedelmeskedő kormánypárti tisztviselők gúnyneve
- 32 *az alvezér* — ti. Madarász László
- 32 *kongrev rakéták* — ennek a rakétának Sir William Congreves angol hadmérnök (1772—1828) a feltalálója. Utóbb mint világító rakéta minden hadseregben elterjedt. — Vö.: *Congrev-rakéták pillanatnyi fényül...*: Ék 1848. május 21.; újra: CB II. 163—68.

- 262 : 1 *A fővezér* — ti. Kossuth
- 23 *Bezerédy István* — reformpolitikus (1796—1856). 48-ban országgyűlési követ, Debrecenben a béke híve. Világos után halálra ítélték, de megkegyelmeztek neki.
- 26 *mint egykor Zápolya János a mohácsi ütközetet* — a kortársak egy része Zápolyának a trón megszerzésére irányuló terveivel hozta összefüggésbe távolmaradását a mohácsi csatából
- 31 *Kállay* — K. Ödön (1815—73) már a reformkorban radikális ellenzéki képviselő, a Batthyány-kormány idején szabolcsi főispán. 1848 őszén az OHB kormánybiztosként dolgozik Fejér megyében, majd Komáromban. 1850-ben — halálos ítélet után — kegyelmet kap
- 31 *Halász* — H. Boldizsár (1806—88) Pest vármegye alügyésze, majd radikális képviselője. 1848 őszén kormánybiztosként megfékezi a békési parasztok földfogláló mozgalmait. 1849 utolsó forradalmi hónapjaiban a Hétszemélyes Főtörvényszék bírója. Halálos ítéletét Haynau — még menesztése előtt — szabadon bocsátásra változtatja.
- 263 : 1 *Voltak, kik szerették azt a hírt terjeszteni, mintha Kossuthot erre neje ösztönözné* — ezzel a beállítással találkozunk Pálffy János emlékirataiban (i. m. 266.) is.
- 4 *a kormány hivatalos lapjában egy nemhivatalos cikk ezen tárgyat előhozta* — az utalás Jókainak a Közlöny 1849. február 13-i számában publikált cikkére vonatkozik, amely leszögezte: „[...]ha Kossuth elől áll azok között, kik a korona árnya alatt szőtt cselszövényeket leküzdeni feltámadtak, azért Kossuth nem vágyik a koronára, sem semmire, a mi ez alatt van.” A cikk szerint „Kossuthnak e nemzet veszélyeinek elmúltával nem leend nagyobb öröme, mintha ez ország felvirágozását, mint egyes polgár, kinek nincs egyéb címe a honmentőnél, egyéb rangja a néptiszteletnél, mint egy Washington fogja szemlélni”. (CB III. 34.)
- 6 *ambíál* — törekszik rá
- 11 *Irányi* — I. Dániel (1822—1892) a márciusi fiatalok egyike, az Ellenzéki Kör választmányi tagja. Pest megye képviselőjeként Debrecenben a békepárt ellenfele. A bukás után emigrált, 1851-ben távollétében halálra ítélték.
- 28 *Kemény* — K. Zsigmond (1814—1875) kiváló regényíró, ellenzéki politikus. Kóvár vidékének jobboldali képviselő-

- jeként végig a megegyezés érdekében dolgozott. A fegyverletétel után Pestre internálták. Két röpirata (*Forradalom után, Még egy szó a forradalom után*) egyértelműen forradalom- és Kossuth-ellenes.
- 33 *Tóth Lőrinc* — író, jogtudós (1814—1903). Egy ideig a Jelenkort szerkeszti segédszerkesztőként, Vörösmarty baráti köréhez tartozik. 1848-ban Deák mellett dolgozott az igazságügy-minisztériumban. Debrecenben is mérsékletet tanúsít. Kegyelmezéssel kerül szabadlára.
- 264 : 1 *Farkas Károly* — adatain (1805—1868), országgyűlési képviselőségén kívül Jókai mond róla legtöbbet
- 4 *Almássy Pál* — (1818—1883) a gyöngyösi kerület országgyűlési képviselője, Heves megye népfelkelési kormánybiztosa, a képviselőház alelnöke 48/49-ben. A Habsburg-ház trónfosztását ő hirdette ki. A fegyverletétel után emigrált, majd a kegyelem hírére hazajött birtokaira.
- 5 *Madarász József* — ellenzéki politikus (1814—1915), Lászlónak az öccse. A radikális baloldali országgyűlési képviselője. 1848-ban a Nép-elemt, 49-ben a bukásig a Debreceni Lapokat szerkeszti. Kilencévi várfogságot kellett kiállnia, bátyja tisztázására fáradhatatlan volt.
- 7 *Pálffy János* — (1804—1857) Székely primor, ellenzéki politikus, Udvarhely liberális képviselője, tagja az OHB-nak. 1849 januárjában lemondott tisztségeiről. Az utolsó forradalmi hónapban az országos törvényszék első alelnöke. Halálos ítélete után ő is kegyelemben részesült.
- 8 *Ő támadta meg legelőször Madarászt* — az itt jelzett nyilatkozatnak nincs nyoma 1849 elejének debreceni sajtóorgánumaiban. De nincs a debreceni parlament jegyzőkönyveiben sem. Pálffy János január folyamán az országgyűlés tanácskozásain szót sem kért, a hónap közepén különböző tisztségeiről is lemondott betegség címén. — Ha csak a február 9-i ülés enyhe vitáját nem minősítjük ilyen támadásnak, amikor ellenvéleményen volt Madarász Lászlóval szemben a szólásszabadság és a haza elleni bűnök megítélését illetően (vö.: *Parl D* 1. k. 95—98., 101—02.).
- 12 *midőn már elesőfélben volt, Kossuthnak egy hatásos beszéde következte* — Kossuth az országgyűlés 1849. március 25-i ülésén mondott beszédében vizsgálatot sürgetett a Zichy-féle gyémántok ügyében, leszögezve, hogy a kialakult sajtóvita „egy férfiú körül is forgott, ki a kormánynak

- tagja, és nyilvánosan vádak vettek szemére, melyek, ha igazak, ő nem lehet a kormányban” (*Parl D* 1. k. 263.) — Pálffy az ekkori üléseken is néma.
- 15 *Bartal György* — (1820—1875) Tolna megyei képviselő. Ő mondja el a békepárt nyitányát Debrecenben. Világos után bebörtönzik, rövidesen szabadul, és visszavonul.
- 17 *Kubinyi Ferenc* — (1796—1874) paleontológus, liberális képviselője a losonci kerületnek. Tagja a „gyémántper” vizsgálatának. Kilencévi várfogságának harmadát tölti ki, aztán amnesztiát kap.
- 18 *A gyémántpörben* — 1849. március 16-án a képviselőház vizsgálatot rendelt el a Zichy-féle ékszerek ügyében. Egy szempontból összegzi Jókai a „De kezdjük az elején.” indítású szakaszban a kérdést; más módon közelíti meg az *Emlékek...* „A gyémántos pör” c. részletében; készít róla egy vázlatfélélt „Hatvani és Madarász” címen a pEL június 5-i számában (CB III. 290—92.); a teljes kifejtést *A gyémántos miniszter* c. elbeszélésben, ill. annak kötetünkbeli jegyzetanyagában kapják az érdeklődők.
- 20 *Szunyogh* — Szunyoghgy Rudolf, akinek pontos adatait nem is ismerjük, Szabolcs megye táblabírája volt, a forradalom és szabadságharc alatt Nagyálló (Szabolcs m.) képviselője. Debrecenben a békepárt tevékenységének egyik vezetője.
- 20 *Recsk* — R. Andor (1813—1886) országgyűlési képviselő 1848-ban, úgy tudjuk, kormánybiztosi tisztséget is betöltött
- 20 *Gorove* — G. István (1819—1881) Temes megye képviselője 1848-ban. Kossuth politikájának nem volt híve, Debrecenben békepárti, a bukás után emigrált.
- 21 *Zeykek* — hárman vannak: Z. Károly (1811—1885) erdélyi országgyűlési képviselő, 1848-ban is az marad. Debrecenben a békés kiegyenlítés híve, Madarász bukása után átmenetileg a rendőrhivatal vezetője. — A szabadságharcban a haladás tevékeny harcosa Z. Domokos (1816—1849) honvéd százados és Z. Miklós (1810—1854) tanár, természettudós is.
- 21 *Lónyayak* — ők is hárman vannak: L. László (1791—1865) országgyűlési képviselő; L. Gábor (1805—1885) osztályvezető az egyik minisztériumban 1848-ban, júniusban képviselő, 49 elején lemond megbízatásáról; L. Menyhért

- (1822—1884) pénzügyi szakember. Már huszas évei derekán országgyűlési képviselő, a Szemere-kormány pénzügyi államtitkára, 1867-től miniszteri tárcák vezetője.
- 21 *Bethlen* — B. János gróf (1792—1851) az erdélyi nemesi ellenzék egyik vezetője, a népképviselői országgyűlésben is a békés megoldást kereső főrendek egyike. 1849-ben a felsőház igazoló bizottmányának tagja.
- 21 *Tatay* — T. Pál közelebbi adatok nélkül: a pesti véstörvény-szék elnöke a szabadságharc megindulása után
- 31 *a Marczius* — teljes címén: Márczius Tizenötödike politikai napilap. A pesti forradalmi ifjúság indította meg 1848. március 19-én. Két szerkesztője Pálffy Albert és Csernátony Lajos. Debrecenben a Madarász-féle radikálisok szócsove, az Esti Lapok ádáz ellensége. A Szemere-kormány 1849. július 8-án a lapot betiltotta; de ennél az időpontnál az aktív újságok sem jelentek meg sokkal tovább, a Közlönyt kivéve.
- 33 *a munkások újságának* — a Munkások Újsága politikai hírlap. Táncsics Mihály szerkesztésében 1848. április 2-án jelent meg először, 1849 januárjában tiltotta be a kormány. A lap háromezer példányának nagy részét a szerkesztő ingyen osztotta szét. A lap munkatársai főleg falusi értelmiségiek voltak. Célja az egykori jobbágyság tömegeinek politikai öntudatra ébresztése volt.
- 265 : 3 *Debreceni Lapok* — lásd a Madarász Józsefről szóló jegyzetet
- 5 *kanonér* — tüzér
- 24 *Egyenlőségi Klub* — tkp. Egyenlőségi Társulat. A radikális baloldali tömegszervezete, amely 1848 júliusának eleje és a fegyverletétel között lényegében a Madarászok vezetése alatt állott. Jókai úgy beszél tagjairól is, mint „klubisták”-ról (vö.: *Kivonatok egy magyar clubista naplójából*: EL 1849. március 1. és 2-i száma; újra: CB III. 73—77.).
- 24 *azon mondata, mit egyszer az Egyenlőségi klub gyűlésén kiszalasztja száján* — Jókai Madarász Lászlónak ezt az állítólagos mondását már *Politikai horoscop c.*, az EL 1849. április 5-i számában nyilvánosságra került cikkében idézte: „Egyike a legfülhasogatóbb szónokaitoknak egyszer, hol, hol nem, valami clubbconferentián azt mondta: »Inkább akarok szabad szláv lenni, mint rabszolga magyar.«” (CB III. 179.) Szekeres László jegyzete a cikkel kapcsolat-

- ban Madarász Lászlónak a felsőház és a képviselőház 1848. december 31-i vegyes ülésén mondott beszédét idézi: „Voltak idők, mikor azt hittem, sokkal jobb szabad rácnak lenni, mint rab magyarnak.” (Uo. 949.)
- 266 : 13 *Rákóczy* — R. János (1821—1878) ügyvéd, Kossuth sógora. A márciusi napokban Pest megyei aljegyző, pénzügyi államtitkár, az OHB elnöki titkára. 1849 júliusában (1. KLÖM 15. k. 690., 734.) kecskeméti kormánybiztosként tevékenykedett. Jókai „politikai antagonistája”, éles polémiaát folytattak egymással. Világos után Madách pár napos menedékéből külföldre távozott. Távollétében halálra ítélték.
- 22 *instans periculum* — állandó veszély
- 32 *egyike azoknak, kik e törvénycikket indítványba hozták* — Bernáth József székelyhádi képviselőről van szó, aki az országgyűlés 1849. február 27-i ülésén a képviselők igazolására vonatkozó törvényjavaslat mellett foglalt állást (Parl D. 1. k. 144—45.), a március 24-i ülésen viszont toleráns magatartást javasolt: „[...]néhány képviselő a legjobb akarat mellett sem képesek magokat igazolni. Legyünk [...] igazságosak [...] Hagyjuk e kérdést jobb időkre.” (Uo. 247.)
- 34 *cassatio* — törvényes megsemmisítés, törlés
- 267 : 1 *Másnap megjön Kossuth a táborból, meghallja a történeteket* — Kossuth március 25-i, fentebb már idézett beszédében hosszasan foglalkozott az igazolási eljárás addigi menetével, és bírálta a képviselőház magatartását: „A mult napokban hallottam, hogy verifikatiók történtek egyes folyamodásokra; azután ment a tanácskozás, és visszalépés történt személyekre nézve a képviselőház szabályai ellenében. Azt én hallottam, hogy oly szó is mondatott, miként az egész verificationalis kérdést legjobb volna eltemetni.” (Uo. 262.) Erélyesen szót emelt a képviselőház összetételének megváltoztatására irányuló törekvésekkel szemben: „Már most én ezen országgyűlésnek kifolyása vagyok, s azon kormánynak elnöke, mely a veszély napjait megállotta; de nem vagyok oly országgyűlésnek, és nem is akarok emanatioja lenni, a hol akkor, mikor derül, talán százanként jönnek Debrecenbe... Tehát megvallom a tisztelt képviselőháznak, ha néhány nap mulva egy pár kivívott győzelem után szerencsém volna visszajönni, s én itt más

országgyűlést fognék találni, olyanokat kiket a veszély napjaiban itt nem láttam, én azok politikájának végrehajtását magamra nem vállalnám.” (Üo. 61.) A beszéddel — mint kifejezetten a békepárt ellen intézett támadással — foglalkozik KeményEml 105—09. is

9 *agitátor* — izgató, lázító (a régi nyelvben)

28 *Egy napon Madarász indítványba hozta* — az ún. „gyémántpör”-t a mai történettudomány a békepárt tervszerűen végigvitt politikai manőverének fogja föl Madarász László (és a radikális baloldal) lesöprésére a porondról. Az ügy előjátéka egy még Pesten, 1848 júniusában lezajlott vizsgálat, tulajdonképpeni menetei Debrecenben a képviselőház március 17-étől kezdődő vitáin, a sajtó csatározásain az április 20-i, a vizsgálóbizottság jelentését megvitató ülésig folynak le. Dokumentumai tehát mindenekelőtt Pap Dénes kétkötetes forráskiadványában (Parl D.) kísérhető figyelemmel. Mi *A gyémántos miniszter* c. elbeszélés keletkezéstörténete keretében viszonylag rövid, tárgyilagos összefoglalást adunk a tényállásról. — A békepárt korifeusai, (Kemény, Kazinczy Gábor, Kovács Lajos, Hunfalvy Pál) emlékiratukban valamennyien foglalkoznak — többnyire elég hosszán — a perrel. Kötetünk más helyén ezeket részletező pontossággal soroljuk föl. — Jókai alig módosítva kortárs-hírlapírói véleményén — negyedszázad múlva a FAIM jegyzeteiben tér vissza a nagy port fölvert eseményre, majd félszázad elmúltával az *Emlékek...*-ben szentel külön fejezetet *A gyémántos pörnek* (HhM V. 81—86. voltaképp). — A tudomány mai módszereivel tisztázott képet ad a gyémántpörről Varga János a Mikszáth kritikai kiadás *Jókai Mór élete és kora* (18—19. k.) részére készített pompás áttekintésben (i. m. 18. k. 343—47), majd ennek rövidített változatát közli az *Élet és Tudomány* két folyótólagos számában (1964. 24. és 25. sz.) *A „gyémántos miniszter”: Madarász László* címen.

A nagyon sok más írás közül emeljük ki a két életrajzot. Mocsár Gábor „regény”-e a *Gyémántper*. Bp. 1972.; a másik is nagy teret ad a pernek: Takács Ferenc: *Két flamingó* Bp. 1982. A kérdés egészéhez is hivatkozunk a jelzett novella kritikai apparátusára.

268 : 1 *gróf Zichy Ödön* — tkp. Jenő (1809—1848) nagybirtokos, Fejér megye adminisztrátora. 1848 szeptemberében Jella-

sics megbízásából Roth osztrák tábornokhoz kocsizott. A nála talált levelekből, iratokból a hazaárulás ténye bizonyítható volt. A haditörvényszék halálra ítélte, Görgey Csepel szigetén felakasztatta. — Keresztneve hibásan ment át a köztudatba: igazában Jenő (Eugen), amire Jókai is külön kitér (*Emlékek...* HhM V. 81.).

- 268 : 6 *Kovács kérdést tett e tárgy iránt* — a március 17-i ülésen ténylegesen nem Kovács Lajos, hanem Kazinczy Gábor nyújtott be interpellációt a Zichy-féle ingóságok ügyében (Kovács már ezt megelőzően írt az ügyről az EL-ban)
- 34 *Kossuth [...] tartott egy beszédet az illetőknek* — Kossuth a már említett március 25-i beszédének végén heves szemrehányásokat tett a sajtónak: „ (...) méltóztassanak a sajtónak működésére a legközelebbi napokban visszamenni! Borzasztó, irtózatos. Kinek kebelében ez a szó, haza, magasabb, mint a személyes elégtétel az önérzelmek iránt, annak el kell borzadni attól, a mint a sajtó most működik.” (Parl D. 1. k. 263.) Konkrét intézkedéseket ezzel kapcsolatban nem indítványozott, bejelentette viszont, hogy az OHB a sajtóban nyilvánosságra hozza a Zichy-féle ingóságokkal kapcsolatos iratokat, és esküdtszéket állít fel az ügy kivizsgálására.
- 269 : 21 *Kossuth elhatározatni kívánta: hogy az Esti Lapok ellen sajtóper indíttassék* — Kemény még a március 17-i ülést megelőző fejlemények kapcsán ír arról, hogy „Kossuth [...] Kovácsot törvényszék elébe akarta állíttatni.” (KeményEml 104.) Az országgyűlés ülésein azonban ilyen indítvány nem hangzott el. Az április 2-i ülésen a kérdés épp ellenkező értelemben, a radikális lapok elleni célzattal vetődött fel. Az ülés elején Nyáry Pál — egy interpellációra válaszolva — kijelentette, hogy az Esti Lapok számainak átvizsgálása során bebizonyosodott az ujságot illetően a hadsereg köreiből elterjedt vádaskodások alaptalansága. Ezután Bárczay Albert arra szólította fel a képviselőházat, hogy — miután „néhány hírlapoknak, kivált az utóbbi napokban minden törekvései nemcsak néhány személyeit az országgyűlésnek, hanem az egész országgyűlést pelengérezik, és annak működését bevágni törekszenek” — „a sajtótörvények értelmében az elkövetett sajtó vétségekre nézve az intézkedést megtenni méltóztassék.” (Parl D. 2. k. 27—28.) Az indítvány hosszú és heves vitát váltott ki; ennek során többen

- (Pálffy János, Gorove István, Szacsvai Imre) éles hangon tették szóvá a Marczius Tizenötödike és a Debreceni Lapok felelősségét. Sajtóper megindítását azonban a felszólalók többsége nem tartotta szükségesnek, és a képviselőház végül — megvetését nyilvánítva ki az érintett lapok magartatása kapcsán — napirendre tért az indítvány fölött. (Uo. 48.)
- 270 : 4 *Ekkor egy eddig ismeretlen lovag lépett elő* — Duscheknek az ügyben tanúsított magartatásáról ugyanígy számol be KeményEml 104. is
- 271 : 1 *komplikált büntársak* — összebonyolodott, homályos összefonódású cinkosok
- 11 *Szacs vay* — Sz. Imre (1818—1849) 1848-ban Nagyvárad országgyűlési képviselője. Debrecenben képviselőházi jegyző, a Radical Párt tagja. 1849 júniusában részt vesz a Hétszemélyes Főtörvényszék munkájában. Világos után bújdosik, de elfogják, halálra ítélik és kivégzik.
- 13 *Besze vehemens népszónoklatával elförmedten zúdult ellene* — Besze János az április 2-i országgyűlésen, Bárczay Albert fentebb említett indítványának vitájában név szerint nem támadta ugyan Madarász Lászlót, viszont általánosságban szenvedélyes hangon kelt ki az országgyűlés tekintélyét aláásni próbáló radikálisok ellen, s egyenesen a véstörvények foganatba vételét javasolta velük szemben: „[...]alkalmaztassanak a néplázítókra hozott törvények ezen emberekre, hogy vegyék méltó büntetésöket.” (Parl D. 2. k. 30—34.)
- 15 *Irányi [...] visszavonta kezét az elesőtől ezen szavakra fakadva* — Jókai itt előreugrik az elbeszélés menetében: Irányi Dániel szavai (amelyeket nem szó szerint, de tartalmát tekintve híven idéz) már a „gyémánt-pör” végső szakaszában, az 1849. április 20-i országgyűlési ülésen hangzottak el (Parl D. 2. k. 126.) Jókai az ülés másnapján, ápr. 21-én az EL-ban közölt, a szembenálló pártokat megbékélésre felszólító cikkében (CB III. 221—24.) is utalt — Irányi megnevezése nélkül — ezekre a szavakra. Sőt visszaköszön rá *A gyémántos miniszter* FAIM-beli jegyzete is (HhM 6. 269—70.).
- 272 : 19 *Amaz kész lett volna Magyarországot számtalan apró kis részekre széthullva látni* — Jókai már *Nyíri levelek* c. satírikus cikksorozatának harmadik, az EL 1849. március 20-i számában közölt darabjában ilyen elképzeléseket

- tulajdonított a radikálisoknak: „Továbbá federalistáknak neveztetünk mi, kik republikákat akarunk alakítani a nemzetiségek követelése szerint, s azokat egyesíteni.” (CB III. 139.)
- 22 *erős, nagy és boldog birodalmat teremtsen belőle* — vö. az *Emlékek...*-beli *Visszatekintés* c. fejezettel
- 34 *félszeg győzelem* — nem kívánt eredményű diadal
- 273 : 17 *Hajnik* — H. Pál (1800—1864) rendőrfőnök. Korábban a belügyminisztérium tisztviselője, 49 májusától országos rendőrfőnök (Madarászt követően). A kormányt mindenné követte, Aradon — Gyurmán Adolfot váltva fel — ő szerkesztette a Közlöny utolsó számát. Az összeomlás után Kossuth kíséretében menekült, 1858-ban hazatelepült.
- 17 *Augsburger Allgemeine Zeitung* — a több mint nyolc évtizeden át (1798—1882) megjelenő napilap a német nyelvterület egyik legjelentősebb újságja. Velünk szemben ellenséges. — Bővebb tájékoztatás: *A kiskirályok* (JKK 49. k. 344.).
- 26 *a párizsi és londoni követektől* — gr. Teleki László és Pulszky Ferenc 1849. február—március folyamán az OHB-nak küldött jelentéseiben csakugyan rámutatnak arra, hogy a magyar forradalom ügye semmiféle segítségre sem számíthat a nyugat-európai hatalmaktól (vö. V. Waldapfel Eszter: *A független magyar külpolitika 1848—1849*. Bp. 1962. 131—33.).
- 31 *successus* — siker
- 274 : 2 *Mikor Irinyi megjött Párizsból* — Irinyi József (1822—1859) hírlapíró, a márciusi fiatalok egyike. 1848 októbere és 1849 májusa között Teleki oldalán diplomáciai megbízott Párizsban. Hazatérte után — május 15-én érkezett Debrecenbe — még részt vett az országgyűlés munkájában. Haynau rémuralma idején halálra ítélik, de a kegyelem megmenti életét.
- 33 *a Madarász-klika két hírlapban* — a MT és a Debreceni Lapok 1849. március 30-i számaiban az országgyűlés magatartását bíráló cikkek láttak napvilágot. Ezek adtak alkalmat a fentebb említett, április 2-i országgyűlési vitára. Ennek során Gorove István idézte a MT cikkének következő mondatát: „Várjuk be hát velök, a képviselőkkel a győzelmet, s akkor bocsássuk nyugodalomra!” (Parl D. 2. k. 38.)

- 275 : 6 *kivéve egy elnöki rendreutasítást inparlamentáris kifejezések ellen* — Besze János felszólalásának következő részlete adott alkalmat az elnöki figyelmeztetésre: „[...]az ily szerepet vinni akaró embereknek természetük az is, hogy a legbátrabbaknak szeretik mondani magukat, pedig puskaport még egy sem szagolt közülük, s ezek azon emberek, kik elsők voltak a futásban a fegyverzörgés hallatára... Mindig azt affektálják, hogy ők a nép emberei, s a nép nevében beszélnek. pedig a nép megvetve őket, undorral fordul el tanaiktól, s borzad azoktól, miket elhíresztelni akarnak. A nép tisztelettel emlékezik az országyűlésről, mert megmentené a hazát, ha ily gaztettek fel nem zaklatnák, s pártokra nem szakítanák a hon lakosait.” (Parl D. 2. k. 32—33.)
- 275 : 13 *Szacsuvay... egy lemennydörgő beszédet tartott hozzájuk* — a beszéd szövegét l. uo. 40—44.
- 34 *imponál* — itt: bámulatra, tiszteletre késztet, tkp.: parancsol.
- 276 : 5 *Kossuth személyesen elment a főhadiszállásra* — Kossuth 1849. március 26—29. között tartózkodott a tiszafüredi főhadiszálláson
- 277 : 12 *adherencia* — kapcsolat
- 22 *Egy napon Kossuth Jászberényből egy levelet ír Nyáryhoz* — Kossuthnak az OHB-hoz intézett 1849. március 29-i levelét (amely azonban nem Jászberényben, hanem Tiszafüreden kelt) l. KLÖM 14. k. 759—60. Jókai közlése nem fedi szövegszerűen a levélnek az EL-ra vonatkozó részét, hanem csak nagyvonalakban adja vissza a tartalmát. Nyáry március 31-i, az EL-at illető vádat cáfoló válaszát l. uo. 760—61. — Az *Emlékek...* úgy beszéli el Jókai szerkesztői „megdicsőülés”-ét, hogy csonkítatlanul nyilvánosságra hozza mindennek az alapját, magát a Klapka-levelet (HhM V. 83—86.).
- 278 : 5 *Az érintett lapok szerkesztője rögtön megküldé Klapkának... lapjainak egy példányát* — Jókai Klapkához intézett, 1849. március 30-i levele (noha lelőhelyére Barta István már harminc évvel ezelőtt utalt: KLÖM 14. k.) csak kéziratunk lezárása után jelent meg nyomtatásban: ItK 1982. 350—51. (A levél tartalmát Jókai teljes pontossággal adja vissza.)
- 280 : 10 *1848 szeptember 13-án bukott meg Batthyány Lajos a parlament előtt* — Jókai pontatlanul utal az 1848. szeptember

13-i országgyűlési vita lefolyására. Az ekkor ügyvezető miniszterelnökként működő Batthyány és Kossuth, valamint a képviselőháznak az utóbbit támogató többsége között ellentét állt fenn az előző napon elfogadott honvédelmi határozat értelmezésére nézve, mindenekelőtt azzal a kérdéssel kapcsolatban, megengedhető-e a szerezdek katonáinak (az előző napokban mind gyakoribbá vált) átlépése a honvédségbe. Batthyány ellenezte, Kossuth viszont megengedhetőnek, sőt kívánatosnak tartotta ezt. Ám az ülésen mondott beszédében (közölve KLÖM 12. k. 932—37.) Kossuth igyekezett áthidalni a maga és Batthyány álláspontja közötti különbséget, bizalmát nyilvánította Batthyány iránt, és ily módon megakadályozta a még meg sem alakult új Batthyány-minisztérium bukását. (Minderre nézve l. Urbán Aladár: *A nagy év sodrában*. Bp. 1981. 532—35.)

- 32 *a március 4-ki engedményezett alkotmánynál fogva* — mint ismeretes, az 1849. március 4-én kibocsátott olmtüzi oktrojált alkotmány nem ismerte el Magyarországot önálló államiságát, az országot összbirodalmi tartománynak nyilvánította.
- 34 *Almásy [...] odahagyta az országgyűlést* — az országgyűlés március 23-i ülésén ismertették Almásy Pál levelét, amelyben — „részint korábbi viszonyai, részint oly okok miatt, melyek még előbbi kormánybiztosi hivatalos működéséből származnak” — néhány napi eltávozásra kért engedélyt (Parl D. 1. k. 225.). Az április 1-i ülésen viszont már ismét ő elnökölt. (Az elnökök nevét az i. kiadvány tartalomjegyzéke közli: 2. k. 262.)
- 281 : 16 *a magyar hadügyminiszter utasított a kormány által* — az OHB csakugyan hozott ilyen értelmű határozatot. Kiténik ez abból a válaszból, amelyet az OHB Kossuth fentebb, más vonatkozásban már idézett március 29-i levelére adott. Kossuth a levélben olyan rendelet kibocsátását sürgette, amely — a császáriak által követett bánásmód viszonzásaképpen — szigorúbb rendszabályokat helyez kilátásba az ellenséges hadifoglyokkal szemben. Az OHB — már szintén idézett — március 31-i válaszlevele rámutat: „[...]a honvédelmi bizottmány, noha az ellenség irányábani humanitást szinte rosszul alkalmazottnak tartja, mindazáltal visszahívja elnök úr emlékezetébe azon

- körülményt, miszerint az, hogy a hadügyminiszter Windischgrätz fogságába esett hadfiaink ügyébe írjon, elnök úr jelenlétében történt.” A válasz azt is megemlíti, hogy „...a levél már elküldetett.” (KLÖM 14. k. 760—61.)
- 19 *az osztrák fogoly tiszték ellenében* — vö.: a *Jellemvonások hadi életünkből* sorozat 1849. április 25-i részletének I. fejezetével (utóbb ez a PH május 2-i számában is napvilágot látott), sőt összevethető *A magyar nemzet története regényes rajzokban* részletével (JKK 69. k. 703.), de még az *Egy bujdosó* naplója egyik darabjával is.
- 24 *„Kriegsminister der Rebellen”* — a felkelők hadügyminiszterre
- 32 *Kossuth peremptorius határozattal küldte vissza a levelet* — Kossuthnak az OHB-hoz intézett 1849. április 3-i levele a következő (az előbb idézett, már elküldött levelet említő iratra némiképp rácáfoló) mondatokkal végződik: „De a hadifoglyok iránt a Hadügyminiszter levelét nem küldöm el az ellenséghez. Inkább semmit. Stylusa, mely a császárról, királyról beszél, s irgalmat, kegyelmet kér foglyaink iránt, nem illik nemzetünk állásához. — Majd írok én s közlöm elküldés előtt a bizottmánnyal.” (KLÖM 14. k. 802.) Ez a levél Jászberényben kelt. Jókai kétségkívül ezt a levelet keverte össze a március 29-i, Tiszafüreden írt levéllel, amikor azt állította, hogy Kossuth egy Jászberényből küldött levélben foglalkozott az EL ügyével. A hadifoglyok dolgában nemsokára, április 12-én — Kossuth és Görgey személyes megbeszélésének eredményeképpen — a hadvezér adott ki kemény hangú nyilatkozatot (uo. 830., vö. még Vukovics Sebő, i. m. 46—48.).
- 282 : 1 *Madarász már ekkor nem volt a bizottmányban* — Madarász a valóságban az 1849. április 20-i országgyűlési vitáig tagja maradt az OHB-nak.
- 2 *Perényi* — P. Zsigmond báró (1783—1849) nagybirtokos, Ugocsa megye képviselője. 1848. október 3-tól az OHB tagja. Kötél általi halállal végezte az összeomlás után
- 3 *Patay* — P. József (1804—?) Pest megyei földbirtokos, a megye radikális képviselője, az OHB tagja
- 8 *a rég készített tervvel* — Kossuth első olyan ismert megnyilatkozása, amelyben a függetlenségi nyilatkozat tervéről szó esik, az 1849. április 1-jén Csányi Lászlóhoz intézett levél. Ebben kijelenti: „[...] itt van az idő, hogy a nemzet

- nyilatkozzék, s ezzel minden intrigának útja vágassék." A nyilatkozatnak ki kell mondania, hogy „Magyarország [...] sérthetetlen, önálló és független”, és hogy az ausztriai ház a „Magyarország feletti uralkodásból örökre kizáratik” (KLÖM 12. k. 783.).
- 14 *Bem Szebent, Perczel Szenttamást, Görgey Gödöllőt foglalta el* — Szeben bevétele: 1849. március 11., Szenttamásé: április 3., Gödöllő és április 6-i isaszegi csata másnapján harc nélkül került magyar kézre
- 19 *Kossuth visszaérkezett Gödöllőre* — Kossuth 1849. március 25. és április 12. között volt távol Debrecentől. Április 7. és 9. között a gödöllői főhadiszálláson tartózkodott, majd Gyöngyös és Tiszafüred érintésével tért vissza Debrecenbe.
- 283 : 5 *Debrecenben titkos ülésre hívta össze a képviselőket* — az április 13-i titkos ülésre vonatkozó visszaemlékezések egy része egybegyűjtve: *Az 1848/49. évi népképviseleti országgyűlés*. Szerk. Beér János, Bp. 1954. 543—46. — Az ülés lefolyására vonatkozólag l. még Kemény Eml 115—19., továbbá Kazinczy Gábor és Kovács Lajos visszaemlékezéseit.
- 21 *petitio principii* — bizonyítás olyasmivel, ami maga is bizonyításra szorul
- 284 : 13 *Görgey, tudjuk: hogy ellene volt* — Görgey beszámoló emlékirataiban az erről a kérdésről Kossuthtal október 7-én Gödöllőn lefolytatott vitájukról. (*Mein Leben und Wirken in Ungarn*. Leipzig 1852. 2. k. 10—11.)
- 15 *az egész felső hadsereg oly ide nem illő hangulatban volt* — az itt idézett kijelentést — Nagysándor József tábornok szájába adva, valamelyest eltérő szövegezésben — a FAIM egyik jegyzetében (CB III. 938.) is említi Nyáry Pál és Patay József közlésére hivatkozva — Jókai. — A nagysallói ütközet 1849. április 19-én folyt le.
Az *Emlékek...* Görgeynek tulajdonítja a kijelentést, de ő csak a két nagyhatalomnak küldendő hadüzenettől fél (HhM V. 91.).
- 285 : 12 *„E napokban több levelek jutottak a bizottmány kezeibe* — ilyen levelekről nincs tudomásunk. Kétségtelen, hogy 1849 tavaszán a bécsi udvar és Miklós cár még nem volt azonos állásponton a magyarországi orosz intervenció feltételeit illetően. Ez azonban nem a Jókaitól említett

motívumokkal függött össze. Miklós cár kikötései részben az osztrák hadvezetéssel szemben érzett bizalmatlanságot tükrözték, részben „annak kidomborítását célozták, hogy ő menti meg Auszriát, hogy a katonai siker a cári birodalom erejét demonstrálja egész Európa előtt” (Andics Erzsébet: *A Habsburgok és Romanovok szövetsége*. Bp. 1961. 136.). A cári intervencióra vonatkozó, április második felében mégiscsak megszületett döntést a magyar függetlenség kimondásának aktusa ténylegesen nem befolyásolta.

- 27 *az 1815-iki status quo fenntartása végett* — Napóleon bukása után a legreakciósabb európai hatalmak (Oroszország, Poroszország, Ausztria) létrehozták a Szentszövetség szervezetét a fenti évben. Benne — a hatalmi egyensúly biztosítására — az egyes birodalmak érdekszféráit is kijelölték.
- 32 — *Tízezer muszka betört Erdélybe, de vissza is vonatott* — az 1849 eleji erdélyi orosz intervencióval kapcsolatban a Schwarzenberg-kormány kétszínű taktikát folytatott. A cári csapatok behívása ügyében Puchner erdélyi főparancsnok lépett — Windischgrätz helyeslésével — közvetlen kapcsolatba Lüders cári tábornokkal. Schwarzenberg hivatalosan az orosz csapatok igénybevétele ellen foglalt állást, viszont „futárral küldött *bizalmas, szóbeli utasításban* szabad kezet adott Puchnernek a tennivalókra vonatkozóan”. Az 5—6000 főnyi orosz haderő februári bevonulása után hivatalosan felelősségre vonta Puchnert, amiért „határozott parancsa ellenére” orosz segítséghez folyamodott, Medem bécsi orosz követ előtt pedig azt az óhaját fejezte ki, hogy a cári csapatok erdélyi tartózkodása mind térben, mind időben a minimálisra korlátozódjék (Andics: i. m. 13—14.). A cári kormány február közepén valóban ilyen értelmű parancsot adott Lüdersnek, Puchner azonban arra kérte az orosz tábornokot, hagyja csapatait továbbra is Erdélyben, mert támogatásukra mulhatatlanul szükség van. (Az ezzel kapcsolatos iratokat l. uo. 317., 319., 320—21.). Bem március 11-i nagyszombati győzelme után az orosz csapatok kivonultak Erdélyből.
- 286 : 12 *Ledru Rollin* — Alexandre Auguste L. R. (1807—1874) újságíró, a kispolgári radikális-demokrata párt vezére az 1848-as francia forradalom alatt. Az ideiglenes kormány

belügyminisztere. Gróf Teleki László párizsi magyar diplomáciai megbízott 1848 ősztől fogva szoros kapcsolatot tartott fenn vele, és szinte mindvégig az általa vezetett, a magyar forradalom ügyével rokonszenvező radikális-demokrata párt hatalomra kerülésében reménykedett. — Jókai több művében céloz ironikus formában az 1849-ben elterjedt, a magyar szabadságharc ügyének nyújtandó francia segítségre vonatkozó, Ledru Rollin személyéhez kapcsolódó naiv hiedelmekre. (A művek felsorolása: *Börtön virága*. JKK Kisregények 7. k. 234.)

- 13 *Berlinből a magyar közbenjáró kiutasított* — Jókai itt egy későbbi fejleményre utal: August Gottlieb Wimmer felsőlövői evangélikus lelkészt, aki a magyar kormány megbízottjaként 1849 július végén érkezett Berlinbe, augusztus elején kiutasították a porosz fővárosból (vö. V. Waldapfel Eszter: *A független magyar külpolitika 1848—1849*. Bp. 1962. 315—16.).
- 14 *Törökország annyira nem volt iránta hajlandó: hogy fegyvereket szállított volna neki* — a szabadságharc végső szakaszában, 1849 nyarán a magyar kormány elsősorban Konstantinápolyban próbált fegyvereket vásárolni, és a jelek szerint ez a szándék a török kormány részéről nem ütközött elháríthatatlan akadályokba (vö. V. Waldapfel Eszter: i. m. 257.). Gr. Andrassy Gyula konstantinápolyi magyar diplomáciai megbízott 1849. július 3-i jelentésében ezt írja gr. Batthyány Kázmér külügyminiszternek: „Fegyverek megszerzését és kivitelét mint már azelőtt Brown ur, úgy én is biztosítottam, hogy semmi akadály tétetni nem fog és hogy az kéz alatt ugyan, de biztosan történhetik[...].” (A jelentést közli Takács: *Két flamingója* is 225—27.)
- 31 *Lui pans si bien agir, si a pas droit au repos* — helyesen: Lui, il pense si bien agir, n’a pas droit au repos. (Úgy gondolja, annyira ténykedik, hogy nincs joga pihenni.)
- 31 *Ponsard* — François P. (1814—1867) francia színpadi szerző.
- 287 : 18 *Szemben a főiskolával, a Nagytemplom lépcsőzetén* — az itt leírt négy bekezdés Jókai *A két csonka vitéz* c. kis elbeszélésének részlete az *Egy bujdosó naplójából*.
- 22 *róta* — csapat, lovascsapat
- 288 : 1 *Az egész épület tömve néppel* — vö.: az April 14-ke c. cikkel (EL 1849. április 14., majd a PH május 3.; új lenyomata:

- CB. III. 197–98.). — Kissé más részletekkel, de a lényegret tekintve szövegünkkel összhangban van az *Emlékek...* idevágó részlete (HhM V. 86–88.)
- 13 *feláll egy szónok s felszólítja az országgyűlést... tegye át ülése helyét a Nagytemplomba* — az indítványt Besze János tette (Parl D. 2. k. 60.)
- 29 *„Finis Hungariae”* — Magyarország vége (halála)
- 289 : 6 *Kilenc hónap előtt [...] egy estélyen voltam a fővárosban* — az itt említett estély föltehetőleg gr. Batthyány Lajosnál zajlott le 1848 júliusában, és egyezik *A tűzön át az égbe* (ill. *A szökevény*) II. fejezetében leírt estély helyszínével (l. a megjelölt novella keletkezéstörténetét)
- 21 *Mint járt Ferdinánd király... amint Komáromba jutott* — az itt elbeszélte anekdota két évtized múlva *Az arany ember* lapjain (JKK 24. k. 142.) tér vissza
- 22 *várintendáns* — a vár hadbiztosa
- 290 : 11 *a király rész nem vételét bizonyítja be a Metternich politikájában* — K. L. Metternich osztrák államkancellár (1773–1859) életművével az elnyomatás jelképévé vált. Kissé részletesebb bemutatása *A szerencsétlen szélkakas* c. elbeszélés tárgyi magyarázataiban.
- 14 *adminisztrátori kérdés* — Apponyi György alkancellár vezette be az adminisztrátori rendszert 1844–1847 között. Ennek értelmében a vármegyék élére az udvar által kinevezett hivatalnokok kerültek. A rendszer bevezetése az országgyűlésen heves vitákat, tiltakozást váltott ki.
- 24 *én magam is háromszor tartottam már beszédet magyarul* — V. Ferdinánd 1847. november 12-én valóban néhány magyar nyelvű mondattal nyitotta meg az országgyűlést
- 28 *a pesti gyűlésen, mikor a nádort beiktatta* — az 1847. október 16-i Pest megyei közgyűlésről, amelyen az uralkodó nevében Ferenc József főherceg magyar nyelvű beszéddel iktatta be István főherceget a főispáni helytartói tisztségbe, Jókai később *A kiskirályok* c. regényben (JKK 49. k. 236.) és *A magyar nemzet története regényes rajzokban* c. munkájában (JKK 68. k. 423.) is megemlékezett az eseményről.
- 30 *mikor Komáromnál a híd leszakadt* — a komáromi híd 1847-ben szakadt le. Az Ék-ben ez év október 7-én adtak hírt róla. *A Politikai divatok* c. regényben (JKK 14. k. 62–71.) részletesen van szó a szerencsétlenségről. A

- kritikai kiadás jegyzetei (uo. 572—75.) gondosan idézik az Ék-nek a katasztrófáról beszámoló tudósítását.
- 291 : 1 *a budai véres macskazene* — a pesti tömeg 1848. május 10-én tüntetett Budán Lederer osztrák tábornok, budai főparancsnok ellen. Az előzményekre, a kiváltó okokra is kiterjeszkedő részletesebb tájékoztatás *A kiskirályok* jegyzeteiben (JKK 49. k. 372.).
- 6 *Kossuth akkor azt mondta* — Kossuth 1848. július 21-i országgyűlési beszédének szóban forgó kitételét a nép monarchikus érzelmeiről korábban már idéztük
- 293 : 5 *Beöthy azt írta Debrecenbe* — Beöthy Ödön (1796—1854) Bihar megyei földbirtokos, 1848/49-ben a megye főispánja. 1849 tavaszán bukaresti főkonzullá nevezik ki, ide azonban már nem jut el. Az összeomlás után emigrál. — Idézett, de még ehhez hasonló értelmű megnyilatkozásáról sem tudunk. Jókai beállításának mindenesetre ellentmondani látszik Beöthy 1849. május 20-i, Kossuthhoz intézett és a független magyar külpolitika kilátásairól, a Nyugat-Európával kialakítandó kapcsolatok esélyeiről alapjában kedvező képet festő jelentésének következő mondata: „Franciaországhoz a respublikai irány egy lépéssel még közelebb vitt.” (Idézi V. Waldapfel Eszter: i. m. 250.)
- 12 *Brown* — William Brown angol őrnagy (közelebbi évszámok nélkül) Pulszky Ferenc és Teleki László barátja, az ő megbízásukból járt 1849 tavaszán Magyarországon. Később a magyar kormány megbízottjaként Konstantinápolyban úgy szerepelt, mint magyar követ. — Küldetéséről az *Emlékek...* is szól, az ittenivel egyező értelemben (HhM V. k. 88—89.).
- 26 *Klapka ígérkezett egy harmincezernyi rezerva felállításához* — Kemény Zsigmond is ír arról, hogy a május első napjaiban Debrecenbe érkezett Klapka felpanaszolta: „[...]az ápril. 14-iki határozat oly rossz hatást okozott a seregben, miként eddigelé még publicálni sem merték, s félnek a legjobb tisztek lemondásától.” Kemény szerint Klapka „30 ezer rezerváról beszélt, mely az osztrák-német tartományokban fekszik, és az Olaszországból kivonható bataillonokról [...]s tanácslá, hogy jó lenne a képviselőháznak az ápril. 14-ki határozatot revocálni” (Kemény-Eml 133—34.). A továbbiakban arról ír, hogy Klapka

május 10. körül Pestre indult. „Nem igen sok idővel később Kovács hozzám jöven, magam alkalmazása végett értesít, hogy Klapka mintegy 10 ezerre menő rezervát von Debrecenbe, és védelme alatt a függetlenségi nyilatkozatnak visszavonását megkíséreltjük.” (Uo. 136.) Az országgyűlés üléseinek május végén bejelentett elnapolása után azonban a terv lekerült a napirendről. Görgey Artúr is beszél emlékirataiban (i. m. 2. k. 102. és passim) arról, hogy Klapka 1849. májusi budai találkozásuk során tájékoztatta őt a békepárttal fenntartott kapcsolatairól, rosszszállólag szólta a függetlenségi nyilatkozatról és kiváltképpen Kossuth eljárásáról, amellyel a hadsereg kívánságára hivatkozva fogadtatta el azt.

- 294 : 9 *Az erdélyi angol indigena* — John Paget (1808—1892), aki br. Wesselényi Polixéniával kötött házassága folytán erdélyi honosságot nyert, 1849-ben Bem szárnysegédéként működött, és angol diplomatákkal fenntartott kapcsolatait is igyekezett a magyar szabadságharc iránti rokonszenv felkeltésére kiaknázni (l. erre vonatkozólag Horváth Jenő: *A szabadságharc utolsó napjai Erdélyben*. Hadtörténelmi Közlemények 1928. és H. Haraszi Éva: *Az angol külpolitika a magyar szabadságharc ellen*. Bp. 1951. 166—70.) — *indigena* — honosságot nyert külföldi.
- 14 *súlyegyen* — régies: egyensúly

FÜGGELÉK

1. A SZÓKEVÉNY

K: nem ismertes

- M: I. Országos Nagy Naptár az 1853. évre
Szerkesztette: Jókai Mór
Pesten
Kiadja Emich és Eisenfels Könyvnyomdája
novellánk: 91—110.
- II. a) Árnyképek
Pest 1856.
Emich G. tul., I—II. 199 l., 176 l.
novellánk: II. 34—98.
b) Ua.
Pest MDCCCLX
- III. Árnyképek
3. kiad
Pest 1873.
Heckenast, 403 [1] l.
(Jókai Mór Munkái, Népszerű kiadás 74—76.)
novellánk: 252—320.
- IV. Árnyképek [Elbeszélések]
Bp. 1894.
Révai, 254 [2] l.
(Jókai Mór összes művei 14.)
- V. Árnyképek [Elbeszélések]
Bp. 1894.
Révai, 254 [2] l.
(Jókai Mór összes művei. Nemzeti kiadás XIV.) és utánnyomásai
novellánk: 158—203.
- VI. Árnyképek [Elbeszélések]
4. kiad.
Bp. 1895.

- Franklin, 327 l.
 (Jókai Mór Válogatott munkái 39.)
 novellánk: 205—61.
- VII. Árnyképek [Elbeszélések]
 5. kiad.
 Bp. 1907.
 Franklin I—II. 176 l. 155 l.
 (Jókai Mór Válogatott munkái 39.)
 novellánk: II. k. 31—88.
- VIII. Árnyképek [Elbeszélések]
 7. kiad.
 Bp. 1908.
 Franklin I—II. 176 l., 155 l.
 (Jókai Mór Válogatott munkái 39.)
 novellánk: II. 31—88.
- IX. a) Árnyképek [Regény]
 8. kiad.
 Bp. 1911.
 Franklin I—II. 176 l., 155 l.
 novellánk: II. 31—88.
 b) Árnyképek [Elbeszélések]
 Bp. 1911.
 Franklin I—II. 176 l., 155 l.
 (Jókai Mór Válogatott munkái 39.)
 novellánk: II. 31—88.
- X. Árnyképek [Novellák]
 10. kiadás
 Bp. 1914.
 Franklin I—II. 176 l., 155 l.
 (Jókai Mór Munkái, Népszerű kiadás 74—76.)
 novellánk: II. 31—88.
- XI. Árnyképek [Elbeszélések]
 Bp. MDCCCXXVIII
 Franklin—Révai, 231 l.
 (Jókai Mór művei. CentK 56.)
 novellánk: 127—62.

Fordítások:

- Német: I. *Auf der Flucht*. Mit Einleitung L.[udwig] Rosner.
 Leipzig 1873. — Univ. Bibl. No. 425. 63 l.

- II. *Der Gefangene der sieben Thürme. Der Flüchtling*
 Berlin 1880.
 O. Janke, 170 l.
 Ua. 2. Aufl. 1886.
 Ua. 3. Aufl. 1897.
- III. *Der Flüchtling*
 Berlin 1897.
 O. Janke, 79 l.
 Ua. 2. Aufl. [?]
- IV. *An der Schwelle des Glücks*
 Ford.: Ludwig Wechsler
 Reutlingen 1906—1910. Ensslin & Laiblins, 118—60.
- Szlovén: *U begstvu*
 Ford.: P. A. T.
 Srpske Novine 1882. 180—87.
- Letts: **Behglis*
 Baltijas Wehstnesis 1882. No. 111—23.
 (Fz 36.)
- Cseh: I. **Na Útěku*
 Ford.: K. B. Záhorský
 Šumavan 1883.
- II. **Uprchlik*
 Ford.: Gustav Narcissus Mayerhoffer
 U Domaciho Krben 1890.
- III. **Na Útěku*
 Ford.: P. Projsa
 Hlas Národa 1891.
 (mindhárom: FZ 36., DT IV. 1276—77.)
- IV. *Na útěku a „Kresby a Malby” I—II. gyűjteményben*
 Ford.: Ludvik Kostolný
 Praha 1892—93. I. 303—360.
- Horvát: I. **Bjagunac*
 Ford.: Graničar
 Novi Sad 1887.
- II. **Bjagunac*
 Dom i Sviet 1889. 12—18.
- III. **Bjagunac*
 Ford.: L. Mirkovič
 Zagreb 1890.
 (mindhárom: DT II.)
- Svéd: I. **Flyktingen*

- Stockholm 1889. — U. fredrikssons, 63 l.
(FZ 19., DT IV. 1278.)
- II. **Flykten*
Ford.: K. Benzon
Stockholm 1913. Nordisha Förlaget, 96 l.
(DT IV. 1278.)
- Finn: *Paossa*
Ford.: K. J. Gummerus
B. sarjam novelliosasto Nr. 2. 1889—1891. 57—115.
2. ed. 1915.
Beresko kaunotar y. m. Kertomuksia, 91—152.
- Ész: I. **Pogenemisei*
Ford.: M. Pödder
Postimees 1897. 48—57. sz.
(DT IV. 1277.)
- II. *Pogenemisei*
Ford. H. Crykberg
Tartu 1914. Maie Aastatuja Kirjastus, 60 l.
- Román: I. *Fuga*
Ford.: J. Moga
Sălajul, Zalău [1923.] 8—17.
- II. *Evadarea*. (Romanul unei crude ispășiri)
Ford.: Dionisie Tudoran
București 1930. Editura Adevărul 32 l.
Lectura. (Floarele literaturilor străine 284.)

Minden átültetés a novella „A szökevény” változata alapján készült.

Keletkezése (források, minták)

Aki az 1853. évre szóló Országos Nagy Naptárt lapozva Jókai *A szökevény* c. elbeszélésére bukkant, s figyelemre méltatta, nyugodtan a végére juthatott anélkül, hogy olvasás közben akárhol olyan érzése támadt volna, hogy itt tulajdonképpen egy szabadságharcos történetet él át kedvelt s mind többek előtt ismertté váló írójától. Még akkor sem, ha az 1850 nyarán forgalomba került csataképgyűjtemény mindkét kötete történetesen megfordult a kezén. — Tétélezzük föl, hogy az olvasó 1856-ban megvásárolta az *Árnyképek* c. elbeszéléskötetet is, s benne újra találkozott ezzel a spanyol jellegű történettel — ha közben Jókai-szerelmessé nevelődött: 1860-ban, majd 73-ban gyarapíthatta

újabb és újabb *Arnyképek*-kiadással a könyvtárát —, még mindig legfeljebb az idegen világot élvezhette vagy utasíthatta el benne.

Egészen 1894-ig. Ekkor az NK próbanyomatában egy olyan *Arnyképeket* láthatott viszont, amelyben *A szökevényhez* írott szerzői jegyzet hívta magára figyelmét: „Ennek az elbeszélésnek magának is van egy kis története. Nem volt ez spanyolnak szánva. Meséje a magyar közéletből volt véve, alakjai történelmünk tipikus kiváló egyéniségei voltak; az egész a magyar szabadságharcban keletkezett és végződött. Én ezt egész bátorsággal kinyomattam: hiszen nem volt benne se lázítás, se fölségsértés; a fennálló rend sem volt benne megtámadva. Hanem — az ötvenes években éltünk. Bach volt a miniszter. A cenzura el volt törölve az egész »birodalom«-ban, szabad volt mindent kinyomtatni. — Csak az volt e helyett behozva, hogy a kinyomtatott munkát elébb be kellett mutatni a rendőrfőnököknek. A rendőrfőnök kiadta azt a rendőrbiztosnak s ez mondta aztán meg, hogy tiltva van-e ezt a nyomtatványt *kiadni* a közönség olvasmányául? Csak azt, hogy *tiltva van*. S ha a komiszárius úr azt mondta rá, hogy »tiltatik«, hát akkor lehetett a kész munkát papier machééna betapostatni. Ha egy példány forgalomba került belőle, a nyomdász szabadalmát veszté s börtönbe került. Több kötet munkám részeseült abban a sorsban, hogy kutyát, macskát csináltak belőle a gyerekjáték-készítők. — Aztán a régi censor legalább megmondta, hogy mi az, a mi nem tetszik neki a munkámban: azt ki lehetett törölni; de a komiszárius úr nem szólt semmit: »nicht erlaubt«, ez volt az egész replika. Appellálni nem volt kihez. Ebből a művekből is pépet zúztak gyerekjátékokhoz. Én aztán a kéziratot elővettem, s csináltam belőle spanyol történetet. 1848-ból 1808-at, Budapestből Madridot, Budavárból Buen-Retirot, István nádorból Infantado herceget, márczius 15-ikéből márczius 18-ikát, V. Ferdinánd királyból »El rei Hernandot«, Metternichből Don Godoyt, a magyar liberális és pecsovicz főurakból don Escoiquiz és don Aquilos de Mendoza grandokat; a »Szózat«-ból — a »mórok búcsúdalát Granadától«, az osztrák seregből francia sereget, a Dunából Tájót, Szent-Tamásból Ciudad Rodrigot s Görgeyből Wellington herceget. Így aztán kinyomattam ugyanazon fentebbi czim alatt az elbeszélést, újra beküldtem a rendőrséghez, ekkor aztán azt mondták rá, hogy — semmit sem mondtak. Ha huszonnégy óra alatt le nem foglalták a munkát, ki lehetett adni. — Így lett belőlem spanyol író.

1894.

J. M.”

(NK XIV: 158—160.)

Ebből tehát mintegy kilencven esztendő óta tisztába lehet jönni azzal, hogy van egy korábbi, magyar környezetben játszódó olyasféle

elbeszélés, mint amelyet *A szökevény*ben olvashatunk, fogalmat alkot-hatunk szereplőiről is. Igen jó képzelőerőt tételzett föl írónk arról az olvasójáról, aki ennek alapján képes volt magának felépíteni egy magyar szabadságharcos novellát. Hogy a felderítés nehezebb legyen, a címét nem árulta el Jókai ennek az elbeszélésnek.

Így tehát ez rejtve is maradt, még az induló Jókai-kutatás előtt is. A megoldhatatlannak látszó problémára egy jó negyedszázad eltelte után az idő készen hozta a tisztázást. De ez már külön lapra tartozik: *A tűzön át az égbe* keletkezéstörténetéhez utaljuk az érdeklődőt, ahol erről részletesen számot adunk. Itt elég annyi, hogy csakugyan ez utóbbi elbeszélés a miénk az eredetije, csak hogy ezt az 1850-es évek szórító sajtóviszonyai közt szerzője jónak látott átöltöztetni, mivel megjelenésére azért igényt tartott. Az említett elbeszélés kritikai apparátusában sok ezzel összefüggő kérdés kerül szóba, amire itt nem térünk ki. Hadd mutassunk rá mindjárt a másik ugyanilyen „átöltöztetés”-nek, a *Szenttamási György* c. novellának átírásbeli analógiájára is, bár ott — kéziratok birtokában — lényegesen kevésbé bonyolult a helyzet.

Ilyenformán ez a második, spanyol környezetben játszódó változat létrejött ugyanazokra az indítékokra vezethető vissza, amelyekről a *Szenttamási György* analóg esete kapcsán már szó esett. Az *Országos Nagy Naptár* kereteinek kitöltéséhez nagy mennyiségű kéziratra volt szükség. A két „átöltöztetett” írás közül minden bizonnyal a jelen elbeszélés átalakításának munkája igényelt kevesebb fáradságot: oldalakra rúgó terjedelmes szövegrészek kerülhettek át egyetlen szőnyí változtatás nélkül az új formába.

Az elbeszélés anyagára való futó pillantás alapján már nyilvánvaló: a magas rangú szereplők családneve hangzatos, történelmi veretű úgyszólván mind, de konkrét történelmi személyeket sem a magyar, sem a spanyol változatban nem idéznek föl. A spanyol variánsban egyedül Wellington neve valódi, kívülé Don Godoyé hasonlít Gudoy miniszteréhez (de ennek szerepe a Metternichével éppen ellentétes). — A spanyol történelem napóleoni korához kötni az elnyomást, majd az iga lerázásának vágyát, szerencsés megoldás volt, mert itt a helyzet hasonlósága a magyar viszonyokkal valóban szembeötlő.

A XVIII—XIX. század fordulóján Spanyolországban IV. Károly uralkodik (1788—1808), aki alatt egy Gudoy nevű reformok felé hajló miniszter ragadja magához a tulajdonképpeni hatalmat. De az ő egész bel- és külpolitikája akkora elégedetlenséget szül, hogy 1808. március 18-án felkelés tör ki Madridban. A királyt lemondásra kényszerítik, és Ferdinánd trónörökösét kiáltják ki királynak. Ekkor francia csapatok

vonulnak be Madridba, Napóleon a tőle segítséget kérő mindkét királyt lemondattja, és bátyját, József nápolyi királyt nevezi ki spanyol uralkodónak (1808. június 6.). Ez a tény az egész spanyol nép ellenállását váltja ki, és általános gerillaharcot indít meg az országban. Andalúziában ideiglenes spanyol kormány alakul (mintha Debrecenben volnánk), amely az idenyomuló Dupont francia tábornok 20 000 főnyi seregét saját erőiből körülkeríti és fogságba ejti (1808. július 28.). Ez a győzelem a spanyol városok jó részének hősi ellenállását váltja ki a franciák ellen. Napóleon télen visszaviszi ugyan bátyját Madridba, de az angol segítség, majd Napóleon rövidesen bekövetkező oroszországi bukása nyomán véglegesen kiűzik a franciákat spanyol földről. — Más kérdés, hogy sokat nem nyernek az idegen iga alól szabaduló spanyolok, mivel a visszatérő Bourbon-család VII. Ferdinánd személyében visszaállítja a retrográd abszolutista királyságot, nem kesztyűskezű módszerekkel. — A trón és uralom körül a továbbiakban állandósulnak a villongások, s ezek a 40-es és 50-es évekre is átnyúlnak. Tehát Jókainak nem kellett messzire mennie a spanyol viszonyokról való tájékozódásért. Nyilván azt is tudta, hogy a spanyolok 1823-ban kapták meg a Szent Szövetségtől azt, ami nekünk majd 1849-ben jutott ki. Ide kapcsolni *A szökevényt* még valóságosabb lett volna, de ilyen túl átlátszó mintával mégsem mert írónk az 50-es évek Magyarországnak kísérletezni.

Minden jel mellett tesz tanúbizonyságot, hogy *A szökevény* c. novella szerzőnk első, legkorábbi „átöltötöttség”-e.

Időpontokról semmi biztos fogódzónk. A véglegesen elveszett eredetinek már legalábbis október környékén kellett születnie — ha megvan korábban, még ennél veszedelmesebbeket is közölt Szilágyi. Csak október körül szigorodott meg félelmetessé az osztrák cenzúra. — Bennünket a jelen vonatkozásban a spanyollá alakítás mikéntje érdekelt.

Ebben a tekintetben pedig a legteljesebb elismerés hangján kell szerzőnkéről szólnunk. Már megállapítottuk nagy meglepéssel: olyan szerencsés megoldást talált, hogy a spanyol nép történelméből a sajátunkhoz hasonlatos eseménysort sikerült kihálászni. S az átalakítás 1852 második felében végbement.

A spanyol történelem tényeihez ragaszkodott Jókai. VII. Hernandóként szerepelteti a valódi VII. Ferdinándot, ugyanolyan győzelmeket keres alattvalóinak a betolakodó franciák ellen, amelyek a mi dicső tavaszi hadjáratunk csatáival összemérhetők. Buen-Retiro királyi kastélya is méltó pár a budai királyi várhoz; annak porrá rombolása a napóleoni hadak vitathatatlan támadókedvét sínyli meg Budához ha-

sonló időtartamig. Madridnak Dunát Jókai sem varázsolhat, de a rajta valóban átkacsringózó Manzanares tükrét megcsillantja. Spanyol kiáltat szabadság után, így köszönnek egymásnak a szereplők, spanyol zenei alkotások hangzanak el, a portugál Camões halhatatlan alkotásától lelkesednek igazán spanyolosan grandok és hidalgók, még Szenttamás helyébe is akad Ciudad Rodrigójuk. Itt megint nem győzünk álmélkodni, mekkora körültekintéssel ér el telitalálatokat! Ciudad Rodrigo helysége teljesen megfelel Szenttamásnak. Az is évenként cserél gazdát angol és francia bitorlók közt a spanyol örökösödési háború folyamán a XVIII. század elején. Száz esztendő múltán pedig, 1810-ben — a novella megírásához mérten nem is nagyon rég — újra francia megszállást szenved el, s ez alól 1812-ben Wellington szabadítja fel heves ostrom után, s teszi ezt a várost további hadműveletei kiindulópontjává.

Továbbmenve: írónk nem téveszti szem elől az ibériai viszonyokat az éjjeli őrség idézésekor sem: alguazilok vonulnak föl. Sávolyinak Sacedonra köszön vissza, még hangalakban is közeliként. A „szentséges Isten!” is „Valgame Dios” formában szakad fel a mindkét változatban név nélküli kapus szájából, de Zsuzsi szolgálólány azonnal Dinitává vedlik. — Wellington és don Godoy szinte áttétel nélküli személyéről fölösleges új említést tennünk.

Ha hamisítatlan kasztíliai kolorit, sajátos dél-európai levegő, az ibériai eidosz szerinti problematika nem jelenik is meg *A szökevényben*, a körülmények, a díszletek, járulékos elemek elszólásmentesen hitelesek. A megírtak Hispániában is megeshettek volna!

Irodalom

A szökevényről a kortársi kritika nem vesz tudomást. „Irodalmunk” mindössze két szerzőt képes egybegereblyélni mint akik érdemben — vagy legalább ilyennek látszóan — szólnak munkájukban szóban forgó elbeszélésünkről.

Zsigmond Ferenc monográfiájában *A szökevényt* (melyet különben végig névelőtlenül említ) írója „kényszerű átvedlés”-ei mintájaként könyveli el. Jócskán idézi Jókai idevágó jegyzetét, majd az író védelmében így figyelmeztet: „Eljárásának művészetellenes volta felől tisztában volt Jókai is. De valamint egy évvel előbb neki magának is inas-ruhába kellett bújni a felesége mellől a kocsis bakjára ülnie, hogy életét megmenthesse: szellemének proskribált szülőiteit is inkább megalázta egy kissé és tarka maskarába takarva, hátrább ültette őket az esztétikai

maradandóság rangsorában, csak ne legyenek nyomtalan áldozataivá az egyelőre megfellebbezhetetlen otromba politikai erőszaknak.” (Zsigmond 103.)

Szinnyei másfél évtizeddel az előzményül szolgáló szöveg kötetben való megjelenése (1922) után is csak Jókai alapján beszél *A szökevény* álspanyol novella voltáról. Eredetijéről éppúgy nincs értesülése, mint Zsigmond Ferencnek. Egyébként se sok ügyet vet rá: „Különben szerelmi történet börtönből való kalandos meneküléssel, cselszövényekkel, s a hős váratlan halálával” — olvassuk, miután a spanyol környezetbe való áthelyezés részleteiről számot adott (Szinnyei I. 207.). — Később, a szabadságharcról burkoltan szóló művek keretében visszamatat itteni szavaira (i. m. 250.).

Szövegváltozatok

Alapszövegünk az átalakított novella sajtó alól kikerült eredeti formája, az *Országos Nagy Naptár az 1853. évre* (ONN) c., Jókai-szerkesztésű kalendárium anyaga. Szövegváltozatok szempontjából az elbeszélés első kiadását, az *Arnyképek* (Á) első, 1856-os Emich-kiadását vesszük figyelembe, kiegészítve a mindig számba vett NK-val is. — A kötetközlés alig különbözik az időszaki sajtóbeli szövegtől, több esetben annak még sajtóhibáit is átveszi. Legszembeötlőbb helyesírási eltérése a melléknévi névmások formáiban jelentkezik: az *oly*, *melyik*, *milyen*, stb. alakokban, a korábbi hosszú ly-es változatokkal szemben. Ezt a modernizálást éppen a kiadás évében kibocsátott híres 1856-os helyesírási szabályzat követeli meg.

Az eredeti anyag mindig négyponthos (....) szüneteit az NK következetesen háromponthosokra (...) írja át. Kivétel öt hely.

Az eredeti szövegek nyodai ritkításaiból — azok jellegének szemléltetésére — néhányat kiemelünk:

Serena de Reynos
„Granada ostromát”
van már férje
Csiszolna
e kép eredetije
— Én megbocsátottam neked.
„tolvaj”
hogyan boldogul éljen egy bűnös

- 297 : 21 *a halászkunyhók lakója* (Á, NK: a halászkunyhók lakója)
 25 *bárka lámparagyogvánnyal szegélyezve* — (ONN: bárka lámpa ragyogvánnyal szegélyezve — NK: bárka lámparagyogvánnyal szegélyezve)
- 298 : 1 *szív kinyílt, minden fő felmagasult, minden ajk* (NK: szív kinyílt, minden ajk)
 6 *mosolygva köszönget jobbra-balra* (ONN: mosolygva köszönget jobbra balra — NK: mosolyogva köszöntget jobbra-balra)
 10 *a Buen-Retiró-i várfokról* (ONN: a Buen-Retiroi várfokról — Á, NK: a buenretiroi várfokról)
 21 *mellette mindjárt egy* (ONN, Á: mellette mingyárt egy)
 23 *csak egyetlenegyben van* (ONN, Á, NK: csak egyetlenegyben van)
- 299 : 5 *ami azon kívül történt.* (ONN, Á: a mi azonkívül történt.)
 10 *szó mindég ez* (NK: Á: szó mindig ez)
 11 *zavart kiáltásából, e* (NK: zavart kiáltásaiból, e)
 24 *hangjai elnyelik a* (Á, NK: hangjai elnyelék a)
 25 *itt? Hogy annyian* (NK: itt? hogy annyian)
 27 *ez a sok nagy épület* (NK: ez a sok épület)
- 300 : 2 *napon rivallgó néptömeg* (NK: napon rivallgó néptömeg)
 4 *a szomszéd szobák ajtai* (ONN, Á, NK: a szomszédszobák ajtai)
 4 *ajtai, egyenként mint* (NK: ajtai, egyenként mint)
 23 *falon, meg-megállva, s* (ONN: falon, megmegállva, s — Á, NK: falon, megállva, s)
 26 *kik meg tudtak nyugodni* (ONN, Á, NK: kik megtudtak nyugodni)
- 301 : 16 *tér meg alunni, maga* (NK: tér meg aludni, maga)
 18 *börtöni életrendszerét a rabnak* (ONN: börtöni életrendszert a rabnak)
 21 *a szomszéd ház zenehangjai* (ONN, Á, NK: a szomszédház zenehangjai)
- 302 : 1 *körös-körül futkozta* (ONN: köröskörül futkozta — Á, NK: köröskörül futkosta)
 4 *esik e haldokló rovar* (NK: esik a haldokló rovar)
 19 *többé! — s ezzel* (NK: többé! s ezzel)
 20 *egy seprűt, s* (Á, NK: egy seprőt, s)
 31 *is itt ki!* (NK: is itt ki?)
 32 *E gondolat gyökeret* (Á, NK: E gondolat gyökeret)

- 303 : 29 *ültek whistasztalaik mellett* (ONN: *Á: ültek whistasztalok mellett* — NK: *ültek whiszasztalok mellett*)
- 304 : 21 *jó Zia — szólt* (ONN, *Á: jó tia, szólt* — NK: *jó Zia, szólt*)
- 305 : 2 *szelíd, halovány teremtés* (*Á, NK: szelíd, halavány teremtés*)
- 3 *nagy, mélykék szemekkel* (ONN, *Á, NK: nagy, mély kék szemekkel*)
- 12 *ide fog jöni* (NK: *ide fog jönni.*)
- 22 *magát gyanúsíttatni, jogot* (ONN, *Á: magát gyanúsítatni, jogot* — NK: *magát gyanúsítani, jogot*)
- 25 *Valakivel meg akarom önt ismertetni.* (ONN; *Á: Valakivel megakarom önt ismertetni.*)
- 306 : 5 *fizikai fáradtság miatt* (ONN, *Á: a physicali fáradtság miatt* — NK: *a phisikai fáradtság miatt*)
- 9 *Ön felyűmúlta ma* (NK: *Ön felülmúlta már*)
- 22 *szem reá volt* (*Á, NK: szem rá volt*)
- 32 *föbelötte magát* (ONN, *Á, NK: föbe lötte magát*)
- 307 : 12 *kétségbeejtő haraglobbanási, a* (*Á, NK: kétségbeejtő haraglobbanásai, a*)
- 15 *szemeiből brillantvillámok lövelltek* (*Á, NK: szemeiből brillantvillámok lövelltek*)
- 308 : 19 *szép pörgebajuszú, s* (ONN: *szép pörge bajuszú, s* — *Á, NK: szép pörge bajuszú lancier s*)
- 24 *előtt el teniente volt?* (NK: *előtt az egyetembe volt tetetve?*)
- 27 *Ó, még több idegenek is vannak itt* (*Á, NK: Oh még többen is vannak itt idegenek*)
- 32 *kiejtéssel monda spanyolul:* (*Á, NK: kiejtéssel monda spanyolul*)
- 309 : 5 *arcát fölemelte, az elébbi kötelőzködési szenv* (ONN: *arczát felemelte, az elébbi kötelőzködési szenv* (*Á, NK: arczát fölemelte, az elébbi kötelőzködési szenv*))
- 9 *kis papagájt csináltál* (ONN, *Á, NK: kis papagályt csináltál*)
- 13 *után egypár ismerősre.* (ONN, *Á, NK: után egy pár ismerősre*)
- 22 [NK: „A demokrata észrevette...” kezdetű mondat gondolatjel után ugyanabban a bekezdésben folytatódik]
- 310 : 4 *büszke grandok, még* (ONN, *Á: büszke Grandok, még*)
- 7 *sötétarcú népszónokok, vén* (*Á, NK: sötétarcú népszónok, vén*)
- 7 *mosolygó hidalgók, s* (ONN, *Á: mosolygó Hídalgók, s*)
- 19 *Egyik szögletben egy* (*Á, NK: egyik szögletben egy*)
- 311 : 12 *a jókívánság tartalma* (ONN, *Á, NK: a jó kívánság tartalma*)

- 312 : 3 *hölgy halványan állt* (Á, NK: hölgy halványon állt)
 31 *kicsordult a könnyű.* (ONN: kicsordult a könnyű.)
- 313 : 3 *mint volt azelőtt.* (ONN, Á, NK: mint volt az előtt.)
 5 *egy órával előbb.* (NK: egy órával előbb.)
 15 *mely el szokta fogni* (ONN: mely el szokta fogni — Á: mely el szokta fogni)
 16 *társaság közt eltöltött lármás éj után végre* (NK: társaság után végre)
 22 *még visszhangzanak az* (ONN, Á, NK: még visszhangzanak az)
 25 *halk ketyegésivel.* (ONN, Á: halk ketyegésivel)
- 314 : 7 *fekete damasztal letakart* (ONN, Á: fekete damasztal letakart — NK: fekete damasztal letakart)
 18 *eseményeit néhány sorral* (Á, NK: eseményeit néhány sorral)
 29 *ellen. Könyörüljön rajtad az Isten. Könyörüljön rajtad a halál* (Á, NK: ellen. Könyörüljön rajtad a halál)
 33 *s alcovenje hímzett* (Á, NK: s alcovenja hímzett)
 34 *mögött eltűnt.* (Á: mögött eltűnt. —)
- 315 : 8 *egyedül beszélgetett feleségével* (NK: egyedül beszélt feleségével)
 20 — *Hiába várunk, hiába szemfüleskedünk* (ONN, Á: —
 Hijjába várunk, hijjába szemfüleskedünk)
- 316 : 6 *a lány szájából* (NK: a leány szájából)
- 317 : 7 *még kevésbé* (NK: még kevésbbé)
 9 *tizennyolc éves korától* (ONN: tizennyolczéves korától)
 27 *hasznára való titkot* (Á, NK: hasznára való titkot)
- 318 : 3 *szobaleány, elálmélkodva. De* (NK: szobaleány álmélkodva. De)
- 319 : 8 *múlva ágyúk előtt* (NK: mulva ágyúk előtt)
 13 *víg toborzó-menet elvonul* (ONN, Á, NK: víg toborzó menet elvonul)
- 320 : 2 *az ágy melléket, az* (ONN, Á: az ágy melléket az)
 29 *rézbillentyűjét kettétörte, s* (ONN, Á, NK: rézbillentyűjét ketté törte)
 30 *végével aprónként kikapargatá* (Á, NK: végével aprónként kikapargatá)
- 321 : 11 *fal kongásáról: hogy* (Á: fal kongásáról: hogy — NK: fal kongásáról, hogy)
 17 *egy ember keresztülbúhat.* (ONN: egy ember keresztül búhat. — Á, NK: egy ember keresztül búhat.)
 22 *senki sincs, sikerült.* — (NK: senki sincs, sikerült.)

- 26 *mintha fekünni menne* (NK: mintha feküdni menne)
- 322 : 4 *hirtelen feltalálva magát* (Á, NK: hirtelen föltalálta magát)
- 4 *tökét felállított a* (Á, NK: tökét fölállított a)
- 6 *kürtő szűk torkában.* (Á, NK: kürtő szűk torkába.)
- 11 *kelle bontani a vasat.* (Á, NK: kelle bontania a vasat.)
- 14 *hátra; vissza kellett mennie* (ONN, Á: hátra visszakellett mennie)
- 17 *fáradságos törekvésit.* (Á, NK: fáradságos törekvését.)
- 24 *elhozott vaspálcával lehetett* (NK: elhozott pálczával lehetett)
- 31 *Inkább le fog ugrani* (ONN, Á: Inkább lefog ugrani)
- 323 : 9 *Hogy segíthessen magán?* (NK: — Hogy segítsen magán?)
- 11 *a házhéj csatornájaig.* (NK: a házhéj csatornájáig.)
- 26 *égre fel, s* (Á, NK: égre föl, s)
- 325 : 1 *a legkisebb zörejre* (ONN, Á: a legkisebb zörejre)
- 8 *folyosó pallata puha* (Á, NK: folyolyosó padlata puha)
- 326 : 6 *nyitá fel a* (ONN: nyitá rel [sh.] a)
- 26 *tőlem — monda neki —* (Á, NK: tőlem — mondá neki)
- 29 *hogy azalatt cselédeimet találok* (ONN: hogy az alatt cselédeimet találok. — Á, NK: hogy cselédeimet találok)
- 327 : 5 *valami fontos volt* (ONN: valami fontos volt)
- 7 *pillanatában fönntartotta lelkét.* (ONN, Á, NK: pillanatában fönntartotta lelkét.)
- 19 *hogy lélekereje fogyni* (ONN, Á: hogy lélek ereje fogyni)
- 24 *kiálta fel a* (Á: kiálta el a sh.)
- 34 *örült ijedség s* (ONN, Á: örült ijedség s)
- 328 : 6 *Igaz — monda a* (ONN: Igaz, monda a — Á, NK: Igaz, mondá a)
- 20 *meghalni. Hiába is* (ONN: meghalni. Hijjába is — Á: meghalni. Hijába is)
- 25 *Vétkemért meg tudok halni.* (ONN, Á: Vétkemért megtudok halni.)
- 29 *börtönömben napról napra gondoskodtál* (Á: börtönömben napról napra gondoskodtál — NK: börtönömben napról napra gondoskodtál)
- 329 : 23 *az égbe vezető utat.* (ONN, Á, NK: az égbevezető utat.)
- 25 *— Mindenütt fölötlenél vele.* (Á, NK: Mindenütt fölötlenél vele.)
- 27 *hasznukat.* — *S ezzel egy ruhásszekrényt nyitott* (ONN, Á: hasznukat. — S ezzel egy ruhás szekrényt nyitott — NK: hasznukat. S ezzel egy ruhaszekrényt nyitott)

- 29 *szedte, akként tűnt* (ONN: szedte, aként tűnt — Á: szedett, akként tűnt — NK: szedte, akként tűnt)
- 331 : 14 *férjét ittkapják, veszve* (ONN, Á, NK: férjét itt kapják, veszve)
- 33 *szólt vállat vonitva, s* (ONN, Á: szólt vállatvonitva, s — NK: szólt vállat vonva, s)
- 334 : 31 *mintha el fognám veszíteni* (ONN, Á: mintha elfognám veszíteni)
- 33 *hátha meg fogok halni* (ONN, Á: hátha megfogok halni)
- 336 : 5 [Á, NK: ezt a három tőmondatot egy összetett mondatná vonják össze]
- 9 *lángok vad, ijesztő rémvilágot vetettek* (ONN: lángok vadijesztő rém világot vetettek — Á: lángok vad ijesztő rém világot vetettek — NK: lángok vad, ijesztő rémvilágot vetettek)
- 15 *harc folyott, míg* (ONN, Á: harcz folyott, mig — NK: harc folyt; míg)
- 20 *álló lövészek minden golyója* (ONN, Á: álló lövések sh. minden golyója — NK: álló lövészek minden golyója)
- 20 [NK: a bekezdés utolsó mondatát új bekezdésként helyezi külön]
- 337 : 3 *s odavoncolta magát* (NK: s odavonszolta magát)
- 8 *nézett fel elleneire* (Á, NK: nézett föl elleneire)
- 338 : 4 *Még belül elkezdett* (Á: Még belől elkezdett — NK: Még belől elkezdett)
- 26 *kiálta Albin méltatlankodva.* (NK: kiálta Diaz méltatlankodva.)
- 32 *tudok. — Az ember* (NK: tudok. Az ember)
- 339 : 19 *sápitott a néember.* (ONN, Á: sápitott a néember. — NK: sipított a néember.)
- 25 *belétek a menkő!* (Á, NK: belétek a menykő!)
- 341 : 1 *falvak egymás után maradoztak* (ONN, Á, NK: falvak egymásután maradoztak)
- 5 *ismét felröppenve, ha* (Á, NK: ismét fölreppenve, ha)
- 9 *megszorult nap heve égetően* (ONN: megszorult napheve égetően)
- 342 : 9 *szemközt találkoztul azt* (Á, szemközt találkoztól azt — NK: szemközt találkoztól azt)
- 15 *nyakára, lélegzete oly* (ONN: nyakára, lélekzete oly — Á, NK: nyakára, lélekzete oly)
- 30 *házakhoz ért. Don Diego* (ONN: házakhoz ért, Don Diego — Á, NK: házakhoz ért. Don Diego)

- 31 *amik még hátravannak.* (ONN, Á, NK: a mik még hátra vannak.)
 33 *esik le róla.* (Á, NK: esik le róla. —)
 34 [NK: ismét szaggatott az elválasztás pontozott helyébe]
 343 : 16 *igaz — monda a* (ONN: igaz, monda a — Á, NK: igaz, mondá a)
 31 *töredezőbb hangon monda:* (Á, NK: töredezőbb hangon mondá:)

Tárgyi és nyelvi magyarázatok

Itt csak azokat az értelmezéseket adjuk, amelyek a föltételezett eredetihez valószínűleg közelebb álló *A tűzön át az égbe* c. elbeszélés apparátusának megfelelő részében nem szerepelnek.

- 297 : 19 *Manzanares* — a Jarama folyó 95 km hosszú mellékveze, ennek közvetítésével jut a Tájóba. Átfolyik Madridon.
 20 *la libertad* — a szabadság
 22 *Cortes* — a spanyol nemzetgyűlés
 298 : 10 *Buen-Retiro* — királyi kastély Madrid mellett („jó rejtek”). Böjt vagy udvari gyász idején ide vonultak vissza a középkorban a spanyol királyok. Később — más paloták felépítésével — a sok műtárggyal díszített kastély árván maradt. A XVII. században átépítették, később több tűzvész tépázta. 1808-ban a napóleoni háborúk során úgyszólván teljesen elpusztul, nyolc évtizeddel később ismét újjáépítik.
 303 : 12 *mimosa bosquet* (tkp: bosquete) — mimózáliget
 304 : 23 *„la hija del campo”* — „a puszta fia” (egy zenemű címe)
 305 : 2 *caballero* — lovag, nemesember
 308 : 5 *piquant arc* — szűrő, gúnyos arckifejezés
 24 *el teniente* — hadnagy
 32 *castellan* — kasztíliai
 310 : 7 *hidalgo* — spanyol nemes
 312 : 7 *Camomensnak egyik halhatatlan költeményét:* „*Granada ostromát*”, mely csak kéziratban forgott — Luiz Vaz de Camões (1524—1580) nagy portugál költő. Fő műve a *Luziáda* c. tízénekes nemzeti eposz (1572). Jelentősek lírai költeményei és színpadi alkotásai is. — Fővárosunk közkönyvtárainak egyikében sincs meg Camões *Obras completas* (Madrid 1949.) c. összkiadása. Ellenőrzés híján tehát Rózsa Zoltán

egyetemi tanár úrtól, az ibér irodalmak kutatójától nyert szóbeli közlésből — amelyekért ezúton is köszönetet mondok — tudjuk, hogy *Granada ostroma* c. költeménye a portugál alkotónak nincs (mint előre is gyanítható volt, hisz Jókai a maga idejében Camões lírai verseihez itthon aligha juthatott hozzá). Szövegidézetünk utolsó mellékmondatában ügyesen körülbástyázta magát. — Egyébként — szintén a nyert értesülés alapján — a portugál szerző lírai darabjait címmel ritkán látta el, spanyol nemzeti témájú verse egy sincs, épp ellenkezőleg, lírai költeményei elején — mint köztudomású — gyakorta ad hangot portugál hazafiúi érzelmeinek. — Sőt, nyelvi tekintetben is sántikál a megcímzett vers dolga, hisz ebben az időben kizárólag prózai és főleg drámai művekben váltakozik a portugál és a kasztíliai spanyol, a lírában ez nem fordul elő. — Jókai ilyenformán a *Granada ostroma* címet maga találhatta ki, hogy vele a magyar változat *Szózatát* átírja.

- 314 : 33 *vapeur függöny* — igen finom anyagból készült — úgyszólván ködszerű — kárpit
- 317 : 23 *usia* — méltóságos uram
- 318 : 26 *buenas noches* — jó éjszakát
- 323 : 9 *alguazil* (tkp: alguacil) — hatósági közeg, hivatali altiszt
- 326 : 32 *burkony* — burkolat, köpeny
- 330 : 5 *Cuesta Coronel* — közelebből nem ismert hadvezér, ezredesi rangban
- 334 : 4 *Ciudad Rodrigo* — járási székhely Salamanca spanyol tartományban, a portugál határ közelében. Többször súlyos harcok színhelye.
- 338 : 21 *Valgame Dios!* — könyörüljete meg, Istenek!
25 *Sacedon* — akkor apró, ma közepes nagyságú község Guadajajara tartományban, a fővárostól nem messze

2. EGY TITKOS DRÁMAÍRÓ KINSZENVEDÉSEI

(Siralmas történet egy levélben)

K: nem ismeretes

M: I. Tarka élet I—II.
Pest 1855—1856.

- Landerer és Heckenast, 160 l., 160 l.
novellánk: II. 47—77.
- II. Tarka élet I—II.
Pesten MDCCCLVIII.
Kiadja Heckenast Gusztáv, 160 l., 160 l.
novellánk: II. 47—77.
- III. Életemből
NK 97. k. Bp. 1896.
novellánk: 97. k. 185—204.
és utánnymásai

Keletkezése (források, minták)

Ez az aránylag terjedelmesebb írás átalakított és kibővített változata az 1850 őszén elkészült *Egy poétaviselt ember levele* c. rövidebb, humoros elbeszélésnek. Ez utóbbi keletkezéséről a maga helyén számot adtunk. A szóban forgó munka létrejöttéről semmi konkrét adat sincs kezünkben, csak annyit lehet róla tudni, amennyit a bibliográfia is rögzít: első megjelenése a *Tarka élet* c. vegyes gyűjtemény 2. kötete, 1856-ból.

Az újjáformálások ténye egyáltalán nem ritka aktus a Jókai-műhelyben. Főleg nem az az ötvenes évek folyamán. Kötetünk más darabjainál már tapasztaltuk, azok jegyzeteiben igazoltuk is, hogy a Bach-korszak esztendeiben Jókai indítva, egy idő után kényszerítve érzi magát bizonyos korábbi írásai átalakítására. Utalunk a *Szenttamási Györgyre* variánsával (variánsaival), *A tűzön át az égbe* címűre ugyanilyen változatával, sőt a jelen darabhoz testvéralkotásnak számító *Exkollegai utasításra* is, bár ennek átdolgozása a hatvanas évek elejére esik, amikor egyéb tekintetben is annyi korábbi témát él újra Jókai a megváltozott körülmények közt olyan nagy mértékben más módon (vö. az *Emléksorok* egyes részeit).

Nem kétséges, hogy ezekre a transzformációkra a legvadabb önkényuralom évtizedének pusztító cenzúráviszonyai kényszerítették rá, de ugyanakkor, aztán később is — mint igazoltuk — a szorító kézírathány is.

Az utóbbiak sorához csatlakoztathatjuk ezt az átformálást is, amelynek során az *Egy poétaviselt ember leveléből* az *Egy titkos drámairó kínszenvedései* kél életre. Erre ezúttal semmiféle politikai vagy világnézeti ok kényszere nem ösztönözhetette szerzőnket. A legfőbb indíték annak az ironikus hangulatnak a kivetése magából, amelyet korábbi

darabjának megírása óta a színházi világ kulisszatitkaiba nyert betekintése, sőt ottani bennfentessége sűrített össze benne. Egy kevésbé talán az a szándék is munkált írónkban, hogy a több kéziratoldal sem árt éppen.

A két írás közvetlen összetartozásának igazolására a következő bizonyítékok állnak rendelkezésünkre:

1. A legerősebb érvet maga Jókai szolgáltatja. Amikor bevezeti *Poétaviselt ember levele* (sic!) c. munkáját *Megjelent műveim jegyzéke* jelölésű kéziratosszeállításába, megjelenési helyül két címet jegyez hozzá: a *Röpíveket* s közvetlen mellé: a *Tarka életet*. Bárki által ellenőrizhető adat: ez utóbbi helyen nem *A poétaviselt...*, hanem az *Egy titkos drámaíró...* szövege lapozható fel. Tehát szerzőjük annyira egybevágonak érezte őket magában, hogy különbséget se tett közöttük.

2. Az új változat anyagának mintegy fele (kb. 20 nyomtatott oldalból 9 oldal) áttemelés — megfelelő új szövegezéssel, de minden alakítás nélkül — a kiinduló írásból. Ezt különösebb tanulmányozás nélkül, rátekintésre meg tudta állapítani már Szinyei Ferenc is (I. 251.).

3. Alig gyöngébb érv a két változatot összekapcsoló „Kiss Endymion” álnév. Ezzel az álnévvel ugyanis Jókai csak ezt a két írását jegyezte. Pedig cikkei és — főleg — versei alatt tozódott a legkülönbözőbb álnevekben (két-háromszor annyi van belőlük, mint amennyit Gulyás álnévlexikona tartalmaz (vö. Gulyás Pál: *Magyar írói álnévlexikon*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1956. 573.) — Az összetartozás hangsúlyozásán kívül ennek a körülménynek aligha lehet egyéb célja és jelentősége.

4. Az *Egy titkos drámaíró...* alcímében is visszautal eredetijére: ezéért „(Siralmas történet egy levélben)” [kiemelés tőlem]. Egyébként levélformája is hangsúlyozottabb a címben viselt *levél* megjelölésénél, hiszen itt megszólítás, majd levélzáró — igaz: kissé gúnyossá fordított — formula is található.

Elég érdekes módon az elbeszélés előttünk álló bővített változata meg sem felel a föléírt címnek. Szerzőnk ezzel — láthatólag — keveset törődött: eredetijén mélyebbre ható átalakítást nem volt hajlandó végrehajtani. Hisz itt az indítás egy eposzirót mutat be, aki több fázison keresztül jut a színpadi szerzőségig: vagyis főszereplőként nem egy „tikos drámaíró”-val van dolgunk. Mindkét változatban csupán egy véletlen vezet el névtelen borjúnevelőnket a drámai forma — mondhatnánk — kényszeréig. „Titkos drámaíró”-nak csak úgy foghatnók fel dilettáns szerzőnket, ha feltételezzük, hogy eleinte a voltaképpeni drámaíró eposzszerzőnek álcázta magát, sőt a többi műfajon is csak átbuktattatja saját személyét — talán a nagyobb hatás kedvéért. A történet menetének csak a poétaviseltség felel meg, még akkor is, ha az

1856-os variáns a főhangsúlyt — és a leghosszabb terjedelmet — a drámaírói megpróbáltatásokra teszi is. — Ha akarjuk, ezt is az eredeti erőteljesebb visszahatásának foghatjuk fel, s az összetartozás további bizonyítékát fedezhetjük fel benne.

Ilyen terjedelem láttán nem csodálkozhatunk azon, ha a CB V. kötete nem vesz tudomást a IV.-ből ugyan kihagyott, de cím szerint említett „cikk” variánsáról: Védekezik is a „Kihagyott cikkek” előszava a műfaji kevertségről: „Ezek egy része kifejezetten szépirodalmi alkotás, regény, elbeszélés — tehát kívül esik e kötet tárgykörén.” (I. m. 4. k. 574.) — Függelékünk tehát minden szempontból jogosan foglalja magában ezt a variánst.

Irodalom

Irodalma ennek a kibővített variánsnak egyáltalában nincs. Aki itt összefüggésről tud, az egyedül Szinnyei Ferenc, őt pedig — műve bibliográfiájában tett összevetése erejéig — már az *Egy poétaviselt...* irodalmában nagy elismeréssel idéztük, sőt itteni keletkezéstörténetünkben is utaltunk rá, már csak saját érveink megerősítése érdekében is.

Szövegváltozatok

Jókai művének ez a változata három kiadásban jelent meg eddig. Az első kettő: az 1856-os és az 1858-as betűre fedt egymást, hisz ugyanarról a matricáról húzta le mindkettőt — kötetünk más helyén ismertetett módon — ugyanaz a Heckenast-nyomda. — Az NK-kötet — természetesen azonos utánnomásaival — egyetlen szó eltérést sem mutat sehol az 50-es évekbeli kiadásokkal szemben, csak a majdnem félszázad helyesírási modernizálódásának következményei jelentkeznek benne. Az egyetlen eltérés — az NK-kiadásokban végig mutatkozó — teljes érzéketlensége a nyomdai kiemelések iránt. Itt jelöljük meg azt a 31 helyet, ahol az eredetinek a ritkításai beleolvadtak az NK egyöntetű, kiemelésmentes szövegébe:

- 345 : 16 Kis Endymion Száldobágyról
- 16 Divatlapban
- 17 Honderüben
- 17 bakkecske
- 19 báli tudosításokat
- 26 „egy század”
- 28 Fessler

- 28 Hármas kis tükör
 29 mágusok története
 347 : 1 öt és hatlábúak
 2 tarantulák és emlős állatok
 348 : 15 Az nap nem ebédeltem örömben.
 349 : 20 Az nap nem vacsoráltam bánatomban.
 28 „van e politikai tendenciája?”
 350 : 10 Van- e benne politika
 24 londoni koldusokat
 351 : 28 tizenöt egész hónap múlva
 353 : 1 „Némi módosítások mellett elfogadtatik.”
 7 irodalmi Dsingisz kán
 29 nagyján, most már czélnál vagyunk.
 355 : 9 péntekre.
 10 drámai nap.
 22 Egyes jeleneteket!
 356 : 22 mindenféle huzásokat
 25 meghuzások.
 357 : 3 censura
 358 : 19 Egy századot!
 359 : 14 hét vezértől
 360 : 1 nyelv remek
 28 tele sirja a hős sisakját
 364 : 3 Csináljon belőle novellát.

Tárgyi és nyelvi magyarázatok

A tárgyi tudnivalók túlnyomó része a mű eredetijének, az *Egy poétaviselt ember levele* c. humoros elbeszélésnek jegyzeteiben található. Itt csak a bővítés részleteinek magyarázatát adjuk azokhoz csatolva.

- 345 : 28 *Fessler* — F. Ignác Aurél (1756—1839) történész, a magyar felvilágosodás kalandos életű egyénisége. Eredeti kútfők és szorgos kutatás alapján írta meg oroszországi működése idején tíz kötetes főművét: *Die Geschichte der Ungarn und ihrer Landsassen* (Lipcse 1815—1825) címen. — Hosszú ideig egyetlen hozzáférhető megbízható történelmi szakmunkánk, Jókai is szívesen használta.

- 28 *Hármas kis-tükör* — a régi magyar világ egyik leghíresebb népiskolai tankönyve. Losontzi István (1709—1780) nagy-kőrösi igazgató műve, amely először 1771-ben jelent meg Pozsonyban, majd hetvennél több újranyomást ért meg különböző „toldalék”-okkal. Első része bibliai történetet, a második Magyarország, a harmadik pedig Erdély történelmét és földrajzát dolgozza föl kérdésekben és feleletekben. Még az 1850-es évek elején is használatban volt, míg alkotmánytani része miatt a Bach-korszak be nem tiltotta.
- 32 *Vörös Ökör* — fogadó a későbbi Keleti pályaudvar közelében. Hosszú ideig működött.
- 347 : 14 *újdondász* — ma már régiesnek számító megjelölése az újságírónak, főképp riporternek
- 349 : 6 *de nem látott Levassor engem* — bár a *Levassor* név nem ismeretlen részletezőbb idegen lexikonban (*Grand Dictionnaire Encyclopédique Larousse*. [Paris 1984.] 6251. (Tome VI.)), sőt egy 1856-os ilyen nevű francia színésről maga Jókai ír egy cikkében (CB IV. 203.; jegyzetei: uo. 718.), nehezen hihetjük ugyan, hogy ezt hat évvel korábban is ismerte volna. Erre a helyre azonban egyik személy sem illik. Ilyenformán csak elírásra vagy sajtóhibára gyanakodhatunk: minden valószínűség szerint *Lavater* neve helyett, aki szerzőnk munkáiban elég sok helyütt emlegetett svájci divatos tudós. A maga idejében nagy tömeghatást ébresztve vélt összefüggést találni az arckifejezés és az emberi jellem, illetve viselkedésmód között. Az adatok és tudnivalók *A szerencsétlen szélkakas* c. darab tárgyi magyarázataiban.
- 23 *szellemem szülöttének keresztapát* — (T. é., NK: szülöttének szellemem keresztapát [a szükséges szócserét a nyelvveltség igényeinek megfelelően végeztük el])
- 350 : 31 *anspániger ló* — teljes erő kifejtésre kész tetet igavonó
- 354 : 4 *kortinahúzó* — függönymozgató a színházban
- 359 : 15 *körül volt rakva félmészelyes battériákkal* — nagyjából liternyi „üteg”-ekkel
- 21 *babuka* — a búbos banka népnyelvi neve; innen ment át annak a fejkendőkötésnek a megjelölésére, amelyet az asszonyok fejtetőn négyszögletesre tūrtek
- 360 : 22 *Ulmann-páholy* — a család a magyarországi finánc-tőkés réteg képviselője
- 25 *Aeacus* — Zeusz Aeginától, Aiszóposz folyamisten leányától született fia, az Aeacidák törzsökös őse, sok mítikus hagyománnyal övezve

- 361 : 33 *én vagyok Sobri a Két pisztolyból* — a *Két pisztoly* Szigligeti Ede színpadi műve, amelyet 1844-ben mutattak be, és még ugyanebben az évben zenés színpadra is átirták
- 364 : 31 *quondam* — egykor(i)
32 *cidevant* — azelőtt(i)

3. A TŰZÖN ÁT AZ ÉGBE

K: nem ismeretes

- M: I. A tűzön át az égbe
Táltos Könyvkiadó
Bp. 1922., 110 l.
- II. Válogatott elbeszélések I—III. k.
(Domokos Mátyás—Illés Endre összeállítása)
Bp. 1955., együttvéve 1846 l.
novellánk: I. k. 261—303.
- III. A tűzön át az égbe
Elbeszélések 1848—49-ről
(A válogatás Illés Endre munkája, az utószót Hegedűs Géza írta)
Bp. 1956.
OK sorozat, 308 l.
novellánk: 3—55.

Keletkezése (források, minták)

1922-ben nem kis feltűnést keltett a könyvpiacra Jókai *A tűzön át az égbe* c. kisregény méretű elbeszélésének önálló kötetben való megjelenése. A közönség addig ismeretlen munkát üdvözölt benne a nagy író halála után csaknem két évtizeddel, a Jókai-kutatás egy három évtizede elakadt probléma megoldását remélte tőle, kétellyel vegyes öröm keverékében.

A sajátos keverék mindkét összetevője máig fennáll. Kötetünk számára is öröm, hogy beillesztheti ezt az alkotást az 1850-es év feltehető munkái közé, a kételyeket megkísérli lehetőség szerint eloszlatni.

Az a tény a csak kevésbé jártas olvasók előtt is közismert volt, hogy 1894-ben Jókai fölfedte *A szökevény* c. elbeszélése eredetijének valóságát és spanyollá átformálása okát. Mivel a szerző nem árulta el egykori

novellája címét, bele kellett nyugodni annak elvesztésébe. Ebből a kényszerűségből mozdította ki a kutatást a 110 oldalas — a jelenlegi OK formátumnál is kisebb — kötetke napvilágra jutása.

Mivel szerzőnk csak *Megjelent művei...*-ről vezetett jegyzéket, s ez az alkotása csakugyan nem kapott megírása idején nyomdafestéket: világos, hogy a jegyzékben nem szerepel.

Most viszont mindenki maga elé vehette a Táltos Kiadó gondozásában elkészült külön kötetet, aláíratlan előszavával, melynek zsurnalista jellegű címe (*Jókai elbeszélésének első kiadásához*) nyilván a vásárlókra akart a szenzáció erejével hatni. Miután idézte szerzőnk *Árnyképek*beli jegyzetét *A szökevényhez*, így folytatja:

„Az eredeti kézirat pedig — Isten tudja — hol hevert 1850 óta. Régi almáriomokban őrizték-e, mint drága klenódiomot, könyvszekrények mélyén aludt-e elfeledve, vagy valamely padláson cincogták-e körül az egerek: nem tudja senki, az se, akitől kiadóvállalatunkhoz került.

Eleinte mindenki voltaképpen csak mint Jókai-ereklyét forgatta a finom gyöngybetűs kéziratot, amelynek külön érdekességei[!], hogy 4—6 oldalas tárcafolytatásokban íródott, így is van lapszámozva s egyik hátlapján — szintén Jókai kézírásában — ez az utasítás olvasható pirosceruzás írással:

I garmondó

Tárca

Az utolsóelőtti folytatás végére pedig három rövidke sort — egy kérelmet — vetett Jókai: zöld és piros krétával, amely nemcsak a kérelem természete miatt tűnik fel, de mindenkit, aki odáig lapozgat, megállít, hiszen az első sor zöld, a második piros, a harmadik ismét zöld, míg a negyedikben Jókai kézjegye megint piros. A szöveg így szól:

Bakai pajtás

kérlek a hiányzó nevet ird

bele a szövegbe.

J. M.

Ez a kérelem azonban már korábban is szóba kerülhetett, mert az utolsó előtti megelőző folytatásban is *idegen kézírással* állanak a férfinevek, meg az utolsó előttiben is. Ennek pedig csak az lehet a magyarázata, hogy Jókai ama bizonyos »Bakai pajtástól« kaphatta elbeszélése anyagát, s hogy véletlenül se hibázza el a történet igazi szereplőinek nevét, ott, ahol az elbeszélésben már nevük szerint is tevékenykednek, fölkérte az illetőt a nevek beírására. És »Bakai pajtás« mindenütt, ahol Jókai zöld vagy piros ceruzával vonalat húzott a kéziratban, oda is írta a *Salomvári, Kanizsai, Gyula* gróf és főleg a *Lajos* neveket.” (*A tűzön át az égbe*. Táltos Kiadó. Bp. 1922., 5—7.)

Tehát a kézirat: „Isten tudja — hol hevert 1850 óta”. A kiadó sem, az sem, akitől a kiadóhoz került konkrétumot mondani nem tud (név szerint ez utóbbi amúgy is ismeretlen). Ugyanilyen rejtélyes a neve szerint ismert „Bakai pajtás”.

Amikor „A kiadó” minden mondanivalóját lezárja, egy igen fontos, Jókaitól származó kézirat facsimiléjét helyezi elénk (l. a 766. lapon).

Megvesztegető érv. Valóban nem tudnánk vele mit kezdeni, ha nem láttunk volna még ilyet! De — szerencsére — van már ilyen keresztbe írt utólagos megjegyzés előttünk. A *Szenttamási György* csaknem szóról szóra ugyanilyen keresztíratot visel. Visszatérünk rá.

Előbb azonban még az előszóra kell néhány kiegészítő megjegyzést tennünk. A hozzáértő ugyanis világosan kiigazodik az elferdítetten visszaadott híradások között. A Táltosnak az irodalom- és sajtótörténetben tájékozatlan gondozói az Igazmondónak nyilván még a létezéséről sem hallottak, így az ő olvasatukban ez a lapcím „I garmondó”-ra (a *garmond* a nyomdászatanban a tíz pont nagyságú betűtípus francia eredetű neve; ennek olaszosított alakjára gondolhattak, megerősítve az olasz névelőtől is) ferdült. — Hibásan olvasták ki a másik kéziratlapon szereplő személynevet is: az író kérésének címzettje nem „Bakai pajtás” volt, hanem Bakcsi Ferenc, aki a lap megindulásától megszűnéséig az Igazmondó tényleges szerkesztőjének teendőit végezte. — Arra a képtelen feltevésre pedig, hogy az 1850-ben írt elbeszélés témáját az 1840-es években született Bakcsitól kapta volna az író — szót sem érdemes vesztegetni.

Sajátos „külön érdekesség”-nek minősítik a gondozók, hogy a kézirat tárcafolytatásokban került a kezükbe, holott ez igazán azt a gyanút ébreszthette volna bennük, hogy a mű ilyenformán valami folytatásos lapközleménynek készülhetett (ahogy a *Szenttamási György* 1876-os változata is).

A visszaváltoztatott variáns készítésekor Jókainak az összöveg — régen elkallódott vagy elajándékozott — kézírata már nyilvánvalóan nem állott rendelkezésére, ezért *A szökevény* bizonyára nyomtatott szövegére (feltehetőleg az *Arnyképek* valamelyik kiadására) támaszkodva kellett a rekonstrukciót végeznie. Ekkor már — csaknem három évtized távolából — nem emlékezhetett az eredeti forma valamennyi mozzanatára, ezért a „visszamágyarosítás” során a spanyol személyneveket és környezetrajzi elemeket alighanem (legalábbis részben) újonnan kitalált magyar nevekkkel és motívumokkal cserélte föl. Az előszóban idézett, Bakcsi Ferenchez szóló instrukciójának az lehet a magyarázata, hogy mivel a szöveget részletekben, folytatásonként juttatta el — esetleg egy balatonfüredi nyaralásból — a szerkesztőségeknek, az újabb

Et kvinnet er ikt

Elbeske, a mygt veldygt handbol

en Peter-digt er omidts anset mætt

1850en

min Spangloney tæne. Et aendigt om liike ellyt andri svingelen

djubi!

folytatás papírra vetésekor már kiesett emlékezetéből, hogy milyen nevekre keresztelte előzőleg az elbeszélésnek — különben elég ritkán megnevezett — hőseit. Valószínűleg ezért kellett Bakcsi pajtást megkérnie arra, hogy ő írja be az üresen hagyott helyekre a hiányzó személyneveket. Az tehát már Bakcsi figyelmetlenségén múlott, s most már az ő lelkén szárad, hogy Kanizsai gróf előbb a Lajos, utóbb az Ákos keresztnevet viseli. Mi az egyöntetűség kedvéért az elsőre javítottuk (vö.: Oltványi 98—100.).

Sajnos, a sajtó alá rendezői elvekhez és körülményekhez közelebb férkőzni nem tudunk. Dr. Farkas László, a Táltos Könyvkiadó igazgató-tulajdonosa nem él, munkatársainak személye is ismeretlen. Maradtak ugyan fenn kéziratok emlékiratai, kutatásaink jelenlegi állása szerint csupán egyetlen példány létezik belőlük (kedvezőbb várakozásaink ellenére): az Eötvös Könyvtár archivumáé. Fájdalom, ebben egyetlen szó sem beszél Farkas kiadói tevékenységéről. Az OSZK-ban van néhány tőle származó dokumentum, kizárólag a Szabó Dezső-művekkel kapcsolatos nézeteltérésekről és civódásokról. Így sehonnan sem tudunk világosságot deríteni a bennünket izgató kérdésekre: kitől, hogyan jutottak hozzá a Jókai-kéziratokhoz, hol lehetnek ezek mostanság.

Tehát ez esetben — az analóg *Szenttamási György* c. novella kérdéseinek tisztázásával ellentétben — itt a három variáns (az elveszett eredeti, *A szökevény*, *A tűzön át az égbe*) egyikéről sincs kéziratunk; ami van: az részben pontos, részben kétes értesülés. Végleges következtéseink levonása előtt vegyük figyelembe az eredeti összövegre vonatkozó adatainkat és sejtéseinket.

Ennek csupán meglétéről tudunk, bár az írókn kívül talán senki se látta. Keletkezési időpontjául az 1850-es évet Jókai maga jelöli meg. Közreadására ebben az időben szerzőnk legfeljebb két lehetőséget találhatott:

1. Szilágyi S. egymást váltó folyóiratainak valamelyike;

2. csataképeinek július közepén piacra került két kötete.

Ez utóbbihoz — véleményem szerint — novellánk későn készült el. Bizonyítékunk nincs rá, hisz a *Forradalmi és csataképek...* gyűjteményében a nyár derekán soha hírből sem ismert elbeszélések egész sora látott napvilágot, a már megjelentek közül viszont nem egy maradt ki. A kibocsátásról és a hozzá kapcsolódó engedélyeztetések ügyeiről egyáltalán semmit nem tudunk. Róla sem Jókai, sem Heckenast egy szóval hátra nem hagyott. — De folyóiratban sem találkozhattunk az elbeszéléssel megírása körüli időkorban. A közlés elmaradása — természetesen — szintén nem bizonyíték semmi ellen (ettől meglehetősen!), gondolko-

dóba inkább attól eshetünk, hogy Szil. Rajzok c. emlékirata sem tartalmaz egyetlen megjegyzést sem erről a novelláról, pedig ő a kezén megfordult művekről általában tud és beszél. Hallgatása azért nem perdöntő, hiszen Szilágyi, amikor több, mint két évtized múlva papírra vetette emlékezéseit, nyilvánvalóan elsősorban a birtokában levő dokumentumokra (mindenekelőtt a megőrzött folyóiratpéldányokra) támaszkodott, és olyan mozzanatok, amelyek kapcsán efféle, a memóriát támogató írásos anyagok nem voltak keze ügyében, könnyen kihullhattak emlékezetéből. — Mindenképp figyelembe kell vennünk a hatalom cenzúrájának szigorodását: ezt legérzékletesebben épp Szilágyi folyóiratának sorsa példázhatja. Így Jókai is kénytelen lehetett tapasztalni, hogy írása, amelynek megszövegezésénél az év első felének sajtórendészeti gyakorlatát tartotta szem előtt, most már fennakad a cenzúra szűrőjén. (Vö.: Oltványi 97—98.) — A magam részéről meg vagyok győződve, hogy ez az összöveg kinyomtatásra semmiképp sem került, az ellenkezőjéről föltétlen volna valami nyomunk, ahogy a kinyomott, de utóbb bezúzatott *Szenttamási Györgyből* van is kezünkben néhány példány. És — Oltványi föltételezésével szemben — szerintem ez utóbbira, nem pedig *A tűzön át...*-ra vonatkozik szerzőnk szeptember 6-i levelének (JKK Lev. I. 96.) panasza édesanyjához.

Ilyen keserű tapasztalatok elkedvetlenítő hatása alatt lehetett kénytelen Jókai elkészült, de egyelőre felhasználatlan elbeszélését félrerakni. Jó másfél év múlva szedte újra elő, hogy belőle spanyol novellát gyártson *A szökevény* címen. Ennek körülményeiről és részleteiről minden tájékoztatást a megnevezett novella kritikai apparátusában talál meg az érdeklődő.

Mivel pedig korábban már a visszamagyarosítás kérdéseiről is elmondtuk a legszükségesebbeket, vonjuk le novellánk jelen változatának, *A tűzön át az égbe* címűnek a kéziratáról az önként adódó következtetéseket.

Annyit már közvetlenül a facsimile szövege után leszögeztünk, hogy ilyen keresztbe írt utólagos jegyzetet — szerencsére — láttunk már. Mégpedig: mintegy három esztendővel korábban, a *Szenttamási György* (1876) visszamagyarosított — újabb szerencsénkre —: kezünkbe vehető kéziratán. Pontosan ugyanolyan formájú kereszt sorokban majdnem szó szerint ugyanaz olvasható, ami itt: „(Irva volt 1850-ben; de az akkori sajtóviszonyok között nem jelenhetett meg.)” (L. az idézett novella szövegét!) S utána még egy ráolvasó mondat: „hazánk sorsának odahelyezése az ég ölébe.”

Ami történt, arról már hallottunk: lényegében az összöveghez hasonlatos, de azért átdolgozott, magyar környezetű, fiktív nevű

arisztokrata szereplőkkel lebonyolított „szabadságharcos” elbeszélést kaptunk. Minden jel arra vall, hogy ennek a verziónak kallódó kézírata jutott el az ismertett útton a Táltos Könyvkiadóhoz. Tapasztalt irodalmár különben is nehezen fogadhat el 1850-ból származónak egy ilyen szövegű utólagos megjegyzéssel ellátott kéziratot! Természetes, hogy a rájegyzés csak későbbi lehet. Amikor Jókai ilyen keletkezési tájékoztatást rá mer munkáira jegyezni, az legkorábban a 70-es években gondolható el. Különben minden egyéb kritérium is a visszaalakított szövegre utal.

Alig lehet kételkedni az Igazmondóban való megjelentetés szándékában, ha egyszer a tárcakéziratok egyikének hátlapján ennek a hetilapnak a neve olvasható följegyezve Jókai kezevonásával. Hogy mégis hiába keressük az írást az Igazmondó hasábjain, annak valóban csak egy okát gyaníthatjuk: a folyóirat hirtelen, váratlan megszűnését, 1879 márciusában. Utána elkerülhetett volna az írás más publikációs helyhez is; ez elesik: sehol ki nem nyomták (egészen 1922-ig). Alább majd erre is megpróbálunk hozzávetőleges magyarázatot keresni. Ha viszont az eddigieket elfogadjuk, akkor a datálást kellő valószínűséggel helyezhetjük 1879-re.

Még egy kiegészítő megjegyzés kívánczik a kiadói bevezetés megállapításaihoz. Ezt írja:

„Aki pedig fáradságot vesznek maguknak és a két szöveget összehasonlítják, észrevehetik a megírásbeli különbségeket is. Míg a spanyol milióben előszeretettel használja az idegen szavakat, addig ebben az előadásban a lehetőségig kerül az azokat. De sűrűn találni más változtatásokat is a szövegben...” (I. m. 7—8.)

A teljesebb igazság erre vonatkozólag az, hogy szerzőnk nem a szavakat magyarázza, hanem az egész szöveg van írói művészettel átalakítva olyan módon, hogy szükség sincs idegen szavakra. Ez pedig újabb bizonyíték arra, hogy újonnan megírt alakkal állunk szemben. A viszonylag közeli átírás (1850—1852) még tartalmazza a meglehetősen sok idegenséget, ami az 50-es évek Jókaijára vall, ez a fejlettebb forma a megtisztított, igényesen korszerű nemzeti nyelven szól a teljes fegyverzetű író művészi színvonalán.

Minden elismerésünk mellett is a sietősen végzett átdolgozó munka rovására kell írunk egy szembeszökő tárgyi tévedést. A szöveg szerint az Ilona grófnő által elzongorázott „lengyel ábránd” szerzője, Chopin, „öndalától felizgatva, föbelötte magát”. — Még ha számításba vesszük is, hogy Chopin halálának évében, 1849-ben a magyar közvélemény legfőbb gondja nem a lengyel zeneszerző párizsi sorsának alakulása volt, kizártnak kell tekintenünk, hogy halálának körülményeiről ennyi-

re minden alapot nélkülöző híresztelések terjedtek volna el.

Csak két lehetőség képzelhető el. Az egyik: a nem ismert alapformában egy olyan — esetleg fiktív — zeneszerzőről esett szó, aki csakugyan öngyilkos lett. A másik: a szóban forgó kitételt csak a novella második, spanyol környezetbe helyezett változatába iktatta be az író. Itt a szóban forgó zenemű „A mórok búcsúja Cordovától” címet viseli, szerzője pedig nincs megnevezve. A hazai környezetbe való visszaplántálás során illeszthette Jókai a szövegbe az 1840-es évek Magyarországon is ismert lengyel komponista nevét, de — a ténybeli hitelesség követelményét figyelmen kívül hagyva — megőrizte a korábbi formában szereplő öngyilkossági motívumot is. (Vö.: Oltványi 100.)

Van még novellánk szövegében — mindjárt az indító keltezés adatában — egy vitás kérdés. Folyt már róla polemizálás az It 1956-os évfolyamában Illés Endre és Nagy Miklós között. Az alkalmat Jókai háromkötetes novellaválogatásának megjelenése szolgáltatta — összeállítója Domokos Mátyás és Illés Endre —, ezt recenziálta Nagy Miklós (*Jókai Mór: Válogatott elbeszélések*. It 1956. 230—35.). A bibliográfiánkban teljes könyvészeti felszerelésével megadott novellaválogatásban *A tűzön át az égbe* így kezdődik:

„1848 az év. Március 15-e van...” (I. kiadás I. k. 261.)

Nagy M. értetlenül néz a szövegátalakításra:

„Mi szükség volt arra, hogy a történet elején leírt örömnepet március 15-re változtassa az antológia, amikor Jókainál a kéziratban április 4-e szerepel?” (I. m. 232.)

Mi már ismerjük az ezzel kapcsolatos gondokat: a szöveg aligha a kéziraté, hanem a magát annak kiadó Táltos-köteté, de most nem ez a lényeg. — Illés Endre menten válaszol (*Március 15 vagy április 4*. It 1956. 452—53.): Jókai 1894-es jegyzetére hivatkozik: ő csak visszaállította azt az időpontot, amelyet Jókai a cenzúra miatt nem írhatott le.

Kövülten álltunk a vita anyaga előtt. Nekünk ugyanis ez volt a problémánk: Jókainak csalt az emlékezete, amikor Pestnek ezt az örömnepét 1848 április 4-re teszi. Ez ugyanis pontosan két héttel később, április 18-án folyt le.

Csupán átgondolva a helyzetet, az események nyilvánvalók: április 7-én nevezi ki V. Ferdinánd az első felelős miniszteriumot, 11-én szentesíti az áprilisi törvényeket. Április 14-én érkezik Pestre vissza a miniszterelnök, Kossuth és Széchenyi. Fényes fogadtatásukról Jókai is megemlékezik az Ék 1848. április 16-i számában:

„A miniszterelnök megérkezéére tegnapelőtt éjjel tartatott az ovatio. Tehát az első független magyar ministerium csakugyan itthon van. Az

ember alig hisz szemeinek.” (CB II. 85.) — Egyébként Vasvári üdvözlő beszédének szövege is birtokunkban van.

Április 16-án kezdi meg működését az új minisztérium. A két nappal később történetekre idézem Szilágyi Sándor forradalomtörténetét:

„Ismét innepélyt irok le. Fényest, nagyszerűt, örömtelit mint az előbbi vala. Apr. 18-án főherceg István a »Nádor« című gőzösön megérkezett. S őt is szónoklatokkal idvezelték, füzéreket neki is vittek a hölgyek. Kinek, mint hívék, az engedményezések kivívása körül annyi az érdeme, a szeretet őszinte hangján mutatták be hódoltukat.” (Szil. Forr. 41.)

Vitázni tehát legfeljebb azon lehetett volna: április 4. vagy április 18. De hogy István főherceg fogadásának ünnepe — amiről a novella beszél idézett helyén — március 15-én volt-e? Ez természetesen elképzelhetetlen.

Jókai a pesti és a madridi forradalom napját veti össze abban a jegyzetben, amelyre Illés Endre akkora hangsúllyal hivatkozik, de *A tűzön át az égbe* szóban forgó része nem erről beszél!

Mindezekhez Oltványi Ambrus még a következő megfontolást ajánlja:

„Győrffy szerint Jókai tévedésből helyezte két héttel korábbra a valójában április 18-án lezajlott eseményt. *Ekkorát* azonban bajosan tévedhetett. Lehetetlen, hogy ne tudta volna: az új, alkotmányos kormányzat hivatalba lépésére csak a Pozsonyban elfogadott törvények április 11-i uralkodói szentesítése után kerülhetett sor. (A kiegyezés utáni dinasztiahű publicisztika és történetírás minden módon igyekezett a köztudatba vésní az április 11-i dátumot, amelyet a jelentőségére nézve március 15-ével egyenrangúnak tüntetett fel.) Igen könnyen összekeverhette viszont Jókai április 18-a történéseit a mindössze négy nappal korábban: április 14-én végbement, hasonló jellegű eseményekkel. Április 14-én érkezett Pestre Batthyány miniszterelnök s kormányának több tagja, s a főváros lakossága, amint erről Győrffy is említést tesz, őket is ünnepélyes külsőségek között fogadta. Úgy vélem: Jókai kéziratában az április 4-i dátum csak elírás lehetett április 14. helyett, vagy pedig (ami még hihetőbb) az 1922-i kiadás gondozói olvasták ezúttal is figyelmetlenül a kézirat szövegét. Mindez természetesen pusztá feltevés. Ezért nem merem azt javasolni Győrffynek, hogy a főszövegben az április 4-i dátumot a 14-ivel cserélje fel.” (Oltványi 103—04.)

Amint az eddigiekben is tapasztaltuk, novellánk első és harmadik variánsa — tehát az összöveg és a hetvenes évek végi visszaalakítás — között szoros érintkezés kell, hogy legyen: kénytelenségből is egyikből

a másakra következtetgetünk. Nagyon valószínű köztük ez a sűrű átjátszás. Így társadalmi mondanivalójuk változásával sem kell számolnunk, még a létrejöttük közt eltelt jó negyedszázad távlatán át sem. Amit kitapinthatunk az elképzelhető átalakulásokból, abban társadalmi osztály- és rétegeltelődés kevéssé feltételezhető.

Ez a novella eredetijében az 1850-es elbeszéléstermés egyetlen alkotása, amelyben a teljes cselekvő szereplőgárda arisztokrata. Ez pedig arra enged következtetni, hogy szerzőnk az arisztokráciát is magába ölelő nemzeti összefogást szorgalmaz egy várható elnyomatási korszak küszöbén. Ez a kezdőlépés hosszú folytatásra számíthat. Az arisztokrácia szerepének ilyenfajta megítélése az *Erdély aranykora* szövegéből is kiolvasható (vö.: JKK 3. k. 308—09.), utána az *Egy magyar nábob*, majd a *Kárpáthy Zoltán* szintén nem a különböző társadalmi rétegeket egymással szembeállító konfliktusokra, hanem az őket összekapcsoló tényezőkre helyezi a hangsúlyt. Jókai egyébként még évtizedekkel később, *Az én dolgom a Pesti Naplónál* c., 1896-ból való visszaemlékezésében is meleg hangon ír az ókonzervatív ifj. Ürményi Józsefről, mint aki az 1850-es évek elején „a magyar nemzeti ellenzék egyedüli látható feje” volt (FhM V. 288. — Vö. még minderre nézve Nagy Miklós monográfiáját 85—86., 116—20.). — Igaz, hogy ezt a magas társadalmi osztályt az író korántsem ábrázolja egységesnek. Van motívum, amely közösséget teremt valamennyiükben (pl. szóban forgó novellánkban a *Szózat*, a *Rákóczi-induló*), de a valósághoz közelesem az egybegyűlt társaságot Gyula gróf jellemzi unokahúgának, a háziasszonynak:

„Nézd e becsületes embereket — szolt Ilonához[...] mind különvonnják most is magukat. Egyik szögletben egy csoport, másikban a másik.”

Jelen elbeszélésünk felépítés szempontjából is nagymértékben eltér az év „csatakép”-eitől, pedig „szabadságharcból való”-nak szerzője nevezi. Arányaiban annyi csatakép van benne, mint például a *Találkozás ismerősökkel* c. elbeszélésben: hat fejezete közül egy, a legrövidebb mutatja be Budavár visszafoglalásának pár jelenetét. — Itt a fő hangsúly láthatólag annak az arisztokrata környezetnek a rajzára esik, amely a felsőbb rétegek hazafiúi buzgalmát és mélyen magyar érzelmeit óhajtja az olvasó elé tárni. Talán még azt, hogy a szabadságharcban való derék, még inkább hősi részvétel minden korábbi vétséget lemos. Egy előkelő magyar asszony is ennek útján hajlandó mindent megbocsátani. (Mint a *Szenttamási Györgyben* — mutatis mutandis.) De jellemző módon: a harci diadal ellenére Lajos nem nyerheti el boldogságát.

Mutassunk rá arra is, hogy a nemzeti összefogás igényének fellépése meglehetősen széles körű, s korántsem Jókai az egyetlen, aki még az ókonzervatív arisztokraták politikai fellépéséhez is pozitív várakozásokat fűz. (Az ókonzervatív csoport tagjainak 1850-es abszolutizmusellenes fellépéseiről I. Berzeviczy Albert: *Az abszolutizmus kora Magyarországon*. Bp. 1921—1937. 1. k. 162—64., 196—99., 207. — Mindezeket vö. Oltványi i. kéziratával 104—05.)

Befejezésül pedig azt a hipotézist állítom ide, amely Oltványi Ambrusnak az egész elbeszélésről kialakított elképzelését, sőt a szereplők jórészének élő személyekre lebontott mintáit is magában foglalja.

„Még vagyok győződve róla, hogy ennek az elbeszélésnek is — akárcsak a szomszédságában keletkezett írásoknak — valóságalapja van. Megerősíti ezt magának Jókainak későbbi, a novellára vonatkozó nyilatkozata: »Meséje a magyar közéletből volt véve, alakjai történelmünk tipikus kiváló egyéniségei voltak; az egész a magyar szabadságharcban keletkezett és végződött.« Még azt sem tartom kizártnak, hogy az újraírt forma közléséről azért mondott le az ilyen vonatkozásokban rendkívül aggályos író, mert a kortársak emlékezetében feltehetőleg még élő szerelmi-bűnügyi történet felidézése a családtagok valamelyikének érzékenységét sérthette volna.» — A főhős személyének azonosításához csak hosszabb kutatás szolgálhatna megnyugtató eredménnyel. — „Közismert személyiségek lehettek Kanizsay Lajos gróf és Borzay Attila modelljei is. A magam részéről azt gyanítom — bár egyelőre anélkül, hogy feltevésemet konkrétumokkal támogatni tudnám —, hogy a Kanizsay Lajos név mögött a Bach-rendszer konzervatív ellenfeleként ekkoriban bizonyos népszerűséget élvező Ürményi József figurája rejlik, a Borzay Attila név pedig Irinyi József alakját fedi.

[...] a történet megformálásába Jókai közvetlen személyes élményei is belejátszottak. A II. fejezetben ábrázolt főúri estély bizonyára azonos azzal, amelyről az *Emléksorok* utolsó fejezetében emlékezik meg. Valószínűnek tartom, hogy az estély házigazdája gr. Batthyány Lajos miniszterelnök lehetett. Széchenyi 1848. július—augusztusi naplófeljegyzéseiben több ízben (július 18-án, augusztus 1-én, 8-án, 15-én, 18-án, 22-én, 25-én) tesz említést Batthyány estélyeiről, ill. »miniszteri estélyek«-ről. (Széchenyi István: *Napló*. Bp. 1978.; 1288., 1297., 1301., 1306., 308., 310., 316.) [...] A meghívottak köre elég széles lehetett, és alkalmasint újságírókat (pl. a Széchenyi augusztus 25-i feljegyzésében említett Albert Hugót) is magába foglalt. Egy ilyen alkalommal — amint Pálffy János (Széchenyi naplója által is megerősített) emlékezéséből tudjuk — Széchenyi élesen összeszólalkozott Irinyi Józseffel. (Pálffy János: *Magyarországi és erdélyi urak*. Kolozsvár é. n. 193—95.;

Széchenyi: i. m. 1316.)” — Sajnos, az említett estekre vonatkozólag további adatokat, illetve a kezünkben levőkre megerősítést a korabeli lapok és folyóiratok hasábjairól nem kapunk, mivel ezek 1848 nyarán — őszén társasági rovatukat átalakították s ilyenfajta tudósításaikat megszüntették (Pesti Hírlap, a Honderű helyébe lépő Reform, majd az utóbbit magába olvasztó Népelem). — Viszont a Salomvári—Batthyány grófnő megfelelést erősíti a novellabeli háziasszony Ilona keresztneve, amely a miniszterelnök feleségével (gróf Andrássy Ilona) megegyezik.

„Tudvalevő az is, hogy Buda 1849-i ostromát az ekkor Pesten tartózkodó Jókai közvetlen közelségből figyelhette. Ebben az összefüggésben a CB III. anyagára (különösen 250—54., 264—65.), az *Emlékek a szabadságharcból* idevágó részére (HhM V. 97—106.) és kiváltképp *A köszívű ember fiai* megfelelő, közeli konkordanciákkal is szolgáló fejezeteire (JKK 28. k. 143—80.)[...]” utalunk. A konkordanciák sorában érdemes megemlíteni azt aényt is, hogy a hős börtönbeli életének leírása (I. fejezet) és az évtizedekkel későbbi keletű *Rab Ráby* hasonló situációt ábrázoló részletei (JKK 38. k. 327—36.) között az ábrázoló eszközök megfelelése mennyire szembeötlő, apró részletekbe menően is. (Az idézett részleteket l. Oltványi 101—03.)

Irodalom

Már az imént idézett Oltványi-féle eszmefuttatás is igazán ebbe a részbe tartozhatott volna. Nem sok egyéb teszi ki *A tűzön át az égbe* irodalmát.

Irodalomtörténeteink közül kizárólag a Sötér-főszerkesztésű hatkötetes szintézis van tisztában a félszázados eredményekkel. Novellánk címe is csak ebben fordul elő legkorábban tudományos mű keretében. Itt Nagy Miklós a következő formában értékeli elbeszélésünket:

„Egyelőre még nem annyira a nemzeti egység, inkább a különféle pártállású birtokos nemesség hazafias kézfogása olvasható ki szépprózájából: pl. öregek és fiatalok, liberálisok meg konzervatívok vállvetve küzdenek a *Tűzön át az égbe* (1850) lapjain.” (A magyar irodalom története. IV: 290.)

Monográfiájában is körülbelül ugyanilyen eredményre jut ezzel az elbeszéléssel kapcsolatban:

„Szorosan a *Csataképek* gondolatvilágába tartozik — [...] *A tűzön át az égbe*, melynek konzervatív és liberális nemesei a *Szózat* hallatára egy eszmében forrnak össze[...] Nem is a közelmúltban vallott politikai

nézetek zárnak ki egyeseket a hazafias összefogásból, hanem a legdurvább emberi hibák” — amint ezt a Nagy Miklós-mondatot más novellák kapcsán már idéztük (i. m. 66.). — A különböző novellatípusok címválasztását vizsgálva állapítja meg viszont Nagy Miklós a *Kezdet és lezárás Jókai elbeszéléseiben* c. tanulmányában, hogy a mesés és franciás darabok bizarr, érthetetlen, illetve érdeklődést ébresztő címeket kapnak (legyen példa *Az achaemenidion*), „A magyaros életképeknek köznapibb a megnevezésük (*A hazajáró lélek, Kedves atyafiak*), míg a hazafias irányzatosság sokszor erősen emfatikus, metaforás címeket követel (*A tűzön át az égbe*).” (I. m. 280.)

Szövegváltozatok

Itt szövegcritikára tulajdonképp nincs lehetőség: egyetlen szöveg áll rendelkezésünkre: a Táltos-kiadás (T). Ezzel ugyan elég sok a gondunk szakszerűtlensége miatt, mert kétes helyeken sose tudjuk, kinek a tévedésével, elírásával, figyelmetlenségével van dolgunk: az íróéval-e, vagy a sajtó alá rendezőével.

A kétségtelennek látszó sajtóhibákat kijavítottuk. Hozzá a módszer általában: ha saját kiszemelésünk egybeesett a Domokos—Illés-féle novellaválogatás (*Válogatott elbeszélések*) javításaival, akkor mindenképp változtattunk.

Ezért tehát át kellett ezt — a bibliográfiában pontosan adatolt — kiadványt a magunk szövege szempontjából néznünk. A vártnál jóval több módosítást találtunk a Táltos-kiadás anyagához képest: jó félszázat. Döntő többségük: kifogás alá nem eső szövegmodernizálás, Jókai nyelvhasználatának közelebb hozása mai nyelvünkhöz. (Pl.: alunni aludni, elébb előbb, alcovenje alkóvja, transparent transzparens stb.) Ez hivatása is egy népszerű kiadásnak, mi ezeket — más célú kiadványunk részére — sehol nem vettük át. De a fennmaradottakból se mindennel értettünk egyet. Amivel igen, azt nyilvánvaló sajtóhibának minősítve, oknak vettük a beavatkozásra. Természetesen minden egyes helyet jelölve. Ilyen az egész szövegben szám szerint három maradt. Körülbelül ugyanennyi a magunk külön változtatása. Ezek okát a keletkezéstörténetben részletesen megadjuk, illetve *A szökevény* szövegéből vesszük hozzá a megerősítést. — Egy érdekesnek látszó módosítást még kiírtunk a *Válogatott elbeszélésekből*.

366 : 9 év. *Április 18-a van.* (T: év. *Ápril 4-ke van.* — V. elb.: év. *Március 15-e van.*)

- 374 : 7 mikor még „hajdan” volt (V. elb.: mikor még „hajdon” volt)
- 375 : 6 — *Parancsára állok.* (T: — Parancsára állónak. — V. elb.: — Parancsára állok.)
- 378 : 30 *gróf Kanizsay Lajos saját* (T, V. elb.: gróf Kanizsai Ákos saját)
- 388 : 22 *** (T, V. elb.: [nincs jelölt tagolás]) [Szükségét *A szökevény* szövege mutatja]
- 396 : 14 *Lábai a földbe gyökereztek.* (T: Lába a földbe gyökereztek. — V. elb.: Lábai a földbe gyökereztek.)
- 400 : 3 *Mához egy évre kivívom.* (T: Mához egy hétre kivívom. — V. elb.: Mához egy évre kivívom.)
- 405 : 15 *Ilona hűgomtól minden vagyonát* (T, V. elb.: Ilona hűgommal minden vagyonát)
- 406 : 16 *álló lövések minden golyója* (T, V. elb.: álló lövések minden golyója)

Tárgyi és nyelvi magyarázatok

- 366 : 32 *Lánc-híd oszlopai* — Széchenyi hídjának akkor már állnak pillérei. A híd felavatására és átadására a forgalomnak majd másfél évvel később, 1849. november 21-én került sor.
- 367 : 16 *Ez ünnepelt férfi — István főherceg* — a nádor és királyi helytartó örömmünepszerű látogatása a történelem tanúsága szerint április 18-án folyt le. Jókai két héttel korábbra — április 4-re — helyezi
- 30 *Ez a sötét épület... a börtön.* — A hely: a mai Úri utca 53. számú háza. Az emeletes barokk sarokház több részletben épült, és ferencrendi kolostornak készült el 1741-ben. A század 80-as éveinek derekán — a rend feloszlata után — Hepke Szaniszló budai építési igazgató alakította át hivatali célokra: ekkor vált börtönné. Itt raboskodtak a Martinyovics-per vádlottjai, köztük Kazinczy is. — Később sok más hivatali célra használták, különböző toldásokkal és átalakításokkal. Jelenleg az MTA Történettudományi Intézete működik benne.
- 368 : 20 *transparent* — *transzparens*
- 33 *Ferdinánd király* — V. Ferdinánd (1835—1848), aki 1848. április 7-én kinevezte az első felelős magyar kormányt, 11-én szentesítette az áprilisi törvényeket

- 373 : 8 *whiszt* — régi angol négyszemélyes kártyajáték francia lapokkal, a bridzs őse
- 9 *robber* — ez a neve a megnyert játszmának ebben a kártyajátékban
- 31 *Akadat is egypár meghasonlott kedély* — valószínűleg ironikus célzás Kelmenfy László, családi nevén Hazucha Xavéri Ferenc *Meghasonlott kedély* (Pest 1846.) c. regényére, amely mindjárt a következő évben németül is olvasható volt (*Der Zerfallene*) Dux Adolf fordításában
- 374 : 1 *Rákóczi-induló* — a múlt század reprezentatív magyar nemzeti indulója, benne és körülötte rengeteg vitás kérdéssel. Zongorafantázia-változatát Liszt adja elő mindig nagy sikerrel, első ízben 1838-as pesti hangversenyén
- 376 : 4 *öndalától felizgatva föbelötte magát* — ilyesmi csak romantikus mendemonda lehet, l. a keletkezéstörténetet
- 377 : 27 *pörge bajusz* — fölfelé kunkorodó bajusz
- 00 *travesztált* — külsőjét félig-meddig megőrizve anakronisztikusan átalakított
- 33 *baccalaureus* — a doktorátusnál kisebb egyetemi cím birtokosa
- 378 : 26 *mómusi* (arckifejezés) — Mómosz = Momus a görög-római mitológiában a gáncsokodás és az ostobaság istene. A gúnyos epigrammát tőle származtatják
- 380 : 1 *municipalista* — az 1840-es években a megyerendszer fenntartását támogató országgyűlési ellenzék tagja; itt esetleg konzervatív.
- 2 *centralista* — a központi igazgatás híve, a megyei elkülönülés ellenzője. (Eötvös, Csengeri, Trefort stb.)
- 3 *dicasteriális* — testületi; jelzőként olyan ember jellemvonása, aki a közigazgatás, igazságügy testületi megszervezését helyesli. Azonos a municipalistával.
- 5 *Észak és dél marad örökké* — valószínűleg célzás az Amerikai Egyesült Államok területén a XIX. század első felében kifejlődő ellentétre a bérmunkára (Észak) és a rabszolgamunkára (Dél) épülő gazdasági rendszer között, amely később a polgárháborúban robbant ki; itt Lincoln vezetésével az északiak arattak győzelmet.
- 6 *madame Roland-om* — Mme Marie Jeanne Roland de la Platière (1754—1793), lánynéven Philipon. A híres girondista vezér felesége a nagy francia forradalom idején. Szalonja Párizs társadalmi életének jelentékeny pontja. A

- párt bukása után az asszonyt a jakobinus diktatúra kivégeztette. Mme Roland emlékiratai közkezen forogtak.
- 382 : 31 *Három hét múlva kétszázezer honvéd sorakozott... külföldön levő ezredek siettek baza..* — költői túlzás van ezekben a szavakban. Igaz, hogy Kossuth haderő-megajánlási beszéde nyomán (1848. július 11.) az országgyűlés kétszázezer fős hadsereg felállítását határozta el, és felállításának feltételeit is megteremtette, ennek megszervezése mégis rendkívüli belső és külső nehézségekbe ütközött. December közepére 110 000 fős honvédség állt elő. Benne az a tizenöt huszárszázad, amelynek külföldről sikerült hazaeérnie. A tavaszi hadjárat kezdetére az első magyar néphadsereg összlétszáma 172 000 fő, élén 29 tábornokkal (vö.: Bona Gábor: *Tábornokok és törzstisztek a szabadságharcban 1848—49.* Bp. 1983. 7—63.).
- 385 : 3 *Jezabel* — a Bibliában Achab izraeli király felesége. Pogány kultuszt terjeszt, Illés prófétát elüzi. Az ő leánya Athália.
- 392 : 18 *a ház héjáról* — a ház födeléről, tetejéről
- 396 : 9 *fenve* (a szökés viszontagságaitól) — kenve, dörgölve
- 399 : 31 *Kiss Ernő* — az aradi tizenhárom honvédtábornok egyike. L. az *Emléksorok* jegyzetében (629. l.)
- 33 *Szenttamás* — hosszú, véres harcok színhelye a szabadságharc folyamán, a szerb ellenállás fő fészke. L. a *Szenttamási György* keletkezéstörténetét (788. l.)
- 401 : 33 *faun* — itt: szörnyszülött
- 404 : 20 *Én élelmezési biztos nem vagyok* — gúnyos célzás a hadsereg igen rossz hírben álló élelmezési beszerzőire, akik csakugyan nem bántak takarékosan az OHB anyagi eszközeivel
- 406 : 12 *a fehérvári kapu* — a budai vár nyugati lejtőjének középkori eredetű bejárata
- 13 *lábtó* — hordozható létra
- 408 : 25 *Sávoly* — ma is meglévő, de visszafejlődőben levő kisközség Somogy megye marcali járásában
- 409 : 30 *a hadvezér sajátkezüleg tűzte fel* — Görgey Artúr a kitüntető

4. A VÉRONTÁS ANGYALA

K: nem ismeretes

M: I. Virradóra. Legújabb novellák és genre-képek

- Pest 1868.
 Emich, 1—4. köt.; 184, 188, 163, 126 l.
 novellánk: 3. k. 63—111.
 „A vérontás angyala (A középamerikai szabadságharcz idejéből)” címen
- II. a) Elbeszélések
 Két menyezgő. — A vérontás angyala. — Petőfi. — A magyar „ur” Amerikában. — A hosszuhaju hölgy.
 Bp. 1877.
 Franklin, 155 [5] oldal
 novellánk: 52—92.
 (Jókai Mór munkái. Népszerű kiadás 100.)
- b) Ua. 2. kiad. 1887.
 c) Ua. 3. kiad. 1897.
 (Jókai Mór válogatott művei 48.)

- d) Ua. 5. kiad. 1907.
 (Jókai Mór válogatott munkái 37.)
- e) Ua. 6. kiad. 1910.
 (Jókai Mór válogatott munkái 37.)
- f) Ua. 7. kiad. 1912.
 g) Ua. 8. kiad. 1913.
 h) Ua. 9. kiad. 1925.
 (Jókai Mór munkái. Népszerű kiadás 100.)
- III. a) Virradóra. [Elbeszélések]
 Bp. 1896.
 Révai, 395 [2] l.
 (Jókai Mór összes művei 49.)
- b) Virradóra. [Elbeszélések]
 Bp. 1896.
 Révai, 395 [2] l.
 (Jókai Mór összes művei, Nemzeti kiadás XLIX. k.) és utánnymásai
 novellánk: 158—88.
- c) Virradóra. [Elbeszélések]
 Bp. 1912.
 Révai, 395 [2] l.
 novellánk: 158—88.
- IV. Virradóra. Elbeszélések
 Bp. MCMXXX
 Franklin—Révai 223 [1] l.

(Jókai Mór művei. CentK 68. k.)

novellánk: 63—87.

V. Virradóra. [Beszélyek]

Bp. [1932.]

Révai—Franklin 395 l.

(Közművelődési könyvek)

novellánk: 158—88.

Fordítások:

Német: I. Der Rachenengel. Yucatan Dracoena.

Berlin 1886. 190 l.

II. Der Rachenengel

2. Auflage 1897. 64 l.

Cseh: I. *Andel pomsty.

Praha 1891.

Ford.: Fr. Zahorský

II. *Ua.

Praha 1892. Narodí Tiskara a Nahl.

(mindkettő: DT IV. 1812.)

III. Kresby a malby kétkötetes novellagyűjt. I—II.

Praha 1892—1893. 408, 404 l.

Ford.: Ludvik Kostolný

novellánk: I. 1—42.

Svéd: *Tre berättelser [Három elb., egyik jelen nov.]

Stockholm 1900. 170 l.

(FZ 36.)

Román: Îngerul vărsării de sînge

București é. n. [1921.] 104 l.

Ford.: Al.-George, Vasile

Biblioteca „Căminul” 22. 5—48.

Lengyel: *Krwawy anioł

Łódź [?]

„Dziennik Łódzki” 1883. évf. 151. sz. 87—98.

Ford.: A. Lange

(DT IV: 1812.)

Keletkezése (források, minták)

Első olvasásra mindenki számára nyilvánvaló, hogy *A vérontás* *angyalának* szövege azonos a *Szenttamási György* cenzúrázott anyagá-

val — amelynek már előzőleg szintén *A vérontás angyala* címet adta szerzője 1850 nyarának elején —, éppen csak a csekély számú személy- és helységnév került benne latin-amerikai jellegű átírásra.

Jóкаи láthatólag csupán egy gyors, idegen környezetbe való áthelyezést akart végezni művéből, a cenzúrától és esetleges egyéb hercehurcáktól való szabadulás érdekében. Kihagyta az új változathoz a korábbi cenzúra valamennyi kifogásolt s így törölt helyét: alapja és mintája ehhez a mostani *A vérontás angyalához* kizárólag a MIF-beli azonos című novella volt. Ezen viszont nem változtatott úgyszólván semmit, még módosítást is alig végzett rajta. Mexikó történelméhez is mindössze annyiban alkalmazkodott, hogy az ország 1821—1823 közti függetlenségi harcait állította a magyar 1848—1849 analógiájául, holott az alapvetően eltérő módon játszódott le a mienktől. Ott ti. éppen a kreolok (az egykori fehér bevándorlók leszármazottai) voltak az elnyomottak — tehát a haladó erők aránylag —, ezek lehetnének a szintén függetlenségükért és elszakadásukért küzdő magyarok megfelelői, az ottani elnyomó spanyolok ellenében, akik velünk szemben az osztrákok. A mi nemzetiségeinkkel a mexikói indiánokat és meszticeket lehetne párhuzamba állítani (a megfelelés ezt kívánná!): ez volna az a szembenállás, amely a magyarok és szerbek között folyik 1848/49 folyamán. — Jókainál ezzel szemben kreoloknak hívják a szerbeket, és a spanyolok vagyunk mi. Történelmi személy a *Szenttamási Györgynek* magyar változatában se fordul elő — nem furcsa, hogy *A vérontás angyalában* sincs latin-amerikai hős. A főszereplő Leon d'Acapulco két mexikói város nevét is tartalmazza, tehát igazán lehet a magyar Szenttamási megfelelője, Rios Rosas meg csaknem Rózsa Sándor! A szóba hozott helységneveket viselő települések (Acapulco, Columbia, Uanos, Mazatlan) a megjelölt időszakban mind mexikói helyek, az 1848-as guadalupe-hidalgói béke után többnyire USA-területté váltak.

Közép-amerikai kolorit egyáltalán nincs *A vérontás angyalában*: leírásai (a pusztáról, lakóhelyi viszonyokról, udvarról, égő vidékekről, háborús körülményekről, galíciai viszonyokról) szóról szóra jöttek át a magyar változatú *A vérontás...-ból*, csaknem minden ideutalás nélkül. — Annyi azért — természetesen — mégiscsak kerül belé, hogy a *puszta* helyett *szavannán* járunk, a *nyárfaerdők* *pálmaerdők* alakulnak, Szenttamási *szőlőleve* *pálmaborként* mérgezi fogyasztóit, a félkezű vén *csikós* mint *bőlényvadász* kalauzolja a vezér színe elé az igazolt jóbarátot. — A társadalmi mondanivaló bukfencére igen hangsúlyosan mutatott rá Nacsády is az Alföldben megjelent 1975-ös cikkében, amelyről majd az „Irodalom”-ban lesz szó.

Mindenképp meg kell kísérelnünk meghatározni ennek a „közép-amerikai”-nak jelölt változatnak valószínű keletkezési időpontját. Jókai maga — *A szökevény* jegyzetében (1894) — is kifejezetten az önkényuralom legsötétebb periódusához, az ötvenes évek elejéhez-közepéhez köti ennek a technikának alkalmazását. És csakugyan valamennyi hasonló jellegű átírása az ötvenes évek folyamán készült: gondoljunk a megjelöl-tön kívül *A végzetes hely*, *A menyegző utáni nap*, az *Egy hóhér* címűekre! Tehát az 50-es éveken túli időszakra alig lehet gondolni, akkorra a viszonyok már számottevően módosultak: 1861-ben már lehetőség nyílt a *Csataképek* új kiadására, s Jókai most már (*Az Üstökös* 1861-i évfolyamában közölt cikkeiben, majd a *Politikai divatokban*) álcázás nélkül írt a forradalmi időszak eseményeiről. Az 1848-as Magyarországról spanyol környezetbe áthelyezett elbeszélés: *A szökevény* esete annyira analógnak látszik a jelen novella két változata közötti viszonyal, hogy már emiatt is arra kell gyanakodnunk, mindkét szöveg átírására nagyjából ugyanabban az időben kerülhetett sor. *A szökevény* a Jókai szerkesztette (és nagyrészt az ő írásait tartalmazó) *Országos Nagy Naptár* 1853-ra szóló kötetében jelent meg első ízben. Jókai a következő évben is adott ki ilyen naptárt, s 1852—53-ban egy másik hasonló kiadványba: *Müller Gyula Nagy Naptárába* is dolgozott. Nem jogosulatlan a föltevés: ugyanezre a célra, valamely naptárban való közlésre szánta novellánk átalakított formáját is, utóbb azonban (akár mert elegendő más kézírata volt, akár mert maga is érezte az átdolgozás problematikus voltát) letett szándékáról. Azt sem tarthatjuk teljesen elképzelhetetlennek, hogy még a közép-amerikai környezetbe helyezett forma megjelenését is hatósági tilalom akadályozta meg.

Az 1860-as évek közepén Jókai szépirói termése erősen megcsappant; a kiegészítést megelőző évek felforrósodó politikai légkörében a szerkesztői és közéleti tevékenység egyre több idejét és energiáját vonta el az írói munkától. 1866-ban és 67-ben regénye egyáltalán nem jelent meg, novellát is csak igen keveset publikált. Innen érthető, hogy az 1868-as dátumú *Virradóra* c. novellagyűjtemény, amelynek közreadására kétségkívül anyagi okok készítették, rendkívül heterogén jellegű írásokból állt össze. Gyulai Pál a könyvről szóló lesújtó bírálatában nem jogosulatlan iróniával így jellemezte Jókai eljárását:

„Ugy látszik, kiadójával négy kötet beszély és genreképre alkudott, de hirtelenében nem tudván a kívánt köteteket összeszerkeszteni, fogta magát, elővette a »Hon«-t, innen kivágott egy hírlapi cikket, amonnan egy irodalomtörténeti csevegést, aztán hozzá tette Jósika Miklós felett mondott emlékbeszédét s kész volt a négy kötet beszély és genrekép.” (Gyulai Pál: *Bírálatok*. Bp. 1912. 73—74.)

Nyilván az anyaghiány készítette rá, hogy az 1848-ból való *Hol leszünk két év múlva* c. humoreszk és *A fránya hadnagy* mellett az 1850-es elbeszéléseinek átdolgozása révén létrejött, mindaddig kiadatlan *A vérontás angyalát* is beillesse a gyűjteménybe. Hogy miért nem az eredeti, hazai környezetben játszódó formát adta közre, annak legvalószínűbb magyarázata az, hogy az (alig néhány példányban fennmaradt) elkobzott ME-szám ekkor sem esett keze ügyébe. Gondolhatunk azonban arra is, hogy az adott helyzetben nem érezte tanácsosnak a régi sebek feltépését, az éppen ez idő tájt különösen heves vitákat kiváltó nemzetiségi ellentétek megbolygatását (vö.: Oltványi 83—84).

Irodalom

Megállapítottuk a maga helyén, hogy az eredeti változatról a kortársi kritika néma, a mexikóira átöltöztetett változat gyorsan bírálóra talál, s aránylag időben előbb válik ismeretessé eredetijénél, sőt elég soká kizárólag ez forog közkézen.

Az első kritikus, aki a friss kiadásúnak számító, 1868-ban Heckenast-nál megjelent *Virradóra* négy kötetét részletesen bírálja, nem kisebb egyéniség, mint az ekkor már rettegett Gyulai Pál. A BpSz 1869-es évfolyamában, a 13. kötetben adja közre *Jókai újabb művei* c. áttekintő kritikáját. Már tapasztaltuk, hogy benne milyen gúnyosan kifogásolta a *Virradóra* összeállítását is, de vizsgálódása során az itt először közönség elé bocsátott változatot meglehetősen aprólékossággal vette szemügyre:

„A »Vérontás angyala« nem egyéb, mint egy vörössel feketére festett kép, minden árnyékkal, minden eszme és compositio nélkül. Egy spanyol, kinek Acapulkoban, a creol lázadás következtében mindene odaveszett, vagyona, boldogsága, boszút esküszik s mindent elkövet Acapulko ostroma- s a creolok kiirtására nézve. Rablócsapatoknak kegyelmet eszközöl s Acapulko ellen indítja. Mazatlanból katonákat csábít el Acapulko ostromára, maga is tevékeny részt vesz az ostromban, karddal víva, mérget keverve, dühöt tajtékozva, és végre a bevett és elpusztított város romjai alá temetkezik. Szörnyűségek halmazza az egész mű, modorosan szörnyedő pathosz kíséretében. Jókai hőse szenvedélyét oly fokon és oly oldalról rajzolja, melytől a költőnek mindig el kellene fordulni, mert az csak az orvos előtt lehet érdekes.” (Gyulai Pál: *Bírálatok*. 1861—1903. Bp. 1911. 87.)

Ennek az egyértelműen elutasító kritikus ítéletnek sajátos érdekességet kölcsönöz az a körülmény, hogy Gyulai, aki annak idején nem csupán munkatársa volt a ME-nek, hanem — levelezésének tanúsága

szerint — lektorként is segítette Szilágyi szerkesztői munkáját, a jelek szerint nem ismerte fel az elbeszélésben a *Szenttamási György* más milióbe helyezett változatát. Másképp nem hagyja újabb rosszalló szó nélkül a majd két évtizedes téma fölmelegítését.

Szilágyi Sándor — mint ezt is volt alkalmunk tapasztalni — túlnyomórészt a mű eredetijéről beszél visszatekintésében, szóban forgó változatunkra csupán utal: „Egészben nem is bántotta a rendőrség: hanem a hol az a szó fordult elő, haza vagy hazafiság, azt mind ki kellett hagyni. Persze a novella ezzel csonkult, de nem vesztett.” (Szil. Rajzok 62.)

A novella négy változata közül kettőről tud Jókai fontos monográfiusa, Zsigmond Ferenc. A tudós tisztában van azzal, hogy *A vérontás angyala* eredetileg *Szenttamási György* címet viselt, de ebben a formában nem jelenhetett meg a cenzori beavatkozás következtében. Hasonló esetben a hajthatatlanul elvszilárd Gyulai vagy a végtelenül lelkiismeretes Arany — ha nem hagyják eleve kiadatlanul munkájukat minden további nélkül —, akkor komolyan tanulmányozzák, hogy „a cenzúra követelte változtatások a művészeti érdek sérelme nélkül megvalósíthatók-e”. Jókai ezzel szemben szereplőit inkább „hátrább ültette [...] az esztétikai maradandóság rangsorában”, semhogy a politikai erőszak „nyomtalan áldozataivá” engedje válni őket (vö.: Zsigmond 102—03.). Vagyis: az elbeszélésről szó sem esik, az egész csak példaként szolgál Jókai könnyed és kedélyes felfogásmódjára.

Szinnyei Ferenc tud a novella minden változatáról (az 1876-ost kivéve). Helyre is igazítja Zsigmond monográfiájának 102. lapján elkövetett tévedését, s a valóságnak megfelelően állapítja meg, hogy a közép-amerikai változattá alakítás „csak később történt. Így jelent meg a *Virradóra c. gyűjteményben*”, (Szinnyei I. 243.)

Nagy Miklós monográfiája csak éppen láttatja, hogy cím szerint tud *A vérontás angyaláról*, és azonnal Jókai munkásságának újabb fejlődési szakasza felé tekint (i. m. 61—62.).

Elsősorban a kifejezésbeli eszközök, a nyelvi megoldások fejlődése szempontjából vizsgálja Jókainak ezt a novelláját N. Dely Zsuzsa fontos tanulmánya:

„A szabadságharc bukása utáni műveiben az egységesülés fokozatosan megindul. A túlzó, »vadromantikus« képek, szavak egyre jobban háttérbe szorulnak. Sokszor találkozunk itt is bizarr, elképesztő témákkal, azonban nyelvi szempontból ezekben is a természetesebb szóhasználat, a plasztikusabb, reálisabb képalkotás kerül előtérbe. Az *erdők leánya*, *A vérontás angyala*, *A munkácsi rab* sem szűkölködik a kezdeti novellák borzalmaiban és a hozzájuk tartozó szókincsben, de

míg azokban ritkán bukkanhatunk rá egy-egy egyszerű eszközzel ábrázolt képre, amilyen *A nyomorék naplója*-nak sivár tája, ezekben egyre több szerepet kap a szemléletes leírások, szólások, szószervezetek láncolata. Az emberi fájdalmat mélyebbé, hihetőbbé tudja tenni, kifejezőmódját már nem érezzük eget döngető nagy szavak sorozatának csupán.” (N. Dely 81—82.)

Kivételes értékű tanulmányt jelentetett meg Nacsády József novellánk teljes problémaköréről az Alföld c. folyóiratban a szerző születésének másfél százados ünnepére. A *Mitológia és valóság* c. átfogó tanulmány gazdag kérdésfelvetéseinek és megoldásainak sorából sok kérdésre térünk ki a *Szenttamási György* irodalmának tárgyalása közben. A *vérontás angyalára* csak az tartozik belőle, amit Nacsády az átöltöztetett novella eszmei-társadalmi mondanivalójának sajátos átfordulásáról elemez ki. Íme eszmeifuttatása, csekély rövidítéssel:

„Az »átöltöztetés« maga [...] eltorzította az eredeti gondolatot. Jókai [...] a cím alá ezt írta: »A közép-amerikai szabadságharcz idejéből«. A »szabadságharc« szóval óhajtott bizonyára utalni a magyar szabadságharcra, csak hogy amikor a szövegben szerbek (rácok) helyett kreolokat, a magyarok helyett spanyolokat szerepeltetett, a hazatérő huszárokat spanyol vértesekként állította be, meggondolatlanul járt el. Hiszen már a tájékozottabb kortársi közvélemény, de különösen a mai olvasó szemében a magyar polgári forradalom vívmányait védő harcosokból így a közép-amerikai népeket leigázó spanyol uralom képviselői lettek. Elhalványult a kölcsönös gyűlölködés elutasításának humánus eszméje, és az átalakított elbeszélés az elnyomottak és az őket leigázók kegyetlen összecsapásának háttorzongató históriájává alakult. Leon d’Acapulco (Szenttamási György) kegyetlen bosszújának betelte legföljebb az elnyomó spanyolok indokolt bosszúvágyának brutális kilengéseit példázhatná.

Súlyosbítja az [...] írói felelősséget az a már kényszerű következetesség, amellyel Jókai [...] a személy- és városneveket is mexikóiakká alakította. Így [...] a naiv olvasó számára még inkább félreérthetővé és érdektelenné változott.” (Alföld 1975. 2. sz. 23—24.)

Szövegváltozatok

Láttuk, hogy *A vérontás angyalának* közvetlen előzménye az azonos című, de még Szenttamási főszereplésével magyar környezetben játszódó változat a MÍF 1850. július eleji számából. Az is lezárt tény, hogy az ötvenes évek folyamán készülhetett, de megjelenésére csak 1868-ban, a

Virradóra c. négykötetes „beszély és genre-kép” gyűjtemény 2. kötetében került sor.

Jelen kiadásunk szövegének alapja ez az 1868-as anyag. Nem vehetünk figyelembe szövegváltozatul mást, mint az NK-ban megjelent alakot. A kettő nagy egészében teljes egyezést mutat, a kisszámú eltérés viszont roppant tanulságos. A minden átírást kísérő és kísértő félrenézés novellánkban is megtréfálta a szerzőt: úgy látszik, elvettette egy helyen a Rios Rosashoz vezető megbízott, itt „bölényvadász” személyét, aki ez egy alkalommal „mondja a *betyár*” megjelölést kapja, amint távolból gazdája rejtett tanyájára mutat. Nyilván figyelmetlenségből maradt a maga előtt tartott eredetiből az új szövegben. Az NK ezt a szót „az öreg”-re javítja, a dolog értelmének megfelelően. — Az NK másik javítása szerencsétlen: ott a sajtó alá rendező félreértette a szavakat.

- 414 : 28 *nagy innepök van* (NK: nagy ünnepök van)
31 *templom ajtója megnyílt* (NK: templom ajtaja megnyílt)
34 *rég rejtegette bosszút* (NK: rég rejtegetett bosszút)
- 415 : 18 *helyein zenezsót lehet hallani* (NK: helyein zenezsó hallatszik)
19 *vidám kurjantozásait* (NK: vidám kurjantozása.)
24 *szekeérével, s megütközve* (NK: szekeérével, megütközve)
27 *Odalopózék ablakához* (NK: Odalopózik ablakához)
- 416 : 5 [a „Tulajdon felesége volt...” kezdetű mondat az NK-ban nem nyit új bekezdést]
34 *vannak, egytől egyig* (NK: vannak, egytől-egyig)
- 417 : 1 *képű mesztic, hideg* [a keverékvér megjelölése a V és az NK szövegében egyaránt minden előfordulása alkalmával ebben a formában: *mestiz*]
25 *nekik az utcán* (NK: nekik utcán)
- 418 : 8 *maradt lyan sorsába* (NK: maradt leány sorsába)
10 *a lyánt... Sajnállak...* (NK: a leányt, mind a bathoz... Sajnállak...)
12 *balkezével! — ordíta fel* (NK: balkezével! ordítá fel)
- 419 : 1 *is alunni mentek* (NK: is aludni mentek)
11 *hallhatólag piheg é szót* (NK: hallhatólag pihegi a szót)
17 *a kötelekeket, mikkel* (NK: a köteleket, mikkel)
33 *ház túlsó oldalán* (NK: ház utolsó oldalán)
- 420 : 8 *vele ki a városból* (v. vele ki városból; NK: vele ki a városból [a névelő beszúrva])
- 421 : 31 *jövök, utósó azok* (NK: jövök, utolsó azok)
- 422 : 8 *nap óta mindég.* (NK: nap óta mindig.)

- 9 *Meghalt!* — *ordíta föl* (NK: *Meghalt!* ordítá föl)
 14 — *Fegyverre!* — *ordíta fel* (NK: — *Fegyverre!* ordítá fel)
 424 : 21 *s meg-megölelgeti* (NK: *s megölelgeti*)
 425 : 33 *végezd be életedet.* (NK: végezd be életedet.)
 426 : 34 *oly fiúkat, kik* (NK: oly fiakat, kik)
 427 : 32 *megtudni tőle valaki* (NK: megtudni valaki)
 428 : 18 [a „*Leon mutatta neki...*” kezdetű mondat az NK-ban nem nyit új bekezdést]
 429 : 5 *lángmadarak piros farkáival, s* (V: lángmadarak piros farkáival, [sh.] s — NK: lángmadarak piros farkaikéval, s)
 8 *látszott egy-egy messzünnen* (NK: látszott egy messzünnen)
 14 *Rosas — mondja a betyár, kimutatva* (NK: Rosas, mondá az öreg, kimutatva)
 29 *térdei lassanként meghajoltak* (NK: térdei lassankint meghajoltak)
 430 : 4 *a szavannában a jeladó* (NK: a szavannába a jeladó)
 5 *száznyolcvan lovas férfi gyűlt* (NK: száznyolczvan férfi gyűlt)
 431 : 26 [a „*Magas, karcsú férfi...*” kezdetű mondatról az NK-ban nem indul új bekezdés]
 432 : 17 [az „*Odasimul hozzá...*” kezdetűtől sem]
 433 : 30 [ugyanígy a „*Mikor a déli...*” kezdetűtől sem]
 434 : 14 *mit várhat istenétől, ha* (NK: mit várhat istentől, ha)
 29 *Menyegzőnk előestéjén egy* (NK: Menyegzőnk estéjén egy)
 435 : 30 *harmadik kérésre kettőtöri* (NK: harmadik kérésére kettőtöri)
 436 : 33 *és nő leendnek.* (NK: és nő leendenek.)
 440 : 14 *hazai dalt énekelnek.* (V: hazai dalt énekelnek:) [éppúgy, mint a MÍF és a MIA megfelelő helyén, ahol a kettőspont után az „*Erdő, erdő, de magas vagy...*” kezdetű népdal négy sora következik az eredeti *Szenttamási Györgyben*. A jelzett helyeken már csak az írásjel maradt, idézet nélkül]
 23 *lovaik dörögése elhangzik* (NK: lovaik dörögése elhangzik)
 25 *a hegyoldalokban.* (NK: a hegyoldalokon.)
 442 : 5 *fiatal, halavány gyerkőc* (NK: fiatal halvány gyerkőc)
 13 — *Jól nevezted őt ördögnek* (NK: — Jól nevezted az ördögnek)
 443 : 5 [az „*Én vagyok...*” kezdetű mondat az NK-ban nem új bekezdés]
 444 : 19 *soká élnének már.* (NK: soká élnek már.)

- 30 *ősi házam! üszköt* (NK: ősi hazám! üszköt)
445 : 24 *ne hallgasson rád az* (NK: ne hallgasson reád az)

Tárgyi és nyelvi magyarázatok

Itt csak az eredeti *Szenttamási György* c. elbeszélés szövegétől eltérő részek értelmezését adjuk.

- 414 : 9 *Acapulco* — régi mexikói kikötőváros Guerrero államban, nagyobbára mesztic lakossággal
20 *kreol* — l. a keletkezéstörténetet
421 : 3 *Columbia* — egykori mexikói, a múlt század közepe óta az Egyesült Államok területéhez tartozó város (ma Tennessee államban)
424 : 18 *ebanéro* — spanyol szótárokban nem található kifejezés; a szerző visszaalakított *Szenttamási György*ében idézőjeles „futó betyár”-nak értelmezi
427 : 24 *Santa-Cruz* — kikötőváros a kaliforniai félszigeten a San Lorenzo torkolatánál, San Franciscótól délre. Akkor mexikói, 1848-tól egyesült államokbeli jelentős város.
28 *Uanos* — apró (talán képzeletbeli) helység az egykori Mexikó területén
428 : 30 *carabiniero* — latin-amerikai csendőr, ill. lovas vámőr (csempészek ellen)
431 : 16 *Mazatlan* — Mexikó Sinaloa államának csendes-óceáni kikötője, a kaliforniai öböl bejáratánál
444 : 7 *a bolíviai menekültek* — alighanem az eredeti novella megfelelő részén a helyükben álló *bánáti menekültek* analógiás hatására s talán az azonos kezdőbetű változatlan megtartásának szándékával kerültek ebbe a változatba

5. SZENTTAMÁSI GYÖRGY

K: PIM Sltsz: 7236 IV/11. H. — töredék.

A tíz folytatásra darabolt szöveg első hét részletét, a teljes anyag jó 70%-át tartalmazza a töredékes kézirat; az „Éljen Magyarország!” szavakig.

A kéziratból meg szeretnénk adni a következő tudnivalókat:

harmincöt nagyalakú (170×208 mm) oldalt foglal el, az időszaki lapba szánt folytatásos szabdalásban;

a PIM birtokába 1910-ben került özv. Hegedűs Sándorné Jókai Jolán ajándékaként. Utolsó — majdnem — harmada valószínűleg lappang.

A Múzeum 1957-es bejegyzése szerint értéke 250 forint.

M: Igazmondó c. hetilap 1876-os évfolyamának a 27-től 36-ig egymást követő tíz számában, folytatásokban közölve, a következő részletekben:

27. (július 2-i) szám: kezdettől az „Ellenségek vagyunk!” mondatvégig (212—13.).
28. (július 9-i) sz.: a „Mít vétettem én...” kezdetű mondatról a „...fegyvertelenül kimenekült a városból.” befejezésűig (220—21.).
29. (július 16-i) sz.: „A városban minden csendes...” indítású mondatról az „...ujra készek volnának!” mondatvégig (228—29.).
30. (július 23-i) sz.: a II. fejezet kezdetétől („György pedig felvette ölébe...”) a „Rettenetes szó volt!” végű mondatig (236—37.).
31. (július 30-i) sz.: a „— Ne kísérts!...” párbeszédkezdetről a „...hogy ismerős közelit” mondatvégig (244—45.).
32. (augusztus 6-i) sz.: a „— Mit hoztatok?...”-kal induló párbeszédtről az „...a mikre felesküdtem” mondatzárásig (252—53.).
33. (augusztus 13-i) sz.: „— Az lehetetlen, hogy te...” kezdetű dialógustól az „Éljen Magyarország!” kiáltásig (260—61.).
34. (augusztus 20-i) sz.: „A násznép együtt volt már...” mondatról a „...Ne félj semmit, kapitány” befejezésű mondatig (268—69.).
35. (augusztus 27-i) sz.: „A fiatal huszár elragadta...” — így kezdődik és a „...hadd tudjuk, micsodás?” befejezésű kérdéssel végződik ez a részlet (276.).
36. (szeptember 3-i) sz.: „A szökevény beszélt...” kezdetű mondatról az elbeszélés végéig (284—85.).

Keletkezése (források, minták)

Ez a novella az utolsó, szám szerint negyedik változata annak a történetnek, amely a délvidéki szerb lázadásokkal, a Szenttamás körüli véres harcokkal kapcsolatos. A változatok közül kettő ezzel a címmel is

van ellátva: már az 1850-ben megjelent eredeti is a *Szenttamási György* címet viselte. De ezt az elsőt csak a bennfentesek ismerték, mivel a ME-nak ezt a számát be kellett zúzni, miután a cenzúra a kihúzni való részeket törölte benne. — Ha az elbeszélés mexikóiasított változatában a ME-nál lektorkodó Gyulai sem ismerte föl 1869-ben sem az 1850-es eredetit, akkor szerzőnk szemlélhette az olvasói – még a művelt olvasói — hozzáértés értékét. Itt azonban rejtezkedni sem akart, erre több körülmény vall.

Arra, hogy az újonnan, külön megírt *Szenttamási György* — amely címe alatt tovább is viseli az 1850-es évszámot, jelezve, hogy alapja jó negyedszázados — milyen indítékra jött létre, kézzelfogható adatunk tulajdonképp nincsen. De Jókai életkörülményeinek kellő részletességű ismeretében valószínű magyarázatot kockáztathatunk meg.

Mint már *A vérontás angyala* keletkezésének is a maga idejében, a kéziratműve lehetett az 1876-os, a novella eredeti formáját rekonstruáló közlés indítéka is. 1876-ban Jókainak három, saját szerkesztésében és kiadásában megjelenő lapot (Hon, Az Üstökös, Igazmondó) kellett kézirattal ellátnia. Ez a feladat pedig még az ő kivételes munkabírását is meghaladta. Az író, aki ekkoriban súlyos fizetési gondokkal küzdött, és nem tudott szabadulni a politikai elvbarátai kedvéért vállalt váltóadós-ságok szorításából, lapjainak anyagi sikerében elsörendűen érdekelve volt. — Márpedig a lapok kelendősége főként a bennük olvasható Jókai-írások minél nagyobb számán múlt. (Jókai ekkori életkörülményeiről, pénzzavarairól l. Szekeres László megállapításait: *Egy az Isten*, JKK 69. k. 290—92.) Ilyen körülmények között határozhatta el, hogy az Igazmondó olvasóinak folytatásos Jókai-elbeszélésre való igényét — új mű híján — az újraírt *Szenttamási György* közlésével elégíti ki. (A nemzetiégi kérdést érintő *A vérontás angyala* kapcsán érintett megfontolások az 1875-ös fúzió következtében konszolidálódott belpolitikai helyzetben a korábnál kisebb súllyal estek latba.) Igen valószínű, hogy még az 1876. augusztus 3-án megkezdett erdélyi utazása előtt — sőt talán még a júliusi balatonfüredi nyaralást megelőzően — a teljes kéziratot átadta az Igazmondó szerkesztőségének.

A szerző nemigen őrizte meg kéziratait. A szerkesztőségekben elemésztődött belőlük nagy mennyiség, ajándékba is elment nem kevés, megsemmisítésnek is áldozatul eshetett ki tudja mennyi a nehéz időkben. Az eredeti *Szenttamási György* kézirata — láttuk — Kazinczy Gábor autográfjainak darabjai közül került később elő. Erről Jókai már aligha tudott. Azt azonban mindenképp tudta, hogy Szilágyi Sándornál, egykori szerkesztő jóbarátjánál (aki ekkor éppen a Századokat szerkeszti) megtalálhatja a ME minden számát, az elkobzottakat is.

Bizonyára arról is értesült, hogy szorgalmas barátja éppen befejezni készül *Rajzok...* c. — 1876-ban csakugyan kibocsátott — emlékezőskötetét. Aligha vehette figyelembe, hogy ebben a kötetben éppen a *Szenttamási Györgyről* külön fejezet szól.

De a jelek szerint föl sem kereste Szilágyit. Kevésbé fáradságos és időigényes lehetett leemelni saját könyvespolcáról a *Virradóra* 1868-ban közreadott kötetét, s belőle *A vérontás anyala* c. változatot maga elé tenni.

A bizonyítási eljárást nem kell hosszúra nyújtanunk. A jelen *Szenttamási Györgyben* egyetlen szó nem fordul elő az első változatnak 1850-ben kicenzúrázott helyeiből. Jó negyedszázad mélyéről ez nehéz torna. Ha előtte van az eredeti szövege, akkor az ilyen helyekből valami csak beszüremkedett volna az éppen munkában levőbe. Jellemző módon az első *Szenttamási Györgyben* idézett népdalok egyikére sem emlékszik (ezeket *A vérontás anyala* részére mind mexikói jellegűekkel kellett helyettesíteni), ezúttal pedig végig más népdalrészletek jutnak a megfelelő helyekre. (Az előadottak egy részét vö.: Oltványi Ambrus többször idézett kéziratával.)

Az 1876-os *Szenttamási György* kéziratának fennmaradásáról semmi közelebbit nem tudunk, hiányzó három folytatásának eltűnéséről hasonlóképp.

Nacsádnak a fentiekre vonatkozó eltérő véleményéről az *Irodalom* részben szólunk.

Irodalom

Nem vehetjük rossz néven, ha az elszigetelt helyen megjelent szövegváltozat iránt a kutatás nem érdeklődött különösebben. Az ellenkezője volna a felőtlőbb. Az egyetlen kivétel Nacsády József, akinek *Mitológia és valóság* c. tanulmányát minden eddigi változatnál érdemes volt idéznünk. Ide is címez megjegyzéseket.

Nacsády az utolsó változat létrejöttét annak bizonyítékaként értékeli, hogy Jókai később is különleges jelentőséget tulajdonított egykori elbeszélésének:

„A fönmaradt kézirat [...] is tanúsítja, hogy az eredeti írói elgondolás és megfogalmazás rekonstruálásával, magyarázó jegyzetekkel, a kiegyezés után, 1876-ban szerzője ismét közreadta az *Igazmondó*-ban [...] Az sem lehet közömbös, hogy a *Szenttamási György* — ugyancsak ilyen rekonstruált formában — a Franklin Társulatnál 1898-ban a forradalom és szabadságharc ötvenedik évfordulójára megjelent, *Csata-*

képek a magyar szabadságharcból című, díszes kiállítású, illusztrált kötetbe is belekerült — bizonyára nem Jókai tudta nélkül vagy akarata ellenére. Mindez azt igazolja, hogy az író még félszázad múltán is olyan mondanivalót tulajdonított az elbeszélésnek, amelyet maradandónak érzett.” (Nacsády: Alföld 1975. 2. sz. 21.)

Csak elnézés eredménye lehet az 1898-as kötet idézése. Elég egy pillantás bibliográfiánkra, hogy akárki meggyőződhessek: ebben az évben meg sem jelent *Csataképek* kiadás. A jelzett „díszes kiállítású, illusztrált” kötet 1899-ben került ki a Franklin gondozásában, Kimnach László rajzai után készült fametszetekkel, csakugyan illusztrált díszkiadásként. És nagyon fontos, döntő fontosságú változást hoz a *Csataképek* kiadásainak fejlődéstörténetében, amint erre a kötet bevezető fejezete hangsúlyosan hívja föl a figyelmet. — Egyébként a hivatkozott évfordulónak is ez az év felel meg. Szerzőnk máskor is mindig 1849-hez számítja a maga ünnepeit: a FAIM a szerző saját kiadásában 1874-ben készül (75-ben jelenik meg), a gyönyörű és iszonyú napok negyedszázados évfordulójára.

S ebbe a kötetbe csakugyan belekerül — sok egyéb 1850-ben készült elbeszélés mellett — a *Szenttamási György* is. De — szintén akárki ellenőrizheti — egyáltalán nem a rekonstruált formája (remélem: jól értem ezen az 1876-os negyedik változatot!), hanem az eredeti, 1850-es, belső fejezetcímes alak olvasható a jelzett díszkiadásban.

Így ezek a tények egész más fénybe helyezik Nacsády megállapításait. Aligha lehet itt szó a novellabeli mondanivaló különleges jelentőségéről, el nem évülő, múlhatatlan időszerűségéről. Mi a kézíratszűkét jelöltük meg az újraírás indítékául. S akkor a tényből levonható következtetések is másként alakulnak.

A fenti véleménnyel szemben tehát még egyszer leszögezzük: a *Szenttamási György* utolsó változatának még nem volt kötetkiadása a jelen besorolás előtt. Annak ellenére, hogy a novellának ez a szerző által véglegesnek szánt szövege, a további Jókai-kiadások, az író életében végig, halála után továbbra is állandóan csak *A vérontás angyala* mexikói környezetbe plántált variánsát közlik, mintha emerről nem kívánnának tudomást venni.

Nálunk kötetünk természetéből folyik, hogy a függelékbe került csupán!

Szövegváltozatok

Novellánknak ez a negyedik — utolsó — változata eddig egyetlenegyszer, Jókai hetilapjában kapott nyomtatott formát. Szövegünknek

tehát más alapja nem is lehet, mint az Igazmondó 1876. július 2-ától szeptember 2-áig tartó tíz számának folytatásos közlése. Ennek a szövegnek a miénk az első kötetkiadása. Hogy némi szövegváltozatot — legalább részlegest — mégis adhatunk, egyedül annak a ritka szerencsének köszönhető, hogy kezünkben van egy kéziratföredék. Így a hetedik folytatásig bezárólag a kézirat eltéréseivel kísérhetjük az időszaki sajtóból vett szövegünket. Az alábbiakban ez szerepel.

Megjegyezzük, hogy a hetilap tulajdonképpeni összeállítója, Bakcsi Ferenc, illetve a nyomda gondosan követte a kézirat végleges alakját. Alig néhány helyen módosított, az élő városi nyelvhasználathoz közelítette a szerző régiesebb kifejezési formáit. Ilyen például a -tul, -tül rag helyett nyomtatott -tól, -től, kisebb helyesírási, központozási stb. helyesbítések.

- 447:6–7 [az utolsó két sor a papírra keresztben írt betoldás]
 448 : 2 *a hadizenő davoria* (K: a hadizenő *davoria*.)
 33 *kivilágítva s hallja a* (K: a *hallja* szó felülről betoldás)
 449 : 8 *dühvel járják a táncot* (K: dühvel járjak a táncot) [tollhiba]
 450 : 23 *tínektek, Bazil?* — *kérdé* (K: ti nektek Bazil? [a név beszúrás] kérdé)
 451 : 8 *Véremet megláthatjátok; de* (K: Véremet megláthatjátok [az igekötő beszúrva]; de)
 12 — *szólt az első. A* (K: szólt az első. <Más> A)
 25 *üveges hintóból — gúnyolódék* (K: üveges hintóból: gúnyolódék)
 452 : 7 *a megkötözött ember* (K: a megkötözött [a -zö- betoldva] ember)
 32 *énekeltek hazájáról és ... a leányáról* (K: énekeltek hazájáról és a leányáról.)
 453 : 6 *vagy kísértetlátás? Alig* (K: vagy kísértetlátás [told. h.]? Alig)
 33 *múlva kettéhasított koponyával* (K: *mulva* ketté hasított <k> koponyával)
 454 : 2 *keresztül észrevétlenül kimenekült a városból.* (K: keresztül észre vétlenül kimenekült a városból.)
 28 *Hat napig bujdosott tarlókon* (K: Hat napig <akarta> [föleírva:] bujdosott a tarlókon)
 455 : 4 *vár előtti vásártéren* (K: vár előtti <roppant> vásártéren)
 30 *Szava tompa volt* (K: Szava <szagगत> [föleírva:] tompa volt)
 456 : 13 *zajgott ez magától* (K: zajgott az magátul.)

- 21 „szót dobott el a tömeg között. Mi az az egy (K: szót dobott el a tömeg szó. [tollhiba] Mi ez az egy)
- 457 : 6 *Ugye borzasztó* (K: Úgy <a> [föleírva:] e borzasztó)
- 21 *egy nevet a fa kérgére, mely* (K: egy szavat a fakérgére [az utolsó három szó föléírással betoldva], mely)
- 458 : 3 *ottlepte, csak ment* (K: otlepte: <azt> csak ment)
- 6 *fagyökérben elbotlott, elesett.* (K: fagyökérben elbotlott elesett. [lesettből javítva])
- 11 *rudja lefele fordult* (K: rudja <egyed> lefele fordult)
- 23 *kis fiúgyermeket tart* (K: kis fiúgyermeket [a *fiú* föléírással betoldva] tart)
- 459 : 11 *lábnyira a föld felett.* (K: lábnyira a föld felett.)
- 23 *eltávoztak; a rabló felugrott* (K: eltávoztak; <a rabló felsegíté az asszonyt> a rabló felugrott)
- 460 : 10 *hogya te nem akarsz* (K: hogya te [ez a szó föléírással betoldva] nem akarsz)
- 461 : 4 *halál helyett... És amikor* (K: halál helyett [olvashatatlanul kitörölt szó] És amikor)
- 463 : 30 *meg nekiment a sivatag avar* (K: meg nekiment az [ez utóbbi három szó s az első kettő közti kapcsolójel idegen kéz írása a lap baloldali margóján] a sivatag avar)
- 464 : 9 *az örtüzek irányában.* (K: az örtüzek [az *ör* fölülről betoldva] irányában.)
- 29 *évi üldöztetés után* (K: évi üldöztetés [a *-tet* fölülről beszúrva] után)
- 33 *— Fiúk! Lóra, ahányan* (K: — Fiúk! Lóra <az> a hányan)
- 465 : 21 *szólj, mit kívánsz* (K: szólj <hogya> mit kívánsz)
- 467 : 2 *összehúzódtak, s ha akkor* (K: összehúzódtak <arcza áthévíült> [a két szó beszúrva, majd áthúzáva] s ha akkor)
- 13 *kezeivel lesimítja, ajkaival* (K: kezeivel <le> lesimítja, ajkaival)
- 26 *merény büntetése, halál.* (K: merény büntetése [tollhiba], halál.)
- 468 : 28 *— egykor milliók birtokosa —* (K: — egykor milliók <va> birtokosa)
- 29 *küldjem el kislányának, kit* (K: küldjem el kisleányának [a *kis* felülről betoldva] kit)
- 29 *valamely kisvárosban idegen* (K: valamely kisvárosban [a *kis* utólagos betoldás] idegen)
- 469 : 16 *a menyegzője előtti napon* (K: a menyegzője [a *k* ráírással g-ből javítva] előtti napon)

- 470 : 1 *bármít mondjanak is* (K: bármít mondjanak [mondjak-ból ráírással javítva] is)
 2 *hogyan onnan „soha” sem jönnek* (K: hogy onnan sohasem [a soha felülről betoldva] jönnek)
 14 *egy födetlen szekéren ült* (K: egy nyitott [föleírással javítva:] födetlen szekéren ült)
 471 : 8 *ősi házikó, növendék testvér* (K: ősi házikó, <jegyves mátka> növendék testvér)
 28 *a kardcsörömpölés, lótombolás zaján* (K: a kardcsörömpölés lótombolás [ez a szó fölülről beszúrva] zaján)
 [itt a kézirat — a 7. folytatás befejeztével — megszakad]

Tárgyi magyarázat

- 468 : 10 *lázás lelkesültséggel verte el rajta a Rákóczi-indulót.* — mivel a szerző előtt *A vérontás* spanyol változata fekszik, s abban „a mazatlan lázadók indulóját” megfogalmazást olvassa, ezt visszahelyezve hozzánk, a közismert Rákóczi-indulóvá írja át. Rejtély, hogy a még oly művelt és tájékozott, de lengyel hölgy ezt honnan ismerhetné, mikor az összövegben is Lengyelország indulóját verte zongoráján.

A kötet összeállításában nem kevesen támogattak.

Nem tudok elég hálás lenni, alig múlt lelkiismeretfurdalást érezek azért, hogy nem mondtam még életében mélyebbről jövő köszönetet *Oltványi Ambrus* lektoromnak azért a felbecsülhetetlen értékű közvetlen segítségért, amellyel ennek a munkának létrejöttéhez hozzájárult. Sajnos, egyik utolsó munkája volt (l. MTA Könyvtár, Kézirattár).

A sorozatszerkesztő *Nagy Miklós* sok tanácsát, eligazítását nem is említve, köszönet illeti *Daróczy Ágnest* az egyik novella múlt század közepi cigány nyelvű szövegeinek nagy körültekintést igénylő fordításáért; *Nyomárkai István* docent azért a munkájáért, amellyel a délszláv gúnydal szövegeinek kutatásában kísérelt meg támogatni; *Fried Istvánt* a szláv címekben nyújtott közléseiért; *Kulcsár Adorjánt*, aki a sorozatszerkesztővel együtt segítette a jegyzetek számos részletének megszövegezésében. Végül ne hagyjam említetlen egykori kedves tanárom, *Medvigy Mihály* nevét — bár egyházi rendek tagjai ilyen nem várnak —, aki egyházi, főképp bibliai szövegekben igazított el nagy pontossággal, hatalmas időmegtakarításhoz juttatva.

A KÉPMELLÉKLETEKRŐL

- I. Az *Egy bujdosó naplója* első kiadásának címlapja
(Petőfi Irodalmi Múzeum Könyvtára)
- II. Az *Emléksorok* egy kéziratlapja
(Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára)
- III. Az *Emléksorok* előző oldalon közölt kéziratoldalának nyomdai töredéke
(Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára)
- IV. A *Szenttamási György* 1876-os változatának egy kéziratlapja
(Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattára)

NÉVMUTATÓ

- Aigner Lajos 612, 613, 615
 Albert Hugó 773
 Al.-George, Vasile 780
 Almássy Pál 725, 734
 Andics Erzsébet 551, 600, 713,
 737
 Andrásy Gyula 738
 Andrásy Ilona (Batthyány
 Lajosné) 774
 Antiochus szír király 596
 Arany János 580, 632, 784
 Asbóth Lajos 697
 Asztalos Sándor 697
 Auersberg, Karl 703
- Bach, Alexander 603, 626, 746
 Bakai pájtás 764, 765, *l. még*
 Bakcsi Ferenc
 Bakcsi Ferenc 765, 767, 793
 Bakonyi Sándor 696
 Balázs Péter 708
 Baló Béni 694
 Bánlaki Breit József 485
 Barcza Boldizsár 518
 Bárczay Albert 730, 731
 Barta I. 486, 699, 703, 712
 Bartal György 726
 Batthyány Kázmér 738
 Batthány Lajos 640, 688, 691, 699,
 720, 733, 734, 739, 771, 773
- Beaumarchais, Pierre Augustin
 Caron de 514
 Beér János 695, 736
 Beksics Gusztáv 629, 633
 Bem József 685, 697, 708, 715,
 736, 737, 741
 Benzon, K. 745
 Benyovszky Móric 702
 Beöthy Ödön 740
 Bérczy Károly 547
 Bernáth József 728
 Berzeviczy Albert 773
 Besze János 692, 731, 733, 739
 Bethlen János 727
 Bezerédy István 688, 724
 Bisztray Gyula 565, 569, 570
 Blomstedt, G. 498, 502, 505, 509,
 511, 516, 523, 527, 531, 536,
 539, 543
 Bod Péter 533
 Bona Gábor 698, 778
 Brown, William 738, 740
 Bulharyn, Jerzy 710
- Cabet, Etienne 705
 Camões, Luiz Vaz de 749, 756, 757
 Chopin, Frédéric 769
 Congreves, William 723
 Coronel, Cuesta 757
 Crykberg, H. 745
 Czakó Zsigmond 717

- Csányi László 638, 688, 689, 708, 709, 735
 Csapláros István 485, 578, 704
 Csengery Antal 619, 777
 Csernátony Lajos 703, 707, 727
 Cszimadia Andor 714
- Damjanich János 532, 702, 712
 Daróczy Ágnes 795
 Dávid Gyula 485, 494, 542
 Deák Ferenc 626, 689, 706, 714, 725
 Decsy Sámuel 585
 N. Dely Zsuzsa 486, 494, 500, 519, 520, 529, 532, 538, 542, 560, 561, 570, 784, 785
 Dembinszky, Henrik 498, 686, 696, 701, 702, 709—11, 712
 Demeter Tibor 485
 Diocletianus 693
 Domokos Mátyás 497, 501, 511, 508, 515, 539, 541, 543, 563, 603, 763, 770
 Duchínska, Seweryna 577
 Dumas, Alexandre, id. 585
 Dupont, Pierre 748
 Duschek Ferenc 638, 688, 731
 Dylewsky 703, 704
- Eckhardt Sándor 587
 Éder Frigyes 722
 Egressy Gábor 606, 607
 Eötvös József 777
 Erdődy Gábor 637, 638
 gr. Esterházy Mihály 691
 Eszterházy Sándor 696
- Faragó Miksa 600
 Farkas Károly 725
 Dr. Farkas László 767
 Fekete Sándor 622, 634, 635
 Fenyő István 636, 637
- V. Ferdinánd magyar király 739, 746, 770, 776
 Ferdinánd spanyol király 747
 VII. Ferdinánd (Bourbon) spanyol király 748
 Ferenc József magyar király 713, 739
 Ferenczi Zoltán 485
 Fessler Ignác Aurél 587, 761
 Festetich László 709
 Fried István 795
- Gaal Miklós 697
 Gál Éva 702
 Galla Endre 486
 Geibel Ármin 488, 564, 571, 583
 Gelich 518
 Ghyczy Kálmán 713
 Gilbert, William 593
 Giron, Peter 716
 Gorove István 726, 730, 732
 Görgen dr. 714
 Görgey Artur 629, 630, 636, 638, 640, 685, 689, 694, 699, 701, 702, 708—10, 714—16, 730, 735, 736, 741, 746, 778
 Graefl József 689
 Graničar 744
 Gudoy 747
 Gulyás József 522
 Gulyás Pál 759
 Gummerus, K. J. 745
 Guyon Richard 715, 722, 723
 Gül Baba 587
- dr. Gyórfy Miklós 771
 Gyurmán Adolf 690, 732
 Gyulai Pál 782—84, 790
- Hadrianus 593
 Háfiz 595

- Hajnal István 603, 605, 606
Hajnik Pál 705, 732
Halász Boldizsár 691, 724
Hamary Dániel 716, 717
Hammer-Purgstall, Joseph 585
Hannibál 587
H. Haraszi Éva 741
Hatvani Imre 692
Hatvani László 719
Hauslaub Ferenc 605
Haynau, Julius von 528, 574, 600,
689, 691, 724, 732
Hazucha Xavéri Ferenc
(Kelmenfy László) 777
Heckenast Gusztáv 564, 612, 615,
616, 618, 619
Hegedűs Géza 763
Hegedűs Sándorné Jókai Jolán
789
Hegyesi Márton 486
Hepke Szaniszló 776
Hild József 593
Hoffmann Arnold 486
Horváth Jenő 741
Horváth Mihály 486, 693, 694,
701, 702, 709, 715, 718, 721
Hrabovszky János 700
Hugo, Victor 585
Hunfalvy Pál 633, 715, 729
Huszka Jenő 559
Hutter 606
- Illés Endre 497, 501, 508, 511,
515, 539, 541, 543, 563, 603,
763, 770, 771
Imrefi (Makay Sándor álneve) 606
Irányi Dániel 704, 709, 724, 731
Irinyi József 732, 773
István (Habsburg) főherceg 699,
700, 746, 771, 776
- Janku, Ábrahám 631
Jellasics, Joseph 685, 689, 692, 694
Jókai Károly 721
Jónák János 716
Jósika Miklós 619, 691, 707, 782
Jovanovics, Zmaj Jovan 546
Józsa György Gábor 636
II. József magyar király 574
József nápolyi király 748
Justinianus 593
- Kállay Ödön 724
Karádfi (Szilágyi Sándor álneve)
486
Karger, Titus Freiherr von 711
IV. Károly spanyol király 747
Kazinczy Arthur 614
Kazinczy Ferenc 776
Kazinczy Gábor 613, 617, 631,
633, 712, 713, 719, 729, 730,
736, 790
Kelmenfy László
(Hazucha Xavéri Ferenc) 777
Kemény Zsigmond 486, 492, 580,
629, 630, 633, 690, 709, 724,
729, 730, 740
Kerényi Ferenc 625, 630, 631,
639, 715
Kimnach László 792
Kiss Ernő 623, 629, 693, 694, 778
Kiss Miklós 706
Kiss Pál 706
Klapka György 695, 696, 716,
722, 733, 740, 741
Klauzál Gábor 712
Kmetty György 710
Korn 606
Kossuth Ferenc 688
Kossuth Lajos 486, 586, 605—606,
628—30, 636, 637—40,
688—92, 696, 698—701,

- 706—11, 714—19, 722—25,
728, 729, 732—36, 740, 741,
770, 778
- Ifj. Kossuth Lajos 688
- Kossuth Lászlóné Weber Sarolta
688
- Kossuth Zsuzsanna 688
- Kostolný, Ludvik 744, 780
- Kovács Lajos 633, 705, 712, 719,
729, 730, 736, 741
- Kozma Vazul 607
- br. Krauss osztrák pénzügy-
míster 551
- Kubinyi Ferenc 726
- Kulcsár Adorján 614, 795
- L. F. B. (csehre fordító) 577
- Laborfalvi Róza 490, 506, 567,
570, 608
- Lange, A. 780
- Lamberg, Franz Philipp 720
- Lavater 762
- Lázár Kálmán 606
- Lázár Vilmos 696
- Lebstück Mária 559, 716, 717
- Lederer Ignác 558, 740
- Ledru Rollin, Alexandre Auguste
737, 738
- Leligdowicz 704
- Lendvay Márton 567
- Lenkey János 620, 699
- Levassor francia színész 762
- Lincoln, Abraham 777
- Liszt Ferenc 777
- Lónyay Gábor 726
- Lónyay László 726
- Lónyay Menyhért 726
- Lo Presti Árpád 699
- Lo Presti Lajos 699
- Losontzi István 762
- Lőfgren, E. 498, 502, 505, 508,
511, 515, 523, 526, 530, 536,
539, 543
- Lukács Sándor 708
- Lüders, Alekszandr Nyikolajevics
737
- Machold, F. 546
- Mack József 721
- Madách Imre 728
- Madarász József 708, 713, 725, 727
- Madarász László 620, 637, 638,
688—92, 713, 718, 719, 723,
725—29, 731, 735
- Majláth György 551, 689
- Majthényi István 721, 722
- Makay Sándor 606
- Mash amerikai követ 607
- Massingberd 606
- Mayerhoffer, Gustav Marcissus
577, 744
- Medvigy Mihály 795
- Mertz, Wilhelm 721
- Mesmer, F. 594
- Mészáros Lázár 691, 695
- Messenhauser, Caesar 703
- Meszlényi Jenő 722, 723
- Meszlényi Rudolfné
1. Kossuth Zsuzsa
- Meszlényi Teréz
(Kossuth Lajosné) 688
- Metternich, Klemens L. W. 739,
746, 747
- I. Miklós cár 704, 737
- Mikszáth Kálmán 486, 548, 560,
568
- Mirković, L. 744
- Mocsár Gábor 638, 692, 729
- Moga, János 745
- Moldovan, Grigoriu 498, 505,
509, 516, 523, 527, 531
- Müller Gyula 781

- Nacsády József 486, 781, 785, 791, 792
 Nagy Ignác 606
 Nagy Miklós 486, 493, 500, 510, 513, 519, 524, 528, 532, 537, 541, 542, 545, 549, 569, 570, 576, 579, 580, 585, 588, 589, 600, 601, 604, 608, 770, 772, 774, 775, 784, 795
 Nagy Péter 613
 Nagysándor József 736
 Napóleon 737, 748
 Nelson, Horatio Viscount 610
 Nemeskéri Erika 487, 540, 611, 613, 616, 634, 635, 638, 640
 Nemeskürty István 695
 Nugent, Laval 723
- Nyáry Pál 632, 635, 637, 640, 689, 690, 692, 694, 701, 704, 709, 713, 719, 720, 730, 733
 Nyomárkai István 795
- Oltványi Ambrus 487, 491, 587, 607, 616, 618, 619, 630, 767, 768, 770, 771, 773, 774, 783, 791, 795
 Ormai (Auffenberg) Norbert 701
 Oroszhegyi Józsa 702
- P. A. T. (szlovénre fordító) 744
 Paget, John 741
 Pálffy Albert 727
 Pálffy János 633, 688, 690, 720, 724, 725, 730, 773
 Pap Dénes 487, 729
 Pápai Páriz Ferenc 533
 Paskevics, Ivan Fjodorovics 689
 Patay József 690, 735, 736
 ifj. Pázmány Dénes 712, 713, 720
- Perczel Mór 518, 638, 685, 692, 704, 714, 715, 736
 Perényi Zsigmond 690, 735
 Péter Zoltán 621
 Péterffy László 621
 Petőfi Sándor 607, 622, 624, 625, 639, 705, 706
 Pödder, M. 745
 Ponsard, François 738
 Projsa, P. 744
 Protzman 615
 Puchner, Anton 685, 697, 737
 Puky Miklós 722
 Pulszky Ferenc 703, 732, 740
- Rákóczy János 512, 516, 575, 640, 728
 I. Rákóczi Ferenc 596
 Rákosi Viktor 598
 Rapcsányi László 529
 Recsky Andor 726
 Rédey Pál 639
 Révai Mórné 612, 615
 Mme Roland de la Platiere, Marie Jeanne 777, 778
 Rosenkreuz Keresztély 587
 Rosner, Ludwig 743
 Rózsa Sándor 635, 638, 700, 781
 Rózsa Zoltán 757
- Sand, George 557
 Sarlós Béla 714
 Schlik, Franz 695, 715
 Schodelné Klein Róza 719
 Schwarzenberg 600, 626, 737
 Scipio, Africanus 587, 589, 596
 Scipio, Asiaticus 587, 589, 596
 Scott, Walter 564
 Sótér István 487, 493
 Spira György 691, 702, 714

- Staud Géza 584
 Sue, Eugène 585
- Szabó László 487, 548, 560, 568
 Szacsвай Imre 730, 731, 733
 Szádi, Muszlin ad Din 595
 Szalay Károly 635, 636
 Szalay László 700
 Szapáry Antal 720
 Széchenyi István 625, 626, 638,
 714, 770, 773, 774, 776
 Szekeres László 494, 518, 531, 558
 571, 589, 702, 716, 722, 727, 790
 Szemere Bertalan 551, 692, 695,
 700, 709—11, 717, 718
 Szentkirályi Móric 706
 Szilágyi Sándor 486, 487, 490,
 494, 547, 548, 557, 560, 564,
 568, 605, 612, 615, 748, 767,
 768, 771, 784, 790, 791
 Szinnyei Ferenc 487, 488, 490, 499
 503, 507, 509, 510, 513, 519, 524
 528, 532, 534, 537, 541, 545, 548
 560, 569, 576, 579, 585, 588, 598
 599, 601, 608, 750, 759, 760, 784
 Szunyoghy Rudolf 726
- Tamás István 635
 Táncsics Mihály 727
 Tasner Antal 714
 Tatay Pál 727
 Teleki László 732, 738, 740
 Teodorovics 697
 Thököly Imre 586 589, 596
 Tóth Lőrinc 725
 Törő Györgyi 631
 Török Ignác 721, 722
 Trefort Ágoston 777
 Tudoran, Dionisie 745
- Újházy László 701, 702, 718
 II. Ulászló magyar király 719
 Urbán Aladár 698, 700, 718, 734
- Ürményi József 772, 773
- Vadnai Károly 574
 Vahor Imre 558
 Vajda Péter 584
 Váli Mari 566
 Várady-Szakmáry Teréz
 (Újházy Lászlóné) 702
 Varga János 698, 704, 706, 729
 Vasváry Pál 630, 702, 705, 771
 Vay Miklós 690
 Vécsey Károly 696, 712
 Vetter Antal 714
 Vida Károly 506, 606
 Vladár Ervin 611, 613, 614
 Vladár Józsefné Lónyai Karolina
 (Sarolta) 613, 614
 Vörös Antal 700
 Vörösmarty Mihály 725
 Vukovics Sebő 714, 715, 735
- V. Waldapfel Eszter 732, 738, 740
 Washington, George 724
 Wechsler, Ludwig 744
 Welden Lajos 600
 Wellington, Arthur Wellesley, Sir
 746, 747, 749
 Wesselényi Polixénia 741
 Wimmer, August Gottlieb 738
 V. Windisch Éva 707
 Windischgrätz, Alfred 551, 600,
 626, 640, 685, 688—91, 694,
 703, 712, 713, 735, 737
 Winkler Brunó 694
 Wysocki József 606

Záhorský, K. B. 744
Zahorský, Fr. 780
Zápolya János 724
Zeyk Domokos 726
Zeyk Károly 726
Zeyk Miklós 726
Zichy Félix 551

Zichy Jenő (Ödön) 729
Zrínyi Ilona 587, 589, 596

Zsembery Imre 690, 712
Zsigmond Ferenc 487, 499, 560,
568, 569, 588, 749, 750, 784

II. (Haditanács. Haditervek. Görgey nem fogadja el a terveket)	153
III. (Kossuth nem akarja Pestet elhagyni. Fiának víziói. Testvére római jellemvonása. Családi szakadás) . .	156
IV. (A kormány nem ad instrukciókat eltávoztával senkinek. Pestvárosi tisztikar. Nyáry)	158
V. (Népfelkelést akarnak tartani Pesten. Csányi megakadályozza)	160
VI. (Egy képviselőt tévedésből majd felakasztanak)	161
VII. (Első országgyűlés Debrecenben. Kossuth beszéde. Nyáry klauzulája)	163
VIII. (A honvédelmi bizottmány szerkezete. Genezise)	166
IX. (Népgyűlések, népfelkelés. Kossuth. Besze)	167
X. (Perczel levele a kormányhoz. Vádjai. Haditerve, győzelme)	171
XI. (Kiss Ernő elhivatik a hadseregtől. Royalista)	173
XII. (A Görgeyt terhelő vádak januárban. Azoknak mentsége. Elfogató parancs Kossuthtól. Nyáry visszaveszi)	175
XIII. (Kassai csatavesztés. Mészáros csatatűzben. Honvédtisztek. Szemere buzgalma. Klapka föltételei a vezérség elvállalásakor. Haditaktikája. A Don Miguelek. A csata megfordul)	178
XIV. (A kormány kísértetei. Két ellenkező hír Aradról, Szegedről. Bem felől aggasztó hírek. Poroszlón a császáriak megjelenése. Kossuth fel akarja szedetni a sajtót. Duschek, Nyáry ellentállanak)	180
XV. (A magyar hadsereg alkatrészei. Proklamációk a külföldön állomásozókhöz. A huszárok honvágy	

- miatt halnak. Az elvitt vőlegény. Az őrmester. Lopresti-huszárok. Kossuth-lovagok. István herceggeli összetűzés. Szalay csikósai. Rózsa Sándor amnesztiája. A testőrvadászok. A másodezredes. Lengyel vörössipkások. Bocskai-huszárok. Kiss Ernő és a fogoly tiszt. Újházy. Gerillák. Nemzetőrök) 184
- XVI. (Dembinszky megérkezése Debrecenbe. Fáklyás zenéje, az alárendelt vezérek. Lengyelek miatti aggodalom. Bécs eleste miatti vádak. Azoknak felvilágosítása) 194
- XVII. (A márciusi forradalom kezdetén szociális mozgalom. Kossuth és Vasvári. Dicsőséges nagy urak, hát hogy vagytok. Deák az úrbériségi törvényekkel. Deák anekdotája a napiparancsról) 198
- XVIII. (Kossuth és a békepárt programja, Kossuth szobája. Regényes kalandja a csongrádi pusztán. Kifogásai a program ellen. Mentsége a hírelt gabonamérgezésnek. A félig nyílt ajtó. Az 1848-ki törvények non plus ultrája. Kossuth és a küldött párbeszéde. Görgeyről véleménye. Békülési szándéka. Rezignációja. A békepárt hivatalos működése. Ennek megszakadása) 202
- XIX. (Dembinszky és Görgey közti viszályok. Schlik tábornok megszabadulása. Kmety és Bulharin. Dembinszky találkozása Görgeyvel. Kápolnai csata, a magyar had képe csata előtt. Az előcsapat viadala, az elveszett lovasüteg. Dzsidasokkali viadal. Dembinszky ostrommal veszi be Kápolnát személyesen. Görgey az elfoglalt ágyúkat visszaveszi.

Kmety elkésik. Dembinszky visszavonulást parancsol. Görgey dühe emiatt. Zanini ezred elvész. Don Miguel megszabadul. Visszavonulás a mocsárok közt. Görgey elfogatja Dembinszkyt. Kossuth, Dembinszky és Görgey együtt. Görgey vádjai. Görgey Klapkát ajánlja vezérnek. Kossuth Görgeyt nevezi ki. Két nap múlva kinevezi Vettert. Megszidja az újságokat. Szolnoki csata. Dembinszky felfedezi tervét. Ennek hiányai. Kossuthnak ír kikelő hangon. Vettert Damjanich vegzálja. Vetter sárgaságba esik. Vécsey be akarja bizonyítani: hogy a szolnoki csatát ő nyerte meg. Egy lengyel legionárius szavai Dembinszky mellőztetése után) 209

XX. (Legitimista követek Pesten és Debrecenben. Coup d'états-k. Marciális törvények. Követi epuráció. Kizárt képviselő. Debrecenbe szökött képviselő onnan ismét visszaszökik. Nagykállói vészbíróság egy fuvarost halálra ítél, s ezért feloszlatik. Nyáry Széchenyiről. Széchenyi örült jóslata. Mostani lélekállapotja) 220

XXI. (Érdemrendek kiosztása. Guyon, Mészáros, Kiss Ernő különféle sajtóságú föllépései. Lenn az utcán. Fenn a kabinétben. Kossuth a megjelenőket hogy fogadja? Mészáros-sali tréfák. A sáros ember a parasztkocsin. Görgey belépte az elfogadóterembe, viselete. Kossuth az érdemjeleket feltűzi. Jelmondatok az egyes vezérekhez. Impozant jelenet Kossuth és Görgey közt) 224

XXII. (Jellemvonások a magyar nép életéből. Zalai parasztkövetek. A szökte-

	tő lélekjelenléte. A furfangos polgármester. A sánta koldus. Az önkényes a zsebbe dugott kézzel. A k....i gyermekek, a mignatur csata. A rabbi, Messiás neve, 666. Nőkatonák. A schwechati markotányosné. Czakó anyja)	230
XXIII.	(Politikai pártok Debrecenben. Enthuziazták. Demokraterepublikánusok. Flamingók. Girondisták, békepártiak. Nyáry. Kovács. Kazinczy. A békepárt elemei)	240
XXIV.	(Nyáry és Kossuth környezete. Nyáry elleni intrikák. Hír Kossuth megmérgeztetési tervéről. Áltudósítás Pestről. Megbukott bukotási kísérlet. Egy esemény Batthyány életéből)	248
XXV.	(Komárom. A nemzetőrparancsnok és a poloskák. A felszedett híd. Majthényi. Legenda Mackról. Komárom veszélyei. Új várparancsnok iránti gondok. Ajánlat Mészlényire. Görgey és Guyon közti feszültség. Örömhír, amit Guyon nem köszön meg. Guyon Komáromba jutása. Lakoma az ágyúk torkában. A bennszülött)	253
XXVI.	(Debreceni pártcsaták)	260
XXVII.	(A pártok egyezkedése)	270
XXVIII.	(Agitációk az országgyűlés feloszlására. Katonák ellenszenve a politikai férfiak iránt. Egyik párt izgatásai a másik ellen a hadsereg közt. Kossuth levele a békepárt ellen. Klapka levele mellette. Ennek eredménye. Nyáry elleni ingerültség. Nyáry politikai jelszava)	274
XXIX.	(A hónapok 13-ik napjai. Batthyány Lajos István herceggel. Ijesztgetés a déchéance-szal. Mészáros levele h.	

Windischgraetzhez. Kriegsminister der Rebellen. A „Königlicher” szó. Kossuth legelőször kisebbségben marad a kormányon. Apellál az országgyűlésre. A győzelmek kárai. A békepárt szétbomlik. Kossuth beszéde április 13-ikán a titkos ülésben. Fény- és árnyékoldalai. Ironikus izenet a seregből az országgyűléshez egy győzelem után. Veronai kongresszus. Nyáry beszéde. Elfogott levelek az orosz konzultól. Ezek feletti viták. Európai háború híre. Kilátás polgárháborúra. Pázmándi emlékezetes szavai)	279
XXX. (Két béna huszár. Gyűlés a templomban. Ferdinánd király és a komáromi intendáns. A király a mezőhegyesi csikóssal. István nádor és a komáromi küldöttség. Kossuth rábeszélő ereje. A republikánus program. Beöthi véleménye. Brown. Egy magyarthoni angol szavai) . . .	287
FÜGGELÉK	295 742
1. A szökevény	297 742
2. Egy titkos drámaíró kínszenvedései	345 757
3. A tűzön át az égbe	366 763
4. A vérontás angyala	414 778
5. Szenttamási György	447 788
JEGYZETEK	483
Rövidítések és jelölések	485
Egy bujdosó naplója	488
Bevezető	488
Irodalom	493
Az egyes darabok jegyzetei	497
A képmellékletekről	797
Névmutató	798

A kiadásért felel
az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója

*

Felelős szerkesztő
RÓBERT ZSÓFIA

*

Műszaki szerkesztő
HORVÁTH ANIKÓ

*

A kötésterv
KECSKEMÉTI ANNA

munkája

*

Terjedelem: 41,1 (A/5) ív

*

87-6030 — Szegedi Nyomda, Szeged
Felelős vezető: SURÁNYI TIBOR igazgató

